ژمارە 27

گۆڤاری
ئەکادیمیای کوردی

٢٠١٣

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی

ژمارە (٢٧) ساڵی ٢٠١٣

دەستەی نووسەران

پ.د. جەبار قادر	سەرنووسەر
د. ئازاد ئەحمەد	جێگری سەرنووسەر
عەبدوڵڵا زەنگەنە	بەڕێوەبەری نووسین
پ.ی.د. فاروق عومەر سدیق	ئەندام
پ.ی.د. دلێر ئیسماعیل حەقی شاوەیس	ئەندام
پ.ی.د. سەباح ڕەشید قادر	ئەندام
پ.ی.د. نوزەت ئەحمەد زێباری	ئەندام
پ.ی.د. هۆشەنگ فارووق جەواد	ئەندام

- گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی.
- بەرگ و سەرپەرشتی هونەری: عوسمان پیرداود
- نەخشەسازی: عیسام موحسین.
- هەڵەچن: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل.
شیلان جەلال.
- چاپ: چاپخانەی حاجی هاشم- هەولێر.
- تیراژ: ٧٥٠ دانە.

لەم ژمارەیەدا

بەشی کوردی

* به بۆنەی کۆچی دوایی کوردناسی ڕووسەوە پرۆفیسۆر ژیگالینا ٧
پرۆفیسۆر جەبار قادر
* سیستەمی ڕاناو لە بکەرنادیاری کرمانجیی ژووروودا ٢١
پرۆفیسۆر د. وریا عومەر ئەمین
* ئەدەب و پراگماتیکی فراوان (ماکرۆ پراگماتیک) ٢٩
پ .ی.د سەباح ڕەشید قادر – م.ی.بێری یاسین حسێن
* فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی لە ڕوانگەی تیۆری ڤۆستەرەوە ١٠١
پ.ی. د. قەیس کاکل توفیق – م.ی. دانا تەحسین محەمەد
* بۆچوونە سۆفییانەکانی دیوانی ئەحمەدی خانی ١٢٧
ئیبراهیم ئەحمەد شوان
* بنیاتی شیعرییەتی گێرانەوە لە هەڵبەستی (کەڵەشێر)ی شێرکۆ بێکەسدا ١٤٥
د. ئەحمەد محەمەد مام عوسمان قەرەنی
* تەکنیکی پاشخراو لە داستان و ڕۆماندا ١٧٣
د. سەنگەر قادر شێخ محەمەد حاجی
* مێژوونووسانی کورد لە بارەی خێڵی کوردییەوە ١٩٧
و. لەڕووسییەوە: د. ڕەشاد میران
* کورد و کوردستان لە بەڵگەنامە عوسمانییەکاندا ٢٤٣
و. لەعەرەبییەوە: د. نەجاتی عەبدوڵلا
* نەخشەی کوردستان، نەخشەسازی و بڵاوکردنەوە ٢٩١
عەبدوڵلا غەفوور
* مێژووی ڕۆژنامەوانیی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی گەرمیاندا ١٩٣٩ – ١٩٧٢ ٣٠٣
م/ ئەحمەد محەمەد ناسر (ئەحمەد باوەڕ)
* کاریگەرییەکانی ململانێی نێوان ئیمپراتۆری سەفەوی و عوسمانی ... ٣٣٧
د. قوباد مەنسوور بەخت – مودەڕیس سەعیدی
* دوکتۆر مارف خەزنەدار لە (ڕۆژگاری من) دا ٣٧٩
محەمەد بەهرەوەر

بەشی عەرەبی – القسم العربي

* بحث في حرب الأسماء (الكوردي نموذجا) ٤١٩
إبراهيم محمود
* مؤشرات الاستيطان العربي في ولاية الموصل ٤٥١
الدكتور خليل اسماعيل محمد
* العلاقة والتفاعل بين الحسبة والقضاء خلال العهد الأيوبي ٤٧٥
د. قادر محمد حسن
* العلاقة المتبادلة بين المؤسسة العائلية والمؤسسة السياسية ٥٠٩
د. عبدالله خورشيد عبدالله

English part– بەشی ئینگلیزی

9 * Some Phonological Variations in Kurdish-Erbil Dialects
Widad Sabir Shakir
21 * Collocation Use in Third Year College Students› Essay Writings
Pishtiwan Abdullah Sabir - Dr. Himdad A. Muhammad
41 * Osman Sebrî: Xebat û têkoşîna siyasî (1905-1993)
Prof.Yarider Dr.Îsmaîl Hassaf

ڕێنماییەکانی بڵاوکردنەوە
لە گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی

١- گۆڤـاری ئەکادیمیـای کـوردی، کە گۆڤارێکـی زانسـتیی وەرزییە، باس و توێژینەوەی زانستی لە بارەی کورد و کوردستان، دوای ئەوەی هەڵسەنگاندنی زانسـتییان بـۆ دەکرێت، بـڵاو دەکاتەوە، بۆیـە دەبێ هەمـوو مەرجەکانی ڕێبازی لێکۆڵینەوەی زانسـتییان تێدا ڕەچاو کرابێـت. لێکۆڵینەوەکەش، کە مەرجە لە بارەی کێشەیەکی زانستییەوە بێت و بیرۆکە و لێکدانەوەی نوێی تێـدا بـێ، دەبێ لە هیچ شـوێنێکی تر بڵاو نەکرابێتەوە، یـا بۆ بڵاوکردنەوە وەرنەگیرابێت.

٢- زمانــی کوردی زمانــی ســەرەکی بڵاوکردنەوەیە لە گۆڤــاری ئەکادیمیای کــوردی ، بەڵام ڕێگــەش دەدرێ لێکۆڵینــەوەی بە نرخ بە هــەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی بڵاوبکرێنەوە..

٣. هــەر بابەتێـک کــە بۆ گۆڤــاری ئەکادیمیای کــوردی دەنێردرێ ، پێویســتە ناوونیشانی باس، ناوی نووسەر، شوێنی کارەکەی، پلە و پایەی زانستی لە سەر لاپەڕەی یەکەمی لێکۆڵینەوەکە نووسرابێت.

٤. دەبــێ پوختەیەکــی باس، بە هــەردوو زمانەکەی دی، لە کۆتایی باســەکەدا بنووســرێت. ناشبێ پوختەکە لە ١٥٠ وشە زیاتر بێت و پێویستیشە توێژەر لەو پوختەیەدا گرنگی و ئەنجامەکانی باسەکە بخاتە ڕوو.

٥- هەر کاتێ باس، لە لایەن هەڵسەنگێنەرانی زانستییەوە، بە ئەرێنی گەڕایەوە، ئەوا دەســتەی نووســەران ڕەزامەندینامەی بڵاوکردنەوە بــە توێژەرەکەی دەدات.

٦- هەموو باســەکان بیر و بۆچوونی نووســەرەکانیانن و مەرج نییە بیروڕای دەستەی نووسەران بن.

٧- بـۆ ئــەوەی بابەت لەگەڵ ڕێنمایی و شـێوازی بڵاوکردنــەوەی گۆڤارەکەدا کۆکبێ، دەستەی نووسەران مافی سەرلەنوێ داڕشتنەوە و لابردنی هەندێ دەربڕین و دەستەواژەی هەیە، ئەوەش بە مەرجێ واتاو بیرۆکەی سەرەکیی توێژینەوەکە نەگۆڕێت.

٨. ئەگەر باسەکە لە بارەی پەیدۆزیی (تحقیق)ی هەر دەستنووسێکەوە بێت، ئەوا بنەماو ڕێبازە زانستییەکانی ئەم بوارە پەیڕەو دەکرێن و شەش لاپەڕەی کۆپیکراو لە دەستنووسەکە لەگەڵ باسەکەدا هاوپێچ دەکرێن.

٩. پەیڕەوکردنی ڕێبازی لێکۆڵینەوەی زانستی لە هەڵبژاردنی ناوونیشانی باس، توێژینەوەی بابەت، شێوازی بەکارهێنانی سەرچاوە و ڕێکخستنی پەراوێزەکان مەرجی بڵاوکردنەوەیە. هەر باسێک ئەم بنەما زانستییانەی تێدا فەرامۆش کرابێت، لە گۆڤاری ئەکادیمیای کوردیدا بڵاوناکرێتەوە.

١٠. باسەکە، لە پاڵ دانەیەکی سەر CD، بە سێ دانە لە سەر کاغەزی (A٤) چاپ دەکرێت بە مەرجێ ژمارەی لاپەڕەکانی، بە وێنە و نەخشە و لیستی سەرچاوەکانییەوە، لە (٢٥) لاپەڕە زیاتر نەبن و بە فۆنتی (١٥)بن و بە Ali-K- Sahifa نووسرابن.

١١. ئەگەر بابەتەکە وەرگێڕدرا بوو، دەبێ پەیوەندی بە لایەنێکی کولتووری کوردییەوە هەبێت (زمان، ئەدەب، مێژوو، ... هتد). مەرجیشە کە وەرگێڕانەکە لەو زمانەوە بێت کە لە بنەڕەتدا بابەتەکەی پێ نووسراوە. پێویستە دەقە ئەسڵەکەش هاوپێچ بکرێت.

١٢. لەکاتی پێویستدا گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی بەشێکی تەرخان دەکات بۆ خوێندنەوە و هەڵسەنگاندنی ئەو کتێبانەی لەبارەی کورد و کولتووری کوردییەوە نووسراون چ بە کوردی یان بە هەر زمانێکی دیکە، بە مەرجێک نووسەر ڕەچاوی پێوەرو ڕێبازی لێکۆڵینەوەی زانستی تیایدا بکات.

به بۆنەی کۆچی دوایی کوردناسی ڕووسەوە

پرۆفیسۆر ژیگالینا

پرۆفیسۆر جەبار قادر

بە کۆچی دوایی پرۆفیسۆری مێژوو و سەرۆکی بەشی کوردناسی لە ئینستیتوتی ڕۆژهەڵاتناسیی سەر بە ئەکادیمیای زانستی ڕووسیا، ئۆلگا ئیڤانەڤنا ژیگالینا، دوا کۆڵەگەی قوتابخانەی کوردۆلۆجیای کلاسیکی لە پایتەختی ڕووسیا ماڵئاوایی لێکردین. قوتابخانەی ڕۆژهەڵاتناسی و کوردناسی کلاسیکی لە مۆسکۆ لە سەردەمی یەکێتی سۆڤیەتدا لە ئینستیتوتی ڕۆژهەڵاتناسیدا بەرجەستە دەبوو. ئەم قوتابخانەیە بایەخی تایبەتی بە لێکۆڵینەوەی مێژوویی دەدا، لە بەرامبەردا قوتابخانەی پیتەربورگ (سان پیتەربورگ)، کە لە سەردەمی تزاریدا دامەزرابوو، لێکۆڵینەوە و توێژینەوەکانیان زیاتر ڕوویان لەلایەنی فیلۆلۆژی بوو.

کوردناسی ڕووسی و سۆڤیەتی لە دونیای کوردۆلۆژیدا پێگەیەکی درەوشاوەی هەیە، تۆماری بەرهەمەکانی خامەی کوردناسان، کە بیبلیۆگرافیای کوردناسی لە دووتۆی خۆیدا کۆی کردوونەتەوە و هەموو لایەنەکانی ئەم بوارە دەگرنەوە، زیاتر لە هەشت هەزار ناونیشانی بۆمان تۆمار کردووە، بۆیە لەم بوارەدا هیچ ناوەندێکی دی دونیا نەیتوانیوە جێگەی بگرێتەوە. لەم ساڵانەی دواییدا ئەستێرە گەشەکانی کوردناسی لە ڕووسیا و کۆمارەکانی پێشووی یەکێتی سۆڤیەت یەك بە دووی یەکدا سەریان نایەوە. میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازەرێف، مانڤێل ئەرسینۆڤیچ هەسراتیان،

ئۆردیخانێ جەلیل، شاکرۆی محۆیی، شەرەفێ ئەشیری و پێش ئەوانیش قەناتێ کوردۆ، چەرکەزێ بەکۆ، نەفتولا ئەرۆنەڤیچ خالفین و یولیا ئەڤالیانی، ڕۆدینکۆ و ئەریستۆڤا و گەلێکی دی ماڵئاواییان لێکردین بێ ئەوەی نەوەیەکی نوێی کوردناس جێگەیان بگرێتەوە و شوێنەکانیان پڕ بکاتەوە.

دوا کۆستی دونیای کوردناسی لە ڕووسیا، کۆچی دوایی سەرۆکی بەشی کوردی لە ئینستیتوتی ڕۆژهەڵاتناسی سەر بە ئەکادیمیای زانستی ڕووسیا بوو لە مۆسکۆ، پرۆفیسۆر ئۆلگا ئیڤانەڤنا ژیگالینا، کە لە تەمەنی ٦٧ ساڵیدا، لە ڕۆژی چوارشەممە ٢٣ ئۆکتۆبەری ٢٠١٣ لە شوێنی کارەکەی دڵی لە لێدان کەوت. ئەو بەشەی خاتوو ژیگالینا زیاتر لە سی ساڵ بوو کاری تێدا کرد، لقێکە بە نێوی لقی کوردناسی و کێشە هەرێمایەتییەکان لە سەنتەری لێکۆڵینەوەی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست لە ئینستیتوتی ڕۆژهەڵاتناسی لە ئەکادیمیای زانستی ڕووسیا.
ئۆلگا ژیگالینا لە ساڵی ١٩٤٦ لە شاری کراسنەڤۆدسك لە تورکمانستان (لە ساڵی ١٩٩٣ نێوی ئەو شارە کرا بە تورکمانباشی) هاتۆتە دونیاوە، هەر لەوێ خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی و ئامادەیی تەواو کرد.

ژیگالینا لە ساڵی ١٩٦٩ بەشی زمانە ڕۆمان و جەرمەنییەکانی لە فەکولتێتی (فاکەڵتی) فیلۆلۆژی لە زانکۆی مۆسکۆ تەواوکرد. خوێندنی زمانە لاتینی و جەرمانییەکان و دواتریش فێربوونی زمانی فارسی، یارمەتییان دا لە بواری توێژینەوەدا لە مێژوونووسیی ئینگلیزی و سیاسەتەکانی بریتانیا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ئێرانناسیدا.

هەر لە ساڵی ١٩٦٩ لە ئینستیتوتی ڕۆژهەڵاتناسی دەستی بەکار کرد. لە دەسپێکدا خەریکی کاری تەکنیکی – زانستی بوو، واتا بۆ وەرگێڕان و کارکردن لە سەر دەکومێنت و بەڵگەنامەکان، بەڵام دوای ساڵێك بووە کارمەندی زانستی لە بەشی ئاسیای ناوەڕاست، کە کوردناسی بەنێوبانگ خالفین، خاوەنی کتێبی "ململانێ لە پێناو کوردستاندا"، سەرۆکایەتی دەکرد. خالفین شارەزا بوو لە بواری سەرچاوەناسی و هیستۆریۆگرافیادا "مێژوونووسیدا" و لەو بارەیەوە لێکۆڵینەوەی گرنگی بڵاو کردۆتەوە و کاریگەری لەسەر ژیگالینا هەبوو.

هەر بە هاندانی خالفین و لە ژێر سەرپەرشتیی ئەودا ژیگالینا دەستی کرد بە وەرگێڕانی بیرەوەرییەکانی جەنەراڵی سوپای ڕووسیای تزاری بلارامبێرگ لە ئەڵمانییەوە بۆ ڕووسی و ئامادەکردنی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە. بیرەوەرییەکانی بلارامبێرگ سەرچاوەیەکی گرنگ بوو لە بارەی ئاسیای ناوەڕاست و کاوکازەوە (کەفکاز یا قەوقان). ژیگالینا ئەو کارەی بە باشی ئەنجام دا و گەلێ تێبینی و بەدواداچوونی لە بارەی ڕووداوەکانەوە خستە سەر و خالفینیش پێشەکی بۆ نووسی. خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی بەناوبانگی ئەدەبیاتی ڕۆژهەڵات لە مۆسکۆ ئەم کتێبەی لە زنجیرەی ((ناوەڕاستی ئاسیا لە سەرچاوە و مەتریاڵەکاندا)) بڵاوکردەوە.

دوای ئەو کارەی و دوای ئەوەی خالفین ئەوەی تێدا بەدی کرد کە توانای باشی بۆ کاری زانستی هەیە، پێشنیازی بابەتێکی بۆ کرد بۆ ئەوەی تێزی دکتۆرای لە سەر بنووسی، ئەویش پرسی ئاسیای ناوەڕاست بوو لە مێژوونووسیی ئینگلیزی سەدەی نۆزدەدا. ئا لێرەدا خوێندنی زمانە جەرمانییەکان بەدادی هات. ئەم کارەی لە ساڵی ١٩٧٣ بە سەرکەوتوویی تەواوکرد و بڕوانامەی دکتۆرای پێی وەرگرت. تێزی دکتۆراکەی بەم ناونیشانە بوو " پرسی ئاسیای ناوەڕاست لە مێژوونووسی ئینگلیزیدا لە شەستەکان– نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا".

ژیگالینا وەکو ئیرانیست و کوردناس نێوی ڕۆیشتووە و هەڵگری بڕوانامەی دکتۆرای ناووکە لە ساڵی ١٩٩٦، ئەمەش ڕێگەی داوەتێ کە لە ساڵی ٢٠٠٥ نازناوی پرۆفیسۆری وەربگرێت.

ئۆلگا ژیگالینا ساڵانی ١٩٧٤ – ١٩٧٩ی لە تەك هاوسەرەکەیدا لە ئێران بەسەر برد. هاوسەرەکەی لە ئاژانسی هەواڵە سیاسییەکانی سەر بە باڵیۆزخانەی

سۆڤیەت لە ئێران کاری دەکرد. ئەم چەند ساڵەی ئێران بوون بە وەرچەرخانێك لە ژیانی زانستی ژیگالینادا و دوای گەڕانەوەی بۆ مۆسکۆ بۆ هەمیشە بە ئێران و کوردەوەیان گرێدا و تا دواڕۆژی ژیانی هەر بە دۆزی کورد و بارودۆخی ئێرانەوە خەریك بوو. لە ئێران فێری فارسی بوو و دەرفەتی ئەوەی بۆ ڕەخسا لەگەڵ هاوسەرەکەیدا سەردانی گەلێ شوێن بکات. لە نزیکەوە شارەزایی لە کۆمەڵگەی ئێران و پێکهاتەی دانیشتوان و باری کولتووری، مێژوویی و سیاسی ئەو وڵاتە پەیدا کرد. بەشێکی کەم لە ڕۆژهەڵاتناسانی سۆڤیەت بەخت یاوەریان بوو و دەرفەتی لەو جۆرەیان بۆ دەڕەخسا.

دوای گەڕانەوەی بۆ مۆسکۆ لە ساڵی ١٩٧٩ و بەهۆی ڕووداوەکانی شۆڕشی گەلانی ئێران و ئاڵوگۆڕە گەرمەکانی ڕۆژهەڵاتەوە گرووپێك پێکهێنرا بۆ لێکۆڵینەوە لە بارودۆخی کورد. لە دەسپێکدا تەنها هەسراتیان و ژیگالینا خۆیان بۆ کارکردن لەو گرووپە بەتەواوی تەرخان کردبوو. بەڕێوەبەری ئەو کاتەی ئینستیتوتی ڕۆژهەڵاتناسی، یڤگێنی پریماکۆف، کە لە دوای کۆچی دوایی غەفورۆف، لە ساڵانی ١٩٧٧ – ١٩٨٥ ئەو ئەرکەی دەبینی، پێش ئەوەی بە پەیژەی دەسەڵاتدا سەرکەوێ تا بوو بە وەزیری دەرەوە و سەرۆك وەزیرانی ڕووسیا. پریماکۆف پشتگیری لە هەبوونی ئەم گرووپە دەکرد. هەسراتیان هەوڵی زۆری دا تا ژمارەیەك لە کوردناسانی بەش و دەزگاکانی دی یەکێتی سۆڤیەت بۆ هاوکاری و بەشداریکردن لە چالاکییەکانی ئەم بەشە ڕاکێشا، وەکو لازەرێف و ڕوسڵان تسەبولۆف و گەلێکی دی. مانڤێل هەسراتیان هەوڵی زۆریشی دەدا بۆ پێگەیاندنی نەوەیەکی نوێ لە کوردناسان بۆ ئەوەی لە دواییدا شوێنی ئەمان بگرنەوە. لەم بوارەدا کوردانی یەکێتی سۆڤیەت و کوردانی دەرەوەی ئەو وڵاتەش بۆ خوێندنی دکتۆرا وەردەگیران. لە هەشتاکاندا و پێش ئەوەی کوردناسی بە هەڵوەشاندنەوەی یەکێتی سۆڤیەت تووشی قەیرانێکی کوشندە بێت، بەرهەمی زانستیی بەرچاو لە لایەن کارمەندانی ئەم بەشەوە بڵاوکرانەوە.

لە ساڵی ١٩٨٤ گرووپی کوردناسان گۆڕدرا بۆ سێکتەری کوردناسی و تا ساڵی ١٩٩٠ پرۆفیسۆر هەسراتیان سەرپەرشتی دەکرد، لە ساڵانی (١٩٩٠–

٢٠٠٤) پرۆفیسۆر لازەرێف بەرپرسیارێتی بەشەکەی گرتە ئەستۆ، لەدوای ئەویش و لە ساڵی ٢٠٠٤ تا ئەو ڕۆژەی کۆچی دوایی کرد پرۆفیسۆر ژیگالینا سەرۆکی ئەم بەشە بوو. واتا زیاتر لە سی ساڵی تەمەنی خۆی بۆ ئەم بەشە تەرخان کرد. ژیگالینا نوێنەرایەتی نەریتەکانی قوتابخانەی مۆسکۆی ڕۆژهەڵاتناسی دەکرد، کە بە لێکدانەوە و وردبوونەوەی مێژوویی و پشتبەستن بە بەڵگەنامەکانی ئەرشیفی ڕووسی دەناسرا و لەو بابەتانەی دەکۆڵییەوە کە باس نەکرابوون یا کەم لێیان کۆڵرابووەوە.

بواری کاری سەرەکیی ژیگالینا ڕۆژهەڵاتی کوردستان بوو. لە تەك ئەوەشدا بە هۆی پاشخانە زانستییەکەیەوە گرنگی بە مێژوونووسی ئینگلیزی لە بارەی ئاسیای ناوەڕاست و ئێران و ئەفغانستانەوە دەدا.

وەکو لە سەرەوە ئاماژەمان پێکرد یەکەمین بەرهەمی وەرگێڕان بوو لە ئەڵمانییەوە بۆ ڕووسی لە ساڵی ١٩٧٨. ئەوەی گرنگە لێرەدا لە بارەی بیرەوەرییەکانی بلارامبێرگەوە ئاماژەی پێبکەین ئەوەیە کە ئەو ئەفسەرە باڵایە، بەتایبەت لەو بەشانەی لە بارەی گەشتەکەیەوە بوون بە کەناری ڕۆژهەڵاتی دەریای خەزەردا و لە ئابلۆقەی هیراتدا، باس لە "کوردستانی خوراسان" دەکات. ((لەو کورتە بیبلیۆگرافیایەدا، کە لەگەڵ ئەم چەند دێڕەدا هاوپێچ کراوە، ئاماژە بە گرنگترین بەرهەمەکانی پرۆفیسۆر ژیگالینا دەکەین)).

لە ساڵی ١٩٨٠ ژیگالینا دەست دەکات بە بڵاوکردنەوەی باس و لێکۆڵینەوە لە بارەی کوردانی ئێران، پرسەکانی کوردناسی، بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و حیزبی دیموکراتی کوردستان. هەر لەو کاتەوە لە مۆسکۆ دەبێت بە پسپۆر و شارەزای ڕۆژهەڵاتی کوردستان، کە لە چاو بەشەکانی دی کوردستان لە مۆسکۆ لێکۆڵینەوەی کەمی لە بارەوە کرابوو.

ژیگالینا بە درێژایی هەشتاکان لە بڵاوکراوە تایبەتەکان بە زانستی ڕۆژهەڵاتناسی لە مۆسکۆ و ناوەندەکانی تری زانستی لێکۆڵینەوە و باسی لە بارەی کوردی ئێران و ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە بڵاودەکردەوە. زۆربەی ئەم لێکۆڵینەوە وتارانە لە بڵاوکراوە و بلوتنی تایبەتدا بڵاودەکرانەوە، کە تەنها

بژاردەیەك لە کەسانی حیزبی و کاربەدەستی سیاسی بۆیان هەبوو بیانبینن و کەڵك لە ناوەڕۆکەکەیان وەربگرن، بێ ئەوەی تەنانەت لە نووسینەکانیشیاندا ئاماژەیان پێبکەن. واتا دەچوونە چوارچێوەی نهێنیی دەوڵەت و حیزبەوە. ئەم بارە بە زیانی نووسەران و ئامادەکارانی ئەو بابەتانە دەشکایەوە، چونکە هەموو ئەو هەوڵ و کارە زانستییانە لە لایەن خوێنەرانی ئاسایی و تەنانەت پسپۆرانی بیانیشەوە نەدەبینران و نووسەرەکانیان بە نەناسراوی دەمانەوە ئەمە بەشێك بوو لە دیاردەی بەحیزبیکردنی زانست کە یەکێتی سۆڤیەت گیرۆدەی ببوو، لە سەردەمی بەعسیشدا شتێکی لەو جۆرە بە ناوی ((تداول محدود) هەبوو. من بۆ خۆم بۆ یەکەمین جار دوای بڵاوکردنەوەی هەندێ لە کتێبەکانی لە هەشتاکان ناویم بینی و لە نەوەدەکان ناسیم و چەند جارێك لە مۆسکۆ، برۆکسل و بەرلین بینیم و بەشێك لە بەرهەمەکانی پێشکەش کردم و وتارێکم لە بارەیەوە لە گۆڤاری "دڵانپاڕ" لە ئازاری ١٩٩٥ بڵاوکردەوە، کە جوانەمەرگ ڕەهبەر جەلال لە فینلەندا بڵاوی دەکردەوە. لەم نووسینەدا کەڵك لەو وتارە وەرگیراوە. لەم وتارەدا بۆ کارئاسانی و دووبارە نەکردنەوەی ئەو ناوە درێژە، ئاماژە بە ئەو بلوتنە تایبەتەی ئینستیتوتی ڕۆژهەلاتناسی ئەکادیمیای زانستی یەکێتی سۆڤیەت بەم پیتانە دەکەین (ب . ت. ئی. ڕ. ئە. ز. ی. س)، کە کورتکراوەی ناوی بڵاوکراوەکەیە دوای ئەوەی کردوومانە بە کوردی.

لە ساڵی ١٩٨١ ژیگالینا وتارێکی لە ژێر ناونیشانی " هەندێ ناوەندی کوردناسی بیانی" بڵاوکردەوە. لەم وتارەدا ئاماژەی بەوە کردووە کە لە ڕۆژئاوا بایەخ بە کوردۆلۆژیا دەدەن و لە پێگەی گرنگی کوردستان و فاکتەری کوردی تێگەیشتوون و هەوڵدەدەن زیاتر لە بارەی کوردەوە بزانن. ژیگالینا لەو وتارەیدا باس لەوەش دەکات کە کوردناسانی ڕۆژئاوا دەرفەتی ئەوەیان هەیە گەشتی زانستی بۆ ئەو وڵاتانە بکەن کە کوردستانیان دابەش کردووە و لە نزیکەوە بە کورد و کۆمەڵگەی کوردی ئاشنا بن، دەتوانن زمانی کوردی فێربن و لە خوونەریتی کورد بکۆڵنەوە. لە کاتێکدا کوردناسانی سۆڤیەت لەمە بێبەش بوون و تەنها لە ڕێگەی کتێب، بەلگەنامەکانی ئەرشیف و ڕاپۆرتە ڕۆژنامەوانی و سیخوڕییەکانەوە

زانیارییان لە بارەی کوردەوە وەردەگرت. ئەوانەی ڕۆژئاوا پەیوەندییان لەگەڵ کورداندا هەبوو، لەگەڵ خوێنەوار و پسپۆرەکانیان کاریان دەکرد و بانگهێشتیان دەکردن بۆ ناوەندەکانی خۆیان بۆ ئەوەی کاریان لەگەڵدا بکەن و ئەمەی بە سەرچاوەیەکی گرنگ دەزانی بۆ زانیارییەکانیان. وەکو بڵێی ئەمیش دەیویست کە کوردناسانی سۆڤیەت دەبێ هەمان شتیان بۆ بکرێت. ئەو ئەوەی دەبینی چۆن ڕۆژئاوا هەوڵدەدات باڵادەستیی خۆی لە ناوچەکەدا بەردەوام بێت و لەمەشدا فاکتەری کوردی لە بیر نەدەکرد، لە کاتێکدا یەکێتی سۆڤیەت زۆر گوێی بەم لایەنە نەدەدا.

لێکۆڵینەوەی ژیگالینا لەسەر کوردی ڕۆژهەڵات لە دوای شۆڕشی گەلانی ئێران لە ساڵی ١٩٧٩ ئەوە دەردەخات کە ئەم چەند باش لە سروشتەکانی ڕژێمی نوێی ئێران تێگەیشتبوو و خەسڵەتەکانی کاربەدەستانی نوێی بە باشی دەستنیشان کردبوو. لە توێژینەوەکانیدا لێکدانەوەی دروستی بۆ ڕژێمی نوێ و سیاسەتەکان لەمەڕ کورد و هێزە کوردییەکان دەکرد، کە زۆریان تەنانەت لای کوردناسانیش نەناسراو بوون. گەشەکردنی بزووتنەوەی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە کۆتایی حەفتاکان و دەستپێکی هەشتاکان، بە لای ژیگالیناوە ئەوە ڕوون دەکاتەوە، بۆچی ڕژێم وا بە توندی کەوتە گیانی کورد و لە هەوڵی دامەزراندنی سیستەمێکدا بوو کە هەردوو لایەنی سیاسی و ئاینی لە خۆیدا کۆبکاتەوە.

ناکۆکی نێوان داخوازییەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بۆ ئۆتۆنۆمی نەتەوەیی لە چوارچێوەی ئێرانێکی دیموکراتدا لەگەڵ بۆچوونی دەسەڵاتی مەزەبی کۆنسیرفاتیزمی شیعیدا ئەوەی دەردەخست کە دۆزی کورد لەو بەشەی کوردستان چارەسەری بەخۆیەوە نابینێت، تا ئەو بیر و بۆچوونە باڵادەست بێت. بزووتنەوەی کورد لە لایەن ئەو دەسەڵاتەوە بە بزووتنەوەیەکی دژە ئیسلام نێودەبرا.

لە کتێبی (بزووتنەوەی کوردی لە سەردەمی نوێ و هاوچەرخدا، مۆسکۆ ١٩٨٧)، ژیگالینا ئەو بەشانەی نووسی کە پەیوەندییان بە دۆزی کوردەوە هەبوو لە ئێران لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانییەوە تا هەشتاکانی سەدەی ڕابردوو. لە

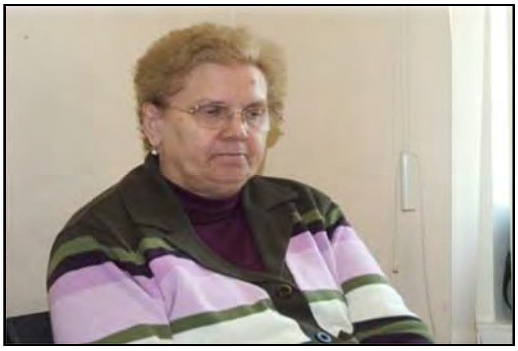

ساڵی ١٩٨٨ کتێبی (بزووتنەوەی نیشتمانی کورد لە ئێران ١٩١٨–١٩٤٧)ی بڵاو کردەوە. ئەمە یەکەمین لێکۆڵینەوەی زانستیی هەمە لایەنە بوو لە کوردناسی سۆڤیەتیدا، کە باسی لە سەرهەڵدان، پەرەسەندنی بزووتنەوەی نیشتمانی کورد لە ئێران دەکرد لە بیستەکان و چلەکانی سەدەی ڕابردوودا.

لەم کتێبەدا لە تەك لێکدانەوە مێژووییە سیاسییەکەدا لایەنە دیموگرافی، کلتووری و ئابوورییەکانیش تیشکیان خراوەتە سەر. ئەم توێژینەوەیە لەسەر بنەما و لەبەر ڕۆشنایی ئەرشیفەکانی سیاسەتی دەرەوەی ئیمپراتۆری ڕووسیا نووسراوە، بە تایبەتی فۆندەکانی نیشتمانی هیندی و فۆندی کوردناسی ڕووس ڤیلچێڤسکی و مەتریاڵەکانی ئەرشیفی ڕۆژهەڵاتناسی ئینستیتوتی دەستنووسە دێرینەکان لە سان پیتەربۆرگ.

لە ساڵی ١٩٩٠ کتێبی (بەریتانیای مەزن لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ئەنالیزی کۆنسیپتەکانی سیاسەتی دەرەوە). ئەم کتێبە لە بنەمادا تێزی دکتۆراکەی بوو، بەڵام کارێکی زۆری لەسەر کردو، ئەوجا بڵاوی کردەوە. لەم کتێبەدا ئەنالیزی مێژوونووسی ئینگلیزی لە بارەی ڕۆژهەڵاتەوە (بە تایبەتی ئێران و ئەفغانستانەوە) کردووە و بەرهەمە سەرەکییەکانی پسپۆرانی بەریتانی خستۆتە بەرتیشکی لێکۆڵینەوە.

لە ساڵی ١٩٩٦ بەرگری لە تێزی دکتۆرای ناووکەکەی کرد کە بە ناونیشانی ((پرۆسە ئیتنۆ– کۆمەڵایەتییەکان لە ئێران لە سەدەکانی ١٩ و ٢٠)) بوو. بنەمای سەرەکی ئەم تێزە کتێبی ((پێشڤەچوونی ئیتنۆسۆسیالی کۆمەڵگەی ئێرانی)) بوو کە لە ساڵی ١٩٩٦ دا بڵاوی کردەوە. لەم لێکۆڵینەوەیەدا ژیگالینا سیستەمی فیدیرالی یە باشترین چارەسەری دادەنێت بۆ دامەزراندنەوەی دەوڵەتی ئێران،

بەڵام سیستەمی دینی– مەزهەبی بە کۆسپی گەورە دەبینێ لەبەردەم ئەم چارەسەرییەدا و ئێران بە کۆمەڵگەیەکی پڕ لە ناکۆکی و ئاڵۆزی ئەتنیکی، نەتەوەیی و مەزهەبیی پێناسە دەکات.

لە ساڵی ٢٠٠٢ کتێبی (خاننشینە کوردییەکانی خوراسان لەسەردەمی دوا قاجارەکاندا)) بڵاودەکاتەوە. ڕەنگبێ ئەمە تەنها لێکۆڵینەوە بێت لە دونیای کوردناسی لە بارەی خاننشینەکانی کوردەوە لە خوراسان لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و دەسپێکی سەدەی بیستەم. لەم لێکۆڵینەوەدا ژێگالینا پێگەی خانەکانی کوردی لە خوراسان لە ململانێی نێوان ئینگلیز و ڕووسەکان خستۆتەڕوو لە بەر ڕۆشنایی بەڵگەنامەکانی ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی ڕووسیای تزاری، هەروەها بەشداری کوردی خوراسان لە سەرهەڵدان و ڕاپەڕینەکاندا لە دژی دەسەڵاتی ناوەندی و لەنێوچوونی خاننشینەکانی کورد لەو دەڤەرە لە بیستەکانی سەدەی ڕابردوو.

لە ساڵی ٢٠٠٨ و لەبەر ڕۆشنایی مەتریاڵەکانی ئەرشیفی ڕووسی، کتێبێکی لە بارەی کرماشانەوە نووسی، کە یەکێ لە گرنگترین دەڤەرەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستانە. لەم کتێبەدا پێگەی کرماشانی لە ململانێی زلهێز و دەوڵەتە هەرێمایەتییەکاندا پیشانداوە.

لە ساڵی ٢٠١١ دەزگای چاپی ئەڵمانی Lambert Academic Publishing کتێبی ((دۆزی کورد لە سیاسەتی ئێرانی هاوچەرخدا، کێشەی چارەسەرکردنی بەریەککەوتنی ئیتنۆ–سیاسی کوردی لە کۆماری ئیسلامی ئێراندا) بۆ ژێگالینا بە زمانی ڕووسی بڵاوکردەوە. ئەم بەرهەمە تایبەتە بە سیاسەتی ئێران بەرامبەر کوردی ئەو وڵاتە دوای ڕژێمی شاهنشایەتی ١٩٧٩ تاوەکو ساڵی ٢٠١٠، لە هەردوو ئاستی سیاسەتی ناوخۆیی و نێودەوڵەتی. لەم کتێبەدا تایبەتمەندییەکانی بزووتنەوەی کوردی لە سەردەمی شۆڕشی ئێراندا ١٩٧٨–١٩٧٩ خراونەتەڕوو، ئەنالیزی سیاسەتەکانی حکومەتە یەك لە دوای یەکەکانی کۆماری ئیسلامی ئێرانی لە کوردستان و لەبەرامبەر کورد کردووە. ئەوەش خراوەتە ڕوو کە چارەسەری دۆزی کورد لەو وڵاتە لە ڕێگەی هێزەوە هیچ ئاسۆیەکی نییە و تەنها ڕێگەی

وتووێژە لەگەڵ نوێنەرانی کورد و ڕێگەدان بە بەشداری چالاکانەی کورد لە ژیانی سیاسی و بەڕێوەبەرایەتی ئێراندا دەتوانی ئەم پرسە چارەسەر بکات. ژیگالینا پێ لەسەر یەکڕیزی هێزە کوردستانییەکان دادەگرێ، کە بەزامنی وەدەستهێنانی مافەکانی کوردی دادەنێ. ئەمەش بە یەکێك لە بەرهەمە زانستییە کەمەکان لە بارەی کوردی ئێران لە دوای شۆڕشی گەلانی ئێرانەوە دەژمێردرێ و ڕەنگبێ بۆ ڕووسیا کارێکی تاقانە بێت لەم بوارەدا. دوا بەرهەمی ژیگالینا کتێبی: (مەلا مستەفای بارزانی: پۆرترێتی مێژوویی لە ساڵی ٢٠١٣ لە ٢٣٨ لاپەڕەدا بڵاوکراوەتەوە. بە پێی سەرچاوەکان زیاتر لە ٢٠٠ لێکۆڵینەوەی پێشکەش کردووە بە وتار و باسەکانەوە ژمارەیان دەگاتە ٥٠٠. دوا وتاری لە سەر سایتی " New Eastern Outlook " لە ڕێککەوتی ٢٠١٣/١٠/٢١ بڵاوکراوەتەوە، واتە دوو ڕۆژ پێش مردنی.

لە تەك ئەمانەدا لە بواری سەرپەرشتی و بەڕێوەبردنی کارە زانستییەکاندا چالاکانە بەشداری دەکرد. بە دەستپێشخەری ئەو ساڵانە کۆنفرانسی تایبەت لە ژێر ناوی ((خوێندنەوە لازارێفییەکان))، مێزگردی گفتوگۆ و کۆبوونەوەی زانستی لە بەشەکەدا ڕێکدەخران، کە پرسە گرنگەکانی کوردناسی تیایاندا تاوتوێ دەکران.

هەروەها کاری ڕیداکتەری (کۆمەڵە وتار، کتێبە هاوبەشەکان)ی دەگرتە ئەستۆی خۆی، بە تایبەتی ئەوانەی کە لە لایەن بەشی کوردناسییەوە ئامادە دەکران.

ئەندامی ئەنجوومەنی زانستی ئینستیتوتی ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیای زانستی ڕووسیا بوو، هەروەها ئەندامی ئەنجوومەنی تێزەکانی دکتۆرا بوو لە بواری مێژووی نوێ و هاوچەرخدا لە زانکۆی دەوڵەتی مۆسکۆ بۆ پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان. سێ قوتابی دکتۆرا بە سەرپەرشتی ئەو تێزی دکتۆرایان ئامادە کرد. ژیگالینا تا دوا ڕۆژی لە ژیانی داهێنانی زانستی و مامۆستایی بەردەوام بوو و لە شوێنی کارەکەی گیانی سپارد.

بەشداری کۆنفرانس و سیمپۆزیۆمە ناوخۆیی و نێودەڵەتییەکانی کرد. لە ساڵی ١٩٩٦ وتاری پێشکەشی کۆنفرانسی (کورد و شار) لە پاریس کرد، لە ساڵی

٢٠٠٨ لـە کۆنفرانسـی (شـاری ڕۆژهـەڵاتی) لـە کراکـۆف بەشـداری کـرد. ئەنـدامی کۆمەڵـەی ئێرانیسـتانی ئـەوروپا بـوو و بەشـداری لـە کۆنفرانسـەکانیدا دەکـرد. وتارەکەی لە بارەی کوردەکانی خوراسانەوە لە گۆڤـاری ئـەو کۆمەڵەیـە لـە سـاڵی ٢٠٠٣ بڵاوکرایەوە.

لە کۆبوونـەوەکانی دەسـتەی دامەزرێنـەری ئینسـایکلۆپیدیای کوردسـتان لـە برۆکسل لە سـاڵانی ١٩٩٥ و ١٩٩٦ بەشـداری کـرد و ئامـادەیی خـۆی دەربـڕی بـۆ نووسین و هاوکاریکردنی ئەم پرۆژە زانستییە.

بیبلیۆگرافیای هەندێ لە بەرهەمەکانی پرۆفیسۆر ئۆلگا ئیڤانەڤنا ژیگالینا:

١. بلارامبێـرگ، یادداشـتەکان، ئـۆ. ئـی. ژیگالینـا و یٚ. ف. شمیـدت لـە ئەڵمانییـەوە کردوویانە بە ڕووسی، خالفین پێشەکی بۆ نووسیوە، مۆسکۆ ١٩٧٨.

١. لـە بـارەی پرسـی خـەباتی کـوردەوە لـە پێنـاو ئۆتۆنـۆمی نەتـەوەیی لـە سـەردەمی شۆڕشـی ئێرانـدا ١٩٧٨ – ١٩٧٩. لـە " ب. ت. ئـی. پ. ئـە. ز. یـە. س" ژمـارە ٥ (٢١٢)، مۆسکۆ ١٩٨٠.

٢. لەگەڵ نووسەرانی دیدا، باری ئێستای دۆزی کورد، ئەو بەشەی تایبەت بـوو بـە دۆزی کورد لە ئێران ژیگالینا نووسیویەتی، لە " ب. ت. ئی. پ. ئە. ز. یـە. س"، ژمـارە ٢ (٢١٥)، مۆسکۆ ١٩٨١.

٣. هەندێ سەنتەری کوردۆلۆژی بیانی، لە " ب. ت. ئی. پ. ئـە. ز.یـە. س "، ژمـارە ٢ (٢١٥)، مۆسکۆ ١٩٨١.

٤. ڕۆڵی ئیسلام لە پەرەسەندنی ئیدیۆلۆژی بزووتنەوەی نەتەوەیی کـورد لـە ئێـران، لـە کتێبی " ئیسلام لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست"، مۆسکۆ ١٩٨٢.

٥. هەڵوێستی کاربەدەستانی کۆماری ئیسلامی ئێران لە مەڕ دۆزی کورد، لە " ئیسـلامی هاوچـەرخ: کێشـەکانی سیاسـەت و ئیـدیۆلۆژیا" کۆمەڵـە بەرهـەمێکی هاوبەشـی پرۆگرامـەکانی ناوەنـدە زانسـتییەکانە لـە بـارەی کێشـە گەرمـەکانی ئیسلامناسـی

هاوچەرخەوە لە ساڵانی ١٩٨٠ – ١٩٨٢، لە بڵاوکراوەکانی ئینستیتوتی ڕۆژهەڵاتناسی بە سەرپەرشتی یڤگێنی پریماکۆف، مۆسکۆ ١٩٨٢.

٦. ئۆلێگ لودڤیگۆڤیچ ڤیلچێڤسکی و کوردناسی، لە کتێبی " ئێران"، مۆسکۆ ١٩٨٣.

٧. بارودۆخی کوردستانی ئێران، " ب. ت. ئی. ڕ. ئە. ز. یە. س"، ژمارە ١ (٢٢٣)، مۆسکۆ ١٩٨٣.

٨. بارودۆخی سیاسی لە کوردستانی ئێران، " ب. ت. ئی. ڕ. ئە. ز. یە. س"، ژمارە ١ (٢٢٩)، مۆسکۆ ١٩٨٤.

٩. لە بارەی دۆزی کوردەوە لە ئێران، " ب. ت. ئی. ڕ. ئە. ز. یە. س "، ژمارە ١(٢١٩)، مۆسکۆ ١٩٨٥.

١٠. تایبەتمەندی و خەسڵەتەکانی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی کورد لە ئێران لە شەستەکان و حەفتاکان، لە کۆبەرهەمی " کوردناسی"، یەریڤان ١٩٨٥.

١١. پەرەسەندنی باری ئاڵۆز و بەریەککەوتن لە کوردستانی ئێران، لە " ب. ت. ئی. ڕ. ئە. ز. یە. س" ژمارە ٢ (٢٣٥) مۆسکۆ ١٩٨٥.

١٢. بارودۆخی کوردستانی ئێران، " ب. ت. ئی. ڕ. ئە. ز. یە. س"، ژمارە ٢٤٢، مۆسکۆ ١٩٨٦.

١٣. سیاسەتی نەتەوەیی و ئایینی کاربەدەستانی کۆماری ئیسلامی ئێران لە کوردستانی ئێران، لە کۆبەرهەمی " ئیسلام و کێشەکانی ناسیۆنالیزم لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نزیک و ناوەڕاست"، مۆسکۆ ١٩٨٦.

١٤. کورد و کوردستان، " ب. ت. ئی. ڕ. ئە. ز. یە. س"، ژمارە ٦، مۆسکۆ ١٩٨٦.

١٥. لەگەڵ کوردناسانی دیدا، بزووتنەوەی کورد لە سەردەمی نوێ و هاوچەرخدا، مۆسکۆ ١٩٨٧. (هەموو ئەو بەشانەی لە بارەی کوردی ئێرانەوەن ژیگالینا نووسیونی).

١٦. لە بارەی پرسی هاوپەیمانانی کوردەوە لە خەبات لە پێناو ئۆتۆنۆمیدا، " ب. ت. ئی. ڕ. ئە. ز. یە. س"، ژمارە ١، مۆسکۆ ١٩٨٨.

١٧. هەندێ لایەنی بزووتنەوەی کوردی لە کۆماری ئیسلامی ئێران، " ب. ت. ئی. ڕ. ئە. ز. یە. س"، ژمارە ٢٥٤، مۆسکۆ ١٩٨٨.

١٨. بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لە ئێران ١٩١٨ – ١٩٤٧، مۆسکۆ ١٩٨٨. (١٦٧ لاپەڕە)

١٩. ڕەزامەندی ئێران بە بڕیاری ٥٩٨ ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان – هەڵوێستی کوردان لە مەڕ شەڕ و ئاشتی، " ب. ت. ئی. ڕ. ئە. ز. یە. س"، ژمارە ٦، مۆسکۆ ١٩٨٩.

٢٠. بارودۆخی ئێستای کوردی ئێران لە دیدی مێژوونووسیی ڕۆژئاواییەوە، کۆمەڵە بەرهەمی مێژوونووسیی ئێران، مۆسکۆ ١٩٨٩ .

٢١. بریتانیای مەزن لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە سەدەکانی نۆزدە و دەسپێکی بیستدا، لێکدانەوەی کۆنسێپتەکانی سیاسەتی دەرەوە، مۆسکۆ ١٩٩٠.

٢٢. لە بارەی ڕەوشی کوردستانی ئێرانەوە، کۆمەڵە بەرهەمی " ڕۆژهەڵات و سەردەم"، مۆسکۆ ١٩٩٠.

٢٣. هەندێ لە خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی پرۆسەی ئیتنۆ– ئایینی لە ئێران، لە کۆمەڵە بەرهەمی " ئیسلام و بونیاد و پەیکەرە کۆمەڵایەتییەکان"، مۆسکۆ ١٩٩٠.

٢٤. پارتە سیاسی و ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانی کورد لە ئێران، " ب. ت. ئی. ڕ. ئە. ز. یە. س"، ژمارە ٦، مۆسکۆ ١٩٩٠.

٢٥. پێشڤەچوونە ئیتنۆ – کۆمەڵایەتییەکان لە کۆمەڵگەی ئێرانیدا، مۆسکۆ ١٩٩٦. (٢٦١ لاپەڕە).

٢٦. خاننشینەکانی کوردی خوراسان لە سەردەمی دوا قاجارەکاندا، کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و دەسپێکی سەدەی بیستەم، مۆسکۆ ٢٠٠٢. (٢٤٥ لاپەڕە)

٢٧. کوردانی ئۆستانی کرماشان لە سەرلەئێوارە و سالانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، مۆسکۆ ٢٠٠٨.

٢٨. دۆزی کورد لە سیاسەتی ئێرانی هاوچەرخدا، کێشەی چارەسەرکردنی بەریەککەوتنی ئیتنۆ – سیاسی کورد لە کۆماری ئیسلامی ئێران، ٢٠١١ بە ڕووسی لە ٤٠٠ لاپەڕەدا، Lambert Academic Publishing.

٢٩. کوردەکانی ڕۆژئاوای ئاسیا، سەدەی بیست– دەستپێکی سەدەی بیست و یەک، کێشەی بڕیاری چارەنووسی کورد، کۆمەڵە وتار، مۆسکۆ ٢٠١٢، (٣٧٦) لاپەڕە.

30. Constitutional Revolution in Kurdish Northern Khorasan, in European Iranists Congress vol.3 , Paris 2003.

٣١. مەلا مستەفای بارزانی: پۆرتریتی مێژوویی، مۆسکۆ ٢٠١٣.

سەرچاوەکان

١. د. جەبار قادر، کوردناسی ڕووس خاتوو ژیگالینا، گۆڤاری دلانپاڕ، ژمارە (١) خولی پێنجەم، هێلسنکی ١٩٩٥/٣/٢٥.

٢. کۆمەڵێ وتاری ژیگالینا: لە سایتی New Eastern Outlook (شەش وتار بە ئینگلیزی).

٣. نۆدار مۆساکی، کوردۆلۆگ ئۆلگا ژیگالینا، سایتی www.Kurdishcenter.ru. کە بۆ خۆی لە ئینستیتوتی ڕۆژهەلاتناسی و بەشی کوردی توێژەری زانستی پێشکەوتووە.

٤. نووسینەکانی ژیگالینا لە سەر تۆڕی ئینتەرنێت و کتێبە سەرەکییەکانی کە دەستمان پێیان گەیشتووە.

سیستەمی ڕاناو
لە بکەرنادیاری کرمانجیی ژووروودا

پرۆفیسۆر د. وریا عومەر ئەمین
ئەکادیمیای کوردی

لە کرمانجیی ژووروودا دوو دەستە ڕاناوی جودا و یەك دەستە ڕاناوی لکاو (ڕ.ل) هەیە کە لەم نەخشەیەدا خراوەتە ڕوو:

		ڕاناوی جودا		ڕاناوی لکاو
ژمارە	کەس	A	B	
تاك	١	من	ئەز	م
	٢	تە	تو	ی
	٣	وی/وێ	ئەو	×/ ت: ـەت[1]
کۆ	١	مە	ئەم	ین
	٢	وە	هوون	ن
	٣	وان	ئەوان	ن

ڕاناوە جوداکان ئەرکی بکەری و بەرکاری دەبینن بە پێی ئەم خشتەیە:

ئەرك	کاتی کار	
	ڕابردوو	داهاتوو
بکەر	A	B
بەرکار	B	A

ا – کار هەمیشە لەگەڵ دەستەی B دا لەکەس و ژمارەدا ڕێك دەکەوێ. واتا لە داهاتوودا لەگەڵ بکەر و لە ڕابردوودا لەگەڵ بکەردا. ئەمە بە سیستەمی ئێرگەتیڤی ناو دەبرێ.[٢]

ب – ڕاناوی کەسی ٣ت بۆ ڕابردوو هیچ فۆڕمێکی نییە (مۆڕفیمی سیفرە)و لە داهاتوودا بە (ت و ـەت) دەردەکەوێ.

ئەز وە دبین ـ م (داهاتوو ـ کار لەگەڵ بکەردا ڕێککەوتووە)
بکەر بەرکار کار ڕ.ل
B A

من هوون دیت ـ ن (ڕابردوو ـ کار لەگەڵ بەرکاردا ڕێککەوتووە)
بکەر بەرکار کار – ڕ.ل
A B

بۆ گوێزانەوەی ڕستە لە بکەردیارەوە بۆ نادیار:

١ – بکەر و ڕاناوی لکاوی بکەری لادەبرێ.

٢ – بەرکار جێی بکەر دەگرێ. لەبەر ئەوەی زمانی کوردی سەر بە تایپی SOV یە لەشوێنی خۆی دەمینێتەوە.

٣ – ئەگەر کاتی کارەکە داهاتوو بێت ، ڕاناوی بەرکاری لە دەستەی A یەوە دەبێ، بکرێ بە بکەر نادیار ، بە ڕاناوی بەرانبەری لە دەستەی B جێگیر دەکرێ و بەم جۆرە :[٣]

B		A
ئەز	دەبێتە	من
تو		تە
ئەو		وی/ وێ
ئەم		مە

وە		هوون
وان		ئەوان

٤ – چاوگی کاری ڕستەکە وەردەگیرێ.

٥ – (هات – ـە) دەخرێتە پێش کارە بە چاوگکراوەکە.

٦ – کاتی کاری ڕستەکە دەکرێتە بەرکاری (هات).

٧ – بە پێی کەس و ژمارەی بکەرە تازەکە (بەرکارە بە بکەربووەکە) ڕاناوێکی لکاو دەخرێتە سەر کاری (هات).

لە ڕستەی :

هوون مە دناسن.

هوون: بکەرە سەر بە کۆمەڵی B یە.

مە : بەرکارە سەر بە کۆمەڵی A یە.

د : نیشانەی ئەسپێکتە.

ناس : کارە کاتەکەی داهاتووە.

ن : ڕاناوی لکاوی ڕێکەوتنە لەگەڵ بکەردا.

کە دەگوێزرێتە نادیاری:

١ – بکەر (هوون) کە سەر بە دەستەی B یە و ڕاناوی ڕێکەوتنی بکەری (ن) لادەبرێن .

(X) مە دناس ـ X

٢ – بەرکار جێی بکەر دەگرێ.

٣ – بەرکار لە دەستەی A یە ، بە ڕاناوی بەرانبەری لە دەستەی B جێگیر دەکرێ.(مە) دەبێتە (ئەم):

ئەم دناس ـ

٣ – چاوگی کاری ڕستەکە وەردەگیرێ . لێرە (ناسین) ـە.

ئەم (ناسین)

٤ – (هات ـ ـە) دەخرێتە پێش کارە بە چاوگبووەکە.

ئەم (هات ـ ـە) (ناسین)

٥ – کاتی کاری ڕستەکە دەکرێتە بەرکاری (هات). لێرە کاتەکە داهاتووە (هات) دەبێتە (دهێـ)

ئەم (دهێـ ـ ـە) (ناسین)

٦ – بە پێی کەس و ژمارەی بکەرە تازەکە (بەرکارە بە بکەربووەکە) ڕاناوێکی لکاو دەخرێتە سەر کاری (دهێـ). لەم ڕستەیەدا ، بەرکارە بە بکەربووەکە (ئەم) لە کەسی یەکەمی کۆدایە. ڕاناوی لکاوی کەسی یەکەمی کۆ (ین) ـە. دەچێتە سەر (دهێـ):

ئەم (دهێـ (ین) ـ ـە) (ناسین)

ڕستەکە لە ئەنجاما دەبێتە:

ئەم دهێینە ناسین.

لە ڕستەی :

وێ ئەز دیتم.

وێ : بکەرە سەر بە کۆمەڵی A یە.

ئەز : بەرکارە سەر بە کۆمەڵی B یە.

دیت – کارە کاتەکەی ڕابردووە.

م : ڕاناوی لکاوی ڕێکەوتنە لەگەڵ بەرکاردا.

کە دەگوێزرێتە نادیاری:

١ – بکەر (وێ) لادەبرێ . ڕاناوی لکاوی بکەریی ڕێکەوتنی نییە تا لابرێ.

(X) ئەز دیتـ ـ م

٢ – بەرکار جێی بکەر دەگرێ.

ئەز دیتـ ـ م

٣ – بەرکار لە دەستەی B یەوەیە ، وەك خۆی دەمینێ.

٣ – چاوگی کاری ڕستەکە وەردەگیرێ . لێرە (دیتن) ـە.

ئەز (دیتن) ـ م

٤ – (هات ـ ـه) دەخرێتە پێش کارە بە چاوگبووەکە.

ئەز (هات ـ ـه) (دیتن) ـ م

٥ – کاتی کاری ڕستەکە دەکرێتە بەر کاری (هات).لێرە کاتەکە ڕابردووە (هات) وەك خۆی دەمینێتەوە.

٦ – بە پێی کەس و ژمارەی بکەرە تازەکە (بەرکارە بە بکەربووەکە) ڕاناوێکی لکاو دەخرێتە سەر کاری (هات). لەم ڕستەیەدا ڕێکەوتن لەنێوان بەرکار و کاردا بوو بۆیە هەر ڕاناوە لکاوەکە خۆی دەچێتە سەر ڕەگی (هات).

ئەز (هات ـ (م) ـ ـه) (دیتن) ـ

ڕستەکە لە ئەنجاما دەبێتە:

ئەز هاتمە دیتن.

پەراوێزەکان

١ – لەگەڵ کاتی ڕابردوودا کەسی سێیەمی تاك قاڵبی بینراوی نییە.(X) نیشانەیە بۆ نەبوونی شێوە (مۆرفیمی سیفر).

٢ – یەکەم جار ئەم دیاردەیەی ڕێزمانی کوردی و دەرخستنی ئەوە کە کرمانجیی ژووروو سەر بە سیستەمی ئێرگەتیڤیە لە ساڵی ١٩٧٩ بوو . سەیری ئەم سەرچاوەیە بکەن (ل ١٣٥ – ١٣٩)

Amin, W.O.(1979) Aspects of the verbal construction in Kurdish. London University. 2nd .Reprinted by Kurdish Academy 2011.

٣ – سەیری ئەم سەرچاوەیە بکەن:

وریا عومەر ئەمین (١٩٨٨) گۆڕانی ڕاناو لە بکەرنادیاری کرمانجیی ژووروو. ڕۆژنامەی هاوکاری ژ ١٠٣٢ ی ١٩٨٨/١/٥.

سەرچاوەکان

Amin, W.O.(1979) Aspects of the verbal construction in Kurdish. London University. 2nd publication by Kurdish Academy 2011.Publishing series No.114.

Bakaev, Ch.(1973) yazik Kurdov. SSR. Moscow.

Kurdoev, K.(1978) Gramatika Kurdiskava yazika. Moscow.

Mackenzie, D.(1961) Kurdish Dialect Studies – I. London

وریا عومەر ئەمین (١٩٨٨) گۆڕانی ڕاناو لە بکەرنادیاری کرمانجیی ژووروو. ڕۆژنامەی هاوکاری ژ ١٠٣٢ ی ١٩٨٨/١/٥.

__________(١٩٨٩) ڕاناو لە بکەر نادیاری کرمانجیی ژووروو. ڕۆژنامەی هاوکاری ژ ١٠٤٦ی ١٩٨٩/١/٣٠.

__________(١٩٩٠) ڕێزمانی ڕاناو لە کرمانجیی ژووروودا. گ. کۆڕی زانیاریی عیراق – دەستەی کورد. ژ٢١ ل ٢٥٢ – ٢٦٢.

__________(١٩٩١) ڕاناوی بەرکاری لە بکەر نادیاردا. ڕۆژنامەی العراق ژ ٤٦٤٧ ی ١٩٩١/٤/٣٠.

ملخص البحث

نظام الضمير في جملة المبني للمجهول في الكردية الشمالية

الأستاذ الدكتور وريا عمر أمين

الأكاديمية الكردية

اللغة الكردية الشمالية تابعة للنظام الاركتيفيتي . حيث يتوافق فيها الفعل مع المفعول به في الزمن الماضي. فيها مجموعتان من الضمائر المنفصلة . وهما مجموعة A (**من – ته – وى / وىَ – مه – وه – وان**) ومجموعة B (**ئەز – تو – ئەو – ئەم – هوون – ئەوان**) ومجموعة واحدة من الضمائر المتصلة وهي (**م – ى – ت / ەت – ين – ن – ن**). يتفق الفعل مع مجموعة **B** سواء ظهرت كفاعل أو مفعول. وظائف الضمائر المنفصلة موضحة في هذا الجدول:

الدور	زمن الفعل	
	ماضى	مضارع
فاعل	A	B
مفعول	B	A

عند تحويل جملة المبني للمعلوم إلى مبني للمجهول يحدث تبادل بين الضمائر المنفصلة بقواعد معقدة ومنظمة. هذا البحث محاولة لتحديد تلك النظم.

Abstract

The System of the pronouns in the passive of Northern Kurdish

Professor Dr. Waria Omar Amin
Kurdish Academy

Northern Kurdish belongs to the Ergative system of languages, In which the verb agrees with the object NP in number and person in the past tense. Two sets of the independent personal pronouns are recognized Set (A) **(min – te – wi:/ we – me – we - wan)** and set (B) **(ez – tu – ew – em – hu:n – ewa:n)** and one set of personal suffixes **(m – i: - t/et - i:n – n – n)**.The task of the personal suffixes is to express the agreement between the subject and object NPs with the verb. The verb always agrees with the set **(B)** whether it occures as a subject or as an object.

The functions of the independent pronouns are shown in the following table:

Function	Tense	
	Past	Present
Subject	A	B
Object	B	A

In transferring an active sentence, in which the subject and the object are expressed in independent pronouns, to passive, the pronouns exchange their sets by complex grammatical rules.

This paper is an attempt to show this linguistic phenomena that occurs in northern Kurdish and specify the rules that perform this aspect.

ئەدەب و پڕاگماتیكی فراوان[1]
(ماكرۆ پڕاگماتیك)

پ .ی.د سەباح ڕەشید قادر
زانكۆی ڕاپەڕین

م.ی.بێری یاسین حسێن
كۆلیژی پ .بنەڕەت – ز.سەلاحەددین

١- پێشەكی:

ناونیشانی ئـەم لێكۆڵینەوەیـە (ئـەدەب و پڕاگمـاتیكی فـراوان)ە، كـە بەرانبـەر زاراوەی ماكرۆ پڕاگماتیك دەوەستێ، بواری لێكۆڵینەوەكە سـەرووی پڕاگماتیكـە و هەوڵی ئـەوە دەدات سـنووری پڕاگماتیـك فـراوان بكـات بـۆ هـەموو ئـەو ئاسـت و بوارانەی كە پڕاگماتیك دەتوانێت چالاكییەكانی خۆی تێدا كارا بكات، وەكو بـواری ئەدەب و كەلتوور و هەموو بوارەكانی تری زمان. لە مـاكرۆ پڕاگماتیكدا چـاوەڕێی ئەوە ناكرێت بنەماكانی پڕاگماتیك ڕاستەوخۆ جێبەجێ بكرێـت، بـەڵكو پـەنجـە بـۆ ئـەو وردەكارییانـە رادەكێشـێ، كـە لـە بـواری دەرەوەی زمـان، سـەرووی زمـان و سەرووی پڕاگماتیك شیكردنەوە و لێكدانەوەی بۆ دەكرێت، دەكرێ بـوترێ هـەموو داڕشتنێكی تیۆری لەبارەی پڕاگماتیكەوە بـە مێتاپڕاگماتیـك دادەنـرێ، پـەڕینـەوە بــۆ بــواری دەســتەبەركردنی ئــەدەب و كــەلتوور لــە بــواری پڕاگماتیــك بــە ماكرۆپڕاگماتیك ناودەبرێت، بەڵام شیكردنەوەی ئێمە دەچێتە ئاستی مێتـا ماكرۆـ پڕاگماتیكەوە. واتە هەردوو لایەنەكە بە خۆوە دەگرێت.

لێكۆڵینەوەكە دەكەوێتـە سـنووری شـیكردنەوەیەكی تیـۆری بـۆ ئاسـتی دەق و جۆرەكـانی چوارچێوە(سـیاق) و ئـەدەب و لـە چوارچـێوەی بەرهەمـە ئـەدەبی و كەلتوورییەكانی كرمانجیی ناوەڕاست. سنووری لێكۆڵینەوەكەش بە شـیكردنەوەی تیۆریی ئەو بوارانـە سـنووردار دەكـرێ. ئـەم لێكۆڵینەوەیـە دوای ئـەم پێشـەكییە بەسەر دوو بەشی سەرەكی دابەش دەبێ، بەشی یەكەم بریتییـە لـە شـیكردنەوەی پەیوەندی و كەرەسەكانی نێوان زمان و پەیوەندیكردن، بەشی دووەم پەیوەندی

ئـەدەب و پراگماتیـك شـی دەکاتـەوە. کورتـەی زمـانی عـەرەبی و ئینگلیـزی و ڕیزکردنی سەرچاوەکان کۆتایی لێکۆڵینەوەکەیە.

١-١. بەشی یەکەم - زمان و پەیوەندیکردن:

زمان گوزارشتێکە دەربارەی توانا هۆشـەکییەکانی تـاك بـۆ پەیوەنـدیکردن و هەڵسوکەوتکردن لەگەڵ دەوروبەر و کۆمەڵگادا، هۆکارێکـە تـاك بـەکاری دێنـێ بـۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی و جێبەجێکردنی داواکارییەکانی لە کۆمـەڵگادا، هـەر بـەهۆی زمانیشـەوە گفتوگـۆ لـەبارەی کارەکـانی دەکـات و بـەکاری دێنـێ بـۆ شـیکردنەوە و روونکردنـەوەی بیرەکـانی و گەشـەپێدانی رۆشـنبیری و زیـادبوونی شـارەزایی لـە ڕێگـەی کـارلێککردنی لەگـەڵ ئـەو دەوروبـەرەی تیایـدا دەژی، بەواتایەکی سادەتر، (زمان بۆ پەیوەندیکردنە لەگەڵ دەوروبەردا). بێگومان جگـە لە زمان مرۆڤ ڕێگەی تریشی دۆزیوەتەوە بۆ دابینکردنی ئەم پەیوەندییـە هەنـدێك لەم ڕێگایانە لەگەڵ زمانەکەی خۆیدا بەکاری دێنێ "وەك بزاوتنی دەست و دەم و برۆ..." هەندێکی تریان بەتەنیا خۆیان بـەبێ زمـان بـەکاردێن بـۆ پەیوەنـدیکردن، وەك گڵۆپی هاتوچۆی ناو شارەکان (محمد معروف ٢٠١١:٢٣).

"ساپیر" زمان بەوە پێناسە دەکات کە، (هۆکارێکی خۆویستە تاك لـە ڕێگـەی سیسـتەمێکی هێماییـەوە بـەکاری دێنـێ، بـۆ گەیانـدنی بیرەکـان و هەڵچـوون و ئارەزووەکـانی (سـلیم حمـدان ٢٠٠٩:١٣)، زمـان لـەپاڵ بـەجێهێنانی ناسـنامەی کۆمەڵایەتی ئـەرکی پەیوەنـدیکردن و گەیانـدنیش بـەجێ دێنـێ، زمـان هۆکـارێکی بیری و ئامرازێکی تێگەیشتنی جیهانی و بنچینەی هەموو چالاکییەکی رۆشنبیرییە.

ئەدەب نموونـەی ئـەم جـۆرەی بـەکارهێنانی زمانـە کـە لـە ڕێگەیـەوە نووسـەر پەیامێك دەگەیەنێت بە کەسانی تر و کار لە بیرکردنەوە و هەستەکانیان دەکـات، ساپیر دەڵێ (زمـان هۆکـار و مـاددەی ئەدەبـە وەك چـۆن برۆنـز و مەڕمـەڕ و قـوڕ ماددەی پەیکەرتاشن. (ادوارد ساپیر١٩٩٣:٣٠)، هـەروەها فـالیری دەڵـێ (ئـەدەب تەنها فراوانکردنـی هەنـدێ تایبەتمەنـدیی زمـان و بەکارهێنانییـەتی (ادوارد سـاپیر ١٩٩٣:٤١).

هەر پێناسەیەك بۆ زمان بكرێ، دەبێ ئەركی پەیوەندیكردن لە سەرووی ئەركەكانی ترەوەی بێت، بوونی ئەم ئەركەش لە هەموو بەكارهێنانەكانی زماندا هەستی پێدەكرێ، تەنانەت كە تاكە كەسێكیش لەگەڵ خودی خۆی دەدوێ.

بەكارهێنانی پێكهاتە زمانییە جیاجیاكان بەستراوەتەوە بە ئەركی زمان و پەیوەندییە كۆمەڵایەتییەكانەوە كە ئەمەش لە توانستی كۆمەڵایەتیدا هەستی پێ دەكرێ، كە لەم گوتنانەدا دەردەكەوێ، كێ قسە دەكات؟ لەگەڵ كێ قسە دەكات؟ كەی؟ لە كوێ؟ ڕۆڵی قسەپێكەرانی زمانەكە چییە؟ بۆ چ مەبەستێك قسە دەكەن؟ پلە و پایەی كۆمەڵایەتی، زانیاریی هاوبەش ...، ئەو چەمكانە ئەوە دەردەخەن كە چەند یاسای كۆمەڵایەتی هەیە لەپاڵ یاسا زمانییەكان كە بڕیار لەسەر بەكارهێنانی زمان دەدەن لە هەڵوێستە جیاجیاكاندا.

"سۆسێر" لەو زمانەوانانەیە كە پێی وایە ئەركی زمان پەیوەندیكردنە، بەو شێوەیە پێناسەی زمان دەكات (زمان بریتییە لە سیستەمێكی دیاریكراو لە ئاماژەكان كە سروشتێكی كۆمەڵایەتی هەیە و بەكاردێت بۆ گواستنەوەی پەیامە مرۆڤایەتییەكان (منذر عياشي ٢٠٠٢:٥٥).

ئەگەر سەیری كردەی پەیوەندیكردن بكەین لەنێوان زمان لەلایەك، وەك سیستەمێكی گەیاندن و گەیاندنیش وەك ئامانج لەم پەیڕەوەدا، بەشداربووانی ئەم كردەیە لە چوارچێوەی پەیوەندییەك دەبن، كە زمان تیایدا ئامرازێكە بۆ گەیاندن و گەیاندنیش ئەركێكی زمانی دەبینێ.

كۆدی زمانی

نێرەر	ئامرازی گەیاندن	پەیام	یان كەناڵی پەیوەندیكردن	(وەرگر)
(قسەكەر، نووسەر)	(كتێب ، ڕۆژنامە...)	بابەت و بیرۆكەكان	(ڕادیۆ ، گۆڤار...)	(گوێگر، خوێنەر)

(هەمان سەرچاوە:٥٦)

١-٢. پەیڕەوی گەیاندن :

توانای مرۆڤ بۆ سەركەوتن لە ژیاندا دەگەڕێتەوە بۆ ئەو توانایەی كە مرۆڤ بۆ پەیوەندیكرن هەیەتی، بەشێوەیەك كە دەتوانێ بیرۆكە و شارەزاییەكانی خۆی بۆ كەسانی تری دەوروبەری بگوازێتەوە، بەگۆڕینەوەی زانیارییەكان و نامە زمانی و

نازمانییەکان لە ڕێگەی کەناڵێکی پەیوەندیکردن کە ئەرکی گواستنەوەی واتای مەبەستدار دەبینێ.

وشەی پەیوەندیکردن (Communication) بە واتای: گەیاندن، ڕاگەیاندن، گفتوگۆکردن و پەیوەندیکردن دێت. ڕەچەڵەکی ئەم وشەیەش دەگەڕێتەوە بۆ زمانە ئەوروپییەکان و بنچینەکەی بۆ وشەی لاتینی (Communians)، کە بەواتای شتی هاوبەش دێت، لەم وشەیەوە وشەی (Commune) داڕێژراوە، کە واتای (کۆمەڵی شارستانی) دەگەیەنێ.

پەیوەندیکردن هونەری گوزارشتکردنە لە بیرۆکەکان و سیستەمێکە بۆ ناردن و وەرگرتنی واتا و چەمکەکان لە نێرەرەوە بۆ وەرگر، لە ڕێگەی گۆڕینەوەی واتای نێو نامەکان کە هەڵگری مەبەستی دیاریکراون، پەیوەندیکردن تەنیا شتە هۆشەکی و ناسراوەکان ناگرێتەوە، بەڵکو لایەنی ویژدانی و هەست و جووڵەش دەگرێتەوە.

ئەو پێناسانەی بۆ پەیوەندیکردن کراون زۆرن، بەڵام هەموویان لە چوارچێوەی چۆنیەتی ئەنجامدانی کردەی پەیوەندیکردن و ڕەگەزەکانی ئەو کردەیە دەخولێنەوە، هەریەك لە گۆشە نیگایەکەوە بە پێی دید و بۆچوون و زانیارییە خودییەکان باس لەم کردەیە دەکات، (سیستەمی گەیاندن لە ژیانی مرۆڤدا کردەیەکی ئاڵۆزە و پێویستی بە چەند پاژەیەك دەبێت بۆ ئەوەی تێگەیشتن بێتە ئەنجام، سەرەتا (نێرەر) بیرێکی لا دروست دەبێت، دوایی ورووژێنەرێك، ئینجا وەری دەگێڕێتە سەر هێمایەك، کە لەلای وەرگر بخوێنرێتەوە، دواتر پەیامەکە لە کەناڵێکی پەیوەندیدا دادەنرێت بۆ (وەرگر)، ئەویش بە گوێرەی پێویست لێکی دەداتەوە و تێگەیشتن ڕوودەدات (عەبدولواحێد مشیر ٢٠٠٩:٣٨).

"سۆسێر" لە بارەی پەیوەندیکردنەوە دەڵێ: هەر پەیڕەوێکی گەیاندن بەلایەنی کەمەوە پێویستی بە دوو کەس هەیە، سەرەتای پەیڕەوەکە لە لایەن (A)ەوە دەست پێدەکات لە چوارچێوەی بازنەیەکی پەیوەندیکردندا کە تیایدا (BوA) بەیەکەوە گفتوگۆ دەکەن، پەیامەکە بریتییە لەو بیرۆکانەی کە لە مێشکی (A)ەوە بوونیان هەیە، لە ڕێگەی دەنگەکانی زمانەوە گوزارشتی لێ دەکرێ کە لە دەمی(A) ەوە دەردەچێ و دەگوازرێتەوە بۆ گوێی (B)، دواتر بازنەکە بەردەوام

دەبێ لەلایەن (B)، بەلاّم بە ئاراستەیەکی پێچەوانە، ئەگەر وێناکردنەکان لە مێشکی (B) یەکسان بن بە وێناکردن لە مێشکی (A)دا ئەوا پەیوەندیکردنەکە بە سەرکەوتوویی ئەنجام دەدرێ، وەك لەم هێڵکارییەدا دەردەکەوێ:

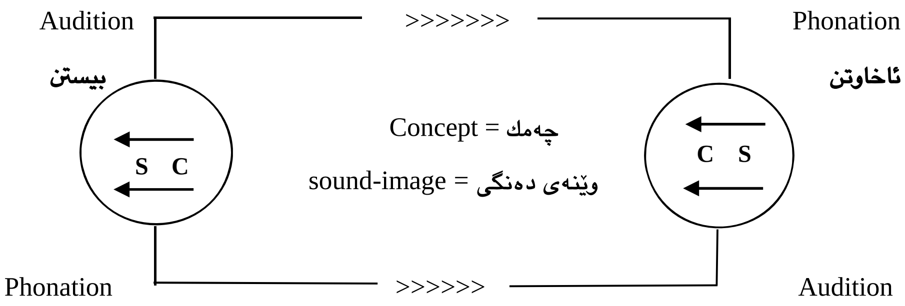

(بڕوانە: سحر کاظم ٢٠١١:٢٣ـ٢٤)

چەمکی پەیوەندیکردن لای "یاکوبسن" بریتییە لەوەی کە (نێرەر پەیامێك بۆ وەرگر دەنێرێ بۆ ئەوەی پەیامەکە کاریگەر بێ، پێویستی بە دەوروبەرێك هەیە بۆی بگەڕێتەوە، دەوروبەرێك کە لە لای وەرگر درکپێکراوبێ، پەیامەکە پێویستی بە کۆدێکی هاوبەش هەیە بە شێوەیەکی تەواو یان بەشێکی، لە نێوان نێرەر و وەرگرەوە دواتر پەیوەندیکردنەکە پێویستی بە کەناڵێکی فیزیکی و پەیوەندییەکی دەروونی هەیە لە نێوان هەریەك لە نێرەر و وەرگر، پەیوەندییەك ڕێ بە پەیوەندیکردن و پاراستنی بدات (رومان یاکوبسن ١٩٨٨:٢٧).

"یاکوبسن" لەم دیاریکردنەدا سوودی لە بیرۆکەی تیۆرەکەی "شانۆن و وەیڤەر" وەرگرتووە لە شیکردنەوەی پەیوەندیکردن لە ئامێری بێتەل کە بەم شێوەیە گوزارشتیان لێ کردووە: سەرچاوەیەك پەیامێك هەڵدەبژێرێ و لە کۆدێك دایدەنێ، دواتر بە هۆی ئامێرێکی ناردن دەیگۆڕێ بۆ هێما و، ئامێری وەرگرتنیش ئەو کۆدە شی دەکاتەوەو دەیگۆڕێ بۆ نامەیەك کە وەرگر بتوانێ وەری بگرێ، ئەو گۆڕانکارییانەی لە پەیامەکە ڕوودەدات لە هەردوو ئامێری ناردن و وەرگرتن بەهۆی (تشویش)ەوەیە، وەك لەم هێڵکارییەدا دەردەکەوێ:

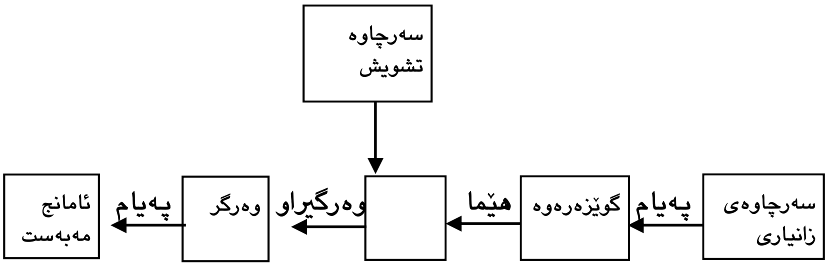

(بڕوانە: سحر كاظم ٢٠١١:٣٦-٣٧)

ئــەو هێڵكارییانــەی بــۆ ڕوونكردنــەوەی پــەیڕەوی گەیانــدن كــراون زۆرن، بــەڵام بەناوبانگترینیان ئەو هێڵكارییەیە كە "یاكوبسن" پێشكەشی كردووە :

Context
دەورووبەر
Message
نێرەر ــــــــــــ پەیام ــــــــــــــــ وەرگر
Addresse Contact Addresser
پەیوەندی
Code
كۆد

(رومان یاكوبسن ١٩٨٨:٢٧)

ئەم هێڵكارییەی "یاكوبسن" لە ئەدەبدا بەم شێوەیە دەبێ:

دەورووبەر

نووسەر (داهێنەر)ــــــــــــ دەق ــــــــــــ خوێنەر

كۆد

(عبدالناصر حسن ١٩٩١:٣)

لــە کــردەی پەیوەندیکردنــدا هێماکــان و ڕۆڵ و چــەمکەکان لــە نێــوان بەشداربووانی پرۆسەکەدا ئاڵوگۆڕ دەکرێن لەگەڵ ئـەو بـیر و واتایانـەی لـە مـاوەی پەیوەندیکردندا دروست دەبن، ئەم پەیوەندیکردنەش لـە پەیوەنـدیکردنی تـاك بـە خــودی خۆیــەوە دەســت پــێ دەکــات بــۆ پەیوەنــدیکردنی لەگــەڵ دەوروبــەر و پەیوەنـدی جـەماوەری، جـۆری پەیوەندیکردنەکـەش بـەپێی جیـاوازیی کـات و پێکهاتە و هەڵوێستی پەیوەندیکردنەکە جیاواز دەبێ.

١-٣. هۆکارەکانی پەیوەندیکردن و جۆرەکانی :

١-٣-١. پەیوەندیی زمانی:

١) هۆکارە زارەکییەکان :

ئەو هۆکارانەن کە بە هۆیەوە زانیاری لە نێوان نێرەر و وەرگر ئاڵوگۆڕ دەکـرێ بــە شــێوەیەکی زارەکــی و لەڕێگــەی گوتنەکانــەوە، وەکــو (گفتوگــۆی نێــوان دوو هاوڕێ، چاوپێکەوتن، پەیوەندی تەلەفۆنی، کۆڕ و دانیشــتنەکان، کۆبوونــەوەکان) ئەمەش بە کورتترین ڕێگا دادەنرێ بۆ ئاڵوگۆڕکردنی زانیارییەکان.

٢) هۆکاری نووسین:

ئــەو هۆکارانــە دەگرێتــەوە کــە بەهۆیانــەوە زانیــاری لــەنێوان نێــرەر و وەرگــر ئاڵوگۆڕ دەکرێ لە ڕێگەی نووسراوەکانەوە، وەکـو (بەرهــەمی ئــەدەبی، راپــۆرت، بڵاوکراوەکــان،....) لــە گــرنگترین خاســییەتەکانی ئــەم پەیوەندیکردنــە توانــای پارێزگاریکردن و گەڕاندنەوەی زانیارییەکانە لەکاتی پێویسـت، بۆنموونـە رۆمـان و چــیرۆك نامەیــەکی ئاڕاســتەکراوە لــە نێــرەرەوە کــە (نووســەر)ە بــۆ وەرگــر کــە (خوێنـــەر)ە، کۆدەکـــانیش زمانـــە و نووســـینەکانیش کەناڵـــە فیزیکییەکەیـــە، دەوروبەرە دەرەکییەکـەش ئـەو بارودۆخـە ڕۆشـنبیری و سیاسـی و کۆمەڵایەتییـە هاوبەشــــەیە، کــــە دەوری کــــردەی پەیوەندیکردنەکــــەی دەدات، دەوروبــــەرە ناوەکییەکــەش بریتییــە لــەو بارودۆخــە گشــتییەی دەقەکــە بــۆ کەســەکان و ڕووداوەکان وێنەی دەکێشێ .

١-٣-٢. پەیوەندیی نازمانی:

ئەمەش لە ڕێگەی هۆکارە نازمانییەکانەوە ئەنجام دەدرێ، کە بە هۆیانەوە زانیاری لە نێوان نێرەر و وەرگرەوە لەپەیڕەوی گەیاندندا ئاڵوگۆڕ دەکرێ، کە بریتین لە (ئاماژەکان، هێما نازمانییەکان، جووڵەی دەست، ڕێگاکانی دانیشتن و دەربڕینەکانی دەم و چاو ...) کە بە زمانی جەستەش ناسراوە (ئەم هۆیانە لەزۆر رووەوە لەزمان دەچن، وەك زمان کار دەکەن و لەسەر یەك بنەما دەڕۆن (محمد معروف ٢٠١١:٢٣)، ئەم جۆرە پەیوەندیکردنە دەکرێ بەمەبەست بێ، یان بێ مەبەست، بە پێی جیاوازیی رۆشنبیری و کەلتوور و کۆمەڵگا واتا و چەمکی جیاوازیی دەبێت، (ئەم هۆیانەی تری پەیوەندیکردن نموونەیەکی سادە و ساکاری زمانی مرۆڤن و لەوانەشە زمان لە قۆناغێکی مێژووییدا هەر لەشێوەی ئەمانەدا بووبێ، یان هەروەك هەندێ زمانەوان باوەڕیان وایە زمان بریتی بێت لە گەشەی یەکێك لەمانە (هەمان سەرچاوە:٢٤).

١-٤. هاوبەشەکانی پەیڕەوی گەیاندن :

١-٤-١. نێرەر:

لایەنی یەکەمە لە پەیڕەوی گەیاندن و گۆشەیەکی زیندووە لەبازنەی پەیوەندیکردندا، (نێرەر بەسەرچاوەی ئاخاوتن دادەنرێ بەبێ نێرەر گوتار بوونی نابێ، لایەنی یەکەمی گوتارە و گوتنەکان ئاڕاستەی لایەنی بەرامبەر دەکات، بۆ ئەوەی بازنەی کردەی پەیوەندیکردنەکە تەواوبێ (عبدالهادي بن ظافر ٢٠٠٤:٧).

نێرەر لەوانەیە کەسێك بێت یان دەزگایەك بێ یان کۆمەڵە کەس و ڕێکخراوێك بن، کە بە کردەی پەیوەندیکردن هەڵدەستن، وەك سەرچاوەیەکن بۆ سەرهەڵدانی ئەو پەیامەی کە هەڵگری واتای مەبەستدارە.

نێرەر ئەو کۆدانە هەڵدەبژێرێ، کە لەگەڵ پلە و پایەو ئاستی وەرگر بگونجێ، بۆ نموونە گوتاری سیاسی جیاواز دەبێ لەگەڵ گوتاری ئەدەبی و بەهەمان شێوە گوتاری ئەدەبیش لە رووی کۆدە بەکارهاتووەکان و شێوازی دەربڕینەکانی جیاوازە لەو گوتارەی کە بۆ کاروباری رۆژانە بەکاردێ، وەك لە بەشی یەکەم لە بەکارهێنانی زمان ئاماژەی پێدرا.

١-٤-٢. پەیام:

ئەمەش لایەنی هەستپێکراو و بەرجەستەیە لە پەیڕەوی گەیاندندا، کە بریتییە لەو نیشانە و هێما کۆدکراوانەی کە بەشێوەیەك دادەڕێژرێن شیاوبێ بۆ گواستنەوە، پەیام ئەو نامەیەیە کە نێرەر بۆ وەرگری دەنێرێ لە ڕێگەی کەناڵی گەیاندنەوە و بیرۆکەی نێرەر دەنوێنێ لە وێنەی دەنگیدا کاتێك ئاخاوتنەکە زارەکی دەبێت، لەشێوەی نووسین لە گوتاری نووسراودا و ئاماژە و جووڵەکان لە پەیڕەوی نازمانیدا، کۆدەکان لە پەیڕەوی گەیاندندا روخساری دەرەوەی پەیام دەنوێنن و بابەتیش[٢] ناوەڕۆکی پەیامەکەیە، دەکرێ زاراوەی پەیام لە چیرۆك و رۆماندا بەم شێوەیە روون بکرێتەوە :

نامەکە: رۆمانەکەیە.

شێوەی نامەکە: پیت و وشە و یاساکانی ریزکردنیانە.

ناوەڕۆکی نامەکە: ئەوەی خوێنەر لێی تێدەگات واتە زانیارییەکان.

کۆدی نامەکە: ئەو زمانەیە کە پێی نووسراوە.

١-٤-٣. کۆد:

ئەو زاراوانەی بۆ گوزارشتکردن لەو هاوبەشە بەکارهاتوون زۆرن، (هەندێك زاراوەی زمان(Language) ی"سۆسێری" بۆ بەکاردێنن، هەندێك "System"ی "هیلمسلیف" و هەندێکیش توانست (Competence)ی چۆمسکی بۆ بەکاردێنن، بەڵام هەموو ئەمانە ئاماژە بە سیستەمێکی هێمایی دەکەن، کە هاوبەشە لە نێوان نێرەر و وەرگر، سەرکەوتنی پرۆسەی ئاخاوتن بە شێوەیەکی سەرەکی پشت بەو سیستەمە هاوبەشە دەبەستێ (الطاهر بومزبر ٢٠٠٧:٢٧).

بەبێ بوونی کۆد پەیام ناسراو نابێ و لێك نادرێتەوە، بە بوونی کۆدی هاوبەشی نێوان نێرەر و وەرگر مەبەستی قسەکەر ئاشکرا دەبێ و یارمەتیدەر دەبێت بۆ تێگەیشتنی وەرگر و پرۆسەی پەیوەندیکردن بەردەوام دەبێ، (کۆد و نامە) لە پەیوەندی زمانیدا بەرانبەر (زمان و گوتن) دەوەستن یان (زمان و

ئاخاوتن)، (كۆد هۆكارێكی گشتییە دەكرێ بۆ ژمارەیەكی بێ كۆتا لە نامە بەكاربێت وەك چۆن زمان بۆ ژمارەیەكی بێ كۆتا لە گوتن بەكاردێ .

كۆد چەندەها شێوەی جیا جیا لە (دەنگ، ڕووناكی، نووسین، جووڵە...) دەگرێتەوە، بەڵام زمان دوو شێوە دەگرێتەوە، دەنگی (زارەكی) كە ئاڕاستەی ئەندامی بیستن دەكرێ، نووسراو كە ئاڕاستەی ئەندامی بینین و دەست لێدان دەكرێ، بەمەش دەكرێ زمان بە شێوەیەك لە كۆد دابنرێ و ئاخاوتنی زمانیش بە جۆرێك لە نامە دابنرێ. (لطیف زیتوني ٢٠٠٢: ٩٨).

١-٤-٤. دەوروبەر:

دوو جۆر لە دەوروبەر (سیاق) دەوری پەیڕەوی گەیاندن دەدەن (دەوروبەری دەق) و (دەوروبەری دەرەوەی دەق)، دەوروبەری دەق دەوروبەری زمانیشی پێدەگوترێت، ئەم جۆرەی دەوروبەر تەنها گرنگی بە پەیوەندیی نێوان یەكەكانی پێكهاتەی دەق دەدات دوور لە پەیوەندیی یەكەكان بە جیهانی دەرەوەی دەق، هەرچی دەوروبەری دەرەوەی دەقە ئەمانە دەگرێتەوە (دەوروبەری كۆمەڵایەتی، سیاقی دۆخ، دەوروبەری ئەدەبی، دەوروبەری ڕۆشنبیری و دەروونی). (بڕوانە: سحر كاظم ٢٠١١: ٢٣٢).

١-٤-٥. كەناڵ:

بازنەی بەیەكگەیاندنی نێوان نێرەر و وەرگرە وەكو پردێكە هەردوو لایەنی پەیڕەوی گەیاندن بەیەكەوە دەبەستێتەوە، پەیام كاتێك لە لایەن نێرەرەوە ئامادە دەكرێ، كە لە ڕێگەی كەناڵەوە دەنێردرێ بۆ وەرگر، كەناڵ بەپێی شێوە و جۆری پەیوەندی و كۆدی پەیوەندیكردنەكە دەگۆڕێ، وەك (رادیۆ، تەلەفزیۆن، گۆڤار، ڕۆژنامە، مایكرۆفۆن، نەخشە، وێنە، لیست، كۆمپیوتەر، تەلەفزیۆن، ...)، بۆنموونە لە پەیوەندی جەماوەریدا ڕۆژنامە، یان گۆڤار یان كەناڵی تەلەفزیۆنی و رادیۆیی دەبێ، كەچی لەپەیوەندی بە كۆمەڵ مایكرۆفۆن دەبێ وەكو گوتاری هەینی و وانەی زانستی و كۆڕ و كۆبوونەوەكان.

١-٤-٦. وەرگر:

مەبەست لێی ئەو لایەنەیە کە پەیامەکەی ئاڕاستە دەکرێ و بەرانبەر نێرەر دەوەستێ لە پەیڕەوی گەیاندندا، وەرگر بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ ڕۆڵ دەبینێ لە ئاڕاستەکردنی نێرەر لەکاتی هەڵبژاردنی هێما و داڕشتنەکانی گوتنەکەی، وەرگر دوای وەرگرتنی پەیامەکە ئەرکی شیکردنەوەی کۆدەکان دەگرێتە ئەستۆ بۆ گەیشتن بە واتای مەبەستدار لە پەیڕەوی گەیاندندا، ئەمەش کاتێك دەبێ کە ئەو کۆدانەی نێرەر بەکاری دێنێ بۆ گەیاندنی مەبەستەکەی ناسراوبێ لەلایەن وەرگرەوە، باشترین نموونەش بۆ ئەمە قسەپێکەرانی زمانێکی دیاریکراون، (وەرگر لە کردەی شیکردنەوەی کۆدەکان و لێکدانەوەیاندا پەنا دەباتە بەر سێ قۆناغ:

١- لێکدانەوەی واتای فەرهەنگی، لە ڕێگەی واتای وشە و لێکدانیانەوە.

٢– بەراوردکرنی لەگەڵ ئەو دەوروبەرەی کە تێیدا گوتراوە، تا بزانێت دەگونجێت یان نا.

٣- ئەگەر مەبەستەکەی نەگەیاند، ئەوا دەبێ بگەڕێتەوە بۆ هەندێ زانیاریی کەسی و کولتووری (عەبدولواحێد مشیر ٢٠٠٩:٤٠).

١-٥. ئەرکەکانی زمان لە پەیڕەوی گەیاندندا:

"یاکوبسن" دوای دیاریکردنی هاوبەشەکانی پەیوەندیکردن و ئاماژەدان بەوەی هەریەك لەو ڕەگەزانە ئەرکێکی جیا بەجێ دێنێ، شەش ئەرك بۆ زمان لە پەیڕەوی گەیاندندا دیاری دەکات:

ئاماژەکردن
(دەوروبەر)
هەڵچوونی ------------ ئەدەبی ------------ تێگەیشتن
(نێرەر) (پەیام) (وەرگر)
ئاگادارکردنەوە
(کەناڵ)
میتازمانی
(کۆد)

١-٥-١. ئەرکی هەڵچوونی Emotive function:

ئەم ئەرکە کاتێك دەبێ کە هێماکە وەڵامدانەوەیەکی هەڵچوونی دروست بکات، ئەمەش تایبەتە بەنێرەر و مەبەستی نێرەر لە پەیوەندکردندا، کاتێك هەوڵ دەدات ئەزموونی ژیانی خۆیی و بیرۆکەکانی و هەست و هەڵچوونەکانی لە ڕێگەی پەیامەکەوە دەربڕێ، ئەم ئەرکە بە ئەرکی دەربڕیش (Expressive Function) ناسراوە.

١-٥-٢. ئەرکی ئاماژەکردن Referential function:

ئەمەش تەرکیز دەکاتە سەر سەرچاوە (المصدر) کە هێماکە بۆ شتێك دەگەڕێتەوە لە دەوروبەردا، بۆ نموونە لە چیرۆکدا کاتێك برگەکانی گێڕانەوە تەرکیز دەکاتە سەر هەڵوێست و ڕووداوە گێڕدراوەکان ئەرکێکی گەڕانەوەیی دەبینێ، (ئەم ئەرکەی زمان لە هەموو نامەیەکدا بەدی دەکرێ، کە بنچینەی هەموو پەیوەندییەکەیە و پەیوەندی نێوان پەیام و ئەو بابەتەی لێی دەدوێ دیاری دەکات (بییر جیرو ١٩٩٢:٣٠).

١-٥-٣. ئەرکی تێگەیشتن لە دەق Conative function:

ئەم ئەرکە پەیوەندی بە وەرگرەوە هەیە، کە هەڵدەستێ بە شیکردنەوەی کۆدەکان و گەیشتن بە واتا و ناوەڕۆکی نامەکە، لەڕێگەی هەڵوەشاندنەوە و ڕۆناندنەوەی دەقەکەدا.

١-٥-٤. ئەرکی ئەدەبی Poetic function:

ئەم ئەرکە تایبەتە بە لایەنی ئەدەبی، ئەرکی ئەدەبیشی پێ دەگوترێ، یاکۆبسن، لە بارەی ئەم ئەرکەوە دەڵێ: (بەر لە هەموو شتێك وەڵامی ئەو پرسیارەیە چی وادەکات نامەیەك وەك بەرهەمێکی هونەری سەیر بکرێ؟)، یاکۆبسن خۆی وەڵامی ئەو پرسیارە دەداتەوە و دەڵێ: (تەرکیزکردنە سەر پەیام ئەرکی ئەدەبیی زمانە)، واتە بوونی ئەرکی ئەدەبی لەناو پەیامێك، ئەوە وادەکات

پەیامەکە وەك بەرهەمێکی هونەری سەیر بکرێ، ئەمەش لە کاتێکدا دەبێ کە ئەرکێکی ئەدەبی بەجێ هێنابێ. (سحر کاظم ۲۰۱۱:۱۸۸).

۱-٥-٥. ئەرکی ئاگادارکردنەوە Phatic function:

یەکێکە لە ئەرکە سەرەکییەکانی پەیوەندیکردن کە دەکرێ بە هۆیەوە هەر کردارێکی پەیوەندیی زمانی بنیاد بنرێ و ئاڕاستە بکرێ، لەم ئەرکەدا، تەرکیز لەسەر کەناڵەکە دەکرێ بەتایبەتی ئەو بڕگانەی گێڕانەوە، کە تەرکیز دەکاتە سەر پەیوەندی گێڕەرەوە (Narrator) و ئەوەی بۆی دەگێڕێتەوە (Narrate) بۆنموونە لە گوتنەکانی وەك: (ئەی خوێنەر، لەگەڵمی، ...).

۱-٥-٦. ئەرکی مێتازمانی Metalingual function:

یەکێکە لە ئەرکەکانی پەیوەندیکردنی زمانی کە تەرکیز دەکاتە سەر کۆد، لە ڕووی تایبەتمەندیی زیاتر دەکرێ بڵێین بڕگەگانی گێڕانەوە کە تەرکیز دەکاتە سەر ئەو زمانەی لە گێڕانەوەکەدا بەکارهاتووە ئەرکێکی مێتازمانی بەجێ دێنێ، ئەمەش پەیوەندیی بە زمانێکەوە هەیە، کە بەکاردێ بۆ وەسفکردنی خودی زمان خۆی، بۆنموونە ئەو زمانەی لەم لێکۆڵینەوەیە بەکارهاتووە ئەرکێکی مێتازمانی بینیوە (بڕوانە: Danial 2002:181-185).

۱-٦- زمانی نووسین و زمانی قسەکردن:

مێژووی لێکۆڵینەوە لە زمان پەیوەندییەکی فراوانی لەنێوان زمانی نووسین و قسەکردن دەرخستووە، مرۆڤ دوای ئەوەی لەدایك دەبێت سەرەتا فێری زمانی قسەکردن دەبێت، نەك نووسین، بۆیە زۆر لە زمانەوانەکان بڕوایان وایە زمانی نووسین فۆڕمی نووسینە بۆ زمانی قسەکردن، کە بریتییە لە تۆمارکردنی دەنگەکانی مرۆڤ لە شێوەی فۆڕمی نووسراودا، (نووسین بریتییە لەو هەوڵەی کە مرۆڤ داویەتی بۆ تۆمارکردنی قسە، تاوەکو مێژوو و میراتی خۆی لە فەوتان بپارێزێ. نووسین زمان نییە، بەڵکو لەگەڵ قسەکردندا دوو شێوەی زمانن و

نووسین دووجار دوورکەوتنەوەیە لە راستییە رووداوەکان (واقیع) چونکە رەمزە بۆ رەمزی تر واتە "گوتن" (محمد معروف ٢٠١١:٢٢١).

زمانەوانەکان باوەڕیان وابوو زمانی نووسین وەسفی زمانی قسەکردن دەکات و یارمەتیمان دەدات بۆ فێربوونی زانیاری و فێربوونی زمان، زمانی نووسین نواندن و بەستنەوەی زمانی قسەکردنە بە جیهانی واقعی، کە زمانی قسەکردن لە شێوەی نووسین تۆمار دەکرێ زۆر جێگیرتر دەبێ، ئەمەش وای کردبوو (کە بۆ چەند سەدەیەك، زمانی نووسین شوێنێکی دەرکەوتووتر داگیر بکات، کە بریتی بوو لە رێگەی گواستنەوەی ئەدەب، بەمەش بۆتە سەرچاوەی زمانێکی یەکگرتووی بەرز کە هەست بەوە دەکرا زمانێکی بەردەوام و بە دەسەلات دەدات بەدەستەوە. بەم پێیە یاساکانی رێزمان تایبەت بوون بە دەقە نووسراوەکان (Crystal2006:147).

پەیوەندیی سەرەکی نێوان زمانی قسەکردن و زمانی نووسین پەیوەندییەکی سادە و ساکارە مرۆڤ نووسین بۆ نواندنی جیهانی واقعی خۆی بەکاردێنێ کاتێك لە دەرەوەی نووسین قسە دەکەن ئەمە دەبێتە زمانێکی قسەکردن.

کاری ئەدەبی وەك نموونەیەك بۆ زمانی نووسراو گرینگییەکەی لە پەیوەندییە دواخراوەکەیەتی، کە دەقی نووسراو پێی جیا دەکرێتەوە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی وەرگرتنی کاری ئەدەبی لە دەرەوەی سیاقە بنجییەکەی خۆی روودەدات، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی کراوەبێت لە رووی شیکردنەوە و زیاتر لە لێکدانەوەیەك لەخۆ بگرێ، واتا لە چوارچێوە تەسکەکەی ئاخاوتنی زارەکی دەربکات و هەر خوێنەرێك لە رێگەی رۆشنبیریی کەسی و بەپێی ئەزموونی تایبەتیی خۆی لە ژیاندا لە دەق بڕوانێ.

زمانی قسەکردن ئاسانترە بۆ فێرکردن لە زمانی نووسین، بەلام کاریگەریی زمانی نووسین زیاترە و زیاتر دەمێنێتەوە، زۆربەی زانیارییەکانی مێشکی مرۆڤ لە رێگەی هەستی بینینەوە وەردەگیرێ و لە مێشکدا هەلدەگیرێ، لەکاتێکدا ئاخاوتنی زارەکی لەگەڵ لەناوچوونی دەنگ نامێنێ و بزر دەبێ، بە شێوەیەکی وردتر هەموو کەسێك هەوڵدەدات زانیارییەکان لە وێنەی ناو مێشکەوە بەدەست بێنێتەوە، کاتێك دایکێك بیەوێ مندالەکانی فێری شتێك بکات ئەوا زمانی

قسەکردنەکە ڕێگەیەکی ئاسانترە بەڵام مرۆڤ لە قۆناغێکدا، وای لێدێت زیاتر پشت بە چاوەکانی دەبەستێ وەك لە گوێیەکانی، لە کاتێکدا کە فۆڕمە نووسراوەکەی زمانی قسەکردن هەمان واتا بەدەستەوە دەدات، ئەوە لە کاتێکدا کە بمانەوێ فێری زانیاری بین نەك زمان.

ئەوەی کە روون و ئاشکرایە هەموو کەس وەسفی واتاکان لە ڕێگەی شتە ماددییەکانەوە دەکات، هەروەها پەیوەندیکردنی مرۆڤ لەگەڵ یەکتر لە ڕێگەی قسەکردنەوە، ئەوانەن کە پەیوەندی بە توانای نەستەکانەوە هەیە ئەم جۆرەیان زۆر سنووردارترە لە بیرکردنەوە لە ڕێگەی شتە ماددییەکانەوە، کاتێك مرۆڤ هەست بە گرانی لە دەربڕین دەکات پەنا دەباتە بەر ئەو رستانەی لە ڕێگەی نووسینەوە لە مێشکیدا هەڵگیراون.

زمانی نووسین جێگیرترە و کەمتر گۆڕانی بەسەردا دێت، (زمانی قسەکردن رۆژانە بە بەراورد بەوەی کە پشتگوێ دەخرا و دەستبەرداری بوون وەکو بابەتێکی لێکۆڵینەوەی نا دەوڵەمەند بۆتە مایەی کەمبوونەوە و گرنگی پێنەدان و رێکنەخستنی، دەتوانین بڵێین زمانی قسەکردن زمانێکی بێ یاسایە قسەکەر هەست بە سەرلێشێوانێك دەکات، لەوەی بۆ ئەوەی ئاخاوتنێکی گونجاو ئەنجام بدات پێویستە بە قاڵبە دروستەکانی زماندا بچێتەوە، وەکو ئەوەی لە کتێبە رێزمانییەکاندا تۆمار کراوە یان وەك شێوازی نووسین پێناسە کراوە، هەروەها درکاندنەکانیش دەبێ پەیڕەوی نووسینی ستاندارد بکات (Crystal 2006:147).

کاتێك مرۆڤ زمانی نووسین نازانێ ئەو تەنیا دەتوانێت زمانی قسەکردن بە بیر خۆی بێنێتەوە و دەنگەکانی زمان بەرهەم بهێنێ. ئەو ناتوانێ لەو واتایانە بگات کە بە ڕێگەی نووسینەوە نوێنراون کاتێك کە مرۆڤ بە شێوەیەکی سەرەکی لێکدانەوەی واتاکان بە ڕێگەی بیرکردنەوەی ماددی دەکات، زۆربەی زۆری واتاکانیش لە ڕێگەی گەشەکردنی کۆمەڵەوە بەرهەم دێت .

ئەو جیاوازییانەی لە نێوان زمانی قسەکردن و نووسیندا هەیە زۆر زیاترە لەوەی بتوانرێ سنووری بۆ بکێشرێ (جیاوازییەکان زۆر زیاترە لەوەی خەڵکی بیری لێ دەکەنەوە، بەراوردکردنەکەش گەورەتر دەبێ کاتێك کە تێکستێکی

نووسراو بەراورد دەکەین لەگەڵ گفتوگۆیەکی ئاساییدا، تەنانەت لە گوتنێکی فەرمیی ئامادەکراویشدا، وەکو ئەوەی مامۆستایەك لە وانەوتنەوەدا پەیڕەوی دەکات، بۆنموونە (ئاخاوتنی پۆل) تا ڕادەیەك لە زمانی نووسین دەچێ لە رووی رۆنان و فۆڕمەکەیەوە، ئەمە کاتێك زمانی قسەکردنەکە تۆمار بکرێت، بەڵام زۆرجار هەموو وردەکارییەکانی قسەکردن ناتوانرێ تۆمار بکرێ (هەمان سەرچاوە:١٤٩).

"کریستەل" لەبارەی جیاوازیی رۆنانی (پێکهاتە) و بەکارهێنان لە نێوان زمانی قسە و نووسیندا، دەڵێ: (بە هیچ شێوەیەك ناکرێ جیاوازیی لە نێوان ئەم دوو شێوەی بەکارهێنانی زمان بکەین، چونکە ئەم جیاوازییانە لە بنەڕەتدا لە جیاوازیی بنچینەیی تر بەرهەم دێن، کە لە جۆرەکانی هەڵوێستی پەیوەندیکردنەوە دێنە کایە، قسە بەشێکە لە کارلێککردن، بە زەمەن (کات) کە بە میکانیزمی پەیام ناردن بەستراوەتەوە، لەوەی تاڕادەیەك هاوبەشەکانی قسەکردن (قسەکەر و گوێگر) لەکاتی ئێستادان، قسەکەر پەیامنێرێکی دیارە (بۆ گوێگر یان وەرگر)، کەچی نووسین بەستراوەی شوێنە[٣] و جێگیر و دەرکەوتووە ئەنجامەکەشی ئەوە دەبێت کە هاوبەشی نووسین (وەك لە هەموو دەقە ئەدەبییەکاندا)، نازانرێ قسەکەر نووسەر کێیە؟ (Crystal 2006:149).

"یوڵ" لە بارەی رۆنان (پێکهاتە) و بەکارهێنانەوە ئەم جیاوازییانە لە نێوان هەردوو شێوەی بەکارهێنانی زمانی نووسین و قسەکردن دیاری دەکات:

١. ڕستەکانی زمانی ئاخاوتن پەسندێتی ڕێزمانییان کەمترە لە ڕستەکانی زمانی نووسین.

٢. ڕستەکانی زمانی ئاخاوتن بەزۆری ڕستەی ناتەواون و لە زنجیرەیەك فرەیز پێکدێن.

٣. لاڕستە (کلۆز) لە زمانی ئاخاوتندا زۆر کەم بەدی دەکرێ.

٤. لە زمانی ئاخاوتندا ڕستەکان زیاتر بکەر دیارن، واتە ڕستەی بکەر نادیار زیاتر لە زمانی نووسیندا بەرچاو دەکەوێ.

٥. لە زمانی نووسیندا نیشانە بەرجەستەکانی لاڕستە (کلۆز) وەکو (کە، کاتێك،....) لە دیارخستنی پەیوەندی نێوان لاڕستەکان بەدی دەکرێن، لە

زمانی ئاخاوتندا فرەیزەکان بەهۆی ئامرازی دانەپاڵی (بەلآم، و، ..) بەیەکەوە دەبەسترێنەوە.

٦. لە زمانی نووسیندا هەندێك ڕێکخەری ڕەوانبێژی (بەلاغی) هەن وەکو (لە سەرەتادا، لەمەش گرنگتر، لە دەرئەنجامدا..) بەلآم لە زمانی ئاخاوتندا زۆر کەم بەدی دەکرێن.

٧. لە زمانی نووسیندا کەس یا شتی ئاماژە بۆکراو دەکرێت زۆر جەختی لەسەر بکرێتەوە، وەکو:

دووبارە دەیلێمەوە، دەچمەوەسەر، ئەوەی سەبارەت بەــ وتم،....

٨. ڕستەکانی زمانی نووسین زیاتر لەشێوەی نیهاد و گوزارەدان، بەلآم ڕستەکانی زمانی ئاخاوتن زیاتر ڕستەی بە باسکراو و ناوەسفین، بۆنموونە:

پشیلەکان + بەڕەلآت کردن؟ (بڕوانە: Yule and..1983: 15)

"کریستەل" لەبارەی پەیوەندیی زمانی نووسین بە قسەکردنەوە و پەسندکردنی یەکێکیان بەسەر ئەوی ترەوە دەڵێ: (ناکرێ زمانی نووسین و زمانی قسەکردن هیچ کاتێك ڕووبەڕووی یەك بکرێنەوە یان لە یەك ئاست سەنگ دابنرێ، هیچ بیرۆکەیەکی واش لە ئارادا نییە کەوا زمانێکی پەیوەندیکردن لەویتر چاکتر بێت، هەروەها بە پێی پەیوەندی مێژوویییانەوە ئەو ڕاستییەی کە ماوە بیلێین لە کۆمەڵگای نوێدا دوو ڕێگەی زۆر جیاواز لە سیستەمی پەیوەندیکردن بۆ ئەندامەکانی خۆیان دابین دەکەن، هەر یەکێکیان گەشە دەکات بۆ بەدەستهێنانی ڕێگەی تایبەت بۆ پەیوەندیکردن ناکرێ نە نووسین بە زمانی قسەکردن بگۆڕدرێ نە زمانی قسەش بە نووسین بگۆڕدرێتەوە. (Crystal2006: 148).

"هالیدەی" لە ڕووی تایبەتمەندیی لکاندن جیاوازیی لە نێوان هەردوو جۆری زمانی نووسین و قسەکردن بەوە دەکات، کە (زمانی نووسین بە دەق و زمانی قسەکردن بە نادەق دادەنێت، لە دەقدا پارچەکان "ڕستە بەدوایەکداهاتووەکان" بەیەکترەوە لکاون و پەیوەندییەکی ئەوتۆ لە نێوانیاندا هەیە کە هەموو ڕستەکان وەك یەکەیەکی یەکگرتوو لێدەکات. بەلآم لە (نادەق)دا ئەو پەیوەندییە لە نێوان پارچەکانیدا نییە و ڕستەکانی بەیەکترەوە نە لکاون. ئەو کۆمەڵە ڕستە بەدوای

یەکداهاتووانەش کە لکاندن لە نێوانیاندا نییە یەکەیەکی یەکگرتوو پێك ناهێنن (قەیس کاکل ٢٠٠٢:٢٤).

١-٧. پەیڕەوی گەیاندن لە ئەدەبدا:

بەر لە روونکردنەوەی پەیڕەوی گەیاندن لە دەقی ئەدەبیدا "دەقی گێڕانەوە" پێناسەی چەند فەیلەسووف و زمانەوانێك بۆ گێڕانەوە دەخەینە روو، گێڕانەوە نموونەی پەیوەندییەکی ناڕاستەوخۆ دەنوێنێ، کە (یەکێکە لەو پرەنسیپانەی لە رێگەیەوە جیهان ئاشنای کێشە و کردەوە و ئەزموونەکانمان دەکەین (Herman2007:23)، بە گواستنەوەیان لە جیهانێکی راستەقینەوە بۆ جیهانێکی خەیاڵی کە جیهانی گێڕانەوەیە، لە رێگەی رەگەزە ئەدەبییە جۆراوجۆرەکان لە شێوەی پەیامی نووسراودا.

"گینیت" لەبارەی پێناسەی گێڕانەوەوە دەڵێ: (هیچ پێناسەیەك بۆگێڕانەوە بێ کەم و کوڕی و کێشە نییە، گێڕانەوە نواندن و پێشکەشکردنی رووداوێك، یان زنجیرە رووداوێکە (Herman2007:23) .

بەهۆی بڵاوبوونەوە و فراوانی بەکارهێنانی ئەم زاراوەیە (گێڕانەوە) لە بوارەکانی زمانەوانی و ئەدەب بە گشتی، لێکۆڵەران بەپێی تێڕوانینی کەسی و پەیوەندی ئەم زاراوەیە بە بواری لێکۆڵینەوەکەیان، پێناسەی جیاجیایان بۆ گێڕانەوە کردووە:

تراسك: (گێڕانەوە بریتییە لەو دەقەی کە چیرۆکێك دەگێڕێتەوە، ئەو دەقەی گێڕانەوەی تێدایە جیاوازە لە دەقەکانی تر، بەوەی کۆمەڵێك رووداوی خەیاڵی یان راستەقینە دەگێڕێتەوە، نموونەی گێڕانەوەی نووسراو بریتین لە کتێبە مێژووییەکان و رۆمان و چیرۆك، کەچی نموونەی گێڕانەوەی زارەکی ئەو چیرۆکانەن کە لەکاتی گفتوگۆدا دەگێڕدرێنەوە (Trask2007:181) .

گێراڵد پرنس: (گێڕانەوە نواندنێکە بۆ یەك یان زیاتر لە رووداوێکی راستەقینە یان خەیاڵی، کە لە لایەن یەك، دوو یان زیاتر لە کەسێك"گێڕەرەوەیەك" دەگێڕدرێتەوە بۆ یەك یان زیاتر لە "بۆگێڕدراوەیەك" (جیراڵد پرنس ٢٠٠٣:٥٨).

ئابۆت "Abbott": (گێڕانەوە پێشکەشکردنی ئەو ڕووداوانەیە، کە لە چیڕۆك و گێڕانەوە پێکدێن، چیڕۆك بریتییە لە ڕووداوێك یان زنجیرەیەك لـە ڕووداو، گوتـاری گێڕانـــەوەش بریتییـــە لـــە نوانـــدن و پێشکەشـــکردنی ئـــەو ڕووداوانـــە (Herman2007:23).

جان لۆفیف: (گێڕانەوە بریتییـە لـە هـەر گوتنێـك، کـە جیهـانێکی وەرگـیراو لـە راستی دەگەڕێنێتەوە بۆ زەین، کە لە هەردوو ڕەهەندی مـاددی و مەعنەوییـەوە و لە کات و شـوێنێکی دیـاریکراوەوە و زۆربـەی کـاتیش بەهەڵگـەڕاوەیی لـە ڕێگـەی گۆشـەنیگای کەسـایەتییەك، یـان زیـاتر پێشـکەش دەکرێـت، وێـڕای گۆشـەنیگای گێڕەرەوە (شجاع مسلم ١٩٩٤:٥٩).

لە دەقی گێڕانەوەدا دانـەر سەرچـاوەی دروسـتکردنی پـەیڕەوی گەیاندنـە، لـە ڕێگەی پەیامێك لە شێوەی دەقی نووسراودا بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ پەیوەندی بە خوێنەر دەکات کە هەردووکیان وێنەی دوو کەسایەتین لە جیهانی راستەقینەدا، دانەری دەقی گێڕانەوە (هەمیشە شت پێشـکەش دەکـات تەنانـەت ئەگـەر ڕووداوە گێڕدراوەکە بەشێکیش نەبێ لە ئەزموونی کەسیی خـۆی، لەوانەیـە ڕووداوی ژیـانی خەڵکانی تر یان ئەفسـانە یـان شـیعری داسـتان بـێ، یـاخود بـاس لـە پاڵـەوانێتی کەسێکی قارەمان بکات (Floderink1993:434).

دانـــەر کـــە نێـــرەری راســـتەقینەی پەیامەکەیـــە ڕووداوەکـــان لـــە ڕێگـــەی گێڕەرەوەیەك یان چەند گێڕەرەوەیەکی ناو دەقەکە پێشکەش بە خوێنەر دەکات، کە هەندێ جار دانەر خۆی ئەو ڕۆڵە دەبینـێ یـان ئـەو ڕۆڵـە دەدات بـە یـەکێك لـە کەسایەتییەکانی چیڕۆکەکە، یان هەندێ جار گێڕەرەوە بە شـێوەیەکی کـۆنکریتی دەرناکەوێ، لەو حاڵەتەدا بە دانەری ناوەکی ناودەبرێ .

وەرگری پەیام لـەم پـەیڕەوەدا خوێنـەرە کـە لـە ڕێگـەی خوێندنـەوەی دەقـی گێڕانەوەکەوە پەیامی دانەری پێدەگات. (گەیاندن لە ئاسـتی گێڕانـەوە پێویسـتە، لەسەر ئاماژەپێکردنەکانی ئـەو پەیامـە بێـت، کـە لـە لایـەن دانـەرەوە ئاڕاسـتەی خوێنـەری دەق "وەرگـر" کـراوە. (Floderink1993:434). ئەمـە سـەرەڕای ئـەو گفتوگــۆ و ئاخاوتنانـــەی لـــە نـــاو جیهـــانی خـــەیاڵی گێڕانـــەوەدا لـــە نێـــوان

کەسایەتییەکانی چیرۆك و رۆمانەکاندا ئاڵوگۆڕ دەکرێن، کە جۆرێك لە کاریگـەری و کارتێکردنی نێوان ئەو کەسانە پیشان دەدات و ئەم کاریگەرییە بۆ خوێنەری دەق و جەماوەریش دەگوازرێتەوە، ئەمەش شێوەیەکی تـری پەیوەنـدیکردن دەنـوێنێ، تاڕادەیەك لەو گفتوگۆیانە دەچێ کە لە ژیانی رۆژانەدا ئەنجام دەدرێ.

١-٧-١. دانەر و خوێنەر Author and Reader:

دوای مێژوویەك لە هەوڵدان و وتووێژی بەردەوام لێکۆڵینەوەکان بە ئاڕاستەی دۆزینەوەی وەڵامێك رۆیشتن بۆ ئەو پرسـیارانەی لـە لێکۆڵینـەوە رەخنەییەکانـدا هاتنە ئاراوە دەربارەی کارە ئەدەبییەکان، کە پشت بەلایەنی سێیەم دەبەستن لە سێگۆشـەی بەکارهێنـەری زمانـدا، لـە پەیوەنـدی ئـەدەب بـە پڕاگماتیکـەوە، کـە ئەویش خوێنەر یاخود بەکارهێنەری دەقی ئەدەبییە.

دەقـی ئـەدەبی پێکهاتەیـەکی دابـڕاوی نییـە و بەتـەنیا بەویسـتی دانەرەکـەی گەشـە ناکـات، بـەڵکو مەسـەلەی گەشـەی جـۆرە ئەدەبییـەکان دەکەوێتـە ژێـر کاریگەریی کارتێکەرێکی گەورە کـە خوێنـەرە، (خوێنـەر وەك هاوبەشـێکی چـالاك رۆڵێکـی گـەورە لـە گەمـەی ئـەدەبی دەگێـڕێ، کاریگـەریی خوێنـەر لـە رێگـەی وەرگرتنـی دەقەکـەوە و توانـەوە لـەناو لایەنـە فیزیکـی و سـایکۆلۆژییەکانی پرۆسەکەدا درێژ دەبێتەوە (فراوان دەبێ)، ئەم پرۆسەیە لەگەڵ خوێندنەوەدا یـەك دەگرێتەوە (Mey2001:237) .

بـەڕای "ئایسـر" (Wolfgang Iser) واتـای دەق بریتییـە، لـە ئـەنجامی کـارلێککردنی نێـوان دەق و خوێنـەر، ئـەرکی رەخنـەگری دەقـی ئـەدەبیش شیکردنەوەی دەق نییـە، وەك بابـەتێك، بـەڵکو شـیکردنەوەی کـارتێکردنی دەقـە لەسـەر خوێنـەر، (دانـەر لـە داهێنانـدا پێویسـتییەکی راسـتەوخۆی بـە هاوکـاریی خوێنەرێکی شارەزا هەیە، دەقـە ئەدەبییـەکان هـەموو کـات چـەند بۆشـاییەکیان تێدایـە کـە تـەنیا خوێنـەر توانـای پڕکردنـەوەیانی هەیـە (عبدالناصـر حسـن ١٩٩١:٩٣)، ئـەم هاوکارییـەی خوێنـەریش (بـە بەتـەواوکردنی لایـەنی گشـتی ئـەو پرۆسەیەی دانـەر دروسـتی کـردووە دەردەکـەوێ، بەئەنجامـدانی ئـەوەی خوێنـەر دەبێتە کارایەك لەپاڵ ئەوەی دەبێتە بەشێك لە سەیرکەر لـە کردەکـەدا، هـەروەها خوێنەر رۆڵەکە دەگۆڕێ: ئەمـەش لـەکاتی خوێندنـەوەی دەق لەلایـەن خوێنـەر و

دووباره شیکردنەوە و بەرهەمهێنانەوەی دەبێ، ئەو کارلێککردنە بە پرۆسەی دیالێکتیکی[٤] دادەنرێ (Mey2001:237).

ئەوەی جێی سەرنجە یەکەم خوێنەری دەق دانەرەکەیەتی کە بەرهەمهێنەری دەقەکەیە و دوای چەند کردەیەکی بەردەوام لە داڕشتن و خوێندنەوە ئەو دەقە بەرهەم دێنێ، کە ئەویش وەك خوێنەرێکی ئاسایی دەق نییە، بەڵکو شارەزایی تەواوی لە ئامرازە هونەرییەکان و ئەو ئەرکە جوانیناسییانە (جمالیة) هەیە، کە تایبەتمەندیی ئەدەبییانە بە دەق دەبەخشن.

بەڕای "ئیکۆ" دەق ستراتیژییەتێکە هەریەك لە نووسەر و خوێنەر بەشدارن تیایدا، دانەر بۆ ئەوەی ستراتیژییەتی دەقەکە ڕێکبخات دەبێ پشت بە زنجیرەیەك توانا ببەستێ، کە هەمان ئەو توانایانەن کە خوێنەری نموونەیی[٥] بۆ تێگەیشتن بە دەق بەکاری دێنێ، بەو ڕێگایەی کە دانەر بیری لێدەکاتەوە و بە پشتبەستن بە یاساکانی پراگماتیك کە هەموو کات سەپاندنی بوونی لایەنی بەرامبەرە، کە دانەر دەیدوێنێ.

واتای دەق سەبارەت بەهەموو خوێنەرەکان بەیەك ڕێگا بونیاد دەنرێ بەڵام جیاوازیی لە تێگەیشتنی ئەو واتایە لە خوێنەرێکەوە بۆ خوێنەرێکی تر دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازیی ئەو پەیوەندییەی خوێنەر لەگەڵ دەق دروستی دەکات، جیا لەوەی خوێنەرێکی تر دروستی دەکات لەگەڵ هەمان دەقدا، ئەگەرچی (دانەری ڕاستەقینە کەسایەتییەکی جێگیر و دیاریکراو دەنوێنێ لە ماوەیەکی مێژوویی بۆ داهێنانە ئەدەبییەکەی، بەڵام خوێنەرانی دەقەکەی بەپێی سەردەم دەگۆڕێن و خاوەنی کەسایەتیی جیاوازن، ئەمەش هۆی بوونی وەرگرتن و کاردانەوەی جیاوازە بۆ هەمان بەرهەمی ئەدەبی (رولان بارت ١٩٩٢:٨٨).

هەر خوێنەرێك شێوەیەکی تایبەت لە کارلێککردنی هەیە لەگەڵ ئەو دەقەی دەیخوێنێتەوە هەرچەندە هەمان ئەو ڕێبازە دەگرێتە بەر، کە دەق بەسەر هەموو خوێنەرەکانەوە دەیسەپێنێ، ئەم جیاوازیی کالێککردن و لێکدانەوەی خوێنەر لە هاودەقی (Co-text)[٦] ئاشکراتر دەردەکەوێ.

ئـەوەی راسـتی بـێ (دانـەر تاڕادەیـەك پشـت بـە خوێنـەر دەبەسـتێ وەكـو پێشگریمانەكارێك بۆ چالاكییە ئەدەبییەكـەی خـۆی، هـەروەها خوێنـەریش پشـت بەدانـەر دەبەسـتێ بـە درككـردن بـە پێشـهاتەكانی دونیـای دەوروبـەر لـە دەقـە نووسراوەكەدا، بۆ ئەوەی (بەخودی بكات) و بە سەركەوتوویی ببێت بە بەشێك لە شانۆكە.

لێكۆڵینەوەی پڕاگماتیك بۆ ئەدەب یان چـالاكی ئـەدەبی تـەركیز دەكاتـە سـەر سیماكانی جیاكردنەوەی ئەو دیالێكتانەی وەسفی بەرهەمـە ئەدەبییـەكان دەكـەن "بەدیالێكتیككردنی لایەنـەكانی بەرهەمـە ئەدەبییـەكان"، وەك ئـەوەی كـە دانـەر رێكـی دەخـات و رابەرایـەتی دەكـات، بـەلاّم لـە هـەمان كاتـدا دەق ئاڕاسـتەكراوی خوێنەر و كردەیەكی چالاكی وشەكانە، خوێنەرەكان بە سنووری دەقەكە كۆتبەنـد دەكرێن، بـەلاّم لەگـەڵ ئەوەشـدا دەق رادەیـەكی ئـازاد دەسـتەبەر دەكـات وەكـو پێویست لـەوەی كـە چـۆن خوێنـەر بتـوانێ بەشـداری تێـدا بكـات لەگـەڵ دانـەر و دەقێكی گشتی دابڕێژێتەوە (Mey2001:237).

دانەر كە داهێنەری راستەقینەی دەقە نێرەری نامەیەكی ئەدەبییە بـۆ خوێنـەر كـە رۆڵـی وەرگـر دەبینـێ لـە پـەیڕەوی گەیانـدنی ئـەدەبی و هەریـەك لـە دانـەر و خوێنەر دوو كەسی راستەقینەن لە جیهانی واقعی و ژیانێكی سەربەخۆ و دابڕاویان هەیـە لـە دەقـی ئـەدەبی، كـە پەیوەندییـەكی وتووێـژخوازی ناڕاسـتەوخۆ كۆیـان دەكاتەوە، خوێنەر هەر لە سەرەتای خوێندنەوەی دەقدا لەگەڵ دانـەر دەڕوات بـۆ ئـەوەی بگـات بـەوەلاّمی ئـەو پرسـیارەی: بۆچـی دانـەر ئـەو دەقـەی نووسـیوە و دەیەوێ لە رێگەی دەقەكەیەوە چیمان پێ بڵێ؟

لێرەدا كە باس لە پەیوەنـدی دانـەر و خوێنـەر دەكـەین مەبەسـت لـە دانـەر و خوێنەری راستەقینەیە، كە لە جیهانی واقعی دەژیـن و كەسـایەتییەكی ئاسـاییان هەیە و سەرقاڵی نەهامەتییەكانی ژیانی رۆژانەن، بە پێچەوانەی دانـەر و خوێنـەری نـاوەكی كـە تـەنها لـە جیهـانی خەیاڵیـدا بوونیـان هەیـە، كـە جیهـانی نووسـینە و كەسایەتییەكی راستـەوخۆیان نییـە لـەو جیهانـەدا و گوزارشـت لـە خـودی خۆیـان ناكەن تیایدا، ئەمەش دەبێتە هۆی لـە كارخسـتنی هـەموو پەیوەندییـەكی زمـانیی راستەقینە لە نێوانیاندا.

جیهانی واقعی جیهانێکی ڕاستەقینەیە و تەواوە لە رووی کەس و کات و دەوروبەر و شوێن و ڕووداوەکانەوە و تایبەتە بە دانەر و خوێنەری ڕاستەقینە، جیهانێکی کراوەیە و سنوورێك نییە بۆ وردەکارییەکانی و ناکرێ تێکەڵ بە جیهانی نووسین بکرێ کە جیهانێکی خەیاڵییە و کۆتبەندە لە ڕووی پێکهاتەی زمانی و ئەوەی وشەکانی دەق و پێکهاتەی زمانی گوزارشتی لێ دەکەن.

هەموو دەقێکی گێڕانەوە دانەرێکی ڕاستەقینە و دانەرێکی خەیاڵی هەیە کە ڕۆڵی گێڕەرەوە دەبینێ ئەو جیاوازییە ڕێ بە نووسەر دەدات لە هەموو گێڕانەوەیەك جیهانێکی جیاواز وێنە بکێشێ، بەجۆرێك بۆ هەر ڕۆمانێك گێڕەرەوەیەك دابنێ، کە دەکرێ ئافرەتێك، پیاوێك، منداڵێك یان هەندێ جار ئاژەڵێك، یا شتێکی بێ گیان ئەو ڕۆڵە ببینێ، هەندێك جار جیهانی واقعی (جیهانی دانەر) لەگەڵ جیهانی گێڕانەوە یەك دەگرێتەوە بەتایبەت لە ژیاننامەی خودی کاتێك دانەر باس لە ژیانی خۆی دەکات، بەڵام ئەو یەکگرتنە بەشێوەی وەك یەکیەکی تەواو نابێ، چونکە پێویستی هونەر ئەوە بەسەر نووسەرەوە دەسەپێنێ، کە هەندێك شت لەجیهانی واقعی هەڵبژێرێ و هەندێکی تر پشتگوێ بخات، ئەمەش وادەکات جیهانی وێنەکێشراوی دەق جیاوازبێ لە جیهانی واقعی و دابڕاوبێ لێی، تەنانەت گەر لە هەردوو حاڵەتدا باس لە یەك شت بکرێ (بڕوانە: لطيف زيتوني ٢٠٠٢:١٣٥).

١-٧-١-١. خوێنەری ڕاستەقینە و خوێنەری خەیاڵی (ناوەکی):

مەبەست لە خوێنەری دەق خوێنەری ڕاستەقینەی دەقە، نەك خوێنەری ناوەکی دەق، ئەو خوێنەرەی کتێب بەدەستەوە دەگرێ و لە ژێر کاریگەرایی هۆکاری دەروونی و کۆتە کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیرییە جیاجیاکان، بە پێی شارەزایی کەسی و زیرەکی و لێهاتوویییەوە پێشوازی وێنە هۆشەکییەکانی دەق دەکات لە میانەی پرۆسەی خوێندنەوەدا، ئەو وێنانەش بە ڕەنگی ئەو ئەزموونە عەمارکراوەی لای خوێنەر بوونی هەیە ڕەنگ دەکرێ.

ئەگەر نووسەری ناوەکی بریتی بێت لەو بیرۆکەیەی کە لە مێشکی خوێنەری راستەقینەدایە دەربارەی نووسەری راستەقینە ئەوا خوێنەری راستەقینە ئەو وێنە خەیاڵییەیە کە لەمێشکی نووسەردایە دەربارەی خوێنەری نموونەیی، بەهۆی ئەوەی نووسەر ناتوانێ بەرێگەی نووسین روو لە خوێنەری راستەقینە بکات، بۆیە روو لە خوێنەری ناوەکی دەکات بۆئەوەی مەبەستەکەی بگەیەنێ.

خوێنەری ناوەکی کە دانەر لەکاتی نووسینی دەقدا لە خەیاڵی خۆی وێنەی دەکێشێ و بە خوێنەری خەیاڵیش ناودەبرێ، وەك پێشنیازێکە بۆ خوێنەری راستەقینە و نزیکبوونەوەی ئەم دوو جۆرەی خوێنەر لە یەکتر پەیوەستە بە رادەی جیاوازیی نێوان بیروباوەڕی خوێنەری راستەقینە و بیروباوەڕی دانەر، کە لە رێگەی دەقەوە پێشکەشی دەکات، (خوێنەری راستەقینە لەگەڵ خوێنەری ناوەکی (Implied reader) و بۆگێڕەوە (Narrate) جیادەبێتەوە، لەوانەیە دوو رۆمان خوێنەری ناوەکی و بۆگێڕەوەی جیاوازیان هەبێ، بەلام هەمان خوێنەریان هەبێ، هەروەها گێڕانەوە یەك خوێنەری ناوەکی و یەك بۆگێڕەوە لەخۆ دەگرێ، بەلام دەکرێ زیاتر لە خوێنەرێکی هەبێ (جیرالد پرنس ٢٠٠٣: ١٦٣).

باسکردنی خوێنەری راستەقینە و جیاکردنەوەی لە خوێنەری ناوەکی و بۆگێڕەوە بابەتێکە دەچێتە بواری مێتا دەق و بەستنەوەی ئەدەبە (دەقی نووسراو) بە پڕاگماتیکەوە.

بە رای "ئیسر" خوێنەری ناوەکی کەسێ نییە، کە دانەری ناوەکی، یان راستەقینە دەیدوێنێ، بەڵکو بریتییە لە توانایەکی نادیار کە بوون و دەرکەوتنی تەنها لە پرۆسەی خوێندنەوەدا دەبێ، ئەگەر چەمکی خوێنەری ناوەکی یارمەتیمان بدات بۆ تێگەیشتن، لەوەی چۆن رواڵەتی دەق کار دەکات ئەوا تێڕوانینمان بۆ خوێنەری راستەقینە کە هەڵگری وەلامەکانی کردە دەروونییەکان و ئەو ئارەزووانەیە، کە خەڵکان هەموو بەشدارن تیایدا و یارمەتیمان دەدات بۆ تێگەیشتن لەوەی چۆن ناوەوەی دەق کار دەکات.

١-٧-١-٢. دانەری ڕاستەقینە و دانەری خەیاڵی (ناوەکی):

دانەری ڕاستەقینە ئەو لایەنە هۆشمەندەیە کە دروستکەری دەقە و خاوەن کەسایەتییەکی دیار و بەتوانایە و هەموو کارێکی ئەدەبی دانەرێکی هەیە، کە بە دەقەکەیەوە نووساوە وەك نووسانی خاك بە ڕەگ و دەیەوێ لە ڕێگەی دەقەکەیەوە نامەیەك بگەیەنێ، هەرچی دانەری ناوەکییە کە دەرکەوتنی بەستراوەتەوە بە دەق، (لە ئاستی ئایدۆلۆژیای بەرهەمی ئەدەبیدا دەکرێ ئایدۆلۆژیای دانەری ناوەکی بۆ دەقە گێڕدراوەکە جیابێ لە بۆچوونی دانەری واقعی کە لە جیهانی ئاسایی خۆی گوزارشتی لێدەکات (ڕولان بارت ١٩٩٢:٩٠).

ئەو بیروڕایانەی لە ئارادان دەربارەی بوون و جیاوازیی دانەری ناوەکی لەگەڵ دانەری ڕاستەقینە زۆرن و هەوڵ دەدەین هەندێك لە بیروڕاکانی ئەو زانا و لێکۆڵەرانە بخەینە ڕوو[٧]:

دانەری ناوەکی لەلای "بۆث" (Wayne Both) کە خاوەنی ئەم زاراوەیە، ("من"ی دووەمە (الأنا الثانية) بۆ دانەر کە لە (من)ی پەیوەستدار بە مەرجەکانی واقیع جیا دەبێتەوە و لەگەڵ جیهانی خەیاڵی یەك دەگرێ، بەجۆرێك ئەو (من)ە توانای جێبەجێکردنی بابەتییانەی کاری ئەدەبی هەیە، کە دەگۆڕێ بۆ دەنگی هاوسێ (متجاور) لە هەموو بەرهەمێك و بە بیروباوەڕەکانی دانەری ڕاستەقینە نەبەستراوەتەوە (عبدالناصر حسن ١٩٩١: ١٣٢).

بەلام "ئیسر" (Wolfgang Iser) بەرهەڵستی ئەم ڕایەی "بۆث" دەکات سەبارەت بە دانەری ناوەکی دەق، بەڕای ئەو دەق دانەری ناوەکی نییە، بەڵکو (جۆرێکە لە ئاڕاستەکردنی ناوەکی کە لە ڕێگەی کاری ئەدەبییەوە ئاڕاستەی وەرگر دەکرێ و هیچ بەرهەمێکی ئەدەبی لەو ئاڕاستەیە بێبەری نییە و بنەمایەکە بۆ پرۆسەی پەیوەندیکردن لەڕێگەی کارلێکردنەوە (عبدالناصر حسن ١٩٩١:١٣٣).

هەرچی "تۆدۆرۆف"ە نووسەری ڕاستەقینە و نووسەری ناوەکی جیا دەکاتەوە، بەجۆرێك کە نووسەری ناوەکی لەناو دەقدا بوونی هەیە، بەلام نووسەری ڕاستەقینە لە جیهانی واقعیدایە، نووسەری ناوەکی چیرۆك ڕێکدەخات و بەرپرسیارە لە ئامادەبوون، یان ئامادەنەبوونی بەشەکانی چیرۆکەکە، ئەگەر هیچ

کەسایەتییەك نەبێ بۆ نواندن و جیاکردنەوەی نووسەری ناوەکی، ئەوە واتای ئەوە دەگەیەنێ گێڕەرەوە و نووسەری ناوەکی یەکیان گرتووە.

"گینیت" ئەرکی نووسەری ناوەکی رەت دەکاتەوە و بە ڕای ئەو چیرۆك نووسەرێکی راستەقینەی هەیە دەینووسێ و گێڕەرەوەیەکی خەیاڵی چیرۆکەکە دەگێڕێتەوە و پێویست بە بوونی سێیەم (نووسەری ناوەکی) ناکات و بوونی نییە، ئەگەرچی نووسەری ناوەکی زانیارییەکان پێشکەش دەکات، ئەوە تەنها وێنەیەکی نووسەری راستەقینەیە و هیچ تایبەتمەندییەك نییە وێنە لە راستەقینە جیابکاتەوە، کە مایەی گرنگیپێدان بێ تەنها ئەگەر وێنەیەکی ساختە بێ.

"بەختیار عەلی" لە رۆمانی (جەمشیدخانی مامم کە هەمیشە با لەگەڵ خۆیدا دەیبرد)، لە کۆتایی رۆمانەکەدا لەسەر زاری (سالار) کە گێڕەرەوەی سەرەکی دەقەکەیە وەك ئاماژەکردنێك بە نووسەری ناوەکی و پێدانی رۆڵی نووسەری ناوەکی بە (سالار) و دروستکردنی تەمومژی و گرێیەك لەلای خوێنەری دەق دەربارەی ئەوەی ئایا نووسەری ناوەکی و نووسەری راستەقینە هەمان کەسن یاخود نا؟ لە رێگەی کۆتاییهێنان بە دەقی رۆمانەکە بەم شێوەیە:

(با لە دەرەوە وەك درندەیەکی بریندار دەناڵێنێت، من بێ ئەوەی گوێ لە هەڕەشەکانی بگرم دەنووسم "لە سەرەتای ساڵی ١٩٧٩دا کە جەمشیدخان بۆ یەکەم جار گیرا تەمەنی حەڤدە ساڵ بوو..." ئەوە دەنووسم و دەوەستم... دوودڵم لە گێڕانەوەی ئەم چیرۆکە، کە دەزانم ئەوانەی جەمشید خانیان بە راستی نەبینیوە، نە هەرگیز باوەڕی پێدەکەن، نە هەرگیز تێیدەگەن) (بەختیار عەلی: ٢٠١٠:١٥١).

١-٧-٢. دانەر و نووسەر (Author and Writer) :

زۆرجار زاراوەی دانەر و نووسەر (مەبەست دانەر و نووسەری راستەقینەیە) تێکەڵ بەیەکتر دەکرێن و بەبێ گوێدانە جیاوازیی نێوانیان لەشوێنی یەکتر بەکاردێن، دانەر داهێنەری دەقە و مەبەست بە دەق دەدات و بیرۆکەی دەق بیرۆکەی دانەرەکەیەتی، بەرپرسیاریەتی ئامانجەکانی دەگرێتە ئەستۆ، کاتێك

خوێنەر ئاماژە بە دەقێك دەكات بێگومان ئاماژە بە دانەرەكەی دەكات، دانەر لەوانەیە كەسێك یان ڕێكخراوێك بێ زۆربەی كات دانەر نووسەرە و خۆی هەڵدەستێ بە نووسین و داڕشتنی بیرۆكەكەی، نووسەر دەق دروست دەكات و بەرپرسیارە لە زمانی دەق و زۆربەی كات كەسێكە، بەڵام هەندێ جار چەند نووسەرێك بەیەكەوە كار دەكەن.

نووسینی داڕشتن لەلایەن قوتابیان دوای دیاریكردنی بابەتەكە نموونەی ئەم جۆرەی نووسینە كە مامۆستا بیرۆكەی بابەتەكە پێشكەش بە قوتابیان دەكات و داوا لە هەریەكێكیان دەكات بە شێوازی خۆی بابەتەكە بنووسێ، ئەم جۆرەی نووسین زیاتر لە نووسراوە ریكلامییەكان و لیستی فرۆشگاكان و تێبینی و ڕێنماییەكانی دام و دەزگاكان دەبینرێ، كە دانەر بیرۆكەی بابەتێك دادەنێ و داوا لە كەسانی تر دەكات بینووسنەوە، یاخود كاتێك دانەرێك كتێبێك دادەنێت و بابەتی چەند نووسەرێكی تری تیادا بڵاو دەكاتەوە، ئەوكات دانەری كتێبەكە لەگەڵ دانەر و نووسەری بابەتەكان جیادەبێت، بەڵام لە دەقی گێڕانەوەدا هەموو كات دانەر و نووسەر یەك كەس دەبێ.

١-٧-٣. خوێنەر و جەماوەر[٨] (Reader and Audience):

دانەر كاتێك دەست دەكات بە نووسینی بابەتێك سەرەتا پێشگریمانەیەك بۆ ئاستی مەعریفی و رۆشنبیریی ئەو كەسانە دادەنێ، كە دەقەكەیان بۆ دەنووسێ، هەر دانەرێك جەماوەری خۆی هەیە، كە لە خەیاڵی دانەردان و هەوڵ دەدات لە ڕێگەی دەقەكەیەوە پەیوەندییان لەگەڵ بكات و بیاندوێنێ و وەڵامی پرسیارەكانیان بداتەوە، (لە گفتوگۆیەك لەگەڵ "ئەدۆنیس" دەڵێ: من جەماوەرم نییە و جەماوەرم ناوێ دواتر بەماوەیەكی كورت گوتی: داهێنەران تەنها خوێنەریان هەیە، كەواتە جیاوازیی هەیە لە نێوان جەماوەر و خوێنەر جەماوەر تەنها ئاماژە بە حاڵەتێكی گشتی وەرگرتن دەكات بۆ ئاسۆیەكی گشتی لە پێكهاتەی دەروونی و ئارەزوو و بۆچوونی دەستەیەك كە چونیەكی دەیجووڵێنێ نەك جیاوازیی لە گیانی گشتی و تایبەتمەندیی تاك (عبدالناصر حسن ١٩٩١:٩٦) .

جەماوەر خوێنەری نموونەیی و مەبەستدارن، ئەوەی راستی بێ هیچ دانەرێك نییە هەرچەندە بەتوانابێ بتوانێ دەقێك بنووسێ بۆ ئەوەی کەسانێك هەبن لە مێشکیدا گریمانەی خواست و ویستەکانیان بکات و ئاستی مەعریفی و ئارەزووەکانیان لەبەر چاو بگرێ .

هەرچی خوێنەرە کە مەبەست لێی خوێنەری راستەقینەیە ئەو کەسەیە کە بە(فعلی) دەق دەخوێنێتەوە و مامەڵەی لەگەڵ دەکات و مەرج نییە وەڵامدانەوەکەی ئەوە بێ کە دانەر چاوەڕوانی دەکات، ئەوە تەنها لەلای خوێنەری نموونەیی روودەدات.

ئاڕاستەی وەرگرتن و وەڵامدانەوە لە چوارچێوەی پەیڕەوی گەیاندنی ئەدەبیدا لە نێوان دانەر و جەماوەر جیایە لەوەی کە لە نێوان دانەر و خوێنەردا روودەدات، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازیی جەماوەر لە خوێنەر، لە کاتێکدا کە خوێنەر کەسایەتییەکی راستەقینەیە و لە جیهانی واقعیدا بە(فعلی) دەق دەخوێنێتەوە، بەڵام جەماوەر وێنەی وەرگرێکی خەیاڵییە تەنها لە مێشکی دانەردا بوونی هەیە و ئاڕاستەی وەرگرتن و وەڵامدانەوە لە چوارچێوەی زاراوەی جەماوەر بەیەك ئاڕاستە دەبێ، لە نووسەرەوە بۆ جەماوەر بێ ئەوەی بوار بەو ئاڕاستەیە بدرێ بگەڕێتەوە بۆ دانەر.

دانەر ←——— جەماوەر

لە کاتێکدا دەبینین چەمکی خوێنەر بەئاڕاستەیەکی پێچەوانە دەڕوات، ئەگەر جەماوەر بەرجەستەکردنی ئەو ئاڕاستەیە بێ کە پشت بە تایبەتمەندیی دەنگی دەبەستێ، ئەوا لە چوارچێوەی چەمکی خوێنەر پشتبەستن بە تایبەتمەندیی نووسین و شێوازی رێنووسی دەبێ.

ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازیی جۆری پەیوەندیکردن کە لە جۆری یەکەمدا پەیوەندییەکە لە شێوەی دواندنی خودی دەبێ کە (مۆنۆلۆژ)[٩] ی پێدەگوترێ، بەڵام لە حاڵەتی دووەم کە پەیوەندی خوێنەرە بە دەقی نووسراو، کە پرۆسەیەکی زیندوو و داهێنەرە، وەکو بازنەیەك وایە کە دەق تیایدا داناخرێ و لەگەڵ هەر خوێندنەوەیەك بەردەوام لە نوێبوونەوەدایە.

ئەگەر جەماوەر رەوشی کۆمەڵی وەربگرێ ئەوا خوێنەران دەستە و توێژ نین و نموونــەی دابــڕاون لەیــەکتر یــاخود بەرجەســتەکردنن بــۆ تاکایــەتی وەرگــرتن و تایبەتمەندییــەکانی، کــە هەریــەکێکیان بــە دابڕانــی جەســتەیی و روحــی دیــاری دەکــرێن لــە نزیکبوونــەوە لــە کــاری ئــەدەبی و وەرگرتنــی وردەکارییــەکانی، هەریەکێکیان شێوازێکی تایبەتی هەیە لە خوێندنەوە و وەرگرتن و زەخیرەیەك لـە شارەزایی و مەعریفەی کەسی.

لەو کاتەی کە جەماوەر لە کۆتایی رێگا دەوەستێت و گەڕانەوە قبوڵ ناکات، ئەوا خوێنەر نیشانە نییە بۆ رێگایەکی داخراو، بەڵکو بەیەکگەیشـتنێکی زینـدووە، بۆ رێگای داهاتووی دەق، بۆئـەوەی رێگایـەکی تـری لێ پەیـدابێ بـۆ گەڕانـەوە بـۆ دەق، ئەو رێگایە دانەر و جەماوەر بەیەکەوە نابەسـتێتەوە و رێگـای نێـوان دەق و خوێنەرە، ئەو رێگایە یـەك ئاڕاسـتە وەرنـاگرێ، بـەڵکو دوو ئاڕاسـتەی پێچـەوانەی یەکتری هەیە، هەریەکێکیان گەشە دەکات و گەشەپێدەرە لە یەك کاتدا .

خوێنەر ⇄ دەق (بڕوانە: عبدالناصر حسن ١٩٩١:٩٦)

١ـ٧ـ٤. دانەر و گێڕەرەوە (Author and Narrator) :

بێگومان دەقەکانی گێڕانەوە شێوەیەکی سەرەکی پەیوەنـدیکردن پێـك دێـنن، مەبەسـت لـە دەقـی گێڕانـەوە هـەموو جـۆرێکی گێڕانـەوە دەگرێتـەوە وەك ئـەو گێڕانەوە سادانەی کـە هەریـەکێك لـە ئێمـە دەربـارەی بەسـەرهات و رووداوەکـانی ژیانی رۆژانەی خـۆی و کەسـانی دەوروبـەری دەیگێڕێتـەوە، کـە ئەمـە سـادەترین نموونەی گێڕانەوەیە و ئاخاوتنی رۆژانە پڕیەتی لە نموونەی ئەو جۆرەی گێڕانەوە، ئـەم جـۆرەی گێڕانـەوە بـە لەبەرچـاوگرتنی ئـەو دەوروبـەرەی گێڕانەوەکـەی تیـا روودەدات، چـیرۆکی سـادە و سروشـتین و لـە شـێوەی زارەکـی لـەنێوان خـەڵکی ئاسایی روودەدات .

جۆرێکی تری گێڕانەوە بریتییە لەگێڕانەوەی نوکتە و چیرۆکی میللی و ئەفسانە و چـیرۆکە خـەیاڵییـەکان و بەسـەرهاتی کـۆن و رووداوی مێـژوویی، کـە بەشـێوەی

زارەکی باس دەکرێن، بەڵام هەرچی گێڕانەوەی ئەدەبییە ئەوا لە شێوەی دەقی نووسراودایە، پێکهاتەیەکی ئاڵۆزی هەیە، بە شێوازێکی هونەرییانە و لەلایەن کەسانی بە توانا و لێهاتوو لەم بوارە دەنووسرێ، وەکو کورتە چیرۆك و گەشتنامە و رۆمان و ژیاننامە و جۆرەکانی تری گێڕانەوە، رووداوەکانی ئەم جۆرەی گێڕانەوە وەکو رووداوی راستەقینە نییە تەنانەت گەر لە جیهانی واقیعیش وەرگیرابێ، چونکە لەم جۆرەی گێڕانەوە کاتێك نووسەر دەقەکەی دەنووسێ ئەوە هەڵدەبژێرێ، کە لەگەڵ نووسینە هونەرییەکەی دەگونجێ.

گێڕانەوە بەلایەنی کەمەوە لە سێ لایەن پێکدێ، گێڕەرەوە (مەبەست لە گێڕەرەوە گێڕەرەوەی ناو دەقە نەك گێڕەرەوەی چیرۆك لە جیهانی راستەقینە)، کە کەسێکە قسە دەکات و گوتنەکان ئاراستەی لایەنی دووەم (بۆگێڕەوە) دەکات و لایەنی سێیەم کە قسەی لەبارەوە دەکرێ، گێڕەرەوە کەسایەتییەکە بوون و دەرکەوتنی بەستراوەتەوە بە دەق و ئەرکی پێشکەشکردنی دەقی گێڕانەوەکە دەگرێتە ئەستۆ، (گێڕەرەوە، وەك یەکێك لە رەگەزە سەرەکییەکانی پرۆسەی گێڕانەوە، سەرەتا لە حیکایەت و داستانی سەرزارییەوە هاتووەتە ناو چیرۆك و رۆمانەوە (جەلال ئەنوەر ٢٠٠٩:٢٩).

دانەر لە گێڕەرەوە جیا دەبێتەوە بەوەی کەسایەتییەکی راستەقینەیە و دروستکەری جیهانە خەیاڵییەکەیە، کە چیرۆکەکەی لێ پێکدێت هەر ئەویشە گێڕەرەوە دیاری دەکات، وەك چۆن تەکنیکی رووداو و کەسایەتییەکانی چیرۆکەکە و سەرەتا و کۆتایی هەڵدەبژێرێ.

لە دەقی چیرۆکدا نووسەر راستەوخۆ دەرناکەوێ، بەڵکو لە پشت رووبەندی گێڕەرەوە خۆی دەشارێتەوە، بەڵام هەندێك جار گێڕەرەوە باس لە رووداوێکی واقیعی دەکات و خۆی بەشێکە لەو رووداوە، وەك ئەوەی لە یاداشتنامە و ریپۆرتاژەکان و رووداو و بەسەرهاتی راستەقینە و گەشتنامەکان دەبینرێ، لەم جۆرەی گێڕانەوە گێڕەرەوە دانەر خۆیەتی و ئەو رووداوانە دەگێڕێتەوە، کە گوێی لێ بووە، یان بینیویەتی ئێمە لەو حاڵەتەدا بەرانبەر گێڕەرەوەیەکی راستەقینەین، نەك خەیاڵی، بەڵام لە دەقی خەیاڵی دانەر خۆی رووداوەکان ناگێڕێتەوە بەڵکو ئەوەی رووداوەکە دەگێڕێتەوە کەسێکی خەیاڵییە، لەلایەن دانەرەوە دروست

کراوە "فۆگێر" لەم بارەیەوە دەپرسێ: (جیاوازیی (انطولوجی) چییە لەنێوان دەقی گێڕانەوەی ئەدەبی و ریپۆرتاژی ڕۆژنامەوانی، ریپۆرتاژ پێویستی بە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی نێوان دانەرو ڕووداوە گێڕدراوەکە هەیە، بەڵام دەقی ئەدەبی تایبەتمەندە بەئامادەبوونی گێڕەرەوەیەك كە وەك نێوەندێك دەبێت لەنێوان دانەر و چیرۆکە گێڕدراوەکە (رولان بارت ۱۹۹۲:۹۱).

ئەم جیاکردنەوەیە ئاشکراتر دەبێ لەو دەقانەی کە زیاتر لە گێڕەرەوەیەکی هەیە، وەك ئەو دەقانەی کە لە چیرۆکێك زیاتری تیایە و جگە لە گێڕەرەوەی سەرەکی کە هەموو گێڕانەوەکە پێشکەش دەکات، چەند گێڕەرەوەیەکی تری تیایە، کە ئەرکی گێڕانەوەی ڕووداوە لاوەکییەکان دەگرنە ئەستۆ، لەبارەی ئەم جیاوازییەی نێوان دانەر و گێڕەرەوە "کایزیر" Wolfgang Kayser دەڵێ: (گێڕەرەوە کەسایەتییەکی جیاوازە و لە کاری ئەدەبی بوونی هەیە، گێڕەرەوە لە گێڕانەوەی ئەدەبی بەهیچ شێوەیەك دانەر نییە، جا چ ناسراو بێ یا نەناسراو، بەڵکو ڕۆڵێکە دانەر دەیبەخشێ و دروستی دەکات (رولان بارت ۱۹۹۲:۹۲).

شوێنی گێڕەرەوە و پەیوەندی بە دانەری ڕاستەقینە و ڕووداوە گێڕدراوەکە[10] لە گێڕانەوەیەکەوە بۆ یەکێکی تر دەگۆڕێ، مێی زاراوەی (Homodiegetic) بۆ ئەو گێڕەرەوەیە بەکاردێنێ کە بەشێکە لە چیرۆك (Mey2001:239)، زاراوەی دژ بەم زاراوەیە (Hetrodiegetic)ە کە بۆ گێڕەرەوەیەك بەکاردێ لە دەرەوەی دەقی گێڕانەوەکە بێ، دەکرێ حاڵەتەکانی شوێنی گێڕەرەوە بە گوێرەی ئاستی گێڕانەوەکە و پەیوەندی بە چیرۆکە گێڕدراوەکە لەم چەند حاڵەتەی خوارەوەدا دیاری بکەین:

١) گێڕەرەوەیەك لە دەرەوەی چیرۆکەکەیە و بەشێك نییە لە جیهانی دەق ئەمەش گێڕەرەوەی چیرۆکەکەیە بە جێناوی نادیار.

٢) گێڕەرەوەیەك لە دەرەوەی گێڕانەوەکەیە و بەشێکە لێی، ئەمەش گێڕەرەوەی چیرۆکە سەرەکییەکەیە بە جێناوی قسەکەر.

٣) گێڕەرەوەیەك لەناو چیرۆکەکەیە و بەشێك نییە لێی، ئەمەش کەسایەتییەکە لە ناو چیرۆکەکە ڕووداوێکی ناوەندی دەگێڕێتەوە.

٤) گێڕەرەوەیەك لەناو چیرۆکە و بەشێکە لێی، ئەمەش کەسایەتییەکە لەناو چیرۆکەکەو چیرۆکێکی ناوەندی دەگێڕێتەوە و خۆی بەشدارە لە ڕووداوەکانی (عبدالناصر حسن ١٩٩١:٩٦).

١-٧-٥. ئەرکەکانی گێڕەرەوە:

" گیرار گینیت" لە ڕوانگەی ئەو ئەرکانەی کە "ڕۆمان یاکۆبسن" بۆ زمانی دیاری کردووە ئەرکەکانی گێڕەرەوە بەم شێوەیەی خوارەوە دیاری دەکات :

* ئەرکی یەکەم تایبەتە بە چیرۆك: ئەمەش ئەرکی گێڕانەوەیە، گێڕەرەوە چیرۆك دەگێڕێتەوە.

* ئەرکی دووەم تایبەتە بەدەق ئەویش ئەرکی ڕێکخستنی دەقە: گێڕەرەوە لە ڕێگەی ڕێنماییەکانی بۆ دەقی چیرۆکەکەی ئەو پەیوەندی و جیابوونەوانەی لە ڕێکخستنی دەقەکەدا هەیە دیاری دەکات.

* ئەرکی سێیەم تایبەتە بە حاڵەتی گێڕانەوە: ئەمەش ئەرکی دڵنیابوون لە پەیوەندیکردن و مانەوەیەتی لەگەڵ دواندنی بۆگێڕەوە و دروستکردنی کاریگەری، "ڕودجرز" بەو گێڕەرەوانەی جەماوەرەکەیان دەدوێنن دەڵێ (حکائي)، "گینیت" پێشنیازی ئەوە دەکات بەو ئەرکە بڵێن ئەرکی پەیوەندیکردن.

* ئەرکی چوارەم پەیوەستە بە هەڵوێستی گێڕەرەوە لەو دەقەی دەیگێڕێتەوە: ئەمەش ئەرکی دانپیانانە، کە گێڕەرەوە بە جێناوی قسەکەر باس لە هەڵوێستێکی بیری یا ڕەوشتی و هەڵچوونی دەکات، لەگەڵ دانپیانان بە سەرچاوەی زانیارییەکان و وردیی یادەوەرییەکان و ئەو هەستانەی هەندێك لە ڕووداوەکانی گێڕانەوەکە تیایدا دروستی دەکات.

* ئەرکی پێنجەم پەیوەستە بە هەڵوێستی گێڕەرەوە لە چیرۆك: ئەمەش ئەرکێکی ئایدیۆلۆژی، یان لێکدانەوەییە، گێڕەرەوە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ ڕوونکردنەوە دەربارەی ناوەڕۆکی چیرۆکەکە دەدات بەشێوازێکی فێرکاری زانستی (لطیف زیتوني ٢٠٠٢:٩٦).

١-٧-٦. بۆگێڕەرەوە و خوێنەر (Narrate and Reader):

ئەو جیهانە خەیاڵییەی دانەر لە دەقی گێڕانەوەدا وێنەی دەکێشێ، جگە لە گێڕەرەوە و دانەری ناوەکی بۆگێڕەوەی خەیاڵیش دەگرێتە خۆ، کە لەگەڵ خوێنەری ناوەکی تێکەڵ دەبن (لە حاڵەتێکدا ئەگەر لە گێڕانەوەکەدا ئاماژە بە بۆگێڕەوە نەکرابێ) بەڵام خوێنەری راستەقینە کە لە جیهانی دەرەوەی دەقدایە، بە هیچ شێوەیەك لەگەڵ ئەم دووانە یەك ناگرێت و کەسایەتییەکی جیایە.

بۆگێڕەوە ئەو کەسایەتییە خەیاڵییەیە کە گێڕەرەوە گوتنەکانی ئاڕاستە دەکات، جا چ بەشێوەی راستەوخۆ بێ، وەکو کەسایەتییەکی چیرۆکەکە بەشداری لە رووداوەکان بکات یاخود بۆگێڕەرەوە کەسایەتییەکی ناو چیرۆکەکە نەبێ و بەشێوەیەکی راستەوخۆ بەشداری لە رووداوەکان نەکات، بەڵام گێڕەرەوە بیدوێنێ و سەرنجی بۆ خاڵێك رابکێشێ لە رێگەی گوتنەکانی (ئەی خوێنەر، ئەی ئەو کەسەی ئەم چیرۆکە دەخوێنێتەوە...)، جۆرێکی تر لە بۆگێڕەوە ئەو بۆگێڕەوەیە کە نە بەشداری لە رووداوەکان دەکات و نە لەلایەن گێڕەرەوە باس دەکرێ، بەڵام گێڕەرەوە گریمانەی بوونی دەکات لەلای هەرکەسێك کە دەقەکە بخوێنێتەوە.

گێراڵد پرنس"Gerald prince" دەپرسێ، (بۆچی لەکاتی لێکۆڵینەوەمان بۆ دەقی گێڕانەوە هەموو هەوڵێکمان دەخەینە گەڕ بۆ جیاکردنەوەی جۆرە دیارەکانی گێڕەرەوە و هیچ پرسیارێك دەربارەی ئەوکەسە ناکەین، کە گێڕەرەوە رووی قسە لەو دەکات،" پرنس" زاراوەی (بۆگێڕدراوە)ی بۆ بەکار دێنێ و نابێ لەگەڵ خوێنەر تێکەڵی بکەین کە هەندێك جار گێڕەرەوە لەناو دەقەکەیدا دەیدوێنێ وەك بەکارهێنانی زاراوەی (گەورەم) (خاتوونی بەڕێز)، یاخود دیاریکردنی تەمەن و رەگەز و چین، وەك (سپی پێست)، ئەمانە هەموو نموونەی ئەو بۆگێڕدراوانەن، کە گێڕەرەوە دەیدوێنێ، بەڵام مەرج نییە لەگەڵ خوێنەری راستەقینە وەك یەك بن، لەوانەیە خوێنەری راستەقینە گەنجێکی رەش پێست بێت لەشوێنی حەوانەکەی چیرۆك بخوێنێتەوە (عبدالناصر حسن ١٩٩١:٩٣).

بۆگێڕەوە کەسایەتییەکە لەجیهانی چیرۆکدا، (لەوانەیە ناوێکی دیاریکراوبێ لەپێکهاتەی گێڕانەوەکەدا، بەڵام وەك گێڕەرەوە کەسایەتییەکە لە کاغەز، یان

بوونەوەرێکی نادیارە، یان خەیاڵییە کە هێشتا دەرنەکەوتووە یاخود کۆمەڵگایەکە بەتەواوی یان بیرۆکە و مەسەلەیەکە دانەر دەیدوێنێ بەمەبەستی هونەری (امنة یوسف ١٩٩٧: ٢٩).

وەك چۆن هەریەك لە خوێنەر و دانەری راستەقینە لەگەڵ خوێنەر و دانەری خەیاڵی بەپێی ئەو جیهانەی تیایدا دەردەکەون جیاواز دەبن، بەهەمان شێوە بۆگێڕەوەی خەیاڵی، کە لە جیهانی هونەریی دەقدایە لەگەڵ ئەو بۆگێڕەوەیە جیاوازە، کە لە جیهانی راستەقینە لەلایەن گێڕەرەوەی راستەقینە گێڕانەوەکەی ئاڕاستە دەکرێ، وەك گێڕانەوەکانی دادگا و گێڕانەوەی چیرۆك لەلایەن داپیرە بۆ نەوەکانی، یان ئەو حاڵەتانەی کەسێك باسی نهێنییەکی خۆی بۆ کەسێك دەکات، یان رووداوێکی بۆ دەگێڕێتەوە، ئەوانە هەموو نموونەی ئەو گێڕانەوانەن، کە لەنێوان گێڕەرەوە و بۆگێڕەوەی راستەقینە روودەدات.

١-٨. کردەی خوێندنەوە:

خوێندنەوە کردەی دەرکردنی واتایە لە حاڵەتێکی شاراوە و ونبووەوە بۆ حاڵەتی دەرکەوتن، بنەمای ئەم کردەیەش کارلێککردنێکی هاوبەشە لەنێوان خوێنەر و دەق کە بریتییە لە پەیوەندی ناڕاستەوخۆی نێوان دانەر و خوێنەر بە جۆرێك کە هەرچەندە دانەر بە شێوەیەکی بەرجەستە بوونی نییە لەو پەیوەندییەدا و خوێنەر وەڵامی ناداتەوە، بەڵام لە هەمان کاتدا وا هەست دەکات دانەر دەیدوێنێ.

"تۆدۆرۆف" سێ جۆر لە خوێندنەوە دیاری دەکات:

١- خوێندنەوەی جێکەوتەیی (القراءة الاسقاطية):

ئەمە جۆرێکە لە خوێندنەوەی کۆن و شوێنکەوتوو، کە گرنگی بەدەق نادات، بەڵکو لە رێگەی دەقەوە بۆ دانەر و کۆمەڵگا دەڕوات، بەجۆرێك مامەڵە لەگەڵ دەق دەکات، کە وەك بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی مەسەلەی کەسی، کۆمەڵایەتی یا مێژوویی.

٢ـ خوێندنەوەی ڕاڤەکاری (القراءة الشارحة):

ئەم جۆرەی خوێندنەوە پابەندی دەق دەبێ، بەلأم تەنها گرنگی بە لایەنی واتایی دەدات و پشت بە لێکدانەوەی واتای رووکەش دەبەستێ کە بریتییە، لە دانانی واتای لەبریتی (بدیل) کە ئەمەش دووبارەکردنەوەیەکی ساویلکانەیە بۆ هەمان وشە.

٣ـ خوێندنەوەی ئەدەبییانە (القراءة الادبية):

ئەمەش خوێندنەوەی دەقە لە ڕێگەی شیکردنەوەی کۆدەکان لەژێر ڕۆشنایی دەوروبەرێکی هونەریدا، دەق لەناو ئەم جۆرەی خوێندنەوەدا وەك یەکەیەکی زیندوو دەجووڵێ و هەموو بەربەستەکانی نێو دەق دەشکێنێ، ئەم جۆرەی خوێندنەوە هەوڵی ئاشکراکردنی ئەوە دەدا کە لە ناوەوەی دەقدایە، زیاتر دەخوێنێتەوە لەوەی دەربڕاوە (عبدالناصر حسن ١٩٩١:٥٥).

"ئەمبەرتۆئەکۆ" لەبارەی کردەی خوێندنەوەوە دەڵێ: (کاتێك نووسەر دەقێك نەخشە دەکێشێ پلان بۆ چۆنیەتی خوێندنەوەی ئەو دەقە دادەڕێژێ ئەمەش دوو گریمانەی هەیە: یان ئەوەتە نووسەر خوێندنەوەکەی خوێنەر بەشێوەیەکی تەواو ئاڕاستە دەکات، ئەو کاتە بەرامبەر دەقێکی داخراو دەبین، یاخود بەشێوەیەك نەخشەی دەقەکە دەکێشێ کە خوێندنەوە و لێکدانەوەی جیاجیا قبوڵ بکات، ئەو کاتە بەرامبەر دەقێکی کراوە دەبین (لطیف زیتوني ٢٠٠٢: ١٣١).

خوێندنەوە بە تەواوکەری دەق دادەنرێ و ئەو چالأکییە زیندوویە کە کەم و کوڕییەکانی دەق تەواو دەکات، بەتایبەتی لە گێڕانەوەدا، کە نووسەر چەند بۆشاییەك بۆ خوێنەر بەجێ دێڵێ بۆ ئەوەی پڕیان بکاتەوە، هیچ دەقێکی ئەدەبی لە توانایدا نییە هەرچەندە لاپەڕەکانی زۆربن جیهانێکی پڕاوپڕ وەك ئەو جیهانە واقعییە دروست بکات، کە تیایدا دەژین، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ سنووردارێی توانای نووسەر لە وەسفکردنی جیهانی واقعی، ئەگەر وابێ وەسف کۆتایی نایەت، بۆیە دەکرێ بڵێین (خوێندنەوە پرۆسەیەکی داهێنەرانەیە، لەبارەی

نوێکردنەوەی چالاکییەوە نەك وەکو شتێکی نادیار، بەکارهێنانێکی پێشبینیکراو و مەزەندەکراوە لە تازەکردنەوەیەکی ئاسان (Mey2001:237).

ئەم سنووردارییەی توانای نووسەر لە وەسفکردنی کەسایەتییەکانی ناو چیرۆك و رۆمانەکان بە ئاشکرا دەردەکەوێ، کاتێك نووسەر وەسفی چەند لایەنێك لە روخساری پاڵەوانێك، یاخود کەسایەتییەکی ناو چیرۆکێك دەکات، خوێنەر خۆی ئەو وەسفە تەواو دەکات و وێنەی ئەو کەسایەتییە لە خەیاڵی خۆی دەکێشێت بەجۆرێك کە بەتەواوی لەو کەسایەتییانە بچێت کە لە جیهانی راستیدا دەیانبینێ، ئەم وەسفەش بە پێی لێهاتوویی و توانای نووسەر لە وەسفکردندا لە نووسەرێکەوە بۆ یەکێکی تر دەگۆڕێ، بۆنموونە نووسەری دەقی "جەمشیدخانی مامم کە هەمیشە با لەگەڵ خۆیدا دەیبرد" لە یەکێك لە بڕگەکانی گێڕانەوە بەم جۆرە وەسفی پاڵەوانی دەقەکە (جەمشیدخان) دەکات: (جەمشید نیوەڕۆیەکی درەنگ دەگاتەوە ماڵی حیسام خانی باپیرم. حیسام خان سەری لەم کوڕە بێ گۆشت و لەڕە دەسوڕمێت کە هەر پێستێکی ناسکە و بەسەر هەندێك ئێسکی باریکدا وشك بۆتەوە (بەختیار عەلی ٢٠١٠:٦)، دواتر لە بڕگەیەکی تری گێڕانەوەکە بەم جۆرە وەسفی دەکات:

(من کە بۆ یەکەم جار بینیم، کەسێکی لەڕ و قوپاو بوو لە مەخلووقێك دەچوو لە کاغەزی بۆر دروست بووبێت، پیاوێکی تەنك کە، لەسەر لا وەك خەتێکی باریك دەردەکەوت، هەر بە دەزوویەك دەچوو هەوا بیهێنێت و بیبات، بە تەنێك دەچوو نەسیم بیجووڵێنێت (هەمان سەرچاوە:٧).

خوێندنەوە لە کاتێکدا قورسایی سەر شانی خوێنەر لە ژیانی واقعیدا کەم دەکاتەوە و گرانییەکانی ژیانی سانا دەکات، لە هەمان کاتدا لە جیهانێکی تری تایبەت کە جیهانێکی دەستکردە لەلایەن نووسەرەوە لەڕێگەی دەق بە جیهانی واقعی ئاشنای دەکاتەوە، ئەمەش بە ئاشکرا لەو حاڵەتانەدا دەردەکەوێ، کاتێك خوێنەر بە شێوەیەکی بێئاگاییانە تێکەڵ بە جیهانی خەیاڵیی دەق دەبێت و خەم بۆ نەهامەتییەکانی ژیانی پاڵەوانێك دەخوات، یان بەشداری ساتە خۆشەکانی دەکات، ئەم کاریگەرییە ئەوە دەسەلمێنێ، کە توانای دەقی ئەدەبی زۆر لەوە

زیاترە کە تەنها گوزارشتێکی زمانی بێت، بەڵکو ئەو لایەنەی چالاکی زمانە کە کاریگەری بەرچاوی هەیە لە سەر هەڵسوکەوتی تاک کە توانای هەیە خوێنەر تووڕە بکات و بیترسێنێ، یان دڵخۆشی بکات و دڵنەوایی بداتەوە .

بەهۆی ئەوەی خوێنەر تاکێکی دابڕاو نییە لە کۆمەڵگا، ئەم کاریگەرییە ڕۆڵێکی گرنگ دەبینێ لە گەشەسەندنی کۆمەڵگادا بە گشتی بە جۆرێك لەوانەیە دەقێکی کاریگەر ژیانی تاکێك بەتەواوی بگۆڕێت، لە ئەنجامی ڕەنگدانەوەی ئەو پەیوەندییەی خوێنەر لەگەڵ دەق دروستی کردووە، ئەم کاریگەرییەش ئەوەمان بۆ دەردەخات، ئەگەر ئاخاوتن لە ژیانی ڕۆژانەدا زیاتر هەوڵێك بێت بۆ ڕاکێشانی لایەنی بەرامبەر بۆ وەرگرتنی هەڵوێستێك، وەك لەوەی کردەی گەیاندنی هەواڵێك بێ، ئەوا ئەو کاریگەرییە لە بەرهەمی ئەدەبیدا زۆر بەهێزتر دەبێ، لەکاتێکدا نووسەر هەوڵ دەدات هیچ شتێك بۆ ڕێکەوت بەجێ نەهێڵێ، بەجۆرێك کە بە ویستی خۆی دەسکاری دەربڕینەکان دەکات و هەموو هەوڵێکی دەخاتە گەڕ بۆ ئەوەی بەرهەمەکەی کاریگەرتربێ بە مەبەستی بەدیهێنانی ئامانجەکانی.

بەشی دووەم ـ خوێندنەوە و پراگماتیك:

سەرەتا بەرلەوەی باس لە پەیوەندی کردەی خوێندنەوە بە پراگماتیکەوە بکەین، دەبێ بزانین خوێندنەوە چی دەگەیەنێ؟ ئایا تەنها پەیوەندیی کاریگەری و کارتێکردنی نێوان دەق و خوێنەرە؟ یا توانستی خوێنەرە لە دۆزینەوەی واتای دەق، یاخود ئەو هێزە شاراوەیەی دەقە، کە خوێنەر بۆ ناو جیهانی دەق کێش دەکات؟ هەموو ئەو بۆچوونانە کردەی خوێندنەوە لە پەیوەندییەکی ئاڵوگۆڕی نێوان دوو لایەن چڕ دەکەنەوە بەمەش لایەنی ڕۆشنبیری و دابونەریت و باری دەروونی و ئەو ژینگە کۆمەڵایەتییە فەرامۆش دەکرێ، کە دەوری دانەر و خوێنەری دەق دەدەن.

خوێندنەوە تەنها کردەی گەڕان بە دوای واتا نییە لەدەقدا وەك چۆن لە کۆن باو بوو کە بڕوایان وابوو دەق تەنها موڵکی دانەرە و پێکهاتەیەکی داخراوی هەیە لە خودی خۆیدا و واتای دەقیش شتێکی جێگیر و حەتمییە لەلایەن دانەری دەق

دانراوە، بەڵکو واتای دەق تەنها لە چوارچێوەی بازنەی گەیاندندا دیاری دەکرێت، کە هەریەك لە دانەر و خوێنەری دەق بەشدارن لە دروستکردنی ئەو واتایە لە کات و شوێنی دیاریکراودا.

خوێنەر ناتوانێ بە ویستی خۆی دەق لێك بداتەوە و وەك دانەیەکی دابڕاو سەیری بکات، چونکە دەق وەك هەر دانەیەکی تری زمانی لەلایەکەوە بە دەوروبەری زمانی و لەلایەکی تریشەوە بە دەوروبەری پڕاگماتیکی دەورە دراوە و بەڵگەش بۆ ئەمە ئەوەیە کە ناتوانرێ یەك جۆر خوێندنەوە بسەپێنرێ بەسەر دەقدا، بەبێ گوێدانە ئەو بارودۆخەی دەوری دەق دەدات، ئەگەر خوێندنەوەی دەق بە ویستی خوێنەر بوایە ئەوا هەموو دەقەکان یەك واتایان دەبوو .

بۆنموونە ئەگەر سەیری لیستی فرۆشگاکان، بکەین کە جۆرێکە لەپەیوەندی نێوان بەڕێوەبەری فرۆشگا و کڕیارەکان دەکرێ لە چەند روویەکەوە پەیوەندیی خوێندنەوەی ئەو دەقە بە دەوروبەرەوە لە روانگەیەکی پڕاگماتیکی لێك بدەینەوە، بۆنموونە ئەم وێنەیەی خوارەوە وێنەی لیستی فرۆشگایەك دەنوێنێ کە چەند دەقێك لەخۆ دەگرێ:

TeaMMart
Erbil
Inv.Date:23/07/2011 **Inv.No:1140301164677**
Time:08:13:33pm **Cash:M-PM**

مادده	ژماره	نرخ	کۆی گشتی
پاککەرەوەی ایزی	٢	١٦٠٠	٣٢٠٠ خوێی
salina	٤	٣٥٠	١٤٠٠
کلینس فاین	٣	١٤٥٠	٤٣٥٠
شەربەتی سانکویك	٢	٤٥٠٠	٩٠٠٠

تکایە سەردانی بەڕێوەبەرایەتی بکەن لەکاتی رووداني هەر هەڵەیەك. ١٧٩٥٠

خوێندنەوەی ئەم دەقە بە پێی کات و شوێن و ئەو بارودۆخەی دەوری خوێنەرانی دەقەکە دەدات و مەبەستی خوێندنەوەکە دەگۆڕێ، یەکەم ساتی خوێندنەوەی ئەم لیستە ساتی کڕینە لەناو فرۆشگاکە یاخود کەمێك دواتر لەلایەن کڕیاری

کەلوپەلەکانەوە، لەو کاتەدا خوێنەری ئەم دەقە تەنها گرنگی بە نرخی کەلوپەلەکان دەدات و سەیری کۆی گشتی پارەکە دەکات بە بەراورد لەگەڵ نرخی شتەکان بە تاك، بەبێ گوێدانە زانیارییەکانی تری ناو لیستەکە وەك ناوی فرۆشگا و بەرواری کڕین و تێبینی کۆتایی...، زانینی چۆنییەتی خوێندنەوەی لیستەکەش دەگەڕێتەوە بۆ شارەزایی خوێنەر و ئەزموونی پێشووی، کە هەر شێوەیەکی تری نووسین جگە لەو لیستە بەکاربێت هەمان وێنەمان ناداتێ، بەڵام ئەگەر ئەو کڕیارە لەکاتی چوونەوەی بۆ ماڵ بینی کەموکوڕی لە یەکێك لە کەلوپەلەکاندا هەیە، دووبارە لیستەکە دەخوێنێتەوە بەڵام ئەمجارەیان سەیری بەرواری کڕین و ئەو تێبینییە دەکات کە لەبارەی، دووبارە سەردانکردنی ئەو فرۆشگایەیە لە کاتی ڕوودانی هەڵە یان کەموکوڕی، ئەوە لە حاڵەتێکدا ئەگەر ئەو کەسە چەند جارێکی تر چووبێ بۆ ئەو فرۆشگایە بەڵام ئەگەر جاری یەکەمی بێ و بە ڕێککەوت چووبێ ئەوە سەرەتا سەیری ناوی فرۆشگاکە و ناونیشانەکەی دەکات بۆ ئەوەی دووبارە سەردانیان بکاتەوە، دوای ئەوەی سەردانی فرۆشگاکە دەکات لیستەکە جارێکی تر دەخوێنرێتەوە، بەڵام ئەوجارەیان لەلایەن کارمەندی فرۆشگاکەیە، لەم خوێندنەوەیە نرخ گرنگی پێ نادرێ بەڵکو ڕێککەوتی کڕین و ماوەی گرەنتی کەلوپەلەکە و زانیاریی تری پێویست بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە گرنگی پێ دەدرێ.

ئەمە کاریگەریی دەوروبەر لەسەر خوێندنەوە دەردەخات لەوەی چۆن یەك دەق لەلایەن چەند خوێنەرێکەوە یاخود لەلایەن هەمان خوێنەر بەپێی کات و شوێن و مەبەستی خوێنەر لە دەقەکە دەگۆڕێ.

٢-١. توانستی ئەدەبی Literary competence:

ئەم زاراوەیە بۆ یەکەم جار لەلایەن جوناثان کولر (Jonathan culler)ەوە بەکار هاتووە ئەم بیرۆکەیەی لە تیۆری چۆمسکی بۆ جیاکردنەوەی توانست و چالاکی وەرگرتووە و لەسەر ئەدەب و جۆرەکانی جێبەجێی کردووە و هەوڵی داوە

تیۆرێك بۆ ئەدەب دابنێ وەك ئـەو تیـۆرەی چۆمسـکی کـە بـۆ توانسـت و چـالاکی زمان داینا.

توانستی ئەدەبی بەوە لە توانسـتی زمـانی جیـا دەبێتـەوە، کـە لـەلای هـەموو کەسـێك بـوونی نییـە، لەکاتێکـدا قسـەپێکەرانی زمـان هـەموو خـاوەنی توانسـتی زمانین، بەلاّم مەرج نییە هەریەك لەئێمە خـاوەنی توانسـتی ئـەدەبی بـێ، هەرچـی چالاّکی ئەدەبیشە، کە بەرهەمی توانستی ئەدەبی نووسەرەکەیەتی، بریتییـە (لـەو کار و بەرهەمانەی کاتێك بواری تێگەیشـتن و دەرکـەوتنیان دەبـێ، کـە خوێنـەر و رەخنەگری ئەو بەرهەمانە خاوەنی توانستێکی ئەدەبی بێ، ئەو کەسـەی دەقێکـی ئەدەبی دەخوێنێتەوە، یا لێکۆڵینەوەی لەبارەوە دەکـات دەبـێ سـەرەتا زانیـاری دەربارەی پێکهاتەی کاری ئەدەبی و درکاندن و نەریت و یاساکانی ئەدەب هەبێ، بـەبێ بـوونی ئـەم زانیارییـە پێشـینەییانە، جـۆرە ئەدەبییـەکان دەگـۆڕێن بـۆ شـێوەیەکی نەخوێنـدراوە لـەلای خوێنـەر، تەنانـەت ئەگـەر بـە زمـانی دایکـیش نووسـرابێ، بۆنموونـە هـۆنراوە ئـەو خوێنەرانـە پەرێشـان دەکـات، کـە خـاوەنی توانستی ئەدەبی نـین، بـەهۆی ئـەوە نییـە کـە لـە زمانەکـە ناگـەن بـەڵکو بـەهۆی نـەبوونی توانسـتی ئەدەبییـە کـە یارمەتیـدەرە بـۆ خوێندنـەوەی هـۆنراوە وەك ئـەدەب، نـەبوونی توانسـتی ئـەدەبی مانـای نـەبوونی شـارەزاییە لـە یاسـاکانی ئەدەب، ئەو یاسایانەی کە بناغەی رێکخستنی ئەدەبین لە رووی پێکهاتە و واتـاوە (میجان الرويلي و.. ٢٠٠٢:٢٠٨).

ئـەدەب بەگشـتی خـاوەنی نـەریت و یاسـای تایبـەت بەخۆیـەتی و دەقـی ئەدەبیش، وەك چالاکییەکی زمـانی واتاکـەی پشـت بـەتوانا و لێهـاتوویی خوێنـەر دەبەسـتێ لـە زانینـی ئـەو یاسـا و نەریتانـەی ئـەدەب، وەك چـۆن دانـەر توانـای بەسەریاندا هەبووە، شـارەزایی خوێنـەر لـەو نەریتانـەی ئـەدەب یارمەتیـدەرە بـۆ تێگەیشتنی راست لە بەرهەمی ئەدەبیدا.

توانسـتی گێڕانـەوە "Narrative Competence" کـە بەشـێکە لـە توانسـتی ئەدەبی بریتییە لـە (توانـای بەرهـەمهێنانی چـیرۆك و تێگەیشـتن لێـی، یـەکێك لـە ئامانجـەکانی زانسـتی گێڕانـەوە Narratology[١١] وەسـفکردنی تایبەتمەنـدیی

توانستی گێڕانەوەیە (جیرالد پرنس ۲۰۰۳:۱۲۷)، بۆنموونە (خوێنەری ڕۆمان دەبێ توانستێکی پێویستی هەبێ بۆ خوێندنەوەی ڕۆمان، ئەو توانستەش پێویستی بە زیرەکییەکی بێ هاوتا نییە بەڵکو سنوورێك لە توانای بینایی و لێهاتوویی بە یاساکانی زمان (لطيف زيتوني ۲۰۰۲:۱۳۱) .

کاتێك خوێنەر دەقێکی ئەدەبی دەخوێنێتەوە سەرەتا دەبێ شارەزایی لە یاساکانی گوێزانەوە و تێگەیشتنی ڕاست لە نیشانە ئاماژەییەکان، نیشانەکانی دووبارەکردنەوە، کە ئاماژە بە ڕەگەزێك دەکات پێشتر باسی لێوە کراوە و ناو و جێناوەکانی دانەپاڵ هەبێ، کە یارمەتیدەرن بۆ درککردن بە جووڵەی دەق و بە دواداچوونی بڕگەکانی گێڕانەوە، ئەمە سەرەڕای زانینی فەرهەنگی بنەڕەتی و تێگەیشتن لە وشە نامۆکان و داڕشتنە ئەدەبییەکان و توانای جیاکردنەوەی بارودۆخ و سیاقی دەقەکە، چونکە (زانیارییە زمانییەکان توانای ئەوەی پێدەدات لە فرەیز و ڕستەکان بگات، بەڵام ناتوانێ لە ڕووی ئەدەبەوە لەو زنجیرە فرەیزە نامۆیانە بگات، کە لە ڕووی توانستی ئەدەبییەوە ئاڵۆزە، ئەو توانایەی کە ڕێگە بە کەسێك دەدات زنجیرەی زمانەوانی بگۆڕێ بە ڕۆنانی ئەدەبی و واتای ئەدەبی، ئەمە لە کاتێکدا لە ئاخاوتندا تێگەیشتن و بەرهەمهێنان پشت بەبوونی دەسەڵات دەبەستێ بەسەر سیستەمەکەدا، بەڵام کات و توانست ڕۆڵ دەگێڕن لە هەوڵە ئەدەبییەکاندا، وەك ئەوەی لە قوتابخانە و زانکۆ ئەوە دەردەخەن کەوا تێگەیشتنی ئەدەبی پشت بە ئەزموون و بەهرە دەبەستێ، لەو کاتەی ئەدەب لە ڕیزبەندی دووەمی سیستەمی هێماکاندایە، کە زمان تیایدا بنجی و بنەڕەتییە (Culler1975:132).

کاری ئەدەبیش وەك ئاخاوتن خاوەنی تایبەتمەندیی ڕۆنانی و واتایی تایبەت بەخۆیەتی و بەرهەمهێنانی دەق و تێگەیشتن لێی، وەك تایبەتمەندییەکانی تری ئاخاوتن، پەیوەستە بە توانستی دەق، کە بریتییە لە (خاوەندارێتی ئاخێوەران بۆ توانستی خوێندنەوە و گوێگرتن، بۆ ئەو دیاردە زمانییە ئاڵۆزانەی لە دەق دەنوێنرێت و تێگەیشتن لێیان و دەستخستنی زانیاریی دیاریکراو تیایاندا، بەلایەنی کەمەوە خەزنکردنی بەشێك لەو زانیارییانە لە هۆشدا و دووبارە

بەرهەمهێنانەوەی، بەپێی ئـەو کـار و بابەتانـەی لەبارەیانـەوە دەدوێ، ئەسـتەمە قسـەکەرێکی ئاسـایی بتـوانێ رۆنـان و پێکهاتـە و هـەموو ئـەو زانیارییانـەی دەق دەیگرێتـە خـۆ خـەزنی بکـات و بیگەڕێنێتـەوە (نعمـان بـوقرە ٢٠٠٨:٦٥)، لـەم بارەیـەوە "ڤـان دەك" بـاس لـەو زانیارییـە سـەرەکییانە دەکـات کـە لـە مێشـکدا دەمێنێتـەوە و گرنگـە لـەکاتی خوێندنـەوەمان بـۆ دەق و جیـای دەکاتـەوە لـەو زانیارییـە ناوەندییانـەی، کـە لـە یـادی دەکـەین و ڕۆڵێکـی کاریگـەر نـابینێ لـە خوێندنەوەی دەق (بڕوانە: نعمان بوقرە ٢٠٠٩:٥٦).

شارەزایی خوێنەر بە بـارودۆخی نووسـینی پارچـەیەکی ئـەدەبی یارمـەتی دەدات لە لێکدانەوەی بڕگەکان بەشـێوەیەك کـە لەگـەڵ مێـژووی نووسـینەکەیی و ئەو واتایە بگونجێ، کە دانەر ویستوویەتی بیگەیەنێ، بۆیە دەکرێ بڵێین (توانستی ئەدەبی پشت بە زانینی ئەدەب دەبەستێ کە یارمەتی خوێنەر دەدات بـۆ گـۆڕینی زانیـاریی زمـانی و گوێزانـەوەی بـۆ ئاسـتێکی بـەرزتر لـە یەکبەسـتی و ڕێکخسـتن (میجان الرويلي و.. ٢٠٠٢:٢٠٨).

کاتێك خوێنەر دەقێکی ئەدەبی لـە جـۆرێکی دیـاریکراو دەخوێنێتـەوە (مانـای ئەوە ناگەیەنێ کە مێشکی خوێنەر وەك تابلۆیەکی خاو بێت، وەك ئـەوەی هیچـی تیا نەبێ سەیر بکرێ و ئاڕاستە بکرێ، بەبێ لەبەرچاوگرتنی ئـەوەی لەوانەیـە ئـەو کەسە تێگەیشتنێکی نادیاری هەبێ لە پرۆسەی شیکردنەوەی ئەدەبیدا کـە پێمـان دەڵـێ بـەدوای چـی دەگـەڕێین (Culler1975:132)، ئەمـەش کاتێـك، بـەڕوونی دەردەکەوێ، کە خوێنەر پێشبینیی زنجیرە رووداوەکانی ئەو جۆرەی دەق دەکات بۆنموونە خوێنەری دەقـی پۆلیسـی پێشـبینیی ئـەوە دەکـات دەقەکـە بـە گرتنـی تاوانبـاران و سـزادانیان کۆتـایی دێـت لەکاتێکـدا، خوێنـەری دەقێکـی ڕۆمانسـی پێشـبینیی کۆتاییـەکی دڵخۆشـکەر دەکـات، خوێنـەر ئـەو شـارەزاییانە لـە دەوروبەری کۆمەڵایەتی وەرناگرێ، بەڵکو لە ڕێگەی خوێندنەوەی دەقی ئـەدەبی و شارەزابوونە لەو یاسا ناوەکییانەی کە کۆنترۆڵی رووداوەکانی دەق دەکەن.

٢-٢. چەمك و پێناسەی دەق:

ئەو پێناسانەی وەك چەمکێکی زمانی بۆ دەق کراون زۆرن، هەر پێناسەیەکیش بۆ دەق گوزارشت لەو چوارچێوە تیۆرییە دەکات، کە پێناسەکەی تیا کراوە، کە ئەمەش وای کردووە پێناسەی دەق لە ڕێبازێکی ڕەخنەییەوە بۆ یەکێکی تر بگۆڕێ، جگە لەوەی ڕێبازە زمانەوانییەکان هەرچەندە هۆکاری هاوبەش لە نێوانیاندا هەیە لە پێناسەکردن بۆ دەق جیان و هەر زمانەوانێك بە پێی دید و تێڕوانینی تایبەتیی خۆی پێناسەی دەق دەکات، تەنانەت ئەدیبانی نێو یەك قوتابخانەی ئەدەبیش هەریەکەیان پێناسەیەکی تایبەتییان بۆ دەق هەیە، بەڵکو ئەدیبێك لەوانەیە پێناسەکەی بە پێی ئەو قۆناغە ئەدەبییەی پێیدا تێپەڕ دەبێ بگۆڕێ، بۆنموونە ڕەخنەگرێکی وەك "ڕۆلان بارت" چەند پێناسەیەکی جیاجیای بۆ دەق کردووە بەگوێرەی ئەو قۆناغە ڕەخنەییانەی کە پێیاندا تێپەڕیوە.

هەربۆیە ئەو پێناسانای بۆ دەق کراون جۆراوجۆرن، هەندێك دەڵێن دەق ڕووداوێکە لە کات و شوێنێکی دیاریکراودا ڕوودەدات، هەندێکی تر دەڵێن دەق نووسراوێکی زمانییە یاخود گوتارە بەهۆی نووسینەوە جێگیر کراوە، هەندێك بڕوایان وایە دەق یەکەیەکی پەیوەندیکردنە ئامانج لێی گوێزانەی ئەزموون و گەیاندنی زانیارییە...، لە خوارەوە پێناسەی چەند زمانەوان و ئەدیبێك بۆ دەق دەخەینە ڕوو[١٢]:

"هیلمسلیف" زاراوەی دەق بە فراوانی بەکاردێنێ بۆ هەر دەربڕینێك نووسراوبێ، یان گۆکراو درێژبێ، یان کورت وشەی (بوەستە) لەلای ئەو دەقە و ڕۆمانێك بە تەواوی دەقە.

پێناسەی دەق لای "تۆدۆرۆف" لەسەر بنەمای دابڕاوی و سەربەخۆییەتی، بە ڕای ئەو دەق بەرهەمێکی زمانی داخراوە لە خودی خۆیدا لە ڕووی واتاوە سەربەخۆیە و دەق لەوانەیە ڕستەیەك بێ لەوانەشە کتێبێك بێ بە تەواوی، ئەمانەش ئەو تایبەتمەندییانەن کە دەق جیا دەکاتەوە و نیزامێکی تایبەت و جیا لە یەکەکانی تری پێدەبەخشێ.

بیر و ڕا نوێیەکان دەربارەی دەق پشت بە سیاقی پەیوەندیکردن دەبەستێ دەق لەڕوانگەی پڕاگماتیکەوە زنجیرەیەکی زمانەوانی گۆکراو یان نووسراوە، و ئەرکی پەیوەندیکردنی کۆمەڵایەتییە، (بە پێی تێڕوانینی "هالیدای" دەق تەنها یەکەیەکی سیمانتیکییە زمان لە گەیاندن دەینوێنێ، کە وشەیەك، یان رستەیەك، یان کۆمەڵە رستەیەك، یان چیرۆکێکە، "هالیدای" دەق بە یەکەی پرۆسەی کارلێککردن لە واقیعی کۆمەڵایەتی دادەنێ، کە لە رێگەیەوە واتاکان ئاڵوگۆڕ دەکرێ و جۆرێکە لە گفتوگۆ لە نێوان ئاخێوەرانی زمانێك، کە ئەمەش گرنگیی بەستنەوەی دەق بە سیاق لە لایەن هالیدای دەردەخات (نعمان بوقره ٢٠٠٨:١٧).

هەندێك لە نووسەران و زانایانی زمان، نووسین دەکەن بە پێوەر بۆ جیاکردنەوەی دەق لە نا- دەق بەوەی کە (دەق لە وشە پێکدێت کە بە نووسین دەچێنرێت و چنینێك کە بە واتای رێکی و گونجان و گرێدان و چون بەناویەکدا (تێکچڕژان) دێت، دەق تەنها بە نووسین دەبێتە چنراو، دەنگ و وشەکان واتایان نابێت تا ئەوکاتەی دەنووسرێ. دەق لە دیدی "بۆل ریکۆر" نابێت بە چنراو تاوەکو نەنووسرێ (نهلة فیصل ٢٠١٠:٢٩)، دەکرێ بڵێین ئەمە پێوەرێکی ورد نییە بۆ جیاکردنەوەی دەق لە نا دەق، بە پێی ئەم تێڕوانینە بێت ئەو دەقە زارەکییانەی لەزمانی رۆژانە بەکاردێت کە زۆربەیان لە تێکەڵییەك لە رستە، بەشەکانی رستە و گوزارشتە قسەییە ئامادەکراوەکان پێکهاتوون، وەك گفتوگۆی رۆژانە و ئاخاوتنە تەلەفۆنییەکان...، بەپێی ئەم پێوەرە بە دەق دانانرێن لە کاتێکدا نووسراوی سەر دیوارەکان و لیستی فرۆشگاکان و نووسراوی دامودەزگا فەرمییەکان و ریکلامییەکان...، کە تایبەتمەندیی نووسراویان هەیە بە دەق دادەنرێ.

لێرەدا مەبەست لە دەق دەقی ئەدەبییە، کە چنراوێکی[١٣] وشەیی رێکخراوە لە داهێنانێکی دیاریکراودا لە رووی پێکهاتن، یەکبەستی یەکەکانی، داهێنانە هونەرییەکەیی و شێوازی دەربڕینییەوە، لە هەموو جۆرەکانی تری دەق جیادەبێتەوە و شێوەیەك دەسەپێنێ، کە بوونێکی سەربەخۆ و دابڕاوی هەیە و بە پێی پێویست جێگیر دەبێ.

٢ـ٣. دەقی ئامادە و دەقی ونبوو:

زاراوەی دەقی ونبوو (النص الغائب) زاراوەیەکی نوێیەو لەژێر رۆشنایی رەخنەی نوێدا دەرکەوتووە، مەبەست لێی ئەوەیە کاری ئەدەبی بە پەیوەندی بەکاری ترەوە دروست دەبێ ئەدەب لە جیهانێکدا گەشە دەکات، کە پڕیەتی لە وشەی کەسانی تر، دەق لە دەقی پێشوو و سەردەمەوە پێکهاتووە و بەشێوەیەکی نوێ داڕێژراوەتەوە، هیچ سنوورێك نییە لە نێوان دەقێك و یەکێکی تر بەڵکو دەق لە دەقی ترەوە وەردەگیرێ، لە هەمان کاتدا وەرگر و بەخشەرە، دەقی ونبوو پێکهاتەیەکی سەرەکییە بۆ دەق و دەق لە سفرەوە دروست نابێ، بۆنموونە: چیرۆك وەك هەر نامەیەکی تری ئاسایی کە دەقێکی ئاراستەکراوە بۆ وەرگر لە نێو کۆمەڵێك دەقی ترەوە سەر هەڵدەدات کە پێشتر بوونیان هەبووە، "رۆلآن بارت" پەیوەندی دەقی ئامادە بە دەقی ونبوو بە (گرتنەوەیەکی بێ پێکداچوون) ناو دەبات، کە هەر دەقێکی ئامادە کۆمەڵێك دەقی ونبووە.

هیچ دەقێك نییە لە خودی خۆیدا سەر هەڵبدات بەڵکو لە پەیوەندی بەوانی ترەوە دروست دەبێت، کردەی بەرهەمهێنانی دەق پرۆسەیەکی هاوبەشە، کە تیایدا کۆمەڵێك دەقی ونبوو بەشداری دەکەن و ئامرازی سەرەکی ئەو بەرهەمهێنانەن، خوێنەر ئامرازی دووەمە لە لێکدانەوە و شیکردنەوەی دەقدا، کردەی خوێندنەوە لە هەمان کاتدا کردەی وەرگرتن و بەخشین دەبێ، بەخشین لە رێگەی زانیارییە ئەدەبی و رۆشنبیرییەکان و رۆشنبیریی خوێنەر دەبێ، بەم شێوەیە هەردوو دەقی بەرهەمهاتوو و دەقی ونبوو بەشدار دەبن لە دروستکردنی دەقێکی نوێ، کە بە هەمان شێوە بەیەکداچوونێك لەگەڵ پێکهاتەی رۆشنبیریی خوێنەر دەنوێنێ، دەرکەوتنی ئەم بەیەکداچوونەش بە پێی دەوروبەری وەرگرتنی دەقەکە و رێکخستنی ناوەکی و تایبەتمەندیی هەریەك لە دەقی ئامادە و دەقە ونبووەکان جیاواز دەبێ (بڕوانە: محمد عزام ١٢:٢٠٠١).

٢ـ٤. کارلێکی دەق و بەرزبوونەوەی دەق Transtextualite:

بونیادگەرییەکان بەشێوەیەك سەیری دەقیان دەکرد، کە پێکهاتەیەکی داخراوی هەیە لە خودی خۆیدا، بەتەنیا دەتوانێ واتا بدات بەجۆرێك تەنها

گرنگییان، بە پێکهاتەی ناوەکی دەق و یاساکانی دەق دەدا و دەقیان وەك دانەیەکی دابڕاو لە دەوروبەری دەرەکی و کۆمەلآیەتی و ئەو بارودۆخە مێژووییە سەیر دەکرد، کە دەوری دەق دەدات، دوور لە مەبەستی دانەر و ئامانجەکانی، ئەرکی رەخنەگری دەقی ئەدەبیش تەنها دۆزینەوەی پەیوەندی یەکەی پێکهاتەی دەق لەلایەك، پەیوەندی بە سیستەمی گشتی زمان لەلایەکی ترەوە بوو، بەلآم قۆناغی دوای بونیادگەرییەکان[١٤] کە چەند رەخنەگر و لێکۆڵەرەوەیەك دەرکەوتن دژی ئەو رایەی بونیاتگەرییەکان بوون لەبارەی پێکهاتەی دەق، دابڕانی لە دەوروبەر، لە لێکۆڵینەوە رەخنەییەکانیاندا پشتیان بە رێبازی (وصفی) نەدەبەست وەك لەلای بونیادگەرییەکان باو بوو لەوانە (جولیا کریستیڤا، رولان بارت، تۆدۆرۆف، ریفاتیر،...).

ئەم رەخنەگرانە لێکۆڵینەوەکانیان بۆ دەق لە گۆڤاری (Tel Quel)ی فەرەنسی بلآودەکردەوە، کە دەقیان وەك دانەیەکی کراوە و تازەکراو سەیر دەکرد، لێکۆڵینەوە لەدەق لەلای ئەم نووسەرانە بواری پێکهاتە و پەیوەندی یەکەکانی دەق تێدەپەڕێنێ بۆ مەسەلەی بەیەکگەیشتن و بەیەکداچوونی دەق لەگەڵ دەقی تر، ئەم لێکۆڵەرانە بڕوایان وابوو کە هەموو نووسەرێك دەقەکەی لەناو پێکهاتەی دەقی سەردەم یان پێشووتر وەردەگری.

بەڕای "جولیا کریستیڤا" دەق پێکهاتەیەکی داخراوی نییە لەخودی خۆیدا، بەڵکو دەق کۆمەڵێك لە پەیوەندی یەکتربڕ و چوونە ناویەکی لەگەڵ دەقی تر دەنوێنێ، بەجۆرێك کە دەقی بەرهەمهاتوو وەرگرتن و گواستنەوەی دەقی تر دەبێ، بەم جۆرە پێناسەی دەق دەکات: (دەق گوزارشتێکە لە رەنگاو رەنگی و جۆراوجۆری وەرگرتن و هەر دەقێك بریتییە لە وەرگرتن و گۆڕینی دەقی تر. (محمد عزام ٢٠٠١:٢٩).

("جولیا کریستیڤا (Gulia kristeva)" یەکەم کەس بوو کە زاراوەی دەق ئاوێزان/ بەناویەکداچوونی دەق (تناص/Intertextuality)ی بەکارهێنا، لە لێکۆڵینەوەکانی لە ساڵی ١٩٦٦ و ١٩٦٧ کە لەگۆڤاری (Tel Quel)ی فەرەنسی بلآو دەکرانەوە، بیرۆکەی ئەم زاراوەیەی لە لێکۆڵینەوەکانی باختین بۆ کارەکانی

"دیستۆویڤسکی" و "رابلیە" وەرگرتووە، بەلاّم باختین ناوی (کارلێکی دەق)ی نەهێناوە، بەلّکو باس لە پەیوەندی دەق بە دەقی ترەوە دەکات لەژێر ناوی تیۆری درکاوی کۆمەلاّیەتی (سوسیو لفظي) یاخود گفتوگۆگەرایی (الحوارية)[15] و فرە دەنگی (تعدد الاصوات)[16] ، کە تیایدا ئەوە دووپات دەکاتەوە هەموو دەقێکی ئەدەبی دووبارەکردنەوەی دەقێکی ترە، هەموو خوێندنەوەیەکیش لە خودی خۆیدا دەقێك پێك دێنیّ و نووسینیش پشت بە سیّ شت دەبەستیّ دانەر و دەق و وەرگر سەرەڕای رەگەزی پێکداچوونی دەق (تناص)، کە لەگەلّ ئەم سیّ رەگەزەدا گفتوگۆی دەکریّ. (محمد عزام ٢٠٠١:٣٤).

دوای ئەوەی"کریستیفا" ئەم زاراوەیەی بەکارهێنا لە قۆناغی دوای بونیادگەرییەکان بەتایبەتی هێماگەری (السيميائية) و هەلّوەشاندنەوە (تفكيكية) لە بەرهەمی گەورە نووسەرانی فەرەنسی بە ئاشکرا دەرکەوت و بلاّوبۆوە لەوانە"جولیا کریستیفا، رولان بارت، تۆدۆرۆف، گیرارگینیت، ریفاتیر...".

لەم بارەیەوە (تۆدۆرۆف) لە کتێبی (poetics) دەلّیّ: مافی دەرکەوتنی ئەم زاراوەیە دەگەڕێتەوە بۆ فۆرمالیستە رووسییەکان (شكلانيين الروس)، "شیکلۆفسکی" دەلّیّ: کاری هونەری بەپەیوەندی بە کاری ترەوە دەناسریّ، بە پشتبەستن بەو هۆکارانەی بەیەکیان دەبەستینەوە، کە بڕوای وایە "باختین" یەکەم کەسە تیۆری دەربارەی دەقی (چووەناویەك) دانا و بڕوای وابوو، کە وەرگرتن یان رەنگدانەوەی شێوازی ئەدەبیی کۆن لە هەموو شێوازێکی نوێدا دەبینریّ، هونەرمەند لەجیهانێکدا گەشە دەکات، کە پڕیەتی لە وشەی کەسانی تر و لەو ئۆقیانووسەدا بەدوای رێگای خۆی دەگەڕیّ، هەربۆیە "تۆدۆرۆف" ئەو گوتارەی کە هیچ شتێك لەوانەی پێش خۆی وەرناگریّ، بە (تاك نرخ) ناوی دەبا و ئەو گوتارەی لە پێکهاتنیدا پشت بەو وەرگرتنە دەبەستیّ بە گوتاری (فرە نرخ) ناوی دەبات (هەمان سەرچاوە:٢٨).

قۆناغی دوای بونیادگەرییەکان گرنگییەکی زۆریان بە خوێنەر دەدا بەجۆرێك، کە لە لێکۆلّینەوەکانیاندا خوێنەریان وەك بەرهەمهێنەری دەق سەیر دەکرد نەك بەکارهێنەری دەق، میشیل ریفاتیر بەیەکداچوونی دەق (تناص) بەوە پێناسە

دەکات، کە درککردنی خوێنەرە بۆ بوونی پەیوەندی لە نێوان کارێك و یەکێکی تری پێش خۆی یان ئەو کارەی کە دەقەکە لەدوای هاتووە، بەجۆرێك کە (خوێنەر دەبێتە خاڵی بەیەکگەیشتنی نێوان دانەر و دەقی پێش خۆی کاتێك خوێنەر دەقێك دەخوێنێتەوە دواتر دەقێکی تر دەخوێنێتەوە بازنەی پەیوەندی لە نێوان دەقێك و یەکێکی تردا فراوانتر دەبێ، لە نێوان خوێنەر و ئەزموونی لەلایەك و خوێنەر و دەق لەلایەکی ترەوە، کە ئەمەش وا دەکات کارلێکی دەق لە نێوان دوو هزردا رووبدات، کە یەکەمیان هزری خوێنەرە، ئەویتریان بیرۆکەی دەقە واتە خاڵی بەیەکگەیشتنی نێوان دەقێك لەگەڵ دەقی تر لە رێگەی ئەزموونی دانەر و دواتر خاڵی بەیەکگەیشتنی دەق لەگەڵ خوێنەر، بە پێچەوانەوە. (نهلة فیصل ٢٠١٠: ٩٢).

"گیرار گینیت" لە ساڵی ١٩٨١ پێنج جۆر لە پەیوەندی دەق جیا دەکاتەوە، ئەم دیاریکردنەی گینیت گەشەپێدانی ئەو لێکۆڵینەوانەیە کە لەبارەی پەیوەندییەکانی دەق لە سەدەی حەڤدە لە ئارادا بوون:

٢-٥. ١. پێکداچوونی دەق/ دەق ئاوێزان (Intertextuality) :

بەدوای یەکداهاتن و پەیوەندی دەقێکە بە دەقی ترەوە لە رێگەی چەند یاسایەکی ناوەکی، کە لە شێوەی وەرگرتن و گفتوگۆ و بەیەکداچوونی دەق و روونکردنەوە و جۆرەکانی تری کارلێکی دەق دەبینرێ، "گینیت" لەبارەی ئەم جۆرەی پەیوەندی دەق دەڵێ: (یەکەم کەس ناوی هێناوە "جولیا کریستیفا" بووە، کە چەند ساڵێك ماوەتەوە و ناوی ناوە (Intertextualite)، ئەم ناولێنانەش شێوەی زاراوەییمان پێدەخشێ و بەشێوەیەکی تەسك پێناسەی دەکەم کە "پەیوەندی ئامادەبوونی هاوبەشە لەنێوان دوو دەق یان چەند دەقێك بەرێگەی ئامادەبوون "استحضارية"، کە زۆربەی جار ئامادەبوونێکی کارەکییە بۆ دەقێك لە دەقێکی تر. (محمد خیر البقاعي ١٩٩٨: ١٢٥).

بەیەکداچوونی دەق بریتییە لە پەیوەندی دەقێکی دیاریکراو بە دەقی تری دەوروبەری، یان پەیوەندی دەقێك بەو دەقانەی لێی پێکهاتووە، وەك بوونی

دەقێك لەشێوەی ڕوونکردنەوەکانی نێوان دوو کەوانە لە دەقێکی تردا کە "گیرار گینیت" بە دیارترین جۆری بەیەکداچوونی دەق (Intertexuality) ناوی دەبات.

پێکداچوونی دەق ئاماژە بە بوونی دەقێکی بنەڕەتی دەکات جا لە بواری ئەدەب بێ، یان ڕەخنە کە لەپەیوەندیی شێوازی و پێکهاتەییدایە لەگەڵ ئەو دەقانەی بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ کاریگەرییان لەسەر دەقە بنچینەییەکە هەبووە لەکاتێکی دیاریکراودا، (دیکرۆ و تۆدۆرۆف لە فەرهەنگی ئینسیکلۆپیدیای زمان بەو جۆرە پێناسەی دەق دەکەن: هەر دەقێك بریتییە لە وەرگرتن و گۆڕینی کۆمەڵێك دەقی تر، دەقی نوێ بریتییە لە دووبارە بەرهەمهێنانەوەی دەقی پێش خۆی یان سەردەمی خۆی، جا هەستی پێ کرابێ یا نا. (محمد عزام ٢٠٠١:٢٩)

پێکداچوونی دەق بریتییە لە ڕێکخستنی دەقێکی نوێ لە دەقەکانی پێش خۆی، یان سەردەمی خۆی کە سنوور لەنێوانیاندا دەسڕێتەوە، بەجۆرێك کە لە داڕشتنەوەی پێکهاتەی دەقە نوێکەدا شوێنەواری هیچ یەك لە دەقەکانی تر نەماوە، تەنها لەلای کەسانی خاوەن ئەزموون هەستی پێدەکرێ، هەرچەندە زاراوەی پێکداچوونی دەق (تناص) بۆیەکەم جار لەلایەن "جولیا کریستیڤا" بەکارهاتووە (بەڵام مێژوویەکی کۆنتری هەیە و لە کۆن درکیان بەو پەیوەندییانەی نێو دەق کردبوو لە بواری ڕەوانبێژی و ڕەخنەی ئەدەبیدا لەژێر ناوی وەرگرتن (الاقتباس)، ئاماژەکردن (الاشارة)، گرتنەوە (التضمین)، تێلنیشان (تلمیح)، بەرامبەری (تقابلات)، دزیگەرایی (السرقات) و هاودژی (مناقضات)...هیتر.

"گینیت" باس لە سێ جۆری پەیوەندی بەیەکداچوونی دەق دەکات:

وەرگرتن (Citation): ئەم جۆرەیان ئاشکراترین جۆری بەیەکداچوونی دەقە، کە بریتییە لە وەرگرتن لەنێوان دوو کەوانە بەگەڕانەوە یا نەگەڕانەوە بۆ سەرچاوەیەکی دیاریکراو.

دزیگەرایی (Plagiat): ئەم جۆرەی پەیوەندی شێوەیەکی کەمتر دیار و شەرعییە کە وەرگرتنێکی باس نەکراو و پیت بە پیتە.

تێلنیشان (Allusion): ئەمەش شێوازێکی کەمتر دیار و حەرفییە، کە بریتییە لە تێگەیشتنێکی قووڵ بۆ بەجێهێنانێك و تێبینیکردنی پەیوەندی بە بەجێهێنانێکی تر کە بە پێویستی بۆی دەگەڕێتەوە و بەبێ ئەوە ناتوانرێ لێی تێبگەین. (بڕوانە: محمد خیر البقاعي ١٩٩٨:١٢٦).

هەر دەقێکی بەرهەمهاتوو ئەنجامی پەیوەندی و کارلێکی دەقەکەیە لەگەڵ دەقی تر لە چەند ئاسۆیەکی رۆشنبیریی جیاجیا و بە پێی مەبەستی دانەر و ئامانجەکانی، ئەم کارلێکەی دەقیش بەچەند شێوەیەك دەبێ وەك:

١- کارلێکی خودی دەق: ئەم جۆرەی کارلێکی دەق لەنێوان دەقی نووسەرێك و دەقەکانی تری هەمان نووسەر روودەدات.
٢- کارلێکی ناوخۆیی دەق: کاتێك دەقی دانەرێك لەگەڵ دەقی دانەری تری سەردەمی خۆی کارلێك دەکات.
٣- کارلێکی دەرەکیی دەق: کاتێك دەقی دانەرێك لەگەڵ دەقێکی تر، کە لە سەردەمانێکی دوور دەرکەوتوون کارلێك دەکات. (سعید یقطین: ١٩٨٩:١٠٠).

ئەم جۆرانەی کارلێکی دەقیش، بەشێوەیەکی گشتی لەنێوان دەقێك و دەقی تری هەمان رەگەزی ئەدەبی روودەدات، یان لەنێوان دەقێك و جۆری تری جیاواز لە رەگەزی ئەدەبی روودەدات، بەجۆرێك کە کارلێککردنەکە، یا بە رێککەوت دەبێ کە جەخت لەسەر بێئاگایی کردەکە دەکرێتەوە لە لایەن دانەری دەقە نوێیەکە، کە ئەمەش بەهۆی کاریگەریی زانیاری هەڵگیراوەوە دەبێ لەکاتی نووسین یاخود بە نیازەوە کارەکە ئەنجام دەدرێ و لەسەر بنەمای ستراتیژییەتێکی هونەری دەبێ، کە لەگیانی کارەکەوە سەر هەڵدەدات و درك بە پێویستی ئەو پەیوەندییە کراوە لەکاتی نووسینی دەقەکەدا.

زاراوەی بەیەکداچوونی دەق (Intertextuality) وشەیەکی رەخنەیی نوێیە و لە لێکۆڵینەوەکانی زمانی عەرەبی وشەی (تناص)، (التناصیة)، (النصوصیة)، (تفاعل النصي)، (تداخل النصوص)ی بۆ بەکاردێت، بەلام لە هەندێ لە لێکۆڵینەوەکان لە بەکارهێناندا لەگەڵ وشەی (Transtextuality) ی تێکەڵ دەبێت کە وشەی (تعالیات النص)ی بۆ بەکاردێت.

هەرچەندە هەردوو زاراوەی (Transtextuality) و (Intertextuality) لە رووی واتا و بەکارهێنانەوە تێکەڵ دەکرێن بەوەی هەردووکیان ئاماژەن بۆ کارلێکی دەق و پەیوەندی دەق، بەڵام پێشگری (Trans) لە زاراوەی (Transtextuality) کە لەلایەن "گینیت" بەکارهاتووە فراوانترە لە پێشگری (Inter) لە زاراوەی (Intertextuality) کە لەلایەن "جولیا کریستیڤا" بۆ گوزارشتکردن لە پەیوەندییەکانی دەق بەکارهاتووە، "گێرار گینیت" لەم بارەیەوە دەڵێ: (کارلێکی دەق بە واتای هەر شتێك دێت، کە وا بکات دەق لە پەیوەندییەکی شاراوە، یان ئاشکرا بێت لەگەڵ دەقێکی تر، بە بەرزبوونەوەی دەق ناو دەبرێت و چوونە ناویەکی دەق (التداخل النصي)یش دەگرێتە خۆ، کە لە کۆن (کلاسیك) لەلایەن جولیا کریستیڤا بەکارهاتووە مەبەستیشم لە چوونە ناویەکی دەق: بوونی دەقێکە لە دەقێکی تر، جا بەشێوەیەکی تەواو بێ، یا ڕێژەیی (جیرار جینیت ١٩٩٥:٩٠)، لێرەدا جیاوازیی ئەو دوو زاراوەیەمان بۆ دەردەکەوێ کە زاراوەی پێکداچوونی دەق (Transtextuality) بەواتای پەیوەندی نێوان دەقێك و دەقێکی تر، یا زیاتر دێت کە مەرج نییە تەنها لەسنووری یەك دەق بێت لە کاتێکدا زاراوەی (Intertextuality) (ئاماژەیە بۆ پەیوەندی دەقێك بە دەقێکی ترەوە لە سنووری یەك دەق. (جان ایف تادییە ١٩٩٣:٣١٤).

٢-٥-٢. پەیوەندی دەقی تەریب (Paratextuality):

پەیوەندی دەقە بەدەقی دەوروبەرەوە، ئەو دەقانەی کە هاوتا و تەریبن و پێکهاتەیەکی سەربەخۆیان هەیە لەگەڵ دەقە بنجییەکەدا، کە لەشێوەی ناونیشان و ناونیشانی ناوەکی و پەراوێز و پێشەکی و وتەی بڵاوکەرەوە و وێنە و ناونیشانی لقەکان...هیتر دەردەکەوێ.

٢-٥-٢-١. دەقی تەریب (Paratext [١٧]):

بریتییە لەو دەروازە و پاشکۆیانەی وەك چوارچێوەیەك لە ناوەوە و دەرەوە دەوری دەقی سەرەکی دەدەن و بەشێوەی راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ لێی دەدوێن

و شی دەکەنەوە، رۆڵێکی گرنگ دەبینن لە ئاماژەپێدان و روونکرنەوەی دەق، وەك ناونیشان و ناونیشانی ناوەکی و گوتاری پێشەکی و وتەی دانەر و پێشکەشکردن و گوزارشتە ئاڕاستەییەکان و یاداشتنامە و بیرەوەرییەکان و روونکردنەوە و پاشکۆکان و پەراوێز و تێبینییەکان و وێنە و رەگەزەکانی جوانکاری و هەموو ئەو هێما و ئاماژانەی دەوری دەق دەدەن، جا چ بەمەبەستی جوانناسی و رازاندنەوەی دەق بێ یا ئەرکی ئاماژەپێدەرێکی واتایی و پڕاگماتیکی ببینێ لە ئاڕاستەکردنی خوێنەر، بۆ ئەوەی خوێندنەوەیەکی بەرهەمهێنی بۆ دەستەبەر بکات.

ئەم جۆرەی دەق (دەوری دەقی سەرەکی دەدەن و دەچنە ناو قووڵایی دەق و ئەو ڕاڕەوانەن وا لە وەرگر دەکەن دەست بە هێڵە سەرەتایی و سەرەکییەکانی کارە پێشکەشکراوەکە بگرن.

"لۆیی بورخیس" (Louis borges) بەم شێوەیە باس لە دەقی تەریب دەکات، بەوەی (ئەو دیدنگەیە لە ڕێگەیەوە بۆ ناو ڕاڕەوەکانی دەق گوزەر دەکەین، گفتوگۆ لەگەڵ دانەری راستەقینە و خەیاڵی دەکەین لەناو جیهانێك رووناکییەکانی کزن و گفتوگۆکان بەشێوەی ستوونی و ئاسۆیین دەربارەی دەق و پێکهاتە جیاجیاکانی، کە لە ڕێگەیەوە چەند پەیوەندییەك لەگەڵ دەق دەبەستین (جمیل الحمداوي ٢٠٠٦:٢٢٣) .

دەقی هاوتا سەرەڕای ئەوەی لەخودی خۆیدا پێکهاتەیەکی سەربەخۆی هەیە و دەتوانرێ وەك دەقێکی سەربەخۆ مامەڵەی لەگەڵ بکرێ، بەڵام لەهەمان کاتدا ناکرێ ئەو پەیوەندییە فەرامۆش بکەین، کە لەگەڵ دەقە سەرەکییەکە هەیەتی کە وەك دەقێکی تەریب وایە، بوون و دەرکەوتنی بەستراوەتەوە بە دەقە سەرەکییەکەوە، "گینیت" دەڵێ: (دەقی پاشکۆ دەق دەکات بەکتێب بۆئەوەی پێشکەش بە خوێنەران بکرێ بەشێوەیەکی تایبەت و جەماوەر بەشێوەیەکی گشتی واتە دەستەواژەیەکە دەربارەی ئەو دەروازانەی پێیدا تێدەپەڕین بەر لەوەی بچینە ناو بۆشایی ناوەوەی دەق کە وەك بەردەرگایەك وایە بۆ دەق (Genette1991:261)

"گیرار گینیت" لە کتێبەکەی بەناوی دەروازەکان (العتبات) دەقی هاوتا بۆ دوو جۆر جیادەکاتەوە: چێودەق/ النص المحیط (Peritexte) ئەو دەقانەی دەوری دەقە سەرەکییەکە دەدەن لە ناونیشانی دەرەکی و ناونیشانی ناوەکی و پێشەکی و ناونیشانی بەشەکان و تێبینی...هیتر، کە سەر بە جیهانی دەقن، لەگەڵ دەقی سەروو (Epitexte) کە ئەو گوتار و هەڵواسین و بەڵگە و ڕوونکردنەوانە دەگرێتەوە کە لەدەرەوەی جیهانی دەقدان و لەبارەی دەقەوە دەدوێن. (بڕوانە: عبدالحق العابد ٢٠٠٨:٤٤).

دەقی هاوتا، جگە لە ئەرکی جوانناسی و ڕازاندنەوەی دەق ڕۆڵێکی گەیاندنی گرنگ دەبینێ لە ئاڕاستەکردنی خوێنەر لە کردەی خوێندنەوەدا، (کە وەك تۆڕێك لە ڕەگەزی دەق وایە یاوەری دەق دەکات و وای لێدەکات توانای گواستنەوەی هەبێ ئەگەر بەپێی مەبەستی خوێنەریش نەبێ لانی کەم لە ڕێڕەوێکی پراگماتیکی بڕوات و زۆر لە بازنەکەی لانەدات. (محمد دانی ٢٠٠٩:١٩)، ئەمانەی خوارەوە نموونەی چەند دەقێکن لەناو دەقە سەرەکییەکەدا، کە وەك ڕوونکردنەوەکانی نێوان دوو کەوانە دەرکەوتوون:

١- (ئەو دروشمەی پزیشکە بەعسییەکان لەو دەمەدا کاریان پێدەکرد ئەوە بوو "ئەگەر ساغین یان نەخۆش، لە جەنگدا دەبێ هەموو جەنگاوەر بین و خزمەت بە سەرۆك بکەین"...) (بەختیار عەلی ٢٠١٠:٢٤).

٢- (ڕۆژێك لە کاتێکدا لە بەیانییەوە خەریکی چیلکە کۆکردنەوە و ئاگرکردنەوە بووم، کە گەڕامەوە بۆ کونجەکەی خۆمان مامم وەك هەمیشە تانەبارانی کردم، ئەو قسە توندانە وەها ئازاری دام...، ئەرسەلان کە لە سەرەتاوە ئاگای لە هەموو شتێك بوو، گەلێك دڵی بەمن سووتا و بێئەوەی گوێ لە تکای من بگرێت، چووە ژووری بۆ لای جەمشیدخان ((کە بەتانییەکەی لە خۆیەوە ئاڵاندبوو و خەریکی مێوژ خواردن بوو)) و پێیگوت... (هەمان سەرچاوە: ٥٦).

٣- (ئەوەی لە یادی جەمشیدا ماوە ئەوەیە کە سەرەتا هەست بە گێژبوونێکی گەورە دەکات، ترسێکی گەورە دایدەگرێت، هەست دەکات وەك پووش بە خێرایی با دەیبات، لە دیوارەکانی زیندان زیاتر بڵندی

دەکاتەوە، سەرەتا شاقوولّی بەرەو بالاّ هەلّیدەگرێت، دواتر کە دەگاتە سەرووی سەقفەکانی هەیئەتی ئاسایشی باکور ((کە دەبێت ناوی ئەو جێگایە بێت کە جەمشیدی تیا دیل بووە))... (هەمان سەرچاوە:٥).

ئەو دەقانەی ناو دوو کەوانەکان، نموونەی دەقی تەریبن کە لە شێوەی روونکردنەوەی نێوان دوو کەوانە دەرکەوتوون، ئەم جۆرەی دەق هەندێ کات دەکرێ دەستبەرداریان بین وەك نموونەی (٢و٣)، بەلاّم لە هەندێ دەقدا وەك پارچەیەك لە پێکهاتەی ئەو دەقە ئەگەر بوونی نەبێ واتای دەق تێکدەچێ وەك لە نموونەی (١).

٢-٥-٢-٢. ناونیشان و دەق:

ناونیشان جۆرێکە لە جۆرەکانی دەقی تەریب (Paratext) کە دەوری دەقی سەرەکی دەدەن و وەك بەردەرگا (عتبة الباب) وایە بۆ چوونە ناو دەق و یەکەم بەیەکگەیشتنی فیزیکی هەستپێکراوە لە نێوان دەق و خوێنەر، تاکە رێنیشاندەر و دەروازەی گوزەرکردنە بۆ چوونە ناو جیهانی دەق و بەشدارە لە روونکردنەوەی ئاماژەکانی دەق و ئاشکراکردنی واتا و مەبەستە شاراوەکانی لە رووی چەمك و لێکدانەوە و پێکهاتەی دەق.

"لیۆهۆك" (Leohoek) کە یەکەم رابەر و دامەزرێنەری زانستی ناونیشانە بەم جۆرە پێناسەی ناونیشان دەکات: (ناونیشان بریتییە لە کۆمەلّێك هێمای زمانی کە لەسەرووی دەق دادەنرێ بەمەبەستی دیاریکردن و ئاماژەکردن بە ناوەڕۆکی گشتیی دەق و راکێشانی سەرنجی خوێنەری مەبەستدار، بەلاّم بە ڕای "جاك فۆنتان"، ناونیشان لەگەلّ هێماکانی تر لە بەشە دەگمەنەکانی دەقە و لە سەرووی دەقەوە دەردەکەوێ و دەقێکی هاوتای دەقە سەرەکییەکەیە و جۆرێکە لە جۆرەکانی پەیوەندیی دەق (Transtextuality)، کە ئاڕاستەی خوێندنەوە دیاری دەکات و دەکرێ لە یەکەم بینینی کتێبەوە دەست پێبکات. (عبدالقادر رحیم ٢٠٠٨:١٠) .

ناونیشان سەرەڕای ئەوەی پێکهاتەیەکی سەربەخۆی هەیە لە رووی شێوە و ناوەرۆکەوە، کە دەکرێ وەك دەقێکی سەربەخۆ مامەلّەی لەگەلّدا بکرێ، بەلاّم ئەم

سەربەخۆییبە واتای دابڕانی نییە لە دەقدا، ناونیشان وەك بەشێکی سەرەکی دەق وایـە، کـە نـاکرێ بـەهیچ شـێوەیەك دەسـتبەرداری بـین و ئەمـەش بـەهۆی ئـەو پەیوەندییـە پتەوەیـە، کـە ناونیشـان و دەق کـۆ دەکاتـەوە، هەریـەکێکیان بەتەواوکەری ئەویتر دادەنرێ، ئـەم گرینگییـەی ناونیشـان لـە پەیوەنـدی دەق بـە دەقەکانی دەوروبەری ئاشکراتر دەردەکەوێ.

ناونیشان تەنها ئاماژەپێدەرێك نییە بۆ دەق که خوێنەر بەپەلە پێیدا تێپەڕێ بۆ گەیشتن بە دەق، بەڵکو ئاوێنەی پێکهاتەی دەقە و کلیلـی مامەڵەکردنـە لەگـەڵ دەق لە رووی واتا و هێما و رۆڵێکی گرنگ دەبینێ لە نەهێشـتنی تەمومـژی دەق و ئاشـکراکردنی مەبەسـتە پراگماتیکییـەکانی، (ناونیشـان تـەنیا دەسـتەواژەیەکی زمانەوانیی دابڕاو نییە بـەڵکو کلیلێکـی راڤـەکاریی بنچینەییە بـۆ روونکردنـەوەی لایەنە داخراوەکانی دەق. (فوئاد رەشید ٧٣:٢٠٠٧)، ئەمە جگە لـەوەی ناونیشـان حەزی بەردەوامبوون لە خوێندنەوەی دەق لەلای خوێنەر دروسـت دەکـات بـەهۆی دروستبوونی چەند پرسیارێك لەلای، لەکاتی خوێندنەوەی ناونیشانی دەقەکە.

لیۆهـۆك لـەبارەی گرنگـی و کاریگـەریی ناونیشـانی سـەردەم دەڵـێ: (ئـەم ناونیشانانەی ئەمڕۆ بەکاریان دێـنین وەك ئـەو ناونیشـانانە نییـە کـە لەسـەردەمی کۆن (کلاسیك) بەکار دەهـات، ناونیشـان بۆتـە بابـەتێکی دەسـتکرد و کاریگـەریی زۆری هەیە لەسەر هەریەك لە خوێنەر و رەخنەگر، کە پسپۆرانی بـواری ناونیشـان گرنگی پێدەدەن و کاری لەسەر دەکەن (عبدالحق العابد ٦٦:٢٠٠٨).

ئەمــە گرنگیــی ناونیشــان دەردەخــات، لــەوەی کــە هەنــدێك دەق بــەهۆی ناونیشـانەکەی ناوبـانگ پەیـدا دەکـات و دەمێنێتـەوە هەنـدێك جـاریش ناونیشـان دەبێتـە هۆکـاری مردنـی دەق، چـونکە مەحاڵـە کـاری ئـەدەبی رێگـای بـۆ وەرگـر بدۆزێتــەوە بــەبێ بــوونی ناونیشــان، ئەمــەش بــەهۆی ئـەو پەیوەندییـە پتـەوەی (لەنێوان دەق و ناونیشان لە لایەك و لە نێوان دانـەر و ناونیشـان لەلایـەکی تـرەوە دواتــر لــە نێــوان وەرگــر و ناونیشــاندا هەیــە، ئەگــەر ناونیشــانی دەق نــاوێکی ئاماژەپێدەربێ بۆی، ئەوا بەلای دانەر کورتەی ئـەزموونی کـارە هونەرییەکەیـەتی، هەرچی وەرگرە، ئەوا ناونیشان وەك داوێك وایە کـە رایدەکێشـێ بـۆ خوێندنـەوەی

دەق بۆیە پەیوەندییەكی ئاڵوگۆڕ هەیە لەنێوان هەرسێكیان كە بریتین لە: دەق–دانەر–وەرگر/ناونیشان (باسمة درمش ٢٠٠٧:٤٢).

زۆر لە رەخنەگران ناونیشان وەك دەقێكی بچووك سەیر دەكەن كە سێ جۆر لە پەیوەندی لەگەڵ دەقی سەرەكی هەیە:

١- پەیوەندییەكی هێمایی (سیمیائي): ناونیشان پەیوەندییەكە لە پەیوەندییەكانی كارە ئەدەبییەكە.

٢- پەیوەندی پێكهاتەیی (بنائیة): پەیوەندی تێكەڵبوون هەیە لە نێوان ناونیشان و كاری ئەدەبی لەسەر بنەمای پێكهاتەیی.

٣- پەیوەندی رەنگدانەوەیی (الانعكاسیة): دەق بەشێوەیەكی گشتی لە رووی پێكهاتە و واتاوە لە ناونیشانەكەی رەنگ دەداتەوە. (عبدالقادر رحیم ٢٠٠٨:١٣)

ناونیشان كورتكراوەی چەمكی دەق دەنوێنێ بیرۆكەیەكی سەرەكییە كارەكە لەدەوری ئەو بیرۆكەیە دەسووڕێتەوە، بۆیە دەكرێ بڵێین (ناونیشان رەگەزێكی زیاد نییە وەك چۆن هەندێك لێكۆڵەر بۆی دەچن[18] ئەمەش نەك تەنها لەسەر ناونیشان، بەڵكو لەسەر هەموو رەگەزەكانی تری دەقی هاوتا (Paratext) جێبەجێ دەبێ، بۆیە پێویستە لە رووی پێكهاتە و واتا و ئەركی پڕاگماتیكییان روون بكرێنەوە، بۆ نموونە ناونیشانی دەق و گوتار و كتێب و تابلۆكان و كارە هونەرییەكان، خاوەنی ئەركی هێمایی كۆدكراون كە گوزارشت لە جیهانێكی دەوڵەمەند لە واتا و ئاماژەپێدان دەكەن (جمیل الحمداوي ٢٠١١:٩٠).

ئەو میوزیكانەی كە وەكو پارچەیەكی بە ناونیشان دەخرێنە روو وەك، (ئێستا لەگەڵ پارچە مۆسیقایەك بەناونیشانی ژیانی لادێ)، ئەمە گوێگر بەناچاری بەرەو خەیاڵی ژیانی لادێ دەبات، بەڵام لە گوێگرتن لە مۆسیقایەكی بێ ناونیشان (ئەبستراكت) هەر گوێگرێگ بەپێی واقیع و یادەوەری و ژیانی مێژوویی خۆی بۆ خەیاڵێكی تر دەڕوات.

نووسەر هەموو هەوڵێكی خۆی دەخاتە گەڕ بۆ هەڵبژاردنی ناونیشانێك كە لەگەڵ ناوەڕۆكی بەرهەمەكەی بگونجێ بەمەبەستی هونەری و بازرگانی و

جوانکاریی دەقەکە، ناونیشان وەك ناوێکی تایبەتی وایە بۆ دەق وەك چۆن کەسەکان خاوەنی ناوی تایبەتیی خۆیانن.

ناونیشان جگە لەوەی هەڵگری واتای مەبەستدارە، پێکهێنەری پەیوەندییەکی کاریگەرە لەگەڵ جیهانی دەرەوە بە دیاردە جۆراوجۆرەکانی واقعی و کۆمەڵایەتی و دەروونی و رەوشتی...، کە وەك نێوەندێك وایە لەنێوان بەرهەمی ئەدەبی و جیهانیی راستەقینە تیشکۆی سەرەکی پەیوەندیکردنە لە پەیڕەویی گەیاندندا، رۆڵێکی گرنگ دەبینێ لە کەمکردنەوەی ماوەی نێوان دانەر و خوێنەر، وەك هەر نامەیەکی تری زمانی بەهۆی ئەو دەوروبەرەی دەوری خوێنەر دەدات لە (کات و شوێن و زانیاریی دنیایی ...) کاری تێدەکرێت، (دەکرێ ناونیشان لە چوارچێوەی کرداری پەیوەندیکردندا (Communication) وەکو پەیامێك (Message) زیاتر بەرجەستە بکرێت، لێرەشدا پەیامەکە تەنیا نییە، بەڵکو بەسەر سەری دەقێکەوەیە کە لەلایەن پەیامدەر (نووسەر)ەوە ئاراستەی پەیامگر (وەرگر) دەکرێت (فوئاد رەشید ٢٠٠٧:٥٨)، بۆنموونە کاتێك خوێنەرێك ناونیشانی دەقی نووسەرێك دەخوێنێتەوە کە پێشتر بەرهەمی تری ئەو نووسەرەی خوێندبێتەوە، لەوانەیە زووتر بگات بەمەبەستی دەق کە لە رێگەی ئەو بیرۆکەیەوە لەلای دروست دەبێ لەکاتی خوێندنەوەی ناونیشانەکە بەهۆی ئاشنایەتیی خوێنەر بەچۆنیەتی بیرکردنەوەی نووسەرەوە .

٢-٥-٢-٣. جۆرەکانی ناونیشان:

ناونیشان لە رووی شوێن و دەرکەوتنی لە کاری ئەدەبیدا دەکرێ بۆ چەند جۆرێك دیاری بکرێت:

١ـ ناونیشانی دەرەکی: ئەم جۆرەی ناونیشان لە بەرگی پێشەوەی کتێب یان هەر بەرهەمێکی تر بە فۆنتێکی دیار و ئاماژەپێدەر دەردەکەوێ .

٢ـ ناونیشانی دیاریکەر: ئەم جۆرەی ناونیشانە، کە رەگەزە ئەدەبییەکە (شیعر، رۆمان، چیرۆك، ژیاننامە،....) دیاری دەکات و زۆربەی کات لەگەڵ ناونیشانی دەرەکی لە بەرگی کارە ئەدەبییەکە دەردەکەوێ.

٣- ناونیشانی سەرەکی: ئەم جۆرەی ناونیشان لە سەرووی دەقەکە دەردەکەوێ، کە ناونیشانی شیعرێك یا پەخشانێك یا چیرۆکێك یان بەشێکی لێکۆڵینەوەکەیە.
٤- ناونیشانی ناوەکی: ئەمەیان لە ناونیشانی سەرەکی جیا دەبێتەوە.
٥- ناونیشانی بڕگەکان: ئەو ناونیشانەیە کە بڕگەکان لە یەکتر جیا دەکاتەوە.
٦- ناونیشانی ناوەڕۆك: ناوەڕۆکی کارەکە دیاری دەکات و پێکهاتە ناوەکییەکانی دەردەخات. (بڕوانە: جمیل الحمداوي ٨٥:٢٠١١)

بۆنموونە رۆمانی "جەمشیدخانی مامم کە هەمیشە با لەگەڵ خۆیدا دەیبرد" جگە لەو ناونیشانەی کە ناونیشانێکی سەرەکییە و لە سەر بەرگی کتێبەکە بە خەتێکی دیار نووسراوە کە لە سەرووییەوە ناونیشانی دیاریکەر دەرکەوتووە، کە رەگەزە ئەدەبییەکەی دیاری کردووە لەگەڵ ناوی نووسەری دەقی رۆمانەکە، چەند ناونیشانێکی تری ناوەندی لە خۆ دەگرێ وەك: (لەگەڵ جەمشیدخان لە مەیدانەکانی جەنگدا، حەشارەکانی بارانۆك، گەڕانەوە بۆ شار، جەمشیدخان و خودا، سەفەرەکانی جەمشیدخان، ئاژانسەکەی جەمشیدخان، کۆتاییەکانی جەمشیدخان).

ناونیشان لە رووی ئەرك و پەیوەندی بەناوەڕۆکی دەق دەکرێت بە دوو جۆری سەرەکی ناونیشانی نیشانەیی و ناونیشانی ئاماژەپێدەر:

ناونیشانی نیشانەیی:

ئەم جۆرەی ناونیشان بەگشتی کورتن و لە یەك وشە یا گوزارشت پێکدێت بەرهەمەکە بەشێوەیەکی بابەتی پێشکەش دەکات، کە چەند جۆرێکی هەیە وەك ژمارە (هۆنراوەی یەکەم ، دەقی یەکەم،...) یا لە شێوەی ئەستێرە و هێمای کورت کە هیچ ئاماژەیەك بۆ واتا و ناوەڕۆکی دەقەکە ناکات.

ناونیشانی ئاماژەپێدەر:

ئەم جۆرەی ناونیشان لەگەڵ ئەوەی بەرهەمەکە دیاری دەکات و ئەرکی ناولێنان دەبینێ بیری خوێنەر بەئاڕاستەی جیاجیادا دەبات، ناونیشانی کورتکراوەشی پێدەڵێن کە کورتکراوەی بیرۆکەی دەقە لە گۆشەنیگای نووسەرەوە.

٢-٥-٢-٤. ئەرکەکانی ناونیشان:

لەگەڵ ئەوەی ناونیشان دەچێتە ریزی دەقی پاشکۆ (Paratext) و بەشێکە لە پێکهاتەکانی دەق لەبەرئەوە ئەرکەکانی بەشێکن لە ئەرکەکانی دەقی پاشکۆ، بەلاًم لە هەمان کاتدا بەچەند تایبەتمەندییەك لێی جیا دەبێتەوە، کە ئەمەش وای کردووە لە گرنگترین ڕەگەزەکانی دەقی پاشکۆ بێت، هەر ئەمەشە بۆتە هۆی زۆریی لێکۆڵینەوە و گرنگیدان بە ناونیشان و ئەرکەکانی. ناونیشان لەلایەن زۆر لە لێکۆڵەرانەوە گرنگی پێدراوە و بۆتە بابەتێکی سەرەکی لە زانستی کتێبخانەکان و بیبلۆگرافیا و هێماسازی و زانستی زمان و واتاسازی، ئەو زانایانەی باسی ناونیشان و ئەرکەکانیان کردووە زۆرن لەوانە: گێڕار گینیت، لیۆهۆك، کلۆد دوشی، هنری میتران، شارل کریفل، ئەمبەرتۆ ئەکۆ، لوسیان کۆڵدمان، جان ریکاردو...

بەهۆی ئاڵۆزیی لێکۆڵینەوە دەربارەی ئەرکەکانی ناونیشان هەندێك لێکۆڵەر لە ڕێگەی ئەو ئەرکانەی کە "یاکۆبسن" بۆ زمانی دیاری کردووە لە پەیڕەویی گەیاندندا ئەرکەکانی ناونیشان دیاری دەکەن لە روانگەی ئەوەی ناونیشانیش وەك نامەیەکی زمانی خاڵی بەیەکگەیاندنی نێوان دانەر و خوێنەرە لە پەیڕەویی گەیاندندا و ئەرکێکی پڕاگماتیکی دەبینێ، "لیۆهۆك" لە پێناسەکەی بۆ ناونیشان سێ ئەرکی بۆ دیاری کردووە:

١– ئەرکی ناولێنان.

٢– ئەرکی دیاریکردن.

٣– ئەرکی راکێشان و ئارەزوومەندی، لیۆهۆك ئەمە بە ئەرکی پڕاگماتیکی دادەنێ.

"گینیت" وا دەبینێ کە ئەم سێ ئەرکەی ناونیشان مەرج نییە هەموویان لە یەك ناونیشان کۆ ببنەوە، سەرەڕای ئەوەی ئەرکی یەکەم گرنگە و دەبێ لە هەموو ناونیشانێکدا بوونی هەبێ[١٩].

٢-١٣-٣. پەیوەندی پشتەوەی دەق/ ماوراء النصية (Metatextuality):

ئەو پەیوەندیی روونکردنەوە و شیکردنەوەیە، کە دەقێك بەدەقێکی تر دەبەستێتەوە، لە بارەیەوە دەدوێ و وەسفی دەکات، هەندێ جار ناویشی ناهێنێ، ئەمەش دەچێتە قاڵبی پەیوەندیی رەخنەیی و دەکرێ هەموو ئەو لێکۆڵینەوانەی لە بارەی دەقێك ئەنجام دەدرێت بەمەبەستی روونکردنەوە و تیشك

خستنە سەر لایەنی باش و کەموکوڕییەکانی ئەو دەقە بخرێنە قاڵبی ئەم جۆرەی پەیوەندیی دەقەوە. جگە لەو لێکۆڵینەوانە ئەو دەقانەش دەگرێتەوە، کە لەناو پێکهاتەی دەقە سەرەکییەکەن و لەبارەیەوە دەدوێن، بۆنموونە ئەگەر دەقی گێڕانەوە وەربگرین ئەوا ئەو دەق و بڕگانەی پەیوەستن بە شیکردنەوە، یان دوان لەبارەی بڕگەیەك لە بڕگەکانی ئەو دەقەی گێڕانەوە، ئەوا بە مێتا دەق ناودەبرێ، بەتایبەتی ئەو شیکردنەوانەی تایبەتن بەو کۆدانەی گێڕانەوەکەی لێ پێکهاتووە، کە بە مێتاگێڕانەوە یاخود سەرووی گێڕانەوە (Metanarrative) ناودەبرێ، ئەمە سەرەڕای ئەو دەقە گێڕدراوانەی دەربارەی دەقێکی تری گێڕدراوەن، بۆنموونە کاتێك دەقی چیرۆکێك لەبارەی رووداوەکانی چیرۆکێکی تر دەدوێ. "گینیت" لەبارەی ئەم جۆرەی دەق دەڵێ: کاتێك ئەرکی گێڕانەوە دەبینێ، کە دەقە بنجییەکە لەبیر کرابێ (بڕوانە: جیرالد پرنس ٢٠٠٣: ١٠٧ـ١٠٩)، سالار کە گێڕەرەوەیە لە دەقی (جەمشیدخانی مامم کە هەمیشە با لەگەڵ خۆیدا دەیبرد)، لەسەر زاری پاڵەوانی رۆمانەکە، کە جەمشید خانە، چیرۆکی (دەرکردنی بابە ئادەم لە بە هەشت دەگێڕێتەوە)، بە جۆرێك چیرۆکەکەی پێچەوانە کردۆتەوە کە هەرکەسێك گوێبیستی ئەو چیرۆکە بووبێت هەست بەوە دەکات، کە ئەمە چیرۆکی راستەقینەی دەرکردنی بابە ئادەم نییە لە بەهەشتدا، ئەمەش نموونەیەکی دیاری مێتا دەق دەنوێنێ، ئەم دەقە کاتێك وەك دەقێکی گێڕانەوە سەیر دەکرێ کە چیرۆکی راستەقینەی دەرکردنی بابە ئادەم لە بە هەشت لە بیر کرابێ.

٢ـ٥ـ٤. پەیوەستبوونی دەق یان هەڵواسینی دەق/ تعالق النص (Hypertextuality) :

ئەمەش پەیوەندی نێوان دوو دەق دەنوێنێ، کە دەقی پاشکۆ (النص اللاحق/ hypertext) بەدەقی پێش خۆی (النص السابق/hepotext) لە رێگەی ئاماژەکانی دەقی پێشووەوە، بۆ نموونە نووسەری دەقی رۆمانی (جەمشید خانی مامم) لە ناو دەقەکەیدا ئاماژە بە چەند دەقێکی تر دەکات کە تەنها ناویان دێنێ یاخود بیرۆکەیەکی سادە و کورت دەربارەیان دەدات، وەك: (تیۆری ئەسڵی چەشنەکان لای داروین، گەشتی ئۆدیسۆس...هیتر).

"گینیت" ئەم جۆرەی پەیوەندی دەق بە فراوانبوونی دەق ناودەبات (الاتساعية النصية) مەبەست لێی هەموو پەیوەندییەکە دەقی (B) کە بەدەقی فراوانکراو

ناودەبـات بــە دەقێکــی پێشــوو (A) کــە بــەدەقی کــورتکراوە نــاوی دەبــات دەبەستێتەوە.

"گینیت"دەڵێ: ئەوەی پێشـگری (Hyper) و(Meta) بەیەکـەوە دەبەسـتێتەوە تایبەتمەندیی وەرگرتنی دەقێکە لە یەکێکی تر کە پێشتر بوونی هـەبووە، دەکـرێ ئەم وەرگرتنە لە ڕێکخستنێکی وەسفی و ڕۆشنبیری بێ.

(پەیوەندی دەقی مێتا (B) بەو دەقەی لەبارەیەوە دەدوێ (A) پەیوەندییەکی وەسـفی و شـیکارییە (B) بـەبێ بـوونی (A) بـوونی نـابێ هەرچـەندە ناویشـی نـــەهێنێ، کەچـــی ئـــەم پەیوەندییـــە لـــە نێـــوان دەقـــی (A و B) کـــە پەیوەندی Hypertexyualit کۆیان دەکاتـەوە بـە ڕێکخسـتنێکی تـر دەبـێ کاتێـك دەقی پێشوو لە دەقی داهاتوو نادوێ تەنها ناوی دەهێنێ و ئاماژەی پێدەکات بـێ ئـەوەی ڕوونکردنـەوەی لـەبارەوە بـدات، "گینیـت" ئـەم پەیوەندییـە بـە کـردەی گوێزانــەوە Transformation نــاو دەبــات. (بڕوانــە: محمــد خــیر البقــاعي ١٣٠:١٩٩٨).

ئـەو دەقانـەی لـە تـۆڕی ئینتەرنێـت دەیانخوێنینـەوە، کـە پێکهاتەیـەکی ئەلیکترۆنییان هەیە نموونەی ئەم جۆرەی پەیوەندی دەقن کاتێك لەناو دەقـەکان لینکێك بەرچاو دەکەوێ بۆ ئاماژەکردن بـە دەقێکـی تـر، "ئەمبـەرتۆ ئـەکۆ" لـە یـــەکێك لـــە وانـــەکانی دەربـــارەی "دواڕۆژی کتێـــب" بـــاس لـــە زاراوەی Hypertextuality دەکات بـە تایبـەت لـە بـواری ئامـاژەکردن لـە بەیەکگەیشـتنی تەکنۆلۆژیا و تیۆری ڕەخنەیی سەردەم[٢٠].

٢ـ٥ـ٥. تەلارسازیی دەق (Architextuality):

ئەمەش بریتییە لە دیاریکردنی جۆری ئەدەبیی کارەکـە وەك شـیعر، ڕۆمـان، چیرۆك....، کە وەك شێوازێکی دابڕاو وایە بە پشتبەستن بە تایبەتمەندیی شێواز و قـاڵبی پێکهـاتنی جـۆرە ئەدەبییـەکان، "گینیـت" ئـەم جـۆرە پەیوەندییـە بـەوە پێناسـە دەکـات، کـە (زیـاتر لـە هـەموو شـێوازەکانی تـر نـاوەکی و دابـڕاوە و بـە پەیوەندییـەکی لاڵ و بـێ زمـان نـاوی دەبـات، کـە تـەنها لـە ڕێگـەی دەقـی هاوتـا (Paratext) بە باشترین شێوە دەردەکەوێ.

"گینیـت" ئــەم پەیوەندییــە بــە پەیوەندییــەکی لاڵ ناودەبــات لەبەرئــەوەی ئاماژەکردن بەشتێکی دیار ڕەت دەکاتەوە و لێی رادەکات، ئەوەی ڕاستی بێ دەق

داوای لێ ناکرێ جۆر و رەگەزەکەی دیاری بکات بۆنموونە، رۆمان خودی خۆی دیار بکات لەوەی کە رۆمانە، هەروەها هۆنراوە لەوەی کە هۆنراوەیە، دیاریکردنی رەگەزە ئەدەبییەکەی تەنها جۆرێکە لە جۆرەکانی (Paratext)، ئەم دیاریکردنە ئەرکی خوێنەر و رەخنەگران و جەماوەری دەقە، کە دەتوانن بەتەواوی ئەو دیاریکردنە رەت بکەنەوە، بۆنموونە ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ مێژوو ئەو چیرۆکە درێژانەی بەهۆنراوە نووسراون ئێستا ناچنە خانەی شیعرەوە و چەمکی شیعر تەسك بۆتەوە و تەنها شیعری گۆرانی دەگرێتەوە، بەڵام ئەمە لە گرنگییەکەی کەم ناکاتەوە، دیاریکردنی وێناکردنی جۆر بەشێوەیەکی فراوان ئاسۆی پێشبینییەکانی خوێنەر دیاری دەکات و ئاراستەی دەکات وەك چۆن وەرگرتنی کارەکە دیاری دەکات و ئاراستەی دەکات (هەمان سەرچاوە: ١٢٨).

هەندێك لە نووسەران رەخنە لەو پۆلکردنەی "گینیت" دەگرن لەبارەی تەلارسازیی دەق لەوانە "شافر"، لەوەی کە تەلارسازی تەنها جۆرێکە لە دیاردەکانی پەیوەندی دەقی بنچینەیی بە دەقی هاوتا (paratextuality) کە پەیوەندیی دەقە بە دەقی دەوروبەری وەك پەیوەندیی دەق بە ناونیشان و ناونیشانی ناوەکی و پەراوێز .... لە لایەکی ترەوە جیاوازییەکی یەکلاییکەرەوە هەیە لە تێوان تەلارسازیی دەق و شێوەکانی تری پەیوەندیی دەق کە هەریەك لەو پەیوەندییانە خاوەنی دەقێکی تایبەت بە خۆیانن، وەك دەقی پاشکۆ و دەقی پێشوو لە پەیوەندیی دەقی پاشکۆ، بەڵام دەقی تەلارسازی بوونی نییە بەشێوەیەکی ماددی وەك شێوەکانی تری پەیوەندیی دەق، بەڵکو تەنها ناوێکی خوازراوە بۆ دیاریکردنی جۆر و رەگەزی کارە ئەدەبییەکە.

دەقی تەلارسازی

کارلێکی دەق بریتییە لە هەموو ئەو پەیوەندییانەی دەقێك لە رووی شێواز و ناوەرۆکەوە لەگەڵ دەقی تر هەیەتی، جا لە سنووری یەك دەق بێت، یان زیاتر، بەشێوەی راستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ، لە رووی پێکهاتن و چوونە ناویەکی دەق، کە

سنوورێك نییە بۆ جیاکردنەوە و دیاریکردنی دەقێك لەگەڵ دەقێکی تر و کارێکی ئەستەمە بتوانین هەموو جۆرەکانی کارلێکی دەق دیاری بکەین، جا چ بەشێوەی ئاشکرا بێت، یا شاراوە، چونکە پێویستی بە ئەزموون و لێهاتووییەکی تەواو هەیە لە بواری مێژووی بەرهەمی ئەدەبی و هونەرەکانی رەوانبێژی و تەکنیکی نووسین، ئەمە سەرەڕای شارەزایی لە بواری کۆمەڵایەتی و یاساکانی پڕاگماتیکی و مێتاپڕاگماتیکی، لێکۆڵینەوە لەم جۆرانەی پەیوەندی دەق شوێنێکی زۆر دیاری هەیە لە بواری پڕاگماتیکدا، وەك "گینیت" باسی لێوە دەکات ئەمەش بەهۆی ئەو کاریگەرییەیە، کە لەلای خوێنەر دروستی دەکات.

پەیوەندییەکانی نێو دەق بەگشتی لەسەر دوو ئاست دەبێ لە ئاستی داڕشتن و پێکهاتەیی ئەمەش هەموو جۆرەکانی پەیوەندیی دەق دەگرێتەوە کە لە سنووری پێکهاتەی کارێکی ئەدەبی روو دەدەن، هەرچی ئاستی دووەمە ئەوە لەسەر ئاستی شێوازە لە پەیوەندی کارێك بە کار و بەرهەمی ترەوە جا هی هەمان دانەر بێ، یاخود دانەری تر بەرهەمەکانیان نووسیبێ، دەکرێ ئەم پەیوەندییانەی نێوان دەق لە رێگەی وێنەوە زیاتر روون بکەینەوە، بۆ نموونە ئەگەر وێنەیەك سەیر بکەین کە وێنەی چەند کەسانێك بێ، پەیوەندی ئەو کەسانەی لەناو وێنەکەن پەیوەندییەکی ناوخۆیییە و لە سنووری ناوەوەی وێنەکەدایە، لەلایەکی ترەوە پەیوەندی کەسەکانی ناو وێنەکە بە رەنگ و جۆری کاغەزی وێنەکە و ناونیشانی وێنەکەوە...، پەیوەندی کەسەکانی ناو وێنەکەیە بە رەگەزی تر لەناو وێنەکەدا کە دەوریان دەدەن، ئەمە جگە لەپەیوەندیی هەریەکێك بەویترەوە لەناو وێنەکە ئایا ئەو کەسانەی لە وێنەکەدا دەرکەوتوون، چ پەیوەندییەك کۆی کردوونەتەوە بە پەیوەندییان بە دەرکەوتنیان لەو هۆکارەی، کە کۆی کردوونەتەوە، کە وێنەکەیە لە سنووری وێنەکەدا ئەمانە نموونەی پەیوەندیی ناوخۆیی وێنەکە بوون، بەڵام لە هەمان کاتدا ئەو وێنەیە پەیوەندی بە دەوروبەریشەوە نەبڕاوە بەوەی بەشێکە لە دەوروبەر و پەیوەندی بەو رووداوەوە هەیە لە رووی رێکەوت و کات و شوێن، ئەو بۆنەیەی وێنەکەی لێ گیراوە، یاخود وێنەی کێشراوە لەلایەك و پەیوەندی لەگەڵ وێنەی تر لە دەوروبەر لە لایەکی ترەوە جگە لەوەی کاتێك ئەو وێنەیە لە رۆژنامەیەك یا گۆڤارێك یا کتێبێك یا هەر هۆکارێکی تر بڵاو کرابێتەوە پەیوەندی ئەو وێنەیە بەو بابەتەی پەیوەستە پێیەوە جۆرێکی تر لە پەیوەندی دەنوێنێ، کە پەیوەندییە دەرەکییەکانی دەق یاخود پەیوەندی دەق بە دەقی ترە لە دەرەوە.

ئەنجامەکان

ئەم لێکۆڵینەوەیە ئەو ئەنجامانەی خوارەوەی لێ کەوتۆتەوە :

١ـ شیکردنەوەی دەق واتە هەڵوەشاندنەوەی دەق و داڕشتنەوەی لە بنچینەدا کاری مێتا پڕاگماتیکە، بەڵام ئەم داڕشتنەوەیەی دەق ناکرێ بکرێت بە تیۆر و چوارچێوەی بۆ دابڕێژرێ، چونکە ئەم داڕشتنەوەیە بەپێی جۆری دەقەکە دەگۆڕێ، بەمەش مێتا پڕاگماتیك چوارچێوەیەکی کراوەی دەبێ لە بە تیۆرکردنی دەقەکاندا.

٢ـ ئەگەر توانستی مرۆڤ لە بەکارهێنانی دروستی زمانەکەیدا بە رەسەنایەتی لەقەڵەم بدرێ (وەکو هەندێ وای بۆ دەچن)، ئەوکاتە هەر ئەدیب و نووسەرێك خاوەن دوو توانست یان رەسەنایەتی دەبێ، یەکەمیان وەکو قسەکەری زمانەکە، دووەمیان توانستی داهێنانە، کە زیاتر دەچێتە چوارچێوەی گەمەکردن بە وشەکان و بەزاندنی سیاقەکانیان.

٣ـ رەخنەگر کاتێك دەقێك هەڵدەسەنگێنێ، دەبێ لە تۆنێلی واتایی دەقەکەوە بۆ بەهای دەقەکە بچێ، ئەمەش لە رێگەی مەودای پەیوەندی و کارلێککەری دەقەکە بەسەر خوێنەرەوە دەبێ، کە رەخنەگر خۆی یەکێکە لەو خوێنەرانە.

٤ـ جیاوازیی نێوان دەقی داخراو و دەقی کراوە لەوەدایە، کە ئەوەی یەکەم نووسەر بەجۆرێك کە دایدەڕێژێ زیاتر لە خوێندنەوەیەکی هەبێ، دەقی نەخوێندراوە بە دەقێکی مردوو یان نا تەواو لەقەڵەم دەدرێ، چونکە خوێندنەوە بەشێکی تەواوکەری دەقە.

پەراوێزەکان:

١ مستل لە نامەی ماستەر.

٢ **بابەت:** ناوەڕۆکی ئەو پەیامەیە کە نێرەر دەیەوێ بیگەیەنێتە گوێگر و ئەرکێکی کۆمەڵایەتی لە خۆ دەگرێ کە کرۆکی پەیامەکە دەنوێنێ، وەك (پرسیارکردن، فەرماندان، پێدانی زانیاری...)، کارامەیی پەیوەندیکردن دەوەستێتە سەر بڕی ئەو زانیارییەی نێرەر بۆ وەرگری دەنێرێ بۆیە دەبێ زانیارییەکان بەپێی پێویست بێ، چونکە کەمیی زانیارییەکان لەوانەیە وەڵامی پرسیارەکانی گوێگری پێ نەدرێتەوە، ئەگەر زیاد لەپێویستیش بێ وەرگر ناتوانێ لەیەك کاتدا بڕی ئەو زانیارییە زۆرە وەربگرێ.

٣ مەبەست لە بەستراوەی شوێن پەیوەست بە کاری ئەدەبی بریتییە لەوەی (هەر بەرهەمێکی ئەدەبی بە دوو ڤالا (فضاء) بەستراوەتەوە، یەکەمیان پێکهاتەییە پەیوەستە بە پێکهاتەی کاری ئەدەبی، دووەمیان ناوەڕۆکییە پەیوەستە بە بابەتەکەوە، "گیرارجینیت" چوار بۆشایی پەیوەست بە کاری ئەدەبی دیاری کردووە (بۆشایی زمان، بۆشایی نووسین، بۆشایی گوزارشتکردن، بۆشایی ئەدەب (بڕوانە: لطيف زيتوني ٢٠٠٢:١٢٧).

٤ دیالێکتیکی: پەیوەندی دیالێکتیکی بۆچوونێکی مارکسییە لەلایەن (Dittmar)، ساڵی ١٩٧٩ خرایە ڕوو، ئەوەی خستە ڕوو کەوا ڕەفتاری ئاخاوتن و ڕەفتاری کۆمەڵ کاریگەرییان بەسەر یەکەوە هەیە (پەیمان حسن ٢٠١٠:٤).

٥ * (ئەمبەرتۆ ئەکۆ) لە تیۆری خوێندنەوەدا باسی خوێنەری نموونەیی دەکات کەلە بیروڕاکانی (ئیسر)ەوە دەستی پێکردو لەو گۆشەنیگایەوە هەوڵی فراوانکردنی تیۆرەکەی دا لە چوارچێوەی هێماکاریدا کە خوێنەر پشت بە شیکردنەوەی کۆدەکان (هێماکانی زمان) دەبەستێ، کە خوێنەری نموونەیی وەك بەشێك بۆ ستراتیژییەتی دەق پێشنیاز کرد و بەوە پێناسەی دەکات: (ئەو خوێنەرەیە ئەرکی شیکردنەوەی کۆدەکان بە باشترین شێوە ئەنجام دەدات)، بە واتایەکی تر ئەو خوێنەرەیە کە وەڵامدانەوەکانی بۆ دەق لەگەڵ ئارەزووەکانی نووسەر چۆنیەك دەبێ و توانای هەیە بۆ دەستخستنی واتای ڕاستەقینەی دەق (بڕوانە: عبدالناصر حسن ١٩٩١:١٤٣).

٦ بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

- A.S.Byatt (1997:213), Babel tower, Random House: London.

-Cutting Joan (2002:8), Pragmatics and Discourse, Rotledge:London.

٧ بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: (عبدالناصر حسن ١٢١:١٩٩١).

٨ مەبەست لە جەماوەر خەڵکی بینەر و گوێگرە کە لە ئینگلیزی وشەی (Audience) ی بۆ بەکاردێت.

٩ یەکەم کەس کە زاراوەی مۆنۆلۆژی ناوەکی بەکارهێنا (ئێدوارد دوجاردن) بوو لە ڕۆمانەکەی بەناوی"ئەشکەوتی دابڕاو"، کە شێوازی مۆنۆلۆژی ناوەکی بەم شێوەیە پێناسە دەکات (گوتارێکی گۆنەکراو و نەبیستراوە، کەسێك گوزارشتی لێدەکات دەربارەی بیرۆکە راستەقینەکانی و نزیك لە بێئاگایی، ئەو گوتارەیە کە نەکەوتۆتە ژێر کاری لۆجیك و لە حاڵەتێکی سەرەتاییە و رستەیەکی راستەوخۆیە، کەمتر بەستراوەتەوە بە یاساکانی ڕێزمان، وەك ئەوەی بیرۆکە بن و هێشتا دانەڕێژرابن (لطیف زیتوني ١٦٣:٢٠٠٢).

١٠ پەیوەندی گێرەرەوەی چیرۆك بە چیرۆکە گێڕدراوەکە پێی دەگوترێت گۆشەنیگای گێڕانەوە، بۆ زیاتر زانیاری دەربارەی گۆشەنیگای گێڕانەوە و چەمکی گۆشە نیگا (بڕوانە: جەلال ئەنوەر١٧٥:٢٠٠٩).

١١ شیکردنەوەی ڕۆنانی گێڕانەوە بە زانستی گێڕانەوە (Narratology) ناسراوە (Crystal1992:346).

١٢ بۆ زیاتر زانیاری دەربارەی پێناسەی دەق و تێڕوانینی ڕێبازە رەخنەییەکان بۆ دەق. (بڕوانە: محمد عزام ١٤:٢٠٠١).

١٣ دەق لە فەرهەنگی ئینگلیزی وشەی (Text)ی بۆ بەکاردێت، کە لە وشەی یۆنانی (Textus) وەرگیراوە کە بە واتای چنین دێت.

١٤ لەگەڵ ئەوەی زاراوەی (دوای بونیادگەرییەکان) راستەوخۆ گوێزانەوەیە بۆ بونیادگەری، بەڵام (دوای بونیادگەرییەکان) گەشەسەندنێکی ئەندامی نییە بۆ بونیادگەری، بەوەی چەند ئەندامێك لەناو بونیادگەرییەکان جیابوونەوە (نهلة فیصل ٦١:٢٠١٠).

١٥ گفتوگۆگەرایی (الحواریة– نظریة الملفوظیة Dialogism): بریتییە لەوەی هەموو کارلێکێکی گوتن لەشێوەی گۆڕینەوەی نێوان ئاخاوتنەکان ڕوودەدات واتە لە شێوەی دیالۆگ. (نهلة فیصل ١٠٢:٢٠١٠).

١٦ مەبەست لە فرە دەنگی"تعدد الاصوات " ئەوەیە هەموو قسەکردنێك ئاڕاستەکراوە بە ئاڕاستەی ئاسۆیەکی کۆمەڵایەتی و هەموو جۆرێکی دەربڕین بەپێویستی دەکەوێتە نێو یەك یان زیاتر لە شێوازێکی ئاخاوتن کە هەمان شێواز دیاری دەکات.(نهلة فیصل ٢٠١٠:١٠٣).

١٧ پێشگری (para) تەنها بەواتای سنووری دوولایەنی جیاکراوە نایەت لەنێوان ناوەوە و دەرەوە بەڵکو سنوورەکەش خۆیەتی و ئەو بەربەستەیە، کە ئەو تایبەتمەندییە بە بەرگی جیاکردنەوە دەدات، کە توانای تێپەڕبوونی لەناوەوە و دەرەوە هەبێ و دوو روو لێك جیادەکاتەوە بۆئەوەی لەهەمان کاتدا بەیەکیان بگەیەنێتەوە. (عبدالحق العابد ٢٠٠٨:٤٢).

١٨ لێکۆڵینەوەی رەخنەی ئەدەبی کلاسیك تەرکیزیان لەسەر ناوەڕۆکی دەق دەکرد و لە شیکردنەوەکانیان ناونیشانیان بەلاوە نابوو، بەلام لێکۆڵینەوەکانی سەردەم ، لەپێش هەموویانەوە زانستی هێما بایەخێکی زۆر بە ناونیشان دەدات. (احمد المنادي ٢٠٠٧:١٤٩).

١٩ بۆ زانیاریی زیاتر دەربارەی ئەرکەکانی ناونیشان. (بڕوانە: عبدالحق العابد ٢٠٠٨:٧٣)

٢٠ بۆ زیاتر زانیاری لە بارەی ئەم بابەتە بڕوانە ئەم لینکە:

http://www.montadabaja.com/vb/showthread.php?s=828a9f2b5ff146aee927c0c13e54ca6a&t=3065.

سەرچاوە کوردییەکان:

١ـ بەختیار عەلی (٢٠١٠)، جەمشیدخانی مامم کە هەمیشە با لەگەڵ خۆیدا دەیبرد، چاپی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی ئەندیشە، چاپخانەی کارۆ.

٢– پەیمان حسن محمد سلیم (٢٠١٠)، پەیوەندی نێوان زمان و کەلتوور"لێکۆڵینەوەیەکی وەسفی– شیکارییە"، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەددین.

٣– جەلال ئەنوەر سەعید (٢٠٠٩)، تەکنیکی گێڕانەوە لە رۆمانی (ئێوارەی پەروانە)ی بەختیار عەلی دا، چاپخانەی کەمال، سلێمانی.

٤– سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو (٢٠٠٨)، زمانەوانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی منارە، هەولێر.

٥ـ عەبدولواحید مشیر دزەیی (٢٠٠٩)، کاریگەریی دەروونی لە بواری ڕاگەیاندندا "لێکۆڵینەوەیەکی سیمانتیکی و پڕاگماتیکییە"، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپی یەکەم، هەولێر.

٦ـ عومەر مەحمود کەریم و شێرکۆ حەمە ئەمین قادر (٢٠١٠)، بنەمای هاریکاری لە گوتاری سیاسی کوردیدا، گۆڤاری ئەکادیمی ژمارە (١٥).

٧ـ فوئاد ڕەشید (٢٠٠٧)، دەقی ئەدەبی"ئەدگار. چێژ. بەها"، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.

٨ـ قەیس کاکل تۆفیق (٢٠٠٢)، پەیوەندییەکانی نێو دەق، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سەلاحەددین، کۆلێژی ئاداب.

٩ـ محمد معروف فتاح (٢٠١٠)، لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر.

سەرچاوە عەرەبییەکان:

١٠ـ ادوارد ساپير وآخرون (١٩٩٣)، اللغة والخطاب الادبي، ترجمة: سعيد الغانمي، الطبعة الاولى، المركز الثقافي العربي، بيروت.

١١ـ الطاهر بومزبر (٢٠٠٧)، التواصل اللساني والشعرية" مقارنة تحليلية لنظرية رومان جاكوبسن"، منشورات الاختلاف، جزائر.

١٢ـ امنة يوسف (١٩٩٧)، تقنيات السرد في النظرية والتطبيق، الطبعة الاولى، دار الحوار للنشر والتوزيع، سورية.

١٣ـ بيير جيرو (١٩٩٢)، علم الاشارة السيميولوجيا، ترجمة: منذر العياشي، دار طلال، سورية.

١٤ـ تون ا. فان دايك (٢٠٠١)، علم النص (مدخل متداخل الاختصاصات)، ترجمة: سعيد حسن بحيري، الطبعة الاولى، قاهرة.

١٥ـ جان ايف تاديبه (١٩٩٣)، النقد الادبي في القرن العشرين، ترجمة: قاسم مقداد، منشورات وزارة الثقافة، دمشق.

١٦ـ جميل الحمداوي (٢٠٠٦)، لماذا النص الموازي؟، مجلة الكرمل فلسطين.

١٧ـ __________ (٢٠١١)، سيموطيقيا والعنونة، مجلة عالم الفكر مجلد (٢٥)، عدد (٣)، كويت.

١٨- جيرار جينيت (١٩٩٥)، مدخل لجامع النص، ترجمة: عبدالرحمن ايوب، دار الشؤن الثقافية (افاق عربية)، بغداد.

١٩- جيرالد برنس (٢٠٠٣)، قاموس السرديات، ترجمة: السيد امام، قاهرة.

٢٠- رومان ياكوبسن (١٩٨٨)، قضايا الشعرية، ترجمة: محمد الولي، الطبعة الاولى، مغرب.

٢١- رولان بارت وآخرون (١٩٩٢)، طرائق تحليل السرد الادبي، منشورات اتحاد كتاب المغرب، رباط.

٢٢- سحر كاظم حمزة الشجيري (٢٠١١)، نظرية التوصيل في النقد الادبي العربي الحديث، دار صفاء للنشر والتوزيع، الطبعة الاولى، عمان.

٢٣- سعيد يقطين (١٩٨٩)، انفتاح النص الروائي، الطبعة الاولى، المركز الثقافي العربي، بيروت.

٢٤- سليم حمدان (٢٠٠٩)، اشكال التواصل في التراث البلاغي العربي (دراسة في ضوء الليسانيات التداولية)، مذكرة مقدمة لنيل درجة الماجستير في ليسانيات الخطاب، كلية الآداب والعلوم الانسانية، قسم اللغة العربية وآدابها.

٢٥- سمير شريف استيتية (٢٠٠٨)، اللسانيات"المجال، والوظيفة، والمنهج"، الطبعة الثانية، عالم الكتب الحديث، اربد.

٢٦- شجاع مسلم العاني (١٩٩٤)، البناء الفني في الرواية العربية في العراق، دار الشؤن الثقافية العامة، بغداد.

٢٧- عبدالحق العابد (٢٠٠٨)، عتبات (جيرار جينيت من النص الى المناص)، الطبعة الاولى، منشورات الاختلاف، الجزائر.

٢٨- عبدالقادر رحيم (٢٠٠٨)، العنوان في النص الابداعي اهميته وانواعه (ملخص)، مجلة كلية الآداب والعلوم الانسانية والاجتماعية، العددان ٢و٣.

٣٩- عبدالقادر عبدالجليل (٢٠٠٦)، المعجم الوصفي لمباحث علم الدلالة العام، الطبعة الاولى، دار صفاء للنشر والتوزيع، عمان.

٣٠- عبدالناصر حسن محمد (١٩٩١)، نظرية التوصيل وقراءة النص الادبي، المكتب المصري لتوزيع المطبوعات، قاهرة.

٣١- عبدالهادي بن ظافر الشهري (٢٠٠٤)، استراتيجيات الخطاب (مقاربة لغوية تداولية)، الطبعة الاولى، ليبيا.

٣١- فتح الله احمد سليمان (٢٠٠٤)، الاسلوبية "مدخل نظري ودراسة تطبيقية، مكتبة الآداب، قاهرة.

٣٣- فطومة لحمادي (٢٠٠٨)، السياق والنص: استقصاء دور السياق في تحقيق التماسك النصي، مجلة كلية الآداب والعلوم الانسانية والاجتماعية، العددان الثاني والثالث.

٣٤- لطيف زيتوني (٢٠٠٢)، معجم مصطلحات نقد الرواية، دار النهار للنشر، الطبعة الاولى، لبنان.

٣٥- محمد خير البقاعي (١٩٩٨)، دراسات في النص والتناصية، طبعة الاولى، مركز الانماء الحضاري، حلب.

٣٦- محمد عزام (٢٠٠١)، النص الغائب (تجليات التناص في الشعر العربي)، منشورات اتحاد الكتاب العرب، دمشق.

٣٧- منذر العياشي (٢٠٠٢)، الاسلوبية وتحليل الخطاب، طبعة الاولى، مركز الانماء الحضاري.

٣٨- ميجان الرويلي وسعد البازعي (٢٠٠٢)، دليل الناقد الادبي، الطبعة الثالثة، المركز الثقافي العربي، مغرب.

٣٩- نهلة فيصل الاحمد (٢٠١٠)، التفاعل النصي (التناصية، النظرية والمنهج)، الهيئة العامة لقصور الثقافة، قاهرة.

٤٠- نعمان بوقرة (٢٠٠٨)، مدخل الى التحليل اللساني للخطاب الشعري، الطبعة الاولى، عالم الكتب الحديث، الاردن.

٤١- ________ (٢٠٠٩)، المصطلحات الاساسية في لسانيات النص وتحليل الخطاب، الطبعة الاولى، الاردن.

٤٢- هدسن (١٩٨٧)، علم اللغة الاجتماعي، ترجمة: محمود عبدالغني عياد، دار الشؤن الثقافية العامة، بغداد.

سەرچاوە ئینگلیزییەکان:

43- Crystal, D. (1992) A Dictionary of Linguistics and phonetics. Blackwell: oxford.

44- _______(2006)، How language Works، Penguin Group:London.

45- Donna Jo Napoli(2010), Language matters, Oxford University

46- Floderink, M. (1993), <u>The fiction of Language and the Language of fiction</u>, Routledge: London.
47- Genette, G.(1987), <u>Introduction to the Paratext</u>, in(New Literary History(1991),22(261-272).
48- Herman, D.(2007) <u>The Language of fiction</u>, Narrative, Cambridge University Press: Cambridge.
49- Levinson, S.C.(1997<u>) Pragmatics </u>،Cambridge University Press: Cambridge .
50- Trask,R,L.(2007), <u>Language and Linguistics</u>: The Key Concepts, New york: Routledge .

ملخص البحث

كُرِّس البحث لتحليل موضوع الأدب والتداولية الموسعة للتطرق إلى مفاهيم التداولية الموسعة في إطارها اللغوي والتواصلي وانماطه، وكذلك عن كيفية أداء اللغة لوظائفها في اطر آليات التواصلية، ثُم التعريف بالمؤلفين والكُتَّاب والساردين في الأدب، من ثم الخوض في تفاصيل علائق التداولية بالقراء، وأنواع القراءات، ثم التعريف بالنص وأنواع النصوص. يتوزع البحث على مبحثين: يتناول المبحث الاول مفردات اللغة والتواصلية في اطارها النظري، ويركز المبحث الثاني على علاقة الادب بالتداولية وانماط النصوص المحللة في ضوء التداولية الموسعة وتكون الخلاصات وما سبقها من تصفيف المصادر خاتمة البحث .

Abstract

This research which is entitled (Macro Pragmatics and Literature) deals with the major concepts of macropragmatics in its linguistic and communicative context as well as its realizations. It also provides definition for some technical terms essential for our research، such as communication ،addressee ، massage، context، etc. The study falls into two parts، the first treats of the above mentioned topics whereas the second chapter explores the relation found between literature and to pragmatics in addition to the text types analyzed in the light of macropragmatics.

فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی
لە ڕوانگەی تیۆری ڤۆستەرەوە

پ.ی. د. قەیس کاکل تۆفیق
زانکۆی سۆران

م.ی. دانا تەحسین محەمەد
زانکۆی سەلاحەدین

١. پێشەکی:

١-١. ناونیشانی لێکۆڵینەوەکە:

ناونیشانی لێکۆڵینەوەکە (فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی، لە ڕوانگەی تیۆری ڤۆستەرەوە[1])یە. هەڵسەنگاندنێکە بۆ (فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی) کە لەلایەن لێژنەی ئەدەب لە کۆڕی زانیاری کوردستان بە هەرسێ زمانی: کوردی، عەرەبی، ئینگلیزی، ئامادە کراوە.

١-٢. سنووری لێکۆڵینەوە:

ئەم لێکۆڵینەوەیە سەرەڕای ئەوەی، کە خستنەڕووی تیۆرێکی فەرهەنگسازییە، وەك لایەنی تیۆری، هەڵسەنگاندنێکی کارەکیشە بۆ فەرهەنگی (زاراوەی ئەدەبی، لێژنەی ئەدەب لە کۆڕی زانیاری کوردستان).

١-٣. گرفتی لێکۆڵینەوە:

لە زمانی کوردیدا کۆمەڵێ فەرهەنگی گشتی چاپ کراوە، بەڵام فەرهەنگی زاراوە تاڕادەیەك سنووردارە. دانانی فەرهەنگی زاراوەش کۆمەڵێ تایبەتمەندی هەیە، کە لە فەرهەنگی گشتی جیای دەکاتەوە. یەکێك لەو فەرهەنگانەی کە دەزگایەکی ئەکادیمی بڵاوی کردۆتەوە، فەرهەنگی (زاراوەی ئەدەبی، لێژنەی ئەدەب لە کۆڕی زانیاری کوردستان)ە.

پرسیاری لێکۆڵینەوەکە ئەوەیە، کە ئایا لەم فەرهەنگەدا تا چ ڕادەیەك بنەما و تایبەتمەندیی فەرهەنگی زاراوەیی تێدایە؟ ئایا جیاوازە لە فەرهەنگی گشتی؟ چ تیۆر یان ڕێبازێکی فەرهەنگسازی لەم فەرهەنگەدا پیادە کراوە؟ ئەمانە پرسیاری ئەم لێکۆڵینەوەیەن. لێکۆڵینەوەکە هەوڵدەدا وەڵامی ئەم پرسیارانە بداتەوە و هەڵسەنگاندنێك لەبەر ڕۆشنایی تیۆری فەرهەنگسازی ئەنجام بدا.

١-٤. گرنگی لێکۆڵینەوەکە:

بایەخی ئەم لێکۆڵینەوەیە لە دوو ڕووەوە دەردەکەوێ: یەکەمیان لە ڕووی تیۆرییەوە. هەوڵدەدا فەرهەنگی زاراوە بناسێنێ و تایبەتمەندییەکانی و جیاوازییەکانی لەگەڵ فەرهەنگی گشتیدا بخاتە ڕوو، کە تا ڕادەیەکی زۆر لە بواری فەرهەنگسازیی کوردیدا هەژاری بەم لایەنە تیۆرییەوە دیارە.

لە ڕووی کارەکیشەوە: هەڵسەنگاندنێکی ئەکادیمییانەیە، کە پشت بە ئامار دەبەستێ بۆ فەرهەنگی (زاراوەی ئەدەبی، لێژنەی ئەدەب لە کۆڕی زانیاری کوردستان). لەلایەکەوە هەڵسەنگاندنە بۆ فەرهەنگەکە و دەوڵەمەندکردنی ئەزموونی ئامار و هەڵسەنگاندنی ئامارییە لە بواری زمانەوانیی کوردیدا. لەلایەکی تریشەوە بنەما دادەنێت بۆ ئەوەی لە داهاتوودا ئەوانەی کار لە فەرهەنگی زاراوەیی دەکەن سوودی لێ ببینن و لەم بوارەدا پشت بە تیۆری زانستی ببەستن.

١-٥. هۆی هەڵبژاردنی بابەتەکە:

جگە لەو خاڵانەی لە (١-٤) کە گرنگیی بابەتەکەیان خستەڕوو. چەند هۆکارێکی تریش لە ئارادا بوون بۆ ئەوەی کار لەسەر ئەم بوارە بکەین، لەوانە:

ئەگەرچی ژمارەی فەرهەنگی گشتی لە زمانی کوردیدا تاڕادەیەك پێداویستییەکانی خوێنەری کورد دابین دەکات و تەنانەت بازاڕ و پێداویستیی سەردەم وای کردووە کۆمەڵێ فەرهەنگ بکەوێتە بازاڕەوە، کە لە ڕووی جۆر و بایەخی زانستی لە ئاستێکی نزمدا بێت. تەنانەت هەندێکیان بە تایبەتی فەرهەنگی کوردی و زمانەکانی تر مۆرکی قازانج و بازرگانییان پێوە دیارە. ئەوەی بە لای ئەم لێکۆڵینەوەیە گرنگ بووە فەرهەنگی پسپۆڕییە، کە هەموو کەسێك توانای دانانی نییە و پێویستی بە بنەمای تیۆری هەیە. لەبەر ئەوەی لەم بوارەدا

تاڕادەیەك زمانی کوردی لە سەرەتادایە و چاوەڕوان دەکرێ، کە لەم بوارەشدا (فەرهەنگی پسپۆری) هەنگاوی گەورە لە داهاتوودا بهاوێت، بە پێویستمان زانی بەرلەوەی ئەم بوارەش بکەوێتە نێو هەڵەی زانستییەوە بەری لێ بگیرێ، ئەم لێکۆڵینەوەش دەبێتە چوارچێوەیەکی تیۆری بۆ هەموو پسپۆرییەکان بۆ ئەوەی سوود لە بۆچوونە زمانەوانییەکان لە دانانی فەرهەنگدا وەربگرن.

١-٦. کەرستەی خاوی لێکۆڵینەوەکە:

لەلایەنی کارەکی تەنیا فەرهەنگی (زاراوەی ئەدەبی، لێژنەی ئەدەب لە کۆڕی زانیاری کوردستان) وەك نموونەیەك بەکار هاتووە بۆ هەڵسەنگاندن و شیکردنەوە. هۆی هەڵبژاردنی ئەو فەرهەنگەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە دەزگایەکی ئەکادیمی ئامادەی کردووە و بەرهەمی تاکە کەس نییە، بەڵکو لێژنەیەکی پسپۆری بواری ئەدەب ئامادەی کردووە. بێگومان ئەوە وا دەکات، کە بەرپرسیاریەتی و وردەکاری لە کارەکەیان زیاتر بێت و زیاتر ئەکادیمییانە بێت. سەرەڕای ئەمەش ڕێنمایی و فەرهەنگ و هەموو ئەو بابەتانەی کە لە کۆڕی زانیارییەوە دەردەچن، متمانەی زانستییانەی هەیە و بە فەرمی دەناسرێن. هەر لەبەر ئەوە بە پەسندمان زانی ئەم فەرهەنگە بکەینە کەرستەی خاو بۆ لێکۆڵینەوەکەمان.

١-٧. ئامانجی لێکۆڵینەوەکە:

لە کوردیدا جگە لەم فەرهەنگەی، کە ئێمە کاری لەسەر دەکەین، چەند فەرهەنگێکی تریش لەم بوارەدا بەدی دەکرێ. سەرەڕای ئەمانەش، لە زۆربەی ئەو نامە ئەکادیمییانەی کە بۆ بەدەستهێنانی بڕوانامەی ماجستێر و دکتۆرا بە زمانی کوردی نووسراون. خاڵی نیین لە فەرهەنگۆکی پسپۆری. لەم لێکۆڵینەوەدا ئامانجمان شیکردنەوە و لێکدانەوە یان بەراوردکردنی ئەم فەرهەنگۆکانە نییە، بەڵکو زیاتر ناساندنی فەرهەنگی پسپۆری و تایبەتمەندییەکانیەتی. سەرەڕای ئەوەش بۆ ناساندنەکە وەك نموونە بۆچوونەکان لەسەر فەرهەنگی (زاراوەی ئەدەبی ، لێژنەی ئەدەب لە کۆڕی زانیاری کوردستان) پیادە دەکەین.

١-٨. ناوەڕۆکی لێکۆڵینەوەکە:

ئەم لێکۆڵینەوەیە لە دوو بەش پێك دێت. لە بەشی یەکەمدا کە بەشێکی تیۆرییە هەوڵدەدا چوارچێوەیەکی تیۆری بۆ فەرهەنگی پسپۆری دەستنیشان بکا، بۆ ئەمەش سوود لە تیۆری ڤۆستەر وەردەگرێ. لە بەشی دووەمیشدا بە شێوەی ئامار فەرهەنگی (زاراوەی ئەدەبی، لێژنەی ئەدەب لە کۆڕی زانیاری کوردستان) لە ژێر ڕۆشنایی ئەو تیۆرە شی بکاتەوە. شایانی تێبینییە بە پێویستمان نەزانی لە کۆتاییدا ئەنجامەکان لە چەند خاڵێکدا کۆبکەینەوە، لەبەر ئەوەی لێکۆڵینەوەکە شیکردنەوەیەکی ئامارییە، ئەوا دەشێ سەرجەم بەشی دووەم وەك ئەنجام لێك بدرێتەوە. هەر لەبەر ئەوەش بە پێویستمان نەزانی دووبارە بە شێوەیەکی کورت یان لە چەند خاڵێکدا بەشی دووەم دووبارە دابڕێژینەوە.

٢. بەشی یەکەم: زاراوە و تیۆری ڤۆستەر

٢-١. سەرەتا:

زاراوەسازی بەوە پێناسە دەکرێت: (ئەو زانستەیە، کە گرنگی بە پێوەندی نێوان چەمك و ئەو دەربڕینە زمانییانە دەدات، کە تەعبیر لە چەمکەکان دەکات)[٢].

هەر لقێك لە لقەکانی زانست ژمارەیەکی زۆر لە چەمك لەخۆ دەگرێت، کە وەکو ڕێکخستنێکی چەمکی لە ڕووی پێوەندی چەمکەکان بەیەکەوە خۆیان نیشان دەدەن.

هەروەها هەر لقێکی زانستیش ژمارەیەکی زۆر لە زاراوە لەخۆ دەگرێت، کە ئەرکی تەعبیرکردن لەو چەمکانە دەبینن، کە ئەمانیش وەکو ڕێکخستنێکی زاراوەیی خۆیان نیشان دەدەن. واتە هەر لقێکی زانستی ڕێکخستنێکی زاراوەیی لەخۆ دەگرێت، کە هاوشان و بەرانبەر بەو ڕێکخستنە چەمکییە دەوەستێتەوە.

ڕێکخستنە زاراوەیییەکانی هەموو لقەکانی زانستیش لە زمانێکی دیاریکراودا سیستەمێکی زاراوەیی دروست دەکەن. ئەم سیستەمە زاراوەیییەش لە زمانێکی دیاریکراودا دروست نابێت تا پێوەندی ئالوگۆڕی لەنێوان سیما جیاکەرەوەکانی واتایی نێوان ئەم زاراوانە نەخاتە ڕوو، ئەمە لەلایەك، لەلایەکی تر دەبێ ئەو زاراوانە وەلامدانەوەیەکی ڕوون و دیاری سیستەمە چەمکییەکان بن[٣].

٢-٢. زاراوەسازی تیۆری و زاراوەسازی پراکتیکی:

زاراوەسازی تیۆری بەشێوەیەکی گشتی دوو بواری لێکۆڵینەوە لەخۆ دەگرێت: کە بریتین لە زاراوەسازی گشتی و زاراوەسازی تایبەتی:

٢-٢-١. زاراوەسازی گشتی.

ڤۆستەر گرنگترین بابەتی زاراوەسازی گشتی دیاری کردووە، کە بریتین لە: (سروشتی چەمکەکان، سیفەتی چەمکەکان، پێوەندی نێوان چەمکەکان، سیستەمی چەمکەکان، وەسفکردنی چەمکەکان (پێناسە و باسکردنی چەمکەکان)، (سروشتی زاراوەکان، پێکهاتەی زاراوەکان، پێوەندیی نێوان زاراوەکان، زاراوە کورتکراوەکان، هێما و وێنەکان، شێوەکانی وشە و زاراوە، یەکخستنی چەمك و زاراوەکان، کلیلەکانی زاراوەی جیهانی، تۆمارکردنی زاراوە، فەرهەنگی زاراوەیی، ڕێگاکانی دانانی فەرهەنگی زاراوەیی). ئەم بابەتانەی سەرەوە، هەموویان بابەتی گشتین و بەشێوەیەکی گشتی پێوەندییان بە هەموو مرۆڤایەتییەوە هەیە. واتە زاراوەسازی گشتی بە زمانێك یان بوارێکی زانستی دیاریکراو نەبەستراوەتەوە[٤].

ئەنجامی لێکۆڵینەوەکانی ئەم بوارەش وەکو بنەمایەك بۆ پێشخستنی بنەماکانی دانانی فەرهەنگی زاراوەیی بەکار دێن. هەروەها بۆ یەکخستنی زاراوە لەسەر ئاستی جیهان بەکار دێن.

٢-٢-٢. زاراوەسازی تایبەتی.

زاراوەسازی تایبەتی گرنگی بە وەسفکردنی ئەو بنەمایانە دەدات، کە کار لە دانانی زاراوە دەکەن لە بوارێکی پسپۆریی دیاریکراو. وەك: (کیمیا، زیندەوەرزانی، پزیشکی، زمان...هتد). ئەوەی شایانی باسە کۆمەڵە ڕێکخراوێکی جیهانیش هەن، ڕۆڵیان لە پێشخستن و گەشەکردنی زاراوەسازی تایبەتی هەیە. لەو ڕێکخراوانە: (ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی، ڕێکخراوی جیهانی بۆ تەکنیکی کارەبا)[٥].

زاراوەسازی پراکتیکیش ئەرکی دانان و یەکخستن و سەلماندن و چەسپاندنی زاراوەیە.

٢-٣. پێناسەی زاراوە:

زاراوەسازەکان زاراوەیان بەچەند شێوەیەك پێناسە کردووە، کە دیارترینیان، ئەمانەن:

– کۆبکی دەڵێ: زاراوە وشەیەکە لەشێوەی ئاخاوتنی کۆمەڵێکی تایبەتی کۆمەڵگادا بەکاردێت، خاوەن واتا و وێنەیەکی دەنگی دیاریکراوە، کاتێکیش لە زمانی گشتی بەکاردێت ڕاستەوخۆ دەزانرێ کە ئەم وشەیە سەر بە پسپۆڕییەکی دیاریکراوە(٦).

– کۆکلێرك دەڵێ: زاراوە وشەیەکە یان کۆمەڵە وشەیەکە، کە لە بواری پسپۆڕییەك بەکاردێت. دەشێ وشەکە خۆماڵی یان لە زمانیکی ترەوە وەرگیراو بێت. بەمەبەستی دەربڕینێکی ورد و ڕوونی چەمکەکان و دەلالەتکردن لە شتە مادییەکان بەکار دەهێنرێ(٧).

– ڕێکخراوی جیهانی بۆ پێوانەکردن (ISO) بەم شێوەیە پێناسەی زاراوە دەکات: (زاراوە بریتییە لە هەر هێمایەك، کە لەسەری ڕێککەوتبن بۆ دەلالەتکردن لە چەمکێك، ئەم زاراوەیەش کە لە چەند دەنگی یەك بەدوایەکدا هاتوو یان وێنەیەکی نووسراو پێك دێت، جا وشەیەك بێت یان دەربڕینێك بێت)(٨).

کەواتە زاراوە: ئەو هێمایە (زمانی بێت یان نازمانی)، کە لە بوارێکی پسپۆڕیدا بۆ تەعبیرکردن لە چەمکێکی دیاریکراو بەشێوەیەکی ورد و ڕوون بەکار دێت، بەشێوەیەك کە لە سیستەمێکی تەواوکاریدا شوێنێکی دیاریکراوی هەبێت.

٢-٤. بنەماکانی دانانی زاراوە:

دانانی زاراوە چەند مەرجێکی هەیە، کە گرنگترینیان ئەمانەن(٩):

١- ڕێککەوتنی پسپۆڕان لەسەر زاراوەیەك بۆ گەیاندنی چەمکێك.

٢- جیاوازیی واتا نوێیەکەی لەو واتا زمانییەی کە پێشتر هەیبووە.

٣- بوونی پەیوەندییەك یان لێکچوونێك یان هاوبەشییەك لەنێوان واتا گشتییەکەی لەگەڵ واتا پسپۆڕییە نوێیەکەیدا.

٤- بەکارهێنانی تەنیا یەك زاراوە لە بوارێکی پسپۆڕیی دیاریکراودا، بۆ دەلالەتکردن لە یەك چەمکی زانستیدا. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە ناکرێ چەند

زاراوەیەك بۆ یەك چەمکی زانستی بەکاربهێنرێت، هەروەها بە پێچەوانەوەش ناکرێ یەك زاراوە بۆ چەند چەمکێك بەکاربهێنرێت.

٢-٥. وشە و زاراوە:

هەر چەندە وشە و زاراوە لە هەندێك ڕووەوە لە یەك دەچن، لەگەڵ ئەوەشدا زاراوەسازەکان جیاوازی لەنێوان وشە و زاراوە دەکەن، کە دەکرێ جیاوازییەکان بەم شێوەیە بخرێتە ڕوو[١٠]:

١- وشە بەپێی ئەو دەوروبەرە زمانییەی کە تێیدا دەردەکەوێت واتاکەی دەگۆڕێت. واتە هەر وشەیەك بەپێی دەرکەوتنی لە دەوروبەری جیاوازدا واتای جیاواز دەبەخشێ. واتە دەتوانێ چەند واتایەك لەخۆوە بگرێت، بەڵام زاراوە لەبەر ئەوەی لە بوارێکی زانستیی دیاریکراودا، دەلالەت لە چەمکێکی دیاریکراو دەکات، واتاکەی ناگۆڕێت لەم بوارە زانستییەدا، بەڵام ئەگەر بوارە زانستییەکەی گۆڕا، ئەوا دەلالەتی زاراوەکەش دەگۆڕێت.

٢- وشە دەکەوێتە ناو کێڵگەی واتایی بەڵام زاراوە دەکەوێتە ناو کێڵگەی چەمکی.

٣- لە ڕووی دەرکەوتنەوە: وشە لەناو فەرهەنگی گشتی دەردەکەوێت. واتە وشە لەناو ئەو فەرهەنگە دەردەکەوێت کە دانەرانی فەرهەنگ هەوڵدەدەن هەموو وشەکانی زمانێکی دیاریکراوی تێدا کۆبکەنەوە، کەچی زاراوە لە فەرهەنگی تایبەت بە پسپۆڕێکی دیاریکراو دەردەکەوێت، کە زاراوەسازەکان هەوڵ دەدەن شوێنی ئەو زاراوە لەناو زاراوەکانی دیکەی ئەو بوارە پسپۆڕییە دەستنیشان بکەن.

٤- لە ڕووی بەکارهێنانەوە: وشە هەموو قسەپێکەرانی زمانەکە بەکاری دەهێنن، بەڵام زاراوە تەنها کۆمەڵێکی دیاریکراو بەکاری دەهێنن، ئەگەر زاراوە لە ئاخاوتنی کەسی ئاسایی بەدەرکەوت، ئەوا ڕاستەوخۆ دەزانرێ کە ئەم دەربڕینە تایبەتە بە بواری پسپۆڕییەکی دیاریکراو.

٥- وشە گوتە و واتایە. واتە وشە لەڕێگای شیکردنەوەی زمانی و واتایی شی دەکرێتەوە، کەچی زاراوە ناولێنان و چەمکە. واتە زاراوە لەڕێگای شیکردنەوەی زمانی و چەمکی و وێنەی هۆشەکی شی دەکرێتەوە.

٢-٦. تیۆری ڤۆستەر:

تیۆری ڤۆستەر یان تیۆری گشتیی زاراوە، لە بنەڕەتدا ڤۆستەر (Wüster) تیۆرەکەی دانەناوە، بەڵکو ئەو قوتابیانەی کە کاریگەر بوون بە بۆچوونەکانی ڤۆستەر، وەك:} هیلمۆت، فیلبەر (Felber)...هتد دایاننـاوە{، ئامـانجی ئـەم تیۆرە: (ڕێکخستنی بنەما گشتییەکانی دانانی زاراوە بوو، بەپێی ئەو پێوەندییەی کە لەنێوان چەمکە زانستییەکاندا هەیە، جگە لەمەش ئەم تیـۆرە چارەسـەری ئـەو کێشانە دەکات، کە هەموو زمانەکان و گشت بوارەکـانی زانسـت لـە دانـانی زاراوە بەدەستییەوە دەناڵێنن).

ئەم تیۆرە لە سێ ڕوانگەوە بنیاد نراوە، کە ئەمانەن:

١- وەك یەکی (Homogeneity).

٢- جیهانی (Universality).

٣- یەکخستنی شێوەکانی دەربڕین (unification forms of expression)[١١].

ئـەم تیـۆرە کۆمـەڵێ بنـەمای سـەرەکی لـەخۆ دەگرێـت، کـە گرنگترینیـان ئەمانەن:

١- ڤۆستەر زاراوەسازی بە لقێکی زانستی دادەنێت، کـە بەهۆیـەوە زمانـەوانی بە زانستی لۆژیك و ئەنتۆلۆژیا و لقەکانی تری زانست دەبەستێتەوە.. لـە کاتێکـدا زمانەوانی تەنیا لە دەنگ و ڕۆنانی وشـە و ڕسـتەی دەکۆڵییـەوە. ئەمـەش وای لـە ڤۆستەر کرد، کە زاراوەسازی بە ئەڵقەیـەکی پێوەنـدیی نێـوان زمانـەوانی و چـەند زانستێکی تر دابنێت، بەڵام دواتر قوتابیانی ڤۆستەر و پێڕەوکەرانی بیری ڤۆسـتەر بەتایبـەتی دامەزرێنـەرانی تیـۆری گشـتی زاراوە، زاراوەسـازییان بـە بەشـێك لـە زمانەوانی پراکتیکی دانا، لەبەر ئەوەی هەر چەندە زاراوەسازی لـەڕووی ڕوانگـەوە لە زمانەوانی گشتی جیایە، بەڵام ئامانجی زاراوەسازی لەگەڵ ئامانجە گشتییەکانی زمانـەوانی پراکتیکـی یـەك دەگرێتـەوە. هـەر ئەمـەش بـووە هـۆی ئـەوەی کـە زاراوەسازی بە بەشێکی زمانەوانی پراکتیکی دابنرێت[١٢].

هـەروەکو ئاشـکرایە زمانـە پسـپۆرییەکان لەسـەر زاراوە بنیـاد نـراوە. زاراوەش خۆی لەخۆیدا سێ ڕەهەند لـەخۆ دەگرێت کـە بـریتین لـە: (ناولێنـان، چەمك، خودی ناولێنراوەکە). ناولێنان دەچێتە نـاو زمانـەوانی، چـونکە دەکەوێتـە

ژێـر وەسـفی زمانـەوانی، هەرچـی چـەمکە و پێوەنـدیی نێـوان چـەمکەکان ئـەوا بەستراوە بە زانستی مەنتیقەوە و ناتوانین لـە لێکۆڵینـەوەی زاراوەیـی پشـتی پـێ نەبەستین. واتاسازیش کە لقێکی زمانەوانییە ئەڵقەی پێوەندی لە نێوان مـەنتیق و زمانـەوانی. ئەمـە لـە بـواری وەسـفی چـەمکەکان، بـەڵام لـە بـواری پـۆلینکردن و ڕێکخستنی زاراوەکـان ئـەوا زانسـتە سروشـتییەکان ڕۆڵیـان هەیـە لـە پـۆلینکردنی بوونەوەرەکان، کە بەهۆیانەوە دەلالەت لە زاراوەکان دەکەن. هـەروەها ڕۆڵیشـیان هەیە لە ڕێکخستنی پێوەندیی نێـوان بوونـەوەرەکان، جگـە لەمانـەش ڕاگەیانـدنی ئامێری بە شێوەیەکی کردەیی ڕۆڵی هەیە لە چەسپاندنی زاراوە[١٣].

٢- بابەتی لێکۆڵینەوە لەم تیـۆرەدا، چـەمکەکانە. چـەمکیش دەکـرێ یـان لـە ڕێگـای یەکـە زمانییـەکان بگەیـەنرێت، یـان لـە ڕێگـای ئامـاژە دیاریکراوەکـانی بگەیەنرێت کە زمانی نین و سەر بـەبوارێکی پسـپۆریی دیـاریکراون، بـەکارهێنان و سوود وەرگرتن لەو سیستەمە ئاماژییانە لە زۆر بواردا گرنگیی خۆی سـەلماندووە و پێویستە لەناو فەرهەنگی زاراوەیـی ئـەو بـوارە پسـپۆرییە تۆمـار بکـرێن. وەك: (H_2O)[١٤].

٣- زاراوەکـان لـەڕێگای ئـەو دەلالەتـەی کـە لـە چـەمکەکان دەکـات شـی دەکرێتەوە. هەر بۆیە پێیان وایە کە چەمك کۆنترە لە ناولێنان[١٥].

٤- ئامانج لە کاری زاراوەیی بـە پێـی ئـەم تیـۆرە، بریتییـە لـە: لێکۆڵینـەوەی زاراوە لە گۆشەی پێوانەکردنی چەمکی و ناولێنانەوە، جا ئەگـەر توێژینەوەکـە لـە چوارچـێوەی زمـانێکی دیـاریکراو بێـت، ئەمـەش کاتێـك کـە کـاری زاراوەیـی لـە پێوەندیکردنی پیشەیی نیشتیمانی دەکۆڵێتەوە، یان توێژینەوەکە لە چوارچێوەی چەند زمانێکی دیاریکراو بێت، ئەمەش کاتێك کە کاری زاراوەیـی لـە پێوەنـدیکردن لەسەر ئاستی جیهان بکۆڵێتەوە[١٦].

٥- مەبەست لە کاری زاراوەیـی بـە پێـی ئـەم تیـۆرە لـە ڕووی پراکتیکییـەوە، بریتییە لە: (یەکخستنی زاراوە). یەکخستنی زاراوەش لـەڕێگای دەستنیشـانکردنی هەر دالێك بۆ یەك مەدلوول و بەپێچەوانەش هەر ڕاستە کە هەر مەدلوولێك دەبێـت یەك دالی هەبێت.

واتە بە پێی ئەم تیۆرە: (هاوبێژی و هاوواتایی لە زاراوەدا بوونی نییە) و پێی وایە، کە: (دەبێ تەنیا یەك زاراوە لەنێو ئەو هاوواتانەی کە پێشتر بوونیان هەبووە بۆ چەمکێك هەڵبـژێردرێت. ئەم هەڵبژاردنەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە ناوەکە (زاراوەکە) لەو هەموو چەمکانەی کە پێشتر دەیگەیاند بەتاڵ بکرێتەوە). چەمکەکان بەهۆی ئەو پێوەندییە جۆر بەجۆرانەی کە هەیانە لە بوارێکی پسپۆریی دیاریکراو بەیەکتر دەبەسترێنەوە. ئەو کۆمەڵە پێوەندییانەی کە چەمکەکان بەیەك دەبەستێتەوە پێی دەگوترێت پێکهاتەی چەمکەکانی پسپۆرییەکی دیاریکراو و تێیدا ڕۆڵ و شوێنی هەر چەمکێك لەم پێکهاتەدا دیاری دەکرێت[١٧].

٣. بەشی دووەم: شیکردنەوەی فەرهەنگی ئەدەبی

٣-١. سەرەتا:

لێکۆڵینەوە لە فەرهەنگی زاراوەیی و ئەو بنەمایانەی کە فەرهەنگە زاراوەییەکان لەسەری دانراون، بەمەبەستی دەستنیشانکردنی لایەنی باش و لایەنی کەم و کورتی لەناو فەرهەنگە زاراوەییەکان بە یەکێك لە ئەرکەکانی زاراوەسازی بەگشتی و زاراوەسازی پراکتیکی بەتایبەتی دادەنرێت.

لەم بەشەدا، لە ژێر ڕۆشنایی ئەو بنەمایانەی کە لە بەشی یەکەمدا خستمانە ڕوو بۆ فەرهەنگی پسپۆری. فەرهەنگی ئەدەبی شی دەکەینەوە و هەڵسەنگاندنێکی ئاماری بۆ دەکەین.

٢-١. پوختەیەك لەبارەی فەرهەنگی ئەدەبی:

ئەم فەرهەنگە لەلایەن لێژنەیەکی تایبەت و پسپۆر لە کۆڕی زانیاری دانراوە، کە لە چوار کەس پێکهاتوون و بریتین لە : (د. مارف خەزنەدار، د. محەمەد نووری عارف، د. عەبدوڵا یاسین ئامێدی، د. پەخشان سابیر). جگە لەمانەش وەك لە پێشەکییەکەیدا ڕوون کراوەتەوە چەندین کەسی تریش پێداچوونەوەیان بۆ کردووە، کە بریتین لە :(تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، د. ئیبراهیم ئەحمەد شوان، د. ئیسماعیل فەهمی، سەلام ناوخۆش، کەمال غەمبار) ئەم فەرهەنگە لە ساڵی ٢٠٠٦ لە قەبارەی ٣١٨ لاپەڕە، لە هەولێر چاپ کراوە. فەرهەنگەکە بە سێ شێوە وشەکانی ڕیز کردووە، کە بریتین لە: (کوردی-

عەرەبی– ئینگلیزی) لە لاپەرە ٧ تا ١٠٥ . (عەرەبی– کوردی– ئینگلیزی) لە لاپەڕە ١٠٩ دەست پێ دەکا تا لاپەڕە ٢١٤. دوا بەشی فەرهەنگەکە بە شێوەی (ئینگلیزی– کوردی– عەرەبی) لە لاپەڕە یەك لای چەپەوە تا لاپەڕە ١٠٤ بە ئاڕاستەی چەپ بەرەو ڕاست دەست پێ دەکا.

ژمارەی زاراوەکان (چەمکەکان) لەم فەرهەنگەدا، بەبێ دەرهێنانی زاراوە دووبارەکراوەکانی. (وەك زاراوەی (pun) دووجار لە لاپەڕە (82) بەکارهاتووە[١٨])، بەم شێوەیەیە:

جۆری فەرهەنگ	ژمارەی وشەکان		
	کوردی	عەرەبی	ئینگلیزی
کوردی – عەرەبی– ئینگلیزی	3,915	2,061	3,872
عەرەبی – ئینگلیزی– کوردی	3,872	2,261	2,055
ئینگلیزی – کوردی– عەرەبی	3,909	2,261	2,052

خشتەی ژمارە (١) ڕێژەی چەمکەکان لە فەرهەنگەکەدا

٣-٢. هەڵسەنگاندنی فەرهەنگەکە:

فەرهەنگەکە لە چەند لایەنێکەوە شی دەکەینەوە، کە دەکرێ بەم شێوەی خوارەوە بیانخەینە ڕوو:

١– بەکارهێنانی یەك زاراوەی کوردی بەرانبەر بە یەك زاراوەی ئینگلیزی.

٢– بەکارهێنانی چەند زاراوەیەکی کوردی بەرانبەر بە یەك زاراوەی ئینگلیزی.

٣– دووبارەکردنەوەی زاراوەیەکی کوردی بەرانبەر بەچەند زاراوەیەکی ئینگلیزی.

٤– بەکارهێنانی زاراوەی کوردی و ناکوردی لە یەك کاتدا.

٥– هەندێ تێبینی گشتی تر.

٣-٢-١. بەکارهێنانی یەك زاراوەی کوردی بەرانبەر یەك زاراوەی ئینگلیزی:

دەستنیشانکردن و دانانی یەك زاراوە بۆ یەك چەمك لە بوارێکی پسپۆریی دیاریکراو و دوورکەوتنەوە لە هاوواتایی و هاوبێژی، ئەم کارە لەگەڵ تیۆرەکەی ڤۆستەردا یەك دەگرێتەوە، لە فەرهەنگی زاراوەیی ئەدەبیشدا چەندین نموونەمان بەرچاو دەکەوێت، کە یەك زاراوەی کوردی بەرانبەر بە یەك زاراوەی ئینگلیزی دانراوە، واتە یەك زاراوە بەرانبەر بە یەك چەمك دانراوە. ئەمەش خۆی لەخۆیدا لەگەڵ بنەما سەرەکییەکەی تیۆری ڤۆستەردا دەگونجێت. ژمارەی زاراوەکانیش ، کە بەم شێوەیە لەم فەرهەنگە دانراوە، بریتییە:

١- لە فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی (کوردی- عەرەبی- ئینگلیزی) (٤٥٢) زاراوە بە زمانی کوردی .

٢- لە فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی (ئینگلیزی- کوردی- عەرەبی)، (٤٥٢) زاراوە بە زمانی کوردی دانراوە.

هەرچەندە پێویست بوو سەرلەبەری فەرهەنگەکە بەم شێوەیە بوایە و ئەم بارە کۆکە لەگەڵ بنەما گشتییەکانی فەرهەنگی پسپۆری. لەم خشتەیەی خوارەوەدا هەندێ نموونەی ڕوون خراوەتە ڕوو:

زاراوەی کوردی	زاراوەی ئینگلیزی
ئەدەبی دان پیانان	Confessional literature
ئەدەبی شێتان	Folly literature
نزمەخود	Id
ئاڵۆزاو	Chaotic
ئاواز	Tune
ئاماژەیی	Heraldic
ئاسۆ	Horizon

زاراوەی کوردی	زاراوەی ئینگلیزی
ئەفلاتونیزمی نوێ	Neo-Platonism
بابەتێتی	Objective
بەرجەستەکراو	Embodied
بەرهەڵستکار	Concr
بەرهەم هێنەر	Producer
یەکبوون	Empathy
بەهرە	Talent

Approach	بۆچوون	Convergence	نزیکایەتی
Unmarked	بێ نیشان	Experimental	ئەزموونی
Philistine	بێ هەست	Deconstructive	هەڵوەشێنەرانە
Psychic	بیریی	Myth	ئەفسانە
Long syllable	بڕگەی درێژ	Responsive	هەڵوێست
Preserver	پارێزکار	Folk tales	ئەفسانەی نەتەوەیی
Typical	نموونەیی	Justify	پاساو کردن
Sketch	پێش گەڵاڵە	Prose	پەخشان
Anticipation	پێشبینی	Presupposition	پێش گریمانە
Argument	تاوتوێکردن	Prologue	پێشەکی
Axis	تەوەر	Elegance	ڕوونبێژی
Interpretation	لێکدانەوە	Orientalist	ڕۆژهەڵاتناس
Characteristic	تایبەتمەندی	Individuals	تاکەکان

خشتەی ژمارە (٢) نموونەی یەك زاراوەی كوردی بەرانبەر یەك زاراوەی ئینگلیزی

٣-٣-٢. چەند زاراوەیەکی کوردی بەرانبەر بە یەك زاراوەی ئینگلیزی:

یەکێ لە هەڵەکانی ئەم فەرهەنگە ئەوەیە، کە جیاوازی لەنێوان وشە و زاراوە نەکردووە، دەشێ لە فەرهەنگی گشتیی زماندا چەند وشەیەکمان هەبێ کە یەك واتایان هەبێ یان واتاکانیان لەیەکتر نزیك بێت، بەڵام لە زاراوەسازیدا نابێ کۆمەڵە زاراوەیەکمان هەبێ بۆ یەك چەمك، چونکە زاراوە خۆی ناولێنانە لە چەمکێك. یەکێ لە بنەما گرنگەکانی فەرهەنگی زاراوە: (دەبێ یەك زاراوە بۆ یەك چەمك بەکار بهێنرێت).

ئەوەی شایانی باسە لەم فەرهەنگەدا بەرانبەر بە یەك زاراوەی ئینگلیزیدا چەندین زاراوەی کوردی بەکار هاتووە. دیارە ئەم هەڵەیەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە جیاوازی لە نێوان فەرهەنگی گشتی لەگەڵ فەرهەنگی تایبەتی- زاراوەیی نەکراوە. فەرهەنگی گشتی هەموو وشەکانی زمانێکی دیاریکراو بەهەموو واتاکانی ئەو وشانە لەخۆ دەگرێت، بەڵام فەرهەنگی زاراوەیی (تایبەتی) تەنیا زاراوەی بوارێکی پسپۆری دیاریکراو لەخۆ دەگرێت[١٩] و دەبێ یەك زاراوەش بۆ یەك چەمك دابنرێت.

لەم فەرهەنگەشدا چەندین نموونەی لەو شێوەیە بەرچاو دەکەوێت، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە لەم فەرهەنگەدا چەند زاراوەیەك (ناولێنانێك) بۆ یەك چەمك دانراوە و ئەم حاڵەتەش لە فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی (کوردی- عەرەبی- ئینگلیزی)دا نزیکەی (١٣٣٠) جار دووبارە بوویتەوە. واتە لە کۆی (١٨٦٧) حاڵەتی دانانی زاراوە لە فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی (کوردی- عەرەبی- ئینگلیزی) (١٣٣٠) جار لە بنەمای فەرهەنگی زاراوەسازی لایداوە کە ئەوەش ڕێژەیەکی یەکجار زۆرە و دەگاتە نزیکەی (٧١,٢٪)ی کۆی حاڵەتەکانی دانانی زاراوەی فەرهەنگەکە. لە فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی (ئینگلیزی- کوردی- عەرەبی)شدا لە کۆی (١٩٤٦) حاڵەتی دانانی زاراوە نزیکەی (١٣٠٥) جار دووبارە بوویتەوە. نموونەی دانانی چەند زاراوەیەکی کوردی بۆ یەك زاراوەی ئینگلیزی. لەم خشتەیەدا خراوەتە ڕوو:

زاراوەی کوردی	زاراوەی ئینگلیزی
ئاخاوتە، ئاخاوتن، گوتە، قسە، وتە، گوتن	Speech
ئازاد، سەربەست، سەرفرازی	Free
ئازار، دەرد، ئێش	Suffering
ئاشکراکردن، ڕوونکردنەوە	Clarification
ئاکامگیری، ئەنجام	Deduction
ئاوازەی دەنگ، بەزم و ڕەزم	Pitch
ئەدەبی پراکتیکی، ئەدەبی پەیرەوی، تۆری پراکتیکی	Applied literature
ئەدەبی، تۆرەیی، وێژەیی	Literary
ئەرکی دەربڕێنراو، کاری دەربڕین	Expressive function

Empiricism	ئەزموونگەریی، تاقیگەیی
Rationality	ژیرێیەتی، ژیرانی، ئەقلانی، ئاوەزەیی، ئاوەزیانە، هۆشەکی
Epilogue	ئەنجام، کۆتایی ئەنجام
Quantum	ئەندازە، چەندی
Obscene	بەد ڕەوشتی، بەد کرداری
Sequence of actions	بەدواداهاتنی کردەکان، دوا کردەکان، دواهاتنی کردەکان
Inward	بەرەو ناوەوە، کرۆك، کاکڵ
Didactic poetry	شیعری فێرکردن، پەروەردەیی، شیعری فێرکاری، شیعری فێربوون، هۆزانا فێرکرنێ

خشتەی ژمارە (٣) نموونەی فرە زاراوەی کوردی بەرانبەر یەك زاراوەی ئینگلیزی

٣-٣-٣. دووبارەکردنەوەی یەك زاراوەی کوردی بەرانبەر بەچەند زاراوەیەکی ئینگلیزی:

یەکێ لە بنەما گرنگەکانی زاراوەسازیی پراکتیکی ئەوەیە، کە لەکاتی دانانی زاراوە لە هەر بوارێکی پسپۆری دیاریکراودا دەبێ ڕەچاوی ئەوە بکرێت، کە یەك زاراوە بۆ یەك چەمك دابنرێت و نابێت ئەو زاراوە لە هەمان بواری پسپۆریدا بۆ چەمکێکی تر بەکار بهێنرێت، چونکە دەبێتە هۆی تێکچوونی سیستەمی ڕێکخستنی زاراوەیی و چەمکی لەم بوارە پسپۆرییە دیاریکراوەدا، بەڵام ئەگەر زاراوەکە لە بوارێکی پسپۆری جیادا بەکارهات، ئەوا دەکرێ بۆ چەمکێکی تر بەکاربێت، چونکە یەك لە بنەما گرنگەکانی زاراوە ئەوەیە، کە زاراوە دەکەوێتە ناو کێڵگەی چەمکی.

کەم و کورییەکی تری ئەو فەرهەنگە ئەوەیە ، کە زاراوەیەکی دیاریکراوی کوردی چەند جارێك دووبارە دەبێتەوە و چەند جارێك بەکاری دەهێننەوە بۆ دەلالەتکردن لە چەمکی جیاجیادا. دیارە ئەمەش لەگەڵ بنەماکانی دانانی زاراوە ناگونجێت. کردەی دووبارە بەکارهێنانەوەی چەند زاراوەیەکی کوردی بەرانبەر بە چەند زاراوەیەکی ئینگلیزی لە فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی (کوردی- عەرەبی-

ئینگلیــزی) دەگاتــە نزیکــەی (٣٥) حاڵــەت، لــە فەرهــەنگی زاراوەی ئــەدەبی (ئینگلیزی– کوردی– عەرەبی)شدا دەگاتە نزیکەی (١٢٦) حاڵەت.

نموونــەی دووبــارە بەکارهێنانــەوەی چــەند زاراوەیــەکی کــوردی بەرانبــەر بەچەند چەمکێکی جیاجیا لە فەرهەنگی زاراوەیی ئەدەبی. وەك:

Allusion	تیلنیشان، تەلمیح	Implication	تەلمیح، تیلنیشان
Print, Publish	چاپ	Edition	چاپ
Kind, Genre	جۆر، چەشن	Type	چەشن، جۆر
Forms			چەشنەکان، جۆرەکان، شێوەکان
Pleasure	چێژ	Decorum	چێژ
Norm	بەها، نرخ	Value	بەها، گرنگی پێدان
Diffusing	درێژدادڕ، پڕبێژ	Verbose	درێژدادڕ، زۆربڵێ، چیرەدرێژ
Anguish, anxiety	دوودڵی، دڵەڕاوکێ	Tension	دڵەڕاوکێ
Race	ڕەگەز، نفش، قنێت	Element	ڕەگەز، چین، توخم
Distance	ڕەهەند، ماوە	Dimension	ڕەهەند، دووری
Eloquent	ڕەوانبێژ، ئەزمان خۆش، ڕەهوان	Elegant	ڕەوانبێژ
Appearance	ڕواڵەت، ڕەنگ، سەروبەر	Figure	ڕواڵەت، فۆرم
Thinker	بیریار، بیرمەند، هزرڤان	Ideologue	بیریار، بیرمەند، هزرڤان
Panegyric	پیاهەڵدان، ستایش، پەسن	Eulogy	پیاهەڵدان، ستایش

خشتەی ژمارە (٤)

دووبارەکردنەوەی یەك زاراوەی کوردی بەرانبەر بەچەند زاراوەیەکی ئینگلیزی

٣-٣-٤. بەکارهێنانی زاراوەی کوردی و ناکوردی لە یەك کاتدا:

بەکارهێنانی زاراوەی کوردی و ناکوردی لەیەك کاتدا بەرانبەر یەك زاراوەی ئینگلیزی هەر چەندە بۆچوونەکانی ڤۆستەر پشتگیری بە جیهانیبوونی زاراوە دەکا، بە ئاسایی دەبینێ، بەڵام لە بابەتێکی ئەدەبی و بۆ ئێستای کورد و لەگەڵ بوونی زاراوەی کوردی گونجاو و لەبار بە پێویست نابینرێ و بە خاڵێکی ئیجابی دانانرێ کە لە فەرهەنگی زاراوەکاندا وشە بیانییەکە دووبارە لەپاڵ وشە کوردییەکەدا بنووسرێتەوە، ئەگەر ئەدیبێك یان ڕەخنەگرێك زاراوە بیانییەکەش بەکار بهێنێ ئاساییە، بەڵام دانانی لە فەرهەنگێکی فەرمی وەك فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی ئەوا بە لەنگی دادەنرێت، بە تایبەتی لەبەر ئەوەی یەکێ لە ئەرکەکانی ئەم فەرهەنگە ڕوونکردنەوەی زاراوە بیانییەکانە نەك دووبارە نووسینەوەی هەمان وشە بە ئەلفوبێی کوردی. ئەوەی شایانی باسە (٥٠) نموونەی بەکارهێنانی زاراوەی کوردی و ناکوردی لە یەك کاتدا لەفەرهەنگی زاراوەی (کوردی– عەرەبی– ئینگلیزی) بەرچاو دەکەوێت و (٦٣) حاڵەتیش لە فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی (ئینگلیزی– کوردی– عەرەبی)دا بەرچاو دەکەوێت. وەك:

پانسیزم، یەکبوونی بوون، یەکێتی بوون، ئێکەتیا بوونێ:	Pantheism		
پرەنسیب، بنەواشە، بنەمایەکان:	Principles		
پۆزەتیف، ئیجابی، ئەرێیانە، باش:	Positive		
تاراوگە، مەنفا، دویرخستن:	Exile	دەستەواژە، فرێز:	Phrase
تەکنیك، هونەر:	Technique	دەق، تێکست:	Text
جیناس، ڕەگەزدۆز، کایەکردن بە وشە:	Pun	دراما، شانۆ:	Drama
حەقیقەت، راستی:	Truth	ڕەمز، نیشان:	Emblem
دەروونناسانە، سایکۆلۆجی:	Psychological	سەلەف، پێشینی:	Ancestor
سادیزم، ئازاردانی زایەندی:	Sadism	قەسیدە، چامە:	Ode
فێمینیزم، مێخوازی، بزاڤا ژنان:	Feminism	سینتاکس، رستەسازی:	Syntax

خشتەی ژمارە (٥) بەکارهێنانی زاراوەی کوردی و ناکوردی لەیەك کاتدا

لە کۆتاییشدا دەتوانین خشتەیەك بە ژمارە و ڕێژەی سەدی شێوەی دانانی زاراوەی کوردی بەرانبەر بەزاراوەی ئینگلیزی لە فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی، بەم شێوەیە بخەینە ڕوو:

١- ژمارە و ڕێژەی سەدی زاراوەی کوردی بەرانبەر زاراوەی ئینگلیزی، لە فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی (کوردی- عەرەبی- ئینگلیزی)دا بە شێوەیەکە، کە نا هاوسەنگی و نەبوونی بنەمای زانستی تێدا بەدی دەکرێ. وەك لەم خشتەیەدا ڕوون کراوەتەوە:

شێوەی دانانی زاراوەی کوردی	بەژمارە	بەڕێژەی سەدی
تاك زاراوە	٤٥٢	٪٢٤,٢
فرە زاراوە	١٣٣٠	٪٧١,٢
زاراوەی دووبارە	٣٥	٪١,٨
زاراوەی بیانی	٥٠	٪٢,٦
کۆی گشتی	١٨٦٧	٪١٠٠

ئەوەی جێگای سەرنجە ڕێژەی وشەی تەندروست لەم فەرهەنگەدا تەنیا (٪٢٤)ە و ڕێژەی فرەزاراوەیی بە شێوەیەکی نا ئاسایی زیاترە کە بریتییە لە (٪٧١). وەك لەم هێڵکارییەی ژمارە (١)دا ڕوون کراوەتەوە.

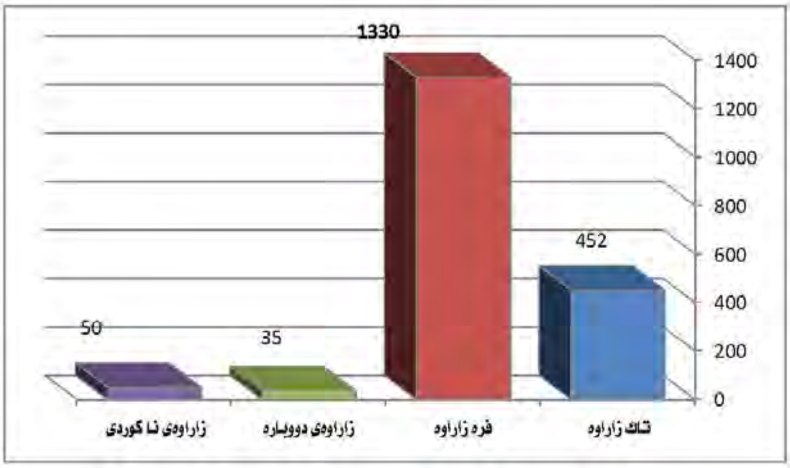

هێڵکاری ژمارە (١)
ڕێژەی زاراوە کوردییەکان لە فەرهەنگی کوردی- عەرەبی- ئینگلیزی

٢- لـە فەرهـەنگی زاراوەی ئـەدەبی (ئینگلیـزی- کـوردی- عـەرەبی)دا، ئەگەرچی تاك زاراوەکان فرە زاراوە بە بەراورد لەگەڵ بەشی فەرهەنگی (کـوردی- عـەرەبی- ئینگلیـزی)دا لەیـەکتر نـزیکن، بـەڵام زاراوەی دووبـارە ڕێژەکـەی زۆر جیاوازە، وەك لەم خشتەیەدا خراوەتە ڕوو:

شێوەی دانانی زاراوەی کوردی	بەژمارە	بەرێژەی سەدەی
تاك زاراوە	٤٥٢	٪٢٣،٢
فرە زاراوە	١٣٠٥	٪٦٧
زاراوەی دووبارە	١٢٦	٪٦،٤٧
زاراوەی بیانی	٦٣	٪٣،٢
کۆی گشتی	١٩٤٦	٪١٠٠

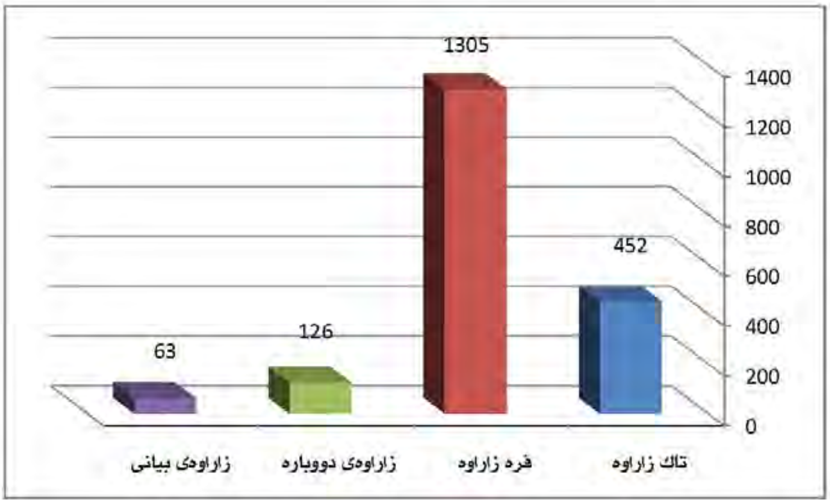

هێڵکاری ژمارە (٢)
ڕێژەی زاراوە کوردییەکان لە فەرهەنگی ئینگلیزی - کوردی- عەرەبی

٣-٤. هەندێ تێبینی گشتی :

سەرەڕای دەستنیشانکردنی ئەو لایەنانەی کە (بە پێی بۆچوونەکانی ڤۆستەر) لە بنەمای فەرهەنگی پسپۆری لایداوە، لەگەڵ بنەما گشتییەکانی فەرهەنگی پسپۆریدا یەك ناگرێتەوە. ئەوا وەك فەرهەنگێکی کوردی هەندێ تێبینی یان کەموکوری تریش لەم فەرهەنگەدا بەرچاو دەکەوێ. لە خوارەوە لە چەند خاڵێکدا دەیانخەینە ڕوو:

١- **پێناسەی چەمکەکان**: ئەم فەرهەنگە بۆ کوردزمان دانراوە. ئەوەی جێگای سەرنجە فەرهەنگی زاراوە پێویستە چەمکی زاراوەکە ڕوون بکاتەوە و پێناسەی بکا. کەچی لەم فەرهەنگەدا تەنیا وەرگێڕان بۆ زاراوەکە کراوە، بەبێ ئەوەی ڕوون بکرێتەوە، کە ئەو زاراوەیە چی دەگەیەنێ. ئەوەی بارەکە ئاڵۆزتر و کەم و کورییەکە زیاتر زەق دەکاتەوە، ئەوەیە کە دوو لێژنەی بۆ دانراوە لە کاتێکدا وەرگێڕانی لەم شێوەیە کاری تاکە کەسییە و ئەو کەسانەی، کە لە بواری فەرهەنگی گشتیدا کار دەکەن زۆر بە ئاسانی دەیانتوانی ئەم کارە بکەن، نەك لێژنەی پسپۆر، کە چەندین کەسی پسپۆری ئەم بوارەی تێدایە. لەلایەکی تریشەوە واتای ئەم وشانە بە شێوەیەکی فراوان لە فەرهەنگە گشتییەکاندا بەدی دەکرێ. ئەگەر تەنیا واتای وشەکان مەبەست بێ.

٢- **زاراوە تایبەتییەکانی ئەدەبی کوردی تێدا نییە**. ئەو زاراوە ئەدەبییانەی کە تایبەتن بە کورد و ئەدەبی کوردی و لە لێکۆڵینەوە و سەرچاوە ئەدەبییەکاندا بەدی دەکرێن. بە تایبەتیش زاراوەکانی بواری فۆلکلۆری کوردی، ئەوا لەم فەرهەنگەدا نەخراونەتە ڕوو. بۆنموونە: پەندی پێشینان، بەیت، لاوك، حەیران، بەیاز، سیا چەمانە، قۆریات، سەردوولکە، نوشتە و دەیان زاراوەی تری ئەدەبی، کە تایبەتن بە کورد و لە ناوچە جیاوازەکانی کوردستان بەکار دێن لەم فەرهەنگەدا بەدی ناکرێ. واتە ئەم فەرهەنگە مۆرکی ئەدەبی کوردی پێوە دیار نییە، بەڵکو وەرگێڕانێکی ئاسانی وشە بە وشەی فەرهەنگی ئەدەبی عەرەبییە. دەکرا لە ڕووی خزمەتکردن بە زارە کوردییەکان بەم شێوەیە بکرابوایە، کە هەموو ئەو زاراوانەی تایبەت بە جۆرەکانی مقامات و مۆسیقای. وەك: بەیات و حیجاز و خاوکەر و سیاچەمانە و ...هتد جۆرەکانی یان زاراوەکانی تایبەت بە بەیت و

حیکایـەت و ئـەو جـۆرە شـیعر و هۆنراوانـەی، کـە لـە بۆنـە تایبەتییـەکان وەك دروونەکردن و تازیە و شین گێڕان و زەماوەنـد بـەکار دەهـاتن، پێویسـت بـوو لـەو فەرهەنگەدا تۆمار کرابان. کەچی ئەمانە بەدی ناکرێت. سەرەڕای ئەوانەش هەندێ زاراوەی عــەرووزی عــەرەبی لــە ئــەدەبی کوردیــدا ڕەنگــی داوەتــەوە و لــە لێکۆڵینەوەکانـدا بـە شـێوەیەکی فـراوان بـەدی دەکـرێ، کەچـی لـەم فەرهەنگـەدا بوونیان نییە. ئەمە جگە لەوانەش کۆمەڵێ شەپۆل و ڕێبازی ئەدەبی لە سەردەمە جیاوازەکـان لـە کوردسـتان دروسـت بـوون یـان کۆمـەڵێ گرووپـی ئـەدەبی (لـە هەشتاکان لە هەولێر یان لە هەندەران) دروست بوون. وەك ڕەهەند و فۆرمی گران و وێـران و ڕوانگـە و (نویکرنـا هەروهـەر) لـە بادینـان ...هتـد ئـەم زاراوانـە بـەدی ناکرێن، کە ئەمەش کەموکورییەکی گەورەیە و بۆتە هۆی ئەوەی، کـە بـوترێ ئـەم فەرهەنگە تەعبیر لە ئەدەبی کوردی ناکات، ڕەنگدانەوەی بارودۆخ و تایبەتمەندیی ئەدەبی کوردی تێدا بەدی ناکرێ.

٣- کێشەی زارە کوردییەکانی زیاتر ئاڵۆز کردووە لە جیاتی چارەسەرکردن.

یەکێك لە کەموکورییـەکانی ئـەو فەرهەنگـە، کـە نـە لەگـەڵ بۆچـوونەکانی ڤۆسـتەردا دەگـونجێ و نــە لەگـەڵ پــەیام و ئامــانجی کـۆڕ یــەك دەگرێتــەوە، ڕەنگدانەوەی زارە کوردییەکانـە لـە فەرهەنگەکـەدا، چـونکە ناشـێ زاراوە تایبـەت بێت بە زارە جیاوازەکان.

لەبــەر ئــەوەی وشــەی گشــتی زمــان نییــە و تایبەتــە بــە پســپۆرییەکی دیاریکراو، لەم فەرهەنگەدا زارە کوردییەکان نابن بە تەوەرەی بایەخپێدان، بـەڵکو زانستەکە دەبێ بە تـەوەرەی سـەرەکی. بـۆ نموونـە دەیـان زاراوەی تێدایـە، کـە هەوڵدراوە هاوسەنگی لە نێـوان زاری کرمـانجی خـواروو و ژووروو ڕابگرێـت. وەك: یەکەم وشەی فەرهەنگەکە (ئاخاوتە، گوتە، وتە، گوتن، ئاخاوتن، ئاخافتن)ە.

لەلایەکی تریشەوە یـەکێك لـە ئەرکـەکانی کـۆڕ و ئـەو ئامانجـەی کـە بـۆی دامەزراوە بریتییە لە (یەکخستنی زاراوەکان)، کەچی بـەم کـارەی ئـەو زاراوانـەی، کە بڵاو بوونەتەوە و بەکارهێنانێکی سەرتاسەری نییە، بەشێوەیەك هانی زارەکان دەدا، کـە هەریەکـەو زاراوەی خـۆی بـەکار بهێنــی، بەشـێوەیەك فەرهەنگەکـەی

داڕشتووە، کە هیچ جیاوازییەکی نەبێ لەگەڵ فەرهەنگی ئاساییدا یان تا ڕادەیەك لە فەرهەنگی زارە کوردییەکان دەچێت. بەمەش دوورکەوتنەوەیەك لە پەیامی خۆیدا تێدا بەدی دەکرێ. کۆڕ دەیتوانی لە نێوان ئەو زاراوانەدا یەکێك هەڵبژێرێ، کە زۆرترین بەکارهێنانی هەیە، تاڕادەیەکیش زارەکان تێدا هاوبەشن. هەرچەندە وەکو واقیعی زمانی کوردی ئەوە لەبەر چاو دەگرین، کە لە کاتی ئەمڕۆدا کۆڕ هەوڵ دەدا کە هاوسەنگی لە نێوان (بادینی و سۆرانی) ڕابگرێت، بەڵام ئەوە بەو شێوەیە ناکرێ، کە لەسەر لایەنی زانستی ئەم هاوسەنگییە بپارێزی، بواری پسپۆڕییەکە بکاتە قوربانی کێشەی زارەکان. بەم هەنگاوە هەردوو بوار سوودمەند نابن، نە زانستەکە (پسپۆڕییەکە) و نە زارە کوردییەکان و نە زمانی یەکگرتووی کوردی، دەکرا لە جیاتی ئەم شێوازە بنەمایەکی تری بەکار بهێنابوایە، کە ئەویش تەنیا یەك زاراوەی بەکار بهێنابایە. جا ڕێژەیەك لەو زاراوانە (بادینی) و ڕێژەیەکیش سۆرانی. ڕێژەیەکیش زاراوەی هاوبەش بەکار بهاتبوایە. بۆنموونە لە کۆمەڵێ زاراوە تەنیا دەنگێك دەگۆڕێ بە پێی زارەکان لەم بارەدا پێویست ناکا هەردوو وشە وەك زاراوە لە فەرهەنگەکەدا بەکار بێت. تەنیا یەکێکیان دەشێ بکرێ بە زاراوەیەکی گشتی. بۆ نموونە: (داهێنانی سەرەکی– داهێنانا سەرەکی)، (کێشی بەردەوام– کێشا بەردەوام، جودایی– جوداهی، بەکارهێنەری زمان– بکارهێنەرێ زمانی)...هتد. تەنانەت لە هەندێ باردا نەبوونی وشە لە زارەکی تر وای کردووە کە لە شێوەی گرێدا دەربڕینی بۆ دابتاشن. وەك (دەگمەن، گەلەك کێم).

٤– **ئەوەی سەرنجڕاکێشە ژمارەی زاراوەکان لەم سێ جۆر ڕیزکردنە گۆڕانێکی زۆری بەسەردا دێت.** بۆنموونە زاراوە کوردییەکان لە فەرهەنگی کوردی– عەرەبی ئینگلیزی ٣٩١٥ زاراوەیە کەچی لە فەرهەنگی عەرەبی ئینگلیزی کوردی دەبێتە ٣٨٧٢ و لە فەرهەنگی ئینگلیزی – کوردی– عەرەبی ژمارەکە دەبێتە ٣٩٠٩. ئەمەش نەچەسپاوی و بێ متمانەیی دەگەیەنێ لە فەرهەنگەکەدا.

پەراوێزەکان

[1]- یوجین ڤۆستەر (١٨٩٨-١٩٧٧) ئەندازیارێکی نەمساوییە، لە بواری کارەبا، بە ڕابەر و باوکی زاراوەسازیی نوێ ناسراوە و نوێنەری سەرەکی قوتابخانەی زاراوەسازیی ڤیەننایە.

[2] - علي القاسمي، المصطلحية (علم المصطلحات)، مجلة اللسان العربي، ع١٨، ص٩.

[3] - علي القاسمي: علم المصطلح: اسسه النظرية **وتطبيقاته العملية**، ص١٠.

[4] - محمود فهمي حجازي: الاسس اللغوية لعلم المصطلح، ص٢٠.

[5] - علي القاسمي، المصطلحية (علم المصطلحات)، مجلة اللسان العربي، ع١٨، ص١٠.

[6] - محمود فهمي حجازي: الاسس اللغوية لعلم المصطلح، ص١١.

[7] - سەرچاوەی پێشوو، لا ١١.

[8] - البرنامج العربي لمنظمة الصحة العالمية، علم المصطلح لطلبة العلوم الصحية والطبية، ص٢٥.

[9] - بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

أ- مهدي صالح سلطان الشمري، في المصطلح ولغة العلم، ص(٧٣-٧٤).

ب- احمد مطلوب، بحوث لغوية، ص(٢٠٧-٢٠٨).

[10] - بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

أ- خليفة الميساوي، المصطلح اللساني وتأسيس المفهوم، ص١٣-٢٠.

ب- البرنامج العربي لمنظمة الصحة العالمية، علم المصطلح لطلبة العلوم الصحية والطبية، ص٣٠-٣٩.

[11] - سەرچاوەی پێشوو، لا ٩.

[12] - محمود فهمي حجازي: الاسس اللغوية لعلم المصطلح، ص١٩-٢٨.

[13] - يوسف مقران، المصطلح اللساني المترجم (مدخل نظري الى المصطلحات)، ص٨٤.

[14] - محمود فهمي حجازي: الاسس اللغوية لعلم المصطلح، ص٢٠.

[15] - البرنامج العربي لمنظمة الصحة العالمية، علم المصطلح لطلبة العلوم الصحية والطبية، ص١٠.

[16] - يوسف مقران، المصطلح اللساني المترجم (مدخل نظري الى المصطلحات)، ص٨٥.

[17] - يوسف مقران، المصطلح اللساني المترجم (مدخل نظري الى المصطلحات)، ص٨٤.

[18] - هەندێك زاراوەی ئینگلیزی لەناو فەرهەنگەکەدا هەن، چەند جارێك دووبارە کراونەتەوە و هەر جارێکیش چەند زاراوەیەکی کوردییان بەرانبەر داناوە.

[19] - جواد حسني سماعنه، المعجم العلمي المتخصص (المنهج والمصطلح)، مجلة اللسان العربي، ع٤٨، ص٣٦.

سەرچاوەکان:

١- بە زمانی کوردی:

- لێژنەی ئەدەب لە کۆڕی زانیاری کوردستان، زاراوەی ئـەدەبی، چـاپخانەی وەزارەتـی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٦.

ب- بە زمانی عەرەبی:

١- احمد مطلوب، بحوث لغوية، دار الفكر للنشر والتوزيع، عمان، ط١، ١٩٨٧.

٢- البرنامج العربي لمنظمة الصحة العالمية، علم المصطلح لطلبة العلوم الصحية والطبية، فاس، ٢٠٠٥.

٣- جواد حسني سماعنه، المعجم العلمي المتخصص (المنهج والمصطلح)، مجلـة اللسـان العربي، ع٤٨، ١٩٩٩.

٤- خليفـة الميسـاوي، المصـطلح اللسـاني وتأسـيس المفهـوم، دار الامـان، الربـاط، ط١، ٢٠١٣.

٥- علي القاسمي، المصطلحية (علم المصطلحات)، مجلـة اللسـان العربـي، الربـاط، ع١٨، ج١.

٦- علي القاسمي: علم المصطلح: اسسه النظرية **وتطبيقاته العملية**.
http://www.4shared.com/file/3-lzcxo/_online.html.

٧- محمود فهمي حجازي: الاسس اللغوية لعلم المصطلح، دار غريب للطباعة، القاهرة.

٨- مهدي صالح سلطان الشمري، في المصطلح ولغة العلم، جامعة بغداد، بغداد، ٢٠١٢.

٩- يوسـف مقـران، المصـطلح اللسـاني المترجـم (مـدخل نظـري الى المصـطلحات)، دار ومؤسسة رسلان، دمشق، ٢٠٠٩.

ملخص البحث

هذا البحث بعنوان (معجم المصطلحات الأدبية، من منظور نظرية فوستر)، عبارة عن تقيم (معجم المصطلحات الأدبية) الذي تم اعداده من قبل لجنة الادب في المجمع العلمي الكوردستاني بلغات ثلاث، وهي: الكوردية، العربية، الانكليزية.

إلى جانب تقيمه لـ(معجم المصطلحات الأدبية) في ضوء النظرية الاصطلاحية، ويحاول البحث الحالي الاجابة على الاسئلة الآتية: الى أي مدى توجد في معجم المصطلحات الادبية اسس وخصائص المعجم الاصطلاحي؟ وهل يختلف عن القاموس العام؟ وأي نظرية أو اتجاه اصطلاحي تم اتباعه في هذا المعجم؟

ويحاول البحث في الفصل الاول والذي هو فصل نظري وضع اطار نظري عام لمعجم اصطلاحي، ولهذا تم الاستفادة من نظرية فوستر. وفي الفصل الثاني تم اجراء تحليل احصائي لـ(معجم المصطلحات الادبية، للجنة الادب في المجمع العلمي الكوردستاني) من منظور هذه النظرية.

Abstract

This study, which is captioned "Lexicon of Literary Terms from E.Wüster's Standpoint", analyses and evaluates the "Lexicon of Literary terms" written by Literary Committee of Kurdish Academy Assembly that covers Kurdish, Arabic and English languages. The study questions to what extent the work has operated the principles and incorporated the characteristics of lexicography? Is it different from general dictionaries? What theory or approach has been employed on which the lexicon is based? Those form research questions. The study attempts to answer the aforesaid questions and assess the work under the light of lexicography principles. Chapter one is dedicated to set a frame for specialized lexicon in the light of E.Wüster's viewpoint, while chapter two is set to statistically assess "Lexicon of Literary terms by Kurdish Academy Assembly" according to E.Wüster's theory.

بۆچوونە سۆفییانەکان لە دیوانی ئەحمەدی خانی

ئیبراهیم ئەحمەد شوان
زانکۆی سەلاحەدین/هەولێر
کۆلیژی زمان – بەشی زمانی کوردی

پوختە

ئەم لێکۆڵینەوەیە کە بەناونیشانی (بۆچوونە سۆفییانەکانی دیوانی ئەحمەدی خانی) یە، باسی لایەنی سۆفییانەی خانی دەکا لە دیوانە شیعرەکەیدا. سەرەتا باسی رابەری تەریقەت و رێبازی سۆفییانە و پێوەندیی مورید بەڕابەرەوە کراوە و پاشان بە متماکردنە سەر نموونە شیعرییەکان لایەنی سۆفیگەریی مەجازی و حەقیقی دەستنیشان کراوە و ئاماژە بە قۆناغەکانی سۆفییانەی کراوە.

پێشەکی

هەتا ئەم ساڵانەی دوایی (ئەحمەدی خانی) هەر بە مەم و زینەکەی دەناسرایەوە و لێکۆڵینەوەی توێژەران لە چوارچێوەی ئەو داستانە مەزنەدا بوو، جا لێکۆڵینەوەکان رامیاری بان یان نیشتمانی یاخود سۆفیگەری و فەلسەفی.

هەر کە دیوانەکەی (خانی) لە ساڵی ٢٠٠٥دا کەوتە بەر دیدی خوێنەرانی، مەیدانی لێکۆڵینەوەکان فراوانتر بووە و غەزەل و قەسیدەکانی بوونە کۆمەڵێ کەرەستەی خاوی دیکە کە دەتوانرێ چەند لایەنێکی دیکەی بیروباوەڕەکانی ئاشکرا بکرێن.

یەکێك لەو لایەنانەی کە توێژەر مەبەستیەتی نووکی خامەی لێ بەگەڕ بخات، ئەوەش لایەنی سۆفیگەرییە لە دیوانەکەی خانیدا.

لێكۆڵینەوەكە لە دوو تەوەرە پێك هاتووە:

تەوەرەی یەكەم: ڕابەر و تەریقەت لای خانی، پێوەندیی مورید بە ڕابەرەوە، خانی و ئاماژەكردن بە ڕابەری تەریقەت.

تەوەرەی دووەم: قۆناغەكانی خۆشەویستی لای (خانی) كە ئەمانەن:

١- خۆشەویستیی مەجازی.

٢- خۆشەویستیی پێغەمبەر (ص).

٣- خۆشەویستیی خوایی. لە دوای ئەمانە دەچینە سەر بابەتی: خانی و فەنابوون، لە فەناوە بەرەو بەقا، خانی و خۆشییەكانی بەهەشت.

تەوەرەی یەكەم

ڕابەر و تەریقەت لای خانی:

هەر شاعیرێك گەر لە ڕووی سۆفیگەرییەوە باسی لێوە بكرێ، دەبێ بە بەڵگە بسەلمێنرێ كە سۆفییە، بەڵام لەبەر ئەوەی (خانی) سەلمێنراوە كە سۆفییە بۆیە ئەم بوارە دەبوێرین و تەنیا ئاماژە بە هەندێ زاراوەی سۆفیگەری دەكەین كە لە یەكەم غەزەلی دیوانەكەیدا بەرچاو دەكەون بە ناونیشانی (نەققاشێ ئەزەل ڕۆژا سەر لەوحەیێ رەنگین دا) كە ئەمانەن ((نەققاش، ئەزەل، ڕۆژ، لەوح، كیتاب، عەشق، رەسم، نەفخ، مەلەك، عیلم، خەت، سەجدە، مەحبووب، ئیبلیس، دێر، رووح، ئەنەل حەق، واحید، ساقی، جام، مەی، سەرخوەش، دڵ، دین، پەرتەو، مەزاهیر، مومكین، نوور، تەمكین، زولەیخا، یووسف، میسباح، ئەبەد، قەندیل، گەنج، جان، جەمال، عیرفان، زاهید، شاهید، سۆفی، سیڕ، نوقتە)) دیوانی خانی،ل ٤٩ - ٥٠. جا ئەگەر بە سەرجەم دیوانەكەیدا بچین ئەوا بە سەدەها وشە و زاراوەی سۆفییانەمان بەرچاو دەكەوێت كە (خانی) لە شوێنی گونجاوی خۆیان بەكاریانی هێناون و ئەمەندەی سەرەوە نموونەی مشتێكە لە خەروارێك.

هەر چەندە ڕێبازی نەقشبەندی لە سەردەمی جزیری و خانیدا بە شێوەیەکی فـراوان وەك سـەردەمی مـەولانا خالیـد و خەلیفـەکانی لـە کوردسـتان بـلاّو نەبووبوویـەوە، بـەلاّم وەك ڕێبـازێکی دێـرین بـوونی خـۆی سـەلماندبوو. بـەپێی بۆچوونی (زەڤەنگی) و هەندێ لە نووسەرانی دیکە لەوانەش خۆم، جزیری سەر بە ڕێبازی نەقشبەندی بووە[1]، بەڵگەی ئەمەش لە دیوانەکەیدا بەرچاو دەکەوێ[*].

لـە دوای جزیـریش (خـانی) تاکـە سـوارەی مەیـدانی ئـەدەب بـووە و هـەر دوو بەرهەمی (مـەم و زیـن و دیوانەکـەی) ئاماژەیـان بـە لایـەنی سـۆفیگەری کـردووە. (خانی) بە ئاشکرا ناوی (نەقشـبەندی) دێنـێ و نیشـانی دەدا کـە ڕێبـوارێکی ئـەو ڕێبازە بووە:

مەدی نەقشەك ژ نەقشێ نەقشبەندان

ڤە بوو قەیدێ دمن یەك یەك ژ ڕەندان /د.خ/٢٤٥

واتا: من نەخشێکی شێخی نەقشبەندییەکانم بینی و یەکە یەکە کۆتـەکانی دەسـتم بوونەوە و ئازاد بووم. بینینەکەشـی هەسـتییە یـا مەعنەوییـە، هەسـتی بـە چـاوی سەرە و مەبەست لە مەعنەویش پێوەندییە (رابطە) کە نەقشـبەندییەکان باوەڕیـان پێی هەیە و بە مەزنترین هۆکارەکانی گەیشتنە خوای دادەنێن، چـونکە فەنایـە لـە شێخ و پێشەکیی فەنابوونە لە خودادا.

(خــانی) وەکــو نەقشــبەندییەك کــە (مجــذوب ســالك)ە زۆران جــار وشــەی (مجـذوب)ی بـەکارهێناوە، چـونکە نەقشـییەکان بـە جەزبـە دەسـت پێدەکـەن، هەروەکو شێخی نەقشبەندی دەڵێت ((بداية طريقتنا نهاية الطرق الاخرى))[2].

خانی و ڕابەری تەریقەت

ئەحمەدی خانی ڕاستەوخۆ ناوی ڕابـەی تەریقـەتی نـەهێناوە، بـەلاّم بـە چـەند شێوازێك هێمـای بـۆ کـردووە، لەمەشـدا جـۆرە لێکچـوونێك بـەدی دەکـرێ لەگـەڵ

* بڕوانە لێکۆڵینەوەیەکی / د.ابراهیم احمد شـوان، شـیعری عیرفـانی لـە نێـوان باباتـاهیر و جزیریـدا. گۆڤاری (الاستاذ) ژمارە /٥٣ ساڵی ٢٠٠٥، ل ٨١٧ – ٨١٨ .

(مەلای جزیری)دا، چونکە ئەویش ناوی رابەری نەهێناوە و بە ((مورشـید و پـیر و خـدر))[٣] نـاوی بـردووە. ئەمـەش شـتێکی ئاسـاییە چـونکە (خـانی) لـە رووی سـۆفیگەرییەوە شـاگردی (جزیـری) بـووە و گـەلێ لـە شـیعرەکانی کاریگـەریی جزیرییان پێوە دیارە.

گـەر سـەیری دیوانەکـەی (خـانی) بکـەین دەبیـنین بـەم وشـانەی خـوارەوە ئیشارەتی بە رابەری تەریقەت کردووە کە ئەمانەن:

١- شەیخێ مە:

شاهید بی تۆ ئەی زاهید مەحبووب پەرەستم ئەز

بێ شاهید و مەی نابم شەیخێ مە ئەو ئایین دا /د.خ/٥

٢- شەیخێ جام:

شەیخێ جام ئەر نەفەسێ هەمدەمێ دل کەت ب موراد

لێ موورادێ دلێ مورد بێ کەشفێ قوبوور / د.خ/١٤١.

٣- مورشیدێ کامل:

رەمز و ئیعجازێ دخووبان بێ عیبارەت مەدح دکەم

مورشیدێ کامل ئەزم ئیرۆهە ساحێب رازم ئەز/ د.خ/ ١٧٨.

لەم بەیتەی سەرەوەدا وا پێدەچێ (خانی) خۆی لە پلەی رابەری دابێ و پێویستی بە رابەریی کەسی دیکە نەبێ.

٤- نەقشی نەقشبەندان: لـەم بەیتـەی دادێ مەبەسـتی لـە نەقشـبەندان رابـەری رێبازی نەقشبەندییە کە رابەریەتی کردووە بەرەو رێگەی ڕاست:

مە دی نەقشەك ژ نەقشێ نەقشبەدان

ڤە بوو قەیدێ د من یەك یەك ژ زەندان /د.خ/٢٤٥ .

ئەو بەیتانەی کە تۆمـار کـران هـەموویان بەڵگـەن لەسـەر هـەبوونی رابـەر لای ئەحمەدی خانی، کەوابوو (خانی) سۆفی بووە.

پێوەندیی ڕێبواری سۆفیگەری بە ڕابەرەوە

ڕابەری تەریقەت بە گشتی و لای نەقشبەندییەکان بە تایبەتی پلە و پایەیەکی بەرزی هەیە و جێگەی ڕێزی ڕێبوارانی سۆفیگەرییە و لە هەموو کار و فەرمانێکیدا گوێڕایەڵی دەکەن و بێ فەرمانی ناکەن، چونکە بەلای ئەوانەوە چۆن ((حەزرەتی جوبرائیل ئەمینی وەحییە بەم جۆرە شێخ ئەمینی ئیلهامە))[٤] لە خۆیەوە فەرمان ناکات و بەگوێکردنی شێخ ڕەزامەندیی خودایە و ئەوەی گازاندەی هەبێ لە ڕیزی تەریقەت دەردەکرێ. هەر لەم بارەیەوە گوتراوە ((هەر کەسێ شێخێکی نەبێ بۆ ئەوەی لە دونیا پەرستی و خۆبەزلزانین و عوجب و ریا و حەسوودی بیپارێزێ ئەوا بەرامبەر خودا گوناهبارە))[٥].

(خانی) پێی وایە ئەوەی لە عیشقەکەی راستبێ و لەگەڵ دولبەرەکەی دووڕوو نەبێ، دەبێ لەگەڵ رای ئەو بێ و سەرپێچیی فەرمانەکانی نەکات و وەکو سەنعانی فەرمانی یارەکەی جێبەجێ بکا بە فەرمانی ئەو کافر بێ و قورئان بسووتێنێ، لێرەدا دولبەر شوێنی رابەری گرتۆتەوە:

د فەرمانی کێ صادق بت	و ناخوازێ موناڤق بت
دڤێ هەردەم موافق بت	وەکی شەیخی د سەنعانی
وەکی شێخی دهادر بت	د فەرمانێ دە نازر بت
ب ئەمرێ دۆستێ کافر بت	بسووژی صوحفێ قورئانێ /د.خ/٣٣٦

(خانی) لەو باوەڕەدایە ڕابەری کامڵ هەڵە ناکا و گەر لە رووکەشەوە فەرمانەکەی نەشیاو بێ، بەڵام لە ناخەوە حیکمەت زانە و دەزانێ ئەنجامەکەی چی دەبێت، هەروەکو سەنعانی کە لە رووکەشیدا کارەکانی هەمووی دژی ئیسلام بوون و پاشان بە کچەکەوە بەرەو ئیمان و خۆشەویستیی حەقیقی گەڕانەوە.

(خانی) لەم هەڵوێستەیدا تانە لە سۆفی دەدا کە هەر رووکەشی کارەکانی بەدی دەکا و بێ ئاگایە لە ناخ و حیکمەتی کارەکانی، خانی لە سەرووی پلە و پایەی سۆفییەوە دەدوێ و وەکو عاریفێ هەڵسوکەوت دەکا و بە ئاشکرا دەڵێ:

سۆفییەکان شەوکۆرن و چاویان نووری عەشق بەدی ناکات و شتەکان لەسەر حەقیقەتی خۆیان نابینن:

ئەگەر دلبەر مەجازی بت ژ رەنگێ لبسێ غازی بت
بلا سۆفی نەڕازی بت بمینە ئەو د حیرمانێ
بنێ سۆفی قەوی دینە وەکی خەففاشێ مسکینە
لنك وی رۆژ تو رەنگ نینە چو نابینت ژ عومیانێ /د.خ/٣٣٧

(خانی) بەهۆی رابەری تەریقەتەوە دڵ و دەروونی کراوەتەوە و لە ڕێگەی هاودەمیی ئەو فەیز و بەرەکەتی بەسەردا باریوە:

گوشادا دل ژ بۆ من را مویەسسەر نەبوو بێ سوحبەتا سوورەت لەوەندان/د.خ/٢٤٥

رابەر هەمیشە لە یارمەتیدانی موریدەکەیدایە و وەکو کۆنترۆڵی ئامێر کار لە دڵ دەکات، لەم بەیتەدا بەهۆی رابەرەوە ڕێگەی گەیشتنی کەعبەی پیرۆزی لێ کورت بووەتەوە و مەدەد و یارمەتی شێخی بۆ هاتووە:

ل من کورت بووریا کەعبا ویسالێ ژ نوورا تەلعەتا بالابلندان / د.خ/٢٤٥

لە بەیتە شیعرێکی دیکەدا رابەرەکەی (خانی) بە نهێنییەوە خەڵوەتی لەگەڵ کردووە و لە لێوەکانی خۆی شەربەتی خۆی داوەتێ، خەڵوەت یەکێکە لە سرووتەکانی نەقشبەندییەکان و لقێکە لە (سفر) کە دابڕانە لە کۆمەڵگا و ڕوو لە خوا کردنە، بۆ نموونە:

نیهانی خەلوەتەك دا من ژ لەعلان شەربەتەك دا من
بو وەسلی سوحبەتەك دا من کرم بەندە د فەرمانێ/ د.خ/٣٣٦

خانی و خۆشەویستی

خۆشەویستی ئارەزووکردنی دڵە بۆ شتێ، هەرکە ئەو ئارەزووکردنە بەردەوام بوو و چەسپا پێی دەگوترێ عەشق، لەو کاتەدا عاشق ئامادەیە لە پێناو مەعشووقەکەی هەموو شتێ بکات.

ئەو خۆشەویستییەی ئێمە باسی دەکەین سۆفییانەیە، واتا: خواییە، ئەم خۆشەویستییە یا لە ڕێگەی عەشقی مەجازییەوە پەیدا دەبێ، یاخود نوور ئاسایە و دەڕژێتە دڵ و دەروونی دڵدارەوە.

پێناسەی خۆشەویستی هێندە ئاسان نییە و ئەستەمە بکرێت و هەرچی لە بارەوە گوتراوە باسی شوێنەوار و بەروبووم و هۆیەکانێتی چونکە ئەو خۆشەویستییە تایبەتە بە پەروەردگاری مەزنەوە[٦].

خۆشەویستیی خوایی بناغەی سۆفیگەرییە و بێ ئەو سۆفییەتی قالبێکی بۆشە، خۆشەویستی لای ئەحمەدی خانی بە سێ قۆناغدا رەت دەبێت کە ئەمانەن:

١) خۆشەویستیی مەجازی: ئەحمەدی خانی لە شیعرەکانیدا ناوی هیچ کچێکی نەهێناوە، بەڵام لە چەند شوێنێك هێما بۆ عەشقی مەجازی دەکات. لەم بەیتەی خوارەوەدا روونی دەکاتەوە کە عەشق یان مەجازییە یان حەقیقی، لە هەردوو باردا دڵ دەسووتێنێ، جا چ بە ئاگر چ بە نوور، گەر مەجازی بێ بە ئاگر و گەر حەقیقی بێ بە نوور:

عیشقبازی دوو تەریقن، چ حەقیقەت چ مەجاز

شەمعێ جان دێ بسووژیتن، چ ب نار و چ ب نوور /د.خ/١٤٣

لە بەیتێکی دیکەدا باسی دولبەری مەجازی دەکات و ئامادەیە بۆ جێبەجێکردنی فەرمانەکانی، هەرچەندە سۆفی لەم هەڵسوکەوتە رازی نییە و بێ خەبەرە لە ئاکامی ئەو کارە. عەشقەکە لێرە مەجازییە بەڵام هەنگاوێکە بۆ عەشقی حەقیقیی خوایی چووە:

ئەگەر دلبەر مەجازی بت ژ ڕەنگێ لبسێ غازی بت

بلا سۆفی نەڕازی بت بمینە ئەو د حرمانێ / د.خ/ ٣٣٧

(خانی) کە لە عەشقی مەجازی دەگوازێتەوە یەکسەر بەرەو عەشقی خوایی ناچێت، بەڵکو لە خۆشەویستیی پێغەمبەرەوە بەرەو ئەڤینی خوایی هەنگاو دەنێت.

٢- خۆشەویستیی پێغەمبەر (ص): ئەم خۆشەویستییەش بەشێکە لە خۆشەویستیی مەجازی، چونکە پێغەمبەریش مرۆڤە، بەلاّم قۆناغێکە بۆی. لەم دوو بەیتەدا دولبەر بەشێکی لە بوونی (خانی) تێدایە و هەموو جەزبەدارێك ئاگاداری نهێنیی عەشقی خانییە، مەبەست لە جەزبەدار موریدی نەقشبەندییە:

دلا قەت نینە مەحبووبەك ژ تە جوزئەك نەبت لالی

دلاراما نە مەجزووبەك هەیە سڕا تەژی خالی /د.خ/٣١١

پاشان (خانی) خۆشەویستەکەی خۆیمان بۆ دەستنیشان دەکات و دەڵێ: کێ بێ دوای ئەم هەموو ئازارە ئارەزوو لە یارێکی چواردە ساڵی نەکات، لێرەدا جۆرە وردەکارییەك لە چوارینەکەدا هەیە و مەبەستی (٤ ×١٠ =٤٠) یاری چل ساڵییە کە لە (٤٠) ساڵی بووەتە پێغەمبەر. ئەم بۆچوونەش هەر لە خۆڕا نییە و لەم بەیتانە پەیدا بووە کە لەمەودوا ئاماژەیان پێدەکەین و هەموویان بەرەو ئەو قەناعەتەمان دەبەن کە چواردە ساڵییەکە پێغەمبەرە (ص):

جەگەر نالی مەهاڤێتن هەمی یەك یەك هلاڤێتن

گەلۆکی بت کو ناڤێتن حەبیبەك چاردە سالی /د.خ/٣١٢

(خانی) لە چوارینەیەکی دیکەدا زیاتر یارەکەیمان پێ ئاشنا دەکا و چەند سیفەت و دەسەلاّتێکی دەداتێ کە هەر شایانی شەئنی پێغەمبەرە (ص)، لەوانەش: لەسەر تەختی دڵی شاعیر سوڵتانە و دڵی ئەو یارە عەرشی یەزدانە و ئاگاداری حاڵە دەروونییەکانی شاعیرە و خاوەنی زانستێکی زۆرە و وەکو (خانی) کۆڵەوار نییە:

ل تەختێ دل ئەو سوڵتانە	**دلێ وی عەرشی رەحمانە**
وەکی خانی نە نەزانە	**دزانت ئەو ب ئەحوالی** /د.خ /٣١٣

لە نیوە بەیتی دووەمدا ئاماژە بە فەرموودەیەکی پێغەمبەر (ص) هەیە کە دەفەرمووێ ((قلب المؤمن عرش الرحمان)) (٧).

لە چوارینی کۆتاییدا روونی دەکاتەوە کە یارەکەی ئاگاداری حاڵە سۆفییانەکانی ئەوە و هەرچەندە لە رووکەشدا توندوتیژە، بەلاَم لە ناخەوە بە رەحم و دڵسۆزە:

ب ئەحوالی خەبەرداره	**ب سوورەت ئەو خوە غەداره**
دباتین ئەو پوڕ دڵداره	(**سبحانه الله**) **چ ئەو عالی** /د.خ/٣١٣

٣- خۆشەویستیی خوایی: ئەحمەدی خانی دوای ئەمە بەرەو خۆشەویستیی خوایی دەچێت، بە خۆشەویستیی خوایی شەوی تاریك یان دڵی تاریك دەبێتە رۆژی رووناك، یاخود بەو خۆشەویستییە نەبوون دەبێتە بوون، چونکە مرۆڤ سێبەرە و لەناو دەچێ، هەرکە گەیشتە حەقیقەتی خۆشەویستی بە نەمری دەمێنێتەوە، ئەمەش لە رێگەی ئەو نوورەی کە بەلای سۆفییەکانەوە دەرکەوتنی بوونەوەرانە، لەسەر حەقیقەتی خۆیان، ئامێری ئەو نوورەش رۆژ و دڵە. بە واتایەکی دیکە زیندووکردنەوەی دڵی مردوو بە دەستی رابەری کامڵ لە گینە هەرچەندە بە لای هەندێکەوە ئەستەمە:

شەبێ زوڵماتێ ب ئیمکانێ دبت سوبحی نوما

ئافتابێ ئەحەدییەت ژ فەلەق تێتە زوهوور /د.خ/١٤٥

(خانی) داوا لە مەیگێڕ (ڕابەر) دەکا کە پێکێکی پاککەرەوە بەسەر دڵیدا بکات، ئەویش سەرو ماڵ و دڵ و گیانی خۆی دەداتێ بۆ ئەوەی چڵکی دڵی بشۆرێتەوە و پێی بگاتە مەقاماتی بالاَ و ببێتە خاوەنی کەشف و کەرامەت و دارەکەی حەللاج، مەبەست لەو دارە یان داری مەعریفەیە، یاخود ئەو سێدارەیە کە حەللاجی پێ لە خاچ درا. وشەی (منصور) ئاماژەیە بە حەللاج یاخود ناوی بەرکارە و بە واتای

سەرکەوتوو دێت، چونکە ئەوەی بگاتە ئەم پایەیە سەرکەوتووە جا بمێنێ یان نەمێنێ:

سەرو مال و دل و جانێ مە فیدایێ تە بتن

بکە قەلبێ مە تو ساقی ژ شەرابا خوە تەهوور

دا بکەم کەسبێ مەقامات عولوویێ دەرەجات

یا بکەم کەشفێ کەراماتێ ژ دارا مەنصوور /د.خ/١٤٦

شاعیر لەو باوەڕەیە کە داری مەعریفەت یاخود ئەو کانگای مەعریفەیەی کە حەللاج زانستی خوایی لێ وەردەگرت، هەر ئەو دارەیە کە نەوای (أنا اللە)ی لێوە هات، بۆیە داوا لە زاهیدی رواڵەت بین دەکات کە سەردانی ئەو دارە بکات لە دۆڵی قودس ((**ونودي من شاطىء الوادي الايمن في البقعة المباركة من الشجرة أن يا موسى إني أنا الله**)) القصص /٣٠ تاکو گوێی لە دەنگی (انا اللە) بێت لە کێوی طووری دڵی شاعیر:

ب زیارێ وەرە قەیدا شەجەرا وادییێ قودس

کە بزانی ببهی صیتێ (أنا الله) ژ طوور /د.خ/١٤٨

* * *

لە قەسیدەیەکی دیکەدا (خانی) ئاماژە بە میعراجی دڵی دەکات کە بە دوای نێچیری خۆیدا وێڵە و بێ ویستی ئەو ئارەزووی لە فڕین کردووە، ئەم ئارەزووەش بریتییە لە بێزاربوونی رۆح لە ناو چوارچێوەی جەستە و گەڕانە بە شوێن ئەو حەقیقەتەی کە باڵندەی دڵی ئارەزوویەتی:

دیسان دڵی شەیدا ژ نوو **بێ ئیختیار پەرواز کر**

صەیدەك دیە و بەردایە دوو **مەیل و فڕا شەهباز کر** /د.خ/١٥٦

ئارەزووی دڵی (خانی) بۆ حیکمەتە، حیکمەتیش کامڵە و لەجێی خۆیەتی، ئەو عەشقەی شاعیر بەدوایدا وێڵە عەشقێکی حەقیقییە و لە وشەی (عنقا)دا بەرجەستە بووە. غەزالی لە (رسالة الطير) دا کە میعراجی باڵندەکانە بەرەو خودا وشەی (عنقا)ی بەکارهێناوە و (عطار) یش لە (منطق الطير) وشەی (سیمورغ)ی

تۆمار کردووە و هەردووکیان یەك شتن و مەبەست لێیان حەزرەتی خواییە، عەنقا شوێنی بەرز و دوورە، باڵندەی دڵی (خانی)یش بۆیە بەرەو هەوراز دەچێ تا بگاتە خزمەتی ئاستانەی خوایی:

مەیلا وی مەحضا حیکمەتە　　　صەیدا وی عەنقا سیرەتە

تەیرێ وی بالا هیمەتە　　　لەورا تەلەب ئەفراز کر /د.خ/١٥٧

(خانی) لەوە ئاگادارە کە گەشتەکەی بەرەو کوێیە و زۆر چاك دەزانێ ئەوەی بەو ڕێگایەدا بڕوات لە دولبەری حەقیقی دەگەڕێ و گەیشتنە ویش کارێکی هەندە ئاسان نییە و وەکو راوکردنی عەنقایە (عەنقاش باڵندەیەکی ئەفسانەییە و نابینرێ و ناگیرێ)، بۆیە نابێ لە تۆڕەکەی خافڵ بێت:

عەنقا ب دەست کەس ناکەڤت　　　دامەك دڤێ ئەو داکەڤت

نابت کو غافل راکەڤت　　　ئێ قەصدێ صەیدا بازکر /د.خ/١٥٨

ئەحمەدی خانی لێرەدا بەراوردێ دەکا لە نێوان شێوەی یاری مەجازی و حەقیقی، پێی وایە شێوەی مەجازی جوانییەکەی دڵ مەست دەکات بەڵام زۆرخایەن نییە و جەستەیەکی مردووی بێ گیانە، بە پێچەوانەوە عەشقی حەقیقی کە عەنقا ئاسایە و دەست ناکەوێ، جا ئەوەی بیەوێ بیگاتێ پێویستە گیانی خۆی لە بەندیخانەی جەستەی ئازاد بکا و بە شوێنیدا بڕوات تا دەیگاتێ، ئێمەش بەم شێوەیە هەڵسوکەوتمان کرد:

شەکلێ مەجازی چەندەکە　　　صەیدا حەقیقی ویردەکە

تەیغوونێ قەیدا لێ ڤەکە　　　بەحرێ مە بەر ئەنداز کر /د.خ/١٦١

خانی و فەنابوون

فەنا نەمانی بەندەیە لە بوونی حەقدا، واتا: نەمان و توانەوەی سیفەتە مرۆڤییەکانە لە سیفەتە خواییەکاندا، فەنا کۆتایی رۆیشتنە بەرەو خوا و بەقا سەرەتای رۆیشتنە لە خودا.

(خانی) لە چەند بەیتێکدا ئاماژە بە فەنابوون دەکات، سەرەتا مرۆڤ دەکاتە دوو بەشەوە، بەشێکیان کە پەیدا دەبن خۆیان لەم دونیایە فانی دەکەن بۆ ئەوەی لە جیهانی دوایی باقی بن، هەندێکیشیان بێ بەرامبەر خۆیان لە دونیا فانی دەکەن، واتا: بە دوای ئارەزووی خۆیان دەکەون و ڕۆژی دواییان لەبیر نییە و لە ئەنجامیش لەناو دەچن بێ بەرامبەر و پاداشت.

چینی یەکەم بوونی خۆی فانی دەکا بۆ ئەوەی بوونی تۆ (خودا) بەدەست بێنێ و لە ناو بوونی تۆ بتوێتەوە و لە سەودای کڕینی جوانیی تۆدان، خانیش وەکو ئەو پیرێژنەی کە چەنگێ خوری لە دەستدا بوو و دەیویست جوانیی یوسفی پێ بکڕێ، ئەویش دەیەوێ بەو سەرمایەوە جوانیی خودایی بەدەست بێنێ و تێیدا فانی بێت:

هن نەقدێ فەنایێ دگوهۆڕن ب بەقایێ

هن نەقدێ وجوودا دکن بێ بەدەل ئەفنا /د.خ/٧٧

هەریەك ب وجوودا خوە وجوودا تە دخوازت

بیل جوملە خەریدارێ جەمالا تەنە حەققا

لەو شوبهەتێ پیرا ب هەوەس تالیبێ یووسف

دۆر هاتییە (خانی) کە لە فاریس ددەست دا / د.خ/٧٨

لە بەیتی دووەم و سێیەم جوانیی خوایی وا لە خۆشەویستانی خوا دەکا کە هەوڵی فەنابوونی خۆیان بدەن لەو جوانییەدا، لەو بەیتە شیعرانەش کە خانی تێیاندا وەسفی جوانیی یارە مەجازییەکەی دەکات مەبەست لێی جوانیی یاری حەقیقییە چونکە ئەو جوانییەی کە بە یاری مەجازی بەخشراوە بەشێکە لە جوانیی خوایی.

(خانی) لە چەند بەیتێکی دیکەدا ئاماژە بە عاشقبوونی خۆی دەکا بۆ نووری خوایی، ئەو نوورە خواییەش بریتییە لە جوانیی خوایی، بۆیە دڵی شاعیر بە جوانیی خوایی ڕووناك بۆتەوە و وەکو ئاوێنەیەکی لێ هاتووە کە ئەو نوور و جوانییەی تێدا تیشك دەداتەوە:

عاشقێ نوورا خودامە   گەر ببینم ئەز جودامە

بۆ جەمالێ موبتەلامە   کەس ب حالی من نزانی /د.خ/٣٢٨

ئەی ئاینەیێ دل ب جەمالا تە موجەللا

صەد صەفحە ب یەك زەڕە ژ نوورا تە موتەللا /د.خ/٨٤

نووری خوایی جوانیی خواییە، عاشق کە عەشقی نووری خوایی دەبێ دڵی پێ ڕووناك دەبێتەوە و عەشقی جوانیی ئەو نوورە دەبێت ((الله نور السماوات والارض)) النور /٣٥، لەو عەشقەدا دەتوێتەوە و پێوەندیی بە جیهانی هەستییەوە نامێنێ و لەو جوانییەدا فانی دەبێ و لەدەوروبەری خۆی دادەبڕێ. لەم بەیتەی دادێ (خانی) هەست بە فەنابوونی خۆی دەکات لە نووری جوانیی خودادا و لە خەڵك دابڕاوە و کەس لە حاڵ و حەواڵی نازانێ:

خەستە حالم پوڕ فەنامە   ژ یار و دۆستان ئەز جودامە

عاشقێ نوورا خودامە   کەس ب حالی من نزانی /د.خ/٣٢٨

فەنابوونەکەی (ئەحمەدی خانی) وەکو فەنای ئەو سۆفییانە نییە کە هەندێ شەتەحاتیان بەسەر زاریدا دەهات وەکو (انا الله، انا الحق، لیس في جبتي سوی الله)، هەروەها وەکو بیروباوەڕی مەسیحییەکان نییە کە پێیان وایە حەزرەتی مەسیح خوایەتیی تێدا تەجەلی کردووە و کڕنۆشی بۆ دەبەن، لەم بەیتەدا دەردەکەوێ کە (خانی) لە دێرەی مەسیحییەکان هەستی کردووە کە (روح اللە — عیسا) لای ئەوان شوێنی دەرکەوتنی خواییە لە هەموو شتێ:

ئەز چوومە دەری دێرێ، من دیتی کو (روح الله)

تەکراری موسەوەر بوو حەتتا د نهالین دا / د.خ/٥٨

(خانی) لە بەیتی دوای ئەمەدا دەڵێ: ئەو مەسیحییانە کە وایان هەست دەکرد بەشێکن لە خودا (انا الحق) یان بەسەر زاردا دەهات، بەڵام خۆی تەنیا ڕەهای (الواحد المطلق) دەگوت و پێی وایە لەو زیاتر بوون نییە:

وان جوملە (انا الحق) گوت، من واحیدێ موتلەق گوت

ساقی ب خوە ئەز گرتم جامەك مەیێ نۆشین دا / د.خ/٥٩

لەم بەیتەی سەرەوەدا ساقی خودایە و خانێی بۆلای خۆی کێش کردووە و پێکێ مەیی پێشکەش کردووە و فانی بووە. هەرکە مەیگێڕ مەیەکەی بە (خانی) دا، نۆشی کرد و پێی تێکچوو، پاشان بووە جیهانێکی بچووك لەناو جیهانی گەورەدا و پشتی خۆی بە یەکێتی رەها بەست و وای هەست کرد کە هەموو شتێکە لە وجوود:

من نۆشی و سەرخوەش بووم، فیلحال مشەوەش بووم

ئەز چار و نە هوشەش بووم، من تەکیە ب بالین دا /د.خ/٦١

چوار، رەگەزەکانە (خۆڵ و ئاو و هەوا و ئاگر)، نۆ، نۆ ئەستێرەکانە، شەش، شەش لایەکانە. ئەمە جیهانە گەورەکەیە و (خانی) یش جیهانێکی بچووکە لەو گەورەیەدا.

ئا لەوکاتەدا (خانی) هەست بە پایەی خۆی دەکا و تێدەگات کە مرۆڤێکی کامڵە و لە نەوەی ئادەمە و شایانی ئەوەیە کە فریشتەکان کڕنۆشی رێزی بۆ ببەن و ئەوەی ئینکاری بکا وەکو ئیبلیس بە سزای خۆی دەگات:

ئادەمێ کامل ئەزم، بوویمە مەسجوودێ مەلەك

موددەعی گەر نەبتن سەجدە ب من هاسەرێ خشت /د.خ/١٢٠

لە بەیتێکی دیکەدا بە ئاشکرا ئەوە روون دەکاتەوە کە خودا مرۆڤی کردۆتە نوسخەی جیهانێکی بچووك بۆ جیهانێکی گەورە و دڵ بووەتە عەرشێکی مەزن و نهێنییەکانی خودای تێدا شاردراوەتەوە ((ما وسعني سمائي ولا أرضي بل وسعني قلب عبدي المؤمن))(٨)، لەم رووەوە (خانی) دەڵێت:

ئینسان تە ژ بۆ عالەمێ کوبرا کرە نوسخە

لەو موضغە یەکێ ژی تو دکەی عەرشێ موعەللا /د.خ/٨٤

بەم پێیە (خانی) کە لە بوونی خوادا فانی بووە، خودا هەندێ لە نهێنییەکانی خۆی نیشان داوە، بۆیە پشتی لە هەموو کەس کردووە و رووی هەر لە خودایە و بەس:

سپڕا خوه نیهانی تەکودا ئەحمەدی خانی

(أزغیری برشد به تو اوردی تولاّ) /د.خ/٨٣

لەم بەیتەی (خانی) کە بە زمانی تورکییە، دەیەوێ لە گۆڕەپانی فەناوە بەرەو عەنقای بەقا بچێت، عەنقا ڕەمزێکی سۆفییانەیە و مەبەست لێی خودایە، کەواتە بەقا مانەوەیە لە بوونی خودا:

بیدایی فنابنم رهگزرم در   عنقایی بقا همّت همراه پرم در /د.خ/١٧٢

خانی و خۆشییەکانی بەهەشت

(خانی) وەکو عاشقێکی خوایی تەماعی لە خۆشییەکانی بەهەشت نییە و کە بەهەشتی دەوێ بۆ ئەوەیەتی خوای تێدا ببینێ، لێرەدا پێڕەویی رابیعەی عەدەوییەی کردووە کە گوتوویەتی ((الهي ما عبدتك خوفاً من نارك ولا طمعا في جنتك بل عبدتك محبة فيك))(٩)، بە گشتی سۆفییە فەلسەفییەکان هەموو لە سەر ئەم بۆچوونەن، بۆ نموونە:

بن عاشق دیداری نەحاجت غم دیوار

جنه دخی بر پر دەئی قطع نظرم در / د.خ/١٧٢

هەروەها (خانی) لەم شەشینەیەدا بە ئاشکرا دەڵێ: گەر لە حەشرێ دولبەر (خودا) نەبینم بەهەشتم بۆ چییە و خۆڵەمێشی پێ وەردەکەم:

گەر د حینا ئەز وەفات بم بێتە سەر من عزرەئیل

موژدەیا خولدێ دوێ گاڤێ بدەت من جبرەئیل

خضر و ئیلیاس هەم ببێتن هەر ژ بۆمن را دەلیل

دێ ببێژم من نەڤێتن خولد و کەوثەر، سەلسەبیل

گەر بزانم ئەز د حەشرێ دا نەبینم دلبەرێ

دێ چ لێ کەم جەننەتێ پێ وەربکەم خاکستەرێ / د.خ/٣٦٦

ئەنجام:

لێکۆڵەر لە کۆتاییدا بەم ئەنجامانە گەیشت:

١- خانی سەر بە ڕێبازی نەقشبەندی بووە و بە شەیخ و شەیخ جام و مورشیدی کامڵ ئاماژەی بە ڕابەرەکەی کردووە.

٢- لە زانستی سۆفیگەریدا بەتوانا بووە و بە لێشاو زاراوەکانی سۆفیگەری لە شوێنی شیاوی خۆیان بەکارهێناوە.

٣- لە خۆشەویستیی مەجازییەوە بەرەو حەقیقی چووە و خۆشەویستی پێغەمبەری خستۆتە نێوان مەجازی و حەقیقییەوە.

٤- لە خۆشەویستییەکەی گەیشتۆتە پلەی فەنابوون و بەهەشتی بێ بینینی خودا نەویستووە وەکو رابیعەی عەدەوییە.

(کورتەی لێکۆڵینەوە)

ئەم لێکۆڵینەوەیە کە بە ناونیشانی ((بۆچوونە سۆفییانەکانی دیوانی ئەحمەدی خانی)یە لە دوو تەوەرە پێکهاتووە:

تەوەرەی یەکەم: بریتییە لە رابەر و تەریقەت لای خانی، پێوەندی سۆفی بە رابەر، (خانی) و ئاماژەکردن بە رابەری تەریقەت.

تەوەرەی دووەم: قۆناغەکانی خۆشەویستی لای (خانی): خۆشەویستیی مەجازی، خۆشەویستیی پێغەمبەر، خۆشەویستیی خوایی.

لە کۆتاییدا باسی فەنا و بەقا کراوە و بە نموونەی شیعری بۆچوونەکان پشت ئەستوور کراون.

پەراوێزەکان

١- العقد الجوهري في شرح ديوان الجزري، ج١، احمد محمد الزڤنگی، ص٤.

٢- الحديقة الندية في الطريقة النقشبندية، محمد بن سليمان، مكتبة الحقيقية، استانبول ١٩٩٠،ص ١٦.

٣- شیعری عیرفانی لە نێوان باباتاهیر و جزیریدا، د. ابراهیم احمد شوان، گۆڤاری الاستاذ، ژمارە / ٥٣، ل ٨١٩.

٤- عوارف المعارف، السهروردي، ص ١٩٩.

٥- الحديقة الندية في الطريقة النقشبندية، ص ٣١.

٦- الفتوحات المكية، ج٢، ابن عربي، دار صادر – بيروت، ص ٣٢٥.

٧- دیوانی مەحوی، مەلا عەبدولکەریمی مودەریس، ل ٥٥.

٨- المعجم الصوفي، د. سعاد الحكيم، ط ١، ١٩٨١، ص ٩١٨.

٩- تذكرة الاولياء، فريدالدين العطار، ط ٣ – ١٣٧٥. ص ٧٧.

سەرچاوەکان

١- أحمدي خاني، شاعرا ومفكرا، فيلسوفا ومتصوفا، د.عزالدين مصطفى رسول، مطبعة الحوادث، بغداد ١٩٧٩.

٢- تذكرة الاولياء، فريدالدين العطار، ط٣، ١٣٧٥.

٣- جواهر المعاني في شرح ديوان احمد الخاني، تحسين ابراهيم الدوسكي، سپيريز/ مطبعة وزارة التربية – اربيل ٢٠٠٥.

٤- الحديقة الندية في الطريقة النقشبندية، محمد بن سليمان، مكتبة الحقيقة، ١٩٩٠.

٥- دیوانی مەحوی، مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس، چ٢، چاپخانەی ئۆفسێتی حیسام/ بەغدا ١٩٧٦.

٦- شیعری عیرفانی لە نێوان باباتاهیر و جزیریدا، د.ابرهیم احمد شوان، گۆڤاری الاستاذ – زانکۆی بەغدا، ژمارە /٥٣.

٧- عوارف/المعارف، السهروردي، ملحق احياء علوم الدين، المجلد الخامس.

٨- الفتوحات /المكية، ط٢، ابن عربي، دار صادر– بيروت.

٩- المعجم الصوفي، د.سعاد الحكيم/ ط١،١٩٨١.

ملخص البحث

هذا البحث الموسوم ب (الآراء الصوفية في ديوان احمد خاني) يتكون من محورين:

المحور الاول: عبارة عن المرشد والطريقة الصوفية عند خاني، علاقة الصوفي بالمرشد، خاني والاشارة الى مرشد الطريقة في ديوانه.

المحور الثاني: يتكون من مراحل المحبة عند خاني: المحبة المجازية، محبة النبي، المحبة الالهية.

وفي النهاية تم بحث الفناء والبقاء ومؤيد ذلك بالنموذج الشعري في ديوانه.

Abstract

This paper is entitled " The Mystic views in Ahmedi Khani's divan (Anthology of poems) ". It consists of two parts. The first deals with the concept of the religious leader and the mystic order to Khani along with the relation between the mysticist with his leader; Khani and indications of the leader and sect. The second part is devoted to dealing with the stages of love to Khani: metaphorical love, prophet love and divine love. At the end, death and survival are explained through examples from the poems.

بنیاتی شیعرییەتی گێڕانەوە
لە هەڵبەستی (کەڵەشێر)ی شێرکۆ بێکەسدا

د. ئەحمەد محەمەد مام عوسمان قەرەنی
ڕاوێژکاری پەروەردەیی – وەزارەتی پەروەردە

پێشەکی

شیعرییەتی گێڕانەوە، ڕەگ و ڕیشەیەکی کۆنی لە شیعری کوردیدا هەیە و لە شیعری نوێ و هاوچەرخیشدا پانتاییەکی فراوانی گرتووەتەوە و وەکو بنەمایەکی هونەری بووەتە توخمێکی سەرەکی لە زۆربەی ژانرەکانی دیکەی ئەدەبیدا، بەڵام لە ڕەخنەی ئەدەبی کوردیدا کەم ئاوڕ لەم بابەتە دراوەتەوە. ئەوەی کە کرابێتیش لە بواری ڕەخنەی چیرۆك و ڕۆماندا بووە و لە هەردوو حاڵەتیشدا جەخت لەسەر گێڕانەوە کراوە، نەك شیعرییەتی گێڕانەوە. لە شیعردا ئەوەندە بایەخی پێ نەدراوە و تا ئێستا ـ بەپێی ئاگاداری لێکۆڵەر ـ شتێکی گرنگی لەسەر نەنووسراوە و بۆشاییەکی لەنێو توێژینەوەکانی ڕەخنەی ئەدەبی کوردیدا بەجێ هێشتووە، بۆیە ئەم لێکۆڵینەوەیە بۆ ئەم لایەنە تەرخان کراوە.

سنووری لێکۆڵینەوەکەیش لە ڕووی تیۆرییەوە تەنیا زاراوە و چەمکی شیعرییەتی گێڕانەوەیی پێناسە دەکرێت و بنەما تەکنیکییەکان و بەها ستاتیکییەکانی لە شیعری نوێی کوردیدا دەستنیشان دەکرێن و لە ڕووی پراکتیکیشییەوە لە سەر شیعری (کەڵەشێر)ی شێرکۆ بێکەس جێبەجێ دەکرێت.

بۆ گەیشتن بە ئەنجامەکانی لێکۆڵینەوەکە لێکۆڵەر پشت بە دوو ڕێباز دەبەستێت:

١– ڕێبازی وەسفی: لەپێناو گەڕانەوە بۆ کتێب و ئەو توێژینەوە و لێکۆڵینەوانەی کە پێوەندییان بەم بابەتەوە هەیە.

٢- ڕێبازی شیکردنەوە: بۆ ئەوەی لایەنی تیۆری تایبەت بە شیعرییەتی گێڕانەوە بە سەر یەکێك لە دەقەکانی شیعری نوێی کوردیدا پراکتیزە بکرێت و بەها ستاتیکییەکانی بدۆزرێنەوە و بنەما تەکنیکییەکانیشی دەستنیشان بکرێن.

لەڕووی ناوەڕۆکیشەوە، لێکۆڵینەوەکە لە پێشەکی و دوو بەش پێکهاتووە: بەشی یەکەم لە دوو تەوەرە پێکهاتووە، یەکەمیان بۆ پێناسەکردنی زاراوەی شیعرییەتی گێڕانەوە و باسکردنی چەمکەکەی تەرخان کراوە، لە تەوەرەی دووەمیشدا سیماکانی شیعرییەتی گێڕانەوەی هەڵبەستەکە شی کراوەتەوە.

بەشی دووەمیش بەسەر دوو تەوەرەدا دابەش کراوە: یەکەمیان بۆ بنەما تەکنیکییەکانی شیعرییەتی گێڕانەوە و دووەمیانیش بۆ بەها ستاتیکییەکانی شیعرییەتی گێڕانەوە لە هەڵبەستەکەدا. لە کۆتاییدا گرنگترین ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان دەستنیشان کراون.

دەق

کەڵەشێر

کازیوە بوو
بە تەنها هەر
کەڵەشێرێ چاوی لێ بوو
کچەی عاشقی ناو گوندیان
لە بنەبانی کادانێ
چۆن سەربڕی!
بۆیە ئەویش
گەڕایەوە بۆ کولانە و
مانی گرت و بڕیاری دا
بەیانیان ئیتر نەخوێنێ! (١)

بەشی یەکەم
زاراوە و چەمك و سیماکانی شیعرییەتی گێڕانەوە

تەوەرەی یەکەم: زاراوە و چەمك

زاراوەی شیعرییەتی گێڕانەوە، لە نێو فەرهەنگە ئەدەبییەکانی کوردیدا نەهاتووە[٢]. بەڵکو چەندین زاراوەی نزیك ئەو بەکارهاتوون[٣]. هەندێکیان نە تەنیا باس لە جۆرەکانی گێڕانەوەیان نەکردووە، بەڵکو جیاوازی لەنێوان گێڕانەوە و ژانرەکانی دیکەی وەکو چیرۆك و حیکایەتیشیان نەکردووە و هەرسێکیان بەیەك پێوەر و بۆ یەك مەبەست شی کراونەتەوە[٤]. تەنانەت لەنێو تۆژینەوە ئەدەبییەکان و بابەتە ڕەخنەییەکانیشدا وەکو زاراوەیەکی پێوانەیی نابینرێت[٥]. ئەم بەکارنەهێنانەیش بۆ دوو هۆی سەرەکی دەگەڕێتەوە:

- کەمی توێژینەوە ئەدەبییەکان لەبارەی گێڕانەوە بە بەراورد لەگەڵ ئەو ژمارە زۆرەی دەقە ئەدەبییەکان کە لەم بوارەدا نووسراون، بۆیە هێشتا چەندین تێرمی ڕەخنەیی ماونەتەوە کە بابەتەکانیان شی نەکراونەتەوە و لەسەر دەقە ئەدەبییەکانی کوردیشدا پراکتیزە نەکراون، بەپێچەوانەوە لە ئەدەبی گەلانی دیکەدا چەندین تێرمی نوێی ڕەخنەیی جێگەیان کراوەتەوە و لەنێو لێکۆڵینە زانستییەکاندا بەکارهاتوون بۆ نموونە: لیریکی گێڕانەوەیی[٦] و شیعرییەتی چیرۆك ئامێز[٧] و شیعرییەتی خوێندنەوە[٨] و شیعرییەتی گێڕانەوەیی چیرۆکی[٩] هەروەها شیعرییەتی گێڕانەوە[١٠] کە بابەتی ئەم لێکۆڵینەوەیە.

- ئەو توێژینەوە ئەدەبییانەی کە لەبارەی گێڕانەوە نووسراون پتر لەسەر ڕۆمان و چیرۆك پراکتیزە کراون و لە شیکردنەوەکانیانیشدا زیاتر پشتیان بە بنەما کۆنەکانی گێڕانەوە بەستووە و کەمتر باس لە بنەما نوێیەکانی کردووە[١١] و شیعرییەتی گێڕانەوەیش لە بنەما هەرە نوێیەکانیەتی کە ڕەخنەی نوێ باسی دەکات، بە تایبەتی لە شیعردا. تەنانەت ئەو لێکۆڵینەوانەی لەبارەی شیعرییەتی ڕۆمانیشەوە ئەنجام دراون باسی شیعرییەتی ناونیشان و شیعرییەتی زەمەن و شیعرییەتی شوێن... لە ڕۆماندا کراوە، بەڵام ئاوڕیان لە شیعرییەتی گێڕانەوە نەداوەتەوە[١٢].

شیعرییەتی گێڕانەوە لە ژانرەکانی ئەدەبدا (هەڵبەست، ڕۆمان، چیرۆك...) وەکو شێوازێکی لیریکی مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت و لە شیکردنەوە ڕەخنەییەکانیشدا بە زاراوەیەکی پێوانەیی دادەنرێت، کە گوزارشت لەو شێوازە دەکات کە ((کەرەستەی گێڕدراوی تێدا زاڵ دەبێت و بەشەکانیشی بەبێ ئەوەی ببنە هۆی گرژبوونی هیچ ململانێیەك بە جۆرێکی تاکانە ڕێکدەخرێن))[١٣]. کەواتە کەرەستەکانی گێڕانەوە کە ((قسەکردن و خوێندنەوەن و پێداچوونەوەیان بۆ دەکرێت و لە سیاقێکدا دادەڕێژرێن))[١٤] لەگەڵ کەرەستەکانی شیعرییەت کە ((زمان و کێش و ڕیتم))ن[١٥] لێکدەدرێن و بەیەکگرتنەوەیان چەمکێکی نوێ دروست دەبێت کە شیعرییەتی گێڕانەوەیە و ئەوەی ئەم چەمکە لە حیکایەتی شیعری یان چیرۆکی شیعری یانیش گێڕانەوەی شیعری جودا دەکاتەوە تایبەتمەندییەکانی شێوازی لیریکییە لە گێڕانەوەدا. کرۆکی لیریکیش سۆزە و سۆزیش سەرچاوەی شیعرییەتە. ڕۆڵی شیعرییەتیش یەکێك لەو ئەرکانەیە کە هەڵچوونەکانی نێرەر بە تێگەیشتنی وەرگر دەبەستێتەوە[١٦]. لە ڕووی ڕامانیشەوە ئەم شێوازە ((دەکرێتە دوو جۆر: شیعری لیریکی خۆیەتی و شیعری لیریکی بابەتی کە هەر یەکێکیان بنەما و خەسڵەتی تایبەتی خۆی هەیە))[١٢]. ئەوەی دووەم کە جۆری شیعری لیریکی بابەتییە، پێوەندی بە چەمکی شیعرییەتی گێڕانەوەوە هەیە، چونکە لایەنی بابەتی لە شیعری لیریکیدا خۆی لە خۆیدا گێڕانەوەی ئەزموونێکە، یان ڕووداوێکە کە تێکەڵی سۆزی شاعیر دەبێت و لە ئاوێتەبوونی هەردوو لایەن لە دەقێکی هونەریدا ئەوە گێڕانەوەیەکی ناواخنکراو بە شیعرییەتی تێدا بەرجەستە دەبێت. ئەرکەکەیشی لەم بەرجەستەکردنەدا ئەوەیە کە ((بەرەو هۆشیارکردنەوەیەکی مادی و هەستییەوە ئاراستەمان بکات و قەناعەتیشمان پێ بێنێت کە بابەتەکە شایستەی ئەوەیە بایەخی پێ بدرێت))[١٧]. ئەم لێکدانەوەیەی سەرەوە دەمانگەیەنێتە ئەو ڕاستییە، کە دەکرێت پێوەندی شیعرییەتی گێڕانەوە لەگەڵ شیعرییەت لە هەڵبەستدا و گێڕانەوە لە پەخشاندا لە لایەکەوە، پێوەندییەکەی لەگەڵ شیعرییەت لە پەخشاندا و گێڕانەوە لە شیعردا لە لایەکی دیکەوە لەم هێڵکارییەی خوارەوە ڕوون بکرێتەوە:

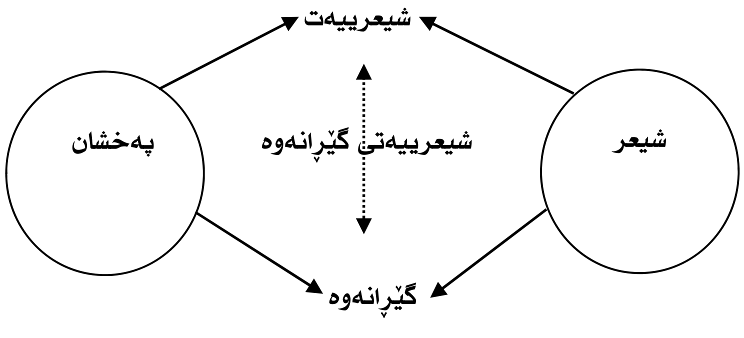

ئەم پێوەندییەی سەرەوە لە چەندین قۆناغدا تێپەڕیوە تا گەیشتۆتە ئەوە کە لە چەمکی (شیعرییەتی گێڕانەوە) لە ڕەخنەی ئەدەبیی نوێدا چەسپیوە و وەکو ڕەوتێکی کاریگەر پەرەی سەندووە و ڕەخنەگرانیش بایەخی پێ بدەن، ئەم بایەخ پێدانەیش لەوەوە سەرچاوە دەگرێت کە هەندێك لە پێڕەوکارانی ئەو ڕێبازە لەو باوەڕەدان کە ((هیچ دەقێکی ئەدەبی بەبێ گێڕانەوە نابێت))(18). ئەم لێکدانەوەیەش دەمانگەیەنێتە ئەو بۆچوونە کە((ئێستە چەمکی گێڕانەوە ئەوەندە لق و پۆپی لێ دەبێتەوە و لەگەڵ زۆربەی جۆرەکانی دیکەی ئەدەبی تێکەڵ دەبێت بە تایبەتی لەگەڵ چیرۆك و ڕۆمان و شیعر..))(19) هەر لەم ڕووەوە ((چەندین تیۆری تایبەت هەن کە مۆرکی دەقەکانی گێڕانەوە شی دەکەنەوە و لەبەر زۆری ئەو تیۆرانە کە لەڕووی بابەت و ڕێبازەوە لەیەکدی جودان، بۆیە گێڕانەوەیش نەبووەتە زانستێکی سەربەخۆ، بەڵکو لە دوو ڕەوتی سەرەکی هاوچەرخی ڕکابەری یەکدیدا ماوەتەوە، ئەوانیش شیعرییەتی گێڕانەوەیی و سیمیایی گێڕانەوەییە))(20)، کەواتە دوو بۆچوون لەبارەی گێڕانەوەوە هەن و هەردووکیان وەکو دوو لایەنی هاوتەریب لە لێکۆڵینەوەکانی ڕەخنەی نوێی ئەدەبیدا پشتیان پێ دەبەسترێت، لەهەردوو حاڵەتیشدا شیعرییەتی گێڕانەوە گرنگیی خۆی هەیە، چونکە:

ـ ئەوانەی گێڕانەوە بە زانست دەزانن لەو باوەڕەدان کە ((زانستی گێڕانەوە"ناراتۆلۆجی" لەگەڵ زانستی هێماکان"سیمیۆلۆجی" تێکەڵ دەبێت))(21)، لە تێکەڵبوونی هەردوو زانستیشدا پێوەندی لەنێوان پێکهاتەکانیاندا

توندو تۆڵتر دەبێت، بۆیە لە شیکردنەوە، یان لێکدانەوەی پێوەندییەکانیشدا ڕۆڵی شیعرییەتی گێڕانەوە زیاتر دەبێت، بەپێچەوانەیشەوە ئەگەر ئەم ڕۆڵە فەرامۆش بکرێت، ئەوە بۆشاییەك، یان کەموکوڕییەك لە بۆچوونە ڕەخنەییەکاندا دروست دەبێت.

ـ ئەوانەی گێڕانەوە بە ڕەوتێکی سەرەکی لە ڕەخنەی نوێی ئەدەبیشدا دادەنێن، ئەوە بوارێکی فرەوانتر بۆ شیعرییەتی گێڕانەوە دەڕەخسێنن، کە وەکو هونەرێکی ئەدەبی لێی بکۆڵرێتەوە و لە تەکسۆنۆمی[٢٢] ئەدەبیشدا پێگەیەکی بەرچاوی دەبێت. لە هەردوو حاڵەتیشدا شیعرییەتی گێڕانەوە توانیویەتی ئەو گومانەی بڕەوێنێتەوە، کە هەندێك لەو باوەڕەدا بوون کە ((هەر گوتارێك شێوازێکی شیعری سافی تێدا نەبێت "بە مانا تەسکەکەیەوە" لە هەموو گرنگییەکی ئەدەبی دەردەهاوێژرێت))[٢٣] کە ڕۆمان و چیرۆك لەو گوتارانە بوون. بەپێچەوانەیشەوە ((ئەرکی شیعرییەت بە مانا فرەوانییەکەیەوە کە " زانستی شیعر ـ ڕەخنەی شیعر" دەگرێتەوە))[٢٤] لە یاساکانی گوتاری ئەدەبی بە هەموو ژانرەکانییەوە دەکۆڵرێتەوە.

تەوەرەی دووەم: سیماکانی شیعرییەتی گێڕانەوە

ئەگەر کێش و سەروا دوو توخمی سەرەکی شیعر بن، شیعریش دەربڕینێکی ڕاستەوخۆی سۆز بێت، ئەوە ((گونجاوترین ڕێگەی ئەدەبی بۆ دەربڕینی سۆزەکان، کە لە وێنە و ڕێچکەکانیدا جیاواز بێت ڕیتمە))[٢٥]. ڕیتمیش کرۆکی سەروایە و لەگەڵ کێشیش هاوتەریبە، بە یەکگرتنەوەی هەرسێکیان زمانی دەقەکە لە زمانێکی ئۆتۆماتیکی باوی ناو خەڵکدا بەرەو زمانی شیعر دەبەن. ئەم گواستنەوەوەیەش لە چوارچێوەی (شیعرییەت)دا لێک دەدرێتەوە. لەم سۆنگەیەوە بە پێویست دەزانین، کە هەر یەک لەم سێ توخمانە (بە کورتیش بێت) لەسەر شیعری (کەڵەشێر) کە هەڵبژاردەی بابەتەکەمانە پراکتیزە بکرێن:

١- کێش

شاعیر هەڵبەستەکەی لەسەر کێشی پەنجەیی خۆماڵی هۆنیوەتەوە، دێڕە شیعرەکانیشی بەسەر یەکەوە (١٠) دێڕە شیعرن کە چواریان (٤) برگەیین و شەشیان (٨) برگەیین. دواتر بە یەکسانی ڕیزبەند کراون کە نیوەی یەکەمی هەڵبەستەکە دوو دێڕە شیعری (٤) برگەیی و سێ دێڕە شیعری (٨) برگەیین. لەنیوەی دووەمی هەڵبەستەکەیشدا بەهەمان شێوە دوو دێڕە شیعری (٤) برگەیی و سێ دێڕە شیعری (٨) برگەیین. ئەم جۆرە هۆنینەوەیش چێژەکی دوو لایەنی بە مۆسیقای دەرەوەی دەقەکەی بەخشیوە، یەکەمیان لەڕووی ڕیزبەندکردنی دێڕە شیعرەکان و دووەمیانیش لەڕووی ڕیزبەندکردنی دەستەپێیەکانی هەر دێڕە شیعرێکەوە.

٢- سەروا

سەروا یان قافیە تەنیا بە شیعری کۆنەوە پەیوەست نییە کە لە ((دوایی هەموو بەیتەکانی بە درێژیی کشانی قەسیدە، یان غەزەل لەسەر یەك قافیە دەڕوا، بەڵام یەك قافیە لە هەڵبەستی تازەدا دێڕەکان - زۆرتر - دوو دوو دەبەستێ پێکەوە، لای ئەوپەڕی لە قافیە بەندی دێڕەکانی یەك بەند زیاتر تێناپەڕێ))[٢٦]. کەواتە سەروا لە شیعری ئازادیشدا ڕۆڵێکی گرنگی هەیە و ((دیاردەیەکی ڕیتمداری یەکجار ئاڵۆزە و ئەرکێکی تایبەتی گۆڕانی ئاسای هەیە، کە "وەکو

دووبارەکردنەوەیەکــە" بــۆ دەنگــەکان))[٢٧]. ئەرکەکەیشــی لــە هەڵبەســتی (کەڵەشێر)دا ئەوەیە کە دەقەکە دەکاتـە دوو کـەرت. کـەرتی یەکـەم بـە سـەروای (نیٚ) ی کادانیٚ بەکۆتا دێت:

کازیوە بوو

بە تەنها هەر

کەڵەشێریٚ چاوی لیٚ بوو

کچەی عاشقی ناو گوندیان

لە بنەبانی کادانیٚ

کەرتی دووەمیش بە سەروای (نیٚ) ی نەخوێنیٚ بەکۆتا هاتووە:

گەڕایەوە بۆ کولانە و

مانی گرت و بڕیاری دا

بەیانیان ئیتر نەخوێنیٚ!

لــەنێوان هــەردوو کەرتیشــدا کردەوەیــەك هەیــە کــە وەکــو پرســیارێکی سەرسووڕهێنەر خراوەتە ڕوو و ئامرازی هۆیێتی لەگەڵ ڕاناوی کەسی سێیەمیشی دراوەتە پاڵ:

چۆن سەربڕی!

بۆیە ئەویش

لە هەمان کاتیشدا ئـەم دوو دێـڕە کراونەتـە خـاڵی لێکجیاکـەرەوەی نێـوان (هۆ) کە کەرتی یەکەمە و لەنێوان ئەنجامدا کە کەرتی دووەمـە. ئەمـەیش ئـەوە دەگەیەنێت کە سەرواکە ((ئەرکە ڕاستەقینەکەی تەنیا لەو کاتەدا بەدیار دەکەوێت کە پێوەندی بە ماناکەیەوە هـەبێت))[٢٨]. هەرچـەندە سـەرواکانی ئـەم هەڵبەسـتە بەم شێوەیە ڕێکدەخرێت: (أ، ب، أ، ج، د، هـ، و، ز، ح، د)، بـەڵام تـەنیا لـەم دوو دێڕە شیعرەدا سەرواکان دووبارە بوونەتەوە:

ــ سـەروای (أ، أ) وەکـو کلیلێـك بـۆ دەسـپێکردنی گێڕانـەوە و چـوونەناو بابەتەکەدا بەکارهاتووە و بەشێوەی (بوو، بوو) خۆی نوانـدووە، کـە سـەروایەکی سادەیە و سەرەتای گێڕانەوە دەستنیشان دەکات و لە فـۆرمی (هـەبوو، نـەبووی)

گێڕانــەوەی حیکایــەت جودایــە، بــەڵام لــە ناوەرۆکــدا هــەردووکیان هــەمان مانــا دەگەیەنن.

ـ لە سەرەتای خستنەڕووی بابەتەکە و تا دوا دێڕی هەڵبەستەکەیش، پەیتا پەیتا بازنەی سەرواکان فرەوانتر دەبێت و ئەوەی بەکارهاتووە سەروایەکی کەرت ئــامێزە کــە ڕامــانێکی بــەهێزی بــە هەڵبەســتەکە بەخشــیوە و کەرتەکانیشــی سەروایەکی ئاوێتەییان دروست کردووە.

٣-ڕیتم

ڕیــتم مۆسـیقای نــاوەوەی هەڵبەسـتە، دەکرێـت بــە چــەند شـێوەیەك لێـی بکۆڵرێتەوە، کــە وەکـو پێکهاتەیـەکی ڕەوانبێـژی یـان وەکـو پێکهاتەیـەکی دەلالی یــانیش وەکــو تۆپۆگرافیــای هەڵبەســتەکە ســەیر بکرێــت. بــەڵام ئــەوەی لــەم لێکۆڵینەوەدا جەختی لەسەر دەکرێت لایەنی دەلالییەتی شیعرەکەیە، کە جووڵەی پێکهاتەکان و چۆنیەتی ڕێکخستنی پێوەندی ڕامانەکانیان دەگرێتــەوە، بەتایبــەتی کە لەم دەقەدا جووڵەی دەربڕینــەکانی زمـان بــە ســەلیقەیەکی خەمگینــەوە لــەنێو فلتەری شیعرییەتدا تێدەپەڕن و جومگە هەستیارەکانی ڕووداوێك دەگێڕنــەوە کــە ڕاستەوخۆ سۆزی وەرگـر دەورووژێـنن. یەکـەم پێکاندنیشـی لـە ناونیشـانەکەیەوە (کەڵەشـێر) دەسـت پـێ دەکـات، کــە وەکـو کلیلێکـی ڕیتمـدار لــە دوو گۆشــەی هاوتەریبەوە، دەرگەی گێڕانەوەیەکی چاوەڕوانکراو دەکاتــەوە. یەکـەمیان: بــەرەو سەربوردەیەکی پیاوسـالارانە دەڕوات و دووەمیـانیش خـۆی بـۆ ئاگادارکردنــەوەی خەڵکەکــە ئامــادە دەکــات و مــژدەی ڕۆژێکــی نوێیــان پــێ دەبەخشــێت. لــەم دۆئالیزمەدا شعرییەتێکی هەست بزوێنەر دروست دەبێـت و خوێنــەر بـۆ نـاوەرۆکی هەڵبەستەکە ڕادەکێشێت. هەڵبەستەکەیش بە دەستەواژەی (کازیوە بـوو) دەسـت پێ دەکات، کە خۆی ڕیتمێکی هێمنە و یەکسەر چاوڕوونییەکی هۆشیارکەرەوە بــە وەرگر دەدات و پەنجەرەیەکیشی بۆ دەکاتەوە کـە بــە ئاسـانی سـنوورەکانی ئــەو هێمنییە لەنێوان بێدەنگیی شەو و گاڵەگاڵی ڕۆژدا بەدی بکات.

سـنوورەکان هێڵێکـی جیاکـەرەوەن و پانتایـەکی چـۆڵکراویان داپۆشـیوە و ژینگەیەکی گونجاو بۆ ڕیتمی (بە تەنها هەر) فەراهەم کردووە. بەشە ڕیتمی (هــەر)

بارگەیەکی بەهێز بە شوێنکاتەکەی تەنیایی داوە و لەنێوان دوو لایەنی هاودژدا دوورپێچ کراوە. لەم پانتاییە قۆرغکراوەدا ڕیتمی (کەڵەشێرێ) وەکو کارێکتەرێکی نەناسراو ئەو بۆشاییە پڕ دەکاتەوە و نیگای بینینی ئامانجێك دەستنیشان دەکات. نیگایەکەیش ساتێکی هەستیار دەستەبەر دەکات و لە بیردانکی زەنگێکی بێ لایەنی لەنێوان هەردوو ڕەنگی ڕەش و سپیدا جێ دەگرێت و بەتەواوەتی ڕووبەری زەمەنێکی مەبەستداری لەنێوان شەو و ڕۆژدا دادەپۆشێت و سنووربەندەکانی هەردوو لایەن نابەزێنێت، بەڵکو لە دوورەوە سەیری بەگژداچوونێك دەکات. ئەم بەدواداچوونی کەڵەشێر یەکەم ڕیتمی کرداری لە دۆخی ڕابردوو ڕێکدەخات، کە گوزارشت لە گێڕانەوەی ڕووداوێك دەکات. ئەم گێڕانەوەیە بەرەو گرژی و ململانێ ناڕوات، بەڵکو چەندین گریمانەی جیاجیا دەخاتە بەر دیدی خوێنەران بۆ ئەوەی بەردەوام تامەزرۆی سەروبەندی وردەکارییەکانیان بێت. شاعیریش هەموو وردەکارییەکان لە ڕیتمێکی مەترسیداردا کۆ دەکاتەوە و بڕگەکانیشی لە سێ دێڕدا چڕ دەکاتەوە:

کچەی عاشقی ناو گوندیان

لە بنەبانی کادانێ

چۆن سەربڕی!

ئەم پرسیارە سەرسووڕهێنەرە، چەندین پرسیاری دیکە لای خوێنەر دروست دەکات، بەڵام شاعیر لەمیانی گێڕانەوەی ڕووداوەکەدا کلیلی وەڵامەکان لەم دێڕەدا کۆ دەکاتەوە:

بۆیە ئەویش

وشەی (بۆیە) دوالیزمێکی لێکجیاکەرەوەیە لەنێوان (هۆ) و ئەنجامدا و ڕاناوی کەسی سێیەمیش کە ((لەگەڵ ڕابردووی سادەدا بەکارهاتووە جۆش و خرۆشێکی دیکەی بە ئەرکی گێڕانەوەی بەخشیوە))[٢٩]. هەر لەم زنجیربەندە سەلیقەدارەدا ڕیتمی (بۆیە ئەویش) هۆکارەکانی ڕووداوەکە بەرەو ئەنجامێکی ڕوونکەرەوە دەبات و دەیکاتە ئەڵقەی بەستنەوە لەنێوان کاری ئەنجامدراو کاردانەوەی بڕیاربۆدراو و لە هاوکێشەیەکی ڕیتمداردا هاوسەنگ دەکات:

گەڕایەوە بۆ کولانە و
مانی گرت و بڕیاری دا
بەیانیان ئیتر نەخوێنێ!

لەم چەند دێڕەدا، شاعیر کاردانەوەکانی کارەکتەری سەرەکی کە کەڵەشێرە لە بڕیارێکدا چڕ دەکاتەوە، کە تێیدا زمانی شیعری هەر لە ناونیشانی شیعرەکەیەوە هەتا وەرگرتنی دوا هەڵوێست بەرەو فەزایەکی یاخیبوویی دەبات و هەموو سۆز و میهرەبانییەکانی جاران لەگەڵ ئەو گوندەدا دەپچڕێنێت و بەرەو دیوی پێچەوانەی ئەو واقیعە دەڕوات و خوێنەر بە ئاسانی دەزانێت کە کەڵەشێر حەزی لە جیهانێکی بێ تۆقاندن و سەربڕینە.

بەشی دووەم
تەکنیك و بەها ستاتیکییەکانی شیعرییەتی گێڕانەوە

دەقی (کەڵەشێر) وێنەیەکی ئاوێتـەیی چـیرۆك ئـامێزە، کـە کەسـی سـێیەم پانتـایی گێڕانـەوەی داگـیر کـردووە و بەدووبارەبوونـەوەی کـارە هەڵچـوونە هزرییەکانییەوە بەتەواوەتی سیمایەکی لیریکی بە دەقەکە بەخشیوە و پانتایـەکی لـەباری بـۆ بـەکارهێنانی تەکنیکـەکانی شـیعرییەتی گێڕانـەوە فەراهـەم کـردووە. ئەمەیش ڕێگەمان پێ دەدات کە بتوانین لە هەر گۆشەیەکەوە بچینە نێـو جیهـانی دەقەکەوە و هەر یەکێك لە تەکنیك و بەها سـتاتیکییەکان لـە تـەوەرێکی تایبەتـدا شی بکرێنەوە:

تەوەری یەکەم: بنەما تەکنیکییەکانی شیعرییەتی گێڕانەوە

دەستنیشانکردنی ئاستەکانی هەر تەکنیکێکی شـیعری لـە لادانـەوە دەسـت پێ دەکات. لە ئەنجامی لادانیشدا کەلێنێك دروست دەبێت و کـەلێن لـەم شـیعرەدا وەکو بنەمایەکی ناوەندی لە گێڕانەوەی ڕووداوەکەدا جێگەی گرتـووە، لـە ڕۆنـانی گێڕانەوەکەیشیدا کورتبڕییەکی ڕامـان تـەواو بـەکارهاتووە، بۆیـە بنیـاتی دەقەکـە لەسەر تەکنیکێکی دوالیزمـی نـراوە. لـەڕووی کـورتبڕی لـە گێڕانـەوەدا، پشـت بـە تـەکنیکی ئـابووری ئـەدەبی بەسـتووە. لـەڕووی لادانـی شیعریشـەوە، پشـت بـە تەکنیکی ئاستەکانی لادانەوە بەستراوە. بەپێی یەکگرتنـەوەی پێکهاتەکانیشـیاندا تەکنیکی شیعرییەتی گێڕانەوە دروست بووە. لێرەدا بە پێویست دەزانرێت هەردوو بنەمای تەکنیکی شیعرییەتی گێڕانەوە شی بکرێنەوە:

یەکەم: ئابووریی ئەدەبی

پرەنسیپی ئابووری لە ئەدەبدا بە گشتی و بە تایبەتی لە گێڕانـەوەدا پشـت بە قانوونی ئـابووری گشـتی دەبەسـتێت کـە لـە جێبـەجێکردنی هـەر مەبەسـتێکدا جەخت لەسەر کەمترین تێچوو و بە باشـترین ئـەنجام دەکـات[٣٠]، بەهـەمان شـێوە ئابووریی ئەدەبیش جـەخت لەسـەر ((بـەکارهێنانی کـەمترین وشـە لـە دەربڕینـی بیرکردنەوە ویستراوەکاندا دەکات))[٣١]، بەڵام ئەوەی قانوونی ئابووریی ئەدەبی لە

قانوونە ئابوورییەکانی دیکە جودا دەکاتەوە ئەوەیە کە ((وەرگری ئەدەبی نرخی ئەو شتانە دەداتەوە کە هاوسەنگی دەروونی و هەماهەنگی لەگەڵ ژینگەدا بۆ دروست دەکات و ئەمەش قانوونی بنەڕەتی ئابووری ئەدەبییە))[٣٢]، بۆیە ئەدیبیش ئابووری گێڕانەوە لەسەر سێ کۆڵەگە بنیات دەنێت:

- بەپێویست نازانێت ئەو ڕووداوە هاوبەشانەی کە لە نێوان خۆی و خوێنەردا هەن دووبارە وەسفیان بکاتەوە.

- وزەی خوێنەر لە خەیاڵکردندا بەکار دەهێنێت، بۆیە تەنیا هێڵە گشتییەکانی بۆ دەکێشێت.

- سوود لە توانای زمان وەردەگرێت و ئاماژە و وێنەگەرایی بەکاردێنێت، بۆیە بیرکردنەوەکانیشی بە وێنە دەردەبڕێت. لەجیاتی بەڕاشکاوی قسەکردن و درێژدادڕی نیشانە و هێماکان بەکاردێنێت[٣٣]. ئەمەش لەگەڵ ئەو بۆچوونە هاوڕا دەبێت کە لە شیعردا ((وێنەی خوازەیی هاودژ بە ئامرازێکی ئابووری دادەنرێت))[٣٤]. کەواتە شاعیر لە تەکنیکی ئابووری ئەدەبیدا لەسەر دوو حاڵەتی پێویست و هاودژ کاردەکات، ئەوانیش کە خوێنەر پێویستی بە وێنەگەراییە و دەقیش پێویستی بە کورتبڕییە.

لە هەڵبەستی (کەڵەشێر) یشدا، شاعیر چەندین ڕووداوی درێژ و ئاڵۆزی وەکو چۆنیەتی دروستبوونی پێوەندی کچە عاشقە لەگەڵ تەرەفی بەرانبەر و بڵاوبوونەوەی خەبەرەکە لەنێو خەڵکدا و دانانی پلانی لەناوبردنی کچەکە و ناسنامەی پیلانگێڕەکان و جلوبەرگیان و سیمای دەموچاویان و جۆری ئامێری سەربڕینەکە و پلەی خزمایەتییان لەگەڵ کچەکە و پلەو پایەیان لەنێو گونددا و چەندین لایەنی دیکە کە پێویستی بە وەسفکردن بوون. شاعیر هەموویان لەنێو وێنەیەکی ئاوێتەیی شیعریدا کورت کردووەتەوە، ئەم وێنە شیعرییەیش بووەتە کرۆکی ئەو هەموو وردەکارییانە کە خوێنەر لە جیهانی بێ ئاگایی خۆیدا دەزانێت و خاڵی هاوبەشن لەنێوان ئەو و شاعیردا و پێویستییان بە گێڕانەوە نییە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە شوێنی دروستی شیعر بێ ئاگاییە و ((سەروسیمای بێ ئاگاییش ئەوەیە کە هەموو شتەکان لەمیانی کردەوەیەکدا بخرێتە ڕوو نەک

بەڕێگەی وەسفکردنەوە))[٣٥]. بەم شێوەیە ئابووریی ئەدەبی بووەتە سیمایەکی سەرەکی شیعرییەتی گێڕانەوە، بەپێچەوانەیشەوە تەنیا وەکو گێڕانەوە دەمێنێتەوە.

دووەم ـ ئاستەکانی لادان

لادان کەلێنی دروست کردووە و دەکرێت پێوەندییەکانی هەردوو لایەنی کەلێن لەم هەڵبەستەدا لە سێ ئاستی جودا لێکبدرێنەوە:

١- پێوەندی کەلێنی دەقەکە بەو سەربوردەیەوە کە دەگێڕرێتەوە و لە تەوەرەی بابەتێکدا بەرجەستە کراوە کە باسی کێشەیەکی کۆمەڵایەتی دەکات، ((کێشەیش لە شیعردا ئەو هەڵوێستانەی لە ئاراستەکردنیدا دەورووژێنێت گەلێك فراوانتر و گشتگیرترن لەو ئامانجانەی کە لە خۆ دەگرێت))[٣٦]، بۆیە کەلێن لە شیعرییەتی گێڕانەوەدا بۆ دوو لایەن دابەش دەکرێت: یەکەمیان، کەلێنی دەرەوەیە کە بە دیدی شاعیرەوە گێڕراوەتەوە و باس لە چەند کەسێك دەکات کە کچێکی عاشقیان لە شوێنێکی نادیاردا دەکوژن. دووەمیانیش، کەلێنی ناوەوەیە کە بە دیدی کەسایەتییەکەی نێو دەقەکەدا (کەڵەشێر) دەردەبڕێت کە مان دەگرێت و بڕیار دەدات ئیتر بەیانیان نەخوێنێت.

٢ ـ پێوەندی کەلێنی دەقەکە بە سێکوچکەی زەمەن و شوێن و ڕووداوەوە، بەم شێوەی خوارەوە:

ئا- پێوەندی کەلێن بە زەمەنەوە

زەمەن شەوە و لە دوا ساتەکانی ماڵئاواییدایە. هێشتا خۆر هەڵنەهاتووە کە ژیانی گوندەکە بجووڵێنێت. خەڵکەکەیش بەپێی کاتێکی دەستنیشانکراو لەخەو هەڵناستن. وا دیارە کاتەکانی ئیشوکاریان ئۆرگانیزە نەکراوە. بەپێی بانگی کەڵەشێرەکە کارنامەی ژیانی ڕۆژانەیان دەست پێدەکات... لێرەدا زەمەن هێشتا لەگەڵ وردەکارییەکانی کاتژمێر و ساڵنامە ئەلەکترۆنییەکاندا ئاشنا نەبووە، کەواتە زەمەن لە ڕابردوودا گیری خواردووە، بۆیە شاعیریش ڕووداوەکە هەروەك چیرۆکێك

دەگێڕێتــەوە، بەشــێوەیەك کــە ((زەمــەنی گێڕانــەوە لەگــەڵ بنیــاتی گێڕانــەوە بگونجێــت، ئــەویش زەمــەنی خوێندنەوەیــە))[٣٧] و زەمــەنی خوێندنــەوەیش ((لــە ساتێکی هەنووکەییدا جێگیر دەبێت، یان بە زەمەنی خوێنـەرەوە دەبەسـترێت کـە دەتوانین بڵـێین سـەر بـە زەمـەنێکی کراوەیـە و لـە سـنوورێکی دەستنیشـانکراودا ڕاناوەستێت))[٣٨] کەواتە بنیاتی گێڕانەوەیش ئەو گرێیەیە کە لـەمیانی بۆچـوونێك یـانیش لـە کـەلێنی گێڕانەوەییێکـدا دەخرێتـە ڕوو. کـەلێنی گێڕانـەوەیش لـە دوو لایەنەوە پێوەندی بە زەمەنەوە هەبێت: یەکەمیان، زەمەنی قۆرخکراوی نـاوەوەی ڕووداوەکەیە، کە خودی کەسایەتییەکەی نێو دەقەکەدا (کەڵەشێر) لێی بـە ئاگایـە و لە کاتێکی دەستنیشانکراوی ڕۆژانـەدا، (کـە بەیانییـەکی زووە) ئەرکەکـەی تێـدا جێبــەجێ دەکــات. دووەمیــانیش، زەمــەنی دەرەوەی ڕووداوەکەیــە، کــە لایــەنی بابەتییە و ڕۆژانە مژدەی دەستپێکردنی ژیانێکی نوێ بە خەڵکەکە دەدات.

هەردوو زەمەن بەشـێوەیەکی وا چـڕ کراونەتـەوە، کـە لـە سـاتێکی خێـرادا وێنەی ڕووداوێك دەگرن و دیمەنەکەیشی لە یادگەی هەڵبەستێکدا تۆمـار دەکرێـت. بەم شێوەیە زەمەن پێـوەری خـۆی لەدەسـت داوە، چـونکە سـەرەتای مـانگرتنی کەڵەشێرەکە دیارە و بەردەوامبوونیشی بێ کۆتایی ماوەتەوە.

ب ـ پێوەندی کەلێن بە شوێنەوە.

شوێن گوندێکە و گوندیش نیشانەی قۆناغێکی پەرەسەندنی کۆمەڵگەیـە کـە هێشتا لەنێوان کۆچەراتی و شارسـتانییەتدایە و خەڵکەکەیشـی بـەپێی دابونەریتـە سەرەتاییەکانیان ژیان بەڕێوە دەبـەن و بـە هـیچ یاسـایەکی ڕێکـوپێکی نووسـراو پابەند نین، بەڵکو هێز هەڵسووڕێنەری هەموو شتێکە و ئەویش لە دەست پیاودایە، تەنانەت لە ناو پیاوانیشدا، ئەوانـەی پـتر هێزیـان هەیـە هەمیشـە لـە پێشـەوەتر و دەستڕۆیشتووترن، ئەوانی دیکە بەپێی فەرمانی ئەوان کار دەکەن.. گرووپێـك لـەو زلهێزانــە کــونجێکی تاریکیــان هەڵبــژاردووە کــە کادانــە و کــادانیش شــوێنی عەمبارکردنی دوا پاشەڕۆکەکانی ساقی دەغڵ و دانی مردووە و بەهەمان شێوەیش ئەم شوێنەی مردن ئامێز بووەتە شوێنی مراندنی مرۆڤێکیش.

شـوێنی دووەم، کـە لـە نێـو هەڵبەسـتەکەدا دەستنیشـان کـراوە کولانـەی مریشکانە، ئەویش ڕەمزی ژیانە و شوێنی حەوانەوەی گیانەوەرێکی بێ زیانە. ئەم دوو شوێنەیش لەبارەی ئەرکەوە سەرچاوەی ئـابوورین و لـە ڕووی ستاتیکیشـەوە پێگەیەکی گرنگیان لە مۆرفیمی گونددا هەیە.

لەم ڕووەوە دەکرێت پێوەندیی کەلێنیش بە شوێنەوە لە دوو لایەنـەوە لێـك بدرێتــەوە، یەکــەمیان ئــەو شــوێنەی لــە دیــدی کەســایەتییەکەی کەڵەشــێرەوە دەبینرێت کە لە سنوورێکی تەسکدایە و تەنیا کولانـە و کادانێـك و ئـەو مەسـافەی لەنێوانیاندا هەیە. دووەمیانیش ئەو شـوێنە فرەوانەیـە کـە خوێنـەرانی ڕووداوەکـە دەیبینن کـە لـە چـەندین گونـد پێکهـاتووە و پێوەندییـەکانیان لـە بازنـەی ژیـانی خێڵەکیدا کۆدەبێتەوە.

پ - پێوەندیی کەلێن بە ڕووداوەوە

ڕووداو ڕەگەزێکی سەرەکیی چیرۆکە، بـەڵام لەڕێگـەی شـیعرییەتەوە دێتـە نێـو هەڵبەسـتەوە، ئـەوەی ((شـیعرییەتی هەڵبەسـت لـە شـیعرییەتی چـیرۆك جیادەکاتـەوە، ئـەو پێوەندییەیـە کـە لـەنێوان دەربـڕین بـە وێنـە و دەربـڕین بـە ڕووداودا هەیە))[٣٩] ڕووداویش ئەو کردەوەیەیە کە لەنێوان شوێن و زەمەندا گەشـە دەکات، گەشەکردنەکەیشی لەڕێگـەی لادانـی زمانـەوە دەبێـت. کـەلێنی دوالیزمـی زمانیش لـە شـیعرییەتی گێڕانـەوەدا بـەهۆی وێنەگەرایییـەوە پـڕ دەکرێتـەوە، کـە دەبێت پشت بە لۆژیکێکەوە ببەسـتێت. هـەبوونی ئـەو لۆژیکـەی پاڵپشـتیش، لای هەندێك ڕەخنەگرانی کـورد ئەوەنـدە گرنگـە کـە ئەگـەر ((ئامـادەیی نـەبوو شـتێك نامێنێـت بـە نـاوی دەق و دەبێتـە وڕێنـە))[٤٠]. کەواتـە کاریگـەریی لـۆژیکیش لـە شیعرییەتی گێڕانەوەدا تەنیا لە سێبەری دەقدا هەست پێ دەکرێت، هـەروەکو لـە هەڵبەستی کەڵەشێردا هەردوو ئاستی دیار و سێبەر دەبینرێن. لە ئاسـتی یەکەمـدا کچـێکی گونـدی لـە شـوێنێکی نادیـاردا سـەردەبڕێت، کەڵەشـێرێك ڕووداوەکـە دەبینێت. توورە دەبێت و بڕیار دەدات مان بگرێت. ئەمەیش لە ئاوێتـەبوونی سـێ کـردەوەی جـودا هاتووەتـە کایـەوە و بـەپێی زنجیربەنـدی کاریگـەرییان لەیەکـدی

ڕیزبەند کراون، کە ئەڵقەکانی لە (عەشقێکی ساف، کوشتنێکی بێبەزەیی، مانگرتنێکی یاخیبوویی) پێکهاتوون. شاعیر هۆکاری دروستبوونی هەرسێکیان لە دوو ئەنجامی ڕەفتار جودا و مەبەست هاوبەشدا کۆدەکاتەوە، کە ئەوانیش خۆیان لە بێدەنگیی کەڵەشێر و چەقبەستنی جووڵەی مرۆڤدا دەبیننەوە. لە ئاستی دووەمیشدا، بەپێی خوێندنەوەی جیاواز جیاوازی لە مانا و بۆچوونەکاندا هەیە.

٣- پێوەندیی کەلێنی دەقەکە بە ڕەهەندی ئایدیۆلۆژییەوە، کە دەربڕین لە دیدی شاعیر دەکات، بەڵام وەکو تەکنیکێك لە بنیاتی شیعرییەتی گێڕانەوەدا بەرجەستە نابێت، بەڵکو هەست بە کاریگەرییەکەی لەسەر لایەنە نادیارەکانی دەقدا دەکرێت، بەو پێیەی کە ((هەر دەقێك سێبەری خۆی هەیە و ئەو سێبەرەش لە کەمێك ئایدیۆلۆژیا و کەمێك لەخستنەڕووەکان و کەمێك لە خود پێك دێت، ئەمانەش تارمایی و هەڵاوسان و شوێنماوەکانن...))[٤١] کەواتە ئایدیۆلۆژیا تەکنیکێکە لە سێبەری هەڵبەستدا بەکار دێت و جەخت لەسەر بەها پەسەندکراوەکانی کۆمەڵگە وەکو خۆشەویستی و لایەنگری چەوساوەکان و ڕێزگرتنی کات....و چەندین بەهای دیکە دەکات، کە بەزەقی هاتوونەتە پێشەوە و بوونەتە هۆی ئەوەی کە ناوەرۆکی دەقەکە بەسەر زمانی شیعریەتییەکەیدا زاڵ بووە، بە تایبەتی کە گردبوونەوەیەکی هزری بۆ ڕووبەڕووبوونەوەیەکی چاوەڕوانکراوی پێوە دیارە، چونکە هەوڵ نادات لە ڕێگەی ئازاردانی مرۆڤەوە هەستی بەرانبەر بوروژێنێت، بەڵکو بە ڕێگەی وەرگرتنی هەڵوێستەوە هزر دەوروژێنێت و ((شیعریش نەك لایەنی کرداری شاعیر، بەڵکو لایەنی هزرییە ئایدیالیستەکەی دەگرێتەوە و لەنێو ئەو لایەنەشدا هەستە بەرزەکان و سۆزە ناسکەکان نەشونما دەکەن))[٤٢]. ئەم بۆچوونەیش ئەگەر لەسەر لایەنی ئایدیۆلۆژیای هەڵبەستی (کەڵەشێر) هاوجووت بکرێت، ئەوە مۆرکێکی ڕیالیزمی کۆمەڵایەتی پێ دەبەخشێت.

تەوەری دووەم: بەها ستاتیکییەکانی شیعرییەتی گێڕانەوە

شێوەی ڕێکخستنی بەها ستاتیکییەکانی شیعرییەتی گێڕانەوە لەم دەقـەدا، لە ئاستێکی سادەدا و بە بێ پێچ و پەنا ڕیزبەند کراون. دەقەکە لە چەند هزرێکی روون و ئاشـکرا پێکهـاتووە و خراونەتــە نێــو شــێوازێك و ((بنــەمای ســتاتیکی شێوازەکانیش لە ئەدەبدا وێنە ئەندێشەییەکان و ڕامانە زهنییەکانن کە لە ڕێگەی زمانەوە دەگوێزرێنەوە))[٤٣]. هـەر حاڵـەتێکیش لـە حاڵەتـەکانی زمـان پشـت بـەو پێوەندییانـە دەبەسـتێت کـە لـە نێـوان ڕەگەزەکانیـدا هـەن، ڕەگـەزەکانیش کـە وشەکانن ((ڕیزبەندی پێوەندییەکانیان لە قسەکردندا وەکو هێڵێکی ڕاست پشت بە خەسڵەتی زەمەنی زمان دەبەستێت کە کارێکی ستەمە دوو ڕەگـەز لـە یـەك کاتـدا بگوترێن، بەڵکو ڕەگەزەکان یەك بەدوای یەکدا دێن و زنجیرەی ئاخاوتن پێکـدێنن. ئەم پێکهاتنەیەش پشت بەو درێژکردنەوەیە دەبەستێت کە پێی دەڵێن پێوەندییە سیاقییەکان))[٤٤]. لەم سۆنگەیەوە پێویستە جیاوازی لەنێوان سیاقە گۆکراوەکـان و سیاقە ناگۆکراوەکاندا بکرێت، چونکە ((سیاقە ناگۆکراوەکان ئەو ژینگەیەیـە کـە پەیامەکەی تێدا پەیدا دەبێت و ڕۆنانی بنیاتەکانی وتاری گۆکراو دروسـت دەکـات، سیاقیش لەم گۆشەنیگایەوە لە سـێ ڕەگـەز پێکـدێت کـە پێگـە و بەشـداربووان و ئامانجن))[٤٥]. لەبەر گرنگیی ئەم لایەنە بە پێویسـت زانـرا، هـەر سـێ ڕەگـەزەکان لەڕووی تیۆرییەوە دەستنیشـان بکـرێن و شـوێن و کاریگەرییـەکانیان لـەنێو ئـەم هەڵبەستەدا لێك بدرێنەوە:

١- پێگە: بە ڕەهەندی چوارەمیش ناوزەد دەکرێت. "سایت Site"[س٤٦] یشـی پێ دەگوترێت. هەرسێکیان گوزارشـت لـە یـەك شـت دەکـەن کـە ((زەمشـوێنێکی چوارچێوەکراوە و دەبێت گوتارێکی تێدا بەرهـەم بهێنرێت کە لەگـەڵ شـوێنێکی دیاریکراو و ساتە زەمەنێکدا یەکدی بگرنەوە))[٤٧]. ئەمەش ئـەوە دەگەیـەنێت کـە لە پێگەی شیعریدا دەبێت هەڵوێستێکی نەخوازراو وەربگیرێت یانیش کارێك بکرێت کـە لەوانەیـە رووبـدات. بـەهای سـتاتیکی پێگـەیش لـە پێوەنـدییەکی ئۆرگانیکـدا لەنێوان کردەوەکاندا پێك دێت، بەو پێیـەی کـە لـە بیـاوێکی فرەوانـدا ڕوودەدەن، بیـاویش ((وەکـو شـوێن نییـە کـە سـنوورە دەستنیشـانکراوەکانی هـەبێت و لـە کۆتاییدا بەکۆتا بێت))[٤٨] کەواتە لـە پێگـەدا جێگـۆڕکێ بەشـوێن و سـاتە زەمەنـە

ئاساییەکان دەکرێت، کە لەم هەڵبەستەدا سێ دیمەنی پێکەوەبەستراوی بۆ تەرخان کراوە: دەرچوونی کەڵەشێرەکە بۆ سەر کاری ڕۆژانەی خۆی، سەربڕینی کچێکی عاشق، گەڕانەوەی کەڵەشێر بۆ ناو کولانەکە. هەر یەکێکیان لە چەندین هەنگاو پێکدێت و هەموویانیش نەخشەی یەك ڕێباز دەکێشن کە بە نیازێکی پاك دەست پێ دەکات و بە بڕیارێکی یاخیبوو بە کۆتا دێت..

٢- بەشداربووان: ئەم ڕەگەزە لە جووڵانەوەی بەشداربووان (کارەکتەرەکانی لە نێو دەقدا) پێکدێت، جووڵانەوەش چەند هەنگاوێکی یەك لەدوای یەکدا دروست دەکات، کە لە ناونیشانی هەڵبەستەکەوە دەست پێ دەکات و لە قوفڵەکەیدا بە کۆتا دێت. هەنگاوەکان پێوەندییان بە زەمەنەوە هەیە و هەر یەکێکیان ئەنجامێکیشی دەبێت، کە لەم هەڵبەستەدا بە خۆئامادەکردنێکەوە دەست پێ دەکەن و بەرەو ململانێیەکی توند مل دەنێن، بەڵام هەر زوو گرژییەکە دادەمرکێت و بە دابڕانێك کۆتایی دێت و ناگاتە ئاستی ڕووبەڕووبوونەوەی لایەنە هاودژەکان و ئەگەر بگەیشتایەتە ئاستی ڕووبەڕووبوونەوە ئەوە لە سنووری گێڕانەوە دەردەچوو و دەکەوتە نێو توخمی دیالۆگەوە.

٣- ئامانج: دەربڕین لە کارێکی پێشنیازکراو دەردەخات. مەبەستەکەیشی بە دوو شێوە دەردەکەوێت کە ((پێویستە لێرەدا جیاوازی لەنێوان ئامانجی گشتیی تێکەڵکێشکردنی ئاخاوتنەکان و ئامانجێکی پتر ورد و سنووورداری هەڵوێستی کردەوە ئاخاوتنەکانی جودا جودا بکرێت کە لەمیانی دیدارەکەدا هەیە، ئامانجە سەرەکییەکانی پرۆسەکەیشی گەیاندنی مەبەستەکەیەتی))[٤٩] کە گوزارشت لە مۆرکی ململانێیەکە دەکات و لەهەمان کاتیشدا زمانی شیعرەکەیە. لەم هەڵبەستەدا بە بەرزترین دەنگ دەست پێ دەکات، بەڵام لەنێو مەنەلۆگێکی گومان ئامێزدا کز دەبێتەوە.

لەمیانی ئەم سێ ڕەگەزەی سەرەوەدا، شاعیر توانیویەتی هەڵچوونە سۆزدارییەکانی لەڕووی شیعرییەتی گێڕانەوەییەوە چالاك بکات، چالاکیی بەهاکانیش ((ئەو توانایەیە کە بە چەندین ڕێگەی جیاواز و ئاڵۆزەوە ئارەزووەکان و هەستەکان تێر دەکەن))[٥٠] بۆ گەیشتن بەم مەبەستەیش شاعیر پەنای بۆ هەڵچوونە ژیرییەکانی بردووە و ناواخنی دەقەکەیشی بە هزرە ناسك و ڕاستگۆییەکانییەوە جۆش داوە.

ئەنجام

١- شاعیر لەم هەڵبەستەدا، شیعرییەتی گێڕانەوەی وەکو ڕێچکەیەکی نوێگەری بەکارهێناوە، بۆ ئەوەی لە دوو لایەنەوە پەرە بە ئەزموونە شیعرییەکەی بدات. یەکەمیان سیمایەکی ڕەسەنایەتی پێ ببەخشێت و دووەمیشیان پێگەی شیعر بە سەردەمەکەیەوە ببەستێتەوە و لە هەستی جەماوەر نزیکی بکاتەوە.

٢- کرۆکی ئەم هەڵبەستە، لەبارەی ڕووداوێکە، کە کۆپیکردنێکی ڕاستەوخۆی واقیع نییە. پرسیارگەلێکی نالۆژیکی دروست دەکات و هەوڵی شیکردنەوەی وەڵامەکانیان نادات. ئەمەیش لە دوو لایەنەوە شیعرییەتی دەقەکەی بەهێز کردووە: یەکەمیان گێڕانەوەی ڕووداوەکە لە شێوازی لیریکی نزیک دەکاتەوە. دووەمیشیان ئەوەیە کە دەقەکەی بە کراوەیی دەهێڵێتەوە.

٣- شیعرییەتی گێڕانەوە شێوازێکی چاوی داهێنانە، کە شاعیر پرەنسیپەکانی ئابووری تێدا پێڕەو دەکات ڕامانەکانی خەستتر دەکات و بە زمانێکی ئاسان و ساکار دەردەبڕێت و لە تەمومژاویش دووری دەخاتەوە، بۆ ئەوەی وەرگر لە هەر ئاستێکی ڕۆشنبیریدا بێت بتوانێت خوێندنەوەی خۆی بۆ دەقەکە هەبێت و بەپێی ڕادەی تێگەیشتنەکەیشی چێژی لێ وەربگرێت.

٤- پێوەرەکانی هەڵسەنگاندنی شیعرییەتی گێڕانەوە لە هەڵبەستدا، بەپێی تەکنیکەکانی فۆرم و بەها جوانەکانی ناوەرۆکەکەی دەستنیشان دەکرێن. تەکنیکەکان بەپێی پێوەندی کەلێنی شیعرەکە بە زەمەن و شوێن و ڕووداوەکە هەڵدەسەنگێنرێن. هەڵسەنگاندنی بەها جوانەکانیش پشت بەم سێ لایەنە دەبەستێت: جۆری ئەو هەڵوێستەی کە لە پێگەیەکدا وەردەگیرێت، چۆنیەتی جووڵانەوەی کارەکتەرەکانی نێو دەقەکە، ئاستی ئامانجێکی پێشنیازکراو کە لە کۆتاییدا دەردەبڕێت.

٥- لەڕێگەی شیعرییەتی گێڕانەوە تەکنیکەکانی ژانری ڕۆمان دەخزێنە نێو شیعرەوە و زۆربەی جارانیش یەکێتیی بابەتی پێ دەبەخشێت و بەپێچەوانەیشەوە هەندێك لە ڕەگەزەکانی شیعر ناواخنی ڕۆمان دەکات و فۆرمەکەی بەرەو زمانێکی ئەدەبیی پاراوتر دەبات.

پەراوێزەکان

١ شێرکۆ بێکەس، کەڵەشێر، گۆڤاری ڕامان، ژ ١٢٩ شوباتی ٢٠٠٨، ل٣.

٢ لیژنـەی ئـەدەب لـە کـۆڕی زانیـاری کوردسـتان، زاراوەی ئـەدەبی – کـوردی – عـەرەبی – ئینگلیزی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر ٢٠٠٦، ل٨٢–٨٣و١٤٧و١٥١.

٣ هەمان سەرچاوە ، بەشی ئینگلیزی، ل٦٦.

٤ د. موحسـین ئەحمـەد عومـەر، فەرهـەنگی ئـەدەبی، چـاپخانەی حەمـدی، سـلێمانی ٢٠١٢، ل٢٤٦.

٥ بڕوانە: د. کاوە شێروانی، گێڕانەوە و زمان لە (پێنجەمین کتێب)دا، گ: ڕامان ژ١٧٨ ئـاداری ٢٠١٢، هەولێر، ل٥٤. ٥

6. NTC's Dictionary of Literary Terms,P144.

٧ د. محمد صابر عبيد، مرايا التخيل الشعري، عالم الكتب الحديث، أربد ٢٠٠٩، ص٩١.

٨ د. محمد صابر عبيد، حركية التعبير الشعري، دار مجدلاوي للنشر والتوزيـع، عمـان ٢٠٠٥، ص٦٥.

٩ د. عبدالرحيم مراشدة، الخطاب السـردي والشـعر العربـي، عـالم الكتـب الحـديث، إربـد ٢٠١٢، ص٧٢.

١٠ د. صلاح فضل، أساليب السـرد في الروايـة العربيـة، مركـز الانمـاء الحضـاري، حلـب ٢٠٠٩، ص٣٤

١١ پەری ساڵح حەمید، گێڕانەوە لە کۆچیرۆکەکانی (ئەحمـەد محەمـەد ئیسـماعیل)دا، نامـەی دکتۆرای بڵاونەکراوە، زانکۆی سەلاحەدین٢٠١١.

١٢ بۆ نموونە بڕوانە: ئەمین عەبدولقادر، شیعرییەت د ڕۆمانێن (سدقی هـرۆری) دا، چـاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر ٢٠٠٨.

١٣ د. صلاح فضل، أساليب السرد في الرواية العربية، مصدر سابق، ص١٢.

١٤ د. جبور عبدالنور، المعجم الادبي، ص١٣٩.

١٥ ئەرستۆ، هونەری شیعر (شیعر ناسی)، وەرگێڕانـی لـە ئینگلیـزی و پێشـەکی و پـەراوێزی: عەزیز گەردی، چاپخانەی گەنج، سلێمانی٢٠٠٤، ل١١٨.

١٦ بڕوانە: رومان ياكبسون، قضايا شعرية، ت محمد الولي و مبارك حنون، دار تويقـال للنشـر، الدار البيضـاء ١٩٨٦، ص٣٣.

١٧ديفيد ديتشس، مناهج النقد الادبي بين النظرية والتطبيق، ت: محمد يوسف نجم، دار صادر، بيروت ١٩٦٧، ص٢٣٧.

١٨ رولان بارت، مدخل الى التحليل البنيوي للقصص، ت: منذر عياشي، مركز الانماء الحضاري، حلب ١٩٩٣، ص١٢.
١٩ د.عبدالرحيم مراشدة، الخطاب السردي والشعر العربي، ص٣٣.
٢٠د. لطيف زيتوني، معجم مصطلحات نقد الرواية، دار النهار للنشر، بيروت ٢٠٠٢، ص١٠٨.
٢١د. ميجان الرويلي و د. سعد البازغي، دليل الناقد الأدبي، ط٤، المركز الثقافي العربي، بيروت ٢٠٠٥، ص١٧٤.
٢٢ تەکسۆنۆمی یان (پۆلێنزانی)، بەمانای زانستی پۆلێنکاری جۆرەکان دێت.
٢٣ ميخائيل باختين، الخطاب الروائي، ت: د. محمد برادة، دار رؤية للنشر والتوزيع، القاهرة ٢٠٠٩، ص٦١.
٢٤ جابر عصفور، مفهوم الشعر ـ دراسة في التراث النقدي، ط٣، دار التنوير، بيروت ١٩٨٣، ص١٥٥.
٢٥ ألاردس نيكول، علم المسرحية، ت: دريني خشبة، المطبعة النموذجية، القاهرة ١٩٥٨، ص٢٠٩.
٢٦ د. عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، ئەدەبیاتی نوێی کوردی، چاپخانەی فێرکردنی باڵا، هەولێر ١٩٨٩، ل٣٤.
٢٧ رينيه ويليك و أوستن وارين، نظرية الأدب، ت: محي الدين صبحي، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت ١٩٨٧، ص١٦٧.
٢٨ جان كوهين، بنية اللغة الشعرية، ت: محمد الولي ومحمد العمري، دار توبقال للنشر، الدار البيضاء ١٩٨٦، ص٧٤.
٢٩ د. عبدالملك مرتاض، في نظرية الرواية ـ بحث في تقنيات السرد، مطابع الرسالة، الكويت ١٩٩٨، ص١٨٠.
٣٠ ئەیوب ئەنوەر سماقەیی، بنەماکانی زانستی ئابووری، چ٢، چاپخانەی شەهاب، هەولێر ٢٠٠٩، ل٧.
٣١ د. محمد التونجي، المعجم المفصل في الأدب، ج١، دار الكتب العلمية، بيروت ١٩٩٩، ص١٢١.
٣٢ حنا عبود، فصول في علم الاقتصاد الادبي، منشورات اتحاد الكتاب العرب، دمشق ١٩٩٧، ص٩١.
٣٣ د. لطيف زيتوني، مصدر سابق، ص٢٦.
٣٤ جاكوب كورك، اللغة في الادب الحديث ـ الحداثة والتجريب، ت: ليون يوسف دار المأمون للترجمة والنشر، بغداد١٩٨٩، ل٢٣.

٣٥ جون ستروك، البنوية ومابعدها ـ من ليفى شتراوس الى دريدا، ت: د. محمد عصفور، مطـابع السياسة، الكويت ١٩٩٦، ص١٩٤.
٣٦ إ. ا. رتشاردز، مبادئ النقد الادبي، ت: د. مصطفى بدوي ـ د. لويس عوض، ص٣٤٦.
٣٧ رينيه ويليك و أوستن وارين، نظرية الأدب، مصدر سابق، ص٢٢٩.
٣٨ أمين يوسف عودة، سرد المستحيل الممكن، المجلة العربية للعلوم الانسانية، جامعة الكويت، ع٩٣ س ٢٤ شتاء٢٠٠٦، ص١٦٤.
٣٩ د. صلاح فضل، أساليب السرد في الرواية العربية، مصدر سابق، ص١٣٥.
٤٠ ئارام سديق، ستاتيكای گێڕانەوە، چاپخانەی یاد، سلێمانی ٢٠٠٩، ل٦٥.
٤١ رولان بارت، لذة النص، ت: منذر عياشي، مركز الإنماء الحضاري، حلب ١٩٩٢، ص٦٤.
٤٢ د. محمد غنيمي هلال، النقد الادبي الحديث، دار العودة، بيروت ١٩٩٧، ص٣٨٦.
٤٣ د. يوسف أبو العدوس، البلاغة والاسلوبية، الاهلية للنشر والتوزيع، عمان ١٩٩٩، ص١٦٤.
٤٤ د. صلاح فضل، نظرية البنائية في النقد الادبي، مطبعة الامانة، القاهرة ١٩٧٨، ص٣٠.
الطاهر بو مزبر، التواصل اللساني والشعرية — مقاربة تحليلية لنظرية رومان جاكبسون، الدار العربية للعلوم، الجزائر٢٠٠٧، ص٣٠. ٤٥.
٤٦ لەنێو فەرهەنگە زمانییەکانیشدا (سایت Site) بە مانای شوێنێکی ئاوەدان دێت کە هەڵوێستێکی تێدا وەرگیرابێت. یانیش گوزارشت لە شوێنی کۆکردنەوەی زانیارییەکان دەکات کە لە تۆڕێکی هاوبەشدا بەکاربهێنرێن. بڕوانە: Advanced Dictionary, A. S. (Oxford Hornby, P.1204) .
٤٧ الطاهر بو مزبر، التواصل اللساني والشعرية، مصدر سابق، ص٣٠–٣١.
٤٨ د. عبدالملك مرتاض، في نظرية الرواية ـ بحث في تقنيات السرد، مصدر سابق، ص١٤٦.
٤٩ الطاهر بو مزبر، التواصل اللساني والشعرية، مصدر سابق، ص٣١.
٥٠ إ. ا. رتشاردز، مبادئ النقد الادبي، ت: د. مصطفى بدوي ـ د. لويس عوض، مصدر سابق، ص٨٩.

سەرچاوەکان

کتێب:

بە زمانی کوردی:

(١) ئارام سدیق، ستاتیکای گێڕانەوە، چاپخانەی یاد، سلێمانی٢٠٠٩.

(٢) ئەیوب ئەنوەر سماقەیی، بنەماکانی زانستی ئابووری، چ٢، چاپخانەی شەهاب، هەولێر ٢٠٠٩.

(٣) ئەرستۆ، هونەری شیعر (شیعر ناسی)، وەرگێڕانی لە ئینگلیزی و پێشەکی و پەراوێزی: عەزیز گەردی، چاپخانەی گەنج، سلێمانی٢٠٠٤.

(٤) ئەمین عەبدولقادر، شیعرییەت د ڕۆمانێن (سدقی هرۆری) دا، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر ٢٠٠٨.

(٥) د. عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، ئەدەبیاتی نوێی کوردی، چاپخانەی فێرکردنی باڵا، هەولێر ١٩٨٩.

بە زمانی عەرەبی:

(٦) إ. ا. رتشاردز، مباديء النقد الادبي، ت: د. مصطفى بدوي و د. لويس عوض، المؤسسة المصرية للتأليف والترجمة والطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٦١.

(٧) ألاردس نيكول، علم المسرحية، ت: دريني خشبة، المطبعة النموذجية، القاهرة ١٩٥٨.

(٨) جابر عصفور، مفهوم الشعر ـ دراسة في التراث النقدي، ط٣، دار التنوير، بيروت ١٩٨٣.

(٩) جاكوب كورك، اللغة في الادب الحديث ـ الحداثة والتجريب، ت: ليون يوسف، دار المأمون للترجمة والنشر، بغداد١٩٨٩.

(١٠) جان كوهين، بنية اللغة الشعرية، ت: محمد الولي و محمد العمري، دار تويقال للنشر، الدار البيضاء ١٩٨٦.

(١١) جون ستروك، البنوية ومابعدها ـ من ليفى شتراوس الى دريدا، ت: د. محمد عصفور، مطابع السياسة، الكويت ١٩٩٦.

(١٢) حنا عبود، فصول في علم الاقتصاد الادبي، منشورات اتحاد الكتاب العرب، دمشق ١٩٩٧.

(١٣) ديفيد ديتشس، مناهج النقد الادبي بين النظرية والتطبيق، ت: محمد يوسف نجم، دار صادر، بيروت ١٩٦٧.
(١٤) رولان بارت، لذة النص، ت: منذر عياشي، مركز الإنماء الحضاري، حلب ١٩٩٢.
(١٥) رولان بارت، مدخل الى التحليل البنيوي للقصص، ت: منذر عياشى، مركز الانماء الحضاري، حلب ١٩٩٣.
(١٦) رومان ياكبسون، قضايا شعرية، ت: محمد الولي و مبارك حنون، دار تويقال للنشر، الدار البيضاء ١٩٨٦.
(١٧) رينيه ويليك و أوستن وارين، نظرية الأدب، ت: محي الدين صبحي، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت ١٩٨٧.
(١٨) د. صلاح فضل، أساليب السرد في الرواية العربية، مركز الانماء الحضاري، حلب ٢٠٠٩.
(١٩) د. صلاح فضل، نظرية البنائية في النقد الادبي، مطبعة الامانة، القاهرة ١٩٧٨.
(٢٠) الطاهر بو مزبر، التواصل اللساني والشعرية - مقارنة تحليلية لنظرية رومان جاكبسون، الدار العربية للعلوم - ناشرون، الجزائر ٢٠٠٧.
(٢١) د. عبدالرحيم مراشدة، الخطاب السردي والشعر العربي، عالم الكتب الحديث، إربد ٢٠١٢.
(٢٢) د. عبدالملك مرتاض، في نظرية الرواية - بحث في تقنيات السرد، مطابع الرسالة، الكويت ١٩٩٨.
(٢٣) د. محمد صابر عبيد، مرايا التخيل الشعري، عالم الكتب الحديث، أربد ٢٠٠٦.
(٢٤) د. محمد صابر عبيد، حركية التعبير الشعري، دار مجدلاوي للنشر والتوزيع، عمان ٢٠٠٥.
(٢٥) د. محمد غنيمي هلال، النقد الأدبي الحديث، دار العودة، بيروت ١٩٩٧.
(٢٦) ميخائيل باختين، الخطاب الروائي، ت: د. محمد برادة، دار رؤية للنشر والتوزيع، القاهرة ٢٠٠٩.
(٢٧) د. يوسف أبو العدوس، البلاغة والاسلوبية، الاهلية للنشر والتوزيع، عمان ١٩٩٩.

ئینسکلۆپیدیا و فەرهەنگەکان:

بە زمانی کوردی:

(٢٨) لیژنــەی ئــەدەب لــە کــۆڕی زانیــاری کوردســتان، زاراوەی ئــەدەبی — کــوردی — عەرەبی — ئینگلیزی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر ٢٠٠٦.

(٢٩) د. موحسین ئەحمەد عومەر، فەرهــەنگی ئــەدەبی، چــاپخانەی حەمـدی، سـلێمانی ٢٠١٢.

بە زمانی عەرەبی:

(٣٠) د. جبور عبدالنور، المعجم الادبي، دار العلم للملايين، بيروت ١٩٧٩.

(٣١) د. لطيف زيتوني، معجم مصطلحات نقد الرواية، دار النهار للنشر، بيروت ٢٠٠٢.

(٣٢) د. محمد التونجي، المعجم المفصل في الأدب، ج١، دار الكتب العلمية، بيروت ١٩٩٩.

(٣٣) د. ميجـان الرويلـي و د. سـعد البـازعي، دليـل الناقـد الادبـي، ط٤، المركـز الثقـافي العربي، بيروت ٢٠٠٥.

(٣٤) د. ناصر الحاني، المصطلح في الأدب الغربي، بيروت ١٩٦٨.

بە زمانی ئینگلیزی:

(35) NTC's Dictionary of Literary Terms.

(36) A Dictionary of Literary Terms, J.A.Cuddon.

(37) Oxford Dictionary Advanced, A. S. Hornby.

نامە زانکۆییەکان:

(٣٨) پەری ساڵح حەمید، گێڕانەوە لە کۆچیرۆکەکانی (ئەحمەد محەمـەد ئیسـماعیل)دا، نامەی دکتۆرای بڵاونەکراوە، کۆلێژی زمان — زانکۆی سەلاحەدین ٢٠١١.

گۆڤارەکان:

بە زمانی کوردی:

(٣٩) د. کاوە شێروانی، گێڕانـەوە و زمـان لـە (پێنجـەمین کتێـب) دا، گ: ڕامـان ژ ١٧٨ ئاداری ٢٠١٢، هەولێر.

(٤٠) شێرکۆ بێکەس، کەڵەشێر، گۆڤاری ڕامان، ژ ١٢٩، هەولێر- شوباتی ٢٠٠٨.

بە زمانی عەرەبی:

(٤١) أمين يوسف عودة، سرد المستحيل الممكن، المجلة العربية للعلوم الانسانية، مجلـس النشر العلمي - جامعة الكويت، العدد٩٣ السنة ٢٤ شتاء ٢٠٠٦.

ملخص البحث

يتناول هذا البحث البنية الفنية لشعرية السرد التي تتواجد في كثير من النصوص الأدبية الكُردية، وخاصة في الشعر والرواية، لكنه لم يحظ بإهتمام كاف من قبل الباحثين الكُرد. بالرغم من أنها بدت مصطلحاً نقدياً له موقعه ونهجه في الأدب الحديث. حاول الباحث معالجة هذا الموضوع من خلال تعريف هذا المصطلح وتشخيص سماته وتقنياته وقيمه الجمالية أثناء تطبيقها على قصيدة (الديك) للشاعر شيركو بيكس.

يتكون البحث من مقدمة و قسمين: يشمل القسم الاول على محورين. يتطرق الاول على تعريف شعرية السرد وتحليل مفهومها وميزاتها في الادب. ويركز المحور الثاني على السمات الثلاث الاساسية للقصيدة الحرة التي تبنى على شعرية السرد وتستند على الوزن والقافية والايقاع. أما القسم الثاني فيشمل أيضاً على محورين. الاول منه يهتم بتقنيات شعرية السرد والثاني يركز على ما فيها من القيم الجمالية. وفي النهاية تم عرض أهم النتائج التي توصل اليها البحث.

Abstract

This study is about the technical structure of narrative poetics which is found in many Kurdish literature texts, especially in poetry and novel which has not received much attention from Kurdish researchers. The researcher tries to solve this subject by defining this term and specifying its properties, techniques and aesthetic values then applying it to the poem (The Rooster) by SherkoBekas.

The research is composed of an introduction and two sections:

The first section consists of two parts: The first part deals with definition of narrative poetics, analyzing its concept and features in literature. The second part deals with the three basic characteristics of the free poems that is built on narrative poetics by depending on the rhythm and rhyme andintonation.

The second section deals with two parts: the first part cares about the techniques of the narrative poetics and the second part cares about valuable aesthetic that can be found in these poems. Finally the researcher lists the results drawn from the study.

تەکنیکی پاشخراو لە داستان و رۆماندا

بە نموونەی داستانی (مەم و زین) و

رۆمانی (شاری مۆسیقارە سپییەکان)

د. سەنگەر قادر شێخ محەمەد حاجی
پەیمانگای تەکنیکی پزیشکی هەولێر

پێشەکی

زۆرن ئەو تەکنیکانەی بەشداری لە دەقە چیرۆکئامێزەکان دەکەن و نووسەر هەر کاتێك پێویستی پێیان بێ کەڵکیان لێ وەردەگرێ. هونەری پاشخراو یەکێکە لە هونەرە کۆنەکان کە لە سەرەتادا لەداستان بەکارهاتووە و دواتر گوازراوەتەوە ناو رۆمان و لەوێشدا کۆمەڵێك گۆڕانکاری تێیدا روویانداوە.

ئەم لێکۆڵینەوەیە دابەشی سەر دوو تەوەری سەرەکی کراوە. لە تەوەری یەکەمدا بە سێ ناونیشانی جودا باسمان لە لایەنی تیۆری هونەری پاشخراو کردووە و دواتر هونەری پاشخراومان لە هەر یەك لە داستان و رۆمان خستۆتە روو و پاشان ئەو جیاوازییانەمان باس کردووە کە لەنێوان هونەری پاشخراو لەداستان و رۆماندا هەیە.

تەوەری دووەمی ئەم لێکۆڵینەوەیە تایبەت کراوە بە لایەنی پراکتیکی هونەری پاشخراو و داستانی (مەم و زین) ی (ئەحمەدی خانی) و رۆمانی (شاری مۆسیقارە سپییەکان) ی (بەختیار عەلی) مان بە نموونە وەرگرتووە و جۆرەکانی هونەری پاشخراومان لەسەریان پراکتیزە کردووە. لەوێدا بەو ئەنجامە گەیشتووین کە بەکارهێنانی هونەری پاشخراو لە داستانی مەم و زین تەنیا بە مەبەستی زانیاری بەخشینە، کەچی لە رۆمانی (شاری مۆسیقارە سپییەکان) سەرەڕای زانیاری بەخشین بەخوێنەر بۆ تامەزرۆکردنی خوێنەر و راکێشانی بەرەو

خوێندنەوەی تەواوی ڕۆمانەکە و ڕازاندنەوەی بەرهەمەکەیە، لەوانەش گرنگتر بۆ خستنەڕووی ڕۆمانەکە وەکو ڕۆمانێکی هاوچەرخ.

- **لایەنی تیۆری هونەری پاشخراو**

پاشخراو هونەرێکە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە کاتەوە هەیە، لە دەمکاتەکانیشدا پاشخراو ((پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە رابردووەوە هەیە))[1]، بەڵام ئەمە واتای ئەوە نییە کە پاشخراو هیچ پەیوەندییەکی بە کاتەکانی دیکەی ناو دەق نییە. پاشخراو پەیوەندی بەکاتی ئێستاشەوە هەیە، وەك ئەوەی ئەگەر کاتی رابردوو نەبێ حیکایەتخوان پێویستی بە خاڵێك هەیە کە لێیەوە بگەڕێتەوە بۆ رابردوو و ئەو خاڵەش کاتی ئێستایە و خوێنەر بەبێ بوونی کاتی ئێستا و هەستکردن بەو کاتە، هەست بەو پچڕان و گەڕانەوە بۆ دواوە ناکا لەڕێی پاشخراوەوە.

(فاتیح عەبدولسەلام) بەمجۆرە پێناسەی پاشخراو دەکا (پاشخراو ئەو پچڕانەیە کە لەکاتی بەدوایەکداهاتنی زنجیرەیێك کاتی لۆجیکی روو دەدا))[2]. لەم پێناسەیەدا دوو لایەن روون کراونەتەوە، یەکێکیان ئەوەیە کە پاشخراو پچڕاندنە، واتە ڕاگرتنی کاتی گێڕانەوە لەڕێی پاشخراوەوە روودەدا و کاتی ئێستای گێڕانەوە رادەگرێ. هی دووەمینیشیان ئەوەیە دەبێتە دەستپێك بۆ دەستپێکردنی کاتێکی دیکەی گێڕانەوە کە کاتی رابردووە و لە ئەنجامدا بەهۆی وەستاندنی کاتێك و دەستپێکردنی گێڕانەوەی رووداوێك کە لەکاتێکی جودا روویداوە، جیاوازی دەخاتە ناو کاتەکانی گێڕانەوە. لەم سۆنگەیەشەوە (دکتۆر مۆریس ئەبو نازر) پێناسەی پاشخراو دەکا و دەڵێ: ((پاشخراو بە رووێك لە رووەکانی جیاوازیی کات دادەنرێ لە ڕێی پێکهێنانی چەند پاژێکی بچووك کە لەچاو پاژە گەورەکەی چیرۆکدا بە ناوەنجی دادەنرێ))[3]. دەقی چیرۆك چ لەڕووی رووداوەوە و چ لەڕووی کاتی روودانی ئەو رووداوانەوە لەچەند یەکەیێکی بچووك پێکدێ کە لە بەدوایەکداهاتنی ئەو رووداوانە و کاتەکانیان کاتی گەورەی دەقی چیرۆکئامێز دروست دەبێ کە لەشێوەی زنجیرەدایە و هەریەکێك لە پاژە بچووکەکان ئەوەی دیکەی پاش خۆی و پێش خۆی بەیەکەوە دەبەستێتەوە. زۆرجار شاعیر یان

چیرۆکنووس یان رۆماننووس بۆ هەر مەبەستێك بێ یەکێك لەو پاژە بچووکانە ناخاتە ناو زنجیرەکەوە و لەکاتە پاژییەکانی دیکەی دایدەبڕێ. کاتێکیش وا هەست دەکا کە باسکردنی ئەو پاژە پێویستە کاتی ئێستای گێڕانەوە رادەگرێ و ئەو پاژەی کە پێشتر نەیگێڕابووەوە ئێستا دەیگێڕێتەوە. بەم جۆرە نووسەر لە دوو شوێنەوە زنجیرەی کاتی گێڕانەوە دەپچڕێنێت، لە جاری یەکەم کە بووە بەربەست لەوەی پاژە کاتییەکە کە لەگەڵ ئەوانەی لە پێش و دوایەوە دێن، بێت ، و لەجاری دووەمیشدا وەکو ناوبڕێکی لێ دێ لەنێوان دوو پاژدا کە ئەوان بەشێوەیێکی ئاسایی بەدوای یەکدا دەهاتن. ئەمەش پشتگیری پتری ئەو باوەڕەمان دەکا کە پاشخراو تەنیا پەیوەندی بە رابردووەوە نییە، بەڵکو پەیوەندی بە کاتی ئێستای ناو دەقیشەوە هەیە.

ئەو رێگایانەی لەناو دەقدا نووسەر بۆ دروستکردن و سوودوەرگرتن لە پاشخراو پەنایان بۆ دەبا زۆرن و شاعیر یان رۆماننووس بۆی هەیە هەر کامێکیان بکا بە بەهانە بۆئەوەی لەرێگەیانەوە بگەڕێتەوە بۆ رابردوو. هەندێك جار دەتوانێ ((بە بیانووی یادگاری یان دانپێدانان))[٤] بگەڕێتەوە بۆ رابردوو، هەندێك جاری دیکەش دەتوانێ لە رێی گەڕانەوەی ئاسایی بگەڕێتەوە کە حیکایەتخوان ئەو رووداوانە دەگێڕێتەوە کە لە رابردوو روویانداوە. هەروەها لە رێی پشتبەستن بە خودی پاڵەوان یان کارەکتەر نووسەر دەتوانێ ئەم کارە بکا، بەوەی لەرێی زەینی ئەوان و بیرهاتنەوەی شتێك کە لەرابردوو بەسەریان هاتووە بگەڕێتەوە بۆ رابردوو و بۆ ئەمەش پەنا بۆ هونەری شەپۆلی هۆش دەبا. بەهەمان شێوە دەتوانێ (سوود لە هونەری مۆنۆلۆگیش ببینێ تا لەرێیەوە بگەڕێتەوە بۆ رابردوو)[٥].

ئەمانە هەموویان هۆکارن بۆ قەناعەت پێکردنی نووسەر بە خوێنەر بۆئەوەی لەکاتی گێڕانەوە و پچڕاندنی کاتی گێڕانەوەی ئاسایی خوێنەر کارەکە بە ئاسایی وەربگرێ، چونکە دەبێ ئەوە بزانین خوێنەر چاوەڕوانی ئەوە دەکا کاتەکانی ژیان چۆن بەدوای یەکدا دێن، لەناو دەقیشدا بەهەمان شێوە بەدوایەکدا بێن. کاتێك نووسەریش بڕیاری تێکشکاندنی زنجیرەی کاتی رووداوەکان دەدا، دەبێ هێندە کارامە بێ لە ئەنجامدانی ئەو کارە خوێنەر رازی بکا بەوەی ئەنجامی داوە.

پاشخراو لەناو دەقدا ئەرکی جیاواز دەبینێ، یەکێك لەو ئەرکانە ((گرێدانەوەی ئێستایە بە رابردوو))[٦] و خوێنەر بە زەمەنێك ئاشنا دەکا کە پێشتر لەناو دەقەکەدا هەستی پێ نەکردووە. هەروەها ((پاشخراو هۆکارێکە بۆ درککردن بە هەڵوێستەکان و پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەی لە چیرۆکەکەدا روویداوە، یان گەڕانەوە بۆ رووداوێك کە پێشتر ورووژێندراوە و لێرەدا تەواوکەرەکەی بیر دەخرێتەوە، یان بۆ گۆڕینی دەلالەتی هەندێك رووداو کە پێشتر باسیان کراوە))[٧]. ئەو بۆشاییەی لە چیرۆکدا دروست دەبێ بەتایبەتی لە بواری بەخشینی زانیاریی تەواو بە خوێنەر لەو رێیەوە دروست دەبێ کە حیکایەتخوان هەموو رووداوەکان بەشێوەی زنجیرە بەدوای یەکدا ناهێنێت و نایانگێڕێتەوە، جا لەکاتێکدا خوێنەریش پێویستی بەو زانیارییانە هەیە بۆ ئەوەی کۆمەڵێك هەڵوێستی لا روون ببنەوە کە دەبنە هۆی روودانی چەند رووداوێك و حیکایەتخوان ناچار دەبێ ئەو زانیارییانە لە شوێنێکی دیکەدا بەخوێنەر ببەخشێ.

ئەو ئەرکانەی هونەری پاشخراو لەناو دەقدا ئەنجامیان دەدا جیاوازن، بەڵام دیارکردنی جۆرەکانی هونەری پاشخراو پەیوەست نییە بە جیاوازیی ئەرکەکانی ئەو هونەرە، بەڵکو بەستراوەتەوە بەو مەودایەی کە حیکایەتخوان دەگەڕێتەوە بۆ دواوە بەمەبەستی هێنانەوەی ئەو پارچەیەی کە پێشتر بە هەر هۆیێك بێ بواردوویەتی و دەیەوێ ئێستا بیگەڕێنێتەوە. جۆرەکانی هونەری پاشخراو بە سێ جۆر دیار دەکا کە بریتین لە:

١- پاشخراوی دەرەکی.
٢- پاشخراوی ناوەکی.
٣- پاشخراوی تێکەڵ.[٨]

(پاشخراوی دەرەکی) لەم جۆرە پاشخراوەدا نووسەر ئەو رووداوانەمان بۆ دەگێڕێتەوە و باسی ئەو دیاردانەمان بۆ دەکا کە دەکەونە دەرەوەی سنووری کاتی گێڕانەوەی دەقەکە. لە رووی چەندێتی گەڕانەوەکەشدا هیچ کاتێك دیارنەکراوە و هۆنەر یان رۆماننووس دەتوانێ بگەڕێتەوە بۆ چەند رۆژێك بەر لە دەستپێکردنی کاتی رووداوەکانی ناو دەق و دەشتوانێ چەند سەدەیێك بگەڕێتەوە، بەمەرجێك ئەو رووداوە کاریگەری هەبێ لەسەر روونترکردنەوەی ئەو

رووداو و زانیارییانەی لە ناو دەقەکەدا پێویستن تا سەرەنجام خوێنەر بە ئاسانی لێیان تێ بگا.

(پاشخراوی ناوەکی) ئەم جۆرەی پاشخراو کاتێك بەکاردێ کە خوێنەر بەرەو رووی چەند رووداو یان چەند فیکرەییێکی نوێ دەبێتەوە و هیچیان لەبارەوە نازانێ و لەوە تێناگا چۆن روویانداوە و ئەنجامەکان بۆ وا کەوتوونەتەوە، هۆنەر یان رۆماننووس دەگەڕێتەوە بۆ دواوە و لەوێوە دەست بەگێڕانەوەی ئەو بەشەی رووداوەکان دەکا کە دەکەونە سنووری کاتی دەستپێکی رووداوەکانی ناو دەقە چیرۆکئامێزەکە و دەیەوێ ئەو بەشە تەواو نەکراوە لەو رووداوانە بۆ خوێنەرەکەی بگێڕێتەوە کە پێشتر بەشێکی بۆ گێڕابووەوە.

جۆری سێیەم (پاشخراوی تێکەڵ) ە، ئەم جۆرەی پاشخراو تێکەڵەییێکە لە پاشخراوی دەرەکی و پاشخراوی ناوەکی. ئەم جۆرەی پاشخراو بە گێڕانەوەی رووداوی چیرۆکێك دەست پێ دەکا کە کاتەکەی دەکەوێتە پێش دەستپێکی رووداوەکانی ناو دەقەکە و ئەو رووداوە درێژ دەکاتەوە تا دەیگەیێنێتەوە رووداوێکی ناو دەقەکە و لەگەڵی تێکەڵ دەکاتەوە و بێگومان لەو کارەشدا پشت بە تەکنیکێکی دیکەی گێڕانەوە دەبەستێ کە کورتبڕی و کورتکردنەوەیە تا خوێنەر بێزار نەبێ و بەردەوام بێ لە خوێندنەوەی دەقەکە.*

- **لایەنی تیۆریی هونەری پاشخراو لە داستاندا**

گوتمان پاشخراو پەیوەندییێکی راستەوخۆی بە کاتی گێڕانەوەوە هەیە، بەتایبەتی بە کاتی رابردوو، ئەوەشمان لا روونە کە کاتی داستان کاتی رابردووە و رابردووەکەشی رابردووێکی دوورە نەوەك نزیك، بۆیە کاتێك شاعیر پەنا دەباتە بەر بەکارهێنانی ئەو هونەرە بەتایبەت لەکاتی سوودوەرگرتن لە جۆری (پاشخراوی دەرەکی) پێویستی بە برینی مەودایێکی زۆرە بۆ دواوە تا بتوانێ لەوێوە ئەو رووداو و زانیارییانە بێنێتەوە ناو کاتی ئێستای داستان، چونکە دەبێ ئەوە بزانین رووداوەکانی داستان هەرچەندە کۆن و دێرین بن بەهۆی کاتی گێڕانەوەی ناو داستان دەبنە کاتی ئێستا لەناو دەقدا و مەبەستیش لەکاتی ئێستای داستان ئەو کاتە رابردووەیە کە هەموو دەقێکی داستانی پێ دەهۆنرێتەوە.

هونەری پاشخراو هونەرێکی کۆنە ((تایبەتمەندییێکی گێڕانەوە و گێڕانەوەی کلاسیکییە))[٩] و (هۆمیرۆس و فرجیل لە بەرهەمەکانیاندا بەکاریانهێناوە)[١٠]. لە داستاندا زۆربەی کات ڕووداوەکان بەدوای یەکدا دێن و زنجیرەی کاتی گێڕانەوەی داستانەکە تێکدەشکێنرێ و شاعیر دەیەوێ لەڕێگەی گێڕانەوەی یەك بەدوای یەکی پاژەکانی ڕووداوی داستان زیاتر واقیعییەت بۆ داستانەکەی لای خوێنەر دەستەبەر بکا، بەڵام هەندێك کات ناچار دەبێ ئەو بەدواییەکدا هاتنە زەمەنییە پشتگوێ بخا و زەمەنی ئێستا ڕابگرێ و ڕووەو بیرخستنەوەی ڕابردوو بگەڕێتەوە.

یەکێك لەو بەربەستانەی دێنە بەردەم شاعیر و دەبنە هۆی ئەوەی نەتوانێ بەردەوامی بە گێڕانەوە یەك بەدوای یەك و نەپچڕاوەکەی بدا، بوونی (یەکێتی کات)ە کە لەسەر شاعیر پێویستە پابەندی یەکێتی کات بێ و لێی لانەدا. بەربەستێکی دیکەی بەردەم شاعیر بوونی (یەکێتی ڕووداو) ە کە کاریگەری زۆر زیاترە لەسەر گەڕانەوە بۆ ڕابردوو و بەکارهێنانی تەکنیکی پاشخراو لەناو داستاندا. لەداستاندا دەبێ شاعیر تەنیا تاکە ڕووداوێك وەربگرێ و زۆرجاریش داستاننووس تاکە ڕووداوێکیش بەتەواوی وەرناگرێ، بەڵکو ڕووداوەکە لەو شوێنە وەردەگرێ کە خۆی هەست دەکا پێویستە، بۆ نموونە (هۆمیرۆس) لە (ئەلیادە) ئەم کارەی کردووە ((هەرچەندە جەنگی (تەڕوادە) سەرەتا و کۆتایی هەیە، بەڵام ئەم نەیویستووە سەراپای جەنگەکە بخاتە ناو داستانەکەیەوە))[١١]. شەڕی نێوان گریك و تەڕوادە دەساڵ دەخایێنێ، بەڵام (هۆمیرۆس) تەنیا چەند هەفتەیێکی کۆتایی وەردەگرێ و بۆمانی دەگێڕێتەوە، بۆیە مەحاڵە ئەو توانای ئەوەی هەبێ تەنیا پشت بەو چەند زانیارییەی لەبارەی ئەو چەند هەفتەیە هەیەتی ببەستێ و ڕووداو و زانیاری و بەسەرهاتەکانی دە ساڵی ڕابردوو پشتگوێ بخا، چونکە هەمیشە پرسیاری ئەوە لای خوێنەر دروست دەبێ، ئایا هۆکاری ئەو شەڕە چی بووە؟ لە سەرەتادا کێ دەستی بە شەڕەکە کردووە، ئایا ئەو پاڵەوانانەی کۆتایی جەنگەکە هەمان ئەو پاڵەوانانەن کە لە سەرەتادا دەستیان بە شەڕ کردووە، ئەوانە پاڵەوانی نوێن و ئەوانەی پێشووتر کوژراون؟

لەکاتی خوێندنەوەی داستانی (ئیلیادە) یان هەر داستانێکی دیکە دەیان پرسیاری لەجۆری ئەوانەی سەرەوە بە مێشکی خوێنەردا دێن و ئەو بەدوای

وەدەستهێنانی زانیاری دەگەڕێ لەسەریان و دەیەوێ ئەو بۆشاییانەی لە مێشکیدا هەیە بەو زانیارییانە پڕیان بکاتەوە و لەو ڕێیەشەوە لەگەڵ خۆی شاعیریش ناچار بکا تا ئەویش لەداستانەکەیدا و لە ڕێی هونەری پاشخراو و بیرهاتنەوەی شتەکان ئەو بۆشاییانەی ناو دەقەکە پڕ بکاتەوە کە بەهۆی کەمیی زانیارییەوە کەوتوونەتە ناو داستانەکە.

- **لایەنی تیۆریی هونەری پاشخراو لە ڕۆماندا**

کاتی حیکایەت یان کاتی ڕووداو لە ڕۆماندا بەزۆری کاتی ڕابردووە، چونکە ((چیرۆك بۆئەوەی بگێڕدرێتەوە پێویستە لەکاتێك لە کاتەکان تەواو بووبێ))[١٢] و ئینجا حیکایەتخوان دێ و بۆ ئێمەی دەگێڕێتەوە.

ئەو ڕابردووەی لە ڕۆماندا هەیە سنووری بۆ دیار نەکراوە ئاخۆ ڕابردووەکە نزیکە یان دوور و ڕۆماننووس بۆی هەیە ڕووداوێك هەڵبژێرێ مێژوویێکی یەکجار دێرینی هەبێ و لە سەرەتاکانی ژیانی مرۆڤایەتی ڕوویدابێ و لەهەمان کاتیشدا بۆی هەیە باسی ڕووداوێك بکا کە کاتەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵێك یان چەند ساڵێك پێش کاتی گێڕانەوەی ڕووداوی دەق. ئەمەش وا دەکا نەتوانین بڕیاری ئەوە بدەین ئاخۆ لەکاتی بەکارهێنانی هونەری پاشخراو، بەتایبەتی لەکاتی سوودوەرگرتن لە پاشخراوی دەرەکی، ڕۆماننووس پێویستە چەند بگەڕێتەوە دواوە و ئەو مەودایەی بۆ دواوە دەیبڕێ چەندە. ئەمە لە ڕۆماندا دیاریکردنێکی ڕێژەیی هەیە و پەیوەستە بەو مەودایەی کە لەنێوان کاتی حیکایەت و کاتی گێڕانەوەدا هەیە. بە جۆرێك ئەگەر ئەو مەودایە زۆربێ، ئەوا لەسەر ڕۆماننووس پێویستە زۆر بگەڕێتەوە و ئەگەر ماوەی نێوان ئەو دوو کاتەش کەم بێ، ئەوا مەودای گەڕانەوەکەش کەم دەبێ.

لە ڕۆماندا لەبەر ئەوەی نە یەکێتی کات هەیە و نە ڕۆماننووسیش پەیوەستە بەوەی بۆ نزیککردنەوەی بەرهەمەکەی لە واقیع پەنا بۆ گێڕانەوەی زنجیرەیی ڕووداوەکان و بەدوای یەکداهێنانی کاتی ڕووداوەکان ببا وەك چۆن لە واقیع هەیە، ڕۆماننووس لە هەر شوێنێك هەست بکا پێویستی بە تێکشکاندنی کاتی ڕووداوەکان هەیە، ئەو کارە ئەنجام دەدا و لە ڕۆماندا ((هیچ بەدوای یەکداهاتنێکی

کات، خاڵی نییە لە تەکنیکی پاشخراو))[١٣] و لەم جۆرە یان لەم قۆناغەی ڕۆماندا هونەری پاشخراو تەنیا لەکاتی پێویستبوون ئەنجام نادرێ، بەڵکو بووە بە تەکنیك و ڕۆماننووس بۆ بە هونەریکردن و ڕازاندنەوە و پێشاندانی توانای خۆی ئەو هونەرە بەکاردێنێ.

لە ڕۆماندا یەکێتی ڕووداویش نییە، تا ڕۆماننووس ناچار بکرێ تاکە ڕووداوێك یان بەشێکی ڕووداوێك هەڵبژێرێ و دواتر پێویستی بەوە هەبێ بۆ بەخشینی زانیاریی زیاتر پەنا بباتە بەر هونەری پاشخراو، بەڵکو ڕۆماننووس ئازادە لەوەی چەند ڕووداو هەڵدەبژێرێ و لەکوێوە دەست بە گێڕانەوەی ڕووداوەکان دەکا و بۆ پێدانی زانیاریش بە خوێنەر بەهۆی پاشخراوەوە پەنا دەباتە بەر هونەر و تەکنیکەکانی دیکەی ناو ڕۆمان. بۆ نموونە بۆ گەڕانەوە بۆ ڕابردوو ڕۆماننووس دەتوانێ سوود لە هونەری مۆنۆلۆگ وەربگرێ کە پەیوەندیی ڕاستەوخۆی بە کارەکتەرەوە هەیە و حیکایەتخوان یان ڕۆماننووس دەتوانێ لەڕێی هۆش و هزری ئەو و بیرهێنانەوەی ڕووداوێك کە لە ڕابردوودا بەسەر کارەکتەرێکدا هاتووە، بگەڕێتەوە بۆ ڕابردوو .

جگە لە هونەری مۆنۆلۆگ ڕۆماننووس دەتوانێ سوود لە تەکنیکی شەپۆلی هۆشیش وەربگرێ کە تەکنیکێکە پەیوەستە بە هزری کارەکتەر یان حیکایەتخوان، حیکایەتخوان یان کارەکتەر لەڕێی بیرهاتنەوەوە هەموو ئەو ڕووداوانە دەگێڕێتەوە کە لە ڕابردوودا ڕوویانداوە و ئەو لە زەینی خۆیدا یەك بەدوای یەك یان بە پچڕپچڕی دەیانگێڕێتەوە.

- **بەراوردی لایەنی تیۆریی هونەری پاشخراو لە داستان و ڕۆماندا**

هونەری پاشخراو هونەرێکی کۆنە و لە سەرەتادا لە داستانە گریکییەکاندا بەکارهاتووە و دواتر ڕۆماننووسە تەقلیدییەکان کەڵکیان لێ وەرگرتووە و پاشان گوازراوەتەوە ناو ڕۆمانی نوێ. بەو هۆیەی ڕووداوەکانی داستان زۆر کۆنن، شاعیر لەکاتی بەکارهێنانی هونەری پاشخراودا ئەو مەودایەی کە پێویستە بەرەو دواوە و بەرەو ڕابردوو بگەڕێتەوە یەکجار زۆرە، کەچی لە ڕۆماندا ئەو ماوەیە دەوەستێتە سەر فراوانیی مەودای نێوان کاتی حیکایەت و کاتی گێڕانەوە، بەجۆرێك ئەگەر ئەو

مەودایە زۆربێ، ئەوا رۆماننووس لەسەری پێویستە بەناو رابردوودا شۆڕبێتەوە و ئەگەر جیاوازیی نێوان ئەو دوو کاتەش زۆر نەبوو، ئەوا رۆماننووس زۆر ناچێتەوە ناو ناخی مێژوو و پێویستی بە گەڕانەوەی زۆر نابێ بەرەو دواوە.

لە داستاندا شاعیر ئارەزووی ئەوە دەکا کاتی گێڕانەوەی داستانەکەی کاتێکی زنجیرەیی بێ و پچڕان و جیاوازبوونی کاتی تێدا نەبێ، بەڵام بوونی یەکەی کات و یەکەی رووداو لەداستاندا بەربەستن لەبەردەم ئەوەی شاعیر بتوانێ سەد لەسەد ئەو ئامانجەی بپێکێ و بەناچاری و بۆ بەخشینی زانیاریی زیاتر بەخوێنەر کاتی زنجیرەیی داستانەکەی دەپچڕێنێ و جیاوازی دەخاتە ناو کاتی گێڕانەوەوە. هەرچی رۆمانە، ئەوا توخمی دیکە هەن رۆماننووس سوودیان لێ دەبینێ بۆ زیاتر پێشاندانی واقیعییەتی رۆمانەکەی و رۆماننووس وەك تەکنیکێك و بۆ پێشاندانی دەستەڵاتی خۆی لەگێڕانەوە و شکاندنی لاساییکردنەوەی کۆن لە نووسیندا و زیاتر رازاندنەوەی بەرهەمەکەی سوود لەو تەکنیکە دەبینێ.

تایبەتمەندییێکی دیکەی هونەری پاشخراو لە رۆماندا ئەوەیە دەتوانرێ بۆ دروستکردنی سوود لە تەکنیکی شەپۆلی هۆش وەربگیرێ، بەڵام لە داستاندا ئەو تەکنیکە نییە و وەبەرچاو ناکەوێ.

- **لایەنی پراکتیکیی هونەری پاشخراو لە داستانی (مەم و زین) دا:**

کاتی حیکایەتی داستانی (مەم و زین) کەڤنارە، بۆیە کاتێك (خانی) دەیەوێ سوود لە هونەری پاشخراو ببینێ و بەکاری بێنێ، بەتایبەتی لەکاتی بەکارهێنانی (پاشخراوی دەرەکی)، ماوەیێکی زۆر بەرەو دواوە دەگەڕێتەوە.

دەستپێکی چیرۆکی داستانی (مەم و زین) بە رووداوێك دەست پێ دەکا کە تێیدا هەردوو پاڵەوانی سەرەکیی داستانەکە (مەم) و (زین) یەکدی تێدا دەبینن، ئەو رووداوە لە رۆژی نەورۆزدا روودەدا، بۆیە (خانی) بەرلەوەی دەست بە گێڕانەوەی ئەو رووداوە و چۆنیەتیی بەیەکگەیشتنی (مەم) و (زین) بکا، بۆ خوێنەری شی دەکاتەوە کە نەورۆز لە کوردەواریدا چۆن بووە و دەڵێ:

کو عادەتێ پێشی یێ زەمانان
ئەڤ بوو ل هەمی جە و مەکانان

وەقتێ وەکو شەهسوارێ خاوەر
تەحویل دکر ب ماهێ ئازەر
یەعنی کو دهاتە بورجێ سەر سال
قەت کەس نە دما د مەسکەن و مال
(بالجملە) دچوونە دەر ژ مالان
حەتتا دگەهیشتە پیر و کالان
ڕۆژا کو دبیتە عیدێ نەورۆز
تەعظیم دبوو دەما دل ئەفرۆز

(خانی) دەستپێکی داستانی (مەم و زین) بە باسکردنی ڕووداوی جەژنی نەورۆز دەست پێ دەکا کە تێیدا هەر یەك لە (مەم) و (زین) خۆیان گۆڕیوە و لەو ڕۆژەدا یەکدی دەبینن. ئەو بۆ ئەوەی هەموو جۆرە ناڕوونی و لێڵییێك لای خوێنەر بڕەوێنێتەوە دێ و باسی چۆنیەتی ڕووداوەکانی ڕۆژی نەورۆزمان بۆ دەکا، تا خوێنەر هەر لەسەرەتاوە نەڵێ، ئەرێ چۆن دەبێ لە کۆمەڵگەییێکی داخراوی وەکو کۆمەڵگەی کوردیدا کچ و کوڕ ئاوا تێکەڵ بن؟!

سەرەڕای ئەوەش، کاتێك (خانی) بەخوێنەرانی دەڵێ (زین) و (ستی) و (مەم) و (تاژدین) خۆیان گۆڕیوە (تنکر) و لە نەورۆزدا یەکتریان بینیوە، خوێنەر چەند پرسیارێکی لا دروست دەبن، خەڵکی لەو ڕۆژەدا چی دەکەن، ئایا پێشتر لەکۆمەڵگەی کوردەواریدا کچ و کوڕ بۆیان هەبووە بەیەکەوە دەربچن و ئاهەنگ سازبکەن؟

(خانی) توانیویەتی لەڕێی ئەو (پاشخراوە دەرەکییە) دا وەڵامی تەواوی ئەو پرسیارانە بداتەوە کە هەر خوێنەرێك لەکاتی خوێندنەوەی داستانەکە لەبارەی نەورۆز و چۆنیەتی ئاهەنگگێڕانی خەڵکی لای دروست دەبن.

لەم پاشخراوە دەرەکییەدا (خانی) زانیاری لەبارەی نەورۆز و ئاهەنگگێڕان لە نەورۆزدا بە خوێنەر دەدا، زانیارییەکەش بریتییە لەوەی کچ و کوڕی کورد لەزەمانی زوودا بەیەکەوە چوونەتە دەرەوە و نەورۆزیان بەیەکەوە پیرۆز کردووە. ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێ کورد لە سەردەمی زوودا تا ڕادەییێکی باش ڕێزی لە

ئافرەت گرتووە و هۆکاری بۆ یەك نەبوونی (مەم) و (زین) یش پەیوەندی بەو ڕێزگرتنەوە نییە، بەڵکو پەیوەندی بەو کردارەوە هەیە کە (مەم) دەینوێنێ، لەو کاتەی کە هەموو خەڵك دەچنە راو ئەو بە بیانووی نەخۆشی ناچێتە دەرەوە و دواتریش (زین) دەبینێ و (بەکر)یش ئەو هەلە دەقۆزێتەوە و (مەم) لەبەرچاوی پاشا رەش دەکا و سەرەنجام قایل نابێ (زین) ی پێ بدا.

تایبەتمەندییەکی پاشخراوی دەرەکی لە (مەم و زین) ئەوەیە (خانی) بۆ بەخشینی زانیاری لەبارەی شتەکان گەڕاوەتەوە بۆ سەرەتای دروستبوونی زەوی و ئاسمان و مرۆڤ. ئەو بەر لەوەی (بەکر) وەکو پاڵەوانێکی نەرێنی بە ئێمە بناسێنێ دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سەرەتایەی کە خودا تێیدا چاکە و خراپەی دروست کردووە:

((گافا ژ عەدەم خودێ کر ئیجاد
ئەو کەون و مەکان ژ نووڤە بنیاد
مەجمووعێ موکەووناتێ عالەم
حەتتا ڤە خەلاصە نەوعێ ئادەم
ئەشیا ب حەسەب صفات و ئەفعال
ئینانە وجودێ موختەلەف حال
مەوجود کرن ب هەڤ موعەییەن
ئەضداد کرن ب ضد موبەییەن)) ل١٦٧

داستانی (مەم و زین) سەرەڕای لەخۆگرتنی بابەتی چیرۆکی خۆشەویستیی دوو دڵدار، لایەنی عیرفان و تەسەوفیش لەخۆ دەگرێ و ئەو لایەنەش هەر لە دێڕی یەکەمی داستانەکەوە تا دوایین دێڕی ئەو داستانە ئامادەیی هەیە، بۆیە هەر بابەتێك کە هۆنەر بۆی گەڕابێتەوە دواوە و خزمەتی پتر روونکردنەوەی ئەو لایەنە عیرفانی و تەسەوفییانە بکا، ئەوا بێگومان دەبنە (پاشخراو)، چونکە کاریگەریی راستەوخۆیان لەسەر روونکردنەوە و رەوتی گێڕانەوەی رووداوەکان هەیە.

(خانی) لە رێی ئەم پاشخراوەوە مێژووی دژایەتیکردنی نێوان چاك و خراپمان بۆ باس دەکا و پێمان دەڵێ کە خودا لە سەرەتای دروستکردنی گەردوون و لەگەڵ

دروستکردنی مرۆڤدا چاکی و خراپیشی دروست کردوون. هۆکاری دروستکردنی چاکی و خراپیش دەگێڕێتەوە بۆ:

((لەورا کو نەبت ئەگەر تەخالوف

تەمییز مەحالە هەم تەعاروف)) ل١٦٨

(خانی) لەم پاشخراوەدا زەمینە بۆ ئەوە ساز دەکا بەخوێنەر بڵێ: مرۆڤ نە لەو داستانە و نە لە هیچ شتێکی دیکەی پەیوەندیدار بە مرۆڤ نابێ چاوەڕوانی ئەوە بێ تەنیا چاکی و باشی ببینێ، بەڵکو هەر کاتێك (مەم) و (زین) ێك هەبن کە لای ئەو نوێنەری چاکەن، ئەوا (بەکر) ێك کە نوێنەرایەتی خراپە دەکا ئامادەیە.

هەروەها (خانی) لە داستانی (مەم و زین) دا و لەو شوێنانەی تەکنیکی (مۆنۆلۆگ) ی تێدا بەکارهێناون، ئەو دەرفەتەی قۆستۆتەوە و هەوڵیداوە تەکنیکی پاشخراوی دەرەکیش بەکاربێنێ، ئەو دەڵێ:

((گەه جەنگ دکر دگەل دلێ ژار

کای خائینێ شەرمسار و غەددار

کان قەول و قەرار و عەهد و پەیوەند

پەیمان و قەسەم یەمین و سۆگەند

تە دگۆ کو دگەل تە صادقم ئەز

تە دگۆ ب تە را موافقم ئەز

تە دگۆ کو خودان تەحەممولم ئەز

حەیفا کو زیادە بێ وەفایی

وەیلا کو نە قابلێ جەفایی)) ل١٩٩

لەم مۆنۆلۆگەدا (مەم) قسە بۆ دڵی خۆی دەکا و ئەوەی بیردەخاتەوە کە ئەو پێشتر بڕیاری داوە لەگەڵی بێ و بە هەموو ئەو شتانە قایل بێ کە ئەو پێیان قایلە و بەرگەی هەموو ئەو نەهامەتی و ناخۆشییانەش دەگرێ کە لەڕێی عەشقەوە دێنە ڕێی، چونکە ڕێگەی عەشق ڕێگەیێکی ئاسان و سادە نییە، بەڵکو پڕە لە تەنگ و چەڵەمە و ناخۆشی و تۆش بەرگەی ئەو ناخۆشییانەت نەگرت و ئەو سوێندانەی بۆت خواردبووم و ئەو پەیمانانەی پێت دابووم هەموویانت شکاند.

(پاشخراوی ناوەکی) کە گەڕانەوەیە بۆ دواوە، بەڵام مەودای گەڕانەوە زۆر نییە و لە سنووری زەمەنی رووداوی سەرەکی ناچێتە دەرەوە و پەیوەندی بە هەندێك رووداوەوە هەیە کە دەکەونە پاش زەمەنی دەستپێکردنی رووداوە سەرەکییەکە. لە (مەم و زین)دا ئەم جۆرەی پاشخراو دەبینرێ. (خانی) دەڵێ:

((رۆژا وەکو بوویی عیدێ تەحویل
ئەو ژی گەڕیانە جامە تەبدیل
چاوا خەملینە ئەڤ کەچانی
ئەو ژی گەڕیانە جل کوڕانی
ئەو بوون کو مە گۆ د رووژێ نەورۆز
مسلێ مەه و مهرێ عالەم ئەفرووز)) ل١٠٤

(خانی) لە دەستپێکی داستانەکە و لە رۆژی نەورۆزدا باسی پۆشینی جلکی کوڕانە دەکا لەلایەن (ستی) و (زین)، لێرەدا لە ڕێی زەینی هەردوو پاڵەوانی داستان (مەم) و (تاژدین) دەگەڕێتەوە بۆ دواوە. ئەو جارێکی دیکە لە ڕێی زەینی (حەیزەبوون) ی دایەنی (زین) و (ستی) دەگەڕێتەوە بۆ دواوە و هەمان رووداومان بۆ دەگێڕێتەوە:

((رۆژا وەکو بوویە عید و سەرسال
ئەو ژی ب تەریقێ تەبعێ ئەتفال
رابوونەڤە هەردوو چوونە گەشتێ
غولان غەلەتاندبوون ل دەشتێ)) ل١١٧

لەم پاشخراوەدا (خانی) جیاوازییەکی زۆری کردووە لەنێوان زەینی (حەیزەبوون) لەگەڵ زەینی (مەم) و (تاژدین) کە هەمان رووداو بەشێوەیێکی تر دەگێڕنەوە. (مەم) و (تاژدین) باس لە جوانی و رازاوەیی (زین) و (ستی) دەکەن، بەڵام دایەن کە خۆی فالگرەوەیە نە باس لە جوانی و نە باسی خۆشەویستی ئەو دوو کچە ناکا بۆ پیری فالگرەوە، بەڵکو باس لە فریودانی (زین) و (ستی) دەکا لەلایەن تارمایی و دێوەزمە و لەمەچێتران کە ئەم جۆرە شتانە بەتەواوی لەگەڵ بیرکردنەوەی (حەیزەبوون) دەگونجێن.

جۆری (پاشخراوی تێكەڵ) ئەو جۆرەیە كە تێیدا كاتی پاشخراوەكە كە رابردووە دەگەیێنرێتەوە كاتی ئێستای گێڕانەوە. لە (مەم و زین) دا خانی سوودی لەم جۆرە پاشخراوە وەرگرتووە و بەكاری هێناوە. ئەو دەڵێ:

((ئیرۆ مە بهیست كو خەلق دگەل میر
تێكدا ب تەبایی چوونە نێچیر
صەبرا مە نەهات دناڤ نڤینان
رابوومە دگەل ئەڤان بربنان
ناچار بدەركەتم ژ خانی
نا گاە مە خوە دی ل ڤی مەكانی)) ل٢٣٠

(میر) تەواوی خەڵكی شاری بۆتانی بانگ كردووە بۆئەوەی لەگەڵیدا و بە كۆمەڵ بچن بۆ راو و فەرمانیشی دەركردووە كە هیچ كەسێك نابێ لە ماڵ بمێنێتەوە، بەڵام (مەم) لەماڵ ماوەتەوە و نەك هەر ئەوەندەش، بەڵكو چووەتە ناو باخەكەی پاشا. جا بۆ ئەوەی (میر) هەست بەو خۆشەویستییە نەكا كە لەنێوان ئەو و زیندا هەیە، لە ڕێی پاشخراوەوە چیرۆكی بێزاریی خۆی لەناو پێخەف بۆ میر دەگێڕێتەوە. ئەو كاتەی (مەم) دەیگێڕێتەوە كاتی رابردووی ناو دەقە و واز لە گێڕانەوەی رووداوەكە ناهێنێ تا دەیگەیێنێتە ئەو كاتەی كە لەگەڵ (میر) گفتوگۆ دەكا.

لە نموونەیێكی دیكەدا كاتێك (حەیزەبوون) ی دایەنی (زین) و (ستی) پێیان دەڵێ لە رۆژی نەورۆز بۆ ئەوەندە زوو لە سەیران و دەرودەشت گەڕاونەتەوە، ئەوانیش لە ڕێی هونەری پاشخراوەوە هۆكاری زوو گەڕانەوەیان بۆ ماڵ دەخەنە روو. (خانی) لەسەر زاری ئەوان دەڵێ:

((گۆ ئەی هەوەسێ دل و هناڤان
هەریەك ژ وە روهنیا دو چاڤان...
بێژن كو موقەددمە چ رەنگە
ئەڤ حیرەتە یا خیالە بەنگە...
وان گۆتنە دایەنێ نهانی:
ئەم صوبحێ كو چوونە دەر ژ خانی
هەرچی ل مە بوو دو چار پەیدا
حازر گەڕیا جونوون و شەیدا

ئاخر کو ژ حەددی چوویە دەر جەور
جەورێ ل مە عاقبەت نەما دەور
ئەم ژی گەڕین مەلوول و مەغبوون
هاتینەڤە ئەم خەفیف و مەجنوون)) ل١٠٩

(زین) و (ستی) بەیانی لە ماڵ دەچنە دەرێ و هەموو ئەو شتانەی لەو رۆژەدا تا دەگەنەوە ماڵ لەڕێی هونەری پاشخراو بۆ (حەیزەبوون) دەگێڕنەوە و تێکەڵبوونی کاتی لەنێوان کاتی بەیانی و چوونە دەرەوە و کاتی ئێستا کە گەڕاونەتەوە بۆ ماڵ دروست دەکەن، بۆیە پاشخراوەکە دەبێ بە پاشخراوێکی تێکەڵ.

- **لایەنی پراکتیکی هونەری پاشخراو لە رۆمانی (شاری مۆسیقارە سپییەکان) دا:**

لە رۆمانی (شاری مۆسیقارە سپییەکان) دا گرنگی و بایەخ بە کاتی گێڕانەوەی زنجیرەیی نەدراوە کە وای لەکاتی رۆمانەکە کردووە پچڕانی تێدابێ و بەردەوامیی نەبێ لە بەدوای یەکدا هاتنی رووداوەکان. یەکێك لەو هونەرانەی بووەتە هۆی تێکشکاندنی کات لەم رۆمانەدا هونەری پاشخراوە و رۆماننووس سوودێکی زۆری لێ وەرگرتووە بۆ بەخشینی کۆمەڵێك زانیاری بەخوێنەر، بەتایبەتی لەبارەی کارەکتەرەکانەوە. (سامیری بابلی) یەکێکە لەو کارەکتەرانەی دوای چوونی (جەلادەتی کۆتر) بۆ شاری (تەپ و تۆزە زەردەکان)، ئەویش دەچێتە ئەو شوێنە و بۆ ماوەیێك لە ژوورەکەی (جەلادەت) دەمێنێتەوە. رۆماننووس بۆ ئەوەی زانیاریمان لەبارەی (سامیری بابلی) و چۆنیەتی ژیانی بداتێ، لەو شەوانەی (سامیر) لە ژووری (جەلادەت) دەخەوێ لە رێی بەکارهێنانی پاشخراو (سامیر) دەگێڕێتەوە بۆ سەردەمی منداڵی و لەوێوە باسی گەورەبوونی خۆی بۆ (جەلادەت) دەگێڕێتەوە و دەڵێ: ((من دایکی خۆمم نەبینیوە، لەبەرئەوە زۆربەی ژیانم لەناو باغی خورما و مێرگ و بێستانە بێکۆتاییەکانی پرتەقاڵدا بردۆتە سەر. گرنگترین شت کە لە منداڵیمەوە تا ئێستا لەگەڵمدا دەژی بۆنی گەڵای پرتەقاڵە... من کوڕی بێستاندارێکی گەورە بووم...ئەو کات من نەمدەزانی کورد چییە، وەك منداڵەکانی تر ئەو گۆرانییەم دەگوتەوە کە باس لە سەربازێکی قارەمانی عەرەب دەکا کە لە شیمال کچی کورد دەهێنێ، تا لێرە زگیان بە منداڵی

چاو ڕەشی عەرەب پڕ بکات... ئەو کات کە منداڵ بووم لەگەڵ یانزە براکەی دیکەمدا لە باغەکانی زوهەیری بابلیدا دەژیام...)) ل١٦٨-١٦٩

ئەم پاشخراوە پاشخراوێکی دەرەکییە و باس لە سەردەمی منداڵیی (نەقیب سامیری بابلی) دەکا و ڕۆماننووس لە ڕێی زەینی ئەو کارەکتەرە دەمانگەڕێنێتەوە دواوە. ئێمە لەو پاشخراوە دەرەکییەدا ئاشنای کۆمەڵێك زانیاری دەبین لەبارەی (سامیری بابلی) کە منداڵێکی بێ دایکی بەسەر بردووە و هەر لە منداڵییەوە بەجۆرێك لە جۆرەکان بەرەڵای ناو باغی پرتەقاڵ کراوە و فێری ئەوە کراوە لەدژی نەتەوەیێکی دیکە گۆرانی بڵێ، ئەو لە بنچینەدا نازانێ ئەو خەڵکە چین و بۆ دەبێ کچەکانیان برفێندرێن. هەموو ئەو زانیارییانە زەمینەسازین بۆئەوەی کە خوێنەر دەبینێ (سامیر) چ دژە مرۆڤێك و چ لەناوبەر و زۆردارێکە، پێشتر ئەوەیان لێی چاوەڕوان کردبێ.

(عەلی شەرەفیار) لەبارەی (ئیسحاقی لێوزێڕین) دەڵێ: (ژیاننامەیێکی سەیری هەبوو، مۆسیقای لە هەموو پەیمانگا بەرزەکانی خۆرهەڵاتدا خوێندبوو، ئەوەی لە قوتابخانە بەرزەکان فێر نەبووبوو، بەهەوڵی خۆی لەسەر دەستی مامۆستا ناودارەکانی ئەو زەمانەدا فێر بووبوو، ئێران و توورانی لە دوو مۆسیقارە گەورەکان تەی کردبوو... ماوەیێکی درێژی ژیانی لەویادا بردبووە سەر، بووبوو بە بازرگانی قوماش، بووبوو بە جەڵەبچی و دواتریش بەڵێندەری دروستکردنی بینا. سامانی گەورەی پێکەوە نابوو... لەگەڵ هەموو بەردێکدا کە خستبوویە سەر یەك هەستی کردبوو درۆ لەگەڵ خۆیدا دەکات، بەڵام هەمیشە چاوەڕوانی ئەوە بوو کچەکەی گەورە بێ و خۆش بژی... کە هێدی هێدی بۆی دەرکەوت کچەکەی لە یارانی مۆسیقا نییە، ژیانی بوو بە جەهەنەم..) ل٢٩

ئیسحاقی لێو زێڕین کەسێکە بەتەمەن داچووە و کاتێك ڕۆماننووس بە ئێمەی دەناسێنێ ئەو کاتەیە کە بەدوای دوو منداڵدا دەگەڕێ، بۆئەوەی فێری مۆسیقایان بکا. (شەرەفیار) کۆمەڵێك زانیاریی بەکەڵك بە خوێنەر دەبەخشێ لەڕێی ئەم پاشخراوە دەرەکییەوە، لەوانە ئەگەرچی (ئیسحاق) پێشتر جگە لە مۆسیقا ژەنین کاری دیکەشی کردوون، بەڵام هەمیشە وای هەست کردووە پارە کۆکردنەوە کارێکی پووچە و جگە لە مۆسیقا هیچ شتێکی دیکە ناتوانێ ئەو بەختەوەر بکا. هەر لەبەر ئەوەشە هەوڵی داوە بەباشترین شێوە فێری مۆسیقا بێ. هەروەها ئەو کچێکی هەبووە هەموو ئاواتی ئەوەبووە ئەو کچەی ببێتە مۆسیقا ژەن و وەکو ئەو

خولیای ببێتە مۆسیقا، کەچی کچەکەی وا دەرناچێ. هەموو ئەو زانیارییانە ئەو کەلێنانە پڕ دەکەنەوە کە لە مێشکی خوێنەر بەرانبەر بە کەسێتی (ئیسحاقی لێوزێڕین) دروست دەبن.

شوێن لە رۆمانی (شاری مۆسیقارە سپییەکان) گرنگییەکی زۆری هەیە، بۆیە رۆماننووس بەهەموو شێوەیێك هەوڵدەدا بە باشترین شێوە زانیاری لەبارەی شوێنەکانەوە بگەیێنێتە خوێنەر. خوێنەر لە کاتێکدا دەزانێ کە شارێك هەیە بەناوی (شاری تەپ و تۆزە زەردەکان) کە (جەلادەتی کۆتر) لەو چاڵانەی بۆ ئەنفالکراوان لەناوەڕاستی بیابان هەڵکەندراون و کوردەکانی تێدا زیندەبەچاڵ دەکەن رزگار بووە و لە شارێك بە ئاگا دێتەوە کە کەوتووەتە ناوەڕاستی بیابان و جگە لە مۆسیقاژەن و دکتۆرێك سەرتاپای سەرنشینانی ئەو شارە ئافرەتن، بۆیە خوێنەر پرسیار دەکا، ئایا بوونی شارێکی لەم جۆرە لەناوەڕاستی بیاباندا کارێکی کردەنییە و دەکرێ شتی وا بوونی هەبێ؟ رۆماننووس بە پێدانی ئەو زانیارییانەی لەڕێی ئەم پاشخراوە دەرەکییە پێمان گەیشتوون، وەڵامی ئەم پرسیارە دەداتەوە.

دوای ئەوەی (جەلادەتی کۆتر) دەچێتە شاری سۆزانییەکان و نە خۆی و نە ئێمەش هیچ لەبارەی دروستبوونی ئەو شارە نازانین، (موسای بابەك) بەسەرهاتی دروستبوونی ئەو شارە بۆ ئەو دەگێڕێتەوە و ئەویش بۆ ئێمەی دەگێڕێتەوە و دەڵێ: (باسی دروستبوونی ئەم شارەی بۆ کردم، شارێك کە لە دێر زەمانەوە ریشەی هەبووە، بەڵام لە هیچ سەردەم و رۆژگارێکدا وەك ئەمڕۆ گەورە نەبووە، بە درێژی لەسەر ئەو سێ خوشکە قسەی کرد کە بناغەی ئەو شارەیان داناوە، سێ خوشك کە لە خێڵە کۆچەرییەکانی ناو بیابان جیادەبنەوە و لەویادا دەوار هەڵدەدەن...سێ خوشك کە هێدی هێدی کیژانی تەنیا و تەرە لە خێڵ و خێزان لە هەموو لایێکەوە روویان تێدەکەن...) ل٨٥

لە رۆمانی (شاری مۆسیقارە سپییەکان)دا سوود لە جۆری پاشخراوی ناوەکیش وەرگیراوە و نووسەر بۆ روونکردنەوەی هەڵوێست و پێدانی زانیاریی زیاتر تەنیا ئەو مەودایە لەکات دەگەڕێتەوە بۆ دواوە کە دەکەوێتە سنووری کاتی گێڕانەوەی رۆمانەکە. (جەلادەتی کۆتر) دەڵێ: ((چەند ساڵێك لەمەوبەر کە هێشتا منداڵ بووم، زۆر منداڵ بووم لەگەڵ تیپی مۆسیقای شارەکەمدا سەفەرم کرد بۆ شارێکی تر، شارێکی زۆر دوور لە شاری خۆمان بۆ فیستیڤاڵێکی مۆسیقیی

چکۆلە... پاسەکەمان وەرگەڕا... هەموویان مردن من نەبێت... کەوتینە ڕێگا بەرەو شارێکی دیکە. نازانم چەند رۆیشتین، گەلێك شار و خاك و زەریاچەمان بڕی، کە نزیك کەوتینەوە، لەسەر بورجێکی بەرزەوە، مۆسیقارێك کە بە گیتارێکەوە پاسەوانێتی ئەو دەڤەرانەی دەکرد، هاواری کرد، بەخێربێن بۆ شاری ئێمە، بەخێربێن بۆ شاری مۆسیقارە سپییەکان)) ل١٩٢.

لەم پاشخراوە ناوەکییەدا دوو بابەتی گرنگ باس کراون، یەکێکیان ئەوەیە (جەلادەت) هەر زۆر منداڵ بووە و خەریکی مۆسیقاژەنین بووە، ئەوەی دیکەشیان کە زۆر لەوەی پێشوو گرنگترە، (جەلادەت) لە منداڵییەوە جارێکیان لە سنوورەکانی مەرگ نزیك بۆتەوە و خەریك بووە بمرێ، بەلاَم نەمردووە و هەر ئەو کاتەش شاری مۆسیقارە سپییەکانی بینیوە. (جەلادەتی کۆتر) بەر لەوەی بە یەکجاری ماڵئاوایی بکا و جگە لەو جارەی باسمان کرد دوو جاری دیکەش لە سنووری مەرگ نزیك بووەتەوە، بەلاَم نەمردووە. یەکێکیان ئەو کاتەیە کە لە بیابان و لەکارەساتی ئەنفال و لەو چاڵانەی بۆ ئەنفالکراوەکان هەڵکەندرابوون رزگاری دەبێ. ئەوەی دیکەشیان ئەو کاتەیە کە دەگەڕێتەوە کوردستان و لەسەر نەخشەی ئەنفالەکان دەسووتێنرێ، بەلاَم نزیکبوونەوەی جاری یەکەمین لە مەرگ لە هەموو جارەکانی دیکە گرنگترە، چونکە ئەوەی یەکەمین دەستپێکە بۆ قەناعەت هێنان بەخوێنەر بەوەی (جەلادەت) دەتوانێ لەنێوان مەرگ و ژیاندا هاتوچۆ بکا.

رۆماننووس بەسەرهاتی بەدیلگرتن و راپێچکردنی (جەلادەتی کۆتر) لە لاپەڕە (شێست و پێنج) ی رۆمانەکە بە ئێمە دەڵێ، کەچی تا لاپەڕە (نەوەد و یەك) هیچ زانیارییێکمان لەبارەی چۆنیەتی راگواستن و رزگاربوونی جەلادەت پێ ناڵێ. لەلاپەڕەی نەوەد و یەکدا کاتێك برینەکانی (جەلادەت) کەمێك سارێژ دەبن و هۆشی دێتەوە سەرخۆی، رووداوەکانمان بۆ دەگێڕێتەوە و دەڵێ: ((دڵنیابووم ئەو رۆژەی لەگەڵ ئیسحاقی لێو زێڕین و سەرهەنگ قاسم گیراین، ئێمەیان لە زیلێکدا بەرەو باشوور هێنا... دڵنیابووم لەگەڵ کۆمەڵێك زیندانیی تردا کۆیان کردینەوە... لە زیلەکەدا دەنگێك پێی گوتم ((مۆسیقامان بۆ لێدە، مۆسیقا)) لەبیرمە من فلووتم لێدا... لە نیوە شەوێکی تاریکدا ئێمەیان دابەزاند... دەنگی تەقەکانم لەبیرە)) ل٩٠-٩١

باسکردنی مۆسیقا ژەنین لەلایەن (جەلادەت) لەم پاشخراوەدا بیرهاتنەوەییێکی گرنگە و خزمەت بەو رووداوانە دەکا کە لەدوای ئەم پاشخراوە دێن. کاتێك (سامیری بابلی) دەمرێ، ئەو فلووتەی جەلادەتی هەر لا ماوە کە لە بیاباندا ئەوی بەهۆی ئەو فلووتەوە رزگارکردووە.

لە رۆمانی (شاری مۆسیقارە سپییەکان) دا جۆری (پاشخراوی تێکەڵ) یش بەکارهاتووە کە رۆماننووس یان حیکایەتخوان یان کارەکتەر کە دەگەڕێتەوە بۆ دواوە و باسی رابردوو دەکا، لە گێڕانەوە ناوەستێ تا کاتی رابردووەکە دەگەیێنێتە کاتی ئێستای دەق. (عەلی شەرەفیار) دەڵێ: ((چوار کەس بوون، چوار قۆڵی بە دەنگێکی کۆڕاڵی گۆرانییێکی دێرینیان دەگوتەوە ((ئەرێ بە تویێ عارەقچن وا رۆیی و بەجێی هێشتم))... جەلادەت ئەو رۆژەی لەبیر بوو کە بەدەم گۆرانی ماملێ وە خۆیان کرد بە پرتەقاڵی سپیدا. چوار زەردەخەنەی غەمگینیان هەبوو، چوار نیگا کە پێ دەچوو لە چوار چەشن بۆیەی جیاواز هەڵکێشرابی، ئەو کات پڕ جووڵە و بزۆك و زیندووتر بوون، وەلێ ئێستا وەك ئەوە بوو لەناو ئاشێکی گەورەی باررووتەوە هاتبن بۆنی جەنگیان لێ دەهات) ل٣٠٣

(عەلی شەرەفیار) لە رێی (جەلادەت)ەوە باسی چوار سەربازی کوردمان بۆ دەکا کە لەجەنگ گەڕاونەتەوە و یەکێکیان بریندارە. حیکایەتخوان لێرەدا رەوتی گێڕانەوە دەوەستێنێ و دەگەڕێتەوە بۆ ئەو رۆژەی کە ئەو چوار سەربازە هاتنە شاری تەپوتۆزەکان و چوون بۆ تیاتری (پرتەقاڵی سپی) و لەوێدا (جەلادەت) لەسەر سەحنە مۆسیقای دەژەند. (شەرەفیار) ئەو رووداوە تەواو دەکا تا دەگاتەوە بەردەم عەیادەکەی (دکتۆر موسای بابەك) کە چوار سەربازەکە بۆ تیمارکردن هاتبوون هەمووی دەگێڕێتەوە و هەردوو کاتەکان تێکەڵ دەکا. رۆماننووس لەم پاشخراوەدا توانیویەتی هاوبەشییێکی جوان و هونەرییانە لەنێوان هەردوو رووداو دروست بکا، بەوەی وا لە (جەلادەت) بکا لەگەڵ بیستنی ئەو گۆرانییەی سەربازەکان دەیڵێن (جەلادەت) ئەو رۆژەی بیر بکەوێتەوە کە ئەم سەربازانە هاتنە ئەو شارە و هەمان گۆرانییان دەگوت.

ئەنجام

١- لە هەردوو بەرهەمەکەدا هەموو جۆرەکانی پاشخراو (دەرەکی، ناوەکی، تێکەڵ) دەبینرێن و (خانی) و (بەختیار عەلی) سوودیان لەو هونەرە وەرگرتووە.

٢- (مەم و زین) داستانێکی کۆنە و کاتێکیش شاعیر دەیەوێ لە ڕێی پاشخراوی دەرەکییەوە بگەڕێتەوە بۆ رابردوو، ئەوا پێویستە مەودایێکی دوور بەرەو دوا بگەڕێتەوە، بەڵام لە ڕۆمانی (شاری مۆسیقارە سپییەکان) گەڕانەوە بەهۆی پاشخراوی دەرەکی و ئەو مەودایەی ڕۆماننووس یان حیکایەتخوان رووەو دواوە دەیبڕێ ماوەیێکی زۆر نییە.

٣- لە داستانی (مەم و زین)دا بایەخ بە گێڕانەوەی زنجیرەیی و بەردەوامیی کات دراوە و شاعیر ئارەزووی ئەوەی کردووە کە ئەو بەدوای یەکداهاتنە بەردەوام بێ، بەڵام بەهۆی پێویستی زۆرجار کاتی گێڕانەوەی ئاسایی وەستاندووە و لە ڕێی هونەری پاشخراوەوە گەڕاوەتەوە دواوە. هەرچی ڕۆمانی (شاری مۆسیقارە سپییەکان) ە گرنگی بە بەدوایەکداهاتنی کات نەداوە و لەوێدا وەکو تەکنیکێك مامەڵە لەگەڵ ئەم هونەرەدا کراوە و ڕۆماننووس نەیویستووە ڕۆمانەکەی بەشێوەیێکی تەقلیدی بگێڕێتەوە.

٤- لە داستانی (مەم و زین)دا بەکارهێنانی ئەم هونەرە تەنیا بە مەبەستی زانیاری بەخشینە، کەچی لە ڕۆمانی (شاری مۆسیقارە سپییەکان) سەرەڕای زانیاری بەخشین بە خوێنەر بۆ تامەزرۆکردنی خوێنەر و راکێشانی بەرەو خوێندنەوەی تەواوی ڕۆمانەکە و رازاندنەوەی بەرهەمەکە، لەوانەش گرنگتر بۆ خستنەڕووی ڕۆمانەکە وەکو ڕۆمانێکی هاوچەرخ.

پەراوێزەکان

١– د. نەجم خالید نەجمەددین ئەڵوەنی، بینای کات لە سێ نموونەی رۆمانی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠٠٣ ز، ل٩٥.
٢– فاتح عبدالسلام، الحوار القصصي تقنياته وعلاقاته السردية، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، الطبعة الاولى، بيروت – ١٩٩٩ ، ص١٣٥.
٣– د. موريس ابو ناضر، الالسنية والنقد الادبي في النظرية والممارسة، دار النهار للنشر، بيروت – ١٦٧٩، ص٩٣.
٤– عربعلى رضايى، واژگان توصيفى ادبيات، انتشارات امير كبير، چاپ بيست و چهارم، تهران–١٣٨١، ل١١٨.
٥– شجاع مسلم دغيم العاني، البناء الفني في الرواية العربية في العراق، رسالة دكتوراه، كلية الاداب– جامعة بغداد، ١٩٨٧ز، ص٦٠.
٦– محەمەد نوری ئەحمەد، بونیاد، زمانگەری لە خوێندنەوەی رۆماندا بە نموونەی ژانی گەلی ئیبراهیم ئەحمەد، ناوەندی چاپەمەنی و راگەیاندنی خاک، کوردستان– سلێمانی،٢٠٠٤، ل٣٥.
٧– محمد عزام، شعرية الخطاب السردي، www.awu-dam.org
8- Genette,G., Narrative Discourse, published by: Blackwell, OxFord-1980,p49.

- بۆ شیکردنەوەی هەرسێ جۆری پاشخراو سوودم لە هەردوو کتێبی:

(Genette,G. , Narrative Discourse, published by: Blackwell, OxFord-1980.) و (Strachan,A., Time in Ntuli's short stories, south Africa,1990) وەرگرتووە.

٩– محمد عزام، شعرية الخطاب السردي، www.awu-dam.org
١٠– أ.أ. مندلاو، الزمن والرواية، بكر عباس، دار صادر، بيروت–لبنان، الطبعة الاولى، ١٩٩٧، ص٦٧.
١١– ئەرەستۆ، هونەری شیعر (شیعرناسی)، وەرگێڕانی لە ئینگلیزی و پێشەکی و پەراوێزی: عەزیز گەردی، سلێمانی، ٢٠٠٤– ل٨٩.
١٢– محمد عزام، شعرية الخطاب السردي، www.awu-dam.org
١٣– د. عبدالرحمن مبروك، بناء الزمن في الرواية المعاصرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٩٨، ص٢٧.

سەرچاوەكان

- سەرچاوە بە زمانی كوردی

١– ئەرەستۆ، هونەری شیعر (شیعرناسی)، وەرگێڕانی لە ئینگلیزی و پێشەكی و پەراوێزی: عەزیز گەردی، سلێمانی، ٢٠٠٤– ل٨٩.

٢– محەمەد نوری ئەحمەد، بونیاد، زمانگەری لە خوێندنەوەی رۆماندا بە نموونەی ژانی گەلی ئیبراهیم ئەحمەد، ناوەندی چاپەمەنی و راگەیاندنی خاك، كوردستان– سلێمانی،٢٠٠٤.

٣ – نەجم خالید نەجمەددین ئەڵوەنی (د.)، بینای كات لە سێ نموونەی رۆمانی كوردیدا، نامەی دكتۆرا، كۆلێجی ئاداب، زانكۆی سەلاحەددین، ٢٠٠٣ ز.

- سەرچاوە بە زمانی عەرەبی

١ – أ.أ. مندلاو، الزمن والرواية، بكر عباس، دار صادر، بيروت–لبنان، الطبعة الاولى، ١٩٩٧.

٢– سيزا احمد قاسم (د.)، بناء الرواية، الهيئة المصرية العامة للكتاب، مطابع "هيئة "مصرية" عامة للكتاب، مصر ٢٠٠٥.

٣– شجاع مسلم دغيم العاني، البناء الفني في الرواية العربية في العراق، رسالة دكتوراه، كلية الاداب– جامعة بغداد، ١٩٨٧.

٤– فاتح عبدالسلام، الحوار القصصي تقنياته وعلاقاته السردية، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، الطبعة الاولى، بيروت ١٩٩٩.

٥– د. موريس ابو ناضر، الالسنية والنقد الادبي في النظرية والممارسة، دار النهار للنشر، بيروت ١٩٧٩.

٦– عزام، شعرية الخطاب السردي، www.awu-dam.org

٧– عبدالرحمن مبروك بناء الزمن في الرواية المعاصرة، اتحاد الهيئة العامة للكتاب، ١٩٩٨.

- سەرچاوە بە زمانی فارسی

١– عربعلی رضایی، واژگان توصیفی ادبیات، انتشارات امیر کبیر، چاپ بیست و چهارم، تهران–١٣٨١.

- سەرچاوە بە زمانی ئینگلیزی

1- Genette,G., Narrative Discourse, published by: Blackwell, OxFord-1980.

2- Strachan,A., Time in Ntuli's short stories, south Africa,1990.

الملخص

يشترك عدد كبير من التقنيات في بنية النص الروائي ويقوم الكاتب باستخدامها في الوقت المناسب. وتعد تقنية الاسترجاع احدى هذه التقنيات، حيث جرى استخدامها في بداية الامر في الملاحم وبعد ذالك استخدمت بصورة واسعة في الرواية مع تغيرات مهمة.

تتضمن هذا البحث المعنون (تقنية الاسترجاع في ملحمة (مەم و زين) و رواية (شاری مۆسیقاره سپییەكان) محورين رئيسيين، اشتمل المحور الاول على ثلاث عناوين مختلفة تتحدث عن البعد النظري للاسترجاع وعن هذه التقنية في الملحمة والرواية، فضلا عن الفرق بين تقنية الفلاش باك في كلا الجنسين. من ناحية اخرى خصص القسم الثاني من هذا البحث للجانب التطبيقي حيث انواع تقنية الاسترجاع في ملحمة (مەم و زين) و رواية (شاری مۆسیقاره سپییەكان).

وقد توصل هذا البحث الى نتيجة مفادها ان استخدام تقنية الاسترجاع في الملحمة هو مجرد لغرض اعطاء معلومات للقارئ عن الشخصيات الملحمية، اما في الرواية فقد كان الغرض منها اضافة الى اعطاء المعلومات هو منح صفة جمالية للرواية. فضلا عن جانب اكثر اهمية هو تقديم الرواية كرواية معاصرة.

Abstract

There are many techniques that are involved in narrative and the writer uses them any time he/she thinks that it's necessary. Flashback is one of techniques that has been used in Epic since early times, then used with some changes in Novel.

This research is under the title “Technique of Flashback in Epic and Novel: ‘Mam u Zin’ and ‘Shari Mosiqare sipyekan’ as examples”. It is divided into two basic parts. In the first part which includes three different sections, we have dealt with the technique of flashback in epic and fiction. Then we have compared the technique of flashback in epic and novel.

We have devoted the second part in this research to applying different parts of flashback to (Mam u Zin) and (Shari Mosiqare Sipyekan). Here we have reached a point that the epic writers used Flashback just for providing the readers with information, while in novel, besides giving information, the novelist used it for aesthetic reasons. In addition, another important aim of using flashback is to offer a novel as modern novel.

مێژوونووسانی کورد لە بارەی خێڵی کوردییەوە

(لە شەرەفخانی بەدلیسییەوە- سەدەی شازدە،
تا میرزا عەلی ئەکبەر کوردستانی- سەدەی نۆزدە)

نووسینی کوردناسی ناوداری ڕووس:

پرۆفیسۆر ی. ئی. ڤاسیلییەڤا

وەرگێڕانی لە ڕووسییەوە:

د. ڕەشاد میران

لەم باسەدا بۆچوونی شەش مێژوونووسی کورد نمایش کراون کە بەرهەمەکانیان بە زمانی فارسی نووسیوە. هەریەک لەم نووسەرانە ڕوانینی تایبەتیی خۆی هەیە سەبارەت بە خێڵی کوردی کە لایەنی ڕەچەڵەک، پایەی کۆمەڵایەتی و تەنانەت جێگەی نشیمەنی (شار یان لادێ) تیایدا ڕەنگیان داوەتەوە.

چەمکە کلیلەکان : خێڵ، کۆمەڵەی خێڵەتی، دەسنووس، مێژوونووس، سەرچاوەی یەکەمین، میرنشینی.

هەڵسەنگاندنەوەی دەور و بایەخی خێڵ لە چارەنووسی مێژوویی کورددا کارێکی سەختە. بنیادی خێڵەتی هەر لە سەرەتاوە لەگەڵ مێژووی زانراوی کورداندا بووە. ئەو بنیادە ڕەنگە ڕاستەوخۆ سەرلەبەری کۆمەڵگای کوردی نەگرتبێتەوە، بەڵام کاریگەری لەسەر هەر هەموو سۆسیۆمی ((کۆمۆنەی)) کوردی بەگشتی هەبووە لە سەرانسەری ئاستەکانی ژیاریدا: ژیانی ئابووری، دەزگاکانی دەسەڵات، کۆمەڵی فیکر و ئایدیا باوەکان. لە هەر قۆناغێکی خەباتی سیاسیی ڕابردوودا لەپێناو دەسەڵات، ئەو خەباتە لە کوردستان هەمیشە بارگاوی بووە بە ئایدیۆلۆگیای خێڵەتی. وەکو پاڵپشت بۆ دەسەڵاتی هەر خێزان و بنەماڵەیەکی فەرمانڕەوا خێڵێك یان یەکێتییەکی خێڵەتیی بەهێز وەستابوو.

خێڵـی کـوردی هـیچ هێمایـەکی کۆمـەڵگای بێچـین لـەخۆ نـاگرێ، تـا بەشێوەیەکی ترادیسۆنی (تقلیدی) وەکو دەزگایـەکی کۆمەڵایـەتیی پـێش مێـژوو تەماشا بکرێ. خێڵی کوردی – زیندووە، بزێوە، بنیادێکی کۆمەڵایەتی– سیاسی و ئابوورییـە کـە دامـەزراوە لەسـەر بیرۆکـەی خزمایـەتی و هاوکـاریی خێڵـەتی و ئەوپەڕی توانای هەیە بۆ مانـەوە و بـەردەوامبوون. ئینتیمـا بـۆ خێـڵ سەرچـاوەی گرتبوو لە خۆبردنەوەیەکی ئاساییانە بۆ بندەستی ئاپۆرەی خێڵەتی.

لە ئەدەبیاتی کوردناسیدا، ڕۆڵی مێژوویی خێڵی کوردی تەنیا لـە کۆتـایی سەدەی ڕابردووەوە هەڵسەنگاندنێکی هاوشانی خۆیی بەدەست هێنا. پێش ئەمـە نزیکـەی هـەردەم نیگەتیڤانـە سـەیری خێـڵ دەکـرا، چـونکە بیرۆکـەی هاوکـاریی خێڵـەتی هەمیشـە تەگەرەیـەك بـووە لەبـەردەم پرۆسـەکانی یـەکگرتنی ئێتنیکـی (Ethnoconsulidation– و) لـە کوردسـتاندا. کلیلـی هـەڵێنانی مەتـەڵی دیـاردەی خێڵی کوردی لە سروشتی دیالێکتیکانەی ئەم بنیادە کۆمەڵایەتییەدایـە کـە تیایـدا دوو توانای وزەداری بەهێز یەکیان گرتووە : پـەرتبوون و یـەکبوون. ئەگەرچـی یەکبوونەکەی زاڵترە کە گوزارشت لە هاوکاریی خێڵەتی دەکات.

توانای کامڵبوون و خۆپاراسـتنی خێـڵ مانـەوە و بـەردەوامبوون و قـودرەتی لەبن نەهاتووی خۆنوێکردنەوەی زامین کردبوو. لە ڕۆژگارەکـانی ناسـەقامگیری لـە کوردسـتان، لـە سـەردەمەکانی شـەڕ و کاولکاریـدا، کـە مێـژووی وڵاتـی کـوردان بەمەوە زۆر دەوڵەمەندە، خێڵ لەسەر چیاکان تاکە بنیادێك بوو بتـوانێ لـە ناوچـە دوورەدەسـتەکانیدا کـۆنترۆڵی ڕەوشـەکە بکـات. خێـڵ بـۆ کـوردان وەکـو حەشارگەیەکی ئابووری، سیاسی و ئایدیۆلۆگی بوو. ئـەمان زەحمـەت بیانتوانیایـە خۆیان وەکو کۆمەڵەیەکی ئێتنیکی بپارێزن، ئەگەر لە ساتە سـەختەکانی مێـژووی خۆیاندا پەنایان نەبردایە بۆ شاخ کە لەوێ پاڵپشتیان خێڵ و کۆچەرەکان بوون.

لە خێڵدا ئێمە بنیادێکی کۆمەڵایەتی– سیاسیی ئاسـتی نزمـی پێشـکەوتنی کۆمەڵایەتی نابینین، بەڵکو ئاستێکی تـری ئـاڵۆزتر، یـانیش ڕاسـتتر نـەبوونی هـیچ ئاڵۆزییـەك دەبیـنین. لـەم ڕوانگەیـەوە، خێـڵ هـەرگیز ئـەوە نییـە کـە هەمیشـە "ئاسەوارەکانی " هەیکەلی بنەماڵەیی و خێڵەتی پاراستبێ، بەڵکو هەندێك ئاڵۆزترە لەمـە، بۆیـەش مـۆدێلێکی سـتڕوکتوری کۆمەڵایـەتی– سیاسـیی بزێـوە و توانـای

ژیانی بەردەوامی هەیە. هەر ئەمەشە وایکردووە خێڵ توانای مانەوەی هەبێ، لە کاتێکدا سترۆکتوری تری کۆمەڵایەتی– سیاسیی ئاڵۆزتر لە کوردستان – ئیمارەت میرنشین – ڕووخا و لە ئارادا نەما.

شەرەفخانی بەدلیسی ١٥٤٣– ٤/ ١٦٠٣

لە کتێبی مێژوونووسی گەورەی کوردی سەدەی شازدەم شەرەفخانی بەدلیسی "شەرەفنامە" دا خێڵەکانی کوردستان جێگەیەکی شیاویان گرتووە. وشەکانی دەسپێکی ئەم مێژوونووسە دەربارەی نەژاد و نەریتی خێڵە کوردییەکانن. ئاشکرایە شەرەفخان ئێتنۆسی کوردی بەدەر لەو بنیادە نەناسیوە.

خێڵەکان گوزارشتیان لە هێز و توانای جەنگیی میللەتی کورد دەکرد و "لەناو فەرمانڕەوایانی کوردستاندا، ئەوانەی عەشیرەت[١] و خێڵەکانیان زۆر و بەهێز بوون، وەکو (فەرمانڕەوایانی) هەکاری، سۆران، بابان و ئەردەلان[٢]، فەرمانڕەوایانی خاوەن قەڵا و جێگە بوون و ناوی ئەو قەڵا و شوێنانەیان هەڵگرتووە..." (شەرەفنامە، ١٩٦٧، ل٨٧).

چواردە بەشی "شەرەفنامە " تەرخان کراون بۆ کۆمەڵەی خێڵی وەکو : کەلهوڕ، برادۆست، دومبلی، موکری، مەحموودی، سولەیمانی، سوەیدی، زراکی، میرداسی، پازوکی، زەنگەنە، شێخ مەنسوور، زەرزا، ئەستوونی. شەرەفخانی بەدلیسی لە سەرەتای کارەکەیدا ویستبووی بەشی نۆیەمی بەرگی دووەمی بەرهەمەکەی دەربارەی خێڵی داسنیی یەزیدیی ئەوپەڕگر بێت[٣] *، بەڵام لە هەموو دەستنووسە ناسراوەکاندا ئەم بەشە نییە، ڕەنگە هەر لە بنەڕەتدا نەنووسرابێت.

خێڵە بەهێزەکانی تری کوردستان کە لە " شەرەفنامەدا" باسیان کراوە، نەکەوتوونەتە نێو پێڕستی دەستنووسەکەوە. لە پێڕستدا جێگەی سەرەکیی دراوە بە بنەماڵە و خێزانە هەرە بەناوبانگەکانی کوردستان، ئەوانەی پشتیان بەستبوو بە خێڵە کوردییە بەهێز و گەورەکان. بۆیە نەبوونیان لەناو پێڕستەکەدا مانای پەردەپۆشکردنیان نییە، بەڵکو ئەم خێڵانە نزیکەی لە هەموو لاپەڕەکانی کتێبەکەدا ئامادەگییان هەیە. کتێبەکەی شەرەفخان بەبایەخترین زانیاریی

دەربارەی خێڵەکان لەخۆ گرتووە. یەکەمین ئەوەی باس کراوە کۆمەڵەی خێڵەتیی گەورە بوهتییە کە ماوەیەکی دوور و درێژ خێڵەکانی لە ناوچەی مێژوویی جزیرە، یان ئیمارەتی بۆهتـان (کوردییەکـەی- بۆتـان) لـە کوردسـتانی ناوەڕاسـتدا یـەکی خستبوون. بەلای شەرەفخانەوە لە دەستنووسەکەیدا باشتر بووە ناوی ئەم ناوچە مێژووییە بەناوی خێڵەکە بکات- ویلایەتی بۆهتی. بـۆ نووسـەری "شـەرەفنامە" ناوی بنەماڵەی فەرمانڕەوا، ناوی ئەو خێڵەی پشـتگیریی کـردووە، هـەروەها نـاوی ناوچە و ڕووبەرەکانی ژێر دەسەڵاتی - هەموویان یەك بووە - بنەماڵەی بـۆهتی، عەشیرەتی بۆهتی، ویلایەتی بۆهتی.

ویلایـەتی بـۆهتی، نـاوی ڕووبـەرەکانی ژێـر دەسـەڵاتی بنەماڵـەی مـیر، لـە بەرامبەر خێڵی بۆهتی و بنەماڵەی بۆهتی بە پلە دوو دێت، کـە وادیـارە هـەموویان نزیکەی لە یەك کاتدا دروست بووین. هەروەکو لـە هـەموو شـوێنێکی کوردسـتاندا، هێزی خێڵەتی یان کۆمەڵەی خێڵەتی ڕێگای بۆ بنەماڵە خـۆش کـردووە سـەرکەوێ بەرەو دەسـەڵاتی سیاسـی. لەلایـەکی تریشـەوە، بیرۆکـەی چەسـپاندنی سیاسـیی بنەماڵەی بۆهتی بوو توانی کۆمەڵێك خێـڵ و تایفـە لـەژێر بـاڵی خۆیـدا یـەکبخات و ئیتر بەناوی خێڵی بۆهتی ناسران.

خێڵی بۆهتی- یەکێکە لەو چەند خێڵە کەمانەی کە ئامادەگی و چالاکییان لە ژیانی سیاسیی ناوچەکە لە سەرچاوەکانی ڕۆژگاری خەلیفایەتیدا تۆمـارکراون. قـەڵای گـەورە لـە بەشـی بـاکووری شـاری جزیـرەدا، کـە فـەرمانڕەوایانی بـۆهتی کۆنترۆڵیـان کردبـوو، بەڵگـەی ماوەیـەکی درێـژی حوکمڕانییـان. بـە گـەواهی مێژوونووسی عەرەبی سـەدەی چـواردەم شـەهاب ئـەددین ئـەل-عومـەری، خێڵـی بۆهتی ململانێی کردووە لەگەڵ کۆمەڵەی خێڵەتیی گەورەی تری کـوردی بـەناوی - حومەیــدی (The Encyclopaedia of Islam.New Edition.Leiden-London1981,Vol.V,p.456)- ئینسایکلۆپیدیای ئیسلام، چاپی نـوێ، لەیـەن-لەندەن، ١٩٨١، بەرگی ٥، ل ٤٥٦))

دەبێ سەرنجی ئەوەش بـدەین کـە لـە کتێبەکـەی شـەرەفخانی بەدلیسـیدا هەندێ جار قسـە لەسـەر عەشـیرەت (خێـڵ)ی بۆهتییـە و هەنـدێ جـاریش لەسـەر عەشیرەتەکانی بۆهتی (شـەرەفنامە، ١٩٦٧ لاپـەڕەکانی ١٧٥،١٧٧، ١٨١، ١٨٣-

١٨٥، ١٩١، ١٩٥، ١٩٧، ١٩٧، ٢٠٠). ئەمە نە هەڵە و نە تێکەڵکردنیشە. بۆ نووسەری "شەرەفنامە" خێڵی بۆهتی (وەکو چۆن خێڵە گەورەکانی تری کوردستانیش) لە هەمان کاتدا کۆمەڵەی خێڵەتی و یەکەی پتەو بوو، هەروەهاش بریتی بوو لە کۆی هەموو خێڵەکان کە هەریەکەیان لەو یەکێتییەدا تاکایەتیی خۆیی لەدەست نەدابوو. بۆهتانییەکان زێتر وەکو کۆمەڵەی خێڵەتی وێنا دەکرێن، بەڵام شەرەفخان " لەناو خێڵەکانی سەرانسەری کوردستان" خێڵی بۆهتی هەڵبژاردووە نەك خێڵەکانی بۆهتی.

ئەم مێژوونووسە بە ئەوپەڕی شانازییەوە باسی بۆهتییەکان دەکات. ئەوان جوامێر و جەنگاوەر و سوارچاك بوون، خواستی زۆریان هەبوو لەسەر چەکی گرانبەها، کەرەستە و کەلوپەلی جەنگ، ئەسپی عارەبی، شمشێری میسری و خەنجەری دیمەشقی– ئەمانەیان بەلاوە شتی زۆر بەنرخ بوون. لە ڕۆژانی تەنگانەدا ئەمانە بێ دوودڵی بە یەکڕیز بەرامبەر بە دوژمن توند دەوەستان. ئەمەش ئەوانی جیا دەکردەوە، بەقسەی نووسەری شەرەفنامە، لە "خەڵکی وەکو ئەوان لە هەموو کوردستاندا" (شەرەفنامە، ١٩٦٧، ل١٧٥–١٧٦). دەبێ ئەوەش بڵێین کە بەزاندنی خێڵە کوردییەکانی تر لەڕووی ئازایەتی و جوامێرییەوە هەروا ئاسان نەبوو، چونکە، بە قسەی شەرەفخان، هەموو کورد جەنگاوەری لێهاتوو بوون، بەتایبەتیش کوردی خێڵەتی.

خێڵی بۆهتیی ئازا بنەماڵەیەکی هەرە گەورەی بە ژیان بەخشی، یەکێك لە خانەوادە هەرە بەهێزەکانی کوردستان کە تەجسیدی شێوازی کوردیی نەجیبزادەیی و دەسەڵاتی میرایەتی دەکرد و دواتر بەناوی یەکێك لە ئەندامانی ناسرا – خانەوادەی بەدرخانییان.

شەرەفخان دەگێڕێتەوە کە چۆن بنەماڵەی میران بە پشتیوانیی خێڵەکانی بۆهتی سەنگی سیاسی و شکۆمەندیی بەدەست هێنا. کەچی بنەماڵەی فەرمانڕەوا بەڕادەی سەرکەوتنی بۆ بەرزاییەکانی دەسەڵاتی سیاسی و زێدەبوونی هێز و شکۆمەندی، وەکو بڵێی، دووردەکەوتەوە لە کۆمەڵەی خێڵەکانی بۆهتی و ئیتر لەمەودوا بانگاشەی جیاوازیی بنەچە و ڕەچەڵەکی خۆیی دەکرد، تەنانەت بانگاشەی جیاوازیی ئێتنیکیش[٤]. ڕەگەکانی داری ڕەچەڵەك درێژ دەبنەوە تا

دەگەن بە ناوی جەنگاوەری عارەب خالید کوڕی وەلید، خۆشەویستی موحەممەد پێغەمبەر : ناوی خانەوادەیی گەیشت بە سنوورەکانی پیرۆزیی.

هەروەك دەتوانین لە گێڕانەوەکانی شەرەفخانی بەدلیسی تێبگەین، خێڵی بۆهتی وەك پاڵپشت بۆ بنەماڵەی میر هەر مایەوە و لە مەترسییە دەرەکییەکان دەیپاراست. ئەم خێڵە هەمیشە بەبێ ترس بەرەنگاری ئەو فشارە دەرەکییانە دەبۆوە کە دووچاری دەسەڵاتی سیاسیی میرنشینی دەبوونەوە. بنەماڵەی میرانی بۆتان و کۆمەڵەی خێڵانی بۆهتی ڕەوشی کۆمەڵایەتی– سیاسیی میرنشینییان دادەڕشت. بنەماڵەی میران، کە لە سەرووی هەموو بنیادە کۆمەڵایەتییەکانی میرنشینیدا بوو، فەرمانڕەوایی دەکرد و خێڵیش پاڵپشتی بوو. پەیوەندییەکانی نێوانیشیان – ئەو بناغەیە بوو کە ژیانی کۆمەڵایەتی– سیاسیی کۆنکرێت لەسەری دادەمەزرا.

وەکو لە گێڕانەوەکانی شەرەفخانی بەدلیسیدا دەبینین، خێڵی بۆهتی لە ئاژاوە ناوخۆییەکانیشەوە دوور نەبووە، لە زۆرانبازیی لەسەر دەسەڵات لەنێوان لق و پۆپە جۆراوجۆرەکانی خانەوادەی فەرمانڕەوادا، بگرە هەندێ جار ئاگرەکەشی خۆش کردووە. میراتگری بۆ تەختی میرایەتی دەبوایە ویست و ئیرادەی کۆمەڵەی خێڵەتیی لەگەڵدا بێ. بەڵام دڵسۆزی بۆ بنەماڵەی میر و بیرۆکەی نەگۆڕیی خانەوادە مەسەلەیەکی چەسپاو بوو.

خانەوادەی فەرمانڕەوای بۆتان و خێڵی بۆهتی لە ماوەی مێژووی خۆیاندا چەندین قۆناغی هەرە سەختیان بەسەربردووە، یەکێك لەو قۆناغانە ئەوە بوو کاتێك مێژووی نیو سەدەیان کەوتە ژێر تەم و تومانەوە. ئەوەش ئەو کاتە بوو کە هێرشی میر تەیموور قەڵای جزیر و ناوچەکانی بۆهتیی تەخت و وێران کرد. بەڵام چاوە تیژەکانی شەرەفخانی بەدلیسی توانییان لەناو ئەو تومانەدا ناوی دوو لە فەرمانڕەوایانی بۆتان بەدی بکەن. کاتێك حەسەن بەگی ئاق قۆینلۆ (١٤٥٣–١٤٧٨) دەسەڵاتی گرتە دەست، خێڵی بۆتان بە دەنگێکی بەرز خۆیی نواند و توند بەرەنگاری بووەوە، ئەنجامەکەشی بە داگیرکردنی بۆتان لەلایەن تورکمانە ئاق قۆینلۆکانەوە تەواو بوو. بۆتان و جزیرە بۆ ماوەی ٣٠ ساڵان کەوتنە ژێر

دەسـەڵاتی ئـاق قۆینلـۆ و، وەکـو شـەڕەفخان نووسـیویەتی، "لـە بـێ ئومێـدی و نادڵنیاییدا بوون "[٥] (شەڕەفنامە– ١٩٦٧، ل ١٨٤).

وەکــو نووســەری "شــەڕەفنامە" دەگێڕێتــەوە، بەشــی هــەرە زۆری نەجیبزادەی خێڵی بۆتان لەناوچوون و فـەرمانڕەوای بنەماڵـەی دەسـەڵاتدار، مـیر خۆی، دەسگیر کرا و بە کۆت و زنجیرەوە خرایە زیندان. خێڵی بۆتان دابەش بـوو. میر شەڕەف کە سەرکردایەتیی بۆتانیانی گرتە دەست "کاتێك خـۆری دەسـەڵاتی ئاق قۆینلۆ بەرەو ئاوابوون دەچوو" دەستی کـرد بـە یەکخسـتنەوەی بۆتانییـان و "هـەموو ئـەو بۆتییانـەی لـە ژیانـدا مـابوون " لـەژێر ئـاڵای خۆیـدا کۆکردنـەوە (شەڕەفنامە، ١٩٦٧، ل١٨٣، ١٨٤). سەرنجەکانی دوایی مێژوونووس ئەوەمان بـۆ ڕوون دەکاتەوە کە هێرشە زۆرداریيەکانی ئاق قۆینلۆ نە تـەنیا دژی نـەجیبزادەی خێڵ و بنەماڵەی فەرمانڕەوا، بەڵکو دژی هەموو کۆمەڵەی خێڵەتیی بۆتانی بوون.

میر شەڕەف، بە پشتیوانیی هێزی سەرلەنوێی عەشیرەتی بۆهتی، "ویلایـەتی میراتگری" ی ئازاد کرد و لە کۆتایی سـەدەی پـازدەدا بـوو بـە دەسـەڵاتدارییەکی سەربەخۆ. بەڵام مام و براکانی فریا نەکەوتن لە زیندانی تورکمانـان ڕزگاریـان بـێ، کاتێك دوژمنێکی ترسناکی تر بەناوی سەفەوی کە تـازە بـەهێز دەبـوو لەبـەردەم بۆهتان و بنەماڵەی فەرمانڕەوا و خێڵی بۆهتی پەیا بوو.

شا ئیسماعیلی سەفەوی (١٥٠١– ١٥٢٤) ئاق قۆینلۆ تورکمانەکانی قاو دا و ناوچە کوردییەکانی دیاربەکر، مووسـڵ و سـنجاری گـرت، لەشکریشـی بـۆ جزیـرە نارد. چەندین شەڕ و پێکدادان لە نێوان قزڵباش و خێڵی بۆهتی ڕوویان دا و هەموو جارێك، وەکو شەڕەفخان نووسیویەتی، میر شـەڕەف و بۆتییـەکان سـەرکەوتوون. لە یەکێك لـەو شـەڕانەدا ١٠٧٨ قزڵبـاش کـوژران و زۆریشـیان بـەدیل گـیران. دوای شکەستی سێیەمین لەشکرکێشیی سەرکردە ناودارەکانی شـا ئیسـماعیل بـۆ سـەر ڕووبەرەکانی میر شەڕەف، ئیتر تا مردنی ئەمەی دوایی چیتر ڕوویان لـەم ناوچـانە نەکرد. هەموو ژیانی ئەم فەرمانڕەوایە لە خـەبات یـان خۆئامـادەکردن بـۆ خـەبات لەپێناو بۆتان بەسەرچوو.

شا عەلی بەگ، جێگرەوەی میر شـەڕەف، وەکـو نووسـەری "شـەڕەفنامە" دەڵێ، یەکێك بوو لەو دوازدە میرانەی کوردستان کە چوون بۆلای شا ئیسـماعیل.

هەر هەموویان ملکەچییان بۆ خزمەتی شا ڕاگەیاند، کەچی بە فەرمانی شا خۆیان بە دەسبەسەری دیتەوە و موڵکەکانیان دران بە نێردراوانی شا. شا عەلی بەگ کە ڕزگای بوو لە دەستبەسەری چوو بەگژ قزڵباشان و نێردراوی شای دەرکرد و لەگەڵ فەرمانڕەوای بەدلیس و باپیرەی نووسەری "شەرەفنامە"دا یەکێتیی برایانەی پێکهێنا. لێرە بەدواوە عەلی بەگ لە سیاسەتیدا ڕوو لە سوڵتانی تورکی دەکات.

برای میری بۆهتان بەردەوام دەستی دەخستە نێو کاروباری ناوخۆی میرنشینیی بەدلیسییەوە، بەتایبەتیش کاتێك ئاڵوگۆڕی دەسەڵاتی میراتگری دەبوو. لە ئەنجامی ئەو باڵادەستییەی بۆتانییان چەندین شەڕی نێوان خێڵەکانی بۆتانی و ڕۆژکی ڕوویان دا. لە دەسخستنە ناو کاری میراتگیریی تەختی میرایەتییەوە لە بەدلیس، خێڵی بۆهتی هەمیشە لایەنگریی ئەو لایەنەی بنەماڵەی فەرمانڕەوای کردووە کە خێڵی ڕۆژکی دژی بووە – خێڵەکان، بێگومان، ڕەچاوی بەرژەوەندییەکانی خۆیان دەکرد لەو مەسەلەیەدا، واتە لە پێوەندییاندا لەگەڵ بنەماڵەی فەرمانڕەوا لە بەدلیس و جزیرەدا. بەڵام شەرەفخان شانازیی بە خێڵی بۆهتییەوە دەکرد، ئەو خێڵەی ناوەکەی، بەقسەی ئەم مێژوونووسە، لای کوردان ماناکانی جوامێری و جەنگاوەری بەرجەستە دەکردن (شەرەفنامە، ١٩٦٧، ل١٧٥).

لە کۆتایی سەدەی شازدە، لەکاتی نووسینی "شەرەفنامە" دا، شەرەفخان ڕەوشی میر شەرەف، کە هاوسەردەمی خۆی بوو، بە "گەوهەری حوکمڕانانی جزیرە " ناو دەبات و حوکمڕانییەکەی بە سەربەخۆ وەسف دەکات (شەرەفنامە ١٩٦٧، ل ٢٠١–٢٠٢) و ماڵ و گەنجینەکانی میری جزیرە، بە قسەی شەرەفخان، هیچ یەکێك لە فەرمانڕەوایانی کوردستان نەیانبووە.

شەرەفخانی بەدلیسی زۆر بە گەرمی، ئەوەش ئاساییە، وەسفی خێڵی ڕۆژکی دەکات– ئەو خێڵەی پشتیوان و پارێزەر و دامەزرێنەری بنەماڵەی میرانی بەدلیس بووە، نووسەری "شەرەفنامە"خۆشی سەربە ئەو خێڵە بووە. ئەو خشتەیەی کە دامەزرانی یەکێتیی خێڵەتیی ڕۆژکیی پێ دروست بووە لە خێڵ و

پاشماوە خێڵەتییەکانەوە بۆ گرتن و داگیرکردنی بەدلیس و ناوچەکانی، وادیارە، نموونەیەکی کلاسیکیی دروستبوونی کۆمەڵە خێڵەتییەکان بووە.

داگیرکردنی بەدلیس و ناوچەکانی بە ئەوپەڕی توندو تیژی بووە ؛ خێڵەکانی کوردان، بەشێکیان ناوچەیی " خێڵە کۆنەکانی ویلایەتی بەدلیس "، بەشێکیشیان بەقسەی نووسەر لە شوێنانی ترەوە هاتبوون، کۆبوونەوە و "بە ڕۆژێك "(٦) ناوچەکەیان دابەش کرد، واتە ڕێکەوتبوون کێ ببێ بە خاوەنی کوێ و هەر ئەوکاتیش سەرکردەی بالآیان هەڵبژاردووە و کۆمەڵەی خێڵەتییان پێکهێناوە.

ئەمانە بۆ داگیرکردن دوانەکەوتن. تاکتیکی داگیرکردنەکە ئەوەندە بەوردی داڕێژرابوو کە پلانەکە بەزوویی جێبەجێ بوو و ڕۆژکییەکان لە بەدلیس جێگیر بوون. یەکێتیی جەنگی– ستراتیجیی خێڵەکان گەشەی کرد بەرەو یەکێتیی خێڵەتی. سەرەتا ئەمانە یەکیان گرت لە دژی ئەوانەی دەستیان بەسەر ویلایەتی بەدلیسدا گرتبوو، دوایش دژی ئەوانەی کە بۆخۆیانیان دەویست – پیت و بەرەکەت و ڕەوشی گیۆستراتیجیی ناوچەکە، هەمیشە، خواستی زۆریان لەسەر بوو.

لەناو کۆمەڵەی خێڵەتیی ڕۆژکیدا هەر زوو ناکۆکی سەریان هەڵدا : "لەناو خێڵی ڕۆژکی هەموویان بەگژ یەکدا چوون و کەس ملی بۆ کەسی تر دانەنواند" (شەڕەفنامە ١٩٦٧، ل٤٠٤). ئەوەی کە بەسەرکردەی خێڵ دایاننابوو مرد و میراتگرێکی لەپاش بەجێ نەما، زیاد لەوەش ئەو سەربە یەکێك لە خێڵەکانی کۆمەڵە بوو. لە حاڵەتی واشدا، وەکو دەتوانین لە دەقەکانی "شەڕەفنامە"وە تێبگەین، باشترین کاندید بۆ پۆستی سەرکردەی کۆمەڵەی خێڵەتی، ئەو کەسە بووە کە سەربە هیچ خێڵێك نەبێ و لە هەموویان بەیەك ڕادە دووربێ. جا سەرانی عەشیرەتی ڕۆژکی چوون، بۆ ئەو مەبەستە، خانەوادەی فەرمانڕەوایان دامەزراند. یەکێك لەو دوو برایەیان کاندید کرد بۆ فەرمانڕەوایی کە بە بنەچە دەچوونەوە سەر بنەماڵەی ساسانی– وەکو چۆن لەو ئەفسانەیەی شەڕەفخانی بەدلیسی هێناویەتیەوە گوتراوە، لە ئەنجامدا یەکێك لەو دوو برایە بوو بە فەرمانڕەوا لە بەدلیس و ئەویتریش– لە خازۆ (هازۆ ؟ و.).

هەرچۆنێك بێت ڕاستی و دروستیی مەسەلەی ئەو دوو برایە و پێوەندییان بە ساسانییەکانەوە، کە بەو ڕازاوەیییەوە لە "شەرەفنامە"دا هۆنراوەتەوە، گرنگ لەو حاڵەتەدا ئەوەیە کە عەشیرەتی ڕۆژکی خانەوادەی فەرمانڕەوای دامەزراند و لە بەدلیس چەسپاندی و سەروەرییەکەی پاراستووە. بۆ دارشتنی ئەفسانەیەك ڕاستیی ڕووداوەکان ئەوەندە گرنگ نییە و نووسەریش، وەکو دەردەکەوێ، باش لەمە گەیشتووە. ئەفسانە کە دروست بوو "کاری دەکرد" بۆ سەروەریی خانەوادە و بەرز ڕاگرتنی ناوەکەی. خانەوادەکە لە سەرووی بنیادی خێڵەتی و دووریی وەکویەکی لە هەموو بەشەکانییەوە فەرمانڕەوایی دەکرد و دانی پێدانرابوو، خێڵی ڕۆژکیش ماسوولکەی ئاسنین و سەرپەرشتکارە خەمخۆرەکەی بوو.

عەشیرەتی ڕۆژکی پشتیوانی خانەوادەی میر بوو و شەرەفخانی بەدلیسیش سەربەو خانەوادەیە بوو. لە کۆتایی سەدەی شازدە، لە سەردەمی نووسینی "شەرەفنامە" دا، عەشیرەت (٢٥) خێڵی لەخۆ گرتبوو. بیست لەمانە دوو باڵی خێڵەتییان پێکهێنابوو : بلْباس و کەڤالیس و پێنجەکەی تریش "وەکو خێڵە دێرینەکانی ویلایەتی بەدلیس" بەجیا و تەنیا مانەوە. لەوە دەچێ کە سستێمی دووباڵی، یەکەی خێڵەتی، ئەوانەش کە بەتەنیا بوون و تەنانەت وەکویەکبوونی ژمارەکانیان باشترین توانایان ڕەخساندبوو بۆ کارکردنە سەر بوارەکانی ژیانی خێڵەتی، ڕێکخستنەکانی و ڕێگرتن لە پێکدادانی خێڵەتی.

کێبڕکێی دوو باڵی سەرەکیی عەشیرەتی ڕۆژکی زۆر بەڕوونی دیاربوو. ئەمانە هەرگیز هەموو جارێك بە یەکڕیزی خۆیان نەدەنواند. بەهێزترین ئەو کێبڕکێیانەش ئەوە بوو کە دەرفەتی کارکردن ڕەخسا لەسەر گۆڕینی بنیادەکانی دەسەڵاتی میرنشینی. هەردوو باڵی عەشیرەتی ڕۆژکی هەوڵیان دەدا دەستیان هەبێ لە مەسەلەی تەختی میراتگریدا. شەرەفخانی بەدلیسی نموونەیەکی جوانی ئەمەی هێناوەتەوە.

ساڵی ١٤٩٣/٩٤، دوای مردنی میری بەدلیس، بە دەستوبردی باڵی کەڤالیس میر ئیبراهیم دەسەڵاتی گرتە دەست و "کارە گرنگەکان کەوتنە دەست نەجیبزادەکانی خێڵی کەڤالیس" (شەرەفنامە١٩٦٧، ل٤٣٩،٤٤٠). سەرانی خێڵی

لقی بڵباس ناڕەزاییيان دەربڕی. شێخ ئـەمیر بڵباسـی سـەرکردەی بـاڵای بڵباسـان بڕیارێکی دەرکرد کە کاریگەریی یەکجار گەورەی هـەبوو لەسـەر چارەنووسـی مـیر شەڕەف باپیری نووسەری "شەڕەفنامە". شێخ ئەمیر بڵباسی و عەشیرەتەکەی لە دژی خێڵی کەڤالیس "بۆ خزمەت" چوونە پاڵ میر شەڕەف کـە جێگـری مـیر بـوو لە مووش. بە تەقەلای ئەوان میر شەڕەف لەسەر تـەختی بـەدلیس دامـەزرا. کـاتێ میری نوێ، مـیر شـەڕەف، گەیشـتە بـەدلیس، شـێخ ئـەمیر بڵباسـی هەڵوێسـتێکی سەرنجڕاکێشی نواند– ئەم بەدەستی خۆی میر ئیبراهیمی لەسەر تەخت دابەزاند و دەستی میر شەڕەفی گرت بۆ سەر تەختی دەسـەڵات و ڕایگەیانـد کـە "ئێسـتاکە هەرکەسە و جێگەی شایستەی خۆیی گرت" (شەڕەفنامە١٩٦٧، ل٤٤٠–٤٤٤).

لەگەڵ ئەوەشدا، ئەم جۆرە ڕەوشە زۆر دەگمـەن ڕووی دەدا. عەشـیرەتی ڕۆژکی بە هەموو لقەکانییەوە زێـتر داکـۆکیی لـە خانـەوادەی مـیر دەکـرد و وەکـو پارێزەری ئۆجاغ خۆی دەنواند. میرانی بەدلیس و خێڵی ڕۆژکی بەبێ یەکدی هێـز و شـکۆی خۆیانیـان لەدەسـت دەدا. ئەگـەر بەشـێوەیەکی کـاتیش خانـەوادە دەسـەڵاتی لەدەسـتدا بوایـە، ئـەوا هـەر زوو لـەناو کۆمەڵـەی خێڵەتیـدا ئـاژاوە و جیابوونەوە ڕوویاندەدا. بۆیە سەرپەرشتکاریی خانەوادەی میران گەرەنتییەك بـوو بۆ سەقامگیریی کۆمەڵەی خێڵەتی، بۆ دڵسۆزی، لەخۆبووردن و خۆبەختکردنیان.

ناوی بنەماڵەی مـیر بـۆ عەشـیرەتی ڕۆژکـی هێزێکـی ڕاکێشـەری موگنـاتیکی هەبوو، ئەو ناوە بەتەنیا دەیتوانی عەشیرەت یـەکبخات و بـۆ خـەبات هـانی بـدات. عەشیرەتی ڕۆژکی لەپێناو ناوی خانەوادە و دامەزراندنی لەسەر تـەختی بـەدلیس، تەنانەت کاتێك لە ئەوپەڕی پەرشوبڵاویشدا بوو، هێزی نایە بەرخۆ و هـەڵیکوتا بـۆ ناو جەنگ. هەروەکو شـەڕەفخانی بەدلیسـی بەنموونـەی مێـژووی بـاپیرانی خـۆی نیشانیداوە، خواست و تەقـەلای خێـڵ بـۆ دامەزرانـدنی دەسـەڵاتی بنەماڵـەی مـیر هەنـدێ جـار تەنانـەت پـێش ئامـادەگیی بنەماڵەکـە دەکـەوت – لایـەنی دەسپێشخەریی خێڵ بووە.

لە "شـەڕەفنامە"دا دەکرێ نموونـەی ڕوونـی ئـەوە بدۆزینـەوە کـە چـۆن عەشیرەتی ڕۆژکی بنەماڵەی میرانی بەدلیسـیان گەڕاندۆتـەوە بـۆ سـەر دەسـەڵات، تەنانەت ئـەو کاتانـەش کـە لـەوە دەچـوو لـە ڕووی سیاسـییەوە بنەماڵەکـە ئـیتر

تیاچـووە. ڕەوشـێکی لـەم جـۆرە لـە سـەدەی پـازدەم سـەری هەڵـدا، کاتێـك میرنشـینیی بـەدلیس، هـەروەکو میرنشـینیی بۆتـانیش، کەوتنـە ژێـر چـەپۆکی سـوڵتانەکانی ئـاق قۆینلـۆ. (پـەزی سـپی) لـە بـەدلیس و لـە جزیـرەدا نێردراوانـی سوڵتانەکانی پەزی سپی خاوەن ماڵ بوون.

شەرەفخانی بەدلیسـی ڕاشـکاوانە و زۆر جـوان وەسـفی ئـەوە دەکـات کـە چۆن عەشیرەتی ڕۆژکی سەرلەنوێ دامەزراندنەوەی بنەماڵـەی مـیری لـە بـەدلیس کرد بە ئەرکی سەرشانی خۆی. ڕۆژکییە خەمخۆرەکان نەوەکانی بنەماڵەی میریـان دەهێنـا، یـەك لـەدوای یـەك، تەنانـەت تەمـەن بچـووکەکانیش، هەنـدێ جـار بـەبێ ڕەزامەنـدیی دایکانیشـیان. بـۆ ئەمـەش ئەمانـە هـەموو شـتێکیان دەگرتەبـەر : ڕازیکردن، پاڕانـەوە، هێنانـەوەی قسـەی خواوەنـد کـە، گوایـە، لـە خـەونا پێیـان گوتراوە. ناوی بنەماڵـەی مـیر بـۆ ڕۆژکییـان وەکـو ئالأیـەك وابـوو، بـۆ ئـەو نـاوە هەمیشــە دەجــەنگان و لــە شــەڕەکاندا گیانیــان لەدەســت دەدا. لــە شــەڕەکاندا هــەروەها نوێنــەرانی بنەماڵــەش دەکــوژران— لــە شــەڕێکدا بــاپیرە گــەورەی شەرەفخانی بەدلیسی تیاچـوو، کـە ئـەویش هـەر ڕۆژکـی لەسـەر تـەختی بـەدلیس دایانمەزراندبوو. لە کۆتاییدا، لـە سـالأنی ٩٠ی سـەدەی پـازدەم لـە ئـەنجامی ئـەو هەوڵ و تەقەلأیانەی ڕۆژکییان دەسەلأتی بنەماڵەی میرانی بەدلیس دامەزرایەوە.

لـە سـەدەی شـازدەدا، بۆتـان و بۆتییـەکان، بنەماڵـەی میرانـی بـەدلیس و عەشیرەتی ڕۆژکی تازە شەڕ و پێکدادانیان لەگەڵ سوڵتانەکانی ئاق قۆینلۆ لەکۆڵ ببوونەوە، کەچی هەر زوو کەوتنـە بـەر زەبـری بـەهێزی ناکۆکییـەکانی ئێرانـی— تورکییەوە.

دوو ئیمپراتۆریای زلهێز لە پێکدادانی بـێ کۆتاییـدا بـوون : عوسمـانی کـە لەمێژ بـوو هێـز و شـکۆی خـۆی بەدەسـت هێنـابوو، سـەفەویش کـە تـازە سـەری هەڵـدابوو و بۆمـب ئاسـا هـەردوو ئایـدیاکانی دەروێشـیی ئیسـلامی و هاوکـاریی خێڵەتیی یەکخستبوون. شەڕ و پێکدادانەکان هەموو ڕووبەر و جیهانی کوردانیـان کردبوو بە دوو بەشەوە. فەرمانڕەوایانی کورد ناچار ئەوبەر و ئەوبـەریان دەکـرد، ئاڕاستەی سیاسیی خۆیان هەندێ جار (١٨٠) پلە دەگۆڕی.

ڕەوشی جیۆستراتیژیی لەڕادەبەدەر گرنگیی ولاتی کوردان، سولتانی عوسمانی و شای سەفەوییانی ناچار کردبوو کە بە وردی چاودێریی میرنشین و خێڵە کوردییەکان بکەن. بایەخێکی تایبەتییان بە میرنشینیی بەدلیس و خێڵی ڕۆژکی داوە، ئەوەش لە ئەزموونی ژیانی شەرەفخانی بەدلیسی خۆی و باوك و باپیرییەوە دیارە (بڕوانە: ڤاسیلییەڤا، ٢٠٠٥).

مێژووی خێڵی ڕۆژکی، وەکو لە "شەرەفنامە" دا نووسراوە، ڕێگەمان دەدات هاوکاریی خێڵەتی بە دیاردەیەکی کۆمەلایەتیی دابنێین. لەخۆبووردوویی و دلسۆزیی عاجباتیانەی عەشیرەتی ڕۆژکی لە ئایدیۆلۆگیای هاوکاریی خێڵەتییەوە هاتبوو. عەشرەتی ڕۆژکی، هەرچەندە پێکهاتەیەکی گێنێتیکی نەبوو، بەلام بەند بوو بە سیلەی خوێنەوە — ئەو خوێنە ڕژاوەی لە مەیدانەکانی جەنگدا لەپێناو بەرژەوەندی و سەروەری و شەرەفی خێڵ و بەناوی بنەماڵەی فەرمانڕەوای میرانی بەدلیسەوە. بە گەڕانەوە بۆ وەسفی ڕۆژکی لە دەسنووسی شەرەفخانی بەدلیسیدا، دەتوانین سەرنج بدەین کە بیرۆکەی هاوکاریی خێڵەتی زال بوو، نەك بیرۆکەی خزمایەتی — نە خزمایەتیی ڕاستەقینە و نە هەلبەستراو. یەکبوون لەپێناو یەکێتیدا و یەکێتی بەمەبەستی یەکبوون بەرقەرار بوو.

باوانی شەرەفخانی بەدلیسی، بەلای کەمەوە، سێ جاران سەربەخۆیی خۆیانیان ڕاگەیاندووە و نووسەری "شەرەفنامە" خۆی پارە (درهەم)ی بینیوە ناوی فەرمانڕەوایانی بەدلیسیی لەسەر بووە.

شانازیی هەرە گەورەی شەرەفخان لە پارەی "شەمسەدینی" دا بوو کە لە فەرمانڕەوایی میر شەمسەدین لە سککە درابوو لە سەدەی VX– "لە ڕۆژگارەکانی تاریکایی کە تورکمانەکان دایانهێنابوو". ئەم پارانە لە شارەکانی کوردستاندا ناسرابوون، خانەوادە نەجیبزادەکان پاراستبوویان وەك "زامینکەری بەختەوەری بۆ سەرانسەری ولاتی کوردان "(شەرەفنامە، ١٩٦٧، ل٤٢٢)، ئەمانە ماگنێتیزمی سیمبۆل و هێزی تەلیسماوییان هەبوو. لێرەشدا ناکرێ ئەم قسانەی نووسەری "شەرەفنامە "نەهێنینەوە کە پڕن لە شانازی بە بنەماڵەکەی و بە عەشیرەتی ڕۆژکی "ئەگەر دەسەلاتدارە بەهێزەکان ئارەزووی گرتنی کوردستان بکەن،

بێگومـان، ئـەوا پـێش هـەموو شـتێك كاريـان لەگـەڵ فـەرمانڕەوايانی بـەدليس و عەشيرەتی ڕۆژكيدا دەبیَ" (شەرەفنامە، ١٩٦٧،ل٤٠٥).

بــەلای شــەرەفخانی بەدليســييەوە كۆمەڵــەی خێڵــەتيی ڕۆژكــی شــكۆ و دڵســۆزی، هێــز و گــەورەيی بەرجەســتە دەكـرد بـۆ هــەموو وڵاتــی كــوردان. لــە دەسنووسەكەی شـەرەفخانی بەدليسـيدا گـەلیَ چيرۆكی سـەرنجڕاكێش دەربـارەی خێڵـە كوردييــەكان هــەن. وەكـو نموونــە چارەنووســی خێڵــی ماڵكيشــی (هــەر ئەويشە– چەميشگەزەك) دێنينەوە.

ئەم خێڵە هاوشان لەگەڵ بنەماڵەی ميرانـی فـەرمانڕەوادا ژيـاوە بـە هـەموو سەركەوتن و دابەزين، لەسێدارەدان و لێشاوەكانی ڕاگواستنيانەوە. تەنانەت نـاوی كۆمەڵەی خێڵەتييەكەش گۆڕانی بەسەرداهات– مەتەڵەكەش هەڵهات و سەلمێنرا.

چەميشگەزەك– كۆمەڵەی خێڵەتيی كوردی بەناوی نشـيمەنەكەيەوە كـراوە – ناوچـەی چەميشـگەزەك (دەرسـيم، تونجـەليی تـوركی) كـە بـە چـيای سـەخت دەوردراوە. لــە ســەردەمی ئێســتادا بــە يــەكێك لــە كــەمترين دانيشــتوان و دوورەدەستترين بەشەكانی كوردستان دادەنرێت (Bruinessen,1992, p150).

لە فەرمانڕەوايەتيی ميرانی چەميشـگەزەكدا، كـە چـەندين سـەدە درێـژەی كێشا، ميرنشينييەكەيان، بە گەواهی شـەرەفخانی بەدليسـی، ڕووبـەرێكی فراوانـی گرتبووەوە، بە (١٦) ناوچە و (٣٢) قەڵا حسێب دەكـرا و يـەكجاريش بـەهێز بـوو. وەكو دەتوانين لە دەقەكانی "شـەرەفنامە" دا تێبگـەين، ئـەم ميرنشـينييە لەبـەر چاوانی دنيای دەرەوەدا سيمبۆلی شـكۆمەندی و سـەروەريی كوردسـتان بـوو. بـە قسەكانی شەرەفخانی بەدليسی، ميرنشـينی لـە كوردسـتاندا ڕووبـەرێكی ئەوەنـدە بـەرفراوانی گرتبـوو، كـە "نـەجيبزادە، خـەڵكی ئاسـايی و بەتايبـەتيش خاقانـە مەزنــەكان لــە ڕێنمــايی و فەرمانــەكانی (خۆيــان)دا وڵاتەكــەيان بــە كوردســتان ناودەبەن و هەموو جـارێكيش كاتێك لـە كوردەواريـدا نـاوی كوردسـتان دەهێـنن، مەبەستيان چەميشگەزەكە (شەرەفنامە، ١٩٦٧ل ٢٢١).

لەگــەڵ ئەوەشــدا، نــاوی عەشــيرەتی چەميشــگەزەك لــە لاپــەڕەكانی "شەرەفنامە" لـەو بەشـەدا نييـە كـە بـۆ فـەرمانڕەوايانی چەميشـگەزەك تـەرخان كراوە، بەڵكو لە ميانەی وەسـفی خێڵـی دومبـولی، لـە بەشـی سـێيەم "دەربـارەی

میرانـــی کـــوردی ئێـــران "دا هـــاتووه. لـــه بەشـــی " دەربـــارەی فـــەرمانڕەوایانی چەمیشگەزەك "دا باس له عەشیرەتی مالکیشی دەکرێ. بـەگوێرەی شـەرەفخانی بەدلیســی، کۆمەڵــەی خێڵــەتیی میرنشــینی چەمیشــگەزەك بــەناوی مــالکیش، دامەزرێنەری ئەفسانەیی خێڵەکە، ناونراوە(٧).

بەهـەمان شـێوەی کۆمەڵـەی خێڵـەتیی ڕۆژکـی کـە لـە سـەدەی دەیەمـدا بەمەبەستی داگیرکردنی بـەدلیس دروسـت بـوو، عەشـیرەتی مـالکیش دامـەزرا بـۆ داگیرکردنی ئەو ناوچانەی کە دواتر بوون بە ڕووبەری میرنشینیی چەمیشگەزەك.

ئەو کۆمەڵە یەکجار گەورەیەی مالکیش کـۆی کردبـووەوە بـوو بـە بناغـەی عەشیرەتی مالکیشی. بە گەواهی شەرەفخانی بەدلیسی، ئـەم یـەکێتیی خێڵەتییـە لە سێ بەش پێکهاتبوو :" ئەمانە لە هەموو کوردستاندا بە ژمارەزۆریی عەشیرەت و خێڵـەکانیان، لایـەنگر و یاریـدەدەرانیان ناویـان دەرکردبـوو. نزیکـەی (١٠٠٠) لـە خێزانەکانیان لە کۆشکی شای ئێران کاریان دەکرد" (شەرەفنامە ١٩٦٧، ل٢٢١).

نـەوەکانی مـالکیش، وەکـو لـە شـەرەفنامەدا هـاتووە، ڕۆژگـارە هـەرە سەختەکانی جەنگیزخان، مـیر تـەیمووری گورگـان، شـاڕوخ مـیرزا، قـەرە یوسـف قەرەقۆینلو– یان بەسەربردووە. ئەزموونی ڕاستەقینە، بۆ بنەماڵەی فـەرمانڕەوای چەمیشگەزەك و هەروەهاش بۆ کۆمەڵەی خێڵـەتیی مالکیشـی، ئـەو کاتـە دەسـتی پێکرد کە ئۆزون حەسەن ئاق قۆینلو دەسەڵاتی گرتە دەست. سـوڵتانی تورکمـانی کە دەیویست بنەماڵەی فەرمانڕەوای میرانی چەمیشگەزەك "تێك بشکێنێ و لەناو بات" لەشکرکێشییەکی کرد و لە ئەنجامدا چەمیشگەزەك کەوتە دەست نێردەکەی ئـــۆزون حەســـەنەوە. بـــەڵام مـــیری چەمیشـــگەزەك شـــێخ حەســـەنەوە، وەکـــو شەرەفخانی بەدلیسی دەگێڕێتەوە، توانی "ئەم ئاپۆرەیە لـە ویلایـەتی میراتگریـی خۆی" دەربکات (شەرەفنامە١٩٦٧، ل٢٢٢) و موڵکەکانی بگەڕێنێتەوە.

دوای ئاوابوونی خۆری ئاق قۆینلو، لە سەرەتای سەدەی شازدەدا بە تـاو و گوڕمـەوە سـەفەوییەکان هاتنـە سـەر شـانۆی سیاسـی لـە ئێـران. لـە سـەرەتای ڕێگاکەیاندا وزەی سیاسییان بە ڕادەیەك بوو کە ساڵی (١٥١٢) سـنووری بـاکووری ڕۆژئـاوای ئیمپراتۆریـای سـەفەوی بـە ئورفـە، چەمیشـگەزەك و ئەرزەڕوومـدا تێدەپـەڕی (Bruinessen,1992, p139). بـۆ داگیرکردنـی چەمیشـگەزەك

قزڵباشەکان میر نوور عەلی خەلیفەیان ڕەوانە کرد. ئەو کاتە لە چەمیشگەزەك حاجی ڕۆستەم بەگ، نەوەی شێخ حەسەن، فەرمانڕەوایەتیی دەکرد و لەخۆوە هەر (١٦) ناوچە و (٣٢) قەلاگەی میرنشینیی چەمیشگەزەکی، کە بۆ ماوەیەك لە ئارادا نەما، پێشکەش بە قزڵباشان کرد. حاجی ڕۆستەم بەگ خۆشی، بە گێڕانەوەکەی شەرەفخانی بەدلیسی، چوو بۆ ئێران و بوو بە کەسێکی نزیکی شا ئیسماعیلی یەکەم و لەبری چەمیشگەزەك فەرمانڕەوایی ناوچەیەکی عیراقی عەجەمی پێدرا.

کۆمەڵەی خێڵەتیی مالکیشی کەوتەبەر جەور و فشارێکی بەهێزی تابیعەکەی شا ئیسماعیل و بەشێکی زۆری مالکیشییەکان (تیایاندا نەجیبزادە، "کوڕانی میرەکان ") لە سێدارەدران. چارەنووسی حاجی ڕۆستەم بەگیش دڵخۆشکەر نەبوو، ئەو ساڵی (١٥١٤) لە شەڕی چالدیران بەشداری کرد و کاتێك ئیسماعیلی یەکەم لە شەڕ ڕایکرد، چوو "چۆکی دادا بۆ سوڵتان" و بە فەرمانی سوڵتان ئەم و چوار لە نەجیبزادەی مالکیشی لە سێدارەدران.

دواجار کە ناوی خێڵی مالکیشی دێت لە کتێبەکەی شەرەفخانی بەدلیسیدا، ئەوەیە کاتێك پیر حوسێن بەگ، کوڕی حاجی ڕۆستەم بەگی لەسێدارەدراو، بە یاوەریی (٤٠) نەجیبزادەی خێڵەتی، سەردانی "بابی عالی"ی سوڵتان سەلیمی یەکەم دەکەن. سوڵتان چەمیشگەزەکی (کە دەبوایە لە قزڵباشان وەرگیرێتەوە!) دایەوە بە پیر حوسێن بەگی دۆڕاو و بێوەی.

لە "شەرەفنامە" دا چیتر ناوی کۆمەڵەی خێڵەتیی مالکیشی نایێت. لەسەر لاپەڕەکانیدا ناوی خێڵی چەمیشگەزەك پەیا دەبێ (شەرەفنامە،١٩٦٧، ل ٣٢٦، ٣٦٩، ٣٧٠، ٣٧٨)، ئەویش لە هەلومەرجی تابلێی لەناکاو و تەنانەت ئەفسووناویشدا. بەگوێرەی "شەرەفنامە"، خێڵی چەمیشگەزەك هەر لەکۆنەوە(!) لە چۆخور–سەعادە ژیاوە — کە ئەمە ناوی ئەرمێنیای قەفقاس یا ناوچەی ئێریڤان بوو (پیترۆشێڤسکی ١٩٤٩، ل١٠١). دواتر زانیاریی سەرسوڕهێنتریش هاتووە : لە فەرمانڕەوایەتیی شا سوڵتان موحەمەد خودابەندە (١٥٧٨– ١٥٨٧)دا نەزار بەگ دومبولی و هەندێ لە میرانی قزلباش (!) لە خێڵەکانی ڕوملو، ئەلباوت، چەمیشگەزەك و سەعادلو چوون بەرەو "بابی عالیی

عوسمانی" (شەرەفنامە، ١٩٦٧، ل٣٦٢). پرسیار دەربارەی بۆچ لای شەرەفخانی بەدلیسی ناوی سەرانی خێڵی کوردیی چەمیشگەزەك بە میرانی قزلباش ناونراون، هەوڵدەدەین لە خوارەوە وەڵامی بدەینەوە.

شەرەفخانی بەدلیسی خێڵی چەمیشگەزەکی لەناو لیستی کۆمەڵە خێڵەتییە کوردییەکانی ئێران داناوە (شەرەفنامە١٩٦٧، ل٣٦٩). لەمەشدا دەڵێ کە لەو (١٨) خێڵانەی ژماردوونی تەنیا چواریان "میر و نەجیبزادەی خۆیان هەبووە کە بە یاساکانی میراتگری فەرمانڕەواییان کردووە"(هەمان سەرچاوە، ل٣٧٠). شەرەفخانی بەدلیسی باسی بیروباوەڕی ئایینیی خێڵەکانی چەمیشگەزەك و پازوکی دەکات، ئەوانەی "ڕەفتار و کردەوەکانیان بەجۆرێکن کە ناکرێ پێیان بڵێین موسڵمان " (هەمان سەرچاوە، ل٣٧٨). شەرەفخان ئەو قسەیەی بە ڕێکەوت نەگوتووە. لە باسەکەی دەربارەی پازوکی بەم وشانە دەست پێدەکات: "زۆربەی خێڵ و عەشیرەتەکانیان پەیڕەوی ئایینەکەیان ناکەن نە لە چاکەکاری و نە لە شکاندنی قەدەغەکراوە هەرە توندەکاندا "(شەرەفنامە١٩٦٧، ل٣٧٥).

زانیارییەکان دەربارەی کۆمەڵەی خێڵەتیی چەمیشگەزەك کە نووسەری "شەرەفنامە" ڕایاندەگەینێ بەجۆرێکن کە هەموو سەرنجەکانی (لە دەرەوەی دەقی ئەو بەشەی لەسەر فەرمانڕەوایانی چەمیشگەزەکە) پێویستییان بە ڕوونکردنەوە و شیکاری هەیە. لە بیروباوەڕی ئایینییەوە دەست پێدەکەین کە شەرەفخانی بەدلیسی نکۆڵی دەکات لە موسڵمانبوونی خێڵی چەمیشگەزەك.

ڕاستییەکەی، لە بەشی باکووری ڕۆژئاوای کوردستاندا ئایینزایەك بڵاو بووەوە کە زۆرجار پەیڕەوکەرانی بە تایفەی شیعەی ئەوپەڕگر ناوزەد دەکرێن. بەلای فارسە شیعەکانەوە بە عەلی ئیلاهی "ئەوانەی عەلی بە خودا دەزانن" ناسراون (پیتروشێڤسکی ١٩٦٦، ل٣٠٧) و م. ڤان براونسن بە عەلەوی ناویان دەبات. بە گەواهی ڤان براونسن، ڕاژەی پەیڕەوکەرانی عەلەویزم لە ناوچە جیاوازەکانی باکووری ڕۆژئاوای کوردستان وەکو یەك نییە. لە دەرسیم (چەمیشگەزەك) پەیڕەوکەرانی ئەوەندە توندڕەو ژیاون کە بەڕای نووسەر ڕێك لەگەڵ قسەکانی شەرەفخان دێنەوە و بەحاڵ دەکرێ بە موسڵمان لەقەڵەم بدرێن (براونسن ١٩٩٢، ل١٠٩،٢٣، ٢٦٨؛ شەرەفنامە١٩٦٧، ل٣٧٨).

بە گەواهی ڤ. پ. نیکیتین، کوردەکانی لە چیاکانی دەرسیم دەژین ئایینێک پەیڕەو دەکەن کە نزیکە لە یەزیدیزم و پێیان دەڵێن توجیک Toujiks یانیش قزڵباش (Nikitine,1956.p.235).

ئی. پ. پیتروشێڤسکی ناوی (قزڵباش) بەکاردەبا بۆ هەموو پەیڕەوکەرانی ئەم ئایینە لە تورکیا– ئەمانە ئەم ناوەیان بەسەردا بڕا لەبەر بەشداریکردن و پشتگیریی بەهێزیان بۆ بزووتنەوەی قزڵباشی لە سەدەکانی پازدە و شازدەدا دژ بە دەوڵەتانی سوننی– ئاق قۆینلو و ئیمپراتۆریای عوسمانی.

سەرنجەکانی ئی.پ. پیتروشێڤسکی یارمەتیدەرن بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو پرسیارانەی سەر هەڵدەدەن. بۆچی لە "شەرەفنامە"دا ناوی سەرۆکی چەمیشگەزەک لەگەڵ ناوی میرانی قزڵباشاندا هاتووە. لەژێر کاریگەریی ناکۆکییە توندوتیژەکانی عوسمانی–سەفەویدا کوردی عەلی ئیلاهیی چەمیشگەزەک (دەرسیم) لەگەڵ قزڵباشان، کە پاڵپشتی بنەماڵەی سەفەوی بوون و لەژێر ئالای شیعیزم دەجەنگان، یەکیان گرتەوە.

بەپێی زانیارییەکانی ئی. پ. پیتروشێڤسکی سیاسەتی بنەماڵەی فەرمانڕەوای چەمیشگەزەک بنەما و تایبەتمەندیی لۆژیکیی خۆیی هەبوو، بەتایبەتیش ڕادەستکردنی ناوچەی شاخاویی چەمیشگەزەک بەبێ شەڕ بۆ میرێکی قزڵباش، کە شا لە سەرەتای سەدەی شازدە ناردبووی بۆ داگیرکردنی. دەسەڵاتداریی ئیمپراتۆریای عوسمانی ڕەوایانە ئەم هەنگاوەی بە سۆزداری بۆ سەفەوییەکان لەقەڵەم دا. هەر لەسەر ئەوەش سوڵتان سەلیمی یەکەم ساڵی (١٥١٤) لەگەڵ گەیشتنی بۆ "دەرباری ئەو" لەسێدارەی دا، نەک لەسەر ڕووداوی کۆن وەک شەرەفخانی بەلیسی دەڵێ (شەرەفنامە،١٩٦٧، ٢٢٣).

ئەمانەن زانیارییەکان لەسەر خێڵی چەمیشگەزەک کە لە "شەرەفنامە"دا، سەرچاوەی بنەڕەتیی بۆ مێژووی کوردستان، هاتوون. بە گرێدان و بەراوردکردنی ئەو زانیارییە کەمەی سەرچاوەکە دەربارەی خێڵی چەمیشگەزەک لەگەڵ مێژووی بنەماڵەی فەرمانڕەوای میرانی چەمیشگەزەکدا و هەروەها لەگەڵ ئەوەی لەسەر عەشرەتی ماڵکیشی گوتراوە، هەوڵدەدەین نەخشەڕێگەی مێژوویی کۆمەڵەی خێڵەتیی چەمیشگەزەک بدۆزینەوە.

ڤ.. ف. مینۆرسکی لە ڕاستیدا هەردوو کۆمەڵەی خێڵەتیی چەمیشگەزەك و ماڵکیشی بە یەك دەزانیێ و لەم بارەیەوە بۆ ئەم پرسیارێك لەئارادا نییە: چەمیشگەزەك، "خێڵێکی گەورەیە.. لەبەر فشارەکانی ئاق قۆینلۆ، خۆی خستبووە ژێر باڵی قەرەقۆینلۆوە" (E1²,1981, Vol.V,fasc.85-86,p.457). شەرەفخانی بەدلیسی لە گێڕانەوەی ڕووداوەکانی سەبارەت بە سوڵتانەکانی قەرەقۆینلۆ و ئاق قۆینلۆوە تا ناوەڕاستی سەدەی پازدەم، ناوی کۆمەڵەی خێڵەتیی چەمیشگەزەك دەهێنێ : ماڵکیشی، بەڵام لە دەرەوە ئەمە ناوێکی تری هەبوو– چەمیشگەزەك، هاوکات لەگەڵ ناوی نشیمەنەکەیدا.

ئەو بەشانەی عەشرەت کە گواستیانەوە بۆ ئێران بەناوی (چەمیشگەزەك) ناسران و ئەوەش تاکە گواستنەوەی بەشەکانی ئەم عەشرەتە نەبوو. بەشێکی باشی ئەو کۆمەڵەی خێڵەتییە چەمیشگەزەکیان بەجێهێشت و بەگەڵ حاجی ڕۆستەم بەگ کەوتن بۆ ئێران دوای ئەوەی قزڵباشەکان هەندێ قەلاّ و ناوچەیان پێ بەخشی. ئەوانەیش کە لە چەمیشگەزەك مانەوە کەوتنەبەر ستەم و سزای لەسێدارەدان لەلایەن نێردەی قزڵباشانەوە. بەقسەی نووسەری "شەرەفنامە"، "گەورە و بچووکی عەشیرەت" دەنگی خۆیان گەیاندە ئاسمان و ڕایانگەیاند کە گوێڕایەڵ نەبن و بەپەلە بەدوای حاجی ڕۆستەم بەگ خۆیان گەیاندە عێراقی عەجەم و ئیسفەهان.

ئەم کۆمەڵەی خێڵەتییە کە سەرکردەکەی لەدەست دابوو ستەم و زۆرداریی دەچێشت، هەر دەبوایە ڕووبەڕووی هەڵوەشانەوە بێتەوە. دوای ئەمە گواستنەوەی بەشەکانی تری خێڵەکە بۆ ئێران ڕووی دا. پاش شەڕی چاڵدیران کە تیایدا سوپای شا تێکشکا، حاجی ڕۆستەم بەگ، کە وەکو سەرۆکی یەکێتی (کۆنفیدراسیا)ی خێڵەتیی چەمیشگەزەك مابووەوە، ئاڕاستەی سیاسیی خۆی ڕادیکالانە گۆڕی و، وەکو پێشتر ئاماژەی بۆ کرا، بە ملکەچی گەیشتە لای سوڵتان سەلیم و لەوێ لەگەڵ نوێنەرانی نەجیبزادەی خێڵ یەکسەر لەسێدارەدران. پیر حوسێن بەگ، کوڕی ڕۆستەم بەگ، توانی میرنشینیی چەمیشگەزەك بەدەست بێنێتەوە و لە فەرمانڕەوایەتیدا، بەگوێرەی "شەرەفنامە"، دەسەلاّتی تەواوی هەبووە. بەلاّم میرنشینیی چەمیشگەزەك، کە

جاران بەهێز و شکۆدار بوو و ناوەکەی لەگەڵ ناوی کوردستاندا دەهات، لە کۆتایی سەدەی شازدەم و لە ئەنجامی بەخشینی مەرجدارانەی زەوی بە کوڕ و نەوەکانی پیر حوسێن بەگ بە فەرمانێکی سوڵتانی، دووچاری لێکترازانێکی پلانڕێژ بووەوە. چەمیشگەزەك دابەش کرا بۆ دوو سنجاق و چوارده زەعامەت و تیمار(؟ و.)، هاوکاتیش مەرجێکی گرنگ لێرەدا خۆی نواند: وەچەکانی پیر حوسێن بەگ لەمەودوا نابێ بیر و خواستیان بۆ زێتر لەمە "نازناو و پۆستی تر لەسەر زەوییەکانی دەوڵەتیی پارێزراو لەلایەن خواوە"بچێت (شەرەفنامە، ١٩٦٧، ل٢٢٦). دەبێ ئەوەشی بخەینە سەر کە قەڵای چەمیشگەزەك و ناوچە و گوندەکانیشی کە "شایانی خاوەندارییەتیی سوڵتانن" بوون بە موڵکی موقەدەس. بنەماڵەی میر دابەش بوو بەسەر گرووپەی دژبەیەك لەسەر زەعامەتەکان. ئەو کۆمەڵەی خێڵەتییەی کە لەمێژ نەبوو میرنشینێکی بەهێزی پێکهێنابوو دوچاری پرۆسەیەکی لەم جۆرە بووەوە ؛ ئەمە هەر دەبوایە لێك بترازێ و بەشی هەرە زۆریشی کەوتنە دەرەوەی سنوورەکانی دەرسیم (چەمیشگەزەك).

یەکێك لەو بەشە جیابووەوانەی ئەم خێڵە چوو لە لوڕستان (ناوچەی پشتکۆە) گیرسایەوە و لە کتێبی شێخ محەمەد مەردوخدا ناوی بە مالکیشی (مەلەکشاه) هاتووە (تاریخی مەردوخ، ١٩٤٤، بەرگی ١، ل ١١٣). دوو بەشی تری جیابووەوە لەم کۆمەڵە خێڵەتییە کە چەمیشگەزەکیان بەجێهێشت، لە ناوچەی ئێریڤان (چوهور– سەعد) و لە ئەگداش، کە دەکەونە ویلایەتی شێروان، نیشتەجێ بوون. هەردووکیان لە کتێبی ی. پ. پیتروشێڤسکیدا بە چەمیشگەزەك ناویان هاتووە (پیتروشێڤسکی، ١٩٤٩، ل١٣٩– ١٤١).

لە سەرەتاکانی حوکمڕانیی شا عەباسی یەکەمدا عەشرەتی چەمیشگەزەك سەرلەنوێ لەدایك بووەوە– بە فەرمانێکی شاهانە بەشە جیابووەوەکانی کۆمەڵەی خێڵەتی، تێکەڵ بە "کوردی ڕەچەڵەکی جیاواز "، لەناو کۆنفیدراسیایەکی خێڵەتیدا بەناوی چەمیشگەزەك ڕێکخران و ڕەوانەی خوڕاسان کران بۆ پاراستنی سنوور لە تورکمانەکان.

خێڵی چەمیشگەزەك لە خوڕاسان جێگیر بوو، بەڵام ئەو ئەرکەی پێی سپێردرابوو، پاراستنی ئاسایشی ناوچەکە، هەموو جارێك جێبەجێ نەدەبوو. ساڵی

١٧٢٧ خێڵــی چەمیشــگەزەك ڕازی نــەبوو بەشــداریی نــادر ئەفشــار بكــات لــە تــەمێكردنی توركمانــان. زیــاد لــەوەش، "بــە فــەرمانی ســەرۆكی چەمیشــگەزەك محەمەد حوسێن خان"نەیویست خێڵی قەرەچۆرلو ملكەچ بكات و هێرشیان كردە سەر هێزەكانی ئیبراهیم خان كە سەركردەیەكی نادرشا بوو. كاتێك ئەمـەی دوایـی هێرشــی كــردەوە ســەریان دووچــاری تێكشــكانێكی شــەرمەزارانە بــووەوە. لــە دەسنووسی "نادری جیهانگیر "دا نووسراوە: هێزەكانی سوپا هـەزار كەسـیان لێ كوژران. ئەمە وای كرد نادر خۆی بێت و هێرش بكاتە سـەر كـوردان ؛ ئـەمانیش بەرهەڵستكارییان كرد " لە قەلاّ و حەشارگەكانیان دەركەوتن و ئاگری شەڕەكەیان خـۆش كـرد" و دانەمركانـەوە تـا بەشـی زۆریـان لێ كـوژران. خێڵـە كوردییـەكان ناچاركران خزمەت بكەن و ملكەچبن. بارمتەی ئەو ملكەچبوونەشیان نـەجیبزادەی خێڵەتی بوون كە گواسترانەوە بۆ شاری مەشهەد. بە گوێرەی زانیارییەكانی ڤ. ف. مینورسكی هەردوو خێڵی چەمیشگەزەك و قەرەچۆرلو لە مەشـهەد جـێگیر كـران (EI2,1981,Vol.V,fasc.85-86,p461).

بەقسەی م. ڤان براونسن، كۆنفیدراسیای خێڵەتیی چەمیشگەزەك بوو بـە دوو بەشەوە، هەریەكێكیشیان عێل–خـانی خـۆیی هـەبوو. هـەردوو بـەش كـە نووسـەر هەریەكـەیان بـە كۆنفیدراسـیا ناودەبـا (Bruinessen,1992,p.134) سـەقامگیریی خۆیان پاراست تا پێش سەدەی بیستەم. ئەم دابەشبوونە، لەوانەیە، پێوەندیی بە ڕووداوەكانی سەدەی هەژدەم و سەردەمی نادر ئەفشارەوە هەبووبێ.

بەم جۆرە، كۆمەڵەی خێڵەتیی چەمیشگەزەك كە ڕیشاڵیان لە دەرسیمی شــاخاویی دوورەدەســت بــوو، چارەنووســی مێــژوویییان كەوتــە خوراســان–ئاقارەكـانی ڕۆژهـەلاّتی جیهـانی ئێرانـی. دەرسـیم، كـە خێڵـی چەمیشـگەزەك بـە بنەچە لەوێوە بوو، توانای جەنگیی خۆی تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەم پاراسـت. بە گوێرەی زانیارییـەكانی ڤ. پ. نیكیـتین، دەرسـیمییەكان لـەو كاتانـەدا (٣٠) تـا (٤٠) هەزار چەكداریان هەبووە (Nikitine,1956, p235).

***

تاقـە گلەیییـەك شـەڕەفخانی بەدلیسـی لـە خێڵـە كوردییـەكانی كردبێـت–ئەوەیە كە گوێڕایەڵی و ملكەچبوونیان بۆ یەكدی نییـە و یـەك نـین. "هـەر خێڵێـك

لەپێناو سەربەخۆییدا یاخی دەبوو. ئەوان کە جێنشینی تۆپکەی چیاکان بوون هەر بە سروشت سەرفراز بوون. ئەگینا لەبەر چی بۆ خاتری خودا ئەمانە یەکڕاییان نییە... کوردەکان یەك حوکمڕانیی دانپیانراویان نییە"- بەم گوتە پڕ لە داخە کۆتایی بە مێژووەکەی دێنێ (شەرەفنامە، ١٩٦٧، ل٨٥).

شەرەفخان سەرلەبەری کتێبە بەهادارەکەی بۆ بیرۆکەی یەکبوونی کورد تەرخان کردووە. ئەم هەموو کوردەکانی لە بنمیچی ماڵی کوردان کۆ کردوونەتەوە، کە دەکرێ کتێبەکەی بەمە ناوزەد بکەین ؛ مەبەستیشی لە کوردان خێڵە لێکدابڕاو و ئاخێوەرانی دیالێکتی جۆراوجۆر و هەندێکیشیان سەربە باوەڕی ئایینی وەکو یەزیدی کە لە ڕوانگەی موسڵمانی ڕاسترەووە ڕەت دەکرێتەوە — هەموو ئەوانە دەگرێتەوە (شەرەفنامە، ١٩٦٧، ل ١٧٥، ٣٢٧).

عەبدوڕەزاق- بەگ دومبولی ١٧٦٢/٦٣- ١٨٢٧/ ٢٨

دومبولی — ناوی خێڵێکی کوردیی بەناوبانگە. ناو و ڕەچەڵەکی ئەم خێڵە پەیوەندیی بە ناوچەی دیاربەکرەوە هەیە- لەوێ قەڵایەك هەیە بەناوی ئەم خێڵە کە سەرەتا لێی ژیاوە. دواتر (هەروەکو شەرەفخانی بەدلیسی ئاماژەی پێداوە) دومبولییەکان لە ناوچەی جزیرە یان ویلایەتی بۆهتی (بۆهتان) نیشتەجێ بوون و کوردەکان هەندێ جار بەمانە دەڵێن دومبولی-ی — بۆهت (شەرەفنامە، ١٩٦٧، ل٣٥٧). لە کۆتایی سەدەی شازدەم، سەردەمی شەرەفخان، دومبولی بەرەو ڕۆژهەڵات گواستیانەوە. بنەماڵە تورکمانییەکانی قەرە قۆینلو و ئاق قۆینلو پێویستییان بە هێزە جەنگییەکانی ئەمان بوو، لە بری ئەمەش ناوچەی سەڵماس- یان پێدرا کە دەکەوێتە باکووری ڕۆژئاوای خوی لە ئازەربایجانی ئێرانیدا (کوردستانی ئێران). لە سەردەمی ئۆزون حەسەن ئاق قۆینلو (١٤٥٣- ١٤٧٨)دا دومبولییەکان ڕووبەرەکانی کوردانی هەکارییان پێدرا بۆ "پاراستن و داکۆکی لێکردن و بەڕێوەبردن "یان، بەمەش هەموو ناوچەکانی هەکاری کەوتنە ژێر کۆنترۆڵی تەواوی دومبولییەکانەوە.

زێدەبوونی هێز و وزەی جەنگیی کۆمەڵەی خێڵەتیی دومبولی، هۆکار بوو بۆ سەرکەوتنی بنەماڵەی سەرکردایەتیی خێڵ بەرەو تۆپکەی ئۆلیمپی(یاریگەی)

سیاسی، کە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی شا توهماسب (١٥٢٤– ١٥٧٦) ناوی نرا بە " فەرمانڕەوایی خوی و دومبولی ".

شا لە ترسی بەهێزبوونی دومبولییان لە کوردستان (پیتروشێڤسکی، ١٩٤٩، ل١٠٥) قڕکردنی بەکۆمەڵی ئەم خێڵەی ئەنجام دا. ڕزگاربووان لەم قڕکردنە خۆیان لای عوسمانییان حەشاردا و بە " سەخاوەتی بێسنووری دەسەڵاتی هەرە بەرز " لاوێندرانەوە. شا توهماسبیش لە لایەن خۆیەوە لێبووردنی دەرکرد بۆ ئەو دومبولییانەی زیندوو مابوونەوە.

چارەنووسی دواتری خێڵی دومبولی لەسەر سنوورەکانی دوو ئیمپراتۆریای دوژمنی یەکتر ئاسان نەبوو، بەڵام لە ماوەی سالآنی ١٧٤٧– ١٨٢٨دا پیتروشێڤسکی، کە ناوی قۆناغی میرنشینە نیمچە سەربەخۆکانی ئازەربایجان و ئەرمێنیای قەفقاز، شازدە میرنشینیی ژماردوون و تیایاندا ناوی میرنشینیی خۆی و دومبولی هاتووە. لە هەموو ئەو میرنشینییانەدا فەرمانڕەوایی بۆماوەیی بوو لەلایەن حەکیمانی سەرکردایەتیی خێڵە کۆچەرییەکانەوە (پیتروشێڤسکی، ١٩٤٩، ل ٨٦).

لەناو خانەوادەی حاکیمەکانی خۆی و دومبولی تەنیا "میری گەورە" و فەرمانڕەوا دەرنەکەوتن. لە خانەوادەی سەرکردە خێڵەتییەکانی دومبولیدا، کە لە ئەدەبیاتەکان بە کۆچەری لەقەڵەم دراون[٩]، سەرکردەی جەنگی و جەنگاوەری ناوداریش هەڵکەوتن. مێژوونووس و شاعیری کورد عەبدوڕەزاق– بەگ دومبولی، کە نووسەری بیست دانە بەرهەم بوو، لەم خانەوادەیە بوو. کتێبەکەی (مەئاسیری سوڵتانییە) لەسەر دوو یەکەمین فەرمانڕەوایانی بنەماڵەی قاجارەکان، ناوبانگێکی زۆری بەرکەوت.

لەمێژ نییە لە ماتینەدەرانی* ئێریڤاندا دەسنووسێکی کەموێنەی عەبدوڕەزاق– بەگ دومبولی دۆزرایەوە بە ناوی "تاریخی دەنابیلە"، جاریٚ بەچاپ نەگەیشتووە. لەم دەسنووسەدا بەتایبەتی ڕووداوی سەدەکانی حەڤدە و هەژدە ڕاشکاوانە تۆمارکراون. ئەوەی نائاسایی و پڕبەهایە، ئەم دەسنووسە تەرخان نەکراوە تەنیا بۆ خانەوادەی فەرمانڕەوا، بەڵکو بۆ سەرلەبەری کۆمەڵەی خێڵەتی نووسراوە.

نەجەف قولی- خان، باوکی نووسەر، یەکێك بوو لە سەرکردە جەنگییە باڵاکانی نادرشای ئەفشار و بەشداری کردووە لە هەموو جەنگ و شەڕەکانیدا و کراوە بە بەگلەربەگی تەبریز (پاپازیان، ١٩٧٥، ل٢١٢ ؛ بامداد، ١٩٦٦، بەرگ٢، ل٢٦٤).

ماوەی ژیانی عەبدورەزاق-بەگ دومبولی پێچی جۆراوجۆری لەخۆ گرتبوو. کەریم خانی زەند ١٧٥٠- ١٧٧٩ عەبدورەزاقی لە تەمەنی منداڵییەوە وەکو بارمتە لەبری دڵسۆزیی باوکی لای خۆیی دانا و ئەمەش ١٤ ساڵی خایاند. ساڵی ١٧٨٤/٨٥ ئاغا محەمەد- خان قاجار بارمتەکانی ئازاد کردن. عەبدورەزاق- بەگ چوو بۆ تەبرێز و لەوێ خەریکی شیعر و مێژوو بوو. لە ئەنجامدا کەوتە بەر دڵی جێگرەوەی تەختی ئێرانی عەباس- میرزا (١٧٨٣- ١٨٣٣) و بوو بە ئەندامی کابینەکەی ئەو.

عەبدورەزاق- بەگ دومبولی تاقە مێژوونووسێك نەبوو لە خێڵی دومبولی. ئا. د. پاپازیان لە ماتینەدەرانی ئێریڤاندا بەرهەمێکی تریشی دۆزییەوە – "ئیشارات ئەل- مەزاهیب" بە قەڵەمی ڕۆستەم- خان ئیبن ئەحمەد- خان دومبولی. ئەم کتێبە ساڵی ١٨٤٩/ ٥٠ (١٢٦٦ه) لە خوی نووسراوە (پاپازیان، ١٩٧٥، ل٢١٤). ئەم دەسنووسەی ڕۆستەم- خان لق و دابەشبوونەکانی خێڵی دومبولیی لەخۆگرتووە هەر لەقۆناغە زووەکانی سەدەکانی ناوەڕاستەوە تاکو سەردەمانی خۆی.

مەلا مەحموودی بایەزیدی (١٧٩٧- ؟)

زۆر لە مێژوونووسانی کوردی دواتر هەوڵیانداوە بەردەوامیی بدەن بە "شەرەفنامە"، کاری گەورەمێژوونووسی کوردی کۆتایی سەدەی شازدەم شەرەفخانی بەدلیسی، بەڵام هەموو ئەو هەوڵانەی لامانەوە ئاشکران هەریەکە بەشێك یان لایەنێکی "شەرەفنامە"ی گرتووە و کاری لەسەر کردووە. تاکەکەسێك، دوای شەرەفخان، ویستبێتی دەربارەی چارەنووسی مێژوویی کوردستان بەگشتی بنووسێت نەك ناوچەیەك، بنەماڵە یان خێڵێك بەتەنیا، مەلا مەحموودی خەڵکی شاری بایەزید بوو کە یارمەتییەکی ڕەبەهای دا بە کۆنسولی

ڕووسی ئا. د. ژابا لە کۆکردنەوە و دیراسەکردنی دەسنووسە کوردییەکان (بڕوانە: موسائیلیان، ١٩٩١).

مەلا مەحموود ساڵی ١٧٩٧ لەدایك بووە، پاش وەرگرتنی زانستی پێویست و پاش گۆڕینی دوا فەرمانڕەوای کورد لە بایەزید بەرەو ئەرزڕووم سەفەری کرد. چاوپێکەوتنە چارەنووسسازەکەی لەگەڵ ئا. د. ژابا ساڵی ١٨٥٦ لە ئەرزڕووم ڕوویدا ؛ تا ئەو کاتەش مەلا مەحموود چەندین بەسەرهاتی بینیبوو : سەرکردایەتیی جەنگی ویستی بەکاری بەرێ لە وتووێژەکانی لەگەڵ فەرمانڕەوا کوردە ڕاپەڕیوەکەی جزیرەدا. ئەمە بەسەرچوو و تورك لێی ڕازی بوون، بەڵام دوای ئەوە فەرمانڕەوای هەکاری نوروڵلا-بەگ ڕاپەڕی و مەلا مەحموودی ناوبژیکەر هەڵوێستی نیگەتیڤی نواند و ئەمەش بووە مایەی بەندکردنی، ئەگەرچی بۆ ماوەیەکی کورت.

کاتێك ئا.د. ژابا گەیشتە ئەرزڕووم، مەلا مەحموود لە ڕەوشێکی هەژاریدا بوو و دەیویست، وەکو ئا. د. ژابا نووسیویەتی، بەرەو کوردستان کۆچ بکات. پێشنیازی ئەم کە ببێ بە فەرمانبەری و هاوکاریی بکات لە دیراسەکردنی زمانی کوردیدا پلانەکەی مەلا مەحموودی گۆڕی و لەو کاتەوە هاوکاریی چەندین ساڵەی پڕبەرهەمی هەردووکیان دەستی پێکرد. لە کارەکانی مەلا مەحموود دەربارەی مێژووی کورد دەبێ، پێش هەموویان، ئاماژە بدەین بە وەرگێڕانی بەرگی یەکەمی "شەرەفنامە" لە فارسییەوە بۆ زمانی کوردی (مەلا مەحموود بایەزیدی، ١٩٨٦) و هەروەها، ئامادەکردنی دەسنووسێك بە هەزاران لاپەڕە بە ناونیشانی "کیتابی تەواریخی جەدیدی کوردستان"- لەسەر داوای ئا. د. ژابا کە لەبری ئەمە خەڵاتێکی گەورەی کرد- ئەم کتێبە بە تاقە دانەیەك ساڵی ٥٨/١٨٥٧ نووسراوە.

ئەم دەسنووسەی مەلا مەحموود بووە جێگەی بایەخێکی زۆری ئا. د. ژابا و ئارەزووی بۆ وەرگێڕانی لە ٣٠ی ئاداری ساڵی ١٨٦٧ دا نامەیەکی ئاڕاستەی ئەکادیمیای زانستیی پیترسبورگ کرد و تیایدا وەرگێڕانی بۆ زمانی فەرەنسی پێشەکیی مەلا مەحموود بۆ دەسنووسەکە، لەلایەن خۆیەوە، خستە بەردەم زانایانی ڕۆژهەڵاتناس. لە ئەرشیڤی ئەکادیمیای زانستیی ڕووسیا توانیمان ڕای پ.

ئی. لێرخ لەسەر وەرگێڕانەکە بدۆزینەوە کە ئاڕاستەی بەشی مێژوو و فیلۆلۆگیای کردووە لە ئەکادیمیای زانستیی ئیمپراتۆری.

ڕایەکەی یەکێك لە گەورەترین کوردناس و ئێرانیستانی ئەو ڕۆژگارە تابلێی پڕ تەحەفوز بوو. بەهەر حاڵ، چارەنووسی دواتری دەسنووسەکەی مەلا مەحموود لێمانەوە دیار نییە. لەناو دەسنووسە کوردییەکانی (ئا.د. ژابا)دا، کە لە کتێبخانەی فەرمیی (م. ئی. ساڵتیکۆڤ – شیدرین) پارێزراون، ئەم دەسنووسەی مەلا مەحموود نییە. لە نامەکانی ئا.د. ژابا ی ساڵی ١٨٦٧ و دواتریشدا هیچ ئاماژەیەکیان بۆ ئەم دەسنووسە نییە. لە هەموو ئەو کارە مێژووییە زۆرانەی مەلا مەحموود لە ئەرشیڤی ئەکادیمیای زانستیی ڕووسیادا تەنیا وەرگێڕانی پێشەکییەکەی مەلا مەحموود بۆ زمانی فەرەنسی پارێزراوە کە بەدەستی خۆی، واتە ئا.د. ژابا، لە ٥٠ لاپەڕە بە قەبارەی ٢١,٥ × ١٧ نووسیویەتی (ئەرشیڤی ئەکادیمیای زانستیی ڕووسیا، f2, op.1-(1865)No.20). ئەوەش زانراوە کە (وەکو ئا.د. ژابا لە نامەیەکیدا لە ١٣/ ٧/١٨٦٧ بۆ ب. ئا. دۆرن ئاماژەی پێداوە) دەسنووسەکە جگە لە پێشەکی هەروەها پێڕستی ناوەرۆك و لیستێك بە ناوی فەرمانڕەوا، میر و ئاغا دەسەڵاتدارەکانی ساڵی ١٢٠٠/ ١٧٨٥– ٨٦ ی لەخۆگرتبوو– پێڕستەکەش بایەخێکی تایبەتیی هەیە کە ناوەرۆکی بەرهەمەکە دەخاتەڕوو.

بەم جۆرە، تاقە شتێك لەبەر دەستمان بێت وشەی دەسپێکی مەلا مەحموودە کە خوێنەر دەباتە نێو کتێبەکەی و کێشە پەیوەندیدارەکانییەوە. کێشەکان زۆرن، جیهانی کوردی فرەلایەن و فرەڕەنگە، پڕ ناکۆکی و هاودژییە کە ڕوونکردنەوەیان لە یەکەم بینیندا کارێکی ئاسان نییە. هەموو ئەوانەش لەناو گرێیەکی عاسێدا گیریان خواردووە : کۆچەری، نیشتەجێیی، جیاوازیی ئایینی، پەیوەندیی زۆر لەگەڵ کۆمەڵەی ئێتنیکی تر ؛ جێپەنجەکانی پەرتوبڵاویی سیاسی و دابەشبوونی کوردستانیش بەسەر هەموو ئەوانەوەیە.

مەلا مەحموود، لە پێشەکییەکەیدا کۆمەڵێ زانیاریی دەربڕیون؛ تیایدا دەتوانین هەندێ زانیاریی کۆنکرێت لەبارەی خێڵەکان و نشیمەنیانەوە وەرگرین[١٠]، هەروەها ڕەوشی زمانیی کوردستان لەڕوانگەی خۆیەوە.

مەلا مەحموود میللەتی خۆیی خۆشدەوێ، شانازیی دەکات بە مێژووە دێرین و پڕ سەروەرییەکەیەوە، بە چاونەترسی و جەنگاوەریی کوردانەوە و ئامادەگییان بۆ بەهاناوەچوون و قوربانیدانیان، بە هەڵوێستیانەوە بەرامبەر بە ئافرەتان– ولاتی کوردان توند بەستنەوەی ئافرەت بە ماڵەوەی تیا نییە. بەڵام ئەوەی چاوەڕوانە مەلا مەحموود لەم پێشەکییەیدا تەنیا بە ئێتنۆسی خۆیدا هەڵگوتبێ، بەهەڵەدا چووە. نووسەر خۆی لە لایەنە نیگەتیڤەکانی واقیعی کوردانیش نادزێتەوە. لە هێنانەوەی کردەوە نیگەتیڤەکاندا، ئەگەر بەوردی لێی بڕوانین، دەبینین ئەنجامدەرانیان لای مەلا مەحموود کوردی کۆچەرن، خێڵە ڕەوەندەکانن. کوردە نیشتەجێکان، بەجیاوازیی لەگەڵ برا ڕەوەندەکانیان — "ئەمانە خەڵکی ڕێکوپێکن، لێهاتوو و موڵکداری دڵپاکن" (ڤاسیلیەڤا، ١٩٩١، بەش ٣، ل ٥٦، ٥٧، ٥٩–٦٢، ٧٢، ٨٠، ٨٤، ٨٦–٨٩، ٩٤، ٩٦، ٩٨، ٩٩).

بۆچوونەکانی مەلا مەحموود ئەو سنوورە گرنگ و زەقانەیان دەرخستوون کە جیهانی کوردییان دابەش کردووە بۆ کۆچەر و نیشتەجێ. لە ژیانی واقیعیی ناوچەکاندا نە شوانکاریی کۆچەری و نە جووتیاریی نیشتەجێی دوورەپەرێز و فۆڕمی چالاکیی ئابووریی چەقبەستووی کوردان نەبوون. سیمای تایبەتیی ناوچەکانی کوردستان لە هاوپەیوەند و پشت بەیەك بەستنی کۆچەری و نیشتەجێییدایە. تەگەرەی ڕێگر لەنێوان ئەمانەدا زێتر لەناو هوشیاریی مێژوونووسەکەدایە. وەکو مەلا مەحموود بە زەقی نیشانیداوە، لەڕوانگەی خەڵکی شارستانییەوە کە نووسەری "کیتابی تەواریخی جەدیدی کوردستان" یەکێکە لەوان، کۆمەڵەکانی کۆچەری و نیشتەجێ هاودژی یەکدیی بوون. ئەم گرووپە کۆمەڵایەتییانە پێکەوە بنیادێکی یەکگرتوویان پێکهێناوە و بەهیچ شێوەیەك چەقبەستوو و بێ بزاوت نەبوون. لە نێوانیاندا، وەکو م. ڤان براونسن دەڵێ، هەمیشە جووڵە و توندی و ئاڕاستەکردن هەبووە کە لە ئان و ساتی خۆیدا ڕەوشی سیاسی و ئابوورییان دیاری کردووە (Bruinessen,1978, p.144).

پێشەکییەکەی مەلا مەحموود زانیاریی بایەخداری لەخۆگرتووە سەبارەت بە مانای ناوەکانی یەکێتییە بنەماڵەیی و خێڵەتییەکان. لەگەڵ ئەوەی وا دێتە بەرچاو کە ئەم ناوانە جێگیر و دیاریکراو نین، بەڵام بە گەڕانەوە بۆ دەقی

"شەرەفنامە"ی شەرەفخانی بەدلیسی، بۆنموونە، دەردەکەوێت جۆرە یاسایەك هەیە لە بەکارهێنانی چەمکەکانی "تایفە"، "عەشیرەت" و "قەبیلە" (ڤاسیلییەڤا، ١٩٦٩) کە مەلا مەحموودیش کتومت پەیرەویی دەکات (ڤاسیلییەڤا، ١٩٩١، بەشی ٣، ل٦٩، ٧٠، ٧٥، ٧٩). ئەو راستییەش سەرنجراکێشە کە مەلا مەحموود هەمیشە چەمکی "تایفە"ی بە مانای "ئۆجاغ"، "لانەی بنەماڵە" وەرگرتووە کە هەموو "عەشیرەت" و "قەبیلە"کان لە ئەمەوە پەیابووین. بەڵام بە نەخشەکێشانێکی سیمانتیکیی وردی هەرسێ ئەم چەمکانەی لە پێشەکیی مەلا مەحموود، هەروەها لە "شەرەفنامە"شدا، هاتوون- زۆرجار بەرەو نادیاریی دەچن و مانای "خێڵ" دەدەن، جیا لە چەندایەتی یان هەر تایبەتمەندییەکی تر.

پێشەکییەکەی کتێبی مێژووی نوێی کوردستان ڕێگامان دەدات ئاشنای تێڕوانینی سیاسیی مەلا مەحموود بین، هەروەها هەڵسەنگاندنەکانی بۆ ڕەوشی سیاسی، سەرچاوەکانی ئەم ڕەوشە و واقیع و داهاتووی لە کوردستاندا. وێناکردنی ناوچەکانی خێڵە کوردییەکان، لەلایەن نووسەرەوە، بە دیوارێك " لە گۆشت و لە خوێن"- کتومت پێکاویەتی (ڤاسیلییەڤا، ١٩٩١، بەشی ٣، ل٥٩). ئەم خێڵانە بەڕیز دامەزرێنرابوون "چەشنی سەنگەری سەر ئەرز هەر لە گورجستانەوە تا بەغدا، بەسرا و شارەزوور". وەکو دەردەکەوێ، ناوچە چیاییەکانی کوردستان هەمیشە ئەرکی سنووری سروشتیی نێوان مەملەکەتانی دوژمنی یەکدییان بەجێ گەیاندووە و بەردەوام ڕۆڵی مەیدانێکی گەرمی شەڕیان بینیوە.

مەلا مەحموود، هەروەکو شەرەفخانی بەدلیسی، بە نیگەرانییەوە لەبارەی پەرتوبڵاویی خێڵە کوردییەکانەوە، دوژمنداریی نێوانیان و شەڕی ناوخۆیی نووسیوە، بەڵام ئەم کوردەکان بە یەك میللەت دادەنێ کە داب و نەریتی تایبەت بەخۆی و یەك زمانی هەیە (ڤاسیلییەڤا، ١٩٩١، بەشی ٣، ل٥٩، ٦٢). بەلای مەلا مەحموودەوە، بەشێکی ئێتنۆسی کورد سەربە باوەڕی ئێزدی بێ، نابێتە نیشانەیەکی جیاکەرەوەی نەتەوەیی و ئێزدییەکان، کە زۆرجاران بە پەرستیاری شەیتان ناوزەد دەکرێن، بە قسەی نووسەر، جگە لە ئایینەکەیان، هیچ

جیاوازییەکیان لەگەڵ کورداندا نییە. ئەگەر ئەوەش لەبەرچاو بگرین کە نووسەر نازناوی "مەلا"ی هەڵگرتووە و، کەواتە، سەربە توێژاڵی پارێزەری ئیسلامە، ئەوا ئەو بۆچوونەی دوایی نووسەری کتێبی مێژووی نوێی کوردستان یەکجار سەرنجڕاکێشە.

مەلا مەحموود کە توانی خۆی لە قاوغی ئایینی ڕزگار بکات، کەوتە داوی ناوچەگەرییەوە و خۆیی بە ناوچەکەی خۆیەوە سنووردار کرد– لەگەڵ ئەوەشدا ئێمە، لە پێشەکییەکەیدا، دژەتێزی "ئێمە– بێگانە" بەرامبەر بە هیچ بەشێك لە ئێتنۆسی کوردی نادۆزینەوە. بەڵام، بەقسەی مەلا مەحموود، خێڵەکانی موکری، بابان، بڵباس و زرزا یەکجار جیاوازن لە خەڵکی کوردستانی باکوور. هەروەها نووسەر زۆر نیگەتیڤانە باسی کوردی هەکاری، بۆتانی و بادینانی دەکات (ڤاسیلییەڤا، ١٩٩١، بەشی ٣،ل ٧٢، ٩٨، ٩٩) بە بەراورد لەگەڵ براکانیان لە باکوور کە، بەڕای ئەو، سیفەتەکانیان ڕێك پێچەوانەی ئەمانن. بەم جۆرە، دژەتێزی "ئێمە– ئەوان" لێرەدا هەیە، بەڵام بەبێ ئەوەی هیچ بۆیەیەکی ئێتنیکیی پێوەبێ، هەروەکو لای خوسرەو ئیبن محەمەد کە لە دەسنووسەکەیدا تەنیا کوردی ئەردەڵانی بە خەڵکی کوردستان داناون (خوسرەو ئیبن محەمەد، ١٩٨٤، ل٢٣). وادیارە مەلا مەحموود زانیاریی پێویستی لا نییە دەربارەی واقیعی ژیانی کۆمەڵایەتی لە ناوچەکانی کوردستان، ئەوانەی دوور لەخۆی، ئەوەش وای کردووە هەندێ جار بۆچوونی خەیاڵئامێز دەربڕێ – بۆ نموونە، بەلای مەلا مەحموودەوە، لە ئێران بە خێڵە کۆچەرەکانیان گوتووە گۆران (ڤاسیلییەڤا، ١٩٩١، بەشی ٣، ل٦٩).

لەگەڵ ئەوەی مەلا مەحموود بۆچوونەکانی خۆیی سەبارەت بە واقیعی کوردان بە ناوچەگەرێتی سنووردار کردووە، کەچی یەکەمین مێژوونووسی کوردستان بووە مەسەلەی دەوڵەتی کوردیی ورووژاندووە. ئەگەر لای شەرەفخانی بەدلیسی بیرۆکەی یەکێتیی کوردان لۆژیکانە لە بەرهەمەکەیەوە دەتکێ و، ئەگەر، لای ئەحمەدی خانیی شاعیر ئەم بیرۆکەیە لە تێرامانی پرچەسرەتی بۆ چارەنووسی میللەتی کورد و خەونەکانی دەربارەی یەکبوونییەوە دەڕژێ، ئەوا مەلا مەحموود باوەڕی خۆی دەردەبڕێ سەبارەت بە توانای یەکێتی و دامەزراندنی

دەوڵەتی خۆی. بە ڕای ئەو، لە کوردستاندا بۆ دامەزراندنی دەوڵەت "خەڵك و دانیشتووانی پێویست هەن"، مەرجە تەنیا یەکبوونیان "بەشێوەی میللەتانی تر" (ڤاسیلییەڤا، ١٩٩١، بەشی ٣، ل ٨٩، ٩٠).

ئەم گوتانەی مەلا مەحموود، ڕێگەمان دەدەن گریمانی ئەوە بکەین کە ئەگەرچی لەلایەن تورکانەوە بەشداریی پێکراوە لە گفتوگۆکان لەگەڵ میرانی کوردی ڕاپەڕیودا، بەڵام ئەم بەتەواوی لای ئەمانەی دوایی گرتووە و ئەمەش بووە بە مایەی لێتووڕەبوون و سزادانی.

لە کۆتاییدا دەڵێین، ئەگەر ئەم وشانەی لاپەڕەکانی پێشەکیی مەلا مەحموود ئەو هەموو زانیارییانەیان لەخۆگرتبێ، بێگومان دەبێ سەرجەمی دەسنووسەکە چ زانیارییەکی مێژوویی بەهاداری تیا هەبێ لەسەر کورد و خێڵە کوردییەکان ؟ بۆیە هیواخوازین ئەم بەرهەمە مێژووییە بدۆزرێتەوە. کورد پێویستیەتی بەوردی دیراسەی دەسنووسەکانی خۆیی، تاکەکەسی و خانەوادەیی، بکات.

قوتابخانەی ئەردەڵانیی مێژوونووسانی کورد
(کۆتایی سەدەی هەژدە — سەدەی نۆزدە)

ناوی نووسەر، مێژوونووس و شاعیرانی کورد یەك لەدوای یەك ئەوا دەهێنرێنەوە یاد. ژمارەی ئێمڕۆکەی ناوی مێژوونووسانی لە ئەردەڵان، ناوچەی خوارووی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، ژیاون و بەرهەمەکانیان لەوێ داهێناون، ڕێگەمان دەدات قسە لەسەر قوتابخانەیەکی تەواوی مێژوونووسانی ناوچەیی بکەین. جارێش فاکتی بێ پێشینە بۆ کوردستان ئەوەیە کە کۆمەڵێك لە دەسنووسی ناوچەیی هەن دەربارەی حوکمڕانیی بنەماڵەی بەنی ئەردەڵان (ڤاسیلییەڤا، ١٩٩١، ل٥)، ئەوەش دەرفەتێکی دانسقەی ڕەخساند بۆ سەرنجدان لە مێژووی ڕابردووی خوارووی ڕۆژهەڵاتی کوردستان کە هەندێك لە نووسەران ناویاننناوە لانەی کولتووری کوردی.

محەمەد شەریف قازی

(سەدەی هەژدە– سەرەتای سەدەی نۆزدە)

بەرهەمەکەی محەمەد شەریف قازی کۆنترین دەسنووسی ئەردەڵانییە کە ئێمە بیزانین، ساڵی ١٢١٥/ ١٨٠٠– ٠١ تەواو بووە و تاقە دەسنووسێکە لە کتێبخانەکانی جیهاندا نمایش کرابێ و هێشتاش چاوەڕێی بەچاپگەیاندن بێت. ژانری دەسنووسەکە "مێژووی گشتی" یە و تەنیا بەشی یازدە بۆ ئەردەڵان تەرخان کراوە و، ئەو بەشە، وەکو (ئێ. براون) دانەری کەتەلۆگی دەسنووسەکانی کتێبخانەی زانکۆی کامبریدج، ڕەوایانە دەڵێ بەهادارترین بەشی دەسنووسەکەیە (Browne, 1932, p.104). ئەم بەشە نزیکەی ١/٥ی کتێبی " زوبدەت ئەلتەواریخی سەنەندەجی " پێکدێنێ.

محەمەد شەریف قازی خۆی نەیویستووە بەتایبەتی لەسەر خێڵەکان بوەستێ، بابەتی ئەو "مێژووی گشتی" یە کە هەریەك لە خێڵەکانی ناوچەکە بەتوانای خۆی بەشداریی تیادا کردووە. لە دەسنووسەکەیدا توانرا زانیاریی دەربارەی خێڵی گۆران وەدەسبێ کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی حەڤدەم. بەگوێرەی زانیارییەکانی محەمەد شەریف قازی، میری ئەردەڵانی– کەلب ؛ عەلی خان، سەیفی خان سوڵتانی گۆرانی کرد بە فەرمانڕەوای جوانڕۆ و خێڵی جاف. سەبارەت بە چارەنووسی خێڵی گۆران و پەیوەندییەکانی لەگەڵ بنەماڵەی میرانی بەنی ئەردەڵاندا لە سەدەی دوازدەوە تاکو سەدەی حەڤدەم – دەسنووسێکی ئەردەڵانی نییە شتێکمان پێ بڵێ.

محەمەد شەریف قازی هەروەها زانیاریی بایەخداری هێناوەتەوە لەسەر خێڵی کەڵهوڕ. زانیارییەکە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی حەڤدە، سەبارەت بەوەی میری ئەردەڵانی موریدوەیسی کرا بە سوڵتانی کەڵهوڕ و "خاوەن و دەسەڵاتداری پەڵەنگان".

ئەم زانیارییانە دەربارەی خێڵەکانی گۆران و کەڵهوڕ بایەخی خۆیان هەیە، چونکە بەشی هەرە زۆری هەردوو خێڵەکە لە سەدەکانی حەڤدە– نۆزدە ڕاگوێزرابوون بۆ کرمانشا. دەسنووسەکە زانیاریی گەلێ بایەخداری لەخۆ گرتوون دەربارەی خێڵە کوردییەکان.

بەرهەمەکەی محەمەد شەریف قازی ڕۆچووە بۆ سەرچاوەکانی مێژووی ناوچەیی و بنەماڵەیی ئەردەڵان. ئەو بەشەی تایبەت کراوە بە میرانی ئەردەڵان، دەتوانین بڵێین، یەکەمین تۆماری مێژووی ناوچەکەیە کە لای ئێمە زانرابێ.

خوسرەو ئیبن محەمەد بەنی ئەردەڵان، تەخەللوسی– جەوهەری

(لە ساڵانی ٧٠– ٨٠ کانی سەدەی هەژدە لەدایك بووە)

خوسرەو ئیبن محەمەد لە ساڵانی ١٢٤٨–١٢٥٠/ ١٨٣٣–١٨٣٥ دەسنووسەکەی خۆی نووسیوە (بڕوانە: تاریخی ئەردەڵان، ماهی سەفەر ٣٥٣٦ ؛ خوسرەو ئیبن محەمەد بەنی ئەردەڵان، ١٩٨٤) لە کاتی دەسپێکی کزبوونی دەسەڵاتی بنەماڵەی فەرمانڕەوا و زێدەبوونی هەژموونی حکومەتی ئێراندا. نووسەر لە لقێکی لابەلای خانەوادەی بەنی ئەردەڵان و لەباری هەژاریدا بوو. "هەموو شتێك بەخشرابوو بە بێگانە– لە لاپەڕەیەکی دەسنووس نووسراوە– (بەوەی کە) بە فارسی دەدوان ". ئەمەش بووە هۆی ئەوەی "میر کەمترین ئاستی بژێوی بۆ خزمانی نزیك و زۆربەی خێزانەکانی بەنی ئەردەڵان دابین بکات " و ئەمانی "ڕەوانەی دۆڵی هەژاری و بەدبەختی کرد " (خوسرەو ئیبن محەمەد بەنی ئەردەڵان، ١٩٨٤، ل١٠٣٦، ١٠٧٦).

جا لێرەدایە ئاڕاستەی فیکریی دەسنووس– بەهێزکردنی ڕەوشی خانەوادەی بەنی ئەردەڵان، نیشاندانی دێرینیی بنەچەکەی، دەسکەوت و سەروەری و شکۆی. نووسەر ویستوویەتی هەستی نیشتمانپەروەری لای خەڵکی ئەردەڵان و ئارەزوویان بۆ بەرپەرچدانەوەی "بێگانان" بورووژێنێ.

خوسرەو ئیبن محەمەد وشە بە وشە زانیارییەکانی شەڕەفخانی بەدلیسی دووبارە دەکاتەوە سەبارەت بە ڕووبەری کوردستان، بەڵام لە دەقی دەسنووسەکەشیدا تەنیا ڕووبەری میرنشینیی ئەردەڵان بە کوردستان ناودەبا. لە کتێبەکەدا تەنیا دووجار ناوی ئەردەڵان هاتووە (خوسرەو ئیبن محەمەد بەنی ئەردەڵان، ١٩٨٤، ل١٠٠a). لە کاتی گێڕانەوەی شەڕە زۆرەکانی فەرمانڕەوایانی ئەردەڵانی لەگەڵ بابان، جاف، زەنگنە و خێڵە کوردییەکانی دی خوسرەو ئیبن محەمەد لە دەسنووسەکەدا تەنیا "سوارچاکە" ئەردەڵانییەکان بە کورد ناودەبا.

بابانی، هەورامانی، زەنگنە، موکری و ئەوانیدی نووسەر تاقە جارێکیش بەکورد ناوی نەهێناون. بابانەکان- نەیارانی فەرمانڕەوایانی ئەردەڵانی، لە یەکێك لە لاپەڕەکانی دەسنووسدا تەنانەت بە "بێگانە" ش ناویان هاتووە (خوسرەو ئیبن محەمەد بەنی ئەردەڵان، ١٩٨٤، ل٥٣٦).

بەم جۆرە، دیارە، خوسرەو ئیبن محەمەد پێش هەموو شتێك ئەردەڵانییانی بە کوردی ڕاستەقینە داناون و کوردستانیش – میرنشینی ئەردەڵان. ئەم بارە بیر و ڕای سیاسی و مێژوویی ئەو ڕەنگدەداتەوە کە بە چوارچێوەی ناوچەکەی خۆیەوە سنووردار کراوە. ئاستی ئەم سنوورداریبەش دەردەکەوێ بەتایبەتی لە بەراوردکردنی بۆچوونەکانی خوسرەو ئیبن محەمەد لەگەڵ بیروباوەڕی شەرەفخانی بەدلیسیدا کە ڕوانینەکانی بۆ چارەنووسی هەموو میللەتی کورد و، وەکو دیارە، خەونی بە دەوڵەتێکی کوردیی یەکگرتوو بە سەرکردایەتیی دەسەڵاتدارێکی بەهێز دەبینی (شەرەفنامە، ١٩٦٧، ل٢٩).

خوسرەو ئیبن محەمەد، هەروەکو شەرەفخانی بەدلیسی، کوردی بە سەر چوار بەشی سەرەکی دابەش کردووە کە بە دابونەریت و تایبەتمەندیی زمانەکانیان لێك جیادەبنەوە. بەڵام خوسرەو ئیبن محەمەد، جیا لە نووسەری "شەرەفنامە"، خێڵی بەنی ئەردەڵان بە پلەی یەکەم دادەنێ لە بەرامبەر جێگەی یەکەمی خێڵی کەلهوڕ لای شەرەفخانی بەدلیسی – خێڵی کەلهوڕ و بەنی ئەردەڵان چەندین جار ڕێکەوتووە لە مەیدانی جەنگدا بەرامبەر بەیەك بووەستن. ئەم جۆرە بەرزکردنەوەی بەنی ئەردەڵان بۆ ڕیزی یەکەم لەنێو خێڵە کوردییە سەرەکییەکان پاساوەکەی هەمان هەوڵەکەیەتی بۆ بەرزکردنەوە و شکۆدارکردنی بنەماڵە و خێڵەکەی خۆی.

بەڵام کە، وەکو شەرەفخانی بەدلیسی، دێتە سەر باوەڕی ئایینیی خێڵەکانی ویلایەتی کوردستان، خوسرەو ئیبن محەمەد نەفرەت و قسەی خراپ ئاڕاستەی کوردانی ئێزدیی دەکات و بە پەیڕەوکەرانی شەیتان ناویان دەبات. ئەم توندییەی خوسرەو ئیبن محەمەد ڕێك پێچەوانەی هێمنی و میانڕەویی شەرەفخانی بەدلیسییە. بەگوێرەی نووسەری "شەرەفنامە" هەموو تاوانێکی ئێزدیان لەوەدایە نوێژ ناکەن و ڕۆژوو ناگرن، ئەویش چونکە بەهەڵە وایان داناوە

کە شێخ عادی ئەم ئەرکانە لەجیاتیی ئەوان جێبەجێ دەکات و " لە ڕۆژی حەشردا بەبێ لێپرسینەوە دەچن بۆ بەهەشت " (شەرەفنامە، ١٩٦٧،ل٨٣-٨٤).

ئەو کۆمەڵە خێڵەتییانەی دەکرێ لە دەسنووسەکەی خوسرەو ئیبن محەمەد زانیارییان لەبارەوە هەڵێنجین، بەگشتی پێنج گەورەترین خێڵەکانن : جاف، بڵباس، هەورامی، کەلهوڕ، گۆران. یەکەمین ناوهێنانی خێڵی جاف لە دەسنووسەکانی ئەردەڵانی لە کتێبی خوسرەو ئیبن محەمەددا بوو (خوسرەو ئیبن محەمەد، ١٩٨٤، ل١٢٤)، ئەویش سەبارەت بە دانانی یەکێك لە سەرکردەکانی ئەم خێڵە لە پۆستی فەرمانڕەوایەتیی جاف و جوانڕۆ، " بۆئەوەی سەری لاسارییی بەرز نەکەنەوە و ملکەچ و گوێڕایەڵی شا سافی بن ". ئەردەڵانییەکان، دیارە، نەگوێڕایەڵی و نەملکەچبوونیان لەمانە دەس نەکەوت، بەڵکو دوژمنداررییان بە ڕاگواستنی چەند بەشێکی خێڵی جاف بۆ ڕۆژئاوا کۆتایی هات.

ڕا و بۆچوونەکان دەربارەی کات و هۆیەکانی ڕاگواستنی جافەکان یەك ناگرنەوە (ڤاسیلییەڤا، ١٩٩١، ل١٦٣-١٦٥). کەچی دەرکەوت کە دەقی دەسنووسی خوسرەو ئیبن محەمەد وەڵامی ڕاستەقینەی هەردوو پرسیاری لەخۆ گرتوون. لە دەقەکەدا باسی شا سافیی I کراوە، ئەویش لە ماوەی ساڵانی ١٦٢٩- ١٦٤٢ فەرمانڕەوایی کردووە. هەر لەو ماوەیەدا بوو کە خێڵی جاف ئازایانە ڕاپەڕینی ئەنجام داوە و(هەندێکیان) بەرەو ڕۆژئاوا ئاوارە بوون.

ملکەچ نەبوونی خێڵی هەورامیش بۆ میرانی ئەردەڵانی کەمتر نەبوو و ئەمانە چەندین جار هەوڵیان داوە سوڵتانەکانی هەورامی گوێڕایەڵتر بکەن- بەقسەی خوسرەو ئیبن محەمەد ئەمانە "بە ئیرادەی خۆیان کارەسات دادێنن". هەر بەقسەکانی ئەم، ئەمانە هەمیشە " سەری لاسارییان بەرز کردبووەوە" و "ڕێگای دوژمنایەتییان " هەڵبژارد و " دەرگای ملکەچبوون و ئاشتییان داخست" (خوسرەو ئیبن محەمەد بەنی ئەردەڵان، ١٩٨٤، ل ١٠٤٦).

لێرەشدا، ئەوە دێنینەوە یاد خۆمان کە هەر سوڵتانەکانی هەورامی بوون، ئەوانەی نووسەری دەسنووس ئەوەندە لێیان ناڕەحەتە، ساڵی ١٨٦٧/٦٨ بەتوندی بەرهەڵستکاریی میری قاجاریی فەرهاد میرزا- یان کرد کاتێك ئەمە، دوای ڕووخانی بنەماڵەی میری کوردی، بوو بە پارێزگاری ئەردەڵان.

یەکێتیی خێڵەکانی هـەورامی کـە لـە ناوچـەکانی سەرسـنووری میرنشـینیی ئەردەڵان بوون، مەیلی سەرهەڵدانیان لە جافـەکان کـەمتر نـەبوو. لـە دەسنووسـی خوسرەو ئیبن محەمەددا وەسـفی شـەڕی سـوپای مـیر کـراوە لەگـەڵ هەورامییـە ڕاپـەڕیوەکان لـە سـەرەتای سـاڵانی ۳۰ی سـەدەی نـۆزدە. شـەڕەکە، کاتێـك "قارەمانانی سوپای [11] والی هێرشیان کردە سەر هەورامانییان و لەگەڵیان کەوتنە شەڕێکی دەستەویەخەی پڕ کوشتار "، دیسان "چاکەی بێسنووری " بەرامبەر بە هەورامانییانی بەدوادا هات و بە دوا قسەکانی مێژوونووس– "ئێسـتاکە محەمـەد سـوڵتان هـەورامی، کـە لـە باشـیدا لـە پێشـەوەی هەمووانـدا بـوو، لـە سـایەی ڕەحمەتی ئەو (میری ئەردەڵانی) دایە " (خوسرەو ئیبن محەمەد بەنی ئەردەڵان، ١٩٨٤، ل١٨٣).

لەگـەڵ ئـەو هـەموو لاسـارییەی خێڵـی هەورامیشـدا، لـەوە دەچـێ، بـە ئـارەزووەوە لـەناو هێزەکـانی مـیردا خزمـەتیان کردبـێ – تیرهاوێـژانی هـەورامی شەڕەفی پاراستنی کۆشـکی میریـان پـێ سـپێردرا لـە سـەنەندج (Rich, 1836, vol.1, p.202).

لە ئەنجامدا دەڵێین، خوسرەو ئیبن محەمەد کە ڕووداوەکان وەسف دەکا و گازاندەی لاساری و ملکەچنەبوون لـە هـەورامییان دەکـات، کـە دێتـە سـەر باسـی سەرکردەی هـەورامانییان– محەمـەد سـوڵتان هـەورامی ئـەوەی " لـە باشـیدا لـە پێشەوەی هەمووانـدا بوو "، وشەی پڕ لە شانازیی بەکاردێنێ.

بنەماڵەی میرانی بەنی ئەردەڵان لەگەڵ خێڵێکی بـەهێزی تـریش مامەڵـەیان کردووە، ئەوەش بەتایبەتی لە مەیدانی جەنگدا بووە. ئەمانەش بڵباسەکان بـوون. لـە ڕابـردووی دووردا ڕێگـای کۆچـبەرییان تـا ناوچـەکانی بـاکووری ئازەربایجـانی گرتەوە. هەرچەندە شوێنی نشیمەنی سەرەکییان دەکەوتـە باشـووری دەریاچـەی ورمـێ، نێـوان شـنۆ و سـابڵاغ، و ناوچـە باکوورییـەکانی بابـان، بـەڵام زۆرجـار لـە ئەردەڵان پەیا دەبوون و هێرشی تاڵانکارییان ئـەنجام دەدا و کـەمترین ڕێزیـان بـۆ دەسەڵاتداری ناوچەکە نەبوو.

لە خوێندنەوەی دەسنووسە ئەردەڵانییەکان سەبارەت بە شەڕەکان لەگـەڵ بڵباساندا، هەست دەکرێ کە ئەمە پێشبڕکێی هەمیشـەیی زیرەکـی و هێـز بـووە.

هـەر هـەموو فـەرمانڕەوایان لـە بنەماڵـەی بـەنی ئـەردەلان، ئـەزموونکردنی خێڵـی بڵباس بە ڕێگای هێزەوە، واتە هێرشکردنە سەریان، نزیکەی، بە ئەرکی سەرشـانی خۆیانیـان زانیـوە. بڵباسـەکان نـاتۆرەی هـەرە خراپیـان پێـدراوە لەلایـەن مێژوونووسـانی ئەردەلانییـەوە، بەتایبـەتیش خوسـرەو ئـیبن محەمـەد کـە بەخۆشییەوە پێیان دەڵێ ئاپۆرەی خراپەکاری یان خوانەناسانی بێ ئابڕوو.

خێڵـی بڵبـاس خـۆی وەکـو ئۆرگـانێکی کۆمەڵایـەتی– سیاسـیی ئۆتۆنـۆم دەنوانـد و بەتـەواوی لـە دەرەوەی سسـتێمی یاسـا باڵاکانـەوە بـوو. بڵباسـەکان سەربە ئێران یان تورکیا نەبوون، هەروەها ملکەچی ئەردەلان و بابـانیش نـەبوون، بە سەرتاسەری هێڵە سنوورییەکاندا ڕەوەندییان دەکرد. ئەمانە لەبـەر ملنـەدانیان شـایانی هەڵوێسـتێکی تـر و " پێداهـەڵگوتن"ی شـێوەی تـری خوسـرەو ئـیبن محەمەد نەبوون.

بەڵام کۆمەڵەی خێڵەتیی بڵباس، کە خوسرەو ئیبن محەمەد بـە "ئـاپۆرەی ڕێگران" ناویان دەبا، جێبـەجێکردنی یاسـا خێڵەتییـەکانیان بـە پـیرۆز دەزانـی – حەشاردان و پاراسـتنی کەسـانی داواکـراو، پێشکەشـکردنی خـوێن و یارمـەتی بـە لێقـەوماوان. خـەڵکی لاسـار و نـاڕازیی لـە دەسـەڵات هـەموویان حەشـارگە و پشتگیریی جەنگییان لای بڵباسان دەسکەوت. فـەرمانڕەوای بانـە کـە لـە سـاڵانی ٩٠ـەکانی سەدەی هـەژدەم سـەرکردایەتیی ڕاپـەڕینێکی کـرد و ناوچـەکانی بانـە، هـەورامان و مـەریوانی گرتـەوە لای بڵباسـان خـۆی حەشـاردا (مـاه شـەرەفخانم کوردستانی، ١٩٠٠، ل١٤٥). بڵباسەکان ساڵی ٠٢/١٨٠١ حەسەن عـەلی خـانی لادراو لە پۆستەکەی گرتیانە خۆ و یارمەتیی جەنگییان دا (ماه شەرەفخانم کوردسـتانی، ١٩٠٠، ل١٥٠). دەکرێ لیسـتی حەشـاردراو و یارمەتیـدراوان بـەردەوامبێ. لەگـەڵ ڕووەوە دەکرێ خێڵی بڵباس بە کلاسیکی دابنرێ ؛ ئەم نەتەنیا ئەوەی بـە ئـەرکی پیرۆزی کۆمەڵەی خێڵەتیی دەزانـرا جێبـەجێی دەکـردن – داکۆکیکردن لەوانـەی داوای یارمـەتییان دەکـرد، بـەڵکو بنچـینەیەکی پتەویشـی هـەبوو " ئۆجـاغ"– بنەماڵەی سەرکردە فەرمانڕەواکانی خێڵ بەناوی ئۆجاغی کاخدری.

ماه شەرەفخانم کوردستانی (١٨٠٥- ١٨٤٧)

دەسنووسەکەی ماه شەرەفخانم کوردستانی لەنێو مێژوونووسیی ئەردەڵانیدا جێگەیەکی تایبەتی هەیە. ئەگەر خوسرەو ئیبن محەمەد، کە جووتێك دە ساڵیی جیای دەکەنەوە لە ماه شەرەفخانم، بایەخێکی نەداوە بە یەکگرتنەوەی وشەکانی نووسەرانی تر لەگەڵ زانیارییەکانی خۆیدا، ئەوا ماه شەرەفخانم هەوڵی داوە بەپێی توانا زانیارییەکان پشتڕاست کاتەوە. ئەم یەکسەر پەنا دەباتە بەر ڕوانینێکی ڕەخنەگرانە بۆ سەرچاوەکەی و، هەرچەندە لە کتێبەکەیدا گومانەکانی لەسەر زانیارییەکان هەمیشە بە تۆنێکی قورسەوە دەربڕیون، هەڵوێستی ئەم مێژوونووسە ئاشکرا دیارە کە هاودژی باوەڕی سادەیە بە هەموو ئەوەی نووسراوە، وەکو چۆن ئەوانەی پێش خۆی ئەمەیان کردووە.

ماه شەرەفخانم زانیاریی بەنرخی هێناونەتەوە دەربارەی زنجیرەی ڕەچەڵەکی خانەوادە سەرکردەکانی کوردستان. نۆ بەشی یەکەمی کتێبەکەی زانیارییەکی گرنگی نوێی لەبارەی مێژووی کۆنی خانەوادەی بەنی ئەردەڵانەوە لەخۆ نەگرتووە. بەشەکانی دواتر کە پشتبەست بە سەرچاوە یەکەمەکان نووسراون، پڕن لە زانیاریی نوێ و بەبایەخ. بەرهەمەکەی ماه شەرەفخانم بۆ سەرلەنوێ دامەزراندنەوەی مێژووی ڕۆژگاری تەماویی فەرمانڕەوایەتیی دوا میرەکانی بەنی ئەردەڵان گرنگترین و، بۆ ئەم مەبەستە، تاقانەیە. ئەم کتێبە نووسراوە لەلایەن ژنێکەوە کە بەهرەمەند، زیرەك و هەستیارە، ژنی میرێکی ئەردەڵانییە، گەواهیدەر و بەشداربووی ڕاستەوخۆی گەلێ لە ڕووداوەکانی لەسەری نووسیون و نەهامەتییەکانی ئەو ڕۆژگارە هەناسە دەداتەوە.

کۆمەڵەی خێڵەتییەکان و سەرکردەکانیان، بەتایبەتیش هەورامییەکان، دەوری چالاکیان بینیوە لەو ڕووداوانەی وەسف کراون. یەکێك لەوانە، حەسەن سوڵتان هەورامی، کە ماه شەرەفخانم لە چیاکانی هەورامان، لە بارودۆخێکی تابلێی ناخۆش، توانی گفتوگۆی لەگەڵدا بکات و ڕایەکی لەسەر بنیاد بنێ زۆر جیاواز لەو وەسفەی خوسرەو ئیبن محەمەد لە کتێبەکەیدا بۆ هەورامانییانی کردووە.

ســاڵی ١٨٣٤ مــیری ئــەردەڵان خوســرەو خــان ناکــام [١٢]، مێــردی مــاه شــەرەفخانم، لــە تەمــەنی ٣٠ ســاڵیدا مـرد. ئـاژاوە هــەموو میرنشـینیی گرتـەوە و ئەمـەش کۆتـایی هـات بـە دانـانی، لەلایـەن شـاوە، فەرمانڕەوایـەکی بێگانـە بـۆ ئەردەڵان– خوسرەو خان گورجی کە بە دڕندەیی ناسرابوو.

نەجیبزادەکانی ئـەردەڵان بڕیاریـان دا بارگـەیان تێکنـێن، بـەرەو سـلێمانی بڕۆن و حەشارگەیەك لای میری بابان وەدەسخەن. مـاه شـەرەفخانم یـەکێك بـوو لەو هەزاران کەسە هەڵاتووە. ئەمان بە چیاکان، بە هەورامانـدا چـوون و سـەختیی خەیاڵبـەدەریان پەڕانـد، پێشـوازیی جۆراوجۆریشـیان لێ کـرا. لێرەشـدا بـوو کـە، لەحاڵەتی ئەوپەڕی نائومێدیـدا، چـاوی کـەوت بـە حەسـەن سـوڵتان هـەورامی کـە میوانپـەروەریی نوانـد و "بەشـێوەیەکی شایسـتە نـەریتی خێڵایـەتیی کـوردانی بـەجێهێنا" (مـاه شـەرەفخانم کوردسـتانی، ١٩٩٠، ل ١٨٠– ١٨٢). بـەم جـۆرە، بەلای ماه شەرەفخانمەوە هەورامانی و سـەرۆکەکەیان پـارێزەرانی دابـی خێڵـەتیی کوردی بوون، نەك "ئـاپۆرەی خراپـەکاری " وەك خوسـرەو ئـیبن محەمـەد پێیـان دەڵـێ و دواتـریش مـیرزا عـەلی ئەکبـەر کوردسـتانی بـە هـەمان شـێوە هێرشـیان دەکاتەسەر.

دەبـێ ئـەوەش بڵـێین کـە تـەنیا چـوار سـاڵ دوای ئەمـە، کاتێـك مـاه شەرەفخانم لە ژیاندا نەمابوو، لە کۆتایی ساڵی ١٨٥١دا حەسەن سوڵتان هەورامی دیسان ڕاپەڕینی بەرپا کرد و میری ئەردەڵانی ئەمانەڵلای دووەم ملکەچی فەرمانی شا بوو و بەگەڵ هێزەکانی دەوڵـەت کـەوت بـۆ کپکردنـەوەی. بـەم جـۆرە بـوون هەورامانییـەکان کـە ئـەردەڵانی و شـاکانی ئێرانـی چـەندین سـەدە شـەڕیان بـوو لەگەڵیاندا.

میرزا عەلی– ئەکبەر کوردستانی

مـیرزا عــەلی– ئەکبــەر، جیــاواز لــە قەڵــەم بەدەســتانی پــێش خــۆی، فەرمانبەرێك بوو لە ئیدارەی پارێزگاری قاجاری ؛ چونکە ساڵی ١٨٦٨ میرنشینیی ئەردەڵان ئیتر کرا بە پارێزگایـەکی ئێرانـی و یـەکێك لـە نوێنـەرانی بنەماڵـەی شـا بــەڕێوەی بــردووە. نووســەری "حەدیقــەی ناســرییە "[١٣] وەکـو فەرمانبــەرێك

هەڵوێستی سیاسیی فەرمیی دەسەڵاتی دەربڕیوە، خۆشی لەمەدا هاوڕا بووە، بەرامبەر بە خێڵەکان.

هەر خێڵێکی گەورە و بەهێز هەمیشە ئارەزووی ملکەچکردنی دادەهێنا لای هەر دەسەڵاتدارێکی ئێران و ئیمپراتۆریای عوسمانی — ئەو دوو دەوڵەتەی کە لە سەدەی شازدەوە خاکی کوردستانیان لەنێوان خۆ دابەش کردبوو. ئەو خێڵانەی ملیان بۆ دەسەڵات نەدەدا، دەبوون بە سەرچاوەیەکی لەبن نەهاتووی مەترسییەکان. ژمارەی خێڵی بەهێزی جاف لە ساڵانی ٢٠ی سەدەی نۆزدەدا چەندین هەزار خێوەت بوو. لەکاتی پێویستدا ئەم خێڵە، بەقسەی ک. ریچ (Rich,1836,Vol.1,p.112,281)، دەیتوانی دوو هەزار سوار و چوار هەزار تیرهاوێژ چەکدار بکات کە بە باشترین جەنگاوەرانی سوپای کوردی دادەنران.

نە میرەکانی بەنی ئەردەڵان، نە پارێزگاری قاجاری و نە سوڵتانەکانی عوسمانی نەیانتوانی کاریگەریی ڕاستەقینەیان هەبێ لەسەر خێڵ. جافی ڕەوەند هەموو ساڵەکە لەناو ڕەشماڵەکانیاندا دەژیان— هاوین لە ئەردەڵان، لەسەر چیای حاجی ئەحمەد لە دەوروبەری پێنجوین، سەقز و مەریوان ؛ پایز و زستانیش لە دۆڵەکانی شارەزوور لەناو ڕووبەری ئیمپراتۆریای عوسمانیدا. لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا جاف قەدەغە کرابوون "پێ بخەنە سەر خاکی" کوردستانی ئەردەڵان، هەرچەندە فەرمانڕەوایانی ئەردەڵان دەستوبردی توندیان گرتەبەر، بەڵام قەدەغەکە پەیڕەو نەکرا.

خێڵی گەورەی جاف، وەکو هەموو کۆمەڵەیەکی خێڵەتیی کۆچەر و نیمچە کۆچەر، ڕێگای کۆچی وەرزیی سەدان ساڵەی خۆی هەبوو. جافەکان ئەم ڕێگایە "عێل— راه"یان بە موڵکی خۆیان دەزانی کە تێیدا جێگەکانی نشیمەنی وەرزییان دیارکرابوو. لە کوردستاندا مافی وەستان لە جێگایەکدا مافی لەوەڕاندنی ماڵاتیشی لەگەڵدا بوو و ئەو مافەش پارێزراو بوو— جا یا پێیدرابوو، یانیش دەستی بەسەردا گیرابوو. ژیانی جافەکان سەدان ساڵ بوو بەم شێوەیە بەڕێوە دەچوو. بنیادی خێڵەتی و کۆچەری وەکو سستێمێکی لەڕادەبەدەر گرنگی کۆمەڵگا دادەنرا. کۆچەرەکان پەیوەندییەکانیان لەگەڵ جووتیاراندا هەرگیز بەو شێوەیە نەبوون کە هەندێ نووسەر بۆی دەچن. لە پشت ململانێی سوننەتیی

نێوان کۆچەر و جووتیاراندا هەوڵدان بۆ هاوکاریی یەکدی و پێکەوە ژیان دەبینرێ کە بەڕای م. ب. ڕۆوتۆن (Rowton,1973,p.249)، ئەمە سیمایەکی هەموو ئاسیای ڕۆژئاوایە.

خێڵەکان کە بۆ کۆچ بەڕێ دەکەوتن، ڕێك دەکەوتن لەگەڵ جووتیاران بۆ دابینکردنی پێداویستیی کۆچباری و سووتەمەنی و، هەروەها، ئالوگۆڕکردنی بەرهەم و کەلوپەلی یەکدی لەنێوانیاندا هەبوو. گێڕانەوەکەی گ. دروڤیل کە ڕەوشی کوردستانی لە سەدەی نۆزدەم دەردەبڕی، جێگەی سەرنجە : "خەڵکی گوندەکان تەنانەت زۆریش خۆشحاڵ دەبوون کاتێك کۆچەرەکان لە کێڵگەکانی ئەوان لایاندەدا، گا و مەڕەکانیان پێ دەفرۆشتن هەرزانتر لە بازاڕ " (دروڤیل، ١٨٢٦، بەشی ٢، ل١٧٨).

بۆیە کاتێك میرزا عەلی- ئەکبەر کوردستانی بە جافەکان دەڵێ- دڵ پڕلەقین، خێڵێکی ڕەوانەناس، "ڕەعیەتە قوڕبەسەرەکانی کوردستان... لەترسی هێرشی دڕندانە... هەمیشە لە ئاوارەیی و شەرمەزاریدا بوون " (میرزا عەلی- ئەکبەر کوردستانی، MS ئنستیتووتی دەسنووسە ڕۆژهەڵاتییەکانی ئەکادیمیای زانستی ڕووسیا. ل٢٠٤) — بێ بنچینەیە و هەرگیز شایستە نییە.

ئەم وەسفکردنە نابەجێیە، بۆ یەکێك لە گەورەترین و ناودارترین کۆمەڵەی خێڵەتیی کوردستانی خوارووی ڕۆژهەلات، ڕێکەوت نییە و مەبەستەکەشی زانراوە، ئەگەرچی هەرگیز ڕەوا نییە. کتێبەکەی میرزا عەلی- ئەکبەر کوردستانی پێشکەش کراوە بە شای ئێران و چاوەڕوانیی دەسخۆشی لێ دەکرا.

هەتا میرەکانی بەنی ئەردەلان حوکمیان دەکرد، لەگەڵ هەموو ئاڵۆزییەکان و ملکەچ نەبوونی جافەکانیش، ڕەوشەکە لە چوارچێوەی نۆرمدا دەمایەوە. جاف و ئەردەلانی شەڕیان بوو، بنەماڵە فەرمانڕەواکان بە هاوسەرگیری پەیمانیان دەبەست، دیسانیش بەشەڕ دەهاتنەوە. بە فەرمانی شا هێرش دەکرانە سەر جافەکان، سەرۆکی خێڵی جافیش دەستەوسان نەدەوەستا و ئەمیش جارجارە ناوچەکانی دەهەژاند (خوسرەو ئیبن محەمەد بەنی ئەردەلان، ١٩٨٤، ل١٧٣).

بەڵام هەموو جارێکیش چارەسەر دەدۆزرایەوە و خێڵ ژیانی ئاسایی خۆیی دەژیا، لە زۆزان و گەرمیانیدا بەردەوام دەبوو.

دوای کۆتاییهاتنی فەرمانڕەوایەتیی بنەماڵەی بەنی ئەردەڵان ساڵی ١٨٦٧، حکومەتی ئێران یەك بەیەك ڕووبەڕووی خێڵە کوردییەکان بووەوە. هێزەکانی سوپای ئێرانی ڕەوانەی ناوچە سنوورییەکانی ئێرانی– تورکی کران بۆ گرتنی ڕێگای کۆچی جافەکان. ڕیتمی ژیانی ئابووریی خێڵەکان تێکچوو، ماڵاتیان لەدەس چوو و زیانی ماددیی زۆریان بەرکەوت. سستێمی ئابووریی سەدان ساڵەیان هەڵوەشایەوە.

نووسەری "حەدیقەی ناسرییە" جێبەجێکردنی فەرمانی شا سەبارەت بە "لەناوبردنی خێڵی جاف " لەلایەن پارێزگاری ئەردەڵانەوە– فەرهاد میرزا، وەکو یەکێك لە خزمەتەکانی پارێزگار بۆ ئەردەڵانییان هەڵدەسەنگێنێ. فەرهاد میرزا، بێگومان، نەیتوانی جافەکان لەناوبەرێ (١٤)، بەڵام ئەم ڕێك ئەم ئەرکەی پێ سپێردرابوو. " تاوانکاری" ی جافەکانیش تەنیا لەوەدابوو کە ساڵی دوو جار سنووری ئێرانی– تورکییان دەبڕی کە لە هەردوو بەرەکەیدا کورد دەژیان– ئەمان بە ڕووبەری مێژوویی کوردستاندا دەگەڕان.

لە هەڵسەنگاندنی بۆچوونەکانی نووسەر بەرامبەر بە خێڵە کوردییەکانی هەورامی و جافدا، دەبێ ئەو هەلومەرجە گرنگە، کە لەسەرەوە ئاماژەی بۆ کرا، لەبەرچاو بگیرێ. میرزا عەلی– ئەکبەر لای پارێزگاری قاجاری خزمەتی فەرمیی دەکرد و نەیدەتوانی ڕەوشی سیاسیی فەرمی و هەڵوێستی بنەماڵەی شا پشتگوێ بخات. بەڵام بۆ هەبوونی ئەم جۆرە وەسفکاری و پاساوانە، نابێ سەرنجی ئەو بارە نەدەین کە بەلای نووسەری ئەم دێڕانەوە زۆر گرنگە بۆ هەڵسەنگاندنی ڕوانینە ڕاستەقینەکانی ئەم مێژوونووسە.

میرزا عەلی– ئەکبەر بە ڕێزێکی زۆرەوە دەڕوانێتە یاساکانی خێڵەتی "قانوونی عەشیرەت "و بە" کۆڵەگەی دێرین و هەمیشەیی قسە لێ نەکراو بۆ کورد" دادەنێ. لە پرۆسەی نووسینی کتێبەکەیدا ئەم گلەیی لەو فەرمانڕەوا ئەردەڵانییانە کردووە کە "قانوونی عەشیرەت"یان بەزاندووە و ئەوانەی پەیڕەویان کردووە ستایشی کردوون. پارێزگاری کوردستان شیهاب ئەلمولك کە

بەرامبەر بە خەڵکی کوردستان پەیڕەوی یاسای خێڵەتیی کردووە ستایشی نووسەری بەرکەوتووە.

میرزا عەلی – ئەکبەر لە کتێبەکەیدا تەنیا گلەیی یان ستایشی سەرکردەکانی نەکردووە. ئەم " قانوونی عەشیرەتە" ساڵی ١٨٨٤ یاریدەی میرزا عەلی– ئەکبەر خۆی دا ناوبژیوانی پێکدادانی نێوان دوو خێڵی ئەردەڵانی، تیلاکی و قاڵباغی، بکات. ئەوکاتە نووسەر لە کوردستانی موکریان بوو و لای سەیفەدین موکری پۆستی گەورە سکرتێری (مونشی– باشی) وەرگرتبوو، بە تێلگرامێکی وارسی تەختی شاهانە بانگهێشتی ئەردەڵان کرا، ئەمیش بەوردی لە لایەنەکانی کۆنفلیکتەکەیی (کێشە، بەریەککەوتن) کۆڵییەوە و بە دابونەریتی خێڵەتی چارەسەری کرد.

بنچینەی تەواوی ئەوەمان هەیە بڵێین، میرزا عەلی– ئەکبەر کوردستانی هەڵوێستی نیگەتیڤانەی بەرامبەر بە خێڵ، وەکو خێڵ، نەبوو و هێرشەکانیشی بۆ سەر جاف و هەورامییان پاساوی خۆی هەیە — ئەویش پۆستە فەرمییەکەی لەکاتی نووسینی ئەم کتێبەدا.

پەراوێزەکانی نووسەر و وەرگێڕ

١ – ئەم چەمکە لە کوردستاندا وەکو باوە مانای "خێڵ" دەدات.

٢– خێڵ و بنەماڵەی فەرمانڕەوا بە بەنی ئەردەلأن (کوڕانی ئەردەلأن) ناوزەد دەکران.

٣– بە ڕای ڕەشاد میران، ئێتنۆنیمی "داسنی" وەکو سینۆنیم بەکارهاتووە بۆ کۆنفسیۆنیمی "یەزیدی" بڕوانە: (ڕەشاد میران، ٢٠٠٣، ل٦٥)

* نووسەر، ناوی یەزیدی بەکارهێناوە، لەکاتێکدا ئێمە "ئێزدی" بە ڕاست دەزانین– ئەمە ڕای ئێزدییەکانیشە. وەرگێڕ

٤– ڕاشکاوانەتر دەربارەی بانگەشەی زۆرێك لە بنەماڵە کوردییەکان بۆ بنەچە و نەژادی بێگانەیی خۆیان، بڕوانە :

Vasileava E.U.- Versi "Inorodnovo" proiskhojdenya znatnikh kurdiskikh family kak sotsialni finomen/ PPiPUKHV. XXIV. CH.1. M., 1991

٥– قسەکانی ئەم مێژوونووسە تژین لە پەژارە، ئەمە هەمان چارەنووسی خێڵی ڕۆژکی و میرنشینیی بەدلیس بوو کە شەڕەفخان خۆی سەر بەو بنەماڵە فەرمانڕەوایە بوو – دواتر ئاماژەیان بۆ دەکەین.

6– ترادیسیای ناوچەکە بەم جۆرە ئێتیمۆلۆگیای ناوی کۆمەڵەی خێڵەتیی ڕۆژکی پاراستووە– تەرجەمەی دەقاودەقی ناوەکە : یەك ڕۆژ.

٧– بە بۆچوونی نووسەری "شەرەفنامە" ناوەکەی مەلیك شا بووە، بە تێپەڕبوونی کات بووە بە مالکیش.

٨ – نووسەر (عیراقی فارسی) نووسیوە ! / وەرگێڕ

٩ - لەبارەی قسەلۆکە (نوکتە) کانی لەسەر دومبولییەکانەوە، تەنانەت شەڕەفخانی بەدلیسیش خۆی پێ نەگیراوە (شەرەفنامە، ١٩٦٧، ل ٣٥٨– ٣٥٩)

** ماتینەدەران مووزەخانە (گەنجینە)یەکە تایبەت بە دەسنووسە مێژووییەکان لە ئێریڤان – وەرگێڕ

١٠– بڕوانە: ڤاسیلییەڤا ی. ئی. ؛ کتێب دەربارەی مێژووی کوردستان، کە هێشتا نەدۆزراوەتەوە (ئاسەواری نووسراو و کێشەکانی مێژوو و کولتووری میللەتانی ڕۆژهەلأت. ژ. ٢٤، بەشی ٣، ١٩٩١، ل٦٧،٦٤– ٧٢، ٧٥، ٧٦ مۆسکۆ– لینینگراد) – بەزمانی ڕووسی. لێرە بەدواوە بۆ پشتبەستن بەم سەرچاوەیە، سوود لە ئاماژەکانی ئا. د. ژابا بۆ لاپەڕەکان وەردەگرین.

١١– نازناوی فەرمانڕەوای ئەردەلأنە

١٢– ناکام – " ئەوەی خۆشیی لە ژیان نەبینیوە "، " جوانەمەرگ "

١٣- دەقی ئەم دەسنووسە لەلایەن نووسەری ئەم دێڕانەوە ئامادەکراوە بۆ چاپ، لە فارسییەوە وەری گێڕاوەتە سەر زمانی ڕووسی، پێشەکی و پەراوێزی بۆ داناوە، لەلایەن ئەنجومەنی زانایانی ئینستیتووتی دەسنووسە ڕۆژهەڵاتەوە ڕاسپاردە کراوە بۆ بەچاپگەیاندن – بەڵام هێشتا دەرنەچووە. (ئەم کتێبە ساڵی ٢٠١٢ لە سانت پیترسبورگ بەچاپ گەیشتووە – چاپێکی قەشەنگ و شایستە بە ٣٥٦ لاپەڕە. نووسەری بەڕێز خاتوو ڤاسیلییەڤا بە سوپاسەوە دانەیەکی لە ڕێکەوتی ٥/ ١٢/ ٢٠١٢ پێشکەش کردووم. / وەرگێڕ)

١٤- لە دەقی دەسنووسەکەدا دەخوێنینەوە : " ئەو بەچکە شایە نەجیبزادەیە، بە فەرمانی شای تاج بەسەرەوە، بەجۆرێك هەوڵی دا کۆتاییان پێ بێنێ کە لە لاپەڕەکانی (مێژووی) کوردستان (نە) ناو و (نە) ئاسەواریان نەمێنێ. بڕوانە : میرزا عەلی–ئەکبەر کوردستانی. MS ئینستیتووتی دەسنووسە ڕۆژهەڵاتییەکان، ئەکادیمیای زانستیی ڕووسیا، ل٢٠٣

*(ئەم باسە لەم سەرچاوەیە بڵاو کراوەتەوە : گۆڤاری – " ئاسەوارە نووسراوەکانی ڕۆژهەڵات "، مۆسکۆ، ژمارە ٢ (١٣)، ٢٠١١.)

لیستی کورتکراوەکان

ППиПИКНВ — Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Л.–М.
EI^2 — The Encyclopaedia of Islam. New edition. Leiden–London

لیستی سەرچاوەکان

Архив РАН, ф. 2, оп. 1–(1865), № 20.

Бамдад М. Тарих-и рджал-и Иран корун-и 12–13–14, та'лиф-и Махди Бамдад. Тихран, 1966.

Васильева Е.И. Термины «таифе», «ашират», «кабиле» в сочинении Шараф-хана Бидлиси «Шараф-наме» // ППиПИКНВ. V. Л., 1969.

Васильева Е.И. Юго-Восточный Курдистан в XVIII — начале XIX в. Очерки истории эмиратов Арделан и Бабан. М., 1991.

Васильева Е.И. Версии «инородного» происхождения знатных курдских фамилий как социальный феномен // ППиПИКНВ. XXIV. Ч. 1. М., 1991.

Васильева Е.И. Книга по истории Курдистана, которая остается ненайденной // ППиПИКНВ. XXIV. Ч. III. М., 1991.

Васильева Е.И. Шараф-хан Бидлиси. Эпоха. Жизнь. Бессмертие. СПб., 2005.

Друвиль Г. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 гг. / Пер. с франц. Ч. II. М., 1826.

Мах Шараф-ханум Курдистани. Хроника дома Ардалан (Та'рих-и Ардалан) / Пер. с. перс., введ. и примеч. Е.И. Васильевой. М., 1990.

Мела Махмуд Байазиди. Таварих-и кадим-и Курдистан (Древняя история Курдистана) Т. I / Перевод «Шараф-наме» Шараф-хана Бидлиси с персидского языка на курдский (курманджи). Изд. текста, предисл., указ. и оглавление К.К. Курдоева и Ж.С. Мусаэлян. М., 1986.

Мирза Али-Акбар Курдистани. Хадике-йи Насирийе. MS Института восточных рукописей РАН.

Мусаэлян Ж.С. А.Д. Жаба и курдоведение // ППиПИКНВ. XXIV. Ч. III. М., 1991.

Мухаммад Шариф Кази. Зубдат ат-таварих-и Санандаджи. MS библиотеки Кембриджского университета.

Папазян А.Д. Новые источники по истории курдского народа // Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. Т. VI. Курдоведение. Ереван, 1975.

Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XV — начале XIX в. Л., 1949.

Петрушевский И.П. Ислам в Иране в XII–XV веках. Л., 1966.

Рашад Сабри Рашид (Рашад Миран). Этноконфессиональная ситуация в современном Курдистане. М.–СПб., 2003.

Тарих-и Ардалан. Та'лиф-и Хусрав ибн Мухаммад ибн Манчихр Ардалан машхур ба Мусанниф. Тихран, мах-и сафар 3536.

Тарих-и Мардух. Та'лиф-и Мухаммад Мардух Курдистани. Джилд-и I–II. [Б.м.], 1944.

Хусрав ибн Мухаммад Бани Ардалан. Хроника (История княжеского дома Бани Ардалан). Факсимиле рук., пер. с перс., введ. и примеч. Е.И. Васильевой. М., 1984.

Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси. Шараф-наме / Пер., предисл., примеч. и прил. Е.И. Васильевой. Т. I. М.. 1967.

Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси. Шараф-наме / Пер. с перс. предисл., примеч. и прил. Е.И. Васильевой. Т. II. М., 1976.

Bruinessen M. van. Agha, Shaikh and State. On the Social and Political Organization of Kurdistan. Utrecht, 1978 (repr. New Jersey, 1992).

[*Browne E.G.*] A Descriptive Catalogue of the Oriental MSS, Belonging to the Late E.G. Browne by E.G. Browne / Complited and Edited by R.A. Nicholson. Cambridge, 1932.

Mardukh Abdollah. Contribution à l'étude de l'Histoire des Kurdes sous la dynastie Ardalān du XVIe siècle au XIXe siècle. Thèse de doctorat. P., 1988.

Minorsky V. Kurds, Kurdistan. III. History // EI^2. Vol. V. 1981, fasc. 85–86. P. 447–464.

Nikitine B. Les Kurdes. Étude sociologique et historique. P., 1956.

[*Rich Cl.J.*] Narrative of a Residence in Koordistan and on the Site of Ancient Nineveh… by… Cl.J. Rich. Vol. 1–2. L., 1836.

Rowton M.B. Autonomy and Nomadism in Western Asia // Orientalia. 1973. Vol. 42. Fasc. 1–2.

ملخص البحث

المؤرخون الكورد عن القبائل الكوردية

جرى في هذا البحث عرض وجهات نظر ست من المؤرخين الكورد، الـذين كتبـوا مؤلفاتهم باللغة الفارسية خلال القرون ١٦-١٩. بطبيعة الحال كـان لكـل مـنهم رأيـه الخاص عن القبيلة الكوردية. وقـد بـني هـذا الـرأي علـى أسـاس أصـولهم، إنتمـائهم الأجتماعي ومناطق سكناهم (في القرية أم المدينة).

Abstract

Kurdish Historiographers on kurdish Tribes

The 16th-19th centuries are represnted by chronicles of Kurdish Historiographers who wrote their works in Persian. Naturally, each auther had his own view of the kurdish tribes determined by the Historiographer's descent, social status and also by the place he lived in - depending on whether he was a villager or a town-dweller.

لە چالاکییەکانی لیژنەی دەستنووس و بەڵگەنامە:

کورد و کوردستان لە بەڵگەنامە عوسمانییەکاندا

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە:
د. نەجاتی عەبدوڵلا

ئەڵقەی یەکەم

لە بریتی پێشەکی

ئەرشیفخانەی عوسمانی لە تورکیا، کە سەر بە ئەنجومەنی وەزیرانە و دەکەوێتە گەڕەکی سوڵتان ئەحمەد لە شاری ئەستەموولْ، یەکێکە لە سێیەمین دەوڵەمەندترین ئەرشیفخانەکانی جیهان. ئەم ئەرشیفخانەیە، کە لە ڕووی ژمارەی بەڵگەنامە و دەستنووسی مێژوویی بەسەریەکەوە بەڵگەنامەی تایبەت بە (٣٩) وڵاتی جیهانی تێدایە، بۆ یەکەمین جار لە ساڵی ١٨٤٧دا، لە لایەن سەدری ئەعزەم، مستەفا ڕەشید پاشا، بە ناوی **"خەزێنەی کاغەزەکان"** دامەزراوە و ساڵی ١٨٥٠ کراوەتەوە، بەڵگەنامەکانیشی لە سەرەتای ساڵی ١٢٩٩ی زایینی دەگرێتەوە تاوەکو هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریای عوسمانی لە ساڵی ١٩٢٤دا، سەرجەمی بەڵگەنامەکانیش بە سەد و پەنجا ملیۆن تا دووسەد و پەنجا ملیۆن بەڵگەنامە دەخەملێندرێن. ئەم ئەرشیفخانە دەوڵەمەندەیە، کە تاوەکو ئێستا هەر کەمێك لە چارەگێك زیاتری پۆلێن کراون، بەداخەوە تا ئێستا بۆ نووسینەوەی مێژووی کورد کەمترین سوودی لێ وەرگیراوە. ئەکادیمیای کوردی، لە ڕوانگەی درککردن بە دەوڵەمەندیی ئەم ئەرشیفخانەیە لە حوزەیرانی ساڵی ٢٠١١دا، شاندێکی لیژنەی دەستنووس و بەڵگەنامەکان، کە پێکهاتبوون لە بەڕێزان: د.عەبدولفەتتاح بۆتانی، سەرۆکی لیژنە و ئەندامێتی تەحسین دۆسکی، بۆ تورکیا ڕەوانە کرد. شاندەکە توانی کۆمەڵێکی زۆر کتێبی نایابی مێژوویی و

سەرچاوەگەلی دەوڵەمەند لەگەڵ خۆیدا بۆ کتێبخانەی ئەکادیمیای کوردی بکڕێ، جگە لەوە کۆمەڵێکی زۆر بەڵگەنامەی مێژوویی عوسمانی تایبەت بە کورد و کوردستانی له ئەرشیفی عوسمانی وەگیرخست، هەر لەوێشدا بەڵگەنامەکان لە لایەن وەرگێڕی پسپۆڕ و تایبەتمەندی ئەم بوارە وەرگێڕراونەتە سەر زمانی عەرەبی. لێژنەی دەستنووس و بەڵگەنامەکان ، بۆ ئەوەی ئەم بەڵگەنامانە بکەونە بەردەست هەموو لایەك، بڕیاری داوە تەواوی ئەو بەڵگەنامانە، بە تێبینی و پەراوێزی پێویستەوە بکاتە کوردی و بە ئەڵقە لەسەر لاپەڕەکانی **"گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی"** بڵاویان بکاتەوە. بۆ ئەم کارەش ئێمە ڕاسپێردراوین تا تاوتوێی ئەم ئەرکە بکەین، ئەڵقەی ئەمجارەمان تایبەتە بە پێوەندییەکانی نێوان هەردوو گەلی کورد و ئەرمەن.

بەشی یەکەم:
پێوەندییەکانی کورد و ئەرمەن

بەڵگەنامەی ژمارە: ١

چاکسازییەکانی بابیعالی لە مێژووی (٥)ی تەممووزدا، کە ماددەی شێست و یەکەمین لە پەیماننامەی بەرلین[1] ، لەمەڕ ئەو ویلایەتانەی ئەرمەنەکانی تێدا دەژین، ئاماژەی پێکردوون، نە لە واتا و نە لە گۆکردن لەگەڵ ماددەی ناوبراو یەکناگرنەوە. ئەو نوێنەرانەش کە بابیعالی بۆ شوێنی نیشتەجێبوونی ئەرمەنەکانی ناردبوون نەگەیشتوونەتە ئەنجامێکی باش، هەروا بێتەوە بابیعالی بە پێچەوانەی ماددەی ناوبراو هیچ زانیارییێکی بە وڵاتە ئیمزاکارەکانی پەیماننامەکە نەداوە. ئەوەشی پەیوەندیدارە بە کاروباری دادوەری هیچ چاکسازییەکی تێدا نەکراوە، هەروەك ئەوەی زانیارییە ڕاست و دروستەکان دەریدەخەن، ئازادیی دادگەکان لە پێشوو خراپتر بووە. بابیعالی لە یادداشتنامەکەی خۆیدا ئەوەی ڕوونکردۆتەوە، کە بۆ چاکسازیکردن لە ژاندرمە و پۆلیسدا چەند ڕاپۆرتێك لە ئەفسەرە بێگانەکان وەردەگرێ، بەڵام وڵاتانی ئیمزاکار هیچ زانیارییێکیان لەم بارەیەوە بەدەست نەگەیشتووە، هەروەها دەوڵەتی عەلیە ناتوانێ پێچەوانەی ئەمە داوا بکات. لەبەر ئەمەیە وەڵامی بابیعالی بە نیسبەت ئەو یادداشتنامەیەی دەوڵەتە ئیمزاکارەکان لە یانزەی حوزەیران پێشکەشیان کردووە نابێتە چارەسەر، وڵاتانی ئیمزاکاریش ناچارن ئەوە ڕوون بکەنەوە کە بابیعالی بەڵێنەکانی خۆی بەپێی پەیماننامەکەی بەرلین بەجێ نەهێناوە. بابیعالی ئەوەندەی نکوڵیکردنی لەو تاوانانەی کە لە شوێنە ئەرمەننشینەکان ڕوویانداوە و دەست بەسەردانەگرتنی ڕەوشە بەرچاوەکەی ئەویّ قسەی گوێ لێ بووە، بەردەوامبوونی ئەم ڕەوشەش دەبێتە هۆی نەمان و لەناوچوونی کریستیانەکان. یادداشتنامەکەی بابیعالی هیچ هەنگاوهەڵگرتنێکی لێوە شین نەبوو، تا ڕادەیەك بۆ ستەمکارییەکانی چەرکەس و کوردەکان دابنێت. ئێمە گومانمان لەوەیە، کە سیستمی باو ڕادەیەك بۆ ئەو ڕەوشە داخبارە دانانێ، بەڵکو کارەکە پێویستی بە هەنگاوهەڵگرتنی توندتر هەیە. چونکە ئەو دانیشتوانانەی کە لە ماددەی شێست و یەکدا ناویان هاتووە لەسەر

ماڵ و ناموس و ژیانیان ڕوو بە مەترسی بوونەتەوە. ئەحکامەکانی ماددەی شێست و یەك بابیعالییان پابەند کردووە تا بە بێ دواکەوتن لەو ناوچەی ئەرمەننشینە چاکسازی بکات. ئیمزاکارانی ئەم پەیماننامەیە بە هەموو داخێکەوە دەبینن بابیعالی لە یادداشتنامەکەی مێژووی (٥)ی تەمموزیدا باس لەو چاکسازییانە ناکات کە لە پێویستییەکانی ناوخۆیین. هەتا ئەگەر وڵاتانی ئیمزاکار بە چاوی ڕازیبوون بڕواننە ئەوانەی بە تەمان لە تەواوی مەمالیکی مەحرووسەدا بیانکەن، بەڵام ئەوان لە پێشنیازەکانی بابیعالیدا ئەو تایبەتییانەیان نەبینی، کە پەیماننامەی بەرلین بەتایبەتی دەستنیشانی کردوون. لەبەر ئەوەی ئەو توخمەی لە ویلایەتەکانی ئاماژەبۆکراو نیشتەجێن لە توخمی کریستیانەکانن، بۆیە ئەگەر هیچ چاکسازییەکی لەم خاڵەوە سەرچاوە نەگرتبێت ئەنجامێکی باشی لێ ناکەوێتەوە. کارێکی دیکەی شایانی گرینگی و بایەخ پێدان ئەوەیە بابیعالی سوورە لە سەر بەڕێوەبردنی ئەرمەن و کوردەکان لەناو یەك سیستەمدا. بەڵام هەق وایە ئەوەندەی دەکرێ بەڕێوەبردنی ئەو دوو توخمە لە یەك جوایەز بن. چونکە ناشێ یەکسانیی وەکو یەك لە نێوان نیشتەجێیەکان[2] و هۆزە کۆچەرییەکان[3] ببێت. بۆیە دەبێ مشووری ئەوە بخورێت لە کاتی دابەشکردنی ناحیە و کارگێڕیی حکوومەتدا هەر توخمێك بە جیا کۆبکرێنەوە و یەکبخرێن، وەکو یەکخستنی ئەرمەنەکان یان یەکخستنی ئەرمەنەکان لەگەڵ تورکان و هەڵاوێرکردنی کوردەکان. پێویستە دەستڕۆیشتوویی ئەو کوردانەی کە بە شێوەیەکی تایبەتی لە چیاکاندا لەسەر ستەمکاری ڕاهاتوون، نەخرێنە ناو حیساباتی ئامار، ئەگەرنا حیسابی ئەرمەن لە ناحیەکان لەگەڵ ئەو (کوردە ستەمکارانە، وەرگێڕ) دەبێت.

هەتا ئەگەر واش دەرکەوت، کە لە ناحیەکاندا باری مەزهەبیی لەبەرچاو دەگیرێت، ئەوا بابیعالی لە یادداشتنامەکەیدا ئەم سۆزەی نەداوە و هەر بەوەندە دەستبەردار بووە، کە ڕاییگەیەنێت لە ناحیەکاندا فەرمانبەرەکان بەپێی مەزهەبەکانیان دادەمەزرێن. ئەمەی وەکو ڕۆژ ئاشکرایە، کە ناو نەهێنانیان لە بەکارهێنانیان لە کاری گەورەدا ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، کە پێویستییە ناوخۆیییەکان، کە لە ماددەی شێست و یەکدا باس کراون، بە هەند وەرنەگیراون.

جـا ئەگـەر بابیعـالی ئـەوەی بەدیارخسـت، کـە کەسـانی خـاوەن توانـای کریسـتیانی دامەزرانـدوون و لـە دواڕۆژیـش دایاندەمـەزرێنیّ، بـەڵام یـەك تاقـە ئەرمەنیشی لەو ناوچانە دانەمەزراندووە، کە ئەرمەنییەکانی تێدا نیشتەجێن. هـەتا ئەگەر بابیعالی والییەکان لە کریستیانەکان دامەزرێنیّ ئەوا ئەمە هیچ سوودێکی بۆ سـکاڵاکردنی ئەرمەنـەکان نابێـت. بۆیـە دەوڵـەتی عالیـە لـە سـەریەتی بـەپێی بەڵێنەکانی لـە بـەرلین لـە چوارچێوەیەکی بەرفراوانـدا پـەنا بـۆ هەنگاوهـەڵگرتنی پێویست ببات. ئەو چاکسازییانەی کە بابیعالی خستوونیەتە ڕوو بەس نـین. مـادام بەڕێوەبـەرانی ناحیـەکان لـە لایـەن قائیمقامەکانـەوە دادەمـەزرێن ئـەوا ناوەندگەرایەتی (المركزية) لە توندترین شێوەیدا پیادە دەکرێت، بە شێوەیەك کـە بابیعـالی ئـەوە نـادرکێنیّ ژمـارەی ئـەو فەرمانبەرانـە چـەندە کـە قائیمقامییـەت دایاندەمـەزرێنیّ و ئەوانـە لـە چ لایەنێکـەوە بـەرز دەکرێنـەوە و دەخرێنـەڕوو. ئەفسـەرگەلی ناحیـە و قەزایـەکان وێنەکـەی دیـاریکراوە. ژاندرمـەی ویلایـەت لـە ڕەوشێکدا نییە، کە لەگـەڵ ئەحکامـەکانی مـاددەی شێسـت و یـەکی پەیماننامـەی بەرلیندا بگـونجیّ. هەڵبـژاردنی زەپتییـە[4] و ئەفسـەران و تاکـەکان لـە ناحیـەکان بـەپێی ژمـارەی دانیشـتوان شـایانی سـوپاس و پێزانینـە. بنـەوانی دادگـە گواسـتراوەکانیش کـە لـە یادداشـتنامەکەی بابیعالیـدا هـاتووە، کـە دەبوایـە ئەرمەنەکانیش بە شێوەیێکی پێویست تێیدابوونایە، کەچی دەبیـنین نیشـانەگەلی سەرسوڕمانی بەسەرەوەیە. جا ئایا ئەو حاکمانەی کە بڕیـار وایـە بـە شـێوەیێکی کاتیی دابمەزرێن یان بەدرێژایی ژیان لەو پایەیانەدا دەمێننەوە، ئایـا ئەرکـەکانیان بەپێی شەریعەت یان بەپێی سیستمێکی دیکە پیادە دەکەن؟ چۆن حوکم بەسـەر کـوردە وەحشـییەکان دەدەن؟. ئـەوەی لێـرەدا ئاشـکرایە، کـە کـوردە جـەنگاوەرەکان ناخرێنـە ناویـەوە، پێویستیشـە کـاری بێگـاری، کـە کوردەکـان خسـتوویانەتە سـەر ملـی ئەرمەنـەکان، هەڵبوەشـێنرێتەوە، پێویستیشـە نەستوورییەکانیش سوود لەو چاکسازییانە، کە بۆ ئەرمەنەکان جێبـەجیّ دەکـرێن، وەربگرن. ئەو بڕەیەش، کە بۆ دامەزراندن بۆ مەعاریف و سوودی گشـتی ئامـاژەی پێکراوە وەك پێویست بەرچاو نییە، بەڵام پیادەکردنی بەپێی سیستمی ڕۆمەیلی و ئەو داهاتانەی کە لە ئارادایە نـاکریّ بـۆ هـەموو پێویسـتییەکان دیـاری بکـریّ. لـە

یاداشـتنامەکەی بابیعالیـدا باسـی ڕاگەیانـدنی ڕێسـاگەلی نامەرکـەزێتی نـەکراوە سەبارەت بەو خەڵکانە، کە مەزهەبیان لەگەڵ مەزهەبی ناوەند جیاوازە. ناشـکرێ هـیچ چاکسـازییەك پیـادە بکـرێ تـا مـاوەی حـوکمڕانیی والییـەکان دەستنیشـان نەکرێت. جا هەرچەندە لە یادداشتنامەکەی بابیعالیدا باسی ئامادەسازیی ڕەوشـی والییەکان دیاربێت ئەوا ڕاگەیاندنە دروستەکان و دەستنیشان نەکردنی دەسـەڵاتی والییـەکان، پێویسـت دەکـات هـەتا دەسـت لـە سـادەترین کاروبـاری ویلایەتـەکان وەرنـەدرێت وەك ئـەوەی ئێسـتا بـاوە. لەبەرئـەوەی ئـەو هەنگاوهەڵگرتنانـەی دەوڵەتی عالییە ئاماژەی پێداوە، لـەو ویلایەتانـەی کـە ئەرمەنـەکانی تێدا دەژیـن بـەس نـین، بۆیـە وا پێویسـت دەکـات بـەرزترین و فـراوانترین پلـەی یەکسـانی بگرنەبەر، هێز و پۆلیسیش بۆ پاراستنی ئەرمەن، لە دەست چـەرکەس و کـوردان، دابمـەزرێنرێت. دەبـێ مـاوەی ئـەرکی والییـەکان و دەسـەڵاتەکانیان بـەرفراوانتر بکرێت، تا بەم ڕێگەیەوە ئەحکامەکانی ماددەی شێست و یـەك جێبـەجێ دەبێـت. نابێـت دەوڵەتـە ئیمزاکارەکـان ئـەو ژمارەیـەی موسـڵمان و کریسـتیانەکان، کـە دەوڵەتی عوسمـانی بـە مەبەسـتی کەمکردنـەوەی گرینگیـی بابەتەکە بەرچـاویان دەخات، بە دروست وەربگرن. دەفتەری نفوس، کـە پاتریـارکی ئەرمـەن ئامـادەی کردووە زۆر لەو دەفتەر نفوسە دوورە کە دەوڵەتی عالیـە دیـاری کـردووە، کەوایـە ئەو بنەوایانە چـین کـە بابیعـالی لـەکاتی تۆمـارکردنی نفوسـدا ڕەچـاوی کـردوون؟ کارەکـە پێویسـتی بەوەیـە کـە دەوڵەتـە ئیمزاکارەکـان دەسـتبەجێ لێژنەیـەك بـۆ زانـینی ژمـارەی ڕاسـتەقینەی دانیشـتوانە موسـڵمانەکان و کریسـتیانەکان، لـە ویلایەتەکانی ئاماژە بۆکراو، پێکەوە بنێن. بابیعـالی لەسـەریەتی دوای ڕاییکردنـی ئاماری دانیشتوان، ڕاستیی لێژنە بێ لایەنەکە قەبوول بکات. بە پشتبەستن بەوەی لەپێشـدا وتـرا، پێویسـتە سـنووری ویلایەتـەکانیش ڕاسـت بکرێتـەوە و بابیعـالی هەنگاوگەلی خێرا بنێ، ئەمەش بە بێ ئەوەی چـاوەڕوانی ئەنجامـدانی سـەرژمێریی دانیشـتوان بکـات، هـەروەها دەبـێ بـە بـێ دواکـەوتن هـەنگاوی بەپەلـە بـنێ بـۆ پاراستنی مـاڵ و نامووسـی ئەرمەنـەکان لـە دەسـتدرێژیی کوردەکـان... هـەروەها پێویستیش دەکات، بۆ چاککردنی ڕەوشی هێزەکانی ژاندرمەیی و بـەرفراوانکردنی ڕێگەپێـدان و قەڵـەمڕۆیی بەرپرسـیارەتی والییـەکان لـە ویلایەتەکانـدا، هـەنگاوی

پێویست بنرێت. دەبێ ڕەچاوی ئەوەش بکرێت، کە لە کۆتایی ئەم ڕاپۆرتەدا، یەکەمین کارێك کە بکرێت بریتی بێت لە کارڕاییکردنی بابەتی ئەو چاکسازییە، کە لەسەر ئاستی ناوخۆیی وادەی بۆدانراوە و لەسەر ئاستی نێودەوڵەتییش لە لایەن ئەو دەوڵەتانەوە کە ئیمزایان کردووە، بخرێتە ژێر چاوەدێری و گەرەنتی وەرگرتن لەو ناوچانەی کە زۆرینەی دانیشتوانی ئەرمەنن و بەستنی پێوەندییەکی چاك لەگەڵیاندا.

سەرچاوە: YMTV, 4 /92-2

بەڵگەنامەی ژمارە: ٢

بۆ نووسینگەی سەرۆکایەتی ئەلمابەینی[5] هەمایۆنی شکۆمەند

میهرەبانی گەورەم

ئەو ستەم و دەستدرێژییانەی چەند تاڵانچییەکی قەومی کورد بەرانبەر کەسانی میللەتی ئەرمەن دەیکەن، کە لە وڵاتی ئەرمینیادا لەنێوان مەمالیکی مەحرووسەی پایەبەرزی مەولانا سوڵتاندا دەژین، ئەو ستەمکێشانەش لە سۆنگەی چەند فەرمانبەرێکی ناشایستە و گەندەڵکار دەیچێژن، هەروەها چەندێك لە نووسەرانی ڕۆژنامەکان مانایەکی دیکەی نادروستیان داوەتە پێش ستەمکێشانی ئەرمەنەکان و بڵاوکردنەوەی برێك وتارگەلی دژ بە ئەرمەن بە دەربڕینی ناشایستە. لەناو ئەو ڕۆژنامانەدا، ڕۆژنامەی (*ترجمان حەقیقەت*)[6]ە، وتارێکی لە مانگی ئایاری ڕابوردوودا بڵاوکردۆتەوە، تێیدا بانگاشەی ئەوە دەکات، گوایە ستەمکێشانی ئەرمەنەکان نیازی شاراوەی لە پشت بێت و ئەوان بە مەبەست و برەوپێدانی داخوازییەکانیان هاوار لەدەست کورد دەکەن، بابەتەکە خۆی لەخۆیدا لە چەند ڕووداوێکی تاکەکەسیی زیاتر نییە، کە ئەوانە ڕووداوگەلی تاکە کەسین و بە مەبەستی مەترسی نانەوە لێرە و لەوێ دەست بە بڵاوکردنەوەیان دەکەن. بەمە بە تێڕوانین لە بەچاوی سووك سەیرکردنیان، وەسپێکی ساختەکاری ئەرمەنی دراوەتە پاڵ سکاڵای میللەتی ئەرمەن، بەم شێوەیە وێنەیەکی نادروست لەبارەی میللەتی ئەرمەن بە تایەفەی کوردەکان و موسڵمانە نەزانەکان دراوە. من لە کاتی

خۆیدا داوایەکم بۆ مەقامی عالی نەزارەتی عەدلیەی جەلیلە بەرز کردەوە بۆ داواکردنی ئەوەی مامەڵەیەکی قانوونی لەبەرامبەر خاوەن ئیمتیازی ڕۆژنامەی ناوبراو بگیرێتەبەر، هیوای زۆرم خواست بەوەی بەلای کەمییەوە ئیدارەی مەتبوعاتی شکۆمەند نووسراوێکی ئاگادارکردنەوەی بۆ بنێرێ، بەڵام هیچ هەنگاوێك دژ بەم ڕۆژنامەیە نەگیرایە بەر، بۆیە کارەکە لەم ئاستەدا نەوەستا و ڕۆژنامەی دیکەی تورکی بە تایبەتیش ڕۆژنامەی عوسمانلی بە شێوەیەکی نزیك لە هەموو ژمارەیەکدا کەوتە دروستکردنی درۆ و دەلەسەی دیکە، دوای ئەوەی ئەم ڕۆژنامەیە بەرەو ڕووی هیچ لێپرسینەوەییێك نەبۆوە و دەستیان کرد بەوەی میللەتی ئەرمەن و سەرۆکە ڕۆحانییەکانیان و کەسایەتییەکانیان بە پیسترین وەسپ و ناتۆرە ناو ببەن و تۆمەتبارکردنی میللەتی ئەرمەن لە لادان لە دڵسۆزی و گوێڕایەڵی و شاردنەوەی نیازی ڕاستەقینەیان و بە سکاڵا هەڵبەستن لە ستەمێك کە هەر لە بنەواندا بوونی نییە و هەوڵدانیان بۆ وەدیارخستنی ژمارەیان لە ئەرمینیا بە زیاتر لە ژمارەی موسڵمانەکان، ئەوانە بەگوێرەی ئەوەی لە پێشدا وترا دەبنە سۆنگەی ڕق و دڵڕەشی لە دواڕۆژدا. بە هۆی ئەم ڕەوشەوە ڕاپۆرتی دیکەم بۆ سەرۆکایەتی وەزیران (سەدارەتی ئەعزەم) و وەزارەتی ناوخۆ و دەرەوە و دادنووسی. بەڵام گرینگی و ترسناکیی ڕەوشەکە ناچاری کردم پەنا بۆ عەدالەت و سۆزی پایەبەرزی مەولانای خاوەنی تاج و ئاستانەی بەرزی مەولانا سوڵتان بەرم. جورئەتم لە ناخی خۆمدا بینی بۆ پێشکەشکردنی ئەم سکاڵانامەیەم. چاونووقاندنی ئیدارەی مەتبوعاتی شکۆمەند لەوەی ڕۆژنامە تورکییەکان دەیکەن و سینگفراوانی لەبەرامبەر ئەم ڕۆژنامەیە، کە باسمانکرد بە ئامانجی وروژاندنی ڕق و کینە لە دەروونی موسڵمانەکان بەرامبەر بە ئەرمەن، بە هەمان شێوە ئەرمەنەکان هان دەدات بۆ ئەوەی کاری هاوشێوە بکەن بەرانبەر بە هاووڵاتییە موسڵمانەکانیان، کە ئەمە جێگەی داخێکی زۆرە. هەروەها ئەم ڕۆژنامەیە بەردەوامە لە بڵاوکردنەوەی بابەتگەلێك، کە دەشێ ببنە سۆنگەی بە یەکدادانی لایەنگیرانی پایەبەرزی مەولانا سوڵتان لەگەڵ یەکتری و لە جیاتی کارکردن بۆ بەهێزکردنی هەستکردن بە خۆشەویستی و پشتگیری و زیاترکردنی هەستی بە هاونیشتمانیبوون و سەقامگیری، کار بۆ چاندنی تۆوی ناکۆکی و دووبەرەکی

دەکات. جا ئەگەر ئێوە لەوانەن کە باوەڕتان بە سوودی زۆری ڕۆژنامەوانی هەیە و لە داخوازیارانی ئەوەن ئازادیی زیاتر بەم ڕۆژنامەیە ببەخشرێ، هیچ سزایەك بۆ هیچ نووسەر و بە هیچ ڕۆژنامەیەك نەدرێ بە بێ دادگە، ئەوا ناشێ لەبەرامبەر ئەو ڕۆژنامانە بێ دەنگ بین، کە وتارگەلێك بڵاودەکەنەوە دوژمنکاری لە نێوان موسڵمانەکان و هاووڵاتییە ئەرمەنییەکان دەوروژێنن، بەمەش وەزیفەکەیان، کە دەبێ لە بنەواندا بۆ خزمەتی دەوڵەت و نەتەوە بێت، بە خراپ بەکاردەهێنن. جا ئەگەر ئەم ڕۆژنامە ناوبراوانە ئەو برووسکەنامە و ڕاپۆرتانە، کە لە لایەن هەندێك والی و داواکاری گشتی بڵاو دەکرێنەوە وەکو بەڵگە و دەستاوێژی ناڕاستبوونی نیازی ئەرمەنەکان دابنێن، ئەوا خراپیی ئیدارەی فەرمانبەرەکان لە ناوچەکان و بە تایبەت لە ئەرمینیا و ستەمکاری و دەستدرێژیی پێچەوانەی ویستی عالی، ڕاستیان لەو لێکۆڵینەوانە، کە لە لایەن بابیعالی لە پێشوو و دواتردا کراون بەدیارخراوە، ئەوە سەرباری ئەوەی ڕەوشی برسێتی و نەداری، کە هاووڵاتییە تورکەکان و کریستیانە تازەگەرەکان و گوێڕایەڵەکانی ناوچەکان بەدەستییەوە دەناڵێنن، دووپاتەی خراپیی کارگێڕی و ستەمکاری دەکەنەوە و زۆربەی زانیاریی ناو ئەو ڕاپۆرتانەی کە دەگەنە والییەکان و ئەوانیش بۆ بابیعالی بەرز دەکەنەوە لە هەڵبەستنی فەرمانبەرە بێ توانا و ناشایستەکانن و لەژێر کاریگەریی هەندێك دەستڕۆیشتوو و دەسەڵاتکار و ئاغاوەتەکان نووسراون. بەو پێیەی کە بیروباوەڕی دادپەروەرانەی پایەبەرزی مەولانا سوڵتان بە ڕاستی و دروستی ئامانجی وەدیهاتنی ئەو چاکسازییە بەڵێن پێدراوانەیە، کەوایە ئاشکرایە و دڵنیایە کەوا ئەو زانیارییانە هیچ نرخێکیان لە لای حکوومەتی سەنییەدا نابێت. هەوڵدانەکانی فەرمانبەرە ناوخۆییەکان بە ڕستێك لێکدانەوە بۆ داپۆشینی ئەو ڕەوشە نەویستراوە یان سووککردنی شتێکی نوێ نییە، بەڵکو وەسیلەیەکی پەیڕەوکراوە لە کاتێکی زووەوە و پێشتریش پاتریارکی ئێمە چەندین جار سکاڵای لەدەست ئەوە کردووە. ئەم ڕووداوەی دوایی ئەوەی سەلماند، کە نەتەوە و نیشتمان زۆر زەرەرمەند بوون لە سۆنگەی هەڵسوکەوتی ئەو فەمانبەرە گەندەڵکار و نەخوێندەوارانە، کە نوقمی ناو ناز و نیعمەتی دەوڵەت بوون و هەرگیز ئەوەیان نەزانیوە مانایەك بۆ بە پێشخستنی بەرژەوەندییە ڕەوایەکانی خەڵك بەپێش

بەرژەوەندییە ناڕەواکانی کەسیی خۆیان بدەن و هەرگیز نەیانزانیوە کە ئەرکیان بریتییە لە کار و کۆشش بۆ پاراستنی سەر و ماڵ و موڵک و ئاسایشی خەڵك. من لەگەڵ بەرچاوخستن و دەربڕینی ڕای خۆم لە سۆنگەی گوێڕایەڵی و وەفاداری خۆم بۆ سوڵتانی مەزنمان، بە پێویستی دەزانم بەم بۆنەیەوە لەوەی پێشکێشی دەکەم، بۆ بەرچاوخستن و ڕوونکردنەوەی ئەوەی پێوەندی بە مەسەلەی ئەرمەنەوە هەیە بە شێوەیەکی کورت بێسوود نەبێت، بەو شێوەیەی کە بە نووسین و بە زار بۆ مەقاماتی عولیام بەرز کردۆتەوە یەکەمیان و دواینیان ئەوەیە، کە میللەتی ئەرمەن دڵسۆز و وەفادارە، خۆیشی لە پەنای باڵی سەڵتەنەی سەنییەدا دەبینێتەوە و هەست بە فەخر و شانازی دەکات لەوەتای پێنجسەد ساڵەوە لە ڕاستگۆیی و گوێڕایەڵی و کرنۆش بۆ عەرشی عوسمانی، بەقەد تاڵە مووێك لەم ڕەفتارە لای نەداوە. ئەوەی دڵنیایە ئەوەیە، کە میللەتی ئەرمەن لە سۆنگەی جوامێری و بەرژەوەندییان لەوەی وەفادارێتییان بێ خەوش و ڕاستگۆیانە بمێنێتەوە و گەرد نەگرێ ، ئەوە زیاد دەکەم کەوا تاکەکانی میللەتی ئەرمەن دەیانەوێ لەژێر عەدالەتی مەولانا سوڵتان بە ئەمن و ئاسایش بگەن و بڕێکی پێویست لەو باجەی کە لە سەریانە بیدەن بۆ ئاتاجەکانی وڵاتەکەیان و لە کاروباری پەروەردە و فێرکردنی منداڵەکانیان خەرج بکرێ تا بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ سوودی لێوە ببینن. لە حاڵێکدا سەرژمێریی دانیشتوانی تورك و کورد لە ئەرمینیا بە جیا بکرێت، ئەوا ئەرمەنەکان زۆرینەی دانیشتوان پێکدەهێنن و مافی ئەوەیان دەبێ لە کاروباری وڵات بەشدار ببن. بۆیە لە ڕێگەی منەوە پەنایان بۆ بابی عەدالەت هێناوە بۆ دامەزراندنی کەسە بە تواناکانیان بۆ خزمەتی نیشتمان تا پشکی خۆیان هەبێت لە مافە مەدەنییەکان و ئازادیی کەسی و کار بۆ پاراستنی میللەت و مەزهەب و نیشتمانی خۆیان بکەن. لە کاتی دانیشتنی پیرۆزی پایەبەرزی مەولانا سوڵتان دەبینین هەموو کۆشش و بایەخی خۆی بۆ چاکسازییەکان خەرج کردووە و بە تایبەتیش خەتی هەمایۆنی کە بە بۆنەی دەرچوونی قانوونی بنەڕەتی (دەستوور) بڵاوکرایەوە شێوەی ئیدارەی ئێستای حکوومەت دووپاتی دەکاتەوە، حکوومەت لەسەریەتی ڕێسای ڕاست و دروست بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری حوکمڕانی دابنێت. ویستی ئەرمەن بریتییە لە بینینی دامەزراندنی

بەڕێوەبەرایەتییەکی دروست و ڕێکوپێک لە نیشتمانەکەیاندا. هیچ شتێك نییە لەمەدا کە لە هیچ کارێکدا سەرپێچی لە دادپەروەری و شارستانی بکات، ئەوەی ماوە ئەوەیە، کە بڵێم پێکەوەنانی ئیدارەیەکی ئاوەها لە ئەرمینیا لە قازانجی مافە پیرۆزەکانی پایەبەرزی مەولانا سوڵتانە لە وڵاتی ناوبراودا، هەروەك دەبێتە وەسیلەکیش بۆ خۆشی و شادی خستنە ناو دڵی ئەو ئەرمەنییانە، کە لە وڵاتانی بێگانەاندا دەژین. بەڵام ڕۆژنامەی ناوبراو لەوە تێنەگەیشتووە، کە داخوازییەکانی ئەرمەن لە بەرژەوەندی دەوڵەتی عالیەی عوسمانیدایە. بۆیە بەردەوام لە هەوڵی ئەوەدایە لێکدانەوەی پێچەوانەی ڕاستی لە لایەك و لە لایەکی دیکەوە بە دەربڕینی زبر و زەق سووکایەتی بە ئەرمەنەکان بکات. بەم بۆنەیەوە لە خۆم ڕادەبینم داوا بکەم ئاگادارکردنەوەیەکی توند بۆ ڕۆژنامەی ناوبراو ڕەوانە بکرێ، فەرمان و ئیرادە بۆ پایەبەرزی ئەو کەسەیە کە فەرمانی لەبەردەستە.

٣ ی شەوالی ١٢٩٧– ٢٧ ی ئاغستۆسی ١٢٩٦ (٨ ی ئەیلوولی ١٨٨٠).

داواکار

سەرچاوە: YMTV, 4 /92-1 (a)

بەڵگەنامەی ژمارە: ٣

ئەو ڕاپۆرتە، کە لە بەحری پاشا–ی والی ویلایەتی وان گەیشتووە بۆ مەنزووری عالی بەرز کرایەوە، هەندێك بیروڕا و هەواڵپرسینی پێوەند بە مەسەلەی ئەرمەن بەخۆوە دەگرێت، ئاسایش و سەقامگیریی وڵات دەشێوێنێ، لەبەر ئەوەیە جێگەی بایەخی حکوومەتی سەنییەیە، هەروەها هەندێك سەرنجیشی لە بارەی فەوجەکانی سوارەی حەمیدییە تێدایە. ئەوە لە ئاگاداربوونی پایەبەرز خاوەن مەقامی خەلافەتە بۆ ئەوەی ئاگاداری لەسەر هەبێت، ئەوەش کە لە هەمووان گرینگترە سەرنجی بدرێتێ لەم مەسەلەیە ئەو بازاڕەیە، کە داب وایە هەموو ساڵێك لە مانگی تەمموز لە کڵێسای زەنگدار (جاکلی کلێسە)ی ویلایەتی مووش دەگیرێ، ئەو ئەرمەنانەی لەوێ ئامادە دەبن، لە ئێران و ڕووسیا و وڵاتە بیانییەکانی ترەوە دێن، ئەوە جگە لە هەزاران کەسانی خراپەکار لە ئەرمەنە نیشتەجێبووەکانی وڵاتی مەحرووسەی سوڵتان، لەوێدا ئەو بڕیارانە دەردەچن کە

پێوەندن بەو کارە فەسادانەی لە ماوەی ساڵدا پلانی بۆ دادەنێن، داواش لە لێژنەکان دەکرێ بڕی پارەی پێویست بۆ کاری ئەوەها دابین بکەن. هەروەها لەم گردبوونەوەیەدا ژمارەیەك ئەربابی تاوان و ئەسحابگەلی پێشوو، دوای ئەوەی ناو و جلوبەرگی خۆیان دەگۆڕن، لەبارەی کاری خراپەکارییەوە ڕاوێژ دەکەن. بۆیە کلێسای ناوبراو لەژێر چاوەدێری و چاوتێبڕینی بەردەوامدایە. بۆیە وای دەبینین، کە بەڵگەی حیکمەتی حکوومییە، کە لێژنەیەکی تایبەت ڕەوانە بکات بۆ گرتنەبەری تەواوی هەنگاوهەڵگرتنی ئینزیباتیی پێویست لە تەواوی ماوەی بازاڕ و کارکردن بۆ ئەوەی بە ڕێگەیەکی حەکیمانە و ژیرانە ئەربابی خراپەکار، کە بە جلگۆڕاوی هاتوون دەستگیریان بکەن.

ئەوەیشی پێوەندی بە سوارە حەمیدییەکانەوە هەیە، ئەوا پێشتر ڕوونمان کردۆتەوە و پێویستی بە مەفرەزەیەکی عەسکەرییەوەیە، کە توخمەکانی لە سوارەی نیزامی بن بۆ فێرکردن و ڕاهێنانی کەسەکانی تا ئەوەی پێویستە لە گوێڕایەڵی و ملدان و نیزام وەگیر بێت و سوود و چاکەخوازی ببێ، بایەخ و گرینگی پێدانی لای پایەبەرزی خاوەن مەقامی خەلافەت، بۆ ئەنجامدانی کاری پێویست هەروەك زانیمان بە دەرچوونی ئیرادەی سەنییەوە بەندە. بۆیە پێویست ناکات ڕای نیوەچڵیی خۆم لەم بارەیەوە دەربڕم، بەڵام پێویست دەکات و بەرژەوەندی وایە ڕێگری لەوە بکرێت کە ڕەوشەکان نەبنە کێشە و کوشت و کوشتاری لە نێوان ئەفراد و عەشایرەکان لێ نەکەوێتەوە. ئاشکرایە ئەمە دەوەستێتە سەر مکومکردنی موڵکییەی کۆمەڵێك لە ئەفسەر و ئەفرادی عەشایەر بۆ ئەو خانووانەی تێیاندا نیشتەجێ دەبن و ئەو زەوییانەی کە بە سەنەدی ڕەسمی دەیکێڵن. چونکە سەرۆك عەشیرەتەکان ئەم حاڵەتە، واتە نەبوونی سەنەدات، دەقۆزنەوە بۆ ئەوەی هەرکاتێك ئەوەی بیانەوێ لە ئاوایی دەریان بکەن، ئەمەش ئەوانە ناچار دەکات خان و مانی خۆیان بەجێبهێڵن و پەنا بۆ ناو خاکی ئێران یان بۆ ناو عەشایرەکانی عوسمانی بەرن. زۆرینەی ئەو کوردانەی کە لەسەر کۆچەری و کۆچباری دەژین ئەوانەن، لە ویلایەتەکانی بایەزید، مووش و گەنجەی سەر بە ویلایەتەکانی: ئەرزەڕۆم، بتلیس و ناوەندی لیوای واندا دەژین. جا ئەگەر مەئموورێکی تایبەت لە لایەن نەزارەتی دەفتەری خاقانییەوە بۆ ئەوێ بنێردرێ و لێژنەیەك بە

سـەرۆکایەتی خـۆیی و ئەندامـەکانی لـە مـەئموورانی دەفتـەری خاقـانی نـاوخۆ و ئەنـدامانی ئەنجومـەنی ئیـدارە، لـە لایـەنی عەسکەریشـەوە بـۆ کـارڕاییکردنی چاوپێداخشاندنەوە بۆ تاپۆ لە هـەر ویلایەتێکدا، دابەشـکردنی زەویـی زیـادەش، دوای چاوپێداخشاندنەوە، بەسەر ئەوانە کە خانوو یان زەوییان نییـە، بەمـەش لـە ڕێگەی بەخشینی قەواڵەی خاقانی ڕازاوە بە تـوغرای سـوڵتانی نیشـتەجێ دەبـن و مـاف تەسـەڕوف پێکردنیـان بـە زەوییەکانـەوە دابـین دەبـێ. ئـەوەی شـایانی بەیانکردن و ڕوونکردنەوەیە ئەوەیە ئەگەر والیی ناوبراو فەرمووی بە خۆی سـەفەر بۆ ئـەوێ بکـات بـۆ چـاودێریی پیـادەکردنی هەنگاوهـەڵگرتنی داواکراوەکـان، ئـەوا بێگومـان ئـەمن و ئاسـایش و ئینزیبـاتی داواکـراو لـە سـوارەکانی حەمیدییـە بـە شێوەیەکی داواکراو لە لای مەقامی عالی بەدی دێ. لەبەر ئەوەش پێویسـت دەبـێ یاریدەدەرێك بۆ والی دابنرێ تاوەکو بەرژەوەندییەکانی ویلایەت، لە کاتی گەڕان و سووڕانی والیی ناوبراو بۆ پشکنین، پەکی نەکەوێ، غالیب پاشایش کـە یـەکێك لـە مـیر و دیدەبانـەکانی وانـە و پێشـتریش وەکیلـی موتەسـەڕیف بـووە و ناوبـانگ و نفووزێکی بەرفراوانی هەیە، بۆیە ڕەزامەندی لەسەر پێکەوەنانی لێژنەکانی نـاوبراو و دامەزراندنی غالیب پاشا، وەکو یاریـدەدەری والـی، بەسـتراوەتەوە بـە ئـیرادەی پایەبەرزی مەولانا سوڵتان و بڕیاریش بۆ پایەبەرزی وەلی ئەمرە.

٢١ ی شـەعبانی سـاڵی ١٣١٢ و ٥ ی شـوباتی سـاڵی ١٣١٠ (١٧ ی شـوباتی ١٨٩٥)

یاوەری میهرەبان

دەروێش

سەرچاوە: YMTV, 115 /28-1

بەڵگەنامەی ژمارە: ٤

ویلایەتی وان

(خامەی نامەكاری)

"تایبەت"

بۆ مەقامی شكۆمەند یاوەری بەڕێزی دەوڵەت، موشیر دەروێش پاشا

بەرچاوخراوی داواكاری تایبەتیتان

ئەوا بۆ شەش ساڵ دەچێ[7] مەسەلەی ئەرمەن، كە هەندێك خاوەنی وەهم و خەیاڵ دایانهێناوە، شێوەیەكی ترسناكی بەخۆیەوە گرتووە، ئێستاش وا دیارە مەترسییەكەی ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر دەبێت، ئەمە وەك ئەوەی ڕۆژنامەكان لە ڕێگەی چەند وتارگەلێكی شۆڕشگێڕانە، ئاماژە بۆ ئەم بزاڤانە دەكەن، لەم بوارەدا بەڕێوەن. ویلایەتی وان، كە من ئەمڕۆ شانازی بەوەوە دەكەم والی ئەو ویلایەتەم و ئەرك و پەیامی خۆم بەجێدەگەیەنم، بە شێوەیەك كە مایەی ڕەزامەندیی عالی پایەبەرز صاحیبی مەقامی خەلافە بێت. ئەو ویلایەتەیە كە ژمارەیەكی زۆر ئەرمەنی تێدا نیشتەجێیە، لەبەرئەوە دەبینم ئەركی منە، ئەم ڕاپۆرتە لەبارەی مەسەلەی ئەرمەن بخەمە بەرچاو، كە بریتییە لە پوختە و بەرهەمی بەدواداچوون و لیكۆڵینەوەگەلێك، من بە شێوەیەكی قووڵ و فراوان لە سەرەتای مەئمووریيەتی خۆمەوە تا ڕۆژی ئەمڕۆ ئەنجامم داوە.

چونكە چاونووقاندن لەوەی كە لە گۆڕەپانەكە ڕوودەدات، یان بە بێ بایەخ ڕوانین یان نەگەڕان بە شوێن چارەسەرێك بۆ ئەوەی لە كاتی خۆیدا، بەرلەوەی كارەكان ئاڵۆز ببن، كۆتایی بەم كێشەیە بهێنێ، بە هیچ شێوەیەك لەگەڵ گوێڕایەڵی و وەفا یەكناگرێتەوە. بۆیە من دەستپێشخەری دەكەم بۆ بەرچاوخستن و دەربڕینی ڕای نیوەچڵی خۆم، كە لە بارەی بابەتەكەوە بە بیری پێنەگەیشتووی مندا هاتووە:

بە شێوەیەك من، لەو تۆژینەوە و لێكۆڵینەوانانەی كە لەئارادان، تێدەگەم بە هیچ شێوەیەك ناكرێ هەر دەبێ بڵێین، ویستی سەربەخۆیی لای ئەرمەن تەنها وەهم و خەیاڵێكە و بە شێوەیەكی گشتی بیرو زەینی داگیر كردوون، بەڵام لەگەڵ

ئەوەشدا زۆر لە تەرەفدارانی پیاوەکانیان تێدەگەن و ئەوە دەزانن کەوا گەیشتن ڕاستەوخۆ بۆ ئەم ئامانجە لە خۆیانەوە لەبەرامبەر هێزی لەشکاننەهاتووی پایەبەرز مەولانا صاحیبی تاج، خودا شەوکەت و جەلالی شانی بۆ ئاخیری زەمان درێژ بکاتەوە زۆر لە ڕاستی و وەدیهاتنەوە دوورە، بۆیە بیرۆکەی یاخیبوون هێشتا شێوەیەکی تەواوی بەخۆیەوە نەگرتووە، بەڵام خودا نەکات ئەگەر قەناعەتی تەواو لای ئەرمەن دروست بوو یان دەرفەتی ئیمکانیەتی گەیشتن بەو ئامانجە، کە بۆی دەڕوانن هاتە پێشەوە، ئەوا بێ گومان سڵ ناکەنەوە لەوەی بە شێوەیەکی گشتی هەموو شێوە خراپەکارییەك ئەنجام بدەن.

جا ئەگەر ئەمە ڕاستییەکە بێت، ئەوا ئەو بەرژەوەندییانەی کە سەرە فەسادەکان دەیانەوێ وەدی بهێنن لە ڕێگەی ڕازیکردن و فریودانی چەندێك لە گەنجەکان بەوەی فیدایین و پاڵ پێوەنانیان بۆ تاوانکاری تەنها وەهم و خەیاڵێکە و خۆیان بە تەنیا ناتوانن وەدی بهێنن، ئەو ئارمانجەش کە بۆی دەڕوانن ئەوەیە ئەوروپا بەچاوی ستەمەلێکراو لە لایەن حکوومەتی عوسمانییەوە بۆیان بڕوانێ، کە ئەوان لەبەر ئەوە لە حکوومەت یاخی دەبن چونکە بەرگەی ئەم ستەمە ناگرن. بۆیە ئەو کریستیانە ستەمەلێکراوانە پێویستییان بە کۆمەك و هاریکاری هەیە، ئەوان بەشوێن پارێزەوانێکدا دەگەڕێن کە بیانپارێزێ. ئەوەی دارودەستەی شەڕخواز، بە شەو و بە ڕۆژ، لای ئەوان بەدوایدا دەگەڕێ ئەویش تەنها وەدیهاتنی ئەو ئامانجەیە. چاپەمەنییەکانی هەندێك لە وڵاتانی وەك: ئینگلستان و ئەمریکا و فرانسا و یۆنان و ڕۆمانیا تۆمەتی ناڕەوا ئاڕاستەی ئیدارەی دادپەروەرانەی سوڵتانی سەنییە دەکەن و لەوە ڕاهاتوون زێدەڕۆیی و درۆودەلەسە لەبارەی مەسەلەی ئەرمەن بڵاو بکەنەوە، ئامانجیشیان لەوەدا ڕاکێشانی سەرنجی بێگانەکانە بۆ لای ئەرمەن، بە شێوەیەك بەپێی لێکۆڵینەوەکانیش دەرکەوتووە، کە نووسەرە بێگانەکان، ئەوانەی لەبارەی مەسەلەی ئەرمەنی دەنووسن، بڕە پارەیەکی زۆر لەو ڕێکخراوە فەسادییانە وەردەگرن، کە پێوەندییان بەم مەسەلەیەوە هەیە.

بۆیە من نووسیارانی ئەم ڕۆژنامانە، کە شایانی ئەوەن بەوەی بە کۆمەڵێك درۆزن و بانگخوازانی درۆودەلەسە بناسێنم بۆ دوو بەش پۆلینم کردوون:

بەشی یەکەم: ئەوانەن کە لە مەمالیکی سوڵتانییەوە، بە ئامانجی خوێندن، سەفەری وڵاتە بێگانەکانیان کردووە و لەوێ بوونەتە سەرنووسیاری ڕۆژنامە، هەروەها ئەو ئەرمەنە عوسمانییانە، کە تاوانی سیاسی و کەسییان، لە کاتێك لە کاتەکان، ئەنجام داوە و پاشان بۆ ڕزگاربوون لەو سزایەی کە بەرەو ڕوویان بۆتەوە بۆ وڵاتە بێگانەکان هەڵاتوون، لەوانە مێگەردیچ پورتوکالیان ئەلتۆقادی[8]، کە لە مارسیلیا ڕۆژنامەی (ئەرمینیا) دەردەکات.

بەشەکەی دیکە: ئەوانەن کە لە بنچینەدا بێگانەن و فریوی لیرەی زێڕینی ڕێکخراوی (هنجاق)[9]یان خواردووە، مەڵبەندەکەی ئەوانە لە شاری ئەتینیایە و پاشان بە مەبەستی بەردەستخستنی کۆمەگی زیاتری ئینگلیز بارەگاکەی گواسترایەوە بۆ لەندەن. بەمە هیچ گومانێك یان دوودڵییەك لەوەدا نامێنێتەوە، کە مەسەلەی ئەرمەن کاری خەیاڵ و درۆودەلەسەکارییە.

ئەوەی لای مەقامی بەرزتان شاراوە نییە، ئەو شوێنانەی ئەرمەن مەبەستیانە، لەناو خاکی مەمالیکی سوڵتانی، یاری تێدا بکەن بریتین لە: ویلایەتەکانی ئەرزەڕۆم و وان و بتلیس و دیاربەکر و سیواس و ئەدەنە، هەروەك چەند شوێنێکی دیکە لە دەرەوەی سنوور بوونەتە کانگەی فەساد، ئەوانیش "دێر دیریك"ە لەناو سنووری ئێران و بە دوورایی دوو سەعات و نیو لە سنووری (وان) و "دێر کەنیسەی سێیانە" لە نزیك شاری ڕەوانی ڕووسیا و شاری تفلیس.

بێجگە لەوانە چەند شارۆچکەیەك لە ئێران هەن، وەك: "ئورمیە" و "خۆی" و "سەلماس" و "هەفتەوان" و "کۆنەشار" و تەبرێز" و "سنە" و "دیلمان" بەشی زۆری ئەو ئەرمەنییانەش کە لەو ناوچانە دەژین بریتین لە "فیداییەکان"، کە لە ڕووی قانوونییەوە کاری قەدەغەکراویان کردووە و پاشان هەڵاتوون بۆ ئەم شوێنانە، بەڵام پێشتر لە لایەن سەرۆکی خراپەکارەکان (قریمیان) کە لە "کەنێسەی سێیانە" دایە خولیان بینیوە و پاش ئەوە بەو ناوچانەدا بڵاوبوونەتەوە بۆ ئەوەی هەر کاتێك دەرفەتیان بۆ هاتە پێشەوە بتوانن دەستدرێژی بکەنە سەر سنووری عوسمانی.

لە مووشیش دێرێك هەیە بە "کەنیسەی زەنگدار" دەناسرێ، ئەرمەنەکان پێیان وایە یەکێ لە فریشتەکان لەناو ئەم دێرەدا نێژراوە. هەواڵمان لەبارەی ئەم

دێرەوە بۆ هاتووە بایەخێکی زۆر بە مەسەلەی ئەرمەن دەدات، تەنانەت هەزاران ئەرمەن لە مانگی تەممووزی هەموو ساڵێك، بۆ بینینی ئەو بازاڕەی کە تێیدا دەکرێتەوە، ڕوو لەم دێرەیە دەکەن. لەم دێرەیە کۆدەبنەوە و بڕیار دەردەکەن، لە ماوەی ساڵێکدا چی بکەن، پارەی پێویستیش کۆدەکەنەوە و دەیدەن بە سەرۆکی ڕێکخراوەکە و ئەندامەکانی بۆ جێبەجێکردنی ئەم بڕیارانە.

بەپێی ئەوەی لە پێشەوەدا گوترا، لەکاتی خرانەژێر چاوەدێری دێری ناوبراو و سووسەکردنی بەردەوام، بە تایبەتی لە کاتی کۆبوونەوەکان و بەستنی بازاڕ، دەرکەوت کە چۆن ئەربابگەلی تاوان و شەڕانخواز لە ئەندامانی ئەم ڕێکخراوە، بە جلگۆڕاوی و ناوی هەمەجۆر، ئامادەی ئەم کۆبوونەوانە دەبن. دوای ئەوە دەتوانرێ دەستگیر بکرێن و ڕێگەنەدرێن بەشداری کۆبوونەوەی لەم جۆرە بکەن.

هەروەها کەسێك نییە ئینکاری لە پێکەوەنانی سوارەی حەمیدییە[10] بکات بە فەرمانی حەزرەتی مەولانای خاوەن تاج، لە هۆزە کوردییەکان لە ویلایەتەکانی ئەرزەڕۆم، بتلیس، وان و دیاربەکر لەوەی سوودی مەزنی هەیە بۆ زیادەکردنی توانست و بەرزکردنەوەی هێزەکانی دەوڵەت. وەك ئەرکی حەتمی لە لایەنی ئایینی و نیشتمانی هەوڵی کۆششکردن بۆ وەدیهێنانی ئاسایش و دیسپلینی ئەم سوارانە، هەروەها وەك ئەرکی خۆم پێویستی بوون بۆ ڕێفۆرمگەلێك کە لە کاتی ئێستا و دواڕۆژدا پێویستیەتی ڕابگەیەنم. چونکە ئەگەر کاری چاکسازی و ئەوەی کە بڕێك لەم سوارانە پێویستیانە دواکەوتن یان تەگەرەیان خرایە بەردەم، ئەوا ئەو هەنگاوهەڵگرتنانە، کە دوای ئەوە دەگیرێنەبەر، بە ئاسانی ئەو ئەنجامانە بە دەستەوە نادەن کە دەخوازرێن. نەزانی لای بڕێك لە عەشایرە کوردەکان و میرەکانیان پاڵیان پێوەدەنێ بڕێك کار بکەن و ئەو ئامۆژگارییانەی کە لەم بوارەدا دەدرێن و بەیانکردنی ئەوەی کە ئەم هەڵسوکەوتانە سەر بە ئەنجامگەلی خراپ دەکات و ڕەزامەندیی عالی پێویستی بە پەیڕەوکردنی ڕێگەی ڕاست بە ئەنجامی خوازراو نەگەیشت، بۆیە دەبینرێ ماوە ماوە کاری کوشتن و بڕین و تاڵان و بڕۆیی ماڵ و دارایی و دەستدرێژی و کارگەلی دیکە ڕوودەدەن.

برێـك لـه سـەرۆك و مـیری عەشـایرە کوردییـەکان کـە لەبـەر چـاو و دیـدەی کەسانگەلی بەدنیەتی ئەوروپا چاویان بڕیوەتە وڵاتی ئێمە و ئەم کردە ڕەتکراوانـە دەکەن، پرسی تالۆری[11] کە کۆتایی هات (لەگـەڵ ئـەوەش کـە شـەرەفی سـیفەتی عەسکەرییان هەڵگرتبوو) دەقۆزنـەوە و وای دەبیـنن کـە ئـەم سـوارە حەمیدییانـە لەگەڵ بەرژەوەندی تایبەتییان ناگونجێ و بەمە زۆر دڕۆدەلەسە، کـە بـە خەیاڵـدا نایەن، هەڵدەبەستن بەو ئامانجەی لەبەر دیدەی حەزرەتی مەولانا سوڵتانی بخەن، بۆیە تەمبێکردنی ئەوانە لە چوارچێوەی ڕێساکاندا دەبێتە سۆنگەی زۆر چاکبوون. چونکە کوردەکان بە کۆششێکی کەم دەشێ چاك ببن، ئەو کێماسییەی کە هەیانـە وادیارە لە سۆنگەی نەزانی و ئەو تەنیاییە کە لەگەڵیاندایە، بەشـێوەیەك دەتـوانم بڵێم وەلابردنـی ئـەم کێماسـییە لایـان، کـە بـە زرنگـی و زیرەکیـی خۆڕسـکییەوە ناسراون، پێویسـتی بـە کـار و کۆششـێکی کـەم هەیـە. کـارێکی دیکـە، کـە دەبـێ تێبینی بکرێ ئەوەیە زۆرینەی ئەفسەر و ئەفسەرە بچووکەکان، بەدەر لـە سـەرۆك هـۆز و میرەکانیـان، خانوویـان نییـە و نـەبوونی شـوێنێك کـە داڵـدەیان بـدات لـەو سەرچاوانەی خراپین کە پەنای بۆ دەبەن. ئەم ڕەوشە لـە بـێ بایـەخی حکومـەت سەرچاوە دەگرێ، کە پێشتر بایـەخی بـە نیشـتەجێکردنیان نـەداوە و ئـەوەی کـە مامەڵاتی تاپۆیان لەسەر دەوەستێ.

ئەگەر پێوەندیی نێوان ئەفسەر، یان ژمارەیەك لـە ئەفسـەران لـە سـوارەکانی حەمیدییە، لەگەڵ سەرۆکەکانیان، لە هەر ویلایەتێك لە ویلایەتەکان تێکچوو، ئـەوا برێك پێویسـتی سـووکەڵە لەگـەڵ خۆیانـدا هەڵـدەگرن و ئەوەنـدەی ئـەو چـارەو و ماڵاتانەی هەیانە هەڵیدەگرن و دەیبەنە دەرەوەی ئەو گوندەی لێـی نیشـتەجێن و لەگـەڵ ئـەو کەتیبەیـەی کـە سـەربەوانە بـەرەو ئێـران دەڕۆن، لەوێـدا لەبەرامبـەر پێدانی مەڕێك یان دوو سەرمەڕ بۆ سـەرۆکی ئـەم هـۆزە دەمێننـەوە. ئـەم ڕەوشـە دەبێتە هۆی کەمبوونەوەی تۆمارکراوەکان لە کەتیبەکان، ئـەوە وێـڕای نـەتوانینی ئامادەکردنی ئـەو ژمـارە داواکـراوەی سـوارە کـە سـەرۆکی هـۆز لـە کۆبوونـەوەدا وادەی دابوو. جا ئەگەر زانیمان پرسی نیشتەجێبوون بووەتە هۆیەك لە هۆیـەکانی ناکۆکی و دەستدرێژی لەناو عەشیرەتەکان، ئەمەش لـە سـۆنگەی ڕق هەڵسـاندن و ئەو دنەدانـەی کـە لـە کۆچـکردن بـۆ عەشـیرەتێکی دیکـە پیـادەی دەکـەن، لـەوە

تێدەگەین دابیننەکردنی شوێنی نیشتەجێبوون بۆ ئەوانە تا چ ڕادەیەك خراپ و مەترسیدارە.

لەگەڵ ئەوەشدا ناکرێ نکوڵی لەوە بکرێ هەندێك لە سەرۆك عەشیرەتەکان هۆی ئەم کۆچپێکردنەن، چونکە ئەو خانووانە، کە ئەفسەر و تاکەکانی عەشیرەت، تێیدا نیشتەجێن، ئەو زەوییانەش کە دەیانکێڵن و دەیانچێنن بە تاپۆ موڵکی ئەوان نییە، جا هەر کاتێك سەرۆکی عەشیرەت پێی گوتن یاڵڵا بڕۆن ! تۆ بۆت نییە لە ئاوابییەکەم نیشتەجێ بیت ! ئەوا هیچ سەنەدێکی بەدەستەوە نییە بۆ سەلماندنی مافی خۆی و هیچ دەلیڤەیەکی دیکە نادۆزێتەوە جگە لەوەی ماڵەکەی بەجێبهێڵێ، ئەوسا یان پەنا دەباتە بەر ئێران یان پەنا بۆلای هۆزەکانی دیکەی عوسمانی دەبات.

خولاسەی کەلام ئەوەیە، ئەو پشێوی و ناڕێکییەی لە بڕێك عەشایەردا دەیبینین، بە پلەی یەکەم لە سۆنگەی بێ شوێنی و نیشتەجێبوونەوە هاتووە، بە ڕای منیش چارەسەری بە دابینکردنی خان و مان بۆ ئەوانەی نییانە، پارچە زەوییەکیشیان پێبدرێت و موڵکدارێتییەکەیان لە تاپۆ تۆمار بکرێ، پیادەکردنی ئەمەش بەندە بە ڕای مەقامی عالیتان.

ئەوەش کە لای مەقامی عالیتان زانراوە ئەوەیە، پیشەی سەربازی بنەوانی پاراستنی مەمالیك و نیشتمانە، بنەوانی پیشەی سەربازیش بریتییە لە گوێڕایەڵی و دیسپلین، لەسەر ئەمە پێویستە کۆشش بکرێ بۆ سەقامگیرکردنی چەمکی گوێڕایەڵی و دیسپلین و شوێنکەوتنی فەرمان و دوورکەوتنەوەی نەهی لێکراوەکان، ئەوە سەرباری خوو و ڕەوشت و پەروەردەی سەربازی لای تاکەکانی ئەم عەشیرەتانە.

ڕاستییەکەیشی هەموو ئامیر و ئەفسەرانی سوپای نیزامی لە هەر کەتیبەیەك، بە سیفەتی سەرکردە، کە بە تەواوی، هەموو سیفەت و خاسیەتگەلی وشەی عەسکەرییان تێدایە، هەروەها بایی ئەوەندە زانیاریشیان هەیە وایان لێ دەکات بتوانن مەشقی سەربازی بە عەشایرەکان بکەن و فێریان بکەن. ئەمەش کارێکە هەمووان دەیزانن، بەڵام تۆ بڵێی لەمەدا ئامیر و ئەفسەر و تاکەکانی عەشایەر لای تاکەکانی عەسکەرە نیزامییەکان نەبینیبێ و هیچ شتێك لە نیزام و گوێڕایەڵی داواکراو فێرنەبووبن.

من پـێم وایـە چـاکتر وایـە کـە هـەر کەتیبەیـەك، لـە مەفرەزەیـەکی بیسـت کەسی، لە سـوارەی نیزامـی لـەژێر دەسـتی سـەرۆك کەتیبەیـەك بێـت لـە سـوپای نیزامی، تاکەکان ڕابهێنێ و عەسکەرییان فێربکات. ئەوەش جێگـەی دڵنیاییـە کـە هەموویان لە ماوەیـەکی کورتـدا ئـاداب و پـەروەردەی عەسـکەریی سـەرۆکەکانیان وەردەگرن و دوای ئـەوە دوور دەکەونـەوە لـەوەی هـیچ کـار یـان هەڵسـوکەوتێکی پێچەوانەی ڕەزامەنـدی عـالی بکەنـەوە، ئەفسـەرە بچـووکەکان و تاکـەکان واتـەی گوێڕایەڵی و ملکەچبوون فێردەبن و لەسایەی ئەمەوە حەزی ئەوەیان تێـدا دەڕوێ فێری خوێندن و پەروەردە بن کە هەموو عەسکەرێك لەسەریەتی بیزانێ.

لەگەڵ ئەوەشدا سوود و چاکەیەك، کە ئـەم هەنگاوهەڵگرتنـە پێشـنیازکراوانە دەیانبێ، لەم ئاستەدا ناوەستێ، بـەڵکو ئـەم هەنگاوهەڵگرتنانـە ڕادەیـەك بـۆ ئـەو قسـەو قسـەڵۆکانە دادەنـێ کـە لـە لایـەن هەنـدێ لـە عەشـایرەوە دەردەچـێ و ئێرانییەکانیش گـەورەی دەکـەن، بێگانـەکانیش عادەتـەن بـە زۆر زیادەڕۆییـەوە بڵاوی دەکەنەوە. لە خوداوەندی مەزن دەپاڕێمەوە کە خواستی مەولانا، سـێبەری خوداوەنـد لەسـەر زەوی لـە پێکـەوەنانی ئـەم سـوارانە سـوودی مـەزنی ببێـت و هۆکاری هێز بێت، هاوواتەیەکی ئەو سازانە خوداوەندییە بێـت کـە بەسـەر مـەولانا سوڵتانی بەخشیویە.

ڕاسـتی لەوەدایـە کـە لـە ئـیرادەی سـەنییەی حـەزرەتی ئـەمیری مـوئمینین دەردەچێ، من بە پاڵنەری کۆیلەیی و دڵسۆزی بوونم جورئـەتم لەخۆمـدا بینییـەوە بـۆ پێشکێشـکردنی ئـەم ڕاپۆرتـە، کـە تـەنها چـەند زانیـارییێکن و فـەرمانیش بـۆ حەزرەتی وەلی ئەمر و ئیحسانە.

٣ی شەعبانی ١٣١٢ و ١٧ ی کانوونی یەکەمی سـاڵی ١٣١٠ (٣٠ ی کـانوونی دووەمی ١٨٩٥)

والی وان

کۆلۆنێل بەحری پاشا

(ماویەتی)

سەرچاوە: YMTV, 115 /28-2

پەراوێزەکان:

(1) کـۆنگرەی بـەرلین، کـە لـە (١٣) ی حـوزەیرانی ١٨٧٨ دەسـتی پێکـردووە و لـە (١٣)ی تـەمموزی هـەمان سـاڵ کۆتـایی هـاتووە، بەمەبەسـتی پێداچـوونەوە و ڕاسـتکردنەوەی پەیماننامـەی سـان سـتیفانۆ بەسـترا. لـەم کۆنگرەیـە، وێـڕای ڕاسـتکردنەوە و چـاککردنی پەیماننامەی سان ستیفانۆ، لە هەمووی گرینگتر بـۆ ئیمپراتۆریـای عوسمـانی ئـەوەبوو کـە سەربەخۆیی ئیمپراتۆریای عوسمـانی ناسـێنرا. یـەکێك لـە ئەنجامـەکانی کـۆنگرەی بـەرلین گۆڕینی جوگرافیای سیاسیی باڵکان بوو بـۆ دەوڵـەتی بچـووك بچـووك، کـە هـیچ کامێکیـان نەدەبوو لـە سـنوورێکی بـۆدانراو زیـاتر بچـنە دەرەوە و بـە هـەزاران داوی دیپلۆمـاتی بـە زلهێزە ئەوروپییەکانەوە شەتەك درابوون. هەرچی تایبەت بوو بە مەسەلەی ئەرمـەن ئـەوە لەو پەیماننامەیەدا بوو، کە پرسی ئەرمەن لە چوارچێوەی پرسی ڕۆژهەڵاتدا بە نێودەوڵەتی کرا، بەڵام لە هەمان کاتیشدا ئەم پەیماننامەیە بوو بـە هـۆی تێکدانی ڕەوشـی ئەرمـەن لـە ڕیزی سیستمی میللەتـدا. بڕگـەی ٦١ی پەیماننامەکـە، کـە ئەرمەنـەکان هیوایـەکی زۆریـان لەسەر هەڵچنیبوو، تاقە بڕگـەی پەیماننامـەی بـەرلین بـوو، کـە جێبـەجێ نـەکرا و بـوو بـە سۆنگەی تێکچوونی پێوەندییەکانی کورد و ئەرمەن ـ وەرگێڕ.

(2) مەبەستی لە نیشتەجێیەکان، ئەرمەنەکانن ـ وەرگێڕ.

(3) مەبەستی لە کۆچەرییەکان، کوردەکانن ـ وەرگێڕ.

(4) زەپتییە : کەسانێکی چەکدار بوون کە ئەرکیان پارێزگاریکردنی ڕێکوپێکیی سـوپا بـوو لـە کاتی پێشوەچوونیدا، بۆ پاراستنی ریزەکـان و ڕانـەکردنی سـەربازەکان لـە کـاتی جەنگـدا (فەرهەنگی زاراوە مێژووییەکان، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، ژ١٩ ، ٢٠١١، لا: ١٠).

(5) ئەلمابەین: وشەیەکی عەرەبییە و بەو شوێنە دەگوترا، کە سەرای سـوڵتانی لـە ژوورەکـانی دەست و پێوەندەکان و ئەوانەی لـە خزمەتیـدابوون جـودا دەکـردەوە، (فەرهـەنگی زاراوە مێژووییەکان، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، ژ٢٠، ٢٠١٢، لا: ٤٥٨).

(6) یەکێك لە گرینگترین ڕۆژنامەکانی دەورانـی سـوڵتان عەبدولحەمیـدی دووەم بـوو. لـە لایـەن ڕۆماننووسی ناسراو ئەحمەد ئەفەندی میدحەت، ژمارە یەکی لـە ٢٦ ی حـوزەیرانی ١٨٧٨ لـە ئەسـتەموول بڵاوکرایـەوە، ڕۆژنامەیـەکی ئینسـکلۆپیدیایی بـوو و دوا ژمـارەی لـە ١١ ی شوباتی سالّی ١٩٢١ بڵاوکرایەوە. ئەحمەد ئەفەندی میدحـەت تـاوەکو مردنـی سـاڵی ١٩١٣ هەر سەرنووسەری ڕۆژنامەکە بووە— (وەرگێڕ).

(7) مێژووی یەکەمین یاخیبوونی چەکداریی ئەرمەن، لە ئیمپراتۆریـای عوسمـانی، دەگەڕێتـەوە بۆ ٢٠ ی حوزەیرانی ١٨٩٠، کاتێـك لـە ئـەرزەڕۆم یـاخیبوون ڕوویـدا. بـەگوێرەی گێڕانـەوە عوسمانییەکان، دەزگای هەواڵگری عوسمانی هەواڵی ئەوەی پێ گەیشتبوو، ئەرمەنەکان لە کلێسە و قوتابخانەیەکی ئەرمەنی خەریکی چەك دروسـتکردنن، دوای ئـەوەی کـە کلێسـە و

قوتابخانەكە دەپشكێنرێن، بەڵام هیچی تێدا نادۆزنـەوە، ئەمـە ئەرمەنـەكان دەورووژێـنیٚ و تووڕەیان دەكات و دووكانەكانیان دادەخـەن و خۆیـان دەخەنـە نـاو كلێسـەكە و تەقـە لـە سـوپای حكومــەت دەكــەن و دوو ســەربازی عوسمــانی دەكــوژن، لــە تۆڵــەی ئەمــەدا موسڵمانەكان شەڕ دەكەن و هەشت ئەرمەنی دەكوژن و دوو موسـڵمانیش دەكـوژرێن، هـەر لەم پێكدادانەدا چل و پێنج موسڵمان و شێست ئەرمەنی بریندار دەبن. ئا لێرەوە، لە نێوان جوولانەوەی بزووتنەوە شۆڕشگێڕییەكانی ئەرمەن و سیاسەتی پان-ئیسلامیزمی سـوڵتان عەبدولحەمید، مێژووی قەتڵوعامكردنی ئەرمـەن دەسـتپێدەكات، لـە سـاڵانی ١٨٩٤-١٨٩٦ شـەپۆلی ئـەو قەتڵوعامـە هـەزاران ژن، منـداڵ، پیرەمێـرد و خـەڵكی بێتـاوانی ئەرمـەنی لـەناوبرد، سـاڵی ١٩١٥یـش قەتڵوعامەكـە گەیشـتە چـڵەپۆپە و شـێوەیەكی سـیتماتیكی قەتڵوعامكردنی دەوڵەتی بەخۆیەوە گرت - (وەرگێڕ).

(8) مێگـەردیچ پورتوكالیـان (١٨٤٨-١٩٢١) لـە كۆنسـتانتینۆپل لـە دایـك بـووە، لـە وان بەڕێوەبـەری ناوەنـدی بـووە و دواتـر هـەڵوەدای فرانسـا بـووە و لـە مارسـیلیا ڕۆژنامـەی (ئەرمینیا) ی بڵاوكردۆتەوە - (وەرگێڕ).

(9) ڕێكخراوی (هەنجاق) Hentchak یەكێك لـە كـۆنترین پـارتی سیاسـیی ئەرمەنییـە، حزبێكـی سیاسی و سۆسیال دیموكراتی خاوەنی بزووتنەوەی چەپخواز بـوو، لـە لایـەن كۆمـەڵێك لـە قوتابیانی ئەرمەن، لە سـاڵی ١٨٨٧دا لـە ژنـێڤ، بـۆ داكـۆكیكردن لـە مافـەكانی ئەرمـەن، دامەزرا - (وەرگێڕ).

(10) دوای تێكشكانی شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری ١٨٧٩-١٨٨١، سـوڵتان عەبدولحەمیـد بە تەواوی سیاسەتی كوردیی خۆی گۆڕی و بڕیاریدا هۆزە كوردییـەكان بـە نـاوی سـوارەی حەمیدییە لە دەوری خۆی كۆبكاتەوە هەم بۆ ئیحتیـواكردنی بزووتنـەوەی كـورد، هـەم بـۆ قازانجی سەڵتەنەت و هەم بۆ لێدانی بزووتنەوەی ئەرمەنەكان. ئەوە لـەم ڕوانگەیـەوە بـوو، كە ساڵی ١٨٩١ سوارەی حەمیدییە وەكو هێزێكی غـەیرە نیزامـی، بـۆ پاراسـتنی سـنوور و لێدانی بزووتنەوەی ئەرمەن و تەگەرەخستنە بەردەم یەكڕیزی و هاوخەباتی كورد و ئەرمەن دروست بوو - (وەرگێڕ).

(11) تالۆری: چیایەكی زۆر سەختە لەنێوان ساسۆن و موتەسەریفیەی جـوینج. بزووتنەوەیـەكی چەكداریی ئەرمەنی لەم ناوچەیە لە نیوەی دووەمی ساڵی ١٨٩٣دا بوو بە سۆنگەی شـەڕ و پێكدادانێكی زۆر لە نێوان ئەرمەنەكان و سوپای عوسمانی، كە كوشت و كوشـتارێكی زۆری لێكەوتەوە - (وەرگێڕ).

بەڵگەنامەکان

بە هەردوو زمانی
تورکی عوسمانی و عەرەبی

بەڵگەنامەی ژمارە (١) لاپەڕە:١ (عوسمانی)

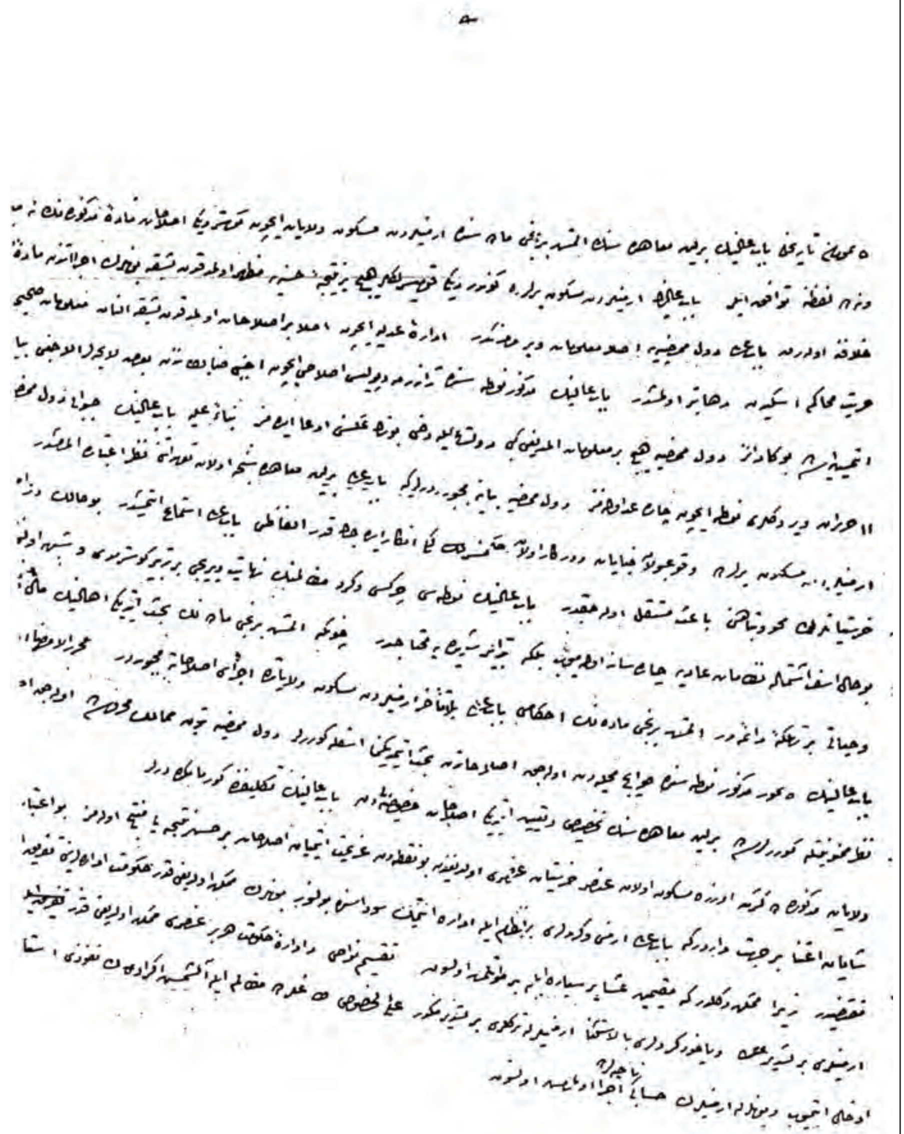

بەڵگەنامەی ژمارە (١) لاپەڕە:٢ (عوسمانی)

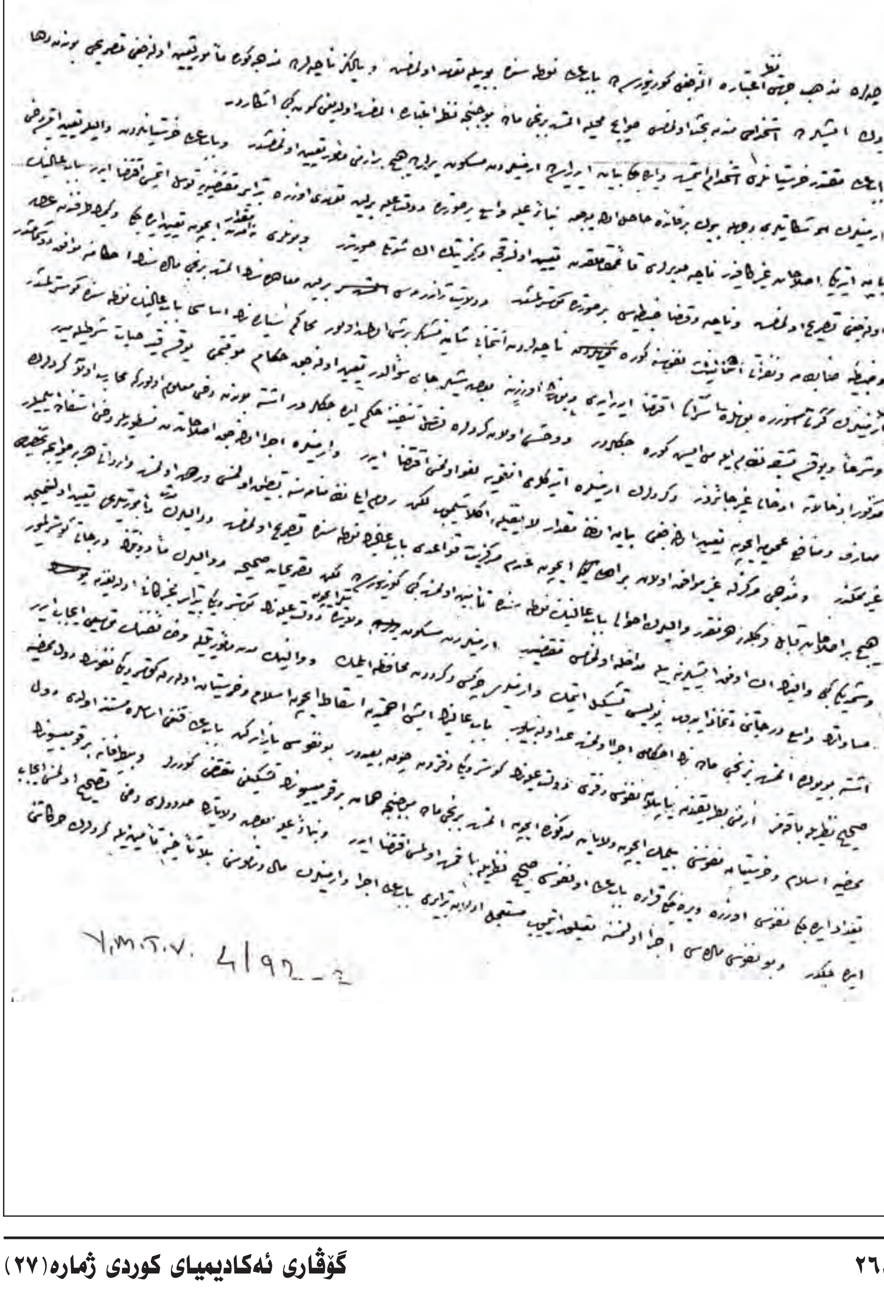

بەڵگەنامەی ژمارە (٢) لاپەڕە:١ (عوسمانی)

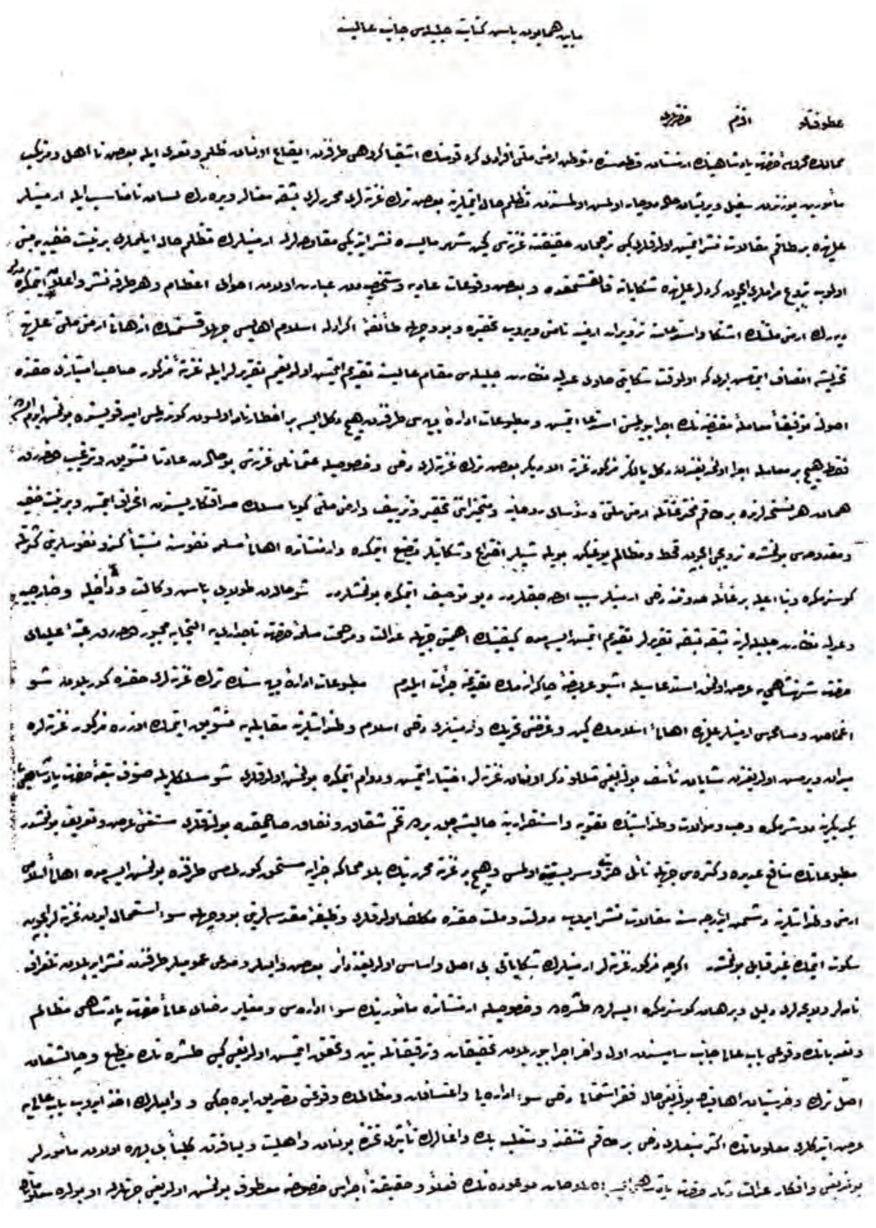

مابین همایون باشکتابت جلیله سی جانب عالیسنه

عطوفتلو افندم حضرتلری

بەڵگەنامەی ژمارە (٢) لاپەڕە:٢ (عوسمانی)

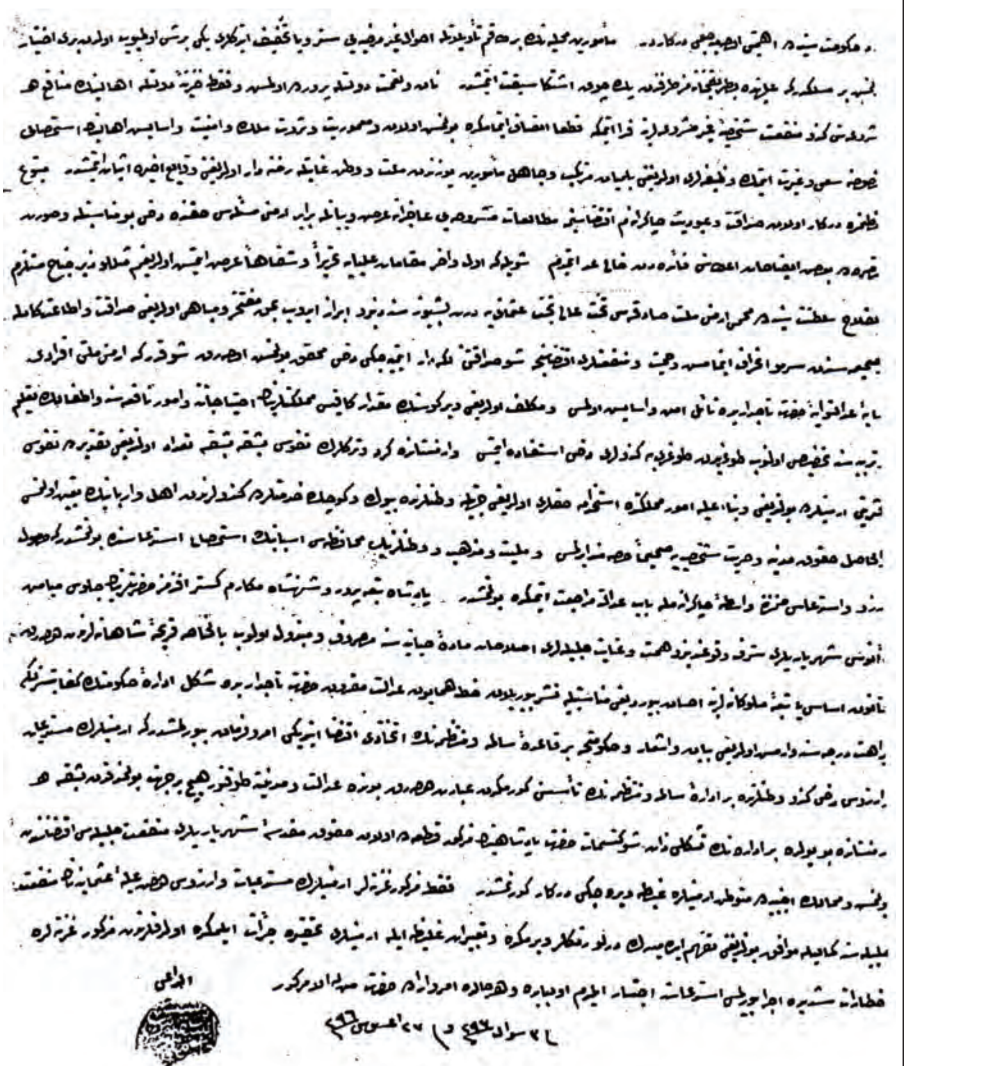

بەڵگەنامەی ژمارە (٣) لاپەڕە:١ (عوسمانی)

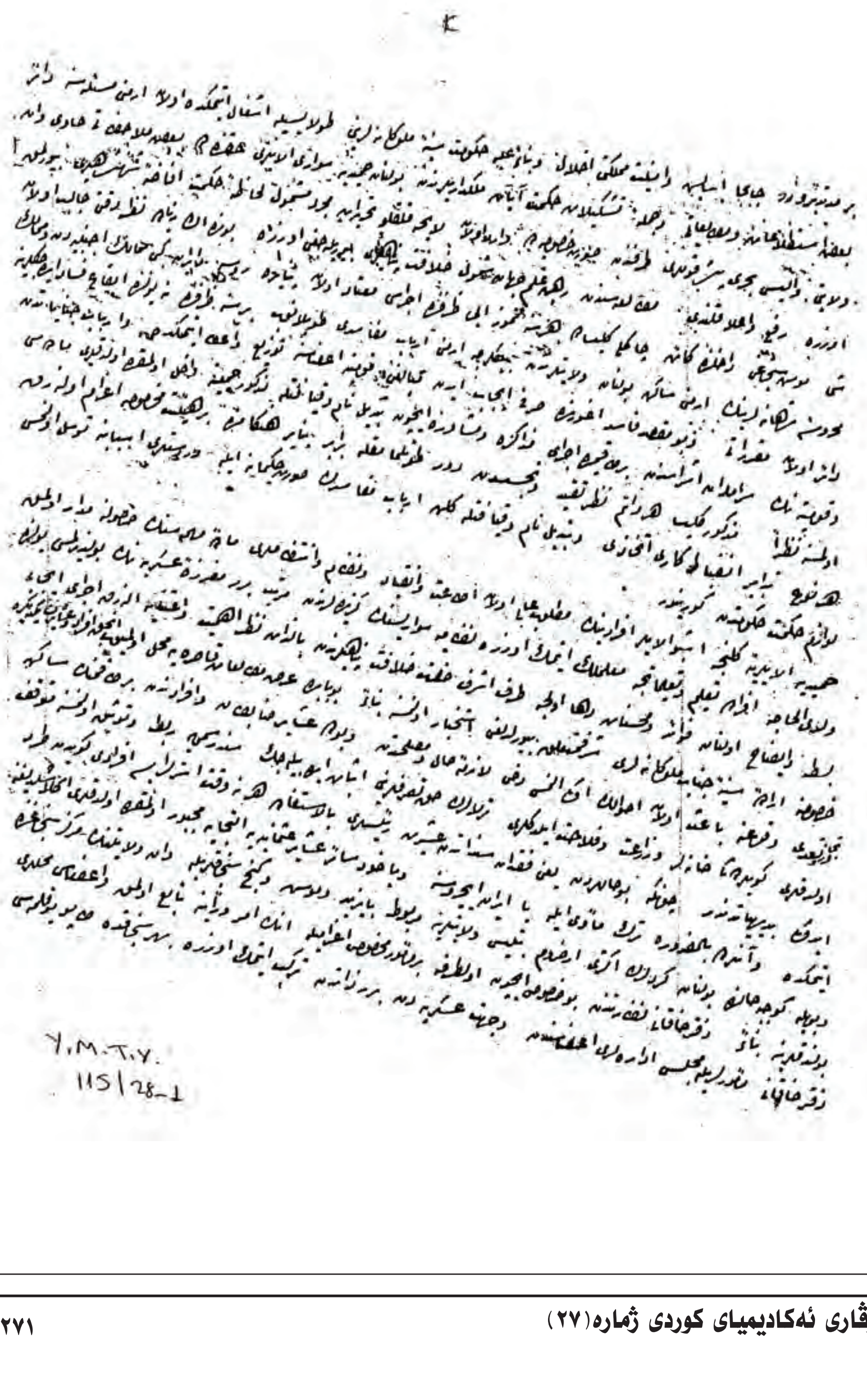

Y.M.T.V.
115|28-1

به‌ڵگه‌نامه‌ی ژماره (٣) لاپه‌ڕه:٢ (عوسمانی)

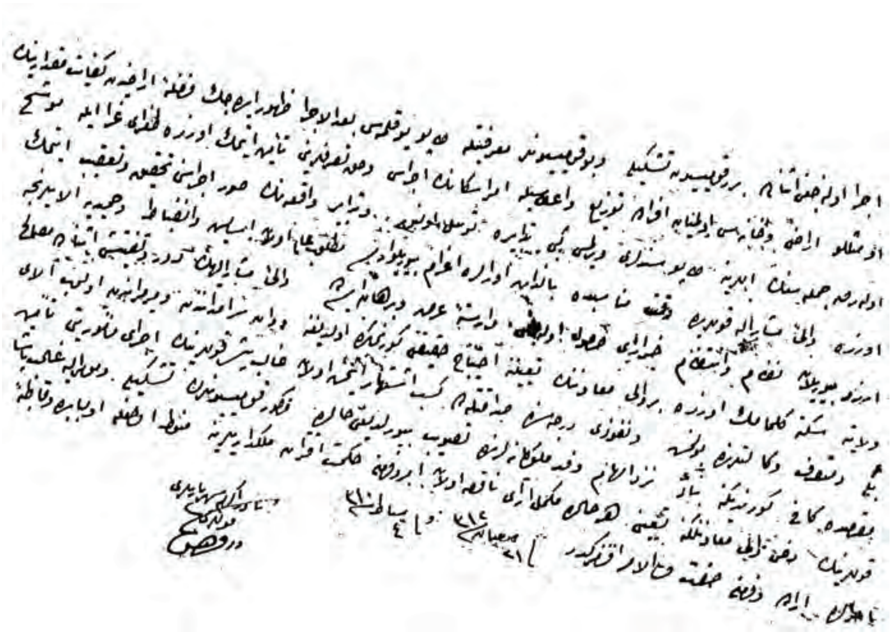

بەڵگەنامەی ژمارە (٤) لاپەڕە:١ (عوسمانی)

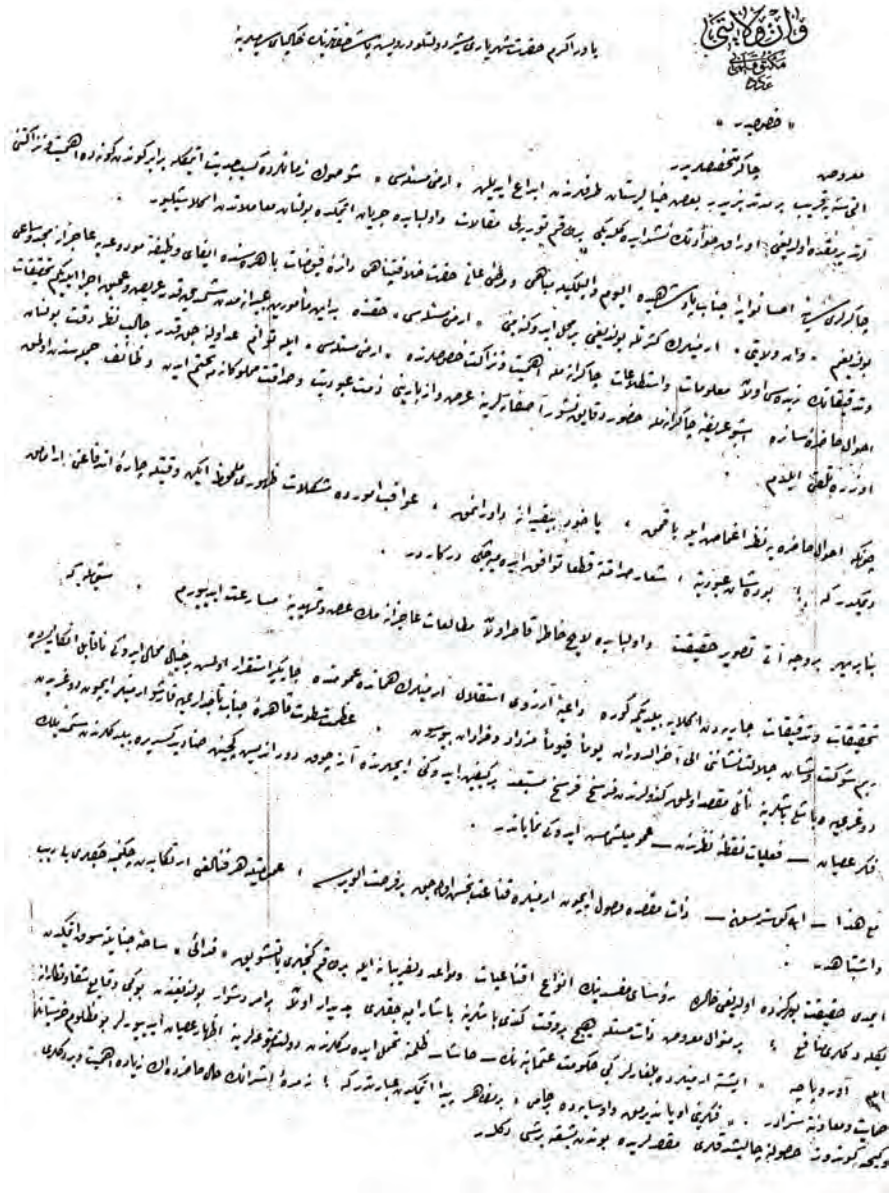

بەڵگەنامەی ژمارە (٤) لاپەڕە:٢ (عوسمانی)

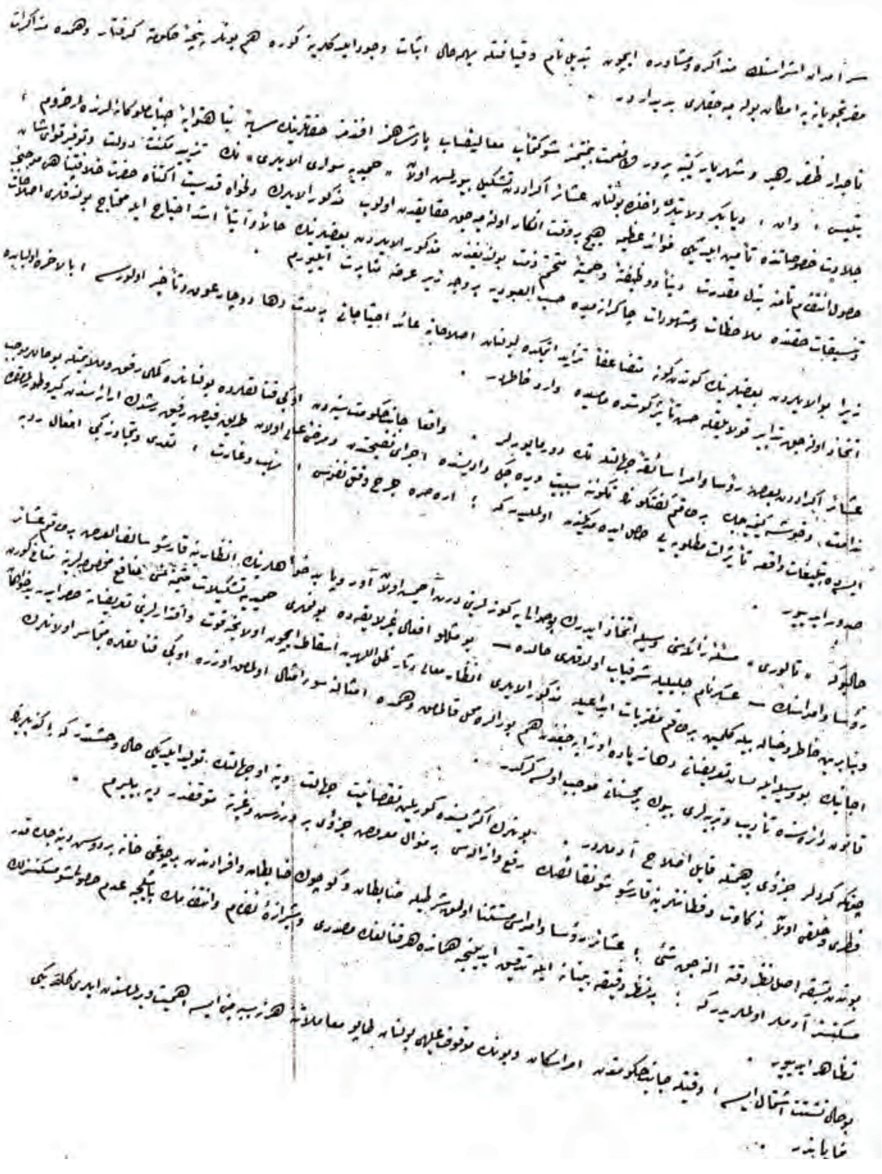

بەڵگەنامەی ژمارە (٤) لاپەڕە:٣ (عوسمانی)

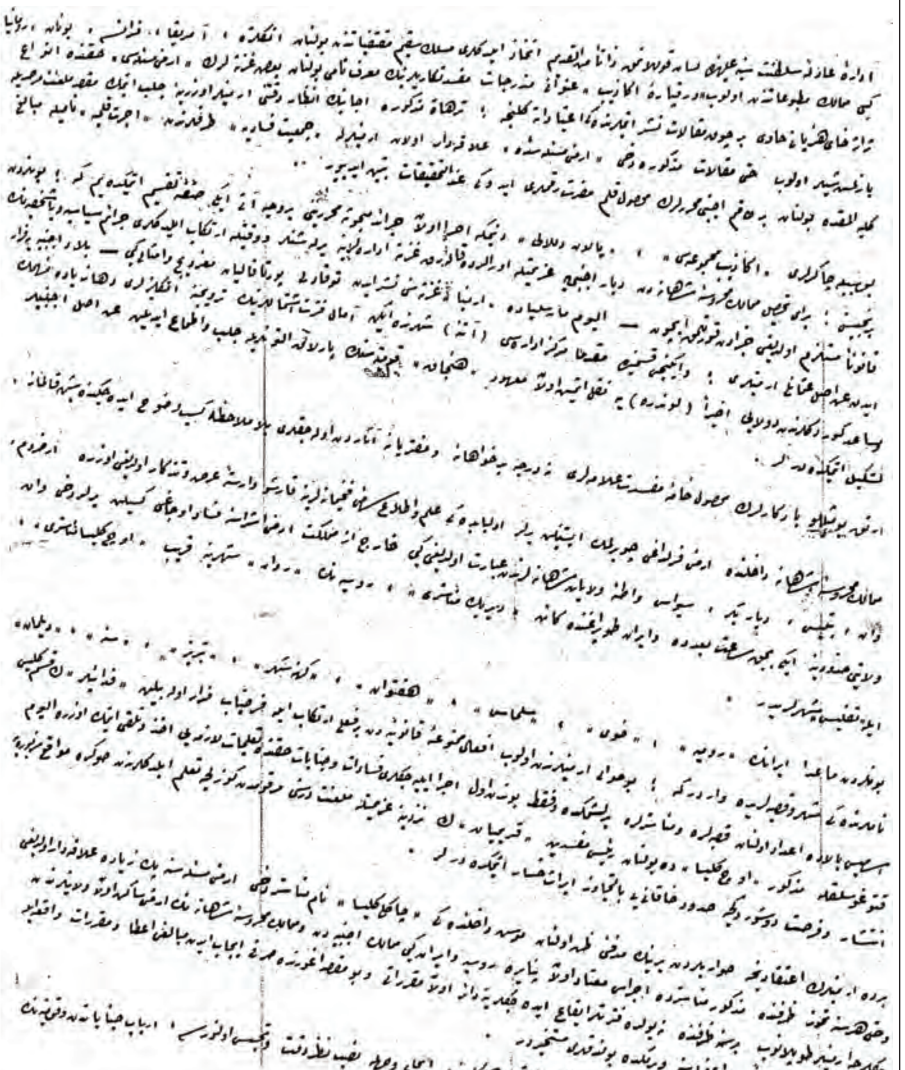

بەڵگەنامەی ژمارە (٤) لاپەڕە:٤ (عوسمانی)

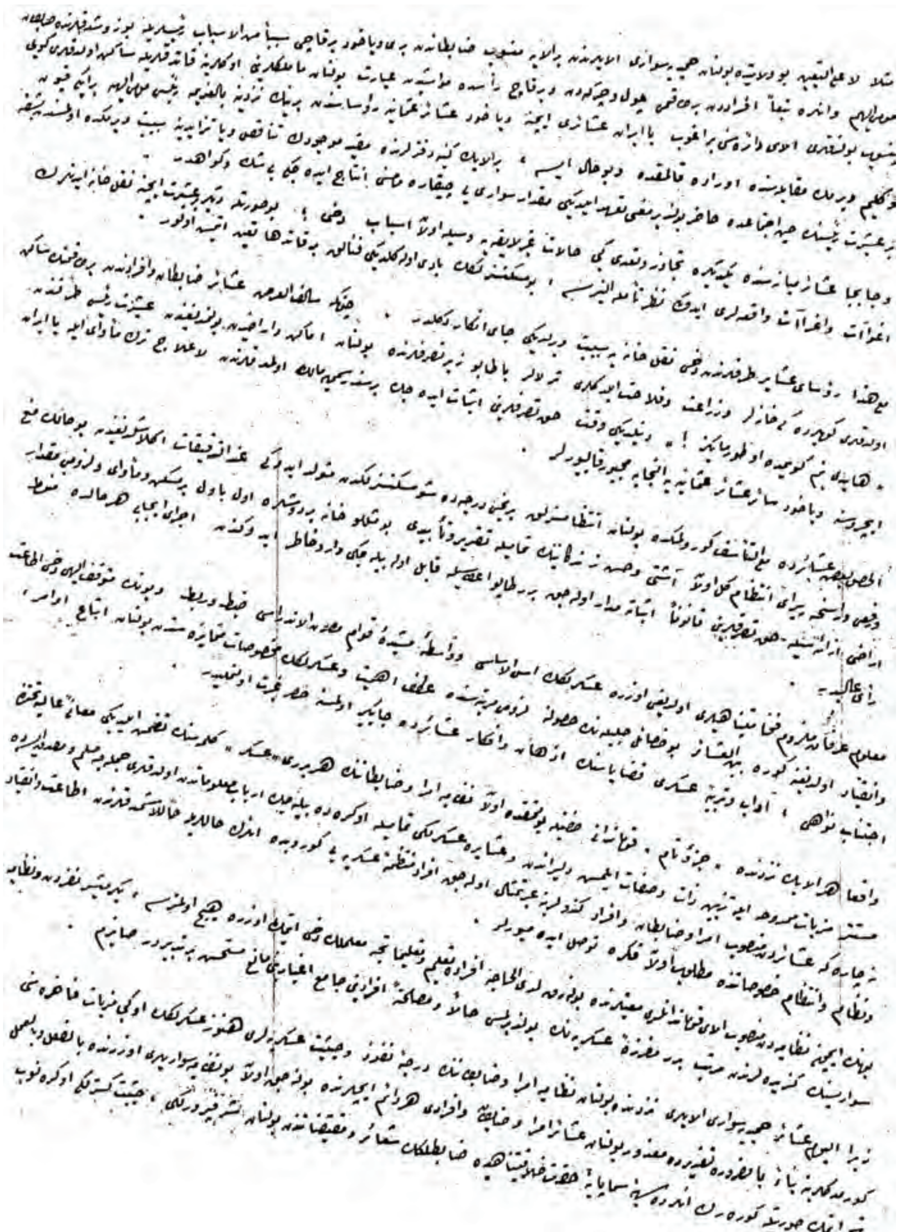

بەڵگەنامەی ژمارە (١) لاپەڕە:١ (عەرەبی)

إصلاحات الباب العالي بتاريخ 5 تموز التي أشارت إليها المادة الحادية والستون من معاهدة برلين فيما يتعلق بالولايات التي يسكنها الأرمن لا تتوافق مع المادة المذكورة لا في المعنى ولا في اللفظ. فالمندوبون الذين أرسلهم الباب العالي إلى الأماكن التي يسكنها الأرمن لم يتوصلوا إلى نتيجة حسنة، كما أن الباب العالي خلافا للمادة المذكورة لم يعط الدول الموقعة أية معلومات. لم تجر أية إصلاحات فيما يتعلق بالإدارة العدلية، كما تفيد المعلومات الصحيحة بأن حرية المحاكم باتت أسوأ من السابق. لقد أوضح الباب العالي في مذكرتها تلك أنه سيأخذ بعض التقارير من الضباط الأجانب لإصلاح الدرك والشرطة، لكن الدول الموقعة لم تحصل على أية معلومات حول ذلك كما لا تستطيع الدولة العلية ادعاء عكس ذلك. وعليه فإن جواب الباب العالي لا يشكل حلا بالنسبة للمذكرة التي قدمتها الدول الموقعة في الحادي عشر من حزيران(يونيو) إن الدول الموقعة مضطرة لأن تبين بأن الباب العالي لم يأخذ بالاعتبار تعهداته بموجب معاهدة برلين. لقد سمع الباب العالي من الألفاظ بقدر إنكاره الجرائم التي حدثت في الأماكن التي يسكنها الأرمن وعدم السيطرة الواضح هناك. إن استمرار هذا الوضع سيكون باعثا على محو واضمحلال النصارى. إن مذكرة الباب العالي لم ينتج عنها أي تدبير يضع حدا لمظالم الشركس والأكراد. وإننا نشك في أن النظم العادية لن تضع حدا للأوضاع المؤسفة بل يحتاج الأمر إلى تدابير شديدة. لأن الأهالي الوارد ذكرهم في المادة الحادية والستين يواجهون خطرا على أموالهم وأعراضهم وحياتهم . إن أحكام المادة الحادية والستين تلزم الباب العالي على إجراء إصلاحات في الأماكن التي يسكنها الأرمن دون تأخير. إن الموقعين يرون وبكل أسف بأن الباب العالي لم يتحدث في مذكرته بتاريخ 5 تموز عن الإصلاحات التي ستكون من الحاجات المحلية . وحتى إذا نظرت الدول الموقعة على الإصلاحات المزمع القيام بها في كافة الممالك المحروسة بعين الرضا ، فإنهم لم يروا في مقترحات الباب العالي الإصلاحات الخاصة التي خصصتها وحددتها معاهدة برلين. ولما كان العنصر الذي يسكن الولايات المذكورة هو العنصر النصراني فإن أي إصلاح لا ينطلق من هذه النقطة لا يؤدي إلى نتيجة حسنة. وأمر آخر جدير بالاهتمام والعناية وهو أن الباب العالي يحرص على إدارة الأرمن والأكراد في نظام واحد. لكن المفروض هو التفريق بين إدارتهما قدر الإمكان. لأنه من غير الممكن المساواة بين المقيمين والقبائل المتنقلة. يجب الحرص خلال تقسيم النواحي وإدارة الحكومة على جمع وتوحيد كل عنصر على حدة كتوحيد الأرمن أو توحيد الأرمن مع الأتراك واستثناء الأكراد. يجب عدم إدخال نفوذ

بەڵگەنامەی ژمارە (١) لاپەڕە:٢ (عەرەبی)

الأكراد الذين تعودوا على المظالم في الجبال بصورة خاصة في حسابات الإحصاء ، وألا يكون حساب الأرمن مع هؤلاء في النواحي.
وحتى إذا بدا أن المذهب في النواحي سيؤخذ بالاعتبار، فإن الباب العالي لم يتعهد بذلك في مذكرته. والاكتفاء بالتصريح في تعيين موظفين في النواحي حسب المذاهب .
والواضح وضوح الشمس أن عدم ذكر استخدامهم في الأعمال الكبيرة يشير إلى عدم أخذ الاحتياجات المحلية التي تنص عليها المادة الحادية والستين بالاعتبار.
وإذا كان الباب العالي بين أنه استخدم ذوي القدرة من النصارى وأنه سيستخدمهم مستقبلا فإنه لم يعين أرمنيا واحدا من الأماكن التي يسكنها الأرمن. وحتى لو عين الباب العالي ولاة من النصارى فلن يكون لذلك أي فائدة على نحو شكاوى الأرمن. لذلك فعلى الدولة العلية اللجوء إلى التدابير اللازمة على نطاق واسع بموجب تعهداتها في برلين.
فالإصلاحات التي بينها الباب العالي غير كافية. والمركزية تطبق في أشد صورها طالما يتم تعيين مدراء النواحي من قبل القائمقامين، حيث لم يصرح الباب العالي كم عدد الموظفين الذين تعينهم القائمقامية ومن قبل أي جهة يتم الرفع والعرض . وضبطية الناحية والقضاء تحددت صورتها. إن درك الولاية ليس في وضع متوافق مع أحكام المادة الحادية والستين من معاهدة برلين. وانتخاب وانتخاب الضبطية والضباط والأفراد من النواحي حسب عدد السكان سيكون جديرا بالشكر والتقدير. إن أساس المحاكم المتنقلة مبين في مذكرة الباب العالي، وكان المفروض أن يباشرها الأرمن على النحو اللازم ،حيث نجد حولها إشارات استفهام. فهل الحكام المقرر تعيينهم سيكونون فى هذه المناصب شرط كونهم قيد الحياة، وهل سيمارسون مهامهم وفقا للشرع أي وفق نظام آخر؟ وكيف سينفذون الأحكام على الأكراد المتوحشين؟ . فالمعلوم هنا عدم جواز إدخال الأكراد المحاربين . ويجب إلغاء أعمال السخرة التي يفرضها الأكراد على الأرمن كما يجب أن يستفيد النسطوريون من الإصلاحات التي ستنفذ بشأن الأرمن. إن المقدار الذي أشير إلى تعيينه للمعارف والمنافع العمومية غير مفهوم على النحو المطلوب لكن تطبيقه على نظام الروميلي وكفاية وارداتها المرهونة لا يمكن تخصيصها لكل الاحتياجات. ولم يرد في مذكرة الباب العالي تصريح لقواعد اللامركزية فيما يتعلق بالأهلي الذين يختلف مذهبهم عن مذهب المركز. ولا يمكن تطبيق أي إصلاح ما لم تحدد فترة مهام الولاة. ومهما بدا في مذكرة الباب العالي جاهزية أوضاع الولاة فإن التصريحات الصحيحة وعدم تحديد صلاحية الولاة يقتضي عدم التدخل حتى في أبسط أمور الولاة على النحو القائم الآن.
ونظرا لعدم كفاية التدابير التي أشارت إليها الدولة العلية في الولايات التي يسكنها الأرمن،

بەڵگەنامەی ژمارە (١) لاپەڕە:٣ (عەرەبی)

فإن المطلوب اتخاذ أعلى درجات المساواة وأوسعها وتشكيل البوليس وحماية الأرمن من الشركس والأكراد. ويجب توسيع مدة مهام الوالي وصلاحياته وبهذه الطريقة تنفذ أحكام المادة الحادية والستين. إن الدول الموقعة لا يمكن أن تعتبر عدد السكان المسلمين منهم والنصارى الذي يبينه الباب العالي بهدف التقليل من أهمية الموضوع صحيحاً. إن دفتر النفوس الذي أعدته بطريركية الأرمن بعيد كل البعد عن الدفتر الذي أبرزته الدولة العلية، فما هي الأسس التي اتبعها الباب العالي عندما قام بتسجيل النفوس، إن الأمر يستوجب قيام الدول الموقعة بتشكيل لجنة فورا لمعرفة العدد الحقيقي للسكان المسلمين والنصارى في الولايات المذكورة . وعلى الباب العالي أن يقبل بصحة قرار اللجنة المحايدة بعد إجرائها إحصاء السكان. وبناء على ما تقدم يجب تصحيح حدود الولايات كذلك. ويجب على الباب العالي القيام بالتدابير العاجلة دون انتظار إجراء إحصاء السكان هذا، كما يجب اتخاذ التدابير العاجلة دون أي تأخير لحماية أموال وأعراض الأرمن من اعتداءات الأكراد...

ومن الواجب اخذ التدابير المالية اللازمة لتحسين حالة قوات الدرك وتوسيع إذن ونفوذ ومسؤلية الولاة في ولاياتهم.

ولا بد الأخذ بنظر الإعتبار، في ختام هذا التقرير، إعطاء الأولوية في إجراء موضوع الإصلاحات المعهودة محليا، ودوليا من قبل الدول التي وقعت عليها وجعلها تحت الرقابة والضمان في المناطق المؤهلة بسكان الأرمن، وربط العلاقات الحسنة معهم.

بەڵگەنامەی ژمارە (٢) لاپەڕە:١ (عەرەبی)

إلى رئاسة كتابة المابين الهمايوني الجليلة

عطوفة سيدي

الظلم والتعدي الذي يمارسه بعض البغاة من قوم الكرد تجاه أفراد ملة الأرمن المتوطنين ببلاد أرمينيا من بين الممالك المحروسة لحضرة مولانا السلطان، والتظلم من الوضع الذي أصبحوا فيه بسبب بعض الموظفين غير الأكفاء والمفسدين، وقيام بعض محرري الصحف بإعطاء معان أخرى غير صحيحة على تظلمهم ونشرهم بعض المقالات ضد الأرمن بعبارات غير لائقة، ومن ضمن هذه الصحف صحيفة ترجمان الحقيقة التي نشرت مقالا في شهر أيار الماضي ادعت فيه أن تظلم الأرمن يخفي وراءه نية مبيتة، وأنهم يشكون من الكرد للترويج لمطالبهم وأن المسألة لا تعدوا كونها حوادث فردية وشخصية، فيقومون بتهويلها ونشرها هنا وهناك. وبذلك أعطت لشكوى ملة الأرمن صفة التزوير الأرمني إمعانا في احتقارهم ، وبهذه الطريقة أعطت لطائفة الأكراد وللجهلة من المسلمين صورة غير صحيحة عن ملة الأرمن.
قمت في حينه برفع شكوى إلى المقام العالي لنظارة العدلية الجليلة بطلب إجراء المعاملة القانونية بحق صاحب امتياز الصحيفة المذكورة، معربا عن أملي القوي بأن ترسل إدارة المطبوعات البهية كتاب إنذار على أقل تقدير. ولكن لم تتخذ ضد تلك الجريدة أي إجراء، ولذلك فإن الأمر لم يقف عن هذا الحد بل وانبرت صحف تركية أخرى وخاصة صحيفة عثمانلى باختلاق أكاذيب أخرى في كل نسخة تقريبا بعد تشجعت من عدم تعرض تلك الصحيفة لأية مساءلة، وصاروا ينعتون ملة الأرمن ورؤساءهم الروحانيين ووجوههم بأقبح الأوصاف والنعوت وباتهام ملة الأرمن بالانحراف عن الاخلاص والولاء وبإخفائها نوايا الحقيقية وباختلاق الشكوى من ظلم غير موجود أصلا، ومحاولتهم إظهار عدد سكانهم في أرمينيا أكثر من عدد المسلمين ، وأنهم بناء على ما سبق سيكونون سببا في حدوث غائلة في المستقبل. وبسبب هذه الحالة قدمت تقارير أخرى إلى الصدارة ونظارات الداخلية والخارجية والعدلية . لكن أهمية وخطورة الوضع اضطرتني للالتجاء إلى عدالة ورحمة حضرة مولانا صاحب التاج والعتبة العليا مولانا السلطان، فوجدت في نفسي الجرأة لتقديم معروضي هذا.
إن غض إدارة المطبوعات البهية طرفها عما تفعله الصحف التركية وتسامحها تجاه تلك

بەڵگەنامەی ژمارە (٢) لاپەڕە:٢ (عەرەبی)

الصحيفة التي ذكرناها يهدف إلى إثارة الحقد والنفور في نفوس المسلمين تجاه الأرمن كما يحرض الأرمن ليقوموا بعمل مماثل تجاه مواطنيهم من المسلمين، وهذا يدعو للأسف الشديد. كما أن هذه الصحف تواصل نشرت المواد التي من شأنها إيقاع أتباع حضرة مولانا السلطان ببعضهم، وبدلا من العمل لتقوية الشعور بالحب والموالاة وزيادة الإحساس بالمواطنة والاستقرار، فهي تعمل على زرع بذور الشقاق والنفاق. وإذا كنت ممن يؤمنون بالمنافع العديدة للمطبوعات ومن المطالبين بإعطاء هذه الصحافة مزيدا من الحرية، وعدم إيقاع العقوبة في أي محرر بأي صحيفة دون محاكمة، فمن غير الجائز أن نسكت عن الصحف التي تنشر مقالات تثير العداء بين المسلمين ومواطنيهم الأرمن، ويسيئون بذلك استخدام وظيفتهم التي يجب أن تكون أساسا لخدمة الدولة والأمة. وإذا كانت الصحف المذكورة تعتبر البرقيات والتقارير المنشورة من قبل بعض الولاة والمدعين العموميين دليلا وبرهانا على عدم صدق شكاوى الأرمن، فإن سوء الإدارة للموظفين في المناطق وخاصة في أرمينيا ومظالمهم وتعدياتهم المغايرة للرضا العالي ثبتت صحتها من التحقيقات التي أجريت من قبل الباب العالي سابقا ولاحقا، بالإضافة إلى أن حالة الفقر والفاقة التي يعاني منها المواطنون الترك والنصارى المجدين والمطيعين بالمناطق تؤكد سوء الإدارة والظلم، كما أن أكثر المعلومات في التقارير التي يتلقاها الولاة ويرفعونها بعد ذلك إلى الباب العالي هي من اختلاق الموظفين المفتقدين للأهلية واللياقة بتأثير من بعض المتنفذين والمتغلبين والأغوات. ولما كانت الأفكار العادلة لحضرة مولانا السلطان تهدف إلى تحقيق الإصلاحات الموعودة فعلا وحقيقة ، فإنه من الواضح والمؤكد ألا تكون لمثل تلك المعلومات أية قيمة لدى الحكومة السنية. إن محاولة الموظفين المحليين بجملة تأويلات لستر الأوضاع غير المرضية أو تخفيفها لم يكن شيئا جديدا بل هي وسيلة متبعة من وقت طويل وسبق أن اشتكت منها بطريركيتنا مرات عديدة. لقد أثبتت الوقائع الأخيرة بأن الأمة والوطن تضررا كثيرا بسبب تصرفات الموظفين الفاسدين والجاهلين الذين تقلبوا في نعم الدولة ولم يعرفوا معنى لتقديم المصالح المشروعة للأهالي على مصالحهم الشخصية غير المشروعة ولم يعرفوا أبدا أن واجبهم هو العمل والسعي لحماية أموال وممتلكات وأمن الأهالي. إنني مع عرض وبيان رأيي بدافع من ولائي ووفائي لسلطاننا العظيم، أرى بهذه المناسبة أن ما أقدمه من عرض وتوضيح فيما يتعلق بالمسألة الأرمنية بصورة مختصرة لا يخلو من فائدة. فعلى نحو ما رفعته كتابيا وشفهيا إلى المقامات العليا أولا

بەڵگەنامەی ژمارە (٢) لاپەڕە:٣ (عەرەبی)

وأخيرا فإن ملة الأرمن المخلصة الوفية التي تحتمي بجناح السلطنة السنية، تشعر بالفخر والاعتزاز من صدقها وولائها وطاعتها للعرش العثماني منذ حوالي خمسمائة عام ولم تنحرف عن هذا السلوك قيد أنملة . ومن المؤكد أنها ستكون حريصة كل الحرص وبدافع من حميتهم ومصالحهم على إبقاء ولائهم صافيا وصادقا لا تشوبه شائبة. لكني أضيف بأن أفراد ملة الأرمن يريدون أن ينعموا بالأمن والأمان في ظل عدالة مولانا السلطان وأن يخصص مقدار كاف من الضرائب التي كلفوا بدفعها لاحتياجات بلادهم وشئونها العامة وتعليم وتربية أطفالهم كي يستفيدوا منها بصورة مباشرة. وفي حالة تعداد السكان الأتراك والأكراد في أرمينيا كلا على حدة فإن الأرمن سيشكلون أكثرية السكان، وسيكون لهم الحق في استخدامهم في شئون البلاد. لذلك فقد لجأوا بواسطتي إلى باب العدالة بطلب تعيين الأكفاء منهم في خدمة الوطن وأن تكون لهم حصة من الحقوق المدنية والحرية الشخصية وأن يعملوا لحماية ملتهم ومذهبهم ووطنهم. فمنذ الجلوس الميمون لحضرة مولانا السلطان نراه يبذل كل جهده واهتمامه للإصلاحات وخاصة أن الخط الهمايوني الذي نشره بمناسبة إصدار القانون الأساسي (الدستور) يؤكد عدم كفاية شكل الإدارة الحالية للحكومة وأنه يجب على الحكومة وضع القواعد السليمة لإدارة شئون الحكم. ورغبة الأرمن عبارة عن رؤيتهم تأسيس إدارة سليمة ومنتظمة في وطنهم ، ولاشيء في ذلك ما يمس العدل والحضارة في شيء، بقي أن نقول بأن تشكيل مثل هذه الإدارة في أرمينيا هو لمصلحة الحقوق المقدسة لحضرة مولانا السلطان في البلاد المذكورة. كما سيكون وسيلة لإحداث الغبطة والسرور في قلوب الأرمن المقيمين في البلاد الأجنبية. لكن الصحف المذكورة لم تفهم أن طلبات الأرمن هي لمصلحة الدولة العلية العثمانية ، لذلك فهي تواصل تفسيراتها المغايرة للحقيقة من جهة وإهاناتها للأرمن بالعبارات الغليظة من جهة أخرى. وقد وجدت في هذه المناسبة الجرأة في طلب توجيه التحذيرات المشددة بحق الصحف المذكورة. والأمر والإرادة لحضرة من له الأمر.

٣ شوال سنة ١٢٩٧ و ٢٧ أغسطس سنة ١٢٩٦(٨ أيلول ١٨٨١)

الداعي

بەڵگەنامەی ژمارە (٣) لاپەڕە:١ (عەرەبی)

تم الرفع للمنظور العالي التقرير الوارد من بحري باشا والي ولاية وان متضمنا بعض الآراء والاستطلاعات المتعلقة بالمسألة الأرمنية التي تخل بأمن واستقرار البلاد ويشغل بالتالي الحكومة السنية، وبعض الملاحظات حول ألوية الفرسان الحميدية. وسيكون في إحاطة حضرة صاحب مقام الخلافة من الاطلاع عليه أن أهم ما يلفت النظر في هذا الأمر هو أن السوق التي جرت العادة على إقامتها في كل شهر تموز من العام في الكنيسة ذات الناقوس(جاكلي كليسة) الكائنة داخل لواء موش، يحضرها الأرمن القادمون من روسيا وإيران وسائر الممالك الأجنبية بالإضافة إلى الآلاف من أرباب المفاسد من الأرمن المقيمين في البلاد السلطانية المحروسة، حيث تصدر المقررات المتعلقة بأعمال الفساد التي يخططون للقيام بها خلال عام وتكليف أعضاء اللجان بتأمين المبالغ اللازمة لمثل هذه الأعمال ، كما يحضر هذا الجمع عدد من أرباب الجرائم وأصحاب السوابق بعد أن يغيروا أسماءهم وأزياءهم ويجرون مشاورات حول الأعمال الفسادية. لذلك فإن الكنسية المذكورة تخضع للمراقبة والترصد الدائمين. ونرى أن من أسباب الحكمة الحكومية إلى إرسال لجنة خاصة لاتخاذ كافة التدابير الانضباطية اللازمة طيلة فترة السوق والعمل للقبض على أرباب المفاسد الذين جاءوا متنكرين، بطرق حكيمة ومتعقلة .

أما فيما يتعلق بالألوية الحميدية، فقد سبق أن لقي ما أوضحناه من الحاجة إلى مفرزة عسكرية يتم اختيار عناصرها من فرسان النظامية ليقوم بتعليم وتدريب الأفراد ليحصل المطلوب من الطاعة والانقياد والنظام، والفوائد والمحسنات المرجوة ، الاهتمام والاعتناء لدى حضرة صاحب مقام الخلافة ، كما علمنا بصدور الإرادة السنية لإجراء ما يلزم، وعليه فلا داعي لعرض رأيي القاصر حول هذا الموضوع، إلا أنه من الحاجة والمصلحة الحيلولة دون الأوضاع التي تؤدي إلى النزاع والتقاتل بين الأفراد والعشائر. ومن البديهي أن ذلك يتوقف ذلك على توثيق ملكية مجموعة من ضباط وأفراد العشائر للبيوت التي يسكنونها والأراضي التي يزرعونها بسندات رسمية. لأن رؤساء العشائر يستغلون هذه الأحوال أي فقدان السندات ليقوموا بطرد الأفراد من القرية متى شاءوا ، مما يجعل هؤلاء مضطرين إلى ترك مأواهم واللجوء إلى داخل إيران أو إلى سائر العشائر العثمانية. ، وأكثر الأكراد الذين يعيشون على التنقل والارتحال هم في ألوية بايزيد وموش وكنج التابعة لولايتي أرضروم وبتليس ومركز لواء ولاية وان . وإذا تم إرسال مأمور خاص من قبل نظارة الدفتر الخاقاني إلى هناك، وتشكيل لجنة برئاسته يكون أعضاؤها من مأموري الدفتر الخاقاني المحلي وأعضاء مجالس الإدارة ومن الجهة العسكرية لإجراء استقصاء عن الطابو في كل لواء ، وتوزيع ما يزيد من

بەڵگەنامەی ژمارە (٣) لاپەڕە:٢ (عەرەبی)

الأراضي بعد الاستقصاء على الأفراد الذي لا يملكون بيوتا أو أراض ، وإسكانهم وتأمين حق تصرفهم بها. عن طريق إعطاء سندات خاقانية موشحة بالطغراء السلطاني. وغني عن البيان والتوضيح أنه إذا تفضل الوالي المشار إليه بالسفر بنفسه إلى هناك لمتابعة تطبيق التدابير المطلوبة، فمن المؤكد بأن النظام والانتظام والانضباط المطلوب سيتحقق في الألوية الحميدية على النحو المطلوب لدى المقام العالي. ونظرا إلى قيام الحاجة إلى تعيين معاون للوالي كيلا تتعطل مصالح الولاية أثناء قيام الوالي المذكور بالتفتيش، وأن غالب باشا وهو من أمراء وعيون وان وسبق أن كان وكيلا للمتصرف وله شهرة ونفوذ واسعين، فإن الموافقة على تشكيل اللجان المذكورة وتعيين غالب باشا معاونا للوالي منوط بأمر وإرادة حضرة مولانا السلطان والأمر لحضرة ولي الأمر. ٢١ شعبان سنة ١٣١٢ و ٤ شباط سنة ١٣١٠

الياور الأكرم

درويش

بەڵگەنامەی ژمارە (٤) لاپەڕە:١ (عەرەبی)

ولاية وان

قلم المراسلات إلى المقام السامي للياور الأكرم دولة المشير درويش باشا

"خاص"

معروض داعيكم الخاص

منذ حوالي ست سنوات أخذت مسألة الأرمن التي ابتدعها البعض من أصحاب الأوهام والخيال شكلا خطيرا وبدأ خطرها يتزايد يوما بعد يوم ، هذا ما تشير إليه الصحف من خلال بعض مقالات التورية، التحركات الجارية في هذا الشأن.

إن ولاية وان التي أتباهى اليوم بأنني واليها، وأقوم بواجبي ومهامي على النحو الرضا العالي لحضرة صاحب مقام الخلافة، هي التي يسكن فيها أعداد كبيرة من الأرمن، وبالتالي، فقد رأيت أن من واجبي ، عرض هذا التقرير حول مسألة الأرمن الذي هو خلاصة وثمرة التحقيقات والدراسات التي قمت بها بصورة متعمقة وعريضة منذ بداية مأموريتي وحتى هذا اليوم.

ذلك بأن غض النظر عما يجري في الساحة أو النظر إليه بعدم الاكتراث أو عدم البحث عن حل ينهي هذه المشكلة في وقتها قبل أن تستفحل الأمور لا يتوافق مع الولاء والوفاء بأي حال من الأحوال.

وعليه فإنني أبادر إلى عرض وتمهيد رأيي العاجز الذي لاح إلى خاطري القاصر حول الموضوع. حيث :

أنني أفهم من التحقيقات والدراسات الجارية بأنه لا يمكن إلا أن نقول بأن الرغبة في الاستقلال لدى الأرمن هو مجرد وهم وخيال استقر في أذهانهم بشكل عام. ومع ذلك فإن الكثيرين من صناديد الرجال عندهم يدركون ويتيقنون بأن الوصول إلى الهدف مباشرة ومن تلقاء أنفسهم أمام قوة القاهرة لحضرة مولانا صاحب التاج أدام الله شوكته وجلال شأنه إلى آخر الزمان بعيد كل البعد عن الحقيقة والتحقيق، لذلك فإن فكرة التمرد لم تأخذ بعد شكلا شاملا.

بەڵگەنامەی ژمارە (٤) لاپەڕە:٢ (عەرەبی)

ولكن ، لا سمح الله، إذا حصلت قناعة لدى الأرمن أو فرصة بإمكانية الوصول إلى الهدف الذي ينشدونه، فإنهم لن يتوانوا عن ارتكاب كل أنواع السوء بشكل عام دون ريب أو شك.

وإذا كانت هذه هي الحقيقة ، فإن المنافع التي يريد تحقيقها رؤساء الفساد من إقناع وإغراء بعض الشباب بأنهم فدائيون ودفعهم نحو الجريمة ما هي إلا وهم وخيال ولا يمكنهم تحقيقها بمفردهم ، وغاية ما يصبون إليه هي أن تنظر أوربا إليهم نظرة المظلومين من قبل الحكومة العثمانية فهم يتمردون على الحكومة لأنهم لا يتحملون هذا الظلم ، وأن هؤلاء النصارى المظلومين يحتاجون للعون والمساعدة. فهم يبحثون عن حام يحميهم . وما تسعى إليه زمرة الأشرار عندهم في الليل والنهار هو لتحقيق ذلك ليس إلا. لقد دأبت مطبوعات بعض الدول من أمثال إنجلترا وأمريكا وفرنسا واليونان ورومانيا على توجيه التهم الجائرة ضد الإدارة العادلة للسلطنة السنية، فقد تعودت على نشر الترهات والأكاذيب حول المسألة الأرمنية. والهدف من ذلك هو لفت أنظار الأجانب نحو الأرمن . حيث تبين من التحقيق أن الكتاب الأجانب الذين يكتبون عن المسألة الأرمنية ينالون مبالغ كبيرة من المنظمات الفسادية التي لها علاقة بهذه المسألة.

ولذلك فإنني صنفت كتاب هذه الصحف وهم أجدر بأن يعرفوا بمجموعة الأكاذيب وبدعاة الكذب إلى قسمين:

القسم الأول : وهم الذين سفروا إلى الديار الأجنبية من الممالك السلطانية بهدف تحصيل العلوم وبقوا هناك وأصبحوا على رأس الصحف هناك، وكذلك الأرمن العثمانيون الذين ارتكبوا الجرائم السياسية أو الشخصية في وقت من الأوقات ثم فروا إلى البلاد الأجنبية تخلصا من العقوبة التي يوجبها القانون. ومنهم مغرديج برتقاليان التوقادي الذي يصدر في مرسيليا صحيفة "أرمينيا"

والقسم الآخر: هم أجانب في الأصل وقد أغرتهم الليرات الذهبية من منظمة "هنجاق" التي كان مركزها في مدينة أثينا ثم انتقلت إلى لندن للحصول على مزيد من المساعدات من الإنجليز.

وبذلك لا يبقى هناك أي شك أو شبهة في كونها من آثار الخيال والافتراءات.

بەڵگەنامەی ژمارە (٤) لاپەڕە:٣ (عەرەبی)

ولا يخفى على مقامكم السامي في أن الأماكن التي يراد أن يمارس لعبة الأرمن فيها داخل الممالك السلطانية هي ولايات أرضروم و وان وبتليس وديار بكر وسيواس وأطنه ، كما أن هناك أماكن خارج الحدود تحولت إلى بؤر للفساد وهي "دير ديريك" داخل الحدود الإيرانية وعلى بعد ساعتين ونصف الساعة من حدود وان و "دير الكنائس الثلاثة" القريب من مدينة روان الروسية ، ومدينة تفليس.

وفيما عدا ذلك هناك بعض القصبات في إيران مثل"رومية" و "خوي" و" سلماس" و" هفتوان" و"كهنه شهر" و"تبريز" و " سنة" و "ديلمان" يعيش فيها القسم الأكبر من أرمن هذه المناطق وهم "الفدائيون" الذين ارتكبوا أعمالا ممنوعة قانونا ثم فروا إلى هذه الجهات. لكنهم أخضعوا قبل ذلك لدورات تعليمية من قبل رئيس المفسدين قريميان الموجود في "الكنائس الثلاثة" ، وبعد ذلك انتشروا في تلك المواقع ليقوموا بالاعتداءات على الحدود السلطانية كلما وجدوا الفرصة إلى ذلك.

وهناك دير بداخل موش يعرف بـ" الكنسية ذات الناقوس" حيث يعتقد الأرمن بأن أحد الحواريين مدفون في هذا الدير، وقد استخبرنا عن أن هذا الدير يبدي اهتماما كبيرا بالمسألة الأرمنية، حتى أن الآلاف من الأرمن من روسيا وإيران ومن الممالك المحروسة يفدون في شهر تموز من كل عام إلى هذا الدير ليشهدوا السوق التي تقام فيها ، ويعقدون الاجتماعات ويصدرون القرارات عما يجب فعله خلال عام واحد ويجمعون المبالغ اللازمة ويقدمونها لرئيس المنظمة وأعضائها لتنفيذ هذه المقررات.

وبناء على ما تقدم فإنه عند إخضاع الدير المذكور للمراقبة والترصد الدائمين وخاصة أثناء الاجتماعات وإقامة السوق يتبين كيف أن أرباب الجرائم والأشرار من أعضاء تلك المنظمة يحضرون هذه الاجتماعات متخفين في أزياء وأسماء مختلفة . فيمكن بعد ذلك إلقاء القبض عليهم والحيلولة دون حضور مثل هذه الاجتماعات.

كما أنه ليس لأحد أن ينكر ما لتشكيل كتائب الفرسان الحميدية بأمر من حضرة مولانا صاحب التاج من عشائر الأكراد في ولايات أرضروم وبتليس ووان و ديار بكر من فوائد عظيمة في زيادة المكنة للدولة ورفع شأن قوتها، ومن الواجب الحتمي من الناحية الدينية والوطنية بذل القدرة على تحقيق النظام والانتظام لهذه الكتائب، ومن واجبي أيضا بيان الحاجة إلى القيام بالإصلاحات التي تحتاج إليها في الوقت الحاضر والمستقبل.

بەڵگەنامەی ژمارە (٤) لاپەڕە:٤ (عەرەبی)

لأنه إذا تعرضت أعمال الإصلاح وما تحتاج إليه بعض هذه الكتائب إلى تأخير أو تعويق ، فإن التدابير التي تتخذ بعد ذلك قد لا تعطي النتائج المرجوة بسهولة.
إن الجهل لدى بعض رؤساء عشائر الأكراد وأمرائها يدفعهم إلى القيام ببعض الأعمال. ومن أن النصائح التي تبذل في هذا الشأن وبيان أن مثل هذه التصرفات قد تؤدي إلى النتائج السيئة، وأن الرضا العالي يتطلب سلوك طريق الرشد لم تؤدي إلى النتيجة المرجوة ، لذلك نجد بين فترة وأخرى أعمال القتل والجرح ونهب الأموال والاعتداء وغير ذلك.
إن بعض رؤساء وأمراء العشائر الكردية الذين يقومون بمثل هذه الأفعال المرفوضة على مرأى ومسمع من أصحاب النوايا السيئة في أوربا الذين وجهوا أنظارهم نحو بلادنا مستغلين مسألة تالوري التي انتهت- مع أنهم تشرفوا بحمل صفة العساكر- يرون أن كتائب الحميدية هذه تتناقض مع مصالحهم الخاصة فيطلقون كثيرا من الافتراءات التي لا تخطر على بال بهدف إسقاطها من نظر حضرة مولانا السلطان. لذلك فإن القيام بتأديب هؤلاء ضمن دائرة القوانين سيؤدي إلى كثير من المحسنات.
لأن الأكراد يمكن إصلاحهم بقليل من الجهد، فإن النقص الذي يبدو عليهم ناشئ عن الجهل والوحشة المتولدة عنه. حيث يمكنني القول بأن رفع هذه النقائص عنهم وهم المعروفون بالفطنة والذكاء الفطري يحتاج إلى قليل من الجهد والعمل.
وأمر آخر يجب الانتباه إليه هو أن أكثر الضباط وصغار الضباط باستثناء رؤساء العشائر وأمرائهم لا يملكون سكنا. ويعتبر عدم وجود سكن يؤويهم من مصادر السوء الذي يلجأون إليه.
هذه الحالة ناشئة من عدم اهتمام الحكومة في السابق بأمر الإسكان وما يتوقف عليه من معاملات الطابو.
فلو ساءت العلاقة بين ضابط أو عدد من الضباط في كتائب الفرسان الحميدية مع رئيسهم في أي ولاية من الولايات، فأنهم يحملون بعض الحاجيات الخفيفة ويدفعون ما يملكونه من بعض الدواب والمواشي خارج القرية التي يسكنونها والكتيبة التي يتبعونها صوب عشائر إيران، ويبقون هناك مقابل إعطاء رئيس تلك العشيرة رأسا أو رأسين من الغنم. هذا

بەڵگەنامەی ژمارە (٤) لاپەڕە:٥ (عەرەبی)

الوضع يؤدي إلى تناقص عدد المسجلين في الكتائب بالإضافة إلى تعذر إحضار العدد المطلوب من الفرسان الذي تعهد به رئيس العشيرة حين الاجتماع.

وإذا عرفنا أن قضية السكن هذه باتت سببا من أسباب وقوع الخلاف والاعتداء بين العشائر، وذلك بفعل التحريض والإغراء الذي يمارسه من رحل إلى العشيرة الأخرى، أدركنا مدى السوء والخطورة في عدم تأمين مساكن لهؤلاء.

ومع ذلك فلا ينكر أيضا تسبب بعض رؤساء العشائر في النزوح هذا ، لأن البيوت التي يسكنها ضباط وأفراد العشائر والأراضي التي يفلحونها ويزرعونها ليست في ملكهم بموجب الطابو ، فما أن يقول لهم رئيس العشيرة" هيا! ليس لك أن تسكن في قريتي! لا يجد بحوزته ما يبرزه من سند لإثبات حقه فلا يجد بدا من ترك مأواه هذا ويلجأ إما إلى إيران أو إلى داخل العشائر العثمانية الأخرى.

وحاصل القول بأن ما نراه من الفوضى وعدم الانتظام في بعض العشائر ناشئ بالدرجة الأولى عن عدم وجود المساكن . والحل في رأيي هو تأمين مأوى ومسكن لمن لا مأوى لهم وإعطائهم قطعة أرض وتسجيل ملكيتهم لها في الطابو. وتطبيق ذلك منوط برأي مقامكم العالي.

وعلى نحو ما هو معروف لدى مقامكم العالي، بأن الجندية هي الأساس في الحفاظ على الممالك والأوطان وأساس الجندية هو الطاعة والانضباط. وعليه يتعين بذل الجهد لترسيخ مفهوم الطاعة والانضباط واتباع الأوامر واجتناب النواهي بالإضافة إلى الأدب والتربية العسكرية لدى أفراد هذه العشائر.

والواقع فإن كل أمراء وضباط الجيش النظامي الموجودين في كل كتيبة بصفة قائد" الجزء التام" يتصفون بصفات ومزايا كلمة العسكرية ، ويملكون من المعلومات التي تمكنهم من تدريب وتعليم العسكرية للعشائر. هذا أمر مسلم به لدى الجميع. ولكن هيهات من ذلك فالأمراء والضباط والأفراد من العشائر لم يروا ما لدى الأفراد العسكريين النظاميين ولم يتعلموا منهم النظام والطاعة المطلوبين.

وأعتقد بأنه من المستحسن أن يكون كل كتيبة مفرزة من عشرين فردا من النظامي برفقة قائد الكتيبة من الجيش النظامي يدربون الأفراد ويعلمونهم العسكرية. ومن المؤكد بأنهم جميعا وخلال فترة قصيرة يطبقون الآداب والتربية العسكرية التي يتخلق بها قوادهم،

به‌ڵگه‌نامه‌ی ژماره (٤) لاپه‌ڕه:٦ (عه‌ره‌بی)

ويجتنبون بعد ذلك القيام بأية أفعال أو تصرفات مغايرة للرضا العالي، فيتعلم الضباط الصغار والأفراد معنى الطاعة والانقياد، وبفضل ذلك تحدوهم الرغبة بتعلم وتعليم ما يلزم معرفته من قبل كل عسكري.

ومع ذلك فإن الفوائد والمحسنات التي تحققها التدابير المقترحة لا تبقى عند هذا الحد، بل تضع هذه التدابير حدا لما يصدر عن بعض العشائر من أقاويل ويضخمها الإيرانيون، ويقوم الأجانب عادة بنشرها بعد كثير من الإضافات عليها. ونأمل من الله تعالى أن تؤدي رغبة مولانا ظل الله في الأرض في تشكيل هذه الألوية إلى فوائد عظيمة وتكون عامل قوة ، وتكون ردفا للتوفيقات الإلهية التي ينعم بها على مولانا السلطان .

وسيكون الصواب فيما يصدر من الإرادة السنية لحضرة أمير المؤمنين ، وقد وجدت في نفسي الجرأة لتقديم هذا التقرير بدافع من عبوديتي وإخلاصي، وهي مجرد معلومات . والأمر لحضرة ولي الأمر والإحسان. 3 شعبان سنة 1312 و17 كانون الأول سنة 1310

والي وان

الفريق بحري باشا

نەخشەی کوردستان

نەخشەسازی و بڵاوکردنەوە

د. عەبدوڵڵا غەفوور
بەشی جوگرافیا/ کۆلێژی ئەدەبیات

هەندێ کەس، بێ ئەوەی شارەزایی لە زانستی کارتۆگرافیا و جوگرافیا و بگرە مێژوودا هەبێت، بە خەیاڵی خۆی سنووری نێوان کوردستان و وڵاتانی دەوروبەر لەسەر نەخشەیەکی رۆژهەڵاتی نێوەندا دەکێشێت و بڵاوی دەکاتەوە. هەر ئەوەش وای کردووە کۆمەڵێک لە نەخشەی بێ سەروبەر و جیاواز بە سنووری نێودەوڵەتی لە ئارادابێت. مەبەستی من لەو وتارەدا، دەستنیشانکردنی لایەنی باش و خراپیی نەخشەکان نییە، بەڵکو باسکردنە لە چۆنێتی کێشان و بڵاوکردنەوەی ئەو نەخشەیە کە خۆم لەسەر بنەمای مێژوویی و جوگرافی و ئابووری و کۆمەڵایەتی، کێشاومە و لە لایەن وەشانخانەی ئاپێک لە ستۆکهۆڵم و لە ساڵی ٢٠٠٠دا بڵاوکرایەوە (نەخشە١).

سەرەتای ئاشنابوونم بە نەخشەی کوردستان بۆ شەستەکانی سەدەی بیست دەگەڕێتەوە. روونتر بۆ سەرەتای ساڵی ١٩٦٣ کە لە عێراقدا لە زانکۆی بەغدا کۆلێژی پەروەردە بەشی جوگرافیا خوێندکار بووم.

نەخشەی کوردستان لەو سەردەمەدا، لەبەر ئەوەی بۆ عێراق بۆنی جیابوونەوەی لێ دەهات بە دەستی هەر کەسێک و بە تایبەتی خوێندکاران بگیرابوایە لە لایەن ئاسایشی ئەو وڵاتەوە، جگە لە راپێچکردن بۆ گرتووخانە تووشی ئەشکەنجەی بەدەنیش دەکرایەوە. لەگەڵ ئەوەشدا، لەبەر ئەوەی ئەوەندە تینووی نەخشەی کوردستان بووم، مەترسی لەو شێوە لە خەیاڵی مندا جێگەی نەدەبۆوە.

دەستمکرد بە کۆکردنەوەی ئەو نەخشانەی لە کتێبان بڵاوکرابوونەوە و ئەوانەی لای خوێندکاران و نووسەران و خەڵکی هەبوون. مەراقی من بۆ نەخشەی کوردستان لەناو دۆستانم دەنگی دابۆوە. هەر ئەوەش بوو وای لە برادەرانم کردبوو هەر نەخشەیەکیان دەست بکەوتبوایە یان کە لای کەسێک هەیە دانەیێکیان بۆ دەهێنام یان هەر نەبوایە شوێنەکەیان بۆ دەستنیشان دەکردم و منیش، هەر

چۆنێک بوایە، خۆم دەگەیاندێ. پاش نیوڕانەیەک کرێکار بە هەشتاوی بە پیلەوە هات و نەخشەیێکی رەنگ سووری لە باغەری دەرهێناو" ئەوە بۆ تۆ باشە" و دایە دەستم.

برادەرەکانم بیستبوویان نەخشەیەکی گەورەی کوردستان لە یەک لە دووکانەکانی شاری هەولێر دەفرۆشرێت. منیش بۆ ئەوەی بە شوێنەکە بکەوم پرسیارم لەو و لەو دەکرد. وەلی، لە ترسی ئاسایش، کەسیان دووکانەکەیان بۆ هەڵنەدەدام. پاش ماوەیەک زانیم ئەو دووکانەی دیوار بە دیواری بینایەیی قوتابخانەکەی بەرامبەر بەریدی کۆن (*) بوو.

رۆژێکیان لە خاوەن دووکانەکە بە ژوور کەوتم و یەکسەر گوتم هاتووم بۆ نەخشەی کوردستان. دووکاندار هۆپێکی لە خۆ زانی ــ نەخشەی چی و کێ پێتی گوتووە نەخشە لێرە دەفرۆشرێت ـ بۆ نەخشەکە هاتووم و ئەوەندەی بخوازێت پێت دەدەم. بەس دانەیەکم لە نەخشەکە دەوێت. دووکاندارەکە دیتی من وا رشتم کەمێک شلی کرد ــ باشە وەلی ئیمرۆ نا یەک دوو رۆژی تر وەرەوە بزانم دانەیەکت بۆ پەیدا ناکەم. وەلی یەک دینار نرخیتی. تۆ بۆم پەیدا بکە و خەمی پارەت نەبێت. ئەرێ بەڕاست ناوت چییە. ناوی خۆم و باو و باپیرم پێ گوت و لە دووکانەکە دەرچووم. دوای دوو رۆژ بە ماتەماتە بۆ دووکانەکە چوومەوە و پارەکەم لە دەستی نا ئەویش نەخشەکەی دامێ ــ نابیت بە هیچ شێوەیەک ناوم بینی دەنا هەردووکمان تێ دەچین. ئەو ترسی لە من هەبوو. منیش لە ئەوم هەبوو. وەلێ کە نەخشەکەم لەماڵەوە لێک کردەوە وەکو ئاوێکی تەزیوم پێ دابکرێت وابوو. لەبەر ئەوەی هەمان ئەو نەخشەی کتێبی خلاصەیکی تاریخی کورد و کوردستان بوو. وەلێ گەورەکراو بوو.

خەیاڵی نەخشەی کوردستان، دوای ئەوەی لە ساڵی ١٩٧٣ بۆ خوێندنی دکتۆرا بۆ مۆسکۆ چووم لە مێشکمدا بە تینتر بوو. ئەوە بوو لە هەر ئەو کتێبخانەیەک ئەتڵەسی یان نەخشەی رۆژهەڵاتی نێوەندی لێ بووایە، یەکسەر و بەنهێنی سنووری کوردستانم لە سەر نیشانە دەکرد. رۆژێکیان خوێندکارێکی کورد لە کتێبخانەی ئینەسترانی لیتراتوورە لە مۆسکۆ چاوی بە یەک لەو ئەتڵەسانە کەوتبوو کە من

* ئەو بینایە لە ساڵی ١٩٦٣دا حەرەس قەومییەکان کردبوویانە گرتووخانە و بەندکراوەکانی ئەندام و لایەنگرانی حزبە سیاسییەکانی ئەو سەردەم بوو. دواتر بینایەکە رووخێندراوە و زەوییەکەی کراوە بە حەوشی پارێزگای هەولێر.

سنووری کوردستانم لێ دەستنیشانکردبوو، یەکسەر زەینی بۆ ئەوە چووبوو کە من ئەو کارەم کردووە.

نەخشەیەکی ڕۆژهەڵاتی نێوەندم لە بازاڕ کڕی و دەستم دایە قەڵەمێکی ڕەنگ سوور و وەک هەمیشە سنووری کوردستانم لەسەر نیشانە کرد. بۆ ئەوەی کوردستانی لێ دەربێنم دەبووایە کەسێکی شارەزا لە نەخشەسازی پەیدا بکەم. سەرەتا خوێندکارێکی کورد، کە کاری بازرگانی لە مۆسکۆ دەکرد، قەولی ئەوەی پێدام خۆی ئەو کەسە بدۆزێتەوە و خەرجی کێشان و چاپکردنی لە ئەستۆ بگرێت. وەلی، لەبەر ئەوەی هەر یەکەو مەبەستێکمان لە نەخشەکەدا هەبوو، ئەو بۆ ناو و منیش بۆ زانست، قسەمان یەکی نەدەگرت. ئەو دەیویست ملکەچی ئارەزووەکانی بم منیش ملم نەدەدا. هەموو جارێ دەیگوت" دوو سەڵک لە مەنجەڵێک جێگەیان نابێتەوە" ئاخرەکەی ئەو لە قەولی خۆی پەشیمان بۆوە و منیش کەوتمەوە سۆراغکردن بۆ دۆزینەوەی شارەزایەک لە نەخشەسازیدا.

ناوی بەرپرسی نەخشەی لە فەرمانگەییێکی دەوڵەتدا و لە مۆسکۆ بۆ هەڵدام و منیش دۆزیمەوە. لەسەر ئەوە ڕێک کەوتین نەخشەییێکی سیاسی ــ ئیداری ڕۆژهەڵات، لە شوێنی کارەکەی، کۆپی بکات و بیدات بە نەخشەسازێک کە لای ئەو کاری دەکرد. منیش هەقدەستەکەی، کە هەزار دۆلارێک بوو ؟، بدەم. ڕۆژێکیان ژنێک، بە مەبەستی ئاشنابوون بەکارەکە و داواکارییەکانم، بۆ نهۆمی ١٨ (فاکولتێتیی جوگرافیا لەو نهۆمەدایە) لە زانکۆی مۆسکۆ هات. نەخشەی ڕۆژهەڵاتی نێوەندم بۆ لەسەر مێزێک پان کردەوە و باسی ئەوەم بۆ دەکرد کە چۆن کارەکەی بکات. لەو قسانەدا بووین بەرپرسی خوێندکارانی بیانی لە فاکولتێتیی (بەش. فەکەلتی. دانشگەدە) جوگرافیا پەیدا بوو.

خەریکی چیت؟

نەخشە.

نەخشەی چ وڵاتێک؟

کوردستان.

کارێکی زۆر مەترسیدارە. ها دەتەوێت خاکی ئێران. تورکیا. سوریا. عێراق لەت بکەیت.

خاکی کەس لەت ناکەم.

ئەدی چی دەکەیت ئەوەتە نییە کوردستانی لەسەر نەخشە دیاری دەکەیت. چی کوردستان هەیە؟

ژنـە، دوای چەنـد ڕۆژان، بـە خـۆی و نەخشـەیێکی لوولـدراو بـۆ ماڵـەوە لـە گەڕەکی رامنکی هات.

نەخشەکەم تەواو کردووە. بۆ ئەوەی کەموکوری تێدا نەبێت تەماشای بکە.

تەماشای چی بکەم. جگە لە شارە هەرە گەورەکانی کوردستان ئـەوانی دیکـەی تێدا نەبوو.

سنە کوا ؟ هەولێر کوا ؟ مەلاتیە کوا ؟ ئیتر دەیان شاری دیکە.

باشە تۆ شوێنەکانیان دەستنیشان بکە و من خاڵیان بۆ دادەنێم.

ئەو ناوانە لە هەموو نەخشەیێکی جوگرافی گشتیدا هەیە. ئەو نەخشە ئیداری ـ سیاسی نییە. بەڵکو نەخشەیێکی تۆپۆگرافی بە پێوانە بچووکە و گەورە کراوە.

ئەوەیان بە من داوە و منیش کارم لەسەر کردووە. سبەی لـەسـەر ئیش باسـی ئەو گرفتانە لەگەڵ بەرپرسەکە دەکەم.

دەرکەوت نەخشـەیێکی تۆپۆگرافییـان گـەورە کـردووە. دەیانـەوێت هـەر چۆنێـک بێت منی پێ رازی بکەن و ئەوانیش پارەی خۆیان وەرگرتووە.

داوای پارەکەم کردەوە.

دوای حەفتەیەک پارەکەم وەرگرتەوە. وەلێ ٢٥ پرۆسێنت، لەبەر ئـەوەی دۆلار هەستابوو، کەمتر لەوەی من پێشی یەک مانگ دابووم.

ئەو جارەش بەخت یار نەبوو. نەخشەی کوردستان لە دایک نەبوو.

کێشانی نەخشەی کوردستان، لەبەر ئەوەی بە ئەرکێکی نیشتمانی و نەتـەوەییم لە قەڵەم دەدا، لەگەڵ خۆم بۆ سوێدم برد.

ڕەشنووسـی نەخشـەی کوردسـتانم، بـە هـەر شـێوەیەک بـوو، تـەواوکرد. بـۆ ئـەوەی بـە کۆمپیوتـەر بیکـەم، دەبوایـە، لەبـەر ئـەوەی خـۆم لـێم نـەدەزانی. کەسـێک بۆکـاری تـەکنیکی بدۆزمـەوە. لەگـەڵ کـوڕێکی هـەولێری دانیشـتووی سـتۆکهۆڵم کـە چەنـد سـاڵ بـوو خـەریکی ئـەو کـارە بـوو و نـاوی دەرکردبـوو بـە ٢٠ هـەزار کرۆن (نزیکـەی ٧٠٠٠ دۆلار) ڕێکـەوتم. وەلــێ ئــەو، لەبــەر ئــەوەی پێشــتر کــاری وای نـەکردبوو، هیچـی لـەو کـارەی مـن نـەدەزانی. سـەرەتا، بـۆ ئـەوەی کارەکـەی بکـات، دەبوایە خۆی فێری پرۆگرامی ئیلوستراتۆر بکات. بۆ ئەو مەبەسـتە پرسـیارمان لـە سوێدی و لە خەڵکی دیکە دەکرد. تاکو وای لێ هات بە کەمێک زەحمەتییەوە ئەوەی بۆ نەخشەکێشان پێویست بوو فێری بوو. لەسەرخۆ کارەکەی دەکرد و لە ئیشـەکە باشتر دەبوو. وەلێ، من پێم دەگوت ئەو خەتـەم وا بـۆ بکێشـە ئـەو خاڵـەم بـۆ وا لـێ بکە. ئێرەم بۆ لەتلەت بکە. ئێرەم بۆ ڕەنگ بکە. ڕەنگەکـەی کاڵ بێت. دواتر دەسـتی

بە منگەمنگ کرد. من ئەو نەخشەی دەکەم و دەبی ناوی منیش لەسەر نەخشەکە بێت ـ تۆ چیت بەسەر ئەو نەخشەدایە؟ پارەی خۆت وەرگرتووە. هیچ کارێک بەبێ ڕێنماییکردنی منیش پێت ناکرێت. تۆ هی ئەوە نیت نەخشەسازی بکەیت. ئاخرەکەی ئەوەندە پارەی لەسەری ڕێک کەوتبووین لە دەستم نا و کارەکەشی نەکرد. نەخشەی کوردستان ئەو کەڕەتەش دونیای ڕۆنی نەبینی.

وەشانخانەی ئاپێک لە ستۆکهۆڵم زانیبووی کە من خەریکی کێشانی نەخشەی کوردستانم و بۆم تەواو ناکرێت. ئەویش لەبەر هەستی کوردایەتی و قازانج پێشنیازی کرد ڕەشنووسەکەی بۆ فەرمانگەی نەخشەکێشان لە ستۆکهۆڵم بەرین بۆ ئەوەی بۆمان تەواو بکات. بە دووان سەردانی ئەو شوێنەمان کرد. ئەوانیش دوای ئەوەی من بە کوردی باسی شتەکانم بۆ خاوەن کارەکە دەکرد و خاوەنی وەشانخانە بە سوێدی بۆ کابرای دەگوتەوە، داوای ١٥٠ هەزار کرۆن (نزیکەی ٢٢ هەزار دۆلار) ی کرد. پارەکە، لەبەر ئەوەی بۆ وەشانخانەکە زۆر بوو، دەستمان لە کێشانی نەخشەکە هەڵگرت.

نەخشەی کوردستان، وەکو خۆم ئارەزووی دەکەم، جگە لە خۆم بە کەسی دیکە نەدەکرا. کۆمپیوتەرەکەم، کە بۆ ئەو مەبەستە بە ٥ هەزار کرۆن لە کوردێکی کەرکووکی دانیشتووی ستۆکهۆڵم کڕیبوو و کوڕە هەولێرییەکە کاری لەسەر دەکرد، بۆ نینسهامن هێنایەوە. وەلێ کە دەستم دایێ، لەبەر ئەوەی هیچم لێ نەدەزانی، دەستم دەلەرزی و سەری گێژ دەکردم. کێشانی خەتێک، کە خەڵکی دیکە بە داگرتنی یەک دوگمە و نیو چرکە دەیکرد، دوو سێ ڕۆژی دەبرد. جاری واش هەبوو هەر بۆم نەدەکرا. پرسیارم لە سوێدییان دەکرد. ڕۆژێکیان بۆ لای ژنێک چووم ئەویش سەری لێ دەرنەکرد و گوتی" باشە تۆ ئەوەت بۆ چییە؟". دواتر چەند کەڕەت بۆ لای کوڕێکی هەولێری (مەحموود خۆشناو) چووم و هەندێ شت لەو فێربووم. ئیتر بەرەبەرە فێری ئەو فونکشانە لە ئیلوستراتۆر کە بۆ کاری نەخشەکێشان پێویست بوو فێر بووم. کارەکانم خێراتر لەبەر دەڕۆیشت. وەلێ، کێشەی نووسینی ناوەکانم بە کوردی، لەبەر ئەوەی ئیلوستراتۆر ئەوکات هەر بە ئینگلیزی دەینووسی، بۆ چارەسەر نەدەکرا و چەند کەڕەت، سەردانی ناوبراوم کردەوە ئەویش بۆی نەدەکرا. ئەو کێشەیە یەک لەو هۆکارانە بوو کە ناوەکان بە کوردی لاتینی بنووسرێت.

نەخشەی کوردستانم، دوای چەند مانگ لە کاری شەووڕۆژی و بە زەحمەتێکی زۆرەوە، تەواو کرد و بۆ چاپم ئامادە کرد. هەنگین وەشانخانەی ئاپێک پێشنیازی

بڵاوکردنەوەی نەخشەکەی کرد و خەرجی چاپکردنی لە ئەستۆگرت. ئەوە بوو بە ١٠ هەزار کرۆن (نزیکەی ٨٠٠ دۆلار) هەزار دانەی لە چاپخانەیەکی ئەهلی لە ستۆکهۆڵم چاپ کرد. رۆژی هەینی ریکەوتی ١٧ مارتی ساڵی ٢٠٠٠، رۆژی تەواوبوونی چاپ، دانەی خۆم وەرگرت. دەرچوونی نەخشەکە، بۆ کوردستان سەپاندنی ناسنامە و بۆمنیش پێداهاتنی تەزووی خۆشی بە جەستەوە بوو.

نەخشەی کوردستان، دوای تەواوبوونی لە چاپ، لە وڵاتانی ئیسکەندناڤیا بڵاوبۆوە. سەد دانەییکی بۆ ئەڵمانیا ناردرا و دانەشی لێ گەیشتە بەریتانیا و فەرەنسا و ئیتالیا و وڵاتی دیکە.

بردنەوەی نەخشەی کوردستان بۆ ناو وڵات، لەترسی کێشەی خاڵی هاتن و چوون لە فرۆکەخانەکانی ئەنقەرە و تاران، ئینجا خاڵی پشکنینی برایم خەلیل و حاجی ئۆمەران و باشماخ، درەنگ گەیشتە کوردستان. دوو کەس کاتی گەڕانەوەیان بۆ هەولێر نەخشەکەیان لەگەڵ خۆ بردبوو. یەکەکیان لە خاڵی پشکنینی خابوور کوڕێکی هەولێری (دیلان)، سەرەڕای سزای مادی ئەوەندەی حەز بکەی بەر شلاق و شاپی پۆلیسی گوومرگی سنوور کەوتبوو. بە حەنەکەوە، هەر نەبێت پارەکەم بدەوە. ئێشەکەش با بە قوربانی تۆ بیت. ئەویدیکەیان مامۆستاییکی زانکۆی سەلاحەدین کۆلێژی زمان (د. جەمشید حەیدەری) بوو. نەخشەکەی بە قەدکراوی خستبووە ژێر روکزاک (جەنتای پشتی)ی یەک لە منداڵەکانی و لە خاڵی سنووری خابوور بێ کێشە دەربازی کردبوو.

نەخشەی کوردستان، چەند کەرەت بەو بێ رەزامەندی و ئاگاداری وەشانخانەی ئاپێک و من لە ئەوروپا و کوردستان، لە لایەن دامودەزگای فەرمی و ئەهلی و کەسان چاپ کراوەتەوە.

یەکەم. وەشانخانەی ئاپێک.

وەشانخانەیەکی کوردییە، خاوەنەکەی لە نەوەی ئەو کوردانەن کە کاتی خۆی بۆ ئەستانی قونیا لە رۆژئاوای تورکیا، دوورخراونەتەوە. کاری چاپەمەنی کوردی و سویدی دەکات. ئەو وەشانخانە دوای تەواوبوونی نەخشەکە لە بازاڕدا، بە هەمان ئەندازە و بێ دەستکاری و لەسەر پلیتی چاپی یەکەم، نزیکەی هەزار دانەی دیکەی لە نەخشەکە چاپ کردەوە. پاداشتی من بە هەردوو جاران ١٠٠ دانە بوو.

دووەم. وەشانخانەی بەرفین

وەشانخانەیەکی کوردییە، لە شاری کیۆلن لە ئەڵمانیادا. خاوەن و کارمەندەکانی لەو کوردانەن کە لە باکووری کوردستانەوە بۆ ئەوێ کۆچیان

کردووە و کاری چاپەمەنی دەکەن. ئەو وەشانخانەیە بێ رەزامەندی و ئاگاداری وەشانخانەی ئاپێک و من نەخشەی کوردستانی، دوای سڕینەوەی ناوی ئێمە لە ساڵی ٢٠٠٦دا و نووسینی TELDA verlag Medeni Ay 0172|5864857 بڵاوکردەوە. لە وەڵامی تەلەفۆنی ئێمەدا ئەوەی نەخشەکەی چاپ کردووتەوە ئێستا لێرە کار ناکات و بێ ئاگاداری وەشانخانە ئەو کارەی کردووە. بێ ویژدانییەکی گەورەی لەگەڵ وەشانخانە و دانەری نەخشەی کوردستان کردووە.

سێیەم. گۆران جەلال

نەخشەی کوردستانی، بە مەبەستی چاپکردنەوەی لە کوردستاندا، لە جەمشید حەیدەری خواستبۆوە. نەخشەکە، لەبەر ئەوەی کاتی خۆی بە قەدکراوی گەیاندرابۆوە کوردستان، خراپ گەچرابوو و شوێنی قەدەکان بە رووی نەخشەکەوە دیاربوو و نە دەشیا بەو شێوەی هەیە کۆپی بکرێتەوە. کارمەندێکی چاپخانەی پەروەردە لە هەولێر بە ناوی زاگرۆس ، کە ئەوەی بیستبوو، نەخشەکەی سکان کردبوو. پاشان بە فۆتۆشۆپ شوێنە گەچراوەکانی کە گەلێک زۆربوون یەک بە یەک لابردبوو. نەخشەکەی، دوای ماندووبوونێکی زۆر، ساف کردبوو و بۆ کۆپیکردنەوەی ئامادەی کردبوو. لە ساڵی ٢٠٠٥دا و لە هەولێر سێ هەزار دانەی بێ دەستکاری و بە زیادکردنی مافی چاپکردنەوەی بۆ (گۆران جلال) پارێزراوە لێ کۆپی کردبۆوە. وەلێ لەبەر ئەوەی بە لاتینی بوو و کەمێک درەنگ لە چاو ئەو نەخشەیەیی بازاڕێکی سلێمانی بە مەبەستی پوول پەیداکردن خستبووە بازاڕەوە، رەواجی کەم بوو.

چوارەم. فەرهەنگخانەی سلێمانی

فەرهەنگخانەی ناوبراو، پێشنیازی چاپکردنەوەی نەخشەی کوردستان و چاپکردنی نەخشەی باشووری کوردستانی کرد. بە مەرجێک ناوەکان لە شوێنی لاتینی بە کوردی بنووسرێنەوە. نەخشەکەم ئامادە کرد ئەوانیش بە چەند ملیۆن دینار لە چاپخانەی (......) سەر شەقامی شۆڕش هەر یەکەو پێنج هەزار دانەیان لێ چاپ کرد. کەوابێت ئەمەیان بۆ نەخشەی کوردستان و هی باشووری کوردستان (چاپی یەکەم ــ دەزگای موکریان. ساڵی ٢٠٠٧ تیراژ ٣٥٠٠) چاپی دووەم بوو. پاداشتی من، جگە لە ٢٠٠ دانەیەک، ٢٠٠ هەزار دینار ؟ بوو. نەخشەکان بە خێرایی بەسەر دامودەزگا و خەڵک بەشرایەوە و تەواو بوو.

پێنجەم. هۆشیار محەمەدئەمین ڕەشید

ئەمەیان لە هەولێر کاری نەخشەسازی بۆ خۆی دەکات و تاکو ئێستا چەند کاری سەربەخۆ و بە هاوبەشی لەو مەیدانەدا کردووە. ئەتڵەسی سیاسیی کوردستان و ئەتڵەسی کەرکووک و نەخشەی ئەستانەکانی هەولێر و دهۆک و سلێمانی ناوی ئەوی و هیدیکەی لەسەر نووسراوە.

ڕۆژێکیان لە کوشکەکەی سەر جادەی باتە چاوم بە نەخشەیێکی قەدکراو کەوت و لەسەری نووسرابوو نەخشەی کوردستان (نەخشە ٢). کە چاوم بە کلکی نەخشەکە کەوت یەکسەر زەینم بۆ نەخشەی کوردستان چوو. دەستم دایێ و لێکم کردەوە و بە دیقەت سەروبنم کرد. بۆم دەرکەوت، کتومت ئەوەیە کە من کردوومە و ساڵی ٢٠٠٥ و ٢٠٠٧ لە هەولێر بە لاتینی (ساڵی ٢٠٠٥) و کوردی (ساڵی ٢٠٠٧) بڵاوکراوەتەوە. وەلێ بە دیزاینێکی دیکە و ڕازاندنەوەی بە هەندێک وێنەی شارەکانی کوردستان و دەستکاری کردنی ڕێنووسی هەندێک لە ناوەکان، ئەویش بە نەزانی، و بە نووسینی کوردی و بێ ئاماژەکردن، هەر نەبوایە وەکو سەرچاوە، بە وەشانخانەی ئاپێک و دانەری نەخشەکە و شوێن و ساڵی چاپکردن.

ئاشناییم لەگەڵ ناوبراودا، ئەگەرچی هاوشار بووین، نەبوو و ناشزانم گەر پێشتر لە شوێنێکدا چاک و خۆشیمان لەگەڵ یەکتردا کردبێت. نمرەی تەلەفۆنەکەیم لە ناسیاوێک وەرگرت و ئێوارەکەی تەلەفۆنم بۆ کرد. دوای خۆ پێناساندن.

ئەرێ کاکە ئەو نەخشەی منت بۆ بە ناوی خۆت چاپ کردووتەوە؟

نەخشەی چی؟

کوردستان.

نەخشەی تۆ نییە. نەخشە خۆم کێشاومە و هیچ پەیوەندی بە نەخشەی تۆ نییە.

تۆ لەبەر ئەوەی شارەزای جوگرافیای کوردستان نیت ناتوانیت نەخشەی وا بکێشیت.

تەماشای چەندین سەرچاوەم بە زمانی تورکی و فارسی و کوردیش هەر هیچ کردووە. هەروەها لە ئینتەرنێت گەلێک شتم دەرهێناوە.

ئەدی کوا ناوی سەرچاوەکان؟

خۆ ڕاست دەکەی ئەوە لە بیرکراوە.

هیچ سەرچاوەیەک جگە لە نەخشە و جوگرافیای کوردستان بەو شێوە زانیاری تێدا نییە.

باشە ئەدی سنوورەکەت لە کێ کۆپی کردووتەوە ؟ خۆت دەزانی کوردستان وڵاتێکە وەکو وڵاتانی دیکە سنوورێکی پێناسراوی نییە. هەر لەبەر ئەمەشە هەر یەکەو بە ئارەزووی خۆی نەخشەی کوردستان دەکێشێت.

باشە ئەگەر نەخشە هی خۆت بێت دەبی بزانیت ناحیەی جەرەوباڵادە لە رۆژهەڵاتی کوردستاندا کەوتووتە کێندەر ؟

ئەوجا ئەتوو. ئەوە کەوتووتە کێندەر. ناوی ئەو ناحیەیە چییە. پێت دەڵێم نەخشە نەخشەی خۆمە. چما پیاو هەموو شتێکی لەبیر دەمینێت؟

ئەو نەخشە بە تۆ ناکرێت. تۆ هی ئەوە نیت بتوانی نەخشەی وا بکێشیت.

دەزانی ئەو نەخشە کە تۆ بە ناوی خۆتەوە بڵاوتکردووتە ١٥٠ هەزار کرۆن خەرجی بووە. ئێستاش لە کوشکەکان بە ٧ هەزار دینار دەفرۆشرێت.

"دەزانی ئەگەر تۆ نەبوایت ئەو قسانەم لێ قەبوڵ نەدەکردی"

لەسەر هەقی خۆشم گەفیشم لێ دەکەی؟

دەتدەم بە دادگا و پارەکەشت لەسەر دەکەمە ماڵ.

چی دەکەی بیکە.

شەوێک ناسیاوێکی ناردبوو.

کێشەیەک، لەسەر نەخشەی کوردستان، کەوتووتە نێوانتان. ناوی منیش لەسەر نەخشەکە نییە.

ئەرێ بەڕاستی داوای چەندی دەکەی؟

داوای هیچ ناکەم تەنیا ئەوە نەبێت کە ئەو نەخشەکەی منی بە ناوی خۆیەوە بڵاوکردووتەوە و بە ٧ هەزار دینار دەیفرۆشێتەوە.

دەبوایە سەرچاوەکانی بنووسیبوایە وەلێ ئەوەی نەکردووە.

من تێی دەگەینم و کێشەکەی چارەسەر دەکەین.

کەنگێن دەیدەی بە دادگا ؟

بۆلای ئاوقات شاکر رۆژبەیانی چووم و کێشەکەم تێ گەیاندووە. داوای هەندێ زانیاری، بۆ ئەوەی دەعوای لەسەر قەید بکات، کردووە.

بێ ویژدانی لەو شێوە وەکو بیستوومە و زانیومە لە کەسانێک دەکرێت دوای دەرچوونیان لە ژیاندا. وەلێ ناوبراو، ئەوەندە تامەزرۆ بووە، خۆی بۆ نەگیراوە تاکو من لەبەر چاوان بزر دەبووم.

چاپکردنەوەی بەرهەمی خەڵک، بە ناوی خۆتەوە، هەر کەسێک بیکات، رەوشتێکی یەک جار ناشرینە لە مرۆڤدا. پیاوی لە جیاتی ئەوەی لە ناو خەڵک جوان

بکات ناشرینی دەکات و هەردەم پەنجەی دزی بۆ درێژ دەکرێت. کۆمەڵگای کوردی کەسانی وای تێدا، لەبەر ئەوەی نەفس نزمێکی گەورەیە، زۆر کەمە و هیوادارم ئەوەی هەشە بیر لە خۆیان و منداڵەکانیان بکەن و دەست لەو ئاکارە ناشرینە هەڵگرن. ئەگەر کەسێک دەیەوێت خزمەتی وڵات بکات با بە رەنج و شانی خۆی بیکات نەوەک بە هی خەڵکانێکی دیکەوە.

زێتر لە ١٠ ساڵ خەریکی نەخشەی کوردستان بووم. بێ ویژدانی لەوە گەورەتر دەبێ چی بێت کەسێک بێت و بە ناوی خۆیەوە بڵاوی بکاتەوە و بە هیچ جۆرێک ناوت نەهێنی. قسەی خۆمان بێت ئەوە دووەم کەڕەتە ئەو غەدرە لە من بکرێت. جاری یەکەم کتێبێکم، لە لایەن مامخان شێروانی (ناوی خواستەمەنی ..... هەولێرییە)، دوای دەسکارییێکی کەم و زیادکردنی هەندێ قسەی ناشرین، بە ناوی خۆی چاپ کردەوە.

ناسیاوێک هەردووکمانی لە هوتێلی چوارچرا، بۆ چارەسەری کێشەکە، روو بەڕووی یەکتر کرد.

ئێوە هەردووکتان دەتانەوێت خزمەتی وڵات بکەن. ئێستاکەش ئەوە لە بەینتان رووی داوە، وا باشە بێ دادگا کێشەکە یەکلا بکەنەوە.

من ئەو کارەم لە پێناوی وڵات کردووە. واللە و باللە بۆ پارە نەمکردووە. پارەم لە دەوی منداڵەکانم گرتووتەوە و نەخشەکەم پێ چاپ کردووە. تاکو ئێستاکە ١٠٠ دانەم لێ نەفرۆشتووە و من بە ٧ هەزار دینار نایفرۆشم. رەنگە کە خاوەن کوشک دەبینیت کەسێک تامەزرۆی شتێکە داوای زۆر بکات. من گەلێ سەرچاوەم تەماشا کردووە.

باشە ئەدی سنوورەکەت لە کێ وەرگرتووە؟

"سنوورەکە لە نەخشەکەی تۆ وەرگیراوە"

گرنگ لە نەخشەی کوردستان سنوورەکەیتی. کە ئەوەت کرد ئەویدیکە ئاسان دەبیت. هەروەها ناوەکانت، لەبەر ئەوەی ئاشنایەتیت لەگەڵ زمان و سەرچاوەی فارسی و تورکی نییە، بە هەڵەت نووسیونەتەوە. تۆ پێت وابووە من ناوەکانم بە هەڵە نووسیوە و تۆ راستت کردووتەوە؟ دڵنیات دەکەم لەوەش بە هەڵە چوویت.

پێم ناڵێیت تۆ بۆ خۆت تووشی ئەو کێشەیە کردووە. دەزانی قونسوڵی فلان دەوڵەت شکاتیان لێ کردووم. لە پێشانگای کتێبیش لە ئەڵمانیا نەخشەکەیان دڕاندبوو و شەڕ رووی دابوو. ئەو سەرئێشەت بۆ چی بوو.

با منیش ناوێکم هەبێت.

وەکو کابرا و کانی گوندیت کرد.
باشە چیت دەوێت بۆت بکەم؟
نەخشەکە وەکو خۆی چاپ بکرێتەوە و لەسەری بنووسرێت. نەخشەی کوردستان. دانەر عەبدوڵلا غەفوور. نەخشەسازی فلان کوڕی فلان. هەروەها بنووسرێت ناوی دانەر لە چاپی یەکەم لە بیرکراوە.
هەندێک لە ناوەکانم دەستکاری کردووە و ڕەنگەکانم گۆڕیوە و وێنەم زیاد کردووە.
هەر بۆ ئەوەی خەڵک بزانی دانەری نەخشەی کوردستان عەبدوڵلا غەفوورە، لەگەڵی پێک هاتم.
نەخشەکەی، دوای تێپەڕبوونی چەند مانگێک، وەلێ بە ئەندازەیەکی بچووکتر و لەسەر کاغەزێکی خراپ، چاپ کردەوە. ئەمەی خوارەوەی لەسەر نووسیوە.
سەرچاوەکان
- سەردان بۆ زۆرێک لە شوێنەکان.
- دکتۆر عبدالله غفور - نەخشەی کوردستان - چاپی دووەم. فەرهەنگخانەی سلێمانی - هەولێر - ٢٠٠٧
(کە زۆربەی زانیارییەکانی ئەم چاپە لەو وەرگیراوە)
- چەند نەخشەیەکی تر لە سایتەکانی ئەنتەرنێت
تێبینیم لەسەر لیستی سەرچاوەکان:
- پێم وایە ئەو شوێنانەی کە سەردانی کردوون نابێت ئەوەندە بێت. دەیان ساڵە خەریکی گەڕان و سووڕانم لە کوردستاندا هێشتا دە لە سەدم نەبینیوە.
- مەبەست لە زۆربەی زانیارییەکانی ئەم چاپە، واتە ئەو چاپەی ئەو کردوویەتییەوە.
- زۆر نەخشە لە سایتەکانی ئینتەرنێت دەست دەکەوێت. وەلێ، لەبەر ئەوە ڕاگەیاندراوین و پڕن لە کەموکوری، بۆ ئەوە ناشێن بکرێن بە سەرچاوە.
کێشانی نەخشەی کوردستان، بابەتێکی یەکجار ناسکە، لەبەر ئەوە داوا لە گشت لایەک بە تایبەتی ئەوانەی مەبەستیان ناودەرکردن و پارە پەیداکردنە، دەست لە نەخشەی کوردستان هەڵگرن. بەو کارەتان خزمەت بە کوردستان و زانست دەکەن. با خۆمان و وڵاتانی دەوروبەرمان لەو نەخشەی کە من کێشاومە ڕابێنین و بە دیفاکتۆ (ئەمری واقع) ی بکەین.

شارۆچکەی نینسهامن - سوێد
٢٨ - ٢٩ / ٨ / ٢٠١٣

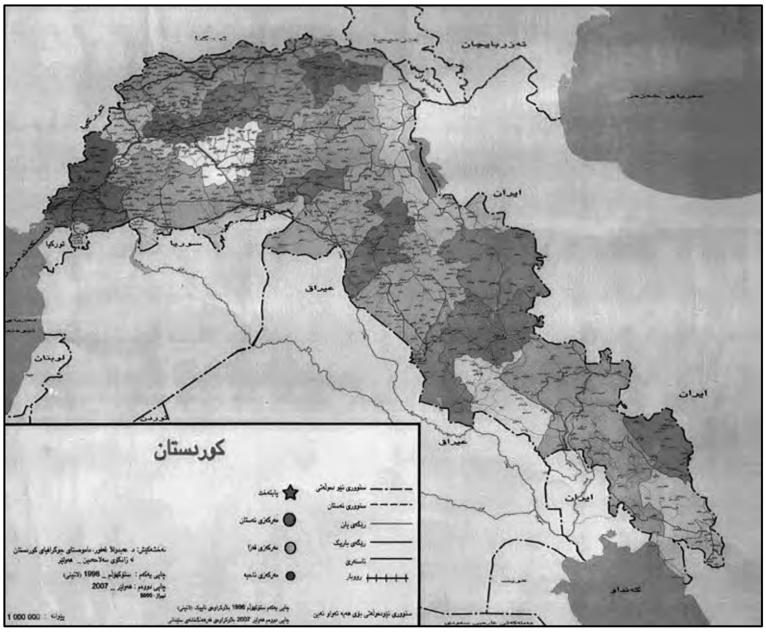
ئەزربایجان
ئیران
تورکیا
سوریا
عیراق
لوبنان
ئیران
کوردستان
سنووری نێو دەوڵەتی
سنووری ئەستان
ڕێگەی پان
ڕێگەی باریک
ئاسنەری
ڕووبار
پایتەخت
مەرکەزی ئەستان
مەرکەزی قەزا
مەرکەزی ناحیە
چاپی یەکەم : ستۆکهۆڵم _ 1996 (لاتینی)
چاپی دووەم : هەولێر _ 2007
1 000 000 :

ئازەربایجان
ئەرمەنیا
تورکیا
سوریا
عیراق
ئێران
کەنداو
نەخشەی کوردستان

مێژووی ڕۆژنامەوانیی کوردی

لە ڕۆژهەڵاتی گەرمیان ١٩٣٩ - ١٩٧٢

م/ ئەحمەد محەمەد ناسر (ئەحمەد باوەڕ)

بەشی مێژوو – کۆلێژی پەروەردە– زانکۆی گەرمیان

بەرایی :

بەوەی ناوچەی گەرمیان سنوور و پێدەشتێکی بەرفراوان دەگرێتەوە، ناکرێت لە چوارچێوەی بابەت و نووسینێکی وا کورتدا قسە لەسەر تەواوی ئەو لایەن و قۆناغەی بکەین کە مێژووی ڕۆژنامەنووسیی کوردی لەم سنوورەیدا بە خۆیەوە بینیویەتی، بەڵکو لێرەدا و لە چوارچێوەی ئەم نووسینەماندا بۆئەوەی بەدواداچوونەکەمان تاڕادەیەکی زیاتر چڕتر بکەینەوە و تەواوی ئەو شار و شارۆچکە و ناوچانەش بگرێتەوە و بیکەینە بابەتی لێدوان و قسەکردن کە ئێمە دەمانەوێت لە گێڕانەوە و تۆمارکردنێکی وادا، تاڕادەیەك بەوردی و بەپوختی لەسەری بدوێین و باسی لێوە بکەین، کە ئەمەش بۆ خۆی دەکرێت ناوی لێ بنێین چاوپیاخشاندن و بەدواداچوونێکی خێرا، سەبارەت بە سەرهەڵدان و گەشەکردنی بواری ڕۆژنامەوانیی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی گەرمیان و ناوچەی گەرمەسێردا.

گەڵاڵەکردن و دەستنیشانکردنی ناونیشانێکی لەم تەرحەش ڕەنگە دەستمان کراوەتر و چوارچێوەی بابەتەکەمان بە باشی دیاریتر بکات، لە هەمان کاتیشدا هیچ گومانێکی ئەوتۆی تێدا نامێنێتەوە، کە ئەرك و تێبینیی ورد و قسەکردنمان سەبارەت بە بابەتەکە ئاسانتر دەکاتەوە، ئەمەش لەکاتێکدا کە وتمان: ناوچەی گەرمیان دەبێت هەر لە ناوچە و شارەکانی کەرکووك، چەمچەماڵ و دووز خورماتووەوە بیگرین و بە وردی لەسەریان بدوێین تا دەگاتە شارەکانی کفری، کەلار، خانەقین، تەنانەت بە دەربەندیخانیشەوە، بەڵام کە وتمان ڕۆژهەڵاتی گەرمیان، ئەوا هیچ گومانێکی ئەوتۆی تێدا نامێنێتەوە بۆ ئەوەی مەودای نووسینەوەکەمان ئاسانتر و چڕتر بکاتەوە و زیاتر ئەو شار و شارۆچکە و ناوچە ئاوەدانییانەش بگرێتەوە، کە لە دێرزەمانەوە کەوتوونەتە ئەمبەر و ئەوبەری

ڕووباری (سیروان)ەوە، ئەم ناوچە و هەرێمەش بەحوکمی ڕۆژگار و ئـەو هەلومـەرج و ئاسـتەنگە جـۆر بـەجۆرەی کـە هـەیبووە و ڕۆژ بـەڕۆژ بەسـەریدا هـاتووە، بەڕادەیەکی کەمتر ئارامی و هێمنـی بـە خۆیـەوە بینیـوە، جگـە لـەوەش دەزگـا و ناوەندەکانی خوێندن و ڕووناکبیری کـوردی بەهـەموو بەشـەکانییەوە درەنگتر و زۆر بەزەحمەت تیایدا چەکەرە و گەشەی کـردووە، بـۆ نموونـە : هەرچـەندە هـەر دوو شاری کفری و خانەقین لەم سنوورەدا، بۆ خۆیان دوو ناوەندی لەمێژینەی زۆر ئاوەدان و هاوکات دوو سەرە ڕێگـای کـاروانیی گـرنگ بـوون، بـەوەی یەکـەمیان : ماوەیەکی زۆر دەروازە و شارێگەی ئەو کاروانییانە بووە، کە لە شاری سلێمانی و دەوروبەریـەوە گـوزەری لێـوە کـراوە بـەرەو شـاری کـەرکوك و ناوچـە و شـارە ئاوەدانـەکانی وەك بەغـدا و لەوێشـەوە بـەرەو ناوەڕاسـت و خـواروی عێـراق، هەروەها دووەمیان: ڕێگەیەکی سەرەکی بووە بـەرەو سـنوورەکانی ولاتـی فـارس (ئێـران لـە سـالی ١٩٣٥)ەوە و ناوچـە و شـارە ئاوەدانـەکانی تـری ڕۆژهـەلات، بەجۆرێك ئـەم دوو شـار و ناوچـەیە بـە گشـتی ناویـان لـە زۆر تۆمـار و نووسـراوی مێژووناسـان و گەڕیـدە و ڕۆژهەلاتناسـی بیـانی و ئیسلامیشـدا هـاتووە، کـە بـۆ مەبەسـتی جـۆر بـەجۆر بـەم سـەرزەمین و ناوچـەیەدا گوزەریـان کـردووە و تـا ڕادەیەکی زۆرباش باسیان لـە سـەربردە و چـۆنێتی ژیـان و ئـەو هەلومەرجـەیان کـردووە، کـە بـارودۆخی کۆمەلایـەتی، ئـابووری و سیاسـی...تـاد ئـەم ناوچـەیە بەدرێژایی مێژوو بەخۆیەوە بینوویەتی.

جا بۆ گەیشتنە ئەنجامێکی پوخت و بەدواداچوونێکی بابەتییانـە، هەرچـەندە لەوانەبێ تاڕادەیەك سادە بێتە بەرچاو، بەسەریەکەوە ناوەرۆکی نووسـینەکەمان بە سوود وەرگـرتن لـە کۆمـەلێك سەرچـاوە و، دیـدەنی (مقابلـە) و دەسـتنووسـی پەیوەندیدار بە بابەتەکـەوە وەك لـە لیسـتی پـەراوێز و سەرچـاوەکاندا ئاماژەیـان بۆکراوە، دابەشمان کردووە بەسەر کورتەیەکی بەرایی و سێ تەوەری سـەربەخۆدا یەکـەمیان : لێکدانـەوە و بـە دواداچـوونێکی خێرایـە سـەبارەت بـە مێـژوو و سەرهەلدانی ڕۆژنامەوانیی کوردی لەم سنوورەدا کە بابەتەکەی بۆ تەرخان کـراوە، بەتایبەتی لە ماوەی جەنگی دووەمـی جیهـانی و تـا دەگاتـە کۆتاییـەکانی سـالی ١٩٥٤. دووەمیان: لەو ماوەیەوە سەرچاوە دەگرێ کـە شۆڕشـی ١٤ ی تـەمووزی

ساڵی ١٩٥٨ دێتە کایەوە، بەتایبەتی لە شارێکی وەك خانەقینی ئەو دەمانەدا چالاکی ڕۆژنامەوانیی کوردی بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی لەو شارەدا بە چ ئاقارێکدا ڕۆیشتووە و دواتر چ ئەنجامێکی لێ دەکەوێتەوە. تا دەگاتە سەروبەندی ڕێککەوتننامەی ١١ی مارتی ساڵی ١٩٧٠ ی نێوان حکومەتی عێراق و سەرکردایەتی شۆڕشی کورد. هاوکات تەوەری سێیەم و کۆتایی درێژە و وردەکارییەکانی ئەو چالاکییە ڕۆژنامەوانییە دەگرێتەوە خۆی، کە لە ساڵی ١٩٦٢ ەوە لە شاری کەلار و دەوروبەری کفریی ئەمڕۆدا و بەشێوازی جیاواز و دەستاو دەست بڵاو کراونەتەوە تا ناوەندی حەفتاکانی سەدەی بیستەمی ڕابردوو.

ئەوەشی کە زۆر پێویست بێت لەم بارەیەوە بوترێ و وەك ئاستەنگێکی بەرچاو باسی لێوە بکرێت، بە زۆری نەبوونی سەرچاوەی پێویست و دەست نەکەوتنی زۆربەی زۆری ژمارەی ئەو گۆڤار و ڕۆژنامانەیە کە لەو ماوەیەدا و لەو هەلومەرجەدا بڵاو کراونەتەوە کە ناونیشانی بابەتەکە: (مێژووی ڕۆژنامەوانیی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی گەرمیاندا ١٩٣٩ – ١٩٧٢) دەیگرێتە خۆی، بۆیە ئێمەش بە ناچارییەوە و سەبارەت بە شێوازی ناوەڕۆك و سیستەمی بڵاوکردنەوەیان، پەنامان بردۆتە بەر دیدەنی و چاوپێکەوتنی جۆربەجۆر، بەتایبەتی لەگەڵ زۆرێك لەوانەی کە دەستیان لە بڵاوکردنەوەی ئەو گۆڤار و ڕۆژنامە و بڵاوکراوانەدا هەبووە یان هەر هیچ نەبێت لێیەوە نزیك بوون و تارادەیەك ئاگایان لە چۆنێتیی بڵاوکردنەوە و دەرکردنیان هەبووە. کە ئەمەش بۆخۆی پێویستی بەماندووبوون و پشوو درێژییەکی زۆر هەبووە، بۆ ئەوەی بتوانیت لە کات و ماوەیەکی گونجاودا زانیارییەکانت دەست بکەوێت و تۆماریان بکەیت و هەڵیان بسەنگێنی و ئەوجا بیانکەیتە کەرەستەی خاوی نووسین و سەرچاوەی بابەتەکە.

تەوەری یەکەم

سەرهەڵدانی ڕۆژنامەوانیی گەرمیان

لە هەڵگیرسانی جەنگی دووەمی جیهانی بەدواوە ١٩٣٩- ١٩٤٥

لە کاتێکیشدا ئەگەر بمانەوێت لەسەر گەشەکردن و لە بواری سەرهەڵدانی بزاڤی ڕۆژنامەوانیی کوردی ناوچەی گەرمیان بدوێین، ئەوا دەبێت جەخت لەسەر ئەوە بکەینەوە کە بەشێوازێکی سەلمێنراو و بەڵێکدانەوەو بەڵگەی زیندووی وردەوە لە ماوە و وەرچەرخانێکی مێژوویی ئەوتۆوە دەست پێ بکەین، کە بەشێوازێکی زۆر دروست و گونجاو بمانگەیەنێتە ئەو دەرئەنجامەی کە بەپێی (کرۆنۆلۆجیا)یێکی مێژوویی ڕاست و ڕەوان قسەیان لەبارەوە بکەین، واتا بە داتا و بەمێژوو و هەروەها بە ناو و بەدەستنیشانکردنی ئەوەی کە هەبووە تا بتوانین وەك ڕووداوگەلێکی مێژوویی بیانخەینەوە بەردەستی خوێنەر و توێژی ڕووناکبیر و دەستەبژێری کورد. دیارە کە ئەمەشمان وت : بە ڕای ئێمە و سەبارەت بەبابەتێکی وا لەم سنوور و ناوچەیەدا، دەبێت بەوردی بگەڕێینەوە بۆ ڕووداوگەل و مێژوویەکی زۆر نزیك، کە ئەوەش بۆخۆی سالآن و ماوەی بەرپابوونی جەنگی دووەمی جیهانی (١٩٣٩ – ١٩٤٥)ە، بەتایبەتی کۆتاییەکانی ئەو وەرچەرخانە مێژووییە، واتا لەو دەمانەوە دەست پێ دەکات کە ڕێکخراو و حزبێکی سیاسی وەك حیزبی هیوا (١٩٣٧ – ١٩٤٥)[1] بە تەواوی لەم ناوچەیەدا چالاکی و سەرەتای ڕێکخستنەکانی دەرکەوتووە و هاوکات کۆمەڵێك کەسایەتیی چالاك و دیاری ناوچەکەی وەك : مەلا سەید حەکیمی خانەقین (١٨٩٢– ١٩٥٧)، ڕەشید ئیسماعیل باجەلآن (١٩٢٠ – ٢٠٠١)، عەزیز پشتیوان (١٩١٢ – ٧/٨/ ٢٠٠١)، مستەفا نەریمان، محەمەد ئەحمەد قەرەداغی – پشکۆ (١٩١٧– ١٩٧٣)، دکتۆر موکەڕەم شێخ جەمالی تاڵەبانی و شێخ عەتای تاڵەبانی.....تاد لە ڕیزی ڕێکخستن و تەنانەت لە دەستەی باڵای ڕێکخستنەکانی بوون، سەرەڕای ژمارەیەکی زۆر لە لایەنگیر و ئەندامی کارای تایبەت، لە هەمان کاتیشدا ئەم پارتە یان حیزبە سیاسییە بەشێوازێکی بەرفراوان توانیویەتی لەم سنوورەوە مەودای ڕێکخستن و چالاکییەکانی خۆی درێژە پێ بدات و تەنانەت یەکێك لە بوار و چالاکییەکانی لەم

سنوور و ناوچەیەدا ئەوەی بووە، لە سنووری گەرمیان و شاری کفری و بەتایبەتی لە گوندێکی وەك (زەرداوی سەروو)ی ئەو دەمانەدا کە هەریەك لە: مستەفا نەریمان (١٩٢٥– ٢٧/ ٥/ ١٩٩٤)[٢] و شێخ عەتای تاڵەبانی (١٩٢٥– ٢٠٠٠)[٣] و دکتۆر موکەڕەم جەمال تاڵەبانی بۆ باسیان لێوە کردووە، بریتی بووە لە بڵاوکردنەوەی بڵاوکراوەیەکی ناو بەناو بە ناوی (شیلان)ەوە و لە ماوەی ساڵانی (١٩٤٤– ١٩٤٥) دا و بەشێوازێکی نهێنی شێخ عەتای تاڵەبانی بەخۆی وەك باڵی ڕێکخراوی (هیوای ئازاد– الامل الحر) لە ڕیزەکانی پارتی هیوادا، بەئامێری چاپ بڵاوکراوەکەی ئامادە کردووە و دواتر بەناو کۆمەڵانی خەڵك و ناوچەکەدا دەستاو دەست بڵاویان کردۆتەوە[٤]، هاوکات مستەفا نەریمانیش لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا سەبارەت بە بڵاوکراوەی ناوبراو وای دەگێڕێتەوە کە ئەو بڵاوکراوەیە: ناوی (شێلان) بووە و لەگەڵ ئەوەدا باسی لەوەش کردووە و وتوویەتی: ((لە ئاواییەکەی خۆی واتە: (گوندی زەرداوی سەروو) بە تایپ لەچاپی ئەدا و ئێمەیش نووسینمان دەدایە))[٥] بە مەبەستی بڵاوکردنەوە، هەندێ سەرچاوەش باس لەوە دەکەن کە (گوایە ؟) بە شێوازێکی نهێنی ژمارەی گەیشتبێتە زۆرینەی شارە کوردییەکان و چەند ژمارەیەکیشی گەیشتۆتە هەولێر و بەغدا، جگە لە مستەفا نەریمان و شێخ عەتای تاڵەبانی هەریەك لە: محەمەد تۆفیق وردی، محەمەد قەرەداغی، محەمەد نەجیب تاڵەبانی و شێخ حوسێن بەرزنجی لەوانە بوون کە ڕۆڵیان لە بڵاوکردنەوەیدا هەبووە و سەرەتا بە دوو لاپەڕەیی و پاشان بە چوار لاپەڕەیی بەسەریەکەوە (١٥٠) ژمارەی لێ بڵاو کراوەتەوە[٦].

هەرچەندە ئێمە بەڕاشکاوییەوە بەگومانین لە (١٥٠) ژمارەی بڵاوکراوەی (شیلان) و تەنانەت دکتۆر موکەڕەم تاڵەبانی (١٩٢٣)ش بۆ ڕاستی و بۆ مێژوو جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە ئەو: ((زۆربەی ژمارەکانی پێ گەیشتووە و خوێندوویەتیەوە، بەسەریەکەوە نزیکەی (١٤ – ١٥) ژمارەی لێ دەرچووە و لەوە زیاتر تێپەڕی نەکردووە، ئەوانەشی کە لەگەڵ ئەو باڵی (هیوای ئازاد)ەدا بوون کە ئەو بڵاوکراوەیان دەردەکرد لە (گوندی زەرداو) و هاوکارییان دەکرد و تیایدا دەیاننووسی بریتی بوون لە: شێخ عەتای تاڵەبانی، مستەفا نەریمان و کەسێکی تر

کە ناوەکەیم لە یاد نییە، بڵاوکراوەکە نزیکەی ساڵ و نیوێک بەردەوام بوو و بەزۆری مانگانە تایپ دەکرا و بڵاو دەکرایەوە، ژمارەکانیشی بۆ زۆر شوێن دەنێردران بەتایبەتی کەرکووك، بەغدا، خانەقین، هەولێر و سلێمانی...ئەوانەی تریش کە لایەنگیری باڵی هیوای ئازاد بوون لەو سنوورەدا لەوانە : شێخ حەمە نەجیبی شێخ وەهابی تاڵەبانی، شێخ قادری سیامەنسووری، شێخ حوسێنی خانەقا و شێخ عەبدولکەریمی شێخ ئەسعەدی تاڵەبانی و هەندێ کەسی دی....))[٧].

بەڵام وەکتر تا ئێستا ئێستا هیچ ژمارەیەکی لەبەر دەستدا نییە و تائێستا جگە لە تۆمارکردنی چالاکیی حیزبی و کاری ڕێکخراوەیی نازانین بەزۆری چییان تیا نووسیوە. جگە لەوەش هەر لە کۆتایی سییەکانی سەدەی بیستەمی ڕابردوو و سەرەتای چلەکانیدا، بزووتنەوەیەکی تری ڕۆژنامەوانی بەجۆرێك سەرچاوەی گرتووە کە کۆمەڵێك شاعیر و نووسەر و وەرگێڕی ناسراو و دیار بوونەتە فاکتەر و دینامیکییەتی بەرەو پێش چوونی بە تایبەتی لە ناوچەی گەرمیان و گەرمەسێردا و بە بەردەوامی نووسین و بەرهەمی خۆیانیان لە گۆڤار و ڕۆژنامە کوردییەکانی ئەودەمانەی وەك گەلاوێژ (١٩٣٩– ١٩٤٩)، دەنگی گێتی تازە (١٩٤٣– ١٩٤٧)، ژین لە سەردەمی پیرەمێرددا (١٩٣٩ – ١٩٥٠) و گەلێك گۆڤار و ڕۆژنامەی ساڵانی دواتر بڵاو کردۆتەوە لەوانە نووسەر و شاعیرانی ناسراوی وەك : شێخ ئەحمەدی شاکەلی (١٩٠٢ – ١٩٨٢)، شێخ بابا عەلی بێدار (١٨٩٤– ١٩٤٩)، محەمەد ئەحمەد قەرەداغی (١٩١٧– ١٩٧٣)، مستەفا نەریمان (١٩٢٥– ١٩٩٤)، ژنە جافێك – حەبێ خانی کچی کەریم بەگی جاف (١٩٢٣– ١٩٩٧/٧/٢٩)، حەمە سەعید بەگی جاف (١٩٢٥– ١٩٩٦)، مینە جاف (١٩٠٥– ١٩٦٥) و زۆری دی کە لەوانە بوون چەندین جار بەرهەمی خۆیانیان گەیاندۆتە ئەو گۆڤار و ڕۆژنامانەی کە لە شارەکانی بەغدا و سلێمانی و هەولێر بڵاو کراونەتەوە[٨].

سەرەڕای ئەو تەرزەی دەستەی ڕووناکبیریی گەرمیان و هاتنەکایەوەی حیزبی هیوا و بڵاوکردنەوەی ئەو بڵاوکراوەیەی کە پێشتر ئاماژەی بۆ کرا، هەر لەم سنوورانەدا و بەماوەیەك پێشتر، کەسایەتی و نووسەر و ڕۆژنامەنووسێکی دیاری وەك شاکر فەتاح (١٩١٤ – ١٩٨٨)[٩] لە شارۆچکەیەکی ئەو دەمانەی وەك (قادر

کەرەم)دا کە تیایدا وەکو خۆی باسی لێوە کردووە، کارگێڕی لادێ بووە، لە نێوان (٢٥ /٦/١٩٤٢ – ١٩٤٢/١١/٢٣) دا واتا لە ماوەی شەش مانگی تەواودا توانیبووی (٢٤) ژمارەی تەواو لە ڕۆژنامەی (باسەڕە) بلاو بکاتەوە و هەروەکو خۆشی سەرەتا لەبارەی گواستنەوەی ڕاژە و چوونیەوە بۆ شارۆچکەکە و دەست بەکاربوونی وەك فەرمانبەرێکی میری دەنووسێت : ((لە پاییزی ساڵی ١٩٤١ گەیشتمە (قادر کەرەم) لادێیەکە بە گەرمیان دەژمێردرێت. دەشت و هەردە. شەست حەفتا گوندێك (١٠٠٠٠) کەسێکی تێدا بوو، بەلام قادر کەرەم کە خۆی بنکەی لادێیەکە بوو هەر سەد ماڵێك دەبوو کە ژمارەیان دەگەیشتە (٥٠٠) کەسێك، بە هەموو لادێیەکە تاکە یەك خوێندنگا و نەخۆشخانەیەك و یەك بنکەی باڵبازی تێدا بوو... چەمی باسەڕە بەناویدا تێپەڕی دەکرد، دروستکردنی بەڕە و قالیچە و ڕایەخ و خورج و هەگبە و بابەتی ڕەشماڵ و دەواریشی تێدابوو.. بەتێکڕایی ناوچەکە هەژار بوو. نەخۆشی و (نەخوێندەواری)یش لە ناویدا فەرمانڕەوا بوو...تاد))[١٠].

جگە لەوەش شاکر فەتاح لە بارەی ڕۆژنامەکەیەوە وەك ئەوەی هەر لە ٢٥ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٤٢ەوە کە دەست دەکات بە بلاوکردنەوەی یەکەم ژمارەی (باسەڕە) و وەك سەرەتایەکی ڕۆشن لە سەرهەڵدانی بیری ڕۆشنگەریی کوردی لەم ناوچەیەدا، بە زۆری ژمارەی لاپەڕەکانی تا دوا ژمارەی کە لە ١١/٢٣/ ١٩٤٢ بلاوی کردۆتەوە تەنها (٤) لاپەڕە بووە، لە سەردێڕی ژمارە (١)یدا و لە پەیامێکی خۆیدا و زۆر ڕاشکاوانە بۆ کۆمەلانی خەڵك و دانیشتووانی شارۆچکەکە دەنووسێت :((برا گەل ئەی دانیشتوانی لادێی قادر کەرەم : بۆ ڕۆشنکردنەوەی شەقامی ژینتان، بۆ ڕاستکردنەوەی ڕەوشت و خووتان بۆ بەهێزکردنی ئاینتان بە خودا و بە ڕاستی بۆ ڕزگارکردنتان لە دەست نەزانی و دەرد و خەفەتباری و هەژاری و ستەم و زۆرداری بۆ ئەمەی چێژکەی سەربەستی بکەن و لە بەرووبوومی خۆشەویستی بخۆن، بە کۆمەکی هەندێ جوامێران و لاوچاکانەوە ئەم ڕۆژنامەیەمان بۆ ئێوە هێنایە بوون، تکا دەکەین ئێوەش ڕەنجمان بە با مەدەن بیخوێننەوە، یان بۆکەسانی تری بخوێننەوە و باش لە قسەکانمان ورد ببنەوە و لە پێشخستنی خۆتاندا یارمەتیمان بدەن....))[١١]. هەروەها جگە لەوەش داوا لە

دانیشتوان و کۆمەڵانی خەڵك دەکات کە هەر کێشە و گرفتێکتان هەبێت بێنە لامان بۆ ئەوەی هاوکارتان بین و دەسگرۆیی و یارمەتیتان بدەین، وەك ئەوەی لە بەشێکی تری سەروتارەکەیدا دەنووسێت :((بێجگە لەوە هەر کامێکتان ئارەزوو دەکات، بێتە لامان تێر و پڕ سکالای دڵی خۆی بکات و هەر داخێکی دڵی هەیە هەڵی بڕێژێ. هەر خواستێکیشی هەیە بە سەربەستی بیڵێ، تاوەکو ئێمەیش ئەوەندەی لە تواناماندا هەیە یارمەتی بدەین و، بەسایەی ئەم ڕۆژنامەیشەوە کە هەر هەفتەی دوو جار دەردەچێت و هەر جارەی بە یەك دانە دەردەچێت، لە خەڵك و خودایش یارمەتی بۆ داوا بکەین.....براتان : شاکر فەتاح – کارگێڕی لادێی قادر کەرەم...)). بەجۆرێك لێکدانەوە و بە هاناوە چوونێکی ئەوتۆ بەتایبەتی لەو ماوەیەدا کە ئاگری جەنگی دووەمی جیهانی ئەم ناوچەیە و ئەم وڵاتەشی گرتبووەوە، تاڕادەیەك وەرچەرخانێکی گەورەی بۆ ئەو دەمانە و لەو ڕۆژگارەدا لە سنووری گەرمیاندا هێناوەتە کایەوە، هەرچەندە ژمارەکانی ڕۆژنامەی: (باسەڕە) بە ڕادەیەکی زۆر کەم دەستی کۆمەڵانی خەڵك کەوتوون و بەشێوازێکی زۆر سنووردار و دیاریکراو سنوورەکەیان بەزاندووە و بڵاو بوونەتەوە، هاوکات لەگەڵ ئەوەشدا هەر ئەوە نەبووە، کە تەنها بەخۆی نووسین و بابەتی لە ڕۆژنامەی (باسەڕە)دا بڵاو کردبێتەوە، بەڵکو ڕۆژنامەکەی بۆتە دەروازە و مینبەرێك بۆ ئەوەی گەلێك کەسایەتی و خەڵکی خوێندەواری دیاری ئەو دەمانەی ئەو شارۆچکەیە و دەوروبەری هاوکاری بەردەوامی بن و ناو بەناو لە ژمارەکانی ڕۆژنامەکە یان هەفتەنامەی (باسەڕە)ی سەرەتای چلەکانی سەدەی بیستەمی ڕابردوودا بابەت و نووسینی خۆیانی بە بەردەوامی تیا بڵاوبکەنەوە لەوانە: ((مارف عەبدولکەریم، حوسێن عەبدولکەریم، مەلا ئەحمەد، ئیبراهیم ئەحمەد (قەلا مکائیل)، حەسەن محێدینی قەرەچێوار، عەبدولعەزیز قادرکەرەم و مەلا محەمەدی قەشقە))، بەزۆری لەوانەن کە لەچەند ژمارەیەکی ئەم ڕۆژنامەیەدا چەندین جار ناویان دووبارە بۆتەوە و گەلێك بابەتی جۆر بەجۆری کۆمەڵایەتی و وتار و کۆکردنەوەی بابەتی فۆلکلۆریی کوردییان بەهەموو بەشەکانیەوە تیا بڵاو کردووەتەوە، سەرەڕای بڵاوکردنەوەی هۆنراوە و شیعری زۆرێك لە شاعیرانی کورد و ناوچەکە لەوانە: (شێخ عەبدولکەریم – خادیم، شاکر فەتاح، حەسەن محێدین، حاجی قادری کۆیی، مارف عەبدولکەریم، فایەق بێکەس....تاد، بە جۆرێکی وا

ڕۆژنامەی (باسەرە) هەرچەندە لە چوارچێوەیەکی زۆر سنووردار بڵاو کراوەتەوە و وەکو پێشتر ئاماژەی بۆ کرا زۆر بەکەمی دەستی کۆمەڵانی خەڵك کەوتووە. بەڵام وەکتر دەتوانرێت بۆ زۆر لایەنی مێژوویی و بارودۆخی کۆمەڵایەتی و لێکۆڵینەوەکردن لەسەر ناوچەکە و ڕەوشی ناوچەکە بەهەموو بەشەکانیەوە بەتایبەتی لەو قۆناغە گرنگ و هەستیارەدا سوودی لێ وەربگیردرێت و کارئاسانیی پێویستمان بۆ بکات. بە تایبەتی بابەت و وتارەکانی وەك : (ناودارانی قادر کەرەم)، (نەوتی گل)، (زەماوەندی باخچەی گشت لاییی قادرکەرەم)، (زانستی گشت لایی) و (خوێندنگای شەوی قادر کەرەم)...تاد.

هەر دوابەدوای ئەوە و لەچەند ساڵێکی دواتردا و لەماوەی پەنجاکانی سەدەی بیستەمی ڕابردوودا وەك دەبینین ئەو بزووتنەوە ڕووناکبیری و ڕۆژنامەوانییە تا ڕادەیەك لە دەوروبەری شارۆچکەی (دەربەندیخان) و دواتر لە شارێکی ئاوەدانی وەك (خانەقین)ی ئەو کاتەدا بەرچاو کەوتووە، جگە لەوەی ئەمانە بۆ خۆیان لەو بڵاوکراوە و کاری ڕۆژنامەوانییش بوون کە دەکرێت وەك زمانحاڵی ڕێکخراوە حیزبی و پیشەییەکان کە لەو شار و ناوچانەدا چالاکیی بەردەوامیان هەبووە باسیان لێوە بکرێت، بەتایبەتی لە سەرەتای پەنجاکانی سەدەی بیستەمی ڕابردوودا، وەك دەبینیت لە ساڵی ١٩٥١ دا : (ڕێکخراوی جوتیاران)ی سەر بە حیزبی شیوعی عێراق لە ئاوایی (بانی خێڵان)ی نزیك بە شارۆچکەی دەربەندیخانی ئەمڕۆ و هاوکات وەك زمانحاڵی ڕێکخراوەکەیان گۆڤاری (دەنگی داس)یان بڵاو کردۆتەوە و ئەمەش بەزۆری بە سەرپەرشتی مەلا ئەحمەدی بانی خێلانی (١٩٢٥ – ٢٠١٣)[١٢] و هاوکاری ئەحمەد مەحموود حەلاق و حەسەنی مەلا عەبدولکەریم دەرچووە [١٣]، هەروەها ئەم بڵاوکراوەیە سەرەتا بە دەستخەتی هەریەك لە : مەلا ئەسعەدی مەلا قادری بانی خێلانی و حەسەنی مەلا عەبدولکەریم نووسراوەتەوە و پاشان بە ئامێری چاپ و ڕۆنیۆ لە شاری کەرکوك ڕاکێشراوەتەوە و ئینجا بەناو کۆمەڵانی خەڵکدا بڵاویان کردۆتەوە، هەر بەپێی گێڕانەوەی مەلا ئەحمەدی بانی خێلانی وەك لە یادداشتەکانیدا هاتووە گۆڤاری :((دەنگی داس– صوت المنجل)) تا سەرەتاکانی ساڵی ١٩٥٤ توانیویانە بە بەردەوامی بڵاوی بکەنەوە و تا ئەوکاتەی وەکو خۆی بۆی باس کردووین، لەبەر چەند هۆکارێك دواتر درێژە بە بڵاوکردنەوەی نەدراوە[١٤].

تەوەری دووەم

بەرپابوونی شۆڕشی ١٤ی گەلاوێژ و ڕەوشی ڕۆژنامەوانی بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی لە شاری خانەقیندا ١٩٥٨- ١٩٧٠

بەرپابوونی شۆڕشی ١٤ی گەلاوێژی ساڵی ١٩٥٨ لە وڵاتی عێراقدا کۆمەڵێك گۆڕانکاریی گەورەی بەدوای خۆیدا هێنایە کایەوە هەر لە چالاکیی کاری ڕێکخراوەیی و ئازادیی ڕۆژنامەوانی و چالاکیی ڕووناکبیری و سیاسیی جۆر بەجۆر، بەجۆرێك دەرئەنجامەکانیشی تاڕادەیەکی بەرچاو ناوچە کوردنشینەکانی باشووری کوردستانیشی گرتەوە. وەك ئەوەی لە ناوچەی گەرمیان و بەتایبەتی لە شارێکی وەك خانەقینی ئەو دەمانەدا و لە سەروبەندی شۆڕشی ١٤ی گەلاوێژ بەدواوە و بە تایبەتی لە بواری چالاکیی ڕۆژنامەوانیدا، گۆڤارێکی خوێندکاری، کە کۆمەڵێك قوتابی و خوێندکاری کوڕ و کچی شاری خانەقین و دەوروبەری کە لەو کاتەدا لە دواناوەندی خانەقین (ثانویة خانقین) دەیانخوێند و بەزۆری سەر بە گردبوونەوەیەکی خوێندکاری (تجمع طلابي) بوون و تەنها کورسی خوێندن و قوتابخانە کۆی کردبوونەوە. لە دوای شۆڕشی ١٤ ی گەلاوێژی ١٩٥٨ ەوە هاتبوونە کایەوە بە ناوی : ((یەکێتی قوتابیانی دواناوەندی خانەقین — اتحاد طلبة ثانوية خانقين))ەوە، گۆڤارێکی مانگانەی (سیاسی – ڕووناکبیریی گشتی)یان بە ناوی گۆڤاری خەباتی قوتابیان واتە: ((نضال الطلبة))وە بەزمانی عەرەبی و لە دووتوێی (٣٦) لاپەڕەدا بڵاوکردۆتەوە، کەچی بەسەریەکەوە توانیویانە تەنها یەك ژمارەی لێ دەربکەن و بۆ مەسەلەی چاپکردنیشی ڕەنگە ئەمەیان تاقە گۆڤار و بڵاوکراوە بووبێت لە شار و ناوچەکانی دەوروبەریدا کە بتوانرێت بەشێوازێکی فەرمی ببرێتە شاری بەغدا و لە چاپخانەیەکی ناسراوی وەك (مەعاریف)ی ئەو دەمانەدا لەچاپ بدرێت و لە نێو دەستەی خوێندەوار و کۆمەڵانی خەڵکدا بڵاو بکرێتەوە[١٥].

وێڕای هەموو ئەوانەش لە ڕووی ناوەڕۆکەوە (خەباتی قوتابیان) یەکێکە لەو گۆڤارانەی کە بایەخێکی بەرچاوی بە بواری سیاسی و هاوکات هاوخەباتی و برایەتیی نێوان گەلی کورد و عەرەبی داوە لە وڵاتی عێراقدا و ئەمەش لەسەر

لاپەڕەکانیدا بە ڕوونی بەرچاو دەکەوێت، وەك ئەوەی لە بابەتێکی سەربەخۆدا و هەر بەناونیشانی برایەتی کورد و عەرەب : ((الاخوة العربية الكردية))وە کە خوێندکارێکی قۆناغی پێنجەمی زانستی ئەوکاتەی دواناوەندی شاری خانەقین کە ناوی : (موەفەق سامی عەبدوڵڵای باجەلان) بووە و لەساڵانی دواتریشدا بووە بە مامۆستایەکی سەرکەوتووی بابەتی (کیمیاء) لە شاری خانەقین و ناوچەکەدا، بڵاوی کردۆتەوە و بەزمانێکی عەرەبی زۆر پاراوەوە ڕەخنەی لە هەموو ئەو بیروبۆچوونە شۆڤێنییانە گرتووە کە بوونەتە مایەی لێکترازان و دوورکەوتنەوەی ئەم دوو نەتەوەیەی کە خواوەند بۆ خۆی لە ڕێگای ئایینی پیرۆزی ئیسلامەوە کۆی کردوونەتەوە و کردوونی بە برا، وەك ئەوەی لە بەشێکی نووسینەکەیدا هاتووە و ئاماژەی بۆ کردووە و دەنووسێت : ((کوردان وەك هەر گەلێکی تری ئازادیخواز خاوەنی ڕابردوویەکی شکۆمەند و مێژوویەکی پڕ لە سەروەرین... خواوەندیش بۆ خۆی لەڕێگای کۆمەڵێك پەیوەندی جۆر بەجۆرەوە لەگەڵ گەلی عەرەبدا کردوونی بە برای یەکتر لەوانە مێژوو و نیشتمان، بەرژەوەندی پێکەوە گرێدراو و پەیامی پیرۆز لە هەموو ڕوویەکەوە بەمەبەستی ئازادکردنی نیشتمانی زێڕینمان، سەرەڕای ئایینی پیرۆزی ئیسلام کە هەردوو گەلی عەرەب و کوردی لە چوارچێوەی یەك شەریعەتدا کۆ کردۆتەوە... تاد))[١٦]. هەروەها دواتر لەدرێژەی نووسین و بابەتەکەیدا ڕەخنەی لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتی عوسمانی و بەریتانیاش گرتووە کە لە ماوەی دەسەڵات و فەرمانڕەوایەتیاندا لە عێراق و ناوچەکەدا چییان بەسەر گەلی کورد و عەرەبی برادا هێناوە. ماوەتەوە بڵێین بەزۆری ئەو خوێندکار و قوتابیانەشی کە ڕۆڵی بەرچاویان هەبوبێت لە بڵاوکردنەوە و دەرکردنی گۆڤاری :((نضال الطلبة – خەباتی قوتابیان))ی دواناوەندی شاری خانەقیندا بەزۆری پێك هاتبوون لە دەستە و توێژی خوێندکاران و کوڕانی وەك : ((سەلاح فەرمان، ڕامز سامی عەبدوڵڵا باجەلان، حەسەن شێخ موراد، عەلی جومعە چەرمەوەندی مەندەلاوی، سەلاح عەبدولقادر، موحسین شێخ موراد زەنگەنە، عەبدولئیلا باقر، ئەسکەندەر ئەحمەد قۆڵچی هەمەوەندی، نەجم محەمەد ئەمین خەتات، ئەرجومەند زاهید باجەلان، قادر شێخ ڕەحیم تاڵەبانی (١٩٤٤ – ١٩٩٢)[١٧]، یەحیا محەمەد ڕەشید جاف و ئەکرەم عەبدولوەهاب مەلا

عەزیز)). هەروەها لەخوێندکارانی کچیش بەزۆری ئەمانە بوونە: ((ڕافیدە ئەحمەد، زاهیدە خورشید زەهاوی، نەعیمە قەرەداغی و موحاسین زەینەل))[١٨].

هاوکات لەهەمان ساڵی ١٩٥٨ دا و هەر لە شاری خانەقیندا بڵاوکراوەیەکی تری ڕێکخراوی (یەکێتی قوتابیانی کوردستان)ی سەر بە پارتی دیموکراتی کوردستان بە ناوی (پرشنگ)ەوە و بە شێوەی دەستنووس لەلایەن چەند قوتابییەکی ئەودەمانەی وەك :((جەلال عەبدوڵڵا ئاغای باجەلان، حەسەن کەریم بەگی جاف و قادر شێخ ڕەحیم تاڵەبانی))یەوە دەرچووە، تەنانەت ئەمەی دواییان هەر لەو ماوەیەدا واتە لە ماوەی (١٩٥٨ – ١٩٥٩) سەرۆکی یەکێتی قوتابیانی کوردستان بووە لە سنووری شاری خانەقین و دەوروبەریدا، هەروەها یەکێك لەو بابەتانەشی کە لە بڵاوکراوەی (پرشنگ)دا بەرچاو کەوتبێت بریتی بووە لە نووسینێك کە لەلایەن : (جەلال عەبدوڵڵا ئاغای باجەلان) نووسراوە بەناونیشانی : ((شەوی ١٤ی تەمووز لە شاری بەغدا بووم))ەوە بڵاوی کردۆتەوە، ئەوەی شایانی باسکردن بێت بڵاوکراوەی (پرشنگ) تەنها یەك ژمارەی لێ دەرچووە و جگە لەوانەش بەچەند ساڵێك دواتر و بەتایبەتی لەساڵی ١٩٦١دا هەریەك لە : ((ئەحمەد ڕەجەب زەنگەنە کە ئێستا لە ئەورووپا دەژی و ئیبراهیم محەمەد کەریم باجەلان)) بڵاوکراوەیەکیان بە ناوی (الخرير) واتە (هاژە)وە، لە دووتوێی (٤) لاپەڕەدا بڵاوکردۆتەوە و، بە سەریەکەوە توانیویانە تەنها سێ ژمارەی بە زمانی عەرەبی لێ بڵاو بکەنەوە و ئەم بڵاوکراوەیەش جیاواز لەوانی دی زیاتر لەژێر کاریگەری و هەوادارییەکی (شۆسیالیزمی – الاشتراكية)دا بووە و دەستاودەست گەیشتۆتە نێو خوێنەران و کۆمەڵانی خەڵك لەو دەمانەدا[١٩].

دوای سێ ساڵ لەماوەی پێشوو هەر لە شاری خانەقیندا و بەتایبەتی لە مانگی کانونی دووەمی ساڵی ١٩٦٤ دوە (یەکێتی قوتابیان)ی سەر بەحیزبی شیوعی عێراقی لە شاری خانەقین، لەڕێگای چەند لاوێکی ئەو دەمانەیەوە کە لە ڕیزەکانی حیزبی شیوعیدا ئەندام بوون، ئەمانیش وەك قوتابیانی دواناوەندی خانەقین گۆڤارێکیان هەر بەناوی (نضال الطلبة)وە واتە: (خەباتی قوتابیان)ەوە و بە قەبارەی (١٢) لاپەڕەی تەواو و لەژێر دروشمی: (الطلبة زهور على صدور

العمال)دا بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی دەرکردووە و یەکێکی دی لەو دروشمانەی کە لەسەر لاپەڕەی یەکەمی هەموو ژمارەیەکی (خەباتی قوتابیان)دا بلاو کرابێتەوە پێك هاتووە لە وێنەی کوڕ و کچێك، کوڕەکەیان مەشخەڵی ئازادی بەرز کردۆتەوە و دووەمیان : واتە کچەکەشیان کتێبێك لە بندەستیدایە و بەزۆری ئەوانەشی کە ڕۆڵی سەرەکییان لە دەرکردن و بلاوکردنەوەی ئەم گۆڤارەدا هەبوویێت کە بە شێوازێکی نهێنی و لەسەر لاپەڕەی زۆر شەفاف و بەدەستنووس بلاو کراوەتەوە، بریتی بوون لە ڕووناکبیر و کەسانی وەك :((حەسەن ئەڵلا وەخش، ئیبراهیم محەمەد کەریم باجەلان (١٩٤٤)[٢٠]، عەزیز محەمەد شەریف و محەمەد عومەر سلێمان زەهاوی))، ئەم گۆڤارەی تری شاری خانەقین، بە تەرزی ئەوانی دی توانراوە چەند ژمارەیەکی سنووورداری لێ بلاو بکرێتەوە کە تەنها بریتی بووە لە (٤) ژمارە و بەتێکڕایی و بە سەریەکەوە توانراوە هەر چوار ژمارەکەی، بۆ هەر ژمارەیەکی نزیکەی (٤٠- ٥٠) دانەی لێ بلاوبکرێتەوە و بگەیەنرێتە دەستی خوێنەر، بەلام وەکتر لە مانگی نیسانی ساڵی ١٩٦٤ەوە، بەپێی بڕیارێك کە لەلایەن (حیزبی شیوعی عێراق)یەوە و بۆ پاراستنی نهێنی ئەندامەکانی حیزب، بەتایبەتی لە شاری خانەقین و دەوروبەریدا، نەتوانراوە درێژە بەدەرکردن و بلاوکردنەوەی گۆڤارەکە بدرێت، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا زۆربەی ژمارەکانی جگە لە بابەتی سیاسی و سەروتاری بلاوکراوەکە خۆی کە بە ناونیشانی :((لەم ژمارەیەدا - في هذا العدد))دا بووە، چەندین شیعری دانسقەی شاعیرانی گەورەی عێراقی وەك : محەمەد مەهدی جەواهیری (١٨٩٩- ١٩٩٧) و عەبدولوەهاب ئەلبەیاتی (١٩٢٦ - ١٩٩٩) لە بەشە عەرەبییەکەیدا و هەروەها لە بەشە کوردییەکەشیدا کە گۆشەیەکی تایبەت بووە بەناوی :((کاروانی شیعر))ەوە و شیعر و هۆنراوەی شاعیرانی کوردی وەك عەبدوڵلا گۆران (١٩٠٤- ١٩٦٢) و ئەحمەد دڵزار (١٩٢٠) ی شاعیر و سیاسەتمەدار لەسەر لاپەڕەکانیدا بەرچاو کەوتوون، جگە لەوانەش گۆشەیەکی تری تایبەتی تیا بلاوکراوەتەوە بە ناونیشانی: ((لە هەر باخچەیەك گوڵێك - من كل بستان زهرة))، سەرەڕای ئەوەش بەشێك لە ژمارەکانی لەڕێگەی کەسێکی وەك (نەسرەدین مەجید دەلۆ)وە کە لە ڕیزەکانی ئەوکاتەی حیزبی شیوعیی عێراقدا نازناوی :(مەلا محەمەد) بووە

گەیەنراوەتە ناو شۆڕش و هێزی پێشمەرگەی کوردستان، بەتایبەتی بۆ ناوچەی گەرمیان و دەوروبەری (خۆرنەوەزان) و هەروەها بەشێکی تری گەیشتۆتە شاری بەغدا و بەتایبەتی: (ئامادەیی فەیلی) و لەوێشەوە لە ڕێگای لاوێکی کاکەیییەوە کە ناوی فوئاد عەباس بووە گەیەنراوەتە شاری نەجەفی ئەودەمانە، لەگەڵ ئەوەشدا (خەباتی قوتابیان – نضال الطلبة) بۆ خۆی یەکێك بووە لەو گۆڤار و بڵاوکراوانەی کە لەسەر زۆربەی لاپەڕەکانی خۆیدا هەواڵی جۆر بەجۆری ناوچەکەی وەك زوڵمی حەرەس قەومی لە کۆمەڵانی خەڵك و لە گۆشەکانی: بینیم و بیستمی گۆڤارەکەدا بڵاوکراونەتەوە، سەرەڕای ڕووماڵکردنی چالاکییەکانی هێزی پێشمەرگەی حیزبی شیوعی عێراق، دژی ڕژێمی ئەو کاتەی عێراق بڵاوکردۆتەوە و وەك هەواڵی گەرم و گوڕی ئەو دەمانە بایەخی تایبەتی پێ داون، بە زۆری ئەو پەیامنێرانەشی کە بە بەردەوامی هەواڵی بایەخداریان بە(خەباتی قوتابیان) گەیاندبێت و بڵاویان کردبێتەوە، هەردوو لاوی چالاکی ئەودەمانەی وەك: ((محەمەد خدر سلێمان و ئەکرەم عەلی قەساب بوون)). تا ئەوکاتەی لەنێوان ساڵانی (١٩٦٥ – ١٩٦٦) دا بڵاوکراوەیەکی تری دەستنووس کە تەنها دوو ژمارەی بە (١٦) لاپەڕەی تەواو و دووبارە هەر لە شاری خانەقیندا، بەناوی (الثقافة)وە لێ بڵاوکراوەتەوە و ئەمەش بەزۆری لەلایەن دەستەیەك لە ڕووناکبیران و نووسەرانی ئەو دەمانەی وەك :((جەلال حوسێن وەردە (زەنگابادی)[٢١]، ئیبراهیم محەمەد کەریم باجەلان، وەلید جەعفەر ڕەسام و زەینەبی مەلا تۆفیق))ەوە و بەزمانی عەرەبی بڵاویان کردۆتەوە، هاوکات بەزۆری هەر خۆشیان بابەت و نووسینیان تیایدا بڵاو کردۆتەوە، بەڵام وەك لایەنی هەواڵ و ڕاپۆرتی هەستیار کچە ڕۆژنامەوانێکی ئەوکاتەی وەك زەینەبی مەلا تۆفیق جگە لەوەی بەناوی تەواوی خۆیەوە لە بڵاوکراوەی (الثقافة)دا دەینووسی، لە هەمان کاتیشدا بۆ هەندێك بابەت و ڕیپۆرتاژی ڕۆژنامەوانیی هەستیار کە خۆی حەزی نەکردبایە ئەوەیان لە نووسینی ئەو بێت، ئەوا بەناوی خوازراوی : ((الجاسوسة الحسناء))ەوە دەینووسی و ئینجا بڵاوی دەکردەوە[٢٢].

بەڕادەیەك ئیدی لەم ماوەیە بەدواوە و بەپێی زانیاریی ئێمە سۆراغی هیچ گۆڤار و ڕۆژنامە و بڵاوکراوەیەکی تر لە سنووری شاری خانەقین و دەوروبەریدا

بەرچاو ناکەوێت، هەر ئەوەیان نەبێت لە کاتی ڕێککەوتننامەی ١١ ی مارتی ساڵی ١٩٧٠ بەدواوە و بەتایبەتی لە ساڵی ١٩٧٢ دا دەستەیەك لەوانەی کە پێشتر بەکاری سیاسی و چالاکیی ڕۆژنامەوانییەوە سەرگەرم بوون، توانیویانە ڕێکخراوێکی ڕووناکبیری بەناوی : ((کۆمەڵەی ڕووناکبیری خانەقین – الرابطة الثقافية في خانقين)) دابمەزرێنن و دەستەی دامەزرێنەریشی بەزۆری ئەمانە بوون : ((ئیبراهیم محەمەد کەریم باجەلان، مەجید کەریم ئەحمەد، مەجید ئیبراهیم ڕەزای خانەقینی (١٩٤١– ٢٠٠٨)، مەلا موحێدین دای زادە، فازیل کەریم ئەحمەد، عەبدولستار ڕەشید خالیدی، جەلیل محەمەد عەلی بەگ (١٩٤٣ – ٨/٦ / ٢٠٠٩)، ئەحمەد شێرزاد (ڕەشپۆش)، کەریم سۆران کۆیی (ئەبو کارسان) و ئەحلام مەنسوور (١٩٥١ – ٢٠١٣)[٢٣] ی چیرۆك نووس. بە زۆری چالاکییان بریتی بووە لە کۆڕی هەفتانە و خوێندنەوەی دەقی نوێ لە شیعر و چیرۆك و ڕەخنە لێگرتنی، لێرەش بەدواوە بە زۆری نووسین و بابەتی خۆیان لەو گۆڤار و ڕۆژنامە کوردی و عەرەبییانەدا بلاو کردۆتەوە کە لە شاری بەغدا و لە دەرئەنجامی بەیاننامەی ١١ مارتی ساڵی ١٩٧٠ و ئاگربڕی نێوان حکومەتی عێراق و سەرکردایەتی شۆڕشی کورددا دەردەچوون، سەرەڕای پێکهێنانی ئەو بەرەیەش کە لە نێوان حیزبی بەعسی عەرەبی سۆشیالیستی و حیزبی شیوعی عێراقیدا لە ساڵی ١٩٧٣دا هاتە کایەوە بەوەی کە ئەمانیش گۆڤار و ڕۆژنامەی خۆیان هەبوو و زۆرێك لە ڕووناکبیرانی کوردیش لە ڕۆژنامە و بلاوکراوەکانی حیزبی شیوعیی عێراقیدا کاریان دەکرد و نووسین و بابەتی خۆیان بلاو دەکردەوە [٢٤].

تەوەری سێیەم

ڕۆژنامەوانیی کوردی لە سنووری شاری کەلار و کفریدا ١٩٦٢- ١٩٧٢

ئەمە و لەکاتێکدا کە دووبارە دەگەڕێینەوە بۆ ناوەندی گەرمیانی ئەو دەمانە و بەتایبەتی سنووری شاری کەلار، لە سەرەتای شەستەکانی سەدەی بیستەمی رابردووەوە، دەبینین بزووتنەوەیەکی تری بلاوکراوەیی و تاڕادەیەك ڕۆژنامەوانی هەبووە و بە زۆری بە تیراژێکی تاڕادەیەك زۆر کەم و زۆربەشیان بەشێوەی دەستنووس و لە چوارچێوەیەکی دیاریکراو و سنووردارادا دەستاو دەست بلاو کراونەتەوە، تەنانەت بە هۆی بارودۆخی ئەو دەمانەی باشووری کوردستان و هۆیەکانی هاتوچۆ و ئەو ڕەوشە کۆمەلایەتی و ئاستە هۆشیارییەی کە لەو دەمانەدا هەبوون، بلاوکراوە و هەفتەنامە و ئەوانەیشی کە ناو بەناو دەردەچوون، سنووری ناوچەکەیان بەڕادەیەکی زۆر کەم نەبێت، نەتوانیوە ببەزێنێت، سەرەڕای ئەوەش وەك پێویست ناوەندێکی ئەوتۆی بەلگەنامەیی و ئەرشیفی نەبووە، کە بتوانرێت نموونەیان لێ بپارێزرێت و ئەرشیف بکرێت، تا لە ئایندە و لە داهاتوودا بۆ لێکۆلینەوەکردن و کاری ڕۆژنامەوانی سەبارەت بەم ناوچەیە و مێژووی ئەم ناوچەیە سوودیان لێ وەربگیردرێت. وەك ئەوەی فەرهاد شاکەلی (١٩٥١)[٢٥] لەم بارەیەوە وای دەگێڕێتەوە : ((لە سەرەتای منالێمەوە بووبوومە ئاشنای ئەو گۆڤار و ڕۆژنامانەی لەو سەردەمانەدا بلاو دەکرانەوە. باوکم ئەندامێکی چالاکی پارتی دیموکراتی کوردستان بوو. کاتێ مەلا مستەفای بارزانی لە پاییزی ١٩٥٨ دا لە سۆڤێت گەڕایەوە، خەلکی کوردستان دەستە دەستە دەچوونە سەردانی بۆ بەخێرهاتنەوەی. باوکم لە ناو ئەو وەفدەدا بوو کە لە گەرمیانەوە (یا بەناوی کفرییەوە) چوون بۆ لای بارزانی. هەر لە سالی ١٩٥٩وە باوکم ئابوونەداری ڕۆژنامەی (خەبات) بوو پێشتریش گۆڤارەکانی (هیوا) و (هەتاو)ی بۆ دەهاتن سەرەڕای گۆڤاری (ڕۆژی نوێ) هەفتەنامەی (کوردستان) ئەم هەلومەرجە فەرهەنگییە کارکردێکی زۆری لەسەر من هەبوو لە بەهاری سالی ١٩٦٢ یا ١٩٦٣ کە هێشتا نەگەیشتبوومە تەمەنی دوازدە سالان دەستم کرد بەنووسینی (ڕۆژنامەیەك) و ناوم نابوو (لادێ) ئەگەرچی ناوی ڕۆژنامە بوو، بەلام هەفتەی دوو

سێ دانەیەکم لێ بڵاو دەکردەوە. هێندەی لە بیرم بێ سەرجەم (٥٠ — ٦٠) ژمارەیەکم لێ بلاّو کردەوە. ڕۆژنامەکە لە یەك پەڕە کاغەز پێك هاتبوو، واتە دوو لاپەڕە، کە لە دەفتەری نووسینی خوێندنگەکەم دەمدڕی و لە سەری دەمنووسی))[٢٦]. جگە لەوەش فەرهاد شاکەلی لە بارەی ناوەڕۆك و ئەو بابەتانەوە کە لە ڕۆژنامەی (لادێ)دا بڵاوی کردۆتەوە زۆر بە ئەمانەتەوە دەنووسێت : ((ناوەڕۆکەکەشی زیاتر دەنگوباسی ماڵی خۆمان و هەندێکیش دەنگوباسی گوندەکانی سەیدە و شاکەل و دێبنە. لەوەیش زیاتر هەندێ قسەی سیاسی و کوردایەتیم تێدا دەنووسی، وەك بژی کوردستان، چەند جارێکیش بە خەتێکی گەورە دەمنووسی: (ئازادی بۆ عوسمان سەبری و هاوڕێکانی) ئەمە لاساییکردنەوەی ڕۆژنامەی (خەبات) و (ڕۆژی نوێ) بوو کە بەهۆی گیرانی هەندێ تێکۆشەری کوردی سووریاوە لەلایەن ڕژێمی ئەوسای سووریاوە دەیاننووسی)) بە جۆرێك ئەم ڕۆژنامە دەستنووسە و لەلایەن فەرهاد شاکەلییەوە، لە گوندی شاکەلی ئەودەمانەدا تا ساڵی ١٩٦٣ بەردەوام بووە[٢٧].

سەبارەت بەساڵی دواترو دوای وەستانی ڕۆژنامەی دەستنووسی (لادێ) فەرهاد شاکەلی باس لەوەش دەکات کە لە بەهاری ساڵی ١٩٦٣ دا کەوتۆتە بڵاو کردنەوەی گۆڤارێکی دەستنووسی تر بەناوی (بەهار)ەوە و ژمارەی لاپەڕەکانی نزیکەی (١٠– ١٢) لاپەڕە بووە، لەبارەی ناوەڕۆك و بابەتەکانییەوە دەڵێ : ((زۆربەی بابەتەکان خۆم دەمنووسی وەك لاساییکردنەوەی گۆڤاری کوردی ئەو سەردەمە لە هەموو ژمارەیەکدا گۆشەی (بۆ پێکەنین)، (ئایا دەزانیت) و دەنگوباس و شتی لەو بابەتەی تێدا بوو))، هاوکات باس لەوەش دەکات کە (٣ – ٤) ژمارەی لێ بڵاو کردۆتەوە و یەك دوو ژمارەیەکیشی کەوتۆتە هاوینی ساڵی ١٩٦٣وە کاتێك :((بەعس هێرشێکی سەختی کردە سەر کوردستان هەندێ لە نووسینەکان لەبەر ئەوە سیاسی بوون. دەنگوباسی گوندەکانی گەرمیان (بەتایبەتی بۆردومانی گوندی ژاڵەی حاجی قادر لە دەنگوباسە گرنگەکان بوو))، لە بارەی ئەوانەشی کە بەزۆری یارمەتییان دابێ و بە بەردەوامی پشتگیرییان لێ کردبێت کە لەسەر ئەم چالاکییەی بەردەوام بێت بەزۆری ئەو کادیر و پێشمەرگانە بوون کە بە گوندەکانی گەرمیاندا لە جەولەکردنی بەردەوامدا بوونە وەك ئەوەی

لەم بارەیەوە و لەدرێژەی دەستنووسەکەیدا ئاماژەی بۆ کردووە : ((ئەو بەهار و هاوینە کادیرانی پارتی بە گوندەکاندا دەگەڕان و خەڵکیان بۆ پارتی ڕێکدەخست. دوو لەو کادیرانە زۆر پشتگیری منیان دەکرد و هانیان دەدام بۆ بلاوبوونەوەی ڕۆژنامە و گۆڤارەکانم: مەلا یاسین کە چەمچەماڵی بوو، هەروەهایش عەبدوللای بابا عەلی کە بە ناوە حیزبییەکەی بە (نالە) ناسرابوو. ئەوان کاغەز و قەڵەم و مەرەکەبیان دەدامێ و ژمارەکانیان دەخوێندەوە و پێشنیازی چاککردن و پێشخستنیان بۆ دەکردم))[٢٨].

بە ماوەیەك دوای فەرهاد شاکەلی و بە هەمان تەرز، لەتیف هەڵمەت (١٩٤٧)[٢٩] ی شاعیر لە شاری کفریدا و لەنێوان ساڵانی (١٩٦٧– ١٩٦٨) دا گۆڤارێکی دەستنووسی بەناوی (گۆڤاری بەرزنجە)وە لە شاری کفریدا بلاوکردۆتەوە و بە زۆری ئەمیش پێك هاتووە لە گۆڤارێکی ڕووناکبیریی گشتی و بەسەریەکەوە توانیویەتی زیاد لە (١٥) ژمارەی لێ دەربکات، ئەوانەشی کە لەو بلاوکراوە یان (گۆڤاری بەرزنجە)دا بابەت و نووسینی خۆیانیان بۆ ناردبێت و هاوکاری بلاوکردنەوەی بووبێتن بە زۆری کەسانی وەك : ئەحمەد شاکەلی، لەتیف هەڵمەت و فەرهاد شاکەلی (ئەنوەر شاکەلی) بوون و تەنانەت لە نامەیەکی دەستنووسیدا کاك ئەنوەر شاکەلی کە لە ٢ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٦٧ دا بۆ: ((گۆڤاری بەرزنجە)) و لەتیف هەڵمەتی شاعیری نووسیوە و بە لەتیف مەحموود محەمەد بەرزنجی ناوی هێناوە و تائێستا بە پارێزراوی لە ئەرشیفی لەتیف هەڵمەتدا ماوەتەوە، ناوەرۆکەکەی سەبارەت بە(گۆڤاری بەرزنجە)یە و بە بۆنەی دەرچوونیەوە پیرۆزبایی و دەستخۆشی لێ کردووە[٣٠].

هاوکات ئەحمەد شاکەلیش کە لەو دەمانەدا خوێندکاری: ((پەیمانگە و خانەی مامۆستایانی سەرەتایی– کەرکووك – معهد و دار المعلمین الابتدائیة / کرکوك)) بووە، لە نامەیەکی دەستنووسیدا کە لە ١٨/ ١١/١٩٦٨ دا لە شاری کەرکووکەوە بۆ لەتیف هەڵمەتی ناردووە، بەهەمان شێوە، سەبارەت بە گۆڤاری بەرزنجە و بۆ لەتیف هەڵمەت دەنووسێت وەك لە برگەیەکیدا هاتووە: ((گۆڤارەکەت گەیشت بەڵێ دڵشادم کە ئەوەندە ئازای بە بێ ترس ئەڵێی : لە خۆشی کوردایەتی لە کانگای خەباتەوە....تاد)). پاشان لە درێژەی نامەکی تریدا و هەر بۆ لەتیف

هەڵمەتی شاعیر و خاوەنی گۆڤاری بەرزنجە دەنووسێت : ((نامەی وێژەیی نە گۆڤارەکەی تۆیە و نەدێڕەکانی من بەڵکو ئەبێ دوور بێ لە وشەی ئینشائی)). دوا بەدوای ئەمە و لەبڕگەی نامەیەکی تریشیدا پێ لەسەر ئەوە دادەگرێت و ئەوە روون دەکاتەوە بەوەی کە : ((تۆش باوەڕت بەوە هەیە کە وێژەکەمان دواکەوتووە چونکە ئەڵێی: سأظل انتظر میلاد زرادشت ثاني. لیوقد النیران في تلك المعابد المندثرة ولیكمل كتابه الخالد (ئاوێستا) لكي یصل الادب الكردي الى السواحل التي بلغتها الآداب العالمیة))[٣١].

هاوکات لەتیف هەڵمەتی شاعیر وەك وەڵامدانەوەیەك کاتێك بۆ ئەحمەد شاکەلی دەنووسێت، بەهەستێکی کوردانەوە ئەڵێت: ((برای بەڕێزم کاك ئەحمەد شاکەلی: ئەبێ ئەوە بزانی، ڕق و کینە ئاگرێکە هەموو جوانییەك ئەسووتێنێ، پێویستە لە پەرستگای خۆشەویستییا بە ئاوازی خۆشەویستی بیکوژێنینەوە.. پێویستە دڵمان پڕکەین لە خۆشەویستی.. خۆشەویستی ئاڵای منە...برایەتی بەستەی منە...کوردایەتی ڕێگای منە...مرۆڤایەتی مەبەستی هەمیشەییمە.......١٩٦٨/١١/٢٩))[٣٢].

هەر لە هەمان ماوەشدا و لە نێوان ساڵانی (١٩٦٦ – ١٩٦٧) دا لە گوندی (دێبنە)ی نزیك بە شاری کەلاری ئەمڕۆ هەر مامۆستا ئەحمەد شاکەلی (١٩٤٨)[٣٣] وەك خۆی باسی لێوە دەکات، بڵاوکراوەیەکی دەستنووسی بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی بە ناوی (هەللولیا)وە بڵاوکردۆتەوە، ناوەکەشی لە ناوی وشەیەکی سەرنجڕاکێشی ناو ڕۆمانێکی بیانییەوە وەرگیراوە کە لەو دەمانەدا ئەوان خوێندوویانەتەوە کە بەمانای (بەخێرهاتن) هاتووە و تێکڕای ژمارەی لاپەڕەکانی بڵاوکراوەی (هەللولیا) کە لە نێوان (٤ – ٨) لاپەڕەی مام ناوەنجیدا بووە و نزیکەی (٨) ژمارەی دەستنووسی لێ بڵاو کراوەتەوە، بەڵام لەبارەی ئەوانەشی کە بەزۆری لەم بڵاوکراوەیەدا نووسینیان بڵاو کردبێتەوە، هەر ئەحمەد شاکەلی دەڵێت: ((هەموو شاکەلییەکان تیایدا دەماننووسی)) بەتایبەتی هەریەك لە: ((ئەمجەد شاکەلی و شێخ محەمەدی شێخ ئەحمەد شاکەلی))، جگە لەوەش بە زۆری دەنگوباس و هەواڵی ناوچەکە و بارودۆخی کشتوکاڵ و قسەکردن لەسەر مەسەلەی کوردایەتی و باسکردنی ئەزموون و تەجروبەی کەسایەتی و نووسەرە

جیهانییەکان لەوانە: ژیان و سەربردەی نووسەری ناسراوی فەرەنسی ئەلان دیلۆن (alan delon)، شۆڕشگێڕی ناسراوی وڵاتی کوبای بە ڕەسەن ئەرجەنتینی کە ئەوان زۆر پێی کاریگەر و سەرسام بوون واتە ئەرنستۆ ئەرنستیکۆ گیڤارا – تشێ گیڤارا (١٩٢٨/٦/١٤ – ١٩٦٧/١٠/١٩)، هەروەها زۆرێك لە کەسایەتی و نووسەرە کوردەکان لەوانە شاکر فەتاح، وێڕای بایەخدان بە مێژووی شارەکان بەتایبەتی شارە کوردییەکان لە وانە شاری خانەقین کە لەیەکێك لە ژمارەکانیدا بایەخێکی بەرچاومان پێ دابوو سەرەڕای گەلێك بابەتی دی کە بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی لە بڵاوکراوەی (هەللولیا)دا دەخوێندرانەوە، شان بەشانی ئەوانەش بایەخدان بە گۆشەی تایبەتی لەوانە: ئایا دەزانیت ؟ پاشان بڵاوکردنەوەی وێنەی کاریکاتێری جۆربەجۆر کە هەر بەدەست دەکێشران و دواتر لە زۆربەی ژمارەکانیدا بڵاو دەکرانەوە....تاد. کەچی بڵاوکراوەی دەستنووسی: (هەللولیا) وەك ئەوەی ئەحمەد شاکەلی باسی لێوە دەکات و دەڵێت : بەداخەوە کۆتاییەکی زۆر تەراژیدی و ناخۆشی هەبوو، بۆ ئێمەی لاو کە هێشتا تازە بوو دەستمان دابووە نووسین و ناو بەناو بڵاوکردنەوە، بەوەی هەموو ژمارەکانی بە ئاگاداری نووسەر کاك ئەمجەد شاکەلی و بە بەرچاوی هەردووکمانەوە، لەلایەن کەسێکی بەتەمەنتر و بە ساڵاچووتری ئەو کاتەوە کە ئەمان وەك دوو لاوی ئەو دەمانە زۆر ڕووی چەندوچوون کردنیان لەگەڵیدا نەبووە و تەنانەت ئێستاش حەز بەناوهێنانی ناکەن، کۆکراوەتەوە و لە سووچی دیوارێکی گوندی شاکەلدا بە تەڵە شقارتەیەك کراوەتە خۆراکی ئاگردان و سووتێنراوە[٣٤].

جگە لەو بڵاوکراوەیەی سنووری کەلاری ئەوکاتە لە ساڵی (١٩٦٨) دا گۆڤارێکی تری ڕووناکبیری گشتی بەناوی (شەپۆلەکان)ەوە و لە شاری کفریدا بەشێوازی دەستنووس کە تەنها دوو ژمارەی لێ بڵاوکراوەتەوە و بە زۆری بە دەستخەتی سیروانی حاجی ئەمین ڕەباتی کە ئێستا لە ئەوروپا ئەژی نووسراونەتەوە، لەم ماوەیەدا دەرچووە، بە پێی گێڕانەوەی لەتیف هەڵمەتی شاعیر ژمارەی یەکەمی تەنها (٣٠) دانەی لێ بڵاوکراوەتەوە و تا ڕادەیەك توانراوە بە شار و ناوچەکەدا دەستاو دەست بڵاو بکرێتەوە، ئەوانەشی کە بە زۆری نووسین و بابەتی جۆربەجۆری ڕووناکبیریی خۆیانیان تیا بڵاو کردبێتەوە بە

زۆری بریتی بوون لە لاوان و ڕووناكبیرانی ئەو ماوەیەی وەك :((كەنعان مەدحەت، عەلی عەبدوڵلا ئەحمەد، لەتیف هەڵمەت، غازی سالاری كارێزی كە ئێستا پارێزەرە، محەمەد داماو)). بەلاّم ئەمەی دواییان لەو ماوەیەدا بەناوی محەمەد بێ كراس (١٩٤٧– ٢٠٠٥)[٣٥]ەوە دەستی داوەتە نووسین و ناو بەناو بلاّوكردنەوە. لە ڕووی نووسین و ناوەرۆكیشەوە لەتیف هەڵمەت دەڵێت: ((وتار و نووسین بوو، شیعر بوو، لێكۆڵینەوە بوو، نوكتە بوو، گۆوارێكی هەمەڕەنگ بوو، تەنانەت هەندێ پارچە شیعری شاعیرانی كلاسیكی كوردیشمان تێ ئاخنی بوو))[٣٦]. بۆ ساڵی دواتریش واتا لە ساڵی ١٩٦٩دا و هەر لە شاری كفریی ئەو كاتەدا، گۆڤارێكی تری دەستنووس كە لە قەوارەی دەفتەرێكی (٣٠) لاپەڕەییدا بووە و بەناوی (باوە شاسوار)ەوە بلاّو كراوەتەوە، بەسەریەكەوە توانراوە تەنها (٢– ٣) ژمارەی لێ دەربكرێت و لەلایەن چەند شاعیر و ڕووناكبیرێكی لاوی خوێندەواری وەك: ((فەرهاد شاكەلی، لەتیف هەڵمەت و كەنعان مەدحەت، عەبدوڵلا سابیر، عەلی عەبدوڵلا ئەحمەد، محەمەد ئەحمەد ڕەشید (داماو)..))ەوە بلاّو كراوەتەوە، بەڕادەیەكی زیاتر ئەمەشیان بریتی بووە لە گۆڤارێكی ئەدەبی، ڕووناكبیری گشتی و بەزۆری هەر خۆیان نووسین و شیعر و بابەتیان تیا بلاّو كردۆتەوە بۆ نموونە: لە ژمارەی یەكەمیدا و وەكو خۆی بۆمان دەگێڕێتەوە، نووسینێكی لەتیف هەڵمەتی شاعیری تیا بلاّو كراوەتەوە بە ناونیشانی: ((ئەدەب بۆ ئەدەبە و هونەر بۆ هونەر))، سەرەڕای شیعرێكی غازی سالاری كارێزی وەكو خۆی دەڵێت: زیاتر شیعرێكی ستوونی سیاسی بووە و پاش ئەوەی لەتیف هەڵمەت سووكە دەسكارییەكی كرد ئەوجا لە گۆڤاری (باوە شاسوار)دا بلاّو كرایەوە[٣٧]. بەلاّم دكتۆر كەنعان مەدحەتیش بەزۆری بە بلاّوكردنەوەی شیعر نووسینی لە (گۆڤاری باوە شاسوار) بلاّو كردۆتەوە[٣٨]. هەر وەك خۆشی لە پێشەكی دیوانە شیعری: ((گەڕان لە بەهجەت حیكمەت)دا ناوی گۆڤاری باوە شاسواری هێناوە و خۆشی نووسینی تیا بلاّو كردۆتەوە[٣٩]. هەروەها دكتۆر كەنعان لە بارەی گۆڤاری باوە شاسوارەوە دەڵێت : تا ئەم ساڵانەی دواییەش كە لە وڵاتی ڕۆمانیا بووم، ژمارەیەكی گۆڤاری باوە شاسوارم بە پارێزراوی لا مابوو، تەنانەت لەو كاتەشدا كە بە دەستنووس بلاّومان دەكردەوە، كەوتینە هەوڵی ئەوەی لەلایەن حكومەت

و دەزگا پەیوەندداره‌كانی میرییەوە بە شێوازێكی فەرمی ڕێگەمان پێ بدرێت بۆ ئەوەی ژمارەی تری بەدوادا بێت و بڵاو بكرێتەوە[٤٠]. ئەوە بوو ویستمان لە ڕێگای هەریەك لە جەلالی میرزا كەریم و عەبدوڵلا عەباسەوە كە ئەوكاتە ئەوان لە شاری بەغدا بوون لە حكومەت ئیجازەی بڵاوكردنەوە بۆ گۆڤاری (باوە شاسوار) وەربگرین و ئەم هەنگاوە بهێنینە جێ، كەچی بە پێچەوانەوە لەسەر دواكارییەكەمان ڕازی نەبوون و ئێمەش نەمانتوانی درێژە بەبڵاوكردنەوەی بدەین[٤١].

دوا بەدوای ئەوانە و هەر لەساڵی (١٩٦٩)دا هەریەك لە فەرهاد شاكەلی و محەمەد حەمە ساڵح تۆفیق لە دواناوەندی شاری كفری دوو بڵاوكراوەی سەر دیوار واتا (نشرة جدارية)یان بڵاوكردۆتەوە، ئەوەی فەرهاد شاكەلی بەناوی (جیكۆر)ەوە بووە و تەنها یەك ژمارەی لێ دەركردووە و بەزۆری بۆ بابەت و وتار و نووسینی ئەدەبی تەرخان كرابوو، ناوەكەشی بەناوی ئەو (گوند)ەوە بووە كە شاعیری عەرەبی عێراقی بەدر شاكر ئەلسەیاب (١٩٢٦– ١٩٦٤) تیایدا هاتۆتە دونیاوە، لە پارێزگای بەسرە، بەڵام ئەوەی دواییان، كە محەمەد حەمە ساڵح تۆفیق دەری كردووە، بەناوی (الكواكب)ەوە، بەسەریەكەوە بڵاوكراوەیەكی، ئەدەبیی هەمەجۆر و تێكەڵ بووە و تەنها دوو ژمارەی لێ دەركردووە، بەناونیشانی: (الكواكب الاولى) و (الكواكب الثانية)، تەنانەت بۆ درێژەدان و بەوەی لە داهاتوودا ژمارەی تریشی بە دوادا بێت داواكارییەك لە ڕێگای بەڕێوەبەرێتی دواناوەندیی كفرییەوە دراوەتە: ((بەڕێوەبەرایەتی پەروەردەی كەركوك))ی ئەوكاتە بۆ ئەوەی لەو بارەیەوە ڕەزامەندی دەرببڕێت، ئەوانیش هەرچەندە هەنگاوێكی لەم بابەتەیان پێ خۆش بووە، وەك چالاكییەكی قوتابیان لەو كاتەدا. بەڵام وەكتر وایان بەباش زانیوە كە بە شێوازێكی تاكە كەسی نەبێت، بەڵكو وەك پرۆژەیەكی هەرەوەزی بێت و كۆمەڵێك قوتابی ڕۆڵیان هەبێت لە دەركردن و بڵاوكردنەوەیدا[٤٢].

لە ساڵی (١٩٧٠)یشدا هەر فەرهاد شاكەلی بڵاوكراوەیەكی تری ئەدەبی سەردیواری بە ناوی (گیڤارا)وە بڵاو كردۆتەوە، یەكێك لە بابەتە بڵاوكراوەكانی وەك لەتیف هەڵمەتی شاعیر باسی لێوە دەكات، چاوپێكەوتنێكی ئەدەبی و شیعری بووە لەگەڵ ئەودا، بۆ نموونە لە پرسیارێكدا كە ئاڕاستەی كراوە

نووسراوە: (شیعری کوردی چۆن دەبینیت؟)، ئەمیش لە وەڵامی ئەو پرسیارەدا وتوویەتی: کورد شیعری نییە، تا دیوانەکەی من دەرنەچێت، واتا مەبەستی لەتیف هەڵمەت لە دیوانی (خوا و شارە بچکۆلەکەمان) بووە، کە بە ماوەیەك دواتر و هەر لە ساڵی (١٩٧٠) دا لە چاپخانەی (الشمال) لە شاری کەرکوك بەچاپی گەیاندووە و بڵاوی کردۆتەوە[٤٣].

دوا بەدوای هەموو ئەمانە و لە ساڵی ١٩٧٢ دا و لە: (ناوەندی کەلاری کۆن)ی ئەوکاتە، بە سەرپەرشتی مامۆستا ناسیح غەفوور ئاغجەلەری کە مامۆستای زمانی عەرەبی بووە، دوو بڵاوکراوەی سەردیوار (نشرة جدارية) وەك چالاکییەکی قوتابیانی ئەوکاتە بڵاوکراوەتەوە لەو قوتابخانەیەدا بەناوەکانی : (تیشك) بە زمانی کوردی و زیاتر بابەتی هەمەجۆری ئەدەبی لە خۆ گرتووە، دووەمیشیان: کە ناوی (المعرفة) بووە بە زمانی عەرەبی و بە هەمان شێوە ئەم جۆرە نووسینانەی تیا بڵاوکراوەتەوە کە لەگەڵ ئاوەز و بیرکردنەوەی قوتابیی قۆناغی ناوەندیدا بگونجێت بۆ نموونە: پەندی پێشینان، بۆ پێکەنین، شیعر و کورتە چیرۆکی جۆربەجۆر و گۆشەی ئایا دەزانی؟، ئەمەش بۆخۆی هەنگاوێك بووە بۆ ئەوەی خوێندکار بتوانێت زیاتر مێشکی خۆی بگوشێ و نووسین و بابەتی دەوڵەمەندتر بەرهەم بهێنێت لەو قۆناغەدا[٤٤].

پەراوێزەکان :

١– بۆ زانیاریی زیاتر سەبارەت بە چالاکییەکانی (پارتی هیوا) لە سنووری گەرمیاندا، بڕوانە: ئەحمەد باوەڕ، پارتی هیوا لە کاتی دروست بوونیەوە لە شاری کەرکوك تا هەلوەشاندنەوەی لە کۆنفرانسی کەلاردا ١٩٣٧ – ١٩٤٤، کەرکووك (گۆڤار)، ژمارە (٥) سالی (٢٠٠٠)، ل ٩٣ – ١١٠.

٢– مستەفا نەریمان: سالی ١٩٢٥ لە کفری لەدایك بووە، پلەکانی خوێندنی سەرەتایی، ناوەندی، دواناوەندی و خانەی مامۆستایانی لە کفری و کەرکووك و شاری بەغدا تەواو کردووە، لە گەلێك شوێنی وەك: کەلار، کفری، کەرکوك و بەغدا مامۆستا و سەرپەرشتیاری پەروەردەیی بووە. سەرەڕای بلاوکردنەوەو چاپکردنی چەندین کتێب، ماوەیەك ئەندامی پارتی هیوا بووە و دوای خانەنشین بوونی و تا کاتی وەفاتکردنی لە بواری ڕۆژنامەوانیدا کاری کردووە و لە ٢٧ /٥ / ١٩٩٥ دا لە شاری بەغدا وەفاتی کردووە و لە گۆڕستانی (محەمەد سەکران) ئەسپەردەی خاك کراوە: جمال بابان، اعلام الكرد ، ج١، ط٢، (اربيل: ٢٠١٢)، ص ٥٦٧– ٥٦٨.

٣ – شێخ عەتای تالەبانی: کوڕی (شێخ جەمالی شێخ محەمەد عەلی تالەبانی) یە، سالی ١٩٢٥ هاتۆتە دونیاوە و قۆناغی سەرەتایی خوێندنی لە کەرکوك تەواو کردووە، بەهۆی مردنی باوکیەوە دەستی لێ هەلگرتووە، ماوەیەك ئەندامی پارتی هیوا بووە و لە سالی ١٩٤٧ ەوە پەیوەندی کردووە بەڕیزەکانی حیزبی شیوعی عێراقەوە، لە سالەکانی ١٩٥٤ و سالی ١٩٦٠ بەهۆی چالاکیی حیزبییەوە دەستگیر کراوە و لە سالی ١٩٦١ دا دوور خراوەتەوە بۆ بەندینخانەی عیمارە و دواتر لەسەر فەرمان و لێبووردنی عەبدولکەریم قاسم گەڕاوەتەوە کوردستان و بووە بە بەرپرسی لیژنەی قەزای کفری حیزبی شیوعی، لەسالی ١٩٧٢ دا کراوەتە بەڕێوەبەری شارەوانی کفری و لە دوای ڕاپەڕینی ١٩٩١ەوە یەکێك بووە لە دامەزرێنەرانی (کۆمەلەی هیوای عێراقی)، لە ٤/ ٥ / ٢٠٠٠. وەفاتی کردووە: انظر: الشيخ عطا الطالباني، ذكريات النضال في كوردستان، ط١، (السليمانية: ٢٠١٠)، الصفحة الاخيرة.

٤– عبدالستار طاهر شريف، الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية في نصف قرن ١٩٠٨ – ١٩٥٨، ط١، (بغداد: ١٩٨٩)، ص ٩٦، الدكتور مكرم طالباني، حزب هيوا، مركز خاك للنشر والاعلام، مطبعة خاك ، (السليمانية، ٢٠٠٢)، ص١٨٠ – ١٨١.

٥– مستەفا نەریمان، بیرەوەریەکانی ژیانم، دەزگای ڕۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردی، دار الحرية للطباعة والنشر، (بەغدا: ١٩٩٤)، ل ١٢٠، هلبين محمد امين المزوري، حزب هيوا (الامل) ١٩٣٩ – ١٩٤٦ دراسة تاريخية – سياسية، دار سپيريز للطباعة والنشر، ط١، (دهوك: ٢٠٠٨)، ص ٩٥.

٦- حوسێن ئیسماعیل خان دەلۆ، ناوچەی کفری لە نێوان ساڵانی ١٩١٤ – ١٩٤٥، لێکۆڵینەوەیەکە لە بارودۆخی ڕامیاری و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری، بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی ڕووناکبیری و کۆمەڵایەتی کەرکوک (٨٣) ، (کەرکووك: ٢٠١٠)، ل ١٨٩ – ١٩٠.

٧- دیدەنی لەگەڵ دکتۆر موکەڕەم تاڵەبانی لەڕێگەی (ئاشتی شێخ عەتای تاڵەبانی) یەوە، سلێمانی ٨/ ١١ / ٢٠١٣.

٨- بڕوانە: مستەفا نەریمان، ئەدیب و نووسەرانی کفری و دەوروپشتی، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، (بەغدا: ٢٠٠٧)، ل ل١٣ – ١٣٢.، ئەحمەد باوەڕ، خەباتی سەربازێکی ون لە پەراوێزی کوردایەتیدا، ڕامان (گۆڤار)، ژمارە (١٨٠)، ساڵی ٢٠١٢، ل ١٢٧– ١٣٠، حوسێن ئیسماعیل خان دەلۆ، ناوچەی کفری..، س. پ، ل ١٨١ – ١٨٧.

٩- شاکر فەتاح: شاکر میرزا فەتاح ئەحمەد ساڵی ١٩١٤ لەدایك بووە، ساڵی ١٩٣٦ کۆلێژی حقوقی لە شاری بەغدا تەواو کردووە، لەو ماوەیە بەدواوە و بۆ ساڵانێکی زۆر لە دام و دەزگاکانی میریدا کاری کردووە، بەزۆری لەو شوێنانەشی کە وەزیفەی گرتبێتە دەستەوە ڕۆژنامە و گۆڤاری جۆر بەجۆری بەناوی ئەو شوێنانەوە بڵاو کردۆتەوە لەوانە: باسەڕە لە قادر کەرەم، ڕۆژنامەی چەمچەماڵ، ڕۆژنامەی ئاکرێ، ڕۆژنامەی خورماڵ.....، سەرەڕای لە چاپدان و بڵاوکردنەوەی دەیان کتێبی جۆر بەجۆر بۆ دواکات و لە ٢٧ حوزەیرانی ١٩٨٨ دا لە لایەن دەزگای ئەمنی شاری هەولێرەوە و لەبەر داکۆکیکردن لە مەزلوومییەتی نەتەوەکەی سەرنگون کراوە و تائێستاش هیچ سۆراخێکی نییە: انظر: الدکتور محمد علي الصویرکي، معجم اعلام الکرد في التاریخ الاسلامي والعصر الحدیث في کردستان، بنکەی ژین، (السلیمانیة: ٢٠٠٦)، ص ٣٣٩.

١٠- شاکر فەتاح، ئاوێنەی ژینم، یاداشتەکانی شاکر فەتاح، کۆکردنەوە و ڕێکخستنی: ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، ب١، (هەولێر: ٢٠٠٣)، ل ٣٢٨.

١١- شاکر فەتاح، س. پ، ل ٣٣٣.

١٢- مەلا ئەحمەدی مەلا قادری بانی خێلانی: لە خانەوادەیەکی ئاینی و لە ١٩٢٥/٥/٢٨ دا لە گوندی (فەقێ جنە)ی سەربەشاری دەربەندیخانی ئەمڕۆ لە دایك بووە، لە تیرەی وەڵی هۆزی گەورەی جافە و خوێندنی ئایینی لە نێو بنەماڵەکەی خۆیانەوە دەست پێ کردووە، هەر لە تافی لاوییەوە پەیوەندی کردووە بە ڕیزەکانی حیزبی شیوعی عێراقەوە و بەدرێژایی کاری حیزبی و ڕێکخراوەیی چەندین بەرپرسیارێتی حیزبی بینیوە، لەم ساڵانەی دواییەوە چۆتە وڵاتی سوید و دوای نەخۆشییەکی زۆر هەر لەو وڵاتە و لە زستانی ٢٠١٢ دا کۆچی دوایی کردووە، انظر: احمد باني خیلاني، مذکراتي، (بغداد: ٢٠٠٩).

١٣– احمد باني خيلاني، مذكراتي، دار الرواد المزدهرة للطباعة والنشر والاعلان، (بغداد: ٢٠٠٩)، ص ٦٠، رەفیق ساڵح، ئیندێکسی ڕۆژنامەوانی نهێنی کوردی تا چواردەی تەمووزی ١٩٥٨، ڕۆژنامەنووس (گۆڤار)، ژمارە (١)، ٢٠٠٤/٤/٢٢، ل ٢٣٦ .

١٤– احمد باني خيلاني، مذكراتي، المصدر السابق، ص ٦٠.

١٥– انظر: عزيز ياوەر، التعليم وفصول من تاريخ مدارس خانقين ١٨٨٧ – ٢٠٠٧، مؤسسة حمدي للطباعة والنشر، ط ١، (السليمانية: ٢٠٠٩)، ص ١٩٦، دیدەنی لەگەڵ کاک ئیبراهیم باجەلانی نووسەردا، ٢٠١٣ / ١٠/٢٤.

١٦– عزيز ياوەر، المصدر السابق، ص ١٩٧.

١٧– قادر شێخ ڕەحیم تاڵەبانی: ساڵی ١٩٤٤ لە گوندی (حاجیلەر)ی ناحیەی مەیدانی سەربە خانەقین لەدایك بووە، قۆناغەکانی خوێندنی سەرەتایی، ناوەندی و دواناوەندی لە شاری خانەقین تەواو کردووە و قۆناغی زانکۆیی لە کۆلێژی ئەندازیاری (ئەندازیاری کیمیا) لە زانکۆی بەغدا درێژە پێ داوە و دوای تەواوکردنی وەك ئەندازیارێك لە کۆمپانیای (نەوتخانە)ی شاری خانەقین دامەزراوە و لە تەمەنی (٤٩) ساڵی و لە ڕێکەوتی ١٩٩٣/٧/٢٢ بەنەخۆشی لە شاری بەغدا وەفاتی کردووە، لە سەر وەسیەتی خۆی لە گۆڕستانی (پاشا کۆپری)ی خانەقین نێژراوە: نامەیەکی دەستنووسی دکتۆر ئومێد شێخ ڕەحیم تاڵەبانی، خانەقین، ٢٠١٣/١٠/٢٦.

١٨– المصدر السابق، ص ١٩٨.

١٩– دیدەنی لەگەڵ ئیبراهیم باجەلانی نووسەردا، خانەقین، ٢٠١٣/١٠/٢٤.

٢٠– ئیبراهیم باجەلان: ئیبراهیم محەمەد کەریم ساڵی ١٩٤٤ لە گوندێکی سەر بە ناحیەی (قۆرەتوو)ی شاری خانەقین لەدایك بووە، دوای مردنی باوکی و لە ساڵی ١٩٥١ ەوە خراوەتە بەرخوێندن و لە ساڵی ١٩٥٨ دا قۆناغی سەرەتایی تەواو کردووە. بەلام لەبەر بارودۆخی ژیان نەیتوانیوە درێژەی پێبدات، لەساڵی ١٩٦٤ بەدواوە و لەشاری خانەقیندا کتێبخانەیەکی بەناوی (الثقافة)وە کردۆتەوە و تاساڵی ١٩٦٨ بەردەوام بووە، ماوەیەك پەیوەندی کردۆتە ڕیزەکانی حیزبی شیوعی عێراقەوە و ئەندامێکی چالاکی بزووتنەوەی جووتیاران بووە لەناوچەی خانەقیندا، پاشان بۆتە پەیامنێری ڕۆژنامەی (التآخي)، سەرەڕای کاری فەرمانبەری لە فەرمانگەکانی میریدا، تائێستاش بە بەردەوامی دەنووسێ و خاوەنی چەند کتێبێکی چاپکراوە بڕوانە: جمال بابان، اعلام الكرد، الجزء الاول، دار آراس للطباعة والنشر، (اربيل: ٢٠١٢)، ص ١٣– ١٥.

٢١– جەلال زەنگابادی: جەلال حسێن محەمەد ئەمین پالانی – لوڕستانی ساڵی ١٩٥١ لەگوندی (قەلا)ی ناوچەی زەنگابادی سەر بەناحیەی (جەلەولا) لە دایك بووە، لەساڵی

١٩٦٩دا خانەی مامۆستایانی کەرکووکی تەواو کردووە، لە ساڵی ١٩٦٥ەوە دەستی بەنووسینی شیعر کردووە و لە ساڵی ١٩٦٧ەوە بەناوی (جەلال وەردە)وە دەستی بەبڵاوکردنەوە کردووە، لەگەڵ ئەوەشدا ئاشنایەتی لەگەڵ هونەر و کاری وێنەکێشاندا هەبووە و زمانەوانێکی شارەزایە تائێستاش بە بەردەوامی بەهەردوو زمانی کوردی و عەرەبی بەردەوامە لە نووسین و کۆمەڵێك بەرهەمی چاپکراوی هەیە بڕوانە: حسين عارف، عشرون قصة كردية، منشورات مجلة كاروان، (اربيل: ١٩٨٥)، ص، .google.iraqi writer Comliraqiwriter Iraqi-writersfolder..

٢٢- هەمان سەرچاوەی پێشوو، خانەقین ، ٢٠١٣/١٠/٢٤.

٢٣- ئەحلام مەنسوور: ئەحلام مەنسوور عەلی ئەکبەر ساڵی ١٩٥١ لە گەڕەکی (عەبدوڵڵا بەگ)ی شاری خانەقین لە دایك بووە، دایکی (ڕەسمیە حاجی حەمە ساڵح بەزاز) لە هۆزی گەورەی باجەڵانە و پلەکانی خوێندنی سەرەتایی، ناوەندی، دواناوەندی و قۆناغی زانکۆیی لە خانەقین و شاری بەغدا تەواو کردووە، سەرەڕای ئەوەی چیرۆکنووسێکی دیار و لەبواری ڕۆژنامەوانیشدا کاری کردووە، لەساڵی ١٩٨٦ەوە بەمەبەستی خوێندنی باڵا رووی لە فەرەنسا و زانکۆی (سۆربۆن) کرد، بەڵام بەهۆی بارودۆخی ژیان و دەست کورتییەوە بۆی تەواو نەکرا و گەڕایەوە عێراق، دوای ماوەیەکی زۆر و لەساڵی ١٩٩٩ دا خوێندنی ماستەری لە کۆلێژی پەروەردەی (ابن رشد)ی زانکۆی بەغدا تەواو کرد، نامەکەی بەناونیشانی (بینای هونەری چیرۆکی کوردی ١٩٧٠- ١٩٨٠) بوو، لە بەرهەمە چاپکراوەکانی: کۆمەڵە چیرۆکی پرد، ڕۆمانی ئەڵوەن، خەون و خوێن، ئەزموون...تاد، لەم ساڵانەی دواییشدا ماوەیەك مامۆستای زانکۆی سلێمانی بوو و لە ڕێکەوتی ٢٠١٣/١/١٠ کۆچی دوایی کرد، لەسەر وەسیەتی خۆی لە خانەقین ئەسپەردەی خاك کرا. بڕوانە: نامەیەکی دەستنووسی کاك ئیبراهیم باجەڵان، کە بۆ نووسەری ئەم بابەتەی ناردووە ٢٠١٣/١١/٤، عادل گەرمیانی، ئەحلام مەنسوور و خەونەکانی داهێنەرێکی نەگبەت، شیکار (گۆڤار)، گۆڤارێکی هزری ئەکادیمی وەرزییە، پەیمانگای یەکێتی ئافرەتانی کوردستان بۆ پرسە کۆمەڵایەتییەکان دەری دەکات، ژمارە (٣)، پایزی ٢٠١٣، ل ١٤٣ - ١٤٧.

٢٤- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ٢٠١٣/١٠/٢٤.

٢٥- فەرهاد شاکەلی: ئەنوەر شێخ محەمەدی شێخ سلێمانی شاکەلی کە بە فەرهاد شاکەلی ناسراوە ساڵی ١٩٥١ لە گوندی شاکەلی ناوچەی گەرمیان لە دایك بووە، پلەکانی خوێندنی سەرەتایی، ناوەندی، دواناوەندی و قۆناغی زانکۆیی لە کفری و شاری بەغدا تەواو کردووە، لە ناوەندی شەستەکانی سەدەی بیستەمی رابردووەوە دەستی بە نووسین و بڵاوکردنەوە کردووە و، یەکەم بەرهەمی لە ساڵی ١٩٦٧ لە هەفتەنامەی (دەنگ وباس)دا و یەکەم دیوانە

شیعری ساڵی ١٩٧٣ بەناوی: (پرۆژەی کودەتایەکی نهێنی)یەوە بڵاو کردۆتەوە، لە هاوینی ١٩٧١ دا ئامادەی کۆنگرەی یەکێتی نووسەرانی کورد بووە لە هەولێر و لەهەمان ساڵیشدا لەگەڵ لەتیف هەڵمەت بەیاننامەی شیعریی (گرووپی کفری)یان ڕاگەیاندووە، لە دامەزرێنەرانی (کۆمەڵەی مارکسی لینینی)یە و نازناوی (فەرهاد)یش ناوی نهێنی ناو ئەو ڕێکخراوە بووە، تا ئێستا بە بەردەوامی دەنووسێ و بەرهەمەکانی بۆسەر گەلێك لە زمانە جیهانییەکان وەرگێڕدراوە، هەروەها خاوەنی دەیان کتێبی چاپکراوە لە بوارەکانی شیعر، چیرۆك ، زمان و ڕووناکبیریی گشتیدا، مامۆستای زانکۆیە و لە سوید دەژی بڕوانە: فەرهاد شاکەلی، پرۆژەی کودەتایەکی نهێنی، چ٢، (کوردستان: ٢٠٠٠)، ل ٨٣ – ١٠٢، حوسێن مەحموود عەلی کەلاری، شێواز لە هۆنراوەکانی فەرهاد شاکەلی دا، نامەیەکە وەك بەشێك لە پێداویستییەکانی پلەی ماستەر پێشکەش بە کۆلێژی زمانی زانکۆی کۆیە کراوە لە ئەدەبی کوردیدا، (کۆیە: ٢٠٠٨)، ل x-x1.

٢٦– دەستنووسێکی تایبەتی فەرهاد شاکەلی کە بەتایبەتی بۆ نووسەری ئەم بابەتەی نووسیوە، گوندی شاکەل – کەلار، ٢٠١٣/١٠/٢٨.

٢٧– نامەیەکی دەستنووسی پێشوو ، گوندی شاکەل، ٢٠١٣/١٠/٢٨

٢٨– سەرچاوەی پێشوو ، گوندی شاکەل، ٢٠١٣/١٠/٢٨.

٢٩– لەتیف هەڵمەت: لەتیف مەحموود محەمەد کەسنەزانی بەرزنجی، ساڵی ١٩٤٧ لە بنەماڵەیەکی ئایینی شاری کفری لەدایك بووە، تا پۆلی سێیەمی ناوەندی خوێندووە و دواتر نەیتوانیوە درێژە بەخوێندن بدات، یەکەم بەرهەمی شیعریی خۆی لە گۆڤاری ڕزگاری ژمارە (٩)ی ساڵی ١٩٦٩دا بڵاو کردۆتەوە و یەکەم دیوانی شیعریشی بەناوی (خواو شارە بچکۆلەکەمان)ەوە لە ساڵی ١٩٧٠ لە چاپخانەی (الشمال)ی شاری کەرکووك بە چاپ گەیاندووە، لێرە بەدواوە و تا ئێستا بە بەردەوامی دەنووسێت و بڵاو دەکاتەوە، شیعرەکانی بۆسەر چەندین زمانی زیندووی جیهان وەرگێڕدراون و خاوەنی دەیان بەرهەمی چاپکراوە لە بوارەکانی شیعر و چیرۆك و تەسەوف و ڕووناکبیریی گشتیدا بڕوانە، لەتیف هەڵمەت و داهێنان، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی ڕاگەیاندن و ڕۆشنبیری حزبی شیوعی کوردستان، ژمارە (١٢)، (سلێمانی: ٢٠١٣)، ل ٥– ٣٠.

٣٠– بڕوانە: نامەیەکی دەستنووسی مامۆستا ئەنوەر شاکەلی (فەرهاد شاکەلی) بۆ لەتیف هەڵمەتی شاعیر ٢ ی حوزەیرانی ١٩٦٧.(ئەرشیفی لەتیف هەڵمەت).

٣١– بڕوانە: چەند نامەیەکی دەستنووسی ئەحمەد شاکەلی بۆ لەتیف هەڵمەتی شاعیر ساڵی ١٩٦٨. (ئەرشیفی لەتیف هەڵمەت).

٣٢- دەستنووسی لەتیف هەڵمەت لە ئەرشیفی ئەحمەد شاکەلی دا و لە وەڵامی ئەو نامەیەیدا کە باسیان لە گۆڤاری بەرزنجە و گفتوگۆی ئەدەبیی نێوانیان کردووە ٢٩/ ١١/١٩٦٨.

٣٣- ئەحمەد شاکەلی: ئەحمەد محەمەد عەبدولقادر، وەکو خۆی ئەڵێ: بەپێی دەستنووسێکی باوکی (شێخ محەمەدی دێبنە) لە سەعات نۆی شەوی ٢٣ لەسەر ٢٤ی مانگی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ لە گوندی (دەککەی سەرچەم)ی شاری خانەقین لە دایك بووە، پلەکانی خوێندنی سەرەتایی، ناوەندی، دواناوەندی و خانەی مامۆستایانی لە شارەکانی کەلار، کفری، خانەقین و کەرکووك تەواو کردووە، لە ناوەڕاستی شەستەکانی سەدەی ڕابردووەوە دەستی بە نووسین و بلاوکردنەوە کردووە و یەکەم بەرهەمی خۆی لە ڕۆژنامەی (هاوکاری)دا بلاو کردۆتەوە. دواتر بەهەردوو زمانی کوردی و عەرەبی لە گۆڤار و ڕۆژنامەکانی وەك: هاوکاری، بەیان، ڕوانگە، خەبات، التآخي، النور، کوردستانی نوێ....تاد، نووسینەکانی لە شیعر و چیرۆك و بابەتی ڕۆژنامەوانی بەم ناوانەوە: (ا. الشیخ، ئەحمەد قەلاتەبزانی، ئەحمەد شاکەلی و داراش)ەوە بلاو کردۆتەوە، لە ساڵی ١٩٧٠وە: (ئەندامی یەکێتی نووسەرانی کوردە)، ئێستاش مامۆستای خانەنشینە و لە شاری کەلار دەژی بڕوانە: دەستنووسێکی تایبەتی نووسەر کە بۆ نووسەری ئەم بابەتەی ناردووە، کەلار ٢٠١٣/١١/٤.

٣٤- ئەحمەد باوەڕ، چاوپێکەوتنی تایبەت لەگەڵ ئەحمەد شاکەلی، تۆژەر (گۆڤار) لە بلاوکراوەکانی پەیمانگای تەکنیکیی کەلار، ژمارە (١)، هاوینی ١٩٩٨، ل ٣٧ - ٤٢. هەروەها دیدەنییەکی نوێتر لەگەڵ ئەحمەد شاکەلی ١٦/ ١٠/ ٢٠١٣.

٣٥- محەمەد داماو (بێ کراس): محەمەد ئەحمەد ڕەشید، ساڵی ١٩٤٧ لە کفری لە دایك بووە و تا پۆلی دووەمی ناوەندی توانیویەتی درێژە بە خوێندن بدات، فەرهاد شاکەلی کە هاوڕێیەکی سەردەمی خوێندن و لاوی بووە لەبارەیەوە دەڵێت: ((یەکێك بوو لەو خوێندکارانەی هەر لە سەرەتاوە ناسیم. ئەو کوڕە بەشێوە و جلوبەرگ و ڕووالەت زۆر هەژار بوو، بەلام منیش و لەتیفیش تێگەیشتین کە حەزی لە شیعر و ئەدەبە و هەر لەبەر ئەوەیش بووین بەدۆست....بەداخەوە محەمەد کەمنووس بوو لە ماوەی ئەو هەموو ساڵەدا کە لەیەکەوە نزیك بووین هەمووی چەند جارێك بەرهەمی خۆی پێشان دابووم. ئاگاداریش نیم هیچی بلاو کردبێتەوە ڕۆحی شاد))، لەڕێکەوتی ٢٠٠٥/١٠/٧ کۆچی دوایی کردووە بڕوانە: فەرهاد شاکەلی، زمانی گەردەلوول و خەونی شنەبا، کۆمەڵە دیدار...، ١٩٩٠ - ٢٠١٠، چ٢، (هەولێر: ٢٠١١)، ل ٢٥٩ -٢٦٠.

٣٦ – شەمێران سلێمان، ڕوو بەڕوو لەگەڵ لەتیف هەڵمەتدا، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، (هەولێر: ٢٠١١)، ل ٢٣ – ٢٤، دیدەنی لەگەڵ کاك لەتیف هەڵمەتی شاعیر ٢٠١٣/١٠/٩.

٣٧– دیدەنی لەگەڵ غازی سالار کارێزی، کەلار، ٢٠١٣/١٠/٢٠.

٣٨– دیدەنی لەگەڵ لەتیف هەڵمەتی شاعیر ٢٠١٣/١٠/٩.

٣٩– کەنعان مەدحەت، گەڕان لە بەهجەت حیکمەت، هۆنراوە، چاپخانەی ئارارات، (سوید: ١٩٨٧)، ل ٥.

٤٠– دیدەنی لەگەڵ دکتۆر کەنعان مەدحەت، کفری، ٢٠١٣/١٠/٨.

٤٠ – دیدەنی لەگەڵ دکتۆر کەنعان مەدحەت، کفری، ٢٠١٣/١٠/٨، دیدەنی لەگەڵ لەتیف هەڵمەتی شاعیر ٢٠٠٦/٣/١٨.

٤١– سەبارەت بەبلاوکراوەی (جیکۆر) و (الکواکب) زانیارییەکانمان لە مامۆستا (محەمەد حەمە ساڵح تۆفیق)ەوە وەرگرتووە، ٢٠١٣/١٠/٢٥ .

٤٢– دیدەنی لەگەڵ کاك لەتیف هەڵمەتی شاعیر ٢٠١٣/١٠/٩.

٤٤– دیدەنی لەگەڵ عەبدوڵلا حەسەن قادر، کەلار، ٢٠١٣/١٠/٢٥.

لیستی سەرچاوەکان:

یەکەم / نامەی زانکۆیی بڵاونەکراوە:

١- حوسێن مەحموود کەلاری، شێواز لە هۆنراوەکانی فەرهاد شاکەلی دا، نامەیەکە وەك بەشێك لە پێداویستییەکانی پلەی ماستەر پێشکەش بە کۆلێژی زمانیی زانکۆی کۆیە کراوە لە ئەدەبی کوردیدا، (کۆیە: ٢٠٠٨).

دووەم / کتێبی چاپکراو بە زمانی کوردی:

١- حوسێن ئیسماعیل خان دەلۆ، ناوچەی کفری لە نێوان ساڵانی ١٩١٤- ١٩٤٥، لێکۆڵینەوەیەکە لە بارو دۆخی رامیاری و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری، لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی رووناکبیری و کۆمەڵایەتی کەرکووك (٨٣)، (کەرکوك: ٢٠١٠).

٢- شاکر فەتاح، ئاوێنەی ژینم، یاداشتەکانی شاکر فەتاح، کۆکردنەوە و ڕێکخستنی: ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، ب١، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، (هەولێر: ٢٠٠٣).

٣- شەمێران سلێمان، ڕوو بەڕوو لەگەڵ لەتیف هەڵمەتدا، (دیدار)، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، (هەولێر: ٢٠١١)

٤- فەرهاد شاکەلی، زمانی گەردەلوول و خەونی شنەبا، کۆمەڵە دیدار، ١٩٩٠ - ٢٠١٠، چ٢، (هەولێر: ٢٠١١).

٥- فەرهاد شاکەلی، پرۆژەی کودەتایەکی نهێنی، چاپی دووەم، (کوردستان: ٢٠٠٠).

٦- کەنعان مەدحەت، گەڕان لە بەهجەت حیکمەت، هۆنراوە، چاپخانەی ئارارات، (سوید: ١٩٨٧).

٧- مستەفا نەریمان، بیرەوەرییەکانی ژیانم، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، دار الحرية للطباعة والنشر، (بەغدا: ١٩٩٤).

٨- مستەفا نەریمان، ئەدیب و نووسەرانی کفری و دەوروپشتی، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، (بەغدا: ٢٠٠٧).

٩- مەکتەبی ڕاگەیاندن و ڕۆشنبیری حیزبی شیوعی کوردستان، لەتیف هەڵمەت و داهێنان، (سلێمانی: ٢٠١٣).

سێیەم / کتێبی چاپکراو بە زمانی عەرەبی:

١- احمد باني خيلاني، مذكراتي، دار الرواد المزدهرة للطباعة والنشر والاعلان، (بغداد: ٢٠٠٩)

٢- جمال بابان، اعلام كرد العراق، الجزء الاول، ط٢، (اربيل: ٢٠١٢).

٣- حسين عارف، عشرون قصة كردية، منشورات مجلة كاروان، (اربيل: ١٩٨٥).

٤– هلبين محمدامين المزوري، حزب هيوا (الامل) ١٩٣٩ – ١٩٤٦ دراسة تاريخية – سياسية، دار سپيريز للطباعة والنشر، ط١، (دهوك: ٢٠٠٨).
٥– عزيز ياوەر، التعليم وفصول من تاريخ مدارس خانقين ١٨٨٧ – ٢٠٠٧، مؤسسة حمدي للطباعة والنشر، ط ١، (السليمانية: ٢٠٠٩).
٦– عبدالستار طاهر شريف، الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية في نصف قرن ١٩٠٨ – ١٩٥٨، ط١، (بغداد: ١٩٨٩).
٧– الشيخ عطا الطالباني، ذكريات النضال في كوردستان، ط١، (السليمانية: ٢٠١٠)، الصفحة الاخيرة.
٧– محمد علي الصويركي، معجم اعلام الكرد في التاريخ الاسلامي والعصر الحديث في كردستان، بنکەی ژین، (السليمانية: ٢٠٠٦)، ص ٣٣٩.
٨– مكرم طالباني، حزب هيوا، مطبعة خاك، مركز خاك للنشر والاعلام، (السليمانية، ٢٠٠٢).

چوارەم / گۆڤار بە زمانی کوردی:

١– ئەحمەد باوەڕ، پارتی هیوا لە کاتی دروست بوونیەوە لە شاری کەرکوك تا هەڵوەشاندنەوەی لە کۆنفرانسی کەلار دا ١٩٣٧ – ١٩٤٤، کەرکووك (گۆڤار)، ژمارە (٥)ساڵی (٢٠٠٠).
٢– ئەحمەد باوەڕ، چاوپێکەوتنی تایبەت لەگەڵ ئەحمەد شاکەلی، تۆژەر (گۆڤار) لە بڵاوکراوەکانی پەیمانگای تەکنیکی کەلار، ژمارە (١)، هاوینی ١٩٩٨.
٣– ئەحمەد باوەڕ، خەباتی سەربازێکی ون لە پەراوێزی کوردایەتی دا، ڕامان (گۆڤار)، ژمارە (١٨٠)، ساڵی ٢٠١٢.
٤– ڕەفیق ساڵح، ئیندێکسی ڕۆژنامەوانی نهێنی کوردی تا چواردەی تەمووزی ١٩٥٨، بەشی یەکەم، ڕۆژنامەنووس (گۆڤار)، گۆڤارێکی وەرزییە، سەندیکای ڕۆژنامەنووسانی کوردستان، ژمارە (١)، ٢٠٠٤/٤/٢٢ .
٥– عادل گەرمیانی، ئەحلام مەنسوور و خەونەکانی داهێنەرێکی نەگبەت، شیکار (گۆڤار)، گۆڤارێکی هزری ئەکادیمی وەرزییە، پەیمانگای یەکێتی ئافرەتانی کوردستان بۆ پرسە کۆمەڵایەتییەکان دەری دەکات، ژمارە (٣)، پایزی ٢٠١٣.

پێنجەم / دەستنووس:

١– چەند نامەیەکی دەستنووسی ئەحمەد شاکەلی بۆ لەتیف هەڵمەتی شاعیر ساڵی ١٩٦٨. (ئەرشیفی لەتیف هەڵمەت).

٢- دەستنووسێکی لەتیف هەڵمەت لە ئەرشیفی ئەحمەد شاکەلیدا و لە وەڵامی ئەو نامەیەیدا کە باسیان لە گۆڤاری بەرزنجە و گفتوگۆی ئەدەبی نێوانیان کردووە ١٩٦٨/١١/٢٩.
٣- نامەیەکی دەستنووسی مامۆستا ئەنوەر شاکەلی (فەرهاد شاکەلی) بۆ لەتیف هەڵمەتی شاعیر ٢ی حوزەیرانی ١٩٦٧. (ئەرشیفی لەتیف هەڵمەت).
٤- دەستنووسێکی مامۆستا فەرهاد شاکەلی کە بەتایبەت بۆ نووسەری بابەتەکەی نووسیوە، گوندی شاکەل – گەرمیان، ٢٠١٣/١٠/٢٨.
٥- دەستنووسێکی دکتۆر ئومێد شێخ ڕەحیم شەمسەدین تاڵەبانی بۆ نووسەری بابەتەکەی نووسیوە، خانەقین، ٢٠١٣/١٠/٢٦.
٦- دەستنووسێکی ئەحمەد شاکەلی کە بەتایبەت بۆ نووسەری بابەتەکەی نووسیوە، کەلار ٢٠١٣/١١/٤.
٧- دەستنووسێکی ئیبراهیم باجەلان سەبارەت بە ئەحلام مەنسوور، کە بۆ نووسەری ئەم بابەتەی ناردووە ٢٠١٣/١١/٤

شەشەم / دیدەنی:

١- دیدەنی لەگەڵ دکتۆر موکەڕەم تاڵەبانی، سلێمانی، ٢٠١٣/١١/٨.
٢- دیدەنی لەگەڵ ئیبراهیم باجەلان، خانەقین ، ٢٠١٣/١٠/٢٤.
٣- دیدەنی لەگەڵ ئەحمەد شاکەلی، کەلار ٢٠١٣/١٠/١٦.
٤- دیدەنی لەگەڵ غازی سالار کارێزی، کەلار، ٢٠١٣/١٠/٢٠.
٥- دیدەنی لەگەڵ لەتیف هەڵمەتی شاعیر، کفری ٢٠١٣/١٠/٩.
٦- دیدەنی لەگەڵ دکتۆر کەنعان مەدحەت، کفری، ٢٠١٣/١٠/٨.
٧- دیدەنی لەگەڵ عەبدوڵڵا حەسەن قادر، کەلار، ٢٠١٣/١٠/٢٥.
٨- دیدەنی لەگەڵ محەمەد حەمە ساڵح تۆفیق، سلێمانی، ٢٠١٣/١٠/٢٥ .

حەوتەم / تۆڕی ئینتەرنێت:

1- google.iraqi writer. Comliraqiwriter Iraqi-writersfolder..

ملخص البحث

هذا البحث يسلط الضوء على (تاريخ الصحافة الكردية في شرق منطقة گرميان ١٩٣٩ – ١٩٧٢) يتضمن البحث مقدمة وعدة محاور رئيسية، الاولى منها: ظهور الصحافة الكوردية في شرق منطقة گرميان منذ اندلاع الحرب العالمية الثانية (١٩٣٩ –١٩٤٥) وحتى اواخر عام ١٩٥٤. اما المحور الثاني فقد خصص لتاريخ بعض النشريات والصحافة الكردية التي صدرت في مدينة خانقين باللغتين الكردية والعربية، لاسيما بعد ثورة ١٤ من تموز من عام ١٩٥٨ وحتى اتفاقية مارس – آذار عام ١٩٧٠ بين الحكومة العراقية وقيادة الحركة الكوردية. وأما فيما يتعلق بالمحور الثالث والاخير فقد خصص للحديث عن نشاط الصحافة الكوردية في مدينتي كلار وكفري وما والاهما وخصوصا خلال الفترة (١٩٦٢ – ١٩٧٢).

Abstract

This study sheds light on the history of Kurdish journalism in eastern Garmyan province during 1939-1972. It includes an introduction and several key sections; the first covers the rise of Kurdish journalism in eastern Garmyan area since the outbreak of the second world year until late 1954. The second section covers the history of some periodicals and journals published in Khanaqin in both Kurdish and Arabic particularly after the July revolution of 1958 until the March Agreement of 1970 between Iraq and the Kurdish leadership. The third chapter, however, is devoted to Kurdish journalistic activities in the towns of Kalar and Kifri and others between 1962-1972.

کاریگەرییەکانی ململانێی نێوان سەفەوی و عوسمانی لە سەر پێگەی میرنشینی ئەردەڵان

د. قوباد مەنسوور بەخت [1]   مودەڕڕیس سەعیدی[2]

کورتەی توێژینەوەکە:

ئەردەڵانەکان بنەماڵەیەکی کوردن کە لە هەلومەرجی ئاڵۆز و ناسەقامگیریی دوای هەڵوەشانەوەی دەوڵەتی ئیلخانی، حکوومەتێکی نیمچە سەربەخۆیان لە بەشێکی کوردستاندا پێك هێنا. لەگەڵ سەرهەڵدانی دەوڵەتی سەفەوی ، لەسەر دەستی شا ئیسماعیلی یەکەم کۆتایی بە تەمەنی زۆربەی ئەو دەسەڵاتە هەرێمییانە کە لە ماوەدای نێوان ڕووخانی دەوڵەتی ئیلخانی و دروستبوونی دەوڵەتی سەفەویدا سەریان هەڵدابوو، هات. بەڵام میرنشینی ئەردەڵان لەم قۆناغەشدا سەرەڕای هەندێ هەڵچوون و داچوون ، توانی درێژە بە بوون و مانەوەی خۆی بدات. ئاوڕدانەوەیەك لە مێژووی پێوەندییەکانی میرنشینی ئەردەڵان و حکوومەتی سەفەوی دەری دەخات کە میرەکانی ئەردەڵان بە کەڵك وەرگرتن لە ئاڵۆزبوونی پێوەندیی نێوان سەفەوی و عوسمانی توانیبوویان تا ڕادەیەکی زۆر دەسەڵات و سەربەخۆیی خۆیان تەنانەت لە سەردەمی حوکمڕانی پادشا بەهێزەکانی وەکو تەهماسبی یەکەم و عەباسی یەکەمدا بپارێزن. بەڵام دوابەدوای ئیمزاکردنی پەیماننامەی زەهاو (١٦٣٩) کە کۆتایی بە شەڕە دوور و درێژەکانی نێوان دوو ئیمپراتۆرییەکە هێنا، میرنشینی ئەردەڵانیش پێگەو گرنگیی خۆی کە ئاکامی هەڵکەوتن لە سەر سنووره ستراتیجییەکان و ئیمکانی کەڵك وەرگرتن لە شەڕ و ئاڵۆزییەکانی نێوانیان بوو، لە دەست دا. دوای ئەمە سەرەڕای لاوازبوونی دەوڵەتی ناوەندی، دەستێوەردانی حوکمڕانە سەفەوییەکان لە کاروباری ناوخۆی میرنشینی ئەردەڵان بە شێوەیەکی بەرچاو زیادی کرد.

زاراوە سەرەکییەکان: میرنشینی ئەردەڵان، سەفەوی، عوسمانی، شەڕ، ئاڵۆزی.

پێشەکی

یەك لە تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی دەوڵەت و حوکمڕانی لە سەردەمی پێش مۆدێرن، لامەرکەزییەت و سەنترالیستی نەبوونی شێوازی بەڕێوەبردنی وڵاتە. لە ڕاستیدا ئەو دەوڵەتانەی کە لە سەردەمی پێش ئیسلامەوە تا بەر لە شۆڕشی مەشرووتە (١٩٠٦ ز) لە ئێراندا دەسەڵاتیان گرتۆتە دەست، سەرەڕای ئەو جیاوازییانەی کە لە ڕوانگەی هێز و دەسەڵاتی ناوەند و دەستگرتن بە سەر دەسەڵاتە هەرێمییەکانەوە هەیانبووە، لە بەراورد لەگەڵ حکوومەتە مۆدێرنەکاندا بە گشتی خاوەن تایبەتمەندییەکی لامەرکەزی بوون.

لە ئێرانی پێش ئیسلامدا ئەم یەکە لە چەمکی «شاهەنشا»دا وەکو حوکمڕانێکی گەورە کە دەسەڵاتی بە سەر هەموو حوکمڕانەکانی تردا هەیە، خۆی دەبینێتەوە. ئەم ڕوانینە بۆ دەسەڵات و دەسەڵاتدار کە لە سەردەمی ئیسلامیشدا درێژەی هەبوو ڕێگای بۆ قەبووڵکردنی دەسەڵاتە ناوچەییەکان و پێناسەی پێگەیەکی دیاریکراو بۆیان لە ناو سیستەمی گشتی بەڕێوەبردنی وڵات، خۆش کرد. ئەڵبەت هاوکات لەگەڵ قەبووڵکردنی سیستەمی هەرێمایەتی وەکو تایبەتمەندییەکی سەرەکی دەوڵەتەکانی پێش سەردەمی مۆدێرن، دەبێ ئەوەشمان لە یاد بێت کە پێوەندیی نێوان دەسەڵاتی ناوەندی و دەسەڵاتە ناوچەییەکان یان ئەوەی لە سەرچاوەکاندا بە ملوك ئەڵتەوائیف (ملوك الطوائف) ناویان دەبرێت، هەمیشە و بەردەوام لە یەك ئاستدا نەبووە و بە پێی کات و بارودۆخ گۆڕانی بە سەردا هاتووە. بە گشتی گرنگترین فاکتەرێك کە چۆنێتی ئەم پێوەندییانەی دیاری دەکرد بریتی بوو لە بە هێزبوون یان لاوازبوونی حکوومەتی ناوەندی. گونجاوترین هەل بۆ دەسەڵاتە ناوچەییەکان، بەدیهاتنی بۆشایی هێز و نەبوونی حکوومەتێکی ناوەندی بەتوانا بوو کە هێزە هەرێمییەکان تێیدا گەشەیان دەکرد و دەسەڵاتیان دەگەشتە ئەوپەڕی خۆی، لە کاتێکدا کە حوکمڕانە بەهێزەکان بەردەوام کاریان بۆ بەرتەسککردنەوە و سنووردارکردنی دەسەڵاتی حاکمە ژێردەستەکان و هێزە ناوچەییەکان دەکرد. بۆیە دەکرێ باس لە فۆرمولێکی گشتگیر لە مەڕ پێوەندییەکانی نێوان حکوومەتی ناوەندی و دەسەڵاتە ناوچەییەکان لە مێژووی ئێراندا بکرێ کە تێدا هێز و دەسەڵاتی ئەم دووە لە

ئاڕاستەیەکی پێچەوانەی یەکدا بووە. واتە هەرکات دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێز لە ئارادا بووبێت، هێز و دەسەڵاتی حوکمڕانە ناوچەییەکان ڕووی لە کەمی کردووە و بە پێچەوانەوە. ئەمە لەگەڵ لۆژیکی دەسەڵات و پێوەندیی نێوان هێزەکان یەك ئەگرێت و ئاوڕدانەوە لە مێژووی ئێرانیش ڕاستییەکەی دەسەلمێنێ، بۆیە بەرچاو کەوتنی نموونەیەکی دژ بەمە بە مانای ئامادەبوونی فاکتەرێکی بە هێزی دیکە دێت کە هاوسەنگییەکەی بە ئاڕاستەیەکی دیکەدا بردووە.

ئاوڕدانەوە لە مێژووی فەرمانڕەوایەتی میرنشینی ئەردەڵان لە سەردەمی سەفەویدا یەك لەم نموونە دەگمەنانەمان دەخاتە پێش چاو کە تێدا پێوەندی نێوان دەوڵەتی ناوەندی (حکوومەتی سەفەوی) و دەسەڵاتێکی هەرێمی (میرنشینی ئەردەڵان) بە ئاڕاستەیەکی جیاوازدا دەڕوا. لە مەڕ دەوڵەتی سەفەوی ئەگەر بمانەوێ بە لە بەرچاو گرتنی هەندێ فاکتەری وەك بەهێزبوونی حوکمڕانەکان، ڕادەی ئامادەیی هێزە سەربازییەکان و توانای ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ هەڕەشە دەرەکییەکاندا، چارتێك بۆ پیشاندانی قۆناغەکانی بەهێزبوون یان لاوازبوونی ئەم حکوومەتە دابنێین، سەرەڕای ئەو بەرزی و نزمییانەی کە پیشاندەری هەندێ قۆناغی کاتی و نا ئاساییی وەکو سەرەتای هاتنە سەرکاری حوکمڕانەکان یان فەرمانڕەوایەتی هەندێ کەسایەتی لاواز وەکو «شا محەمەدی خودابەندە»یە، ئاڕاستەی گشتی چارتەکە لە سەرەتای دروستبوونی دەوڵەتی سەفەوی تا کۆتایی حوکمڕانیی شا عەباسی یەکەم، ڕوو لە بەرزبوونەوەیە و لە سەردەمی شا عەباسی یەکەمدا هێز و دەسەڵاتی دەوڵەتی سەفەوی دەگاتە لووتکەی خۆی. پاش ئەمە ڕەوتی بەرەوخوار بوون بە لێژاییییەکی توندەوە دەست پێ دەکات کە بە داڕووخانی دەوڵەتی سەفەوی لە سەردەمی شا سوڵتان حسەیندا کۆتایی پێ دێت. خاڵی سەرنجڕاکێش لە مەڕ پێوەندیی نێوان دەوڵەتی سەفەوی و میرنشینیی ئەردەڵان لەوەدایە کە سەردەمی هێز و لاوازیی ئەم دەسەڵاتە ناوچەییە بە گشتی لەگەڵ سەردەمی هێز و لاوازیی دەوڵەتی ناوەندی، یەك دەگرێتەوە. بەو مانایە کە هەندێ لە بەهێزترین و گرنگترین میرەکانی ئەردەڵان وەکو سۆرخاب بەگ و هەڵۆخان لە سەردەمی بەهێزترین پادشا سەفەوییەکانی وەکو شاه تەهماسبی یەکەم و شاعەباسی یەکەمدا ژیاون و سەردەمی لاوازی و بێ

هێزی هەردوو حکوومەتەکەش تا ڕادەیەکی زۆر لە ڕووی کاتەوە، لێك نزیکە. ئەمە لە پێوەندیی نێوان دەوڵەتی ناوەندی و دەسەڵاتە هەرێمییەکاندا بە نموونەیەکی دەگمەن دەژمێردرێت و بۆ لێکدانەوە و تێگەیشتنی دەبێ بە دوای ئەو فاکتەر یان کۆمەڵە فاکتەرەدا بگەڕێین کە ڕێگەی بۆ هاتنە کایەی ئەم دیاردە نائاساییە خۆش کردووە.

ئەم توێژینەوەیە هەوڵێك بۆ تێگەیشتن لەم بابەتە و وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارەیە کە چ هۆکارێك بۆتە هۆی هاوکات و هاوتەریببوونی نائاسایی سەردەمی بەهێزی و لاوازیی دەوڵەتی سەفەوی و میرنشینی ئەردەڵان؟ وەڵامی سەرەتایی (فرضیة) پرسیارەکە ئەوەیە کە شەڕ و ئاڵۆزییەکانی نێوان دوو دەوڵەتی زلهێزی سەفەوی و عوسمانی ببووە هۆی زۆربوونی گرنگی جیۆپۆلۆتیك و بەرزبوونەوەی پێگەی میرنشینی ئەردەڵان کە لە سەر سنووری دەسەڵاتی هەردوو لا هەڵکەوتبوو و لەگەڵ کۆتاییهاتن بە شەڕ و شۆڕ و کەمبوونەوەی ئاڵۆزییەکان کە هاوکات بوو لەگەڵ قۆناغی لاوازبوونی دەوڵەتی سەفەوی، پێگەو گرنگی و ڕادەی سەربەخۆیی میرەکانی ئەردەڵانیش ڕووی لە کەمبوونەوە کرد.

جوگرافیا و سنووری میرنشینی ئەردەڵان لە سەردەمی سەفەویدا

ئەردەڵانەکان بنەماڵەیەکی کوردن کە بۆ سەردەمێکی دوورودرێژ (لە سەدەی (١٣)ەوە تا سەرەتای سەدەی ١٩ی زایینی) حوکمڕانی بەشێکی گەورەی کوردستانیان کردووە. سەرچاوە مێژووییەکان سەبارەت بە بنەما و بنچینەی خانەدانی ئەردەڵان و چۆنێتی دەسەڵات گرتنیان، زانیارییەکی ڕوون بەدەستەوە نادەن. شەرەفنامە وەکو کۆنترین کتێبی مێژووی کورد، پێشینەی حوکمڕانییان بۆ کۆتاییەکانی دەوڵەتی "بنەماڵەی چەنگیز" کە مەبەست حکوومەتی ئیلخانییە دەگەڕێنێتەوە و دەڵێت کە لەم سەردەمەدا کەسێك بە ناوی بابا ئەردەل کە لە ڕەچەڵەکی فەرمانڕەوا مەروانییەکانی دیاربەکر بوو، دەستی بەسەر شارەزووردا گرت و حکوومەتێکی سەربەخۆی تێدا دامەزراند (بدلیسی، ١٨٦٠: ٨٣). بدلیسی هەروەها ناوی ٧ کەسی وەکو جێنشینەکانی بابا ئەردەل لە ماوەی نێوان کۆتایی حکوومەتی ئیلخانی و سەرەتای حکوومەتی سەفەوی،

هێناوە . بەڵام بێ ئاگابوونی خۆی لە ڕووداوەکانی سەردەم و ماوەی حوکمڕانیی هەریەکیان دەردەبڕێت (پێشوو)، بۆیەش هیچ زانیارییەك لە مەڕ پێوەندییان لەگەڵ حکوومەتەکانی تری ناوچەکە، سنووری ناوچەکانی ژێر دەسەڵات، و ڕادەی سەربەخۆبوونیان بە دەستەوە نادات. گومان دەکرێ کە لە سەردەمی باسکراودا ناوچەیەکی تا ڕادەیەك بچووك کە ناوەندەکەی شارەزوور بوو، لە ژێر دەسەڵاتی ئەردەڵانەکاندا بووبێت و هاوکات لەگەڵ دەربڕینی گوێڕایەڵیی خۆیان بۆ حوکمڕان و پادشا بەهێزترەکان، هەر کات هەلێکی گونجاویان بۆ ڕەخسابێت، پەلیان بۆ داگیرکردنی ناوچەکانی دەوروبەر هاویشتووە. وادیارە کە بۆشایی هێزێك کە لە مەودای نێوان شکستی ئوزون حەسەنی ئاققوینلوو لە سولتان محەمەدی فاتیح (١٤٧٣/١٤٧٤) و سەرهەڵدانی شا ئیسماعیلی یەکەم (١٥٠١)دا وەدی هاتبوو، یەك لەو گونجاوترین هەلانە بووە. لەم قۆناغەدا کە سیمای بەرچاوی لاوازبوونی دەسەڵاتی حکوومەتی ئاققوینلوو و شەڕی نێوخۆی ئەندامانی بنەماڵەی فەرمانڕەوایە، مەئموون بەیگی یەکەم (١٤٥٧–١٤٩٥) دەسەڵاتی میرنشینی ئەردەڵانی بەدەستەوە بوو. ناوبراو بە باشی توانی دۆخەکە بقۆزێتەوە و ناوچەکانی کۆی و حەریر و ڕواندز کە بە پێی سەرچاوەکان پێشتر سەر بە میرنشینی ئەردەڵان بوو و لە سەردەمی یەکێك لە میرانی پێشوودا لە کیس چووبوو، بخاتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی (ئەلحوسەینی، ٢٠٠٢: ١١، مردوخ کردستانی، بی تا: ٩٤). بەم پێیە دەتوانین بڵێین کە لەم سەردەمەدا میرنشینی ئەردەڵان گەیشتۆتە ئەوپەڕی گەشەی خۆی، چونکو ئەو ناوچانەی کە مەئموون بەیگی یەکەم بەڕێوەبردنیان دەسپێرێتە دەست کوڕەکانی، پانتاییەکی بەرین کە لە ڕۆژهەڵاتەوە دەگاتە ناوچەی عەلی شەکەر (هەمەدانی ئێستا) و لە ڕۆژئاواوە دەگاتە ئامێدی (لە باکووری مووسڵ)، لە خۆ دەگرێت (مصنف، ٢٥٣٦: ١١، ئەلحوسەینی، ٢٠٠٢: ١١و١٢، مردوخ کردستانی، بی تا: ٩٤).

کۆتایی حوکمڕانی مەئموون بەیگی یەکەم لە میرنشینی ئەردەڵان هاوکاتە لەگەڵ دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی لە لایەن شا ئیسماعیلی یەکەمەوە (١٥٠١–١٥٢٤)، لەگەڵ سەرهەڵدانی دەوڵەتی سەفەوی و پەل هاویشتنی ئیمپراتۆری عوسمانی بۆ داگیرکردنی ناوچە کوردنشینەکان، میرنشینی ئەردەڵانیش لە دوو

لاوە کەوتە ژێر گوشاری ئەم دوو هێزە گەورەیە و تا کۆتایی سەردەمی سەفەوی ناچار کرا کە لە بەشێکی سەرەکی قەڵەمڕەوی خۆی بە تایبەت لە لای ڕۆژئاواوە بۆ قازانجی عوسمانی، چاوپۆشی بکات (اسکندر، ٢٠٠٨: ٦٢). بۆیە کاتێ باس لە قەڵەمڕەو و جوگرافیای یەکەیەکی سیاسی، بە تایبەت حکوومەتێکی درێژخایەن وەکو میرنشینی ئەردەڵان دەکرێ، دەبێ ئەوەمان لە یاد بێت کە لەگەڵ چەمکێکدا ڕووبەڕووین کە بە درێژایی کات گۆڕانی زۆری بەسەردا هاتووە. مەخابن هیچ کام لە سەرچاوەکانی سەردەمی سەفەوی باسێك لە جوگرافیا و سنووری ناوچە ژێردەسەڵاتەکانی میرنشینی ئەردەڵان ناکەن. بۆیە لەم بارەوە ناچارین کە بە زانیاریی مێژوونووسە کوردەکانی سەردەمی قاجار کە ئاوڕیان لە بابەتەکە داوەتەوە و ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی میرانی ئەردەڵانیان هەڵداوە، پشت ببەستین. ئەڵبەت ئاشکرایە کە زانیاریی ئەم سەرچاوانەش پێوەندیی بە سەردەمی قاجار و دوا قۆناغی ژیانی میرنشینی ئەردەڵان کە تێدا قەڵەمڕەوی میرنشینەکە بەرتەسك ببووەوە، هەیە و بۆ ناسینی قەڵەمڕەوی ئەردەڵانەکان لە سەردەمی سەفەوی و بە تایبەت لە نیوەی یەکەمی ئەم سەردەمەدا، دەبێ بە زانیاری سەرچاوەکانی سەردەمی سەفەوی و ئەو ئاماژە ناڕاستەوخۆیانەی کە لە کاتی باسکردنی ڕووداوەکاندا، دەیکەنە سەر بابەتەکە، دەوڵەمەند بکرێت.

حەدیقەی ناسرییە کە سەرچاوەیەکە لە کۆتایی سەردەمی قاجاردا نووسراوە، باس لە ١٧ "بلوك" واتە حاکمنشینی سەر بە میرنشینی ئەردەڵان دەکات. لە باکووری ئەم بلوکانەدا بانە و سەقز، لە باشوور جوانڕۆ ، لە ڕۆژهەڵات ئێسفەندئاباد و لەیلاخ و لە لای ڕۆژئاواوە مەریوان و هەورامان بەرچاو دەکەون (وقایع نگار، ١٩٨٥: ٤٣-٧٥). **سیر الاکرادیش** کە کتێبێکی تری سەردەمی قاجارە سنوورێکی هاوشێوەی وەکو ناوچەی ژێر دەسەڵاتی میرنشینی ئەردەڵان دەستنیشان کردووە کە لە لایەن ڕۆژهەڵاتەوە دەگاتە هەمەدان و لە ڕۆژئاواوە دەگاتە پێنجوێن و لە باکوور و باشووریشیەوە ناوچەکانی موکریان و زەهاو هەڵکەوتوون (بابابانی، ١٣٧٧: ١٩٠-١٩٢). ئەم ناوچەیە تا ڕادەیەکی زۆر لەگەڵ سنووری ئێستای پارێزگای کوردستان لە ئێران یەکدەگرێت ، بەڵام نەختێکی

لەویش زیادە و سەرەڕای ئەو هەندێ ناوچەی لای باکووری خۆرهەڵاتی پارێزگای کرماشان کە بریتییە لە قەزاکانی پاوە و جوانڕۆ، لە خۆ دەگرێت.

بە ئاوڕدانەوە لە سەرچاوەکانی مێژووی سەفەوییە و ئەو ئاماژە ناڕاستەوخۆیانەی کە مێژوونووسە کوردەکانی سەردەمی قاجار لە بارەی پێشهاتە سیاسییەکانی میرنشینی ئەردەڵان لەم سەردەمەدا بەدەستیەوە دەدەن، دەکرێ بگەینە ئەم باوەڕەی کە جگە لە سنووری خۆرئاوای قەڵەمڕەوی ئەردەڵانەکان کە لە سەردەمی سەفەویدا بە هۆی شەڕ و ئاڵۆزی و یانیش هاوپەیمانی و یەکگرتن لەگەڵ عوسمانیدا، هەندێ جار گۆڕانی بەرچاوی بەخۆیەوە دەبینی، سنوورەکانی تری ئەم میرنشینە تا ڕادەیەکی زۆر جێگیر بووە و جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ ئەوی کە لە سەرچاوەکانی سەردەمی قاجاردا هاتووە، نەبووە و نموونەیەکی وەك هێرشەکانی تەیموورخانی ئەردەڵان بۆ سەر هاوپەیمانەکانی دەوڵەتی سەفەوی لە نیوەی یەکەمی ئەم سەردەمەدا، بە دیاردەیەکی دەگمەن دەژمێردرێت. بە شێوەیەکی گشتی لە سەردەمی سەفەویشدا دەسەڵاتی ئەردەڵانەکان لە باکوور و باشوورەوە لە لایەن هۆزە کوردەکانی موکری و کەلهوڕ و لە ڕۆژهەڵاتیشەوە لە لایەنەن بیگلەربەگی ناوچەی عەلی شەکەرەوە (هەمەدانی ئێستا) کە سەربە دەوڵەتی سەفەوی بوو، بەرتەسك دەکرایەوە. بەڵام لە لای ڕۆژئاواوە، بە هۆی شەڕ و ئاڵۆزییەکانی نێوان سەفەوی و عوسمانییەکان، سنووری میرنشینەکە گۆڕانی زۆری بە خۆیەوە دەبینی و هەروەها کە لە درێژەی باسەکەدا شی دەکەینەوە، هەندێ لە میرانی ئەردەڵان بە شێوازی جۆراو جۆر هەوڵیان دەدا کە دەسەڵاتی خۆیان بە سەر ناوچەکانی ڕۆژئاوای دەشتی شارەزووردا کە بەشێکی گرنگی هەرێمی ئێستای باشووری کوردستان لە خۆ دەگرێت و ئەردەڵانەکان بە سنووری سروشتیی ناوچەی ژێردەسەڵاتی خۆیان دادەنا، بسەپێنن و بۆ گەیشتن بەم ئامانجە سیاسەتێکی بگۆڕیان لە دۆستایەتی لەگەڵ عوسمانی تا لیستنی ڕۆڵی هاوپەیمانی قزڵباشەکان، گرتە بەر. تەیموورخانی ئەردەڵان و هەروەها هەڵۆ خان لە ساڵەکانی سەرەتای دەسەڵاتداریتی خۆیدا، توانییان بە ڕەزامەندی دەوڵەتی عوسمانییەوە، دەست بەسەر ئەم ناوچانەدا بگرن. بەڵام خان ئەحمەد خان جێنشینی هەڵۆخان لە ڕێگەی شەڕ و بەکارهێنانی هێزی سەربازییەوە بە

پشتیوانیی شاعەباسی سەفەوی و لە دەسپێشخەرییەکدا کە لە چوارچێوەی پلانە گشتییەکانی شاعەباسی یەکەم دژ بە عوسمانی لێك دەدرێتەوە، ناوچەیەکی بەرینی کە لە ڕۆژئاواوە تا نزیکەی مووسڵ دەگەیشت، خستە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە (ترکمان، ١٣٥٠ : ١٠٠٦ ، مصنف، ٢٥٣٦: ٢٨). بەڵام سەرەڕای ئەم هەوڵانە ئەردەڵانەکان لە ئاکامدا شکستیان لە چەسپاندنی دەسەڵاتی بەردەوامیی خۆیان لەم ناوچەیە هێنا. نموونەی خان ئەحمەد خان دوایین نموونەیە کە ئەوان توانییان سوود لە ناکۆکیی نێوان سەفەوی و عوسمانی وەرگرن. دوای ئەمە لەگەڵ کۆتاییهاتن بە شەڕ و ئاڵۆزیی نێوان دوو ئیمپراتۆری سەفەوی و عوسمانی و هێوربوونەوەی بارودۆخەکە بە تایبەت پاش ئیمزاکرانی ڕێکەوتننامەی زەهاو (١٦٣٩)، ئەردەڵانەکانیش تا کۆتایی حوکمڕانیی بنەماڵەی سەفەوی ئیمکانی سوود وەرگرتن لە ناکۆکییەکانی نێوان ئەم دوو دەوڵەتانەیان لە دەست دا. لە کۆتاییدا ئەوان بۆ هەتاهەتایە ناوچە بە پیتەکانی ڕۆژئاوای شارەزووریان لە کیس چوو و لەم ناوچانەدا بە پشتیوانی دەوڵەتی عوسمانی میرنشینێکی تری کورد کە ڕکەبەرایەتی ئەردەڵانەکانی دەکرد (میرنشینی بابان) ، سەری هەڵدا (اسکندر، ٢٠٠٨: ٦٣).

پێگەی جیۆپۆلیتیکی کوردستان لە سەردەمی سەفەویدا

سەرهەڵدانی دەوڵەتی سەفەوی لە ئێران و پەل هاویشتنی ئیمپراتۆری عوسمانی بۆ داگیرکردنی ناوچەکانی ڕۆژهەڵات، سەرەنجام ڕێگەی بۆ پێکدادانی ئەم دوو هێزە خۆش کرد. یەکەم شەڕی گەورە لە ساڵی ١٥١٤. لە دەشتی چالدێران ڕووی دا. دوای ئەمە لە سەرتاسەری سەدەی دەیەم و نیوەی یەکەمی سەدەی یازدەی کۆچیدا، سەرەڕای ئیمزاکرانی چەند ڕێکەوتننامەی ئاشتیی کاتی و ناجێگیر، پێوەندییە ئاڵۆزەکانی نێوان هەردوو دەوڵەت کە زۆر جار شەڕی خوێناوی و گەورەی لێ دەکەوتەوە، درێژەی هەبوو. کوردستان بە شێوەیەکی گشتی و ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی میرنشینی ئەردەڵان بە تایبەتی، لە ناوەندی ئەم شەڕانەدا هەڵکەوتبوو و بۆیەش سەرکەوتن لەم ناوچانە و دەستگرتن بەسەر ڕێگاوبان و قەڵا ستراتیجییەکانی، ڕۆڵێکی یەکجار گرنگی لە شکاندنەوەی

هاوسەنگی هێز لە بەرژەوەندی یەك لە لایەنەكانی شەڕەكەدا دەبینی و ئەم یەكەش بەبێ یارمەتیی میر و سەرۆك هۆزە كوردەكان كە ناوچەكانیان بە سەر ئەم ڕێگایانەوە بوو، نەدەچووە سەر. شا ئیسماعیلی یەكەم بە هۆی دەمارگرژیی مەزهەبییەوە نەیتوانی كە هاوكاری سەرۆك و میرە كوردەكان بەلای خۆیەوە ڕاكێشی و سیاسەتی دانانی سەرۆكە تورك و قزلباشەكان لە حكومەتی ناوچە كوردییەكان كە لە لایەن ناوبراوەوە پێڕەو دەكرا (لەوانە حەسەن كێف و چەمەشگەزك و جزیرە ، بڕوانە: بدلیسی، ١٣٤٣: ٢٠٦و٢١٧و١٦٨) ، ڕێگای بۆ هەڵگەڕانەوەی كوردەكان لە سەفەوییە و یەكگرتنیان لەگەڵ عوسمانی خۆش كرد، بە شێوەیەك كە هاوكاری هۆز و سەرۆك هۆزە كوردەكان، ڕۆڵێكی گرنگی لە سەركەوتنی عوسمانی و شكستی سەفەوییە لە شەڕی چالدێراندا هەبوو (اسكندر، ٢٠٠٨: ٤٦، ئیسكەندەر، ٢٠٠٩: ١٠٠).

شكستی چالدێران بە خاڵی دەسپێكی گۆڕانی سیاسەتی سەفەوییەكان لە كوردستان دەژمێردرێت. دوای ئەمە ئەوان گرنگیی ڕۆڵی كوردیان لە شەڕ لەگەڵ عوسمانی بۆ دەركەوت. شا تەهماسبی كوڕ و جێنشینی شائیسماعیل بە گرتنە بەری سیاسەتێكی ڕیالیستی هەوڵی دا كە لە ڕێگای سازان و پێكهاتن لەگەڵ هەندێ سەرۆك هۆزی كورد و ناسینی مافی حوكمڕانی پشتاوپشتیانەوە، یارمەتییان لە ململانێ لەگەڵ عوسمانی بۆ خۆی دەستەبەر بكات (اسكندر، ٢٠٠٨: ٥١). ئەم سیاسەتە دوای شاتەهماسب لە لایەن جێنشینەكانیشیەوە درێژەی پێ درا و هەندێ میرنشین و دەسەڵاتی عەشیرەیی كورد لە بەرانبەر یارمەتیدانی سەفەوییەكان لە شەڕ لەگەڵ عوسمانی و ناسینی گەورەیی و باڵادەستیی ئەوان، دەیانتوانی لە چوارچێوی ناوچەكانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی سەفەوییدا، درێژە بە بوون و حوكمڕانی نیوە سەربەخۆی خۆیان بدەن. هاوكات عوسمانییەكانیش قازانجی پشتیوانیی میرە كوردەكانیان لە پێش چاو بوو و لە ڕێگای هاوشێوەوە هەوڵیان دەدا كە بە لای خۆیانەوە ڕایانبكێشن. ئەم كێبڕكێیە بووە هۆی ئەوەی كە پێگە و گرنگیی میرنشینە كوردییەكان لە درێژەی شەڕەكانی نێوان سەفەوی و عوسمانیدا بە شێوەیەكی بەرچاو زیاد بكات. بە درێژایی سەدەی ١٠ و نیوەی یەكەمی سەدەی ١١ ك. كە ئەم شەڕ و ململانێیە بەردەوام بوو، هەر هۆز و

عەشیرەتێکی کورد کە لە عوسمانی یاخی بووایە، لە لایەن سەفەوییەکانەوە پێشوازی لێ دەکرا و هەروەها هەر هۆز و عەشیرەتێکیش کە لە دژی سەفەوییەکان سەری هەڵدابا، لە لایەن عوسمانییەوە پشتگیری دەکرا. بتلیسی دەڵێ کە سوڵتان سولەیمانی غازی بۆ دابینکردنی بژێوی محەمەد خان سەرۆکی عەشیرەتی مەحموودی کە پشتی لە شا تەهماسبی سەفەوی کردبوو و خۆی خستبووە ژێر ڕکێفی عوسمانییەوە، ڕۆژانە ١٠٠ ئاقچەی بڕیبوویەوە (ئیسکەندەر، ٢٠٠٩: ١٣٦ ، هەروەها بڕوانە: بدلیسی، ١٣٤٣: ٣٩٢). سوود وەرگرتنی میرە بچووکەکان لە ململانێ و ناکۆکیی نێوان هێزە گەورەکان، دیاردەیەکی باو بووە و نموونەی هاوشێوەی لە مێژوودا زۆر بەرچاو دەکەوێ. ئیسکەندەر بەیگی مۆنشی بە چەند ڕستەیەکی جوان و ڕوون چۆنیەتی بەکارهێنانی ئەم تاکتیکەی لە لایەن عەلائودەولەی زولقەدر میری مەرعەش و ئەلبۆستان کە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی دەکەوتە مەیدانی ململانێی عوسمانی و مەملووکەکانی میسرەوە، شی دەکاتەوە و دەری دەخات کە ناوبراو چۆن لە ڕێگای ترساندنی هەریەك لەو دوو حکوومەتە بە بەستنی هاوپەیمانی لەگەڵ ئەوی دیکە، هەوڵ دەدات کە پێگە و دەسەڵاتی خۆی پتەو بکات. سیاسەتێك کە لە درێژایی شەڕی دوور و درێژی نێوان سەفەوی و عوسمانی لە لایەن زۆرێك لە میرە کوردەکانەوە پێڕەو دەکرا. ئیسکەندەر بەیگ دەنووسێ : « عەلائودەولە...کاتێ نوێنەری ڕۆم دەهاتە لای، چەند پێشکارێکی خۆی دەستنیشان دەکردن و بەرگی میسرییانەی پێ لەبەر دەکردن و بە نوێنەرانی ڕۆمی دەوت: نوێنەری میسری هاتووە، لە دژی ئێوە داوای یارمەتیم لێ دەکەن، بەڵام من لەبەر ئەوەی دۆستی سوڵتانم، خواستی وا قەبووڵ ناکەم. هەرکە نوێنەری میسریش دەهاتە لای هەر بەو جۆرە ڕەفتاری لەگەڵ دەکردن. عەلائودەولە هەمیشە دەیوت: «من دوو باڵداری زێڕینم هەن، یەکیان هێلکەی زێڕ و ئەوی دیکەیان هێلکەی زیوم بۆ دەکات » (ئیسکەندەر،٢٠٠٩: ٩٥، بڕوانە: ترکمان، ١٣٥٠: ١/٣٣).

میرنشینیی ئەردەڵان لە جەرگەی ئەو میرنشین و دەسەڵاتە عەشیرەییە کوردانەدا کە لە ململانێی سەفەوی–عوسمانیدا ڕۆڵیان دەبینی، لە بەر هەندێ هۆکاری جۆراوجۆر، لەوانە بەرفراوانبوونی ناوچەکانی ژێر دەسەڵات، زۆربوونی

حەشـیمەت ، پێشـینەی دوور و درێـژی حـوکمڕانی و زاڵبـوون بەسـەر ئـەو ڕێگـا سـتراتیجییانەی کـە ناوچـەی مێسـۆپۆتامیای بـە بەرزاییـەکانی زاگرۆسـەوە دەبەسـتەوە، خـاوەن گرنگییـەکی تایبـەت بـوو. لـە ڕوانگـەی سـەفەوییەکانەوە میرنشینی ئەردەڵان و قەڵا و بەرزاییەکانی، بەربەستێکی پتەویان لە بەرانبەر ئەو هێرشـانەدا کـە عوسمـانی بـە ئامـانجی داگیرکردنـی ناوچـەکانی ڕۆژئـاوای ئێـران دەیکرد، پێك دەهێنـا و داگیرکردنـی بـۆ عوسمانییـەکانیش بـە واتـای خۆشـبوونی ڕێگا بۆ دەستگرتن بەسەر قووڵایی خـاکی دەوڵـەتی سـەفەوی دەهـات (کجبـاف، میرجعفری و نوری، ۱۳۹۰: ۱۱۱). بۆیە هەردوو دەوڵـەت هـەوڵیان دەدا کـە میرانـی ئـەردەڵان بـەلای خۆیانـەوە ڕاکێشـن و ئەردەڵانـەکانیش ئـەم هەلـەیان لـە بەرژەوەندیی خۆیان دەقۆستەوە و هەوڵیان دەدا کە بۆ پتەوکردنی پێگە و گرتنی ئیمتیـاز لـەم دەوڵەتانـە بـەکاری بهێـنن . سـەرەنجام ئـەوان زۆرتـر بـەلای سـەفەوییەکانەوە ڕاکێشـران و بـە ناسـینی گـەورەیی و باڵادەسـتی پادشـا سـەفەوییەکان توانییـان وەکـو یـەك لـە چـوار والییەکـەی ئیمپراتـۆری سـەفەوی، بەشێکی زۆر لە سەربەخۆیی و مـافی میرایـەتی پشتاوپشـت لـە نـاو بنەماڵەکەیانـدا بپـارێزن. جێـی ئاماژەیـە کـە والییـەکان لـە ڕیـزی میرەکـانی سـەر بـە دەوڵـەتی سەفەویدا خاوەن پێگەیەکی بەرز و تایبەت بوون. بـە پێـی زانیارییـەکانی (تـذکرة الملـوك) کـە دەربـارەی سیسـتەمی کـارگێڕی دەوڵـەتی سـەفەوییەوە نووسـراوە، قەڵـەمڕەویی پـان و بـەرینی ئیمپراتـۆری سـەفەوی لـە لایـەن هەنـدێ حـاکم و کاربەدەستەوە، کە دەسەڵاتی جیاوازیان هەبوو، بەڕێوە دەبرا. ئـەم ئەمیرانـە کـە لە بەرانبەر ئەوانەی کە لە کۆشکی شاهیدا (دولەتخانە) دەژیان بە ئەمیرانی غەیری دەولەتخانە (غیر دولتخانە) یا سەرحەد (امراء سرحد) دەناسران، بـە پێـی پێگـەو گرنگی بریتی بوون لەمانە:

١– والییـەکان ٢– بیگلەربەگـەکان ٣– خانـەکان ٤– سـوڵتانەکان (مـیرزا سمیعا، ١٩٨٩: ٤).

بە باوەڕی ئێمە مەبەست لە" شان و شـکۆ" کـە لـە تـذکرة الملوك وەکـو بنەمای ئەم دابەشـکارییە ئامـاژەی پـێ دەدرێـت، پـێش هـەموو شـتێك بـۆ ڕادەی سـەربەخۆیی و گـەورەبوونی قەڵـەمڕەویی هەریـەك لـەو ئـەمیر و کاربەدەسـتانە

دەگەڕێتەوە . لە سەرتاسەری ئیمپراتۆریدا تەنها چوار کەس نازناوی والییان هەبوو کە بریتی بوون لە حاکمەکانی عەرەبستان (بەشێك لە پارێزگای خوزستانی ئێستا) و کوردستان (ئەردەڵان) و گورجستان و لوڕستان (پێشوو: ٥). لەم چوار ویلایەتەدا مافی حوکمڕانی پشتاوپشت لە بنەماڵە فەرمانڕەواکانی ناوچەکەدا دەمایەوە و سەفەوییەکان دانیان بە دەسەڵاتی نیمچە سەربەخۆیاندا نابوو. ڕەهێر بێرن، نووسەری کتێبی: «نظام ایالات در دورەی صفویە » لە بارەی ڕادەی سەربەخۆیی و دەسەڵاتی «چوار والی » یەکەوە دەنووسێ: « لە چاو هاوچەرخەکانیەوە، والی بە پێچەوانەی حاکم و میرانی ئاساییەوە، بە خاوەن و دەسەڵاتداری ڕاستەقینەی ویلایەتی ژێر فەرمانی خۆی دەژمێردرا. هەروەها کە پادشا خاوەنی قەڵەمڕەوی خۆی بوو. ئیسکەندەر بەیگی تورکمان لە جێگایەکدا خان ئەحمەد خان میری کوردستان بە" فەرمانڕەوای سەربەخۆی ئەردەڵان و ڕێوەبەری موڵکی میراتی"...ناو دەبات. هەمان نووسەر سوڵتان مەحموود (سیمۆنی یەکەم) حوکمڕانی کارتیل بە"خاوەنی ئەلکای ویراسی" دەزانێ (برن، ١٣٤٩: ١٣٨).

والی هەروەها دەسەڵاتێکی فراوانی لە دانانی حاکم و بەرپرسانی ژێر دەستی خۆیدا هەبوو. لە پێوەندیی لەگەڵ میرنشینی ئەردەڵاندا، بێجگە لە کۆتاییەکانی سەردەمی سەفەوی کە لەگەڵ قۆناغی لاوازی و بێهێزبوونی ئەردەڵاندا هاوکاتە، دەوڵەتی ناوەندی دەستی لە کاروباری ناوخۆی میرنشینەکە و دانان و لادانی حاکمە ژێردەستەکان وەرنەدەدا. "والی نشینەکان " باج یان "مالیات" یکیشیان بۆ ناوەند نەدەنارد و تەنیا لە هەندێ بۆنەی تایبەت وەکو جەژنی نەورۆزدا دیارییەکیان پێشکەشی سوڵتان دەکرد (میرزا سمیعا، ١٣٦٨: ٧٦، برن، ١٣٤٩: ١٣٩ ، اردلان، ١٣٨٧: ٥٧). لە بەرانبەردا ئەرکی سەرەکی والی پاراستنی سنوورەکان لە دەسدرێژی عوسمانی بوو، ئەوان دەبوو ئینتیمایان بۆ شا هەبێت و لە کاتی شەڕ و لەشکرکێشیدا سەربازی بۆ کۆبکەنەوە (اردلان، ١٣٨٧: ٥٧).

لە ڕاستیدا هەڵکەوتنی هەر چوار والی نشینەکەی ئیمپراتۆری سەفەوی لە سەر سنووری ڕۆژئاوا ، بەڕێکەوت نییە و تا ڕادەیەکی زۆر شەڕ و ئاڵۆزییە

بەردەوامەکانی ئەم سنوورە لەگەڵ عوسمانی، ئەو شێوازی بەڕێوەبردنەی فەرز کردبوو. ناسینی مافی حوکمڕانی پشتاوپشتی میرانی ئەم ناوچانە، یارمەتی و پشتیوانیی ئەوانی لە شەڕ لەگەڵ عوسمانی دەستەبەر دەکرد. یارمەتییەك کە بە هۆی توانای بنەماڵە دەسەڵاتدارەکان بۆ کۆکردنەوەی سەرباز لە ناوچەکانی خۆیان (کە بەهۆی پێوەندییە عەشیرەییەکان و ڕەوابوونێك کە بەرهەمی حوکمڕانیی دوور و درێژ بوو، بە باشی پێیان هەڵدەسووڕا) و ناسینی جوگرافیا و ڕێگاوبانەکان، کاریگەری و گرنگییەکی تایبەتی لە یەکلاییکردنەوەی ململانێ و بردنەوەیی شەڕەکاندا هەبوو. هاوکات هەوڵ دەدرا کە بەم کارە پێش بە بەستنی هاوپەیمانی لەگەڵ دەوڵەتی نەیاردا بگیرێ. چونکە لە هەلومەرجێکدا کە شەڕ و ململانێی نێوان سەفەوی و عوسمانی بەردەوام بوو، هەر چەشنە هەوڵێکی ئاشکرا بۆ سەپاندنی دەسەڵاتی ناوەند بە سەر میرنشینەکانی سەر سنووردا، دەبووە هۆی ئەوەی کە بەرەو ئۆردوگای بەرانبەر و یەکگرتن لەگەڵ دوژمن هان بدرێن. بۆیە دەتوانین بڵێین کە پێگە و گرنگی و تەنانەت بوون و مانەوەی میرنشینەکانی سەر سنوور، تا ڕادەیەکی زۆر بە بەردەوامبوونی شەڕ و ئاڵۆزییەکانی نێوان دوو ئیمپراتۆری سەفەوی و عوسمانی بەسترابوویەوە.

میرنشینی ئەردەڵان لە دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوییەوە تا ڕێکەوتننامەی زەهاو (١٥٠١-١٦٣٩)

بەردەوامیی شەڕ و ئاڵۆزییەکانی نێوان دەوڵەتی سەفەوی و ئیمپراتۆری عوسمانی، دیارترین فاکتەرێکە کە قۆناغی پێش ڕێکەوتننامەی زەهاو لە قۆناغی دوای خۆی جیا دەکاتەوە. پێش ڕێکەوتنی زەهاو، سەرەڕای چەند پەیماننامەیەکی ئاشتی و لەوانە پەیماننامەی ئەماسیە (٢٩ی ئایاری ١٥٥٥) و ئەو دوو ڕێکەوتننامەی کە لە سەردەمی حوکمڕانی شا عەباسی یەکەمدا لە ساڵەکانی ١٥٨٩ و ١٦١٣. لە ئیستانبۆل واژۆ کران، کۆتایی بە شەڕەکە نەهات و هەردوولا وەکو تاکتیکێك سەیری ئەمەیان دەکرد و چاوەڕێ بوون کە لە هەلێکی گونجاودا بە زووترین کات شەڕ دەست پێ بکەنەوە. لە ساڵی ١٥٧٨ دا سوڵتان موڕادی سێهەم ئەو هەلەی کە لە ئاکامی ئاڵۆزییە ناوخۆیییەکان و لاوازبوونی حوکمڕانیی

شا محەممەدی خودابەندە ، دەستی دابوو، قۆزتەوە و بە هێرشکردنە سەر قەڵەمڕەوی سەفەوی، کۆتایی بەو ناوبەرە ئارامە کە دوای ٥٠ ساڵ شەڕ لە ئەنجامی ڕێکەوتننامەی ئاماسیاوە هاتبووە ئاراوە، هێنا (بیانی، ١٣٥٣: ١٧٢). هەروەها ئیمزاکرانی پەیماننامەی ئاشتی لە ساڵی ١٥٨٩. لە لایەن شا عەباسی یەکەمیشەوە، تاکتیکێك بوو بۆ ئەوەی بتوانێ دوای زاڵبوون بەسەر ڕەوشی ناوخۆی وڵات و بەرەنگار بوونەوەی هێرشی ئۆزبەکەکان لە سنووری ڕۆژهەڵات، پلانەکانی بۆ دەستپێکردنەوەی شەڕ لەگەڵ عوسمانی و گرتنەوەی ناوچە داگیرکراوەکان، جێبەجێ بکات. لە ساڵی ١٦٠٣دا پاش ئەو سەرکەوتنانەی کە لە بەرەی ڕۆژهەڵات بە دەستی هێنا، شا عەباس شەڕ لەگەڵ عوسمانی دەست پێ کردەوە و ناچاری کردن کە بە ئیمزاکردنی ڕێکەوتننامەیەکی دیکە لە ساڵی ١٠٢٢ ك، ناوچە داگیرکراوەکان بۆ دەوڵەتی سەفەوی بگەڕێننەوە (رویمر، ١٣٥: ٣٥٤). بەڵام تەنانەت ئەم ڕێکەوتنەش نەبووە هۆی سەقامگیریی ڕەوشەکە و لە ساڵی ١٦٢٣، سەفەوییەکان لە ناوچەی میزۆپۆتامیا دەستیان بە شەڕی هێرشکارانە کردەوە (پێشوو).

ئەردەڵانەکان لە دەسپێکی شەڕ و ململانێی سەفەوی– عوسمانیدا، هەوڵیان دا کە بە گرتنەبەری سیاسەتێکی بێ لایەن، خۆیان لە ئاگری شەڕی خوێناوی ئەو دوو هێزە دوور بگرن. تەنانەت لە شەڕی گەورەی چالدێرانیشدا (٢٣ی ئابی ١٥١٤) کە زۆرێك لە هۆز و سەرۆك هۆزە کوردەکان ڕۆڵی چالاکیان تێدا گێڕا، ئەردەڵانەکان زۆری لە بەر دووربوونی ناوچەکانیان لە مەیدانی شەڕەکەوە، تێوە نەگلان (خضري و قائدان و آيينەپور، ٢٠١٢ :١٩). بەڵام لەگەڵ پەرەسەندنی ململانێکە و پەل هاویشتنی بۆ ناوچەکانی دەوروبەر، چیتر درێژەدان بە سیاسەتی بێلایەنی مومکین نەبوو. لە ساڵی ١٥٣٢ دا، سوڵتان سولەیمانی قانوونی یەکەم هێرش لە زنجیرە هێرشەکانی خۆی بۆ ئێران دەست پێ کرد کە داگیرکردنی شاری تەورێز، پایتەختی پێشووی سەفەوییەکانی لێ کەوتەوە.

لە سەروبەندی ئەم هێرشەدا کاتێ کە سوپای عوسمانی بۆ دابینکردنی تفاقی خۆی تووشی ئاستەنگی بووبوو، بەگە بەگ (١٤٩٤/٦/١٥٣٥) میری ئەوکاتی ئەردەڵان بە ناردنی کاروانێکی هەڵگری پێداویستییەکانی سوپا، هاوکاری

عوسمانییەکانی کرد (پێشوو:٢٠). بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا هێندەی پێ نەچوو کە مەترسی دەوڵەتی پاوەنخوازی عوسمانی، ئاشکرا بوو. چەند ساڵ دواتر سوپایەك لە لایەن سوڵتان سولەیمانی قانوونییەوە، بە سەرکردایەتی حسێن پاشا ڕووی لە شارەزوور کە ئەوکات ناوەندی دەسەڵاتدارێتی ئەردەڵانەکان بوو، کرد و مەئموون بەگی سانی (١٥٣٥ـ ١٥٣٨/٩) کوڕ و جێنشینی بەگە بەگی لە قەڵای زەڵم، لە بناری چیاکانی هەورامان، گەمارۆ دا و دوای ماوەیەك بەرگری لەو قەڵایەدا دەستبەسەر ڕەوانەی ئەستەنبوڵی کرد (بدلیسی ، ١٨٦٠: ٨٤). وا دەرئەکەوێت کە دوای ئەم ڕووداوە، سۆرخاب بەگ مامی مەئموون بەگ کە حوکمڕانی قەڵای مەریوان و ناوچەکانی دەوروبەری بوو، بە ڕادەی مەترسی دەوڵەتی عوسمانی بۆ میرنشینی ئەردەڵانی زانیبێت. بۆیە ناوبراو بۆ بەرەنگار بوونەوەی مەترسیی عوسمانییەکان کە لەم کاتەدا زۆرتر بوو، ڕووی لە سەفەوییەکان کرد و لەگەڵ دەربڕینی فەرمانبەرداری خۆی بۆ شا تەهماسبی یەکەم، قەڵەمڕەوی پێشووی مەئموون بەگ و محەمەد بەگی برا بچووکیشی زەوت کرد و خستیە سەر قەڵەمڕەوی خۆی (پێشوو: ٨٥). لە ساڵی ١٥٤٠ نموونەیەکی بەرجەستەی هاوکاریی هەردوو لا دژ بە عوسمانی بەرچاو دەکەوێت. دەوڵەتی عوسمانی سوپایەکی گەورەی بە سەرکردایەتی ڕۆستەم پاشا کە دوو ئەمیرزادەی ئەردەڵانی (مەئموون بەگ و محەمەد بەگ) لەگەڵدا بوو، ڕەوانەی شارەزوور کرد. سۆرخاب بەگیش بە سوپاکەی خۆیەوە کە ژمارەیان زۆر کەمتر بوو، بەرگری کرد و پاش چەند ڕۆژ پێکدادان لە دەشتی شارەزوور، پەنای بردە قەڵای زەڵم و توانی بە ماوەی دوو ساڵ تا کاتێ کە شا تەهماسب توانی لەشکرێکی پانزە هەزار کەسی بۆ یارمەتی بنێرێ، خۆ ڕاگرێت. بە هاتنی ئەم هێزە سوپاکەی عوسمانی بەناچار دەستی لە ئابلۆوقەی زەڵم هەڵگرت و شارەزووریشی بە جێهێشت (مصنف، ٢٥٣٦ :١٥ ، ئەلحوسەینی ، ٢٠٠٢: ١٤و١٥، قمی، بی تا: ٣٤٣). ئەمە نموونەیەکی باش لەو بەرژەوەندییە هاوبەشانەیە کە هەر یەك لە ئیمپراتۆری سەفەوی و میرنشینیی ئەردەڵان لە ڕێگای هاوکاریکردنەوە بە دەستیان دەخست. میری ئەردەڵان بۆ ماوەی دوو ساڵ لە بەرانبەر ژمارەیەکی زۆری لەشکری عوسمانی خۆ ڕادەگرێت و ڕێگا نادات کە دەربازی قووڵایی خاکی ئیمپراتۆری سەفەوی بن و لە

بەرانبەردا پادشای سەفەویش بە ناردنی هێز، پێش بە شکستخواردنی لە عوسمانی و لەناوچوونی میرنشینەکەی دەگرێت. نموونەیەکی دیاریتر لە داستانی ئەڵقاس میرزا برا یاخییەکەی شا تەهماسب کە بە پشتیوانیی عوسمانی بۆ ماوەیەکی زۆر ئاژاوەی بۆ دەوڵەتی سەفەوی نابووەوە و شا تەهماسبی نیگەران کردبوو، خۆی ئەنوێنێ. سۆرخاب بەگ لە ساڵی ٩٥٦ ك، ئەڵقاس میرزای کە پاش تێکشکانی سوپاکەی لە دەشتی شارەزوور، لە قەڵای مەریوان خۆی دابوو بە دەستەوە، ڕەوانەی لای شا تەهماسب کرد (روملو، ١٣٤٢: ٣٤٠ ، قمی، بی تا :٣٣٨ ، مصنف، ٢٥٣٦: ١٤). دەرئەنجامی ئەم کارە بەرزبوونەوەی زۆرتری پێگەی سۆرخاب بەگ لای شا تەهماسب بوو. بە چەشنێك فەرمانی دا کە لە بەرانبەر ئەم خزمەتە دیارەدا، ساڵانە یەك هەزار تمەنی لە خەزێنەی پادشایی بۆ دیاری بکەن (مصنف، ٢٥٣٦: ١٥ ، ئەلحوسەینی ، ٢٠٠٢: ١٥).

سۆرخاب بەگ لە ڕێگای هاوکاری و هاوپەیمانی لەگەڵ سەفەوییەکاندا مەترسی دەوڵەتی عوسمانی لە خۆی و ئیمارەتەکەی دوور خستەوە. وا دیارە کە ڕادەی سەرکەوتنی ئەم سیاسەتە ئەوەندە زۆر بوو کە سۆرخاب بەگ توانی هەرێمەکانی ڕۆژئاوا تا نزیك ئامێدی (عمادیة) و ڕواندز بخاتەوە سەر قەڵەمڕەوی خۆی، چونکە ناوی ئەم هەرێمانە لە میانەی ئەو مەڵبەندانەی کە لە کاتی مردن لە ژێر فەرمانیدا بوون، دێت (ئەلحوسەینی ،٢٠٠٢ : ١٦). لە لایەکی تریشەوە سەرەڕای ئەوەی کە حوکمڕانی سۆرخاب بەگ سەرلەبەری کەوتبووە سەردەمی پادشایەکی بە هێزی وەك تەهماسبی یەکەم، هیچ بەڵگەیەك کە باس لە دەستێوەردانی دەوڵەتی سەفەوی لە کاروباری ناوخۆی میرنشینی ئەردەڵان و بە تایبەت لە بارەی دانانی جێنشینییەوە بکات، لە سەرچاوەکاندا وەدی ناکرێت. ئەمە لە کاتێکدایە کە مردنی سۆرخاب بەگ و جێنشینی بەسات بەگی کوڕی لە ساڵی ١٥٦٧/٨ ، واتە لە کاتێکدا ڕووی دا کە شا تەهماسب لەو پەڕی دەسەڵاتی خۆیدا بوو.

یەکەم جارێك کە سەرچاوەکان ئاماژە بە کرانەوەی دەستی دەرباری سەفەوی لە ململانێ ناوخۆیەکانی میرنشینی ئەردەڵان ئەکەن، بۆ سەردەمی فەرمانڕەوایی شا ئیسماعیلی دووەم (١٥٧٦-١٥٧٧) دەگەڕێتەوە. بە پێی

نووسینی شەرەفنامە کە خاوەنەکەی هاوچەرخی ئەم ڕووداوانەیە، تەیموورخانی ئەردەڵان و هەڵۆخانی برای کە لە دایك و بابێك پەیدا بووبوون و بە کچەزای یەکێك لە سەرۆك هۆزەکانی ئەستجانلوو دەژمێردران، لە بەسات بەگی ماميان (١٥٧٠/١–١٥٧٨/٩) یاخی بوون و ڕوویان لە دەرگای شا ئیسماعیلی سانی لە قەزوێن کرد. بەڵام پێش ئەوەی بە کردەوە کارێك بۆ پشتیوانیکردن لێیان ئەنجام بدرێت، بەسات بەگ بە مەرگی سروشتی تیا چوو و هەراکە دامرکایەوە (بدلیسی، ١٨٦٠: ٨٧). هەڵبەت دەبێ ئەوەمان لە یاد بێت کە دالّدەدانی ئەو دوو میرزادە ئەردەڵانییە دەبێ تەنها وەکو هەوڵێکی دەوڵەتی سەفەوی بۆ دزەکردنە ناو بنەماڵەی ئەردەڵان لێك بدرێتەوە و نموونەی هاوشێوەی تەنانەت لە پێوەندیی نێوان دەوڵەتە هاوڕەدە و هاوتاکانیشدا زۆرە و هیچ دەوڵەتێك هەلێکی وەهای بە ئاسانی لە دەست نەدەدا. ئەمە جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ دەستێوەردانی ڕاستەوخۆ لە کاروباری میرنشینەکە کە لە کۆتاییەکانی سەردەمی سەفەویدا بووبوو بە نەریتێکی باو، هەیە.

تەیموورخان (١٥٧٨/٩–١٥٨٩/٩٠) دوای دامەزران لە سەر تەختی حوکمڕانی ئەردەڵان ئەوەی سەلماند کە خۆی ناچاربە پاراستنی ئەو هاوپەیمانییەی کە لە سەردەمی سۆرخاب بەگەوە لەگەڵ دەوڵەتی سەفەوی بەسترابوو، نازانێت. بدلیسی لە ئاماژەیەکدا بۆ ڕەفتاری سیاسی ئەو دەنووسێت کە تەیموورخان «ساتێ ڕوومی و ساتێك قزلّباش بوو» (پێشوو:٨٨). لە کۆتاییدا ناوبراو زۆرتر بە لای عوسمانییەوە بای دا، چونکو دەوڵەتی سەفەوی و شا محەمەدی خودابەندە (١٥٧٧–١٥٨٨) لەوە لاوازتر بوون کە لە بەرانبەر عوسمانی کە لە سەردەمی سوڵتان موڕادی سێیەم (١٥٧٤/١٢/٢٢–١٥٩٥/١/١٦) دەستی بە پەلامارەکانی خۆی کردبووەوە، بیپارێزن و لەولاشەوە تورکەکان کە لەم قۆناغەدا هێز و دەسەڵاتی سەردەمی سوڵتان سولەیمانیان نەمابوو، زۆرتر لە جاران ئامادەی هاوکاریکردن لەگەڵ هێزە ناوچەییەکاندا بوون (کجباف و میرجعفری و نوری، ١٣٩٠: ١١٤). بۆیە کاتێك تەیموورخان گوێڕایەڵیی خۆی بۆ سوڵتان موڕادی سالس ڕاگەیاند، پێشوازییەکی زۆر لە کارەکەی کرا و نازناوی "میری میران"ی پێ بەخشرا (مردوخ کردستانی، بی تا: ٩٨). ئەم حوکمڕانە بەهێزەی ئەردەڵان لە

ڕێگای بەستنی هاوپەیمانی لەگەڵ عوسمانییەوە، ڕەزامەندی "بابی عالی" بۆ دەستگرتن بە سەر ناوچەیەکی بەرفراوان کە دەکەوتە خۆرئاوای دەشتی شارەزوور بە دەست هێنا. ئەمە ئامانجێك بوو کە سۆرخاب بەگی باپیری لە ڕێگای هاوکاریکردنی سەفەوییەکانەوە پێی گەیشتبوو. تەیموورخان پێی لەمە لەولاتریش نا و بە پشتبەستن بە پشتگیریی عوسمانی، پەلاماری ناوچەکانی سەر بە دەوڵەتی سەفەوی دا. لە ساڵی ١٥٨٥ دا هێرشی کردە سەر ناوچەی دینەوەری ژێر دەسەڵاتی عومەربەگی کەلهوڕ و لەگەڵ شا هوێردی خان والی لوڕستانیش بەشەڕهات، بەڵام چەند ساڵ دواتر لە کاتی پەلامارданی قەڵەمڕەوی حوکمڕانیی ناوچەی زەڕین کەمەر (گەڕووسی دواتر)، کە کاربەدەستێکی تری دەوڵەتی سەفەوی بوو، کوژرا (بدلیسی ، ١٨٦٠ : ٨٨ ، ئەلحوسەینی ، ٢٠٠٢ :١٨ ، سنندجی، ١٣٦٦: ١٠١).

بە ماوەی دوو ساڵ دوای کوژرانی تەیموورخان (لە ساڵی ١٥٨٧)، ڕێکەوتننامەی یەکەمی ئەستەمبوڵ لە نێوان ئێران و عوسمانیدا واژۆ کرا. بە پێی ئەم ڕێکەوتنە شا عەباسی یەکەم (١٥٨٨-١٦٢٩) کە لە سەرەتای حوکمڕانیی خۆی لەگەڵ چەندین کێشەی ناوخۆیی و دەرەکیدا ڕووبەڕوو بوو، ناوچەیەکی فراوان لەوانە ئازەربایجان و بەشێك لە کوردستان و گورجستانی دا بە عوسمانی بۆ ئەوەی دەرفەتی پێویست بۆ بەرەنگار بوونەوەی ئۆزبەکەکان لە بەرەی ڕۆژهەڵات ، بە دەست بخات (سیوری ، ١٣٨٧ :٧٥ ، رویمر ، ١٣٨٥ :٣٥٣).

بۆیە هەڵۆخانی (١٥٨٩/٩٠-١٦١٦) برا و جێنشینی تەیموورخان لە سەرەتادا پێوەندیی بە عوسمانییەکانەوە کە بە شێوەیەکی پراکتیکی هێزی یەکەمی ناوچەکە بوون، کرد. وادیارە کە دەوڵەتی عوسمانیش لەم کاتەدا بە ملکەچبوونی ڕواڵەتی هەڵۆخان ڕازی و دڵخۆش بووە، تاکو بتوانێ هێزەکانی بۆ داگیرکردنی هەندێ مەڵبەندی تر وەکو ئازەربایجان و شروان بە کار بهێنێت. بدلیسی کە گێڕانەوەی لە مێژووی ئەردەڵانەکان بە هەڵۆخان کۆتایی پێ دێت، نووسیویەتی: «هەڵۆخان ئیزهاری ئیتاعەت و گوێڕایەڵی بۆ پادشای جەمجای غۆفران پەنا، سوڵتان مورادخان علیە الرحمە والرضوان ئەکرد و لە هەمان کاتیشدا لەگەڵ سەلاتینی قزڵباشییە ڕێگای مودارا و سازشی ئەپێوا و لە حوکوومەتدا سەربەخۆیی

و ئیستبدادێکی تەواوی هەبوو و ئێستا کە ساڵی کۆچی لە هـەزار و پێنجدایـە، بـێ هیچ بەربەستێك بە دارایی و بـەڕێوەبردنی موڵکـەوە خەریکـە» (بدلیسـی ،١٨٦٠ : ٨٩).

ئـەوەی کـە هـەڵۆخان لـە چ سـاڵێکدا هەڵوێسـتی خـۆی لـە هاوپـەیمانی عوسمانییەوە بۆ هاوپـەیمانی لەگـەڵ سـەفەوییە گۆڕیـوە، بـە دروسـتی نازانرێـت. بەڵام بە گوێرەی گێڕانەوەی سەروو، دەبێ لە سەرەتای هاتنە سەر دەسـەڵاتیەوە لە سـاڵی ١٥٨٩/٩٠، لانـی کـەم هـەتا سـاڵی ١٥٩٦/٩٧ کـە ڕاپۆرتەکـەی بدلیسـی کۆتایی دێت، بە ڕواڵەت ملکەچـی سـوڵتانی عوسمـانی بووبێـت. ڕەنگـە هـەڵۆخان هەستی بە مەترسییەك کە بـەردەوامبوونی درێـژ مـاوەی دەسـەڵاتی عوسمـانی لـە ناوچەکە بۆ سەر میرنشینەکەی هەیبوو، کردبێت. هەندێ لە مێژوونووسان باس لـە گواسـتنەوەی ناوەنـدی حـوکمڕانیی ئـەردەڵان لـە قـەڵای زەڵـم و مەریوانـەوە بـۆ پاڵنگـان کـە لـە قووڵاییـیـەکی زۆرتـری ڕۆژهـەڵات و لـە ناوچـەیەکی سـەخت و شـاخاویی تـردا هەڵکـەوتبوو، دەکـەن. کـە ئـەکرێ بـە ڕەنگدانـەوەی نیگـەرانیی هەڵۆخان لە عوسمانی، لێك بدرێتەوە. هەڵبەت لـە هـەمان کاتـدا قـەڵاکانی زەڵـم و مەریوانیش نۆژەن کرانەوە و لەوپەڕی ئامادەییدا ڕاگیران (مـردوخ ، بـی تـا : ١٠٠، ئەلحوسەینی، ٢٠٠٢ : ١٩).

سـەرەڕای هەسـتکردن بـە مەترسـیی عوسمـانی لـە لایـەن هەڵۆخانـەوە، هۆکاری سەرەکیی هەڵوێست گۆڕینی دەبێ لە گـۆڕانی هاوکێشـەی هێـز لـە نێـوان ئێران و عوسمانیـدا بدۆزرێتـەوە. لـە سـاڵی ١٦٠٣/٤، شـا عەباسـی یەکـەم ، دوای زنجیرەیەك چالاکی سەربازی سەرکەوتوو لە بەرەکانی ڕۆژهەڵات و وەدەسـتهێنانی سەرکەوتنی دیار لـە شـەڕ لەگـەڵ ئۆزبـەك و مەغۆڵـەکانی هینـد و سـەرکوتکردنی یاخیبووەکانی گۆشە و کەناری وەڵات، ڕووی سەرنجی بەرەو عوسمانی گەڕاندەوە و لە یەکەم هەنگاودا شاری تەورێزی کە بەساڵان لە ژێـر دەسـتی عوسمانیـدا بـوو، گرتەوە (منجم، ١٣٦٦: ٢٤٨–٢٥٠، بیانی، ١٣٥٣ : ٢٩٤ و٢٩٥). ئەم سـەرکەوتنە لـە سـاڵی ١٦١٣ بـە بەسـتنی پەیماننامەیـەك کـە تێـدا عوسمانییـەکان ناچـار بـە چـۆڵکردنی هەرێمـەکانی ڕۆژئـاوا و بـاکووری ڕۆژئـاوای ئێـران کـران، جـێگیر بـوو (رویمر، ١٣٥٨: ٣٥٤). لەوانەیە کە هەڵۆخانی ئەردەڵانیش وەکو ژمارەیەکی تر لـە

میرانـی کوردسـتان، لـەم قۆناغـەدا هەڵوێسـتی گۆڕییێـت و پێوەنـدیی بـە سـەفەوییەکانەوە کردبێـت (مـنجم، ١٣٦٦: ٢٦٧ و٢٥٣، منشـی ترکمـان، ٦٦٥:١٣٥٠/٢).

گەڕانـەوەی سـەفەوییەکان بـۆ نێـو هاوکێشـەکانی ناوچـەی کوردنشـین، هەرچەند کە لە سەرەتادا گۆڕانکارییەکی لە بەرژەوەندی میرنشینی ئەردەڵان بـوو و ئـەم میرنشـینەی لـە ژێـر گوشـاری یەکلایەنـەی ئیمپراتـۆری عوسمـانی دەربـاز دەکـرد، بـەڵام بـەردەوامبوونی درێـژماوەی باڵـا دەسـتیی سـەفەوییەکانیش بەهەڕەشـەیەکی جیـدی دەدرایـە قەڵـەم کـە بەرقـەراربوونی هاوسـەنگیی هێـز تـا ڕادەیەك لـە مەترسـییەکەی کـەم دەکـردەوە. شـا عەباسـی یەکـەم لـە قۆناغێکدا هەوڵی دا کە لە ڕێگای بەکارهێنانی هێزەوە، هـەڵۆخان ناچاربە چـوونە ژێـر بـاری چـاودێرییەکی زۆرتـری دەوڵـەتی ناوەنـدی بکـات. بـۆ ئـەم مەبەسـتەش بـە سوپایەکەوە تا نزیك هەمەدان هات، بەڵام لە کۆتاییدا بە بێ ئـەوەی شـەڕێك بێتـە ئـاراوە، بـە ئەنجامـدانی ڕێکـەوتنێك لەگـەڵ هـەڵۆخان ڕازی بـوو. سەرچـاوەکان پەشیمانبوونەوەی شاعەباس لە شەڕ لەگەڵ هەڵۆخانیان بۆ ڕاسپاردەی کەسێك بە نـاوی ئـالی بـالی زەنگەنـە یـەك لـە ڕاوێـژکارەکانی گەڕاندۆتـەوە، کـە سـەخت و شاخاوییبوونی کوردستان و بێهوودەبوونی شەڕ لـەوێی بـە بـیری شـا هێنـاوە و لـە ئەگـەری دەسـتێوەردانی عوسمـانی ئاگـەداری کردۆتـەوە (قاضـي، ١٣٧٩ :٢٢). بەشی دوایی لە قسەکانی ئالی بـالی کـە بـاس لـە دەسـتێوەردانی چاوەڕوانکراوی عوسمانی دەکا، زۆر سەرنجڕاکێشە و دەری دەخات کە بۆچی پادشـایەکی مـەزنی وەك عەباسـی یەکـەم خـۆی لـە ڕووبەڕووبوونـەوە لەگـەڵ میرێکـی ناوچـەیی دوور ئەگرێت. ناوبراو گوتبووی: «هەڵۆخان ماوەیەکە خۆی داوەتە پاڵ ئالی عوسمـان و هەرکاتێك تەلەبی کۆمەك و ئیمداد بکات، لە لایەن پادشای ڕۆمەوە سەرعەسکەر و عەساکیری زۆر و چەند کەس لە پاشایانی سەرحەدات بـۆ کۆمـەك و ئیستیخلاسـی لە دەست ئەعیددا دیار و تەعین کراون» (پێشوو).

حوکمڕانیەتی هەڵۆخان تا کۆتایی (١٠) ساڵی سێهەمی پادشـایی عەباسـی یەکەم (واتە ساڵی ١٦١٦ی ز) درێژەی کێشا. لە هەموو ئـەم ماوەیـەدا، سـەرەڕای ئـەوەی کـە شـاعەباس دوای کـۆنترۆڵکردنی سـەرۆك هـۆزە قزڵباشـەکان و

سەرکوتکردنی ئاژاوەگێڕە ناوخۆییەکان، دەوڵـەتێکی ناوەنـدی بـەهێزی دروسـت کردبوو، میرنشـینی ئـەردەڵان تـوانی بەشـێکی بەرچـاو لـە مـاف و سـەربەخۆییە کلاسـیکەکانی خـۆی بپـارێزێ. تـا ئـەو جێگایـەی کـە شـاعەباس لەوپـەڕی دەسەڵاتیشـدا دەسـتێوەردانی ڕاسـتەوخۆی لـە کاروبـاری ناوخۆیـدا نـەدەکرد و بەپێچەوانەی ئەو ڕەوتەی کە لە کۆتایی حکوومەتی سەفەوییەدا ئاسایی ببـووەوە و تێـدا پادشـا هـەرکاتێك بیویسـتایە فـەرمانی لـە کـارلادانی مـیری ئـەردەڵانی دەردەکرد، شاعەباس بۆ لاوازکردنی دەسەڵاتی هەڵۆخان ناچـار بـوو کـە شـێوازی پیلانگێـڕی و فرتوفێـڵ بـەکاربهێنێ. لـەم چوارچـێوەدا خـان ئەحمـەدخانی کـوڕی هەڵۆخانیان کە هاوسەری" زەڕڕین کۆلاخاتوون"ی خوشکی شا بوو و وەکو بارمتە لە دەرباری ئەسفەهان دەژیا، بۆ کوردسـتان نـاردەوە و هانیـان دا کـە بانگەشـەی حوکمڕانی بەرز بکاتەوە. لە ساڵی ١٠٢٦ ك.دا، خـان ئەحمـەدخان لـە دەرفەتێکدا کە هەڵۆخان قەڵای حەسەن ئاوای بە جێ هێشتبوو، بە کودتایەك دەسـتی بەسـەر قەڵاکەدا گرت و دوای لەسەر کار لابردنی باوکی، دەسەڵاتی گرتـە دەسـت (منشـی ترکمان، ١٣٥٠: ٢/٩٢٦).

خان ئەحمەد خان (١٦١٦–١٦٣٦) لەگەڵ ئەوەشدا کـە یەکـەم حـوکمڕانی ئەردەڵانە کە لە ئاکامی دەستێوەردانی دەوڵەتی سەفەویدا هاتە سـەر کـار، بـەڵام بـە هـۆی ڕۆڵێکـەوە کـە وەکـو فـەرمانڕەوای میرنشـینێکی گرنگـی سەرسـنوور دەیبینی، هێشتا جێگە و پێگەیـەکی شـایەنی هـەبوو. لـە سـاڵی ١٦١٧/٨ دا، شـا عەباس ئالۆزییە ناوخۆییەکانی ناوچەی بەغدای ژێر کۆنترۆڵی عوسمانی قۆزتـەوە و پەلاماری هەرێمەکەی دا (سیوری ، ١٣٨٧: ٨٦). خان ئەحمـەد خـان هـەوڵی دا کە لەم دەرفەتە بۆ بەرفراوانکردنی دەسەڵاتی خۆی کەڵك وەرگرێت و بە ئاگاداری و زانینی شا عەباسەوە، جگە لە لەشکرکێشی بۆ سـەر ناوچـەکانی کـۆی و حـەریر کە ئەردەڵانەکان بە قەڵەمڕەوی سروشتیی خۆیان دەزانی، بۆ یەکەم جـار هێرشـی کردە سەر مووسڵ و کەرکووك و دوای داگیرکردنی مووسڵ، حاکمەکەی بۆدیاربەکر دەرپەڕاند (مصنف ،٢٥٣٦ : ٢٨ ، ئەلحوسەینی، ٢٠٠٢ :٢٢). لە کاتی داگیرکردنی بەغداش لە لایەن سەفەوییەکانەوە، خان ئەحمەد خان ڕۆڵێکی کاریگەری گێڕا و لە نێو یەکەم سەرکردەکانی هاوپەیمانی سەفەویدا بوو کـە چـوونەوە نـاو شـارەکەوە (پێشوو).

هاوکاریکردنی نزیکی خان ئەحمەد خان لەگەڵ دەوڵەتی سەفەوی و ڕۆڵێک کە شا عەباس لە هاتنە سەر کاریدا هەیبوو، وای کردووە کە هەندێ توێژەران لکاندنی یەکجاری میرنشینی ئەردەڵان بە دەوڵەتی سەفەوییەوە، بۆ ئەم سەردەمە بگەڕێننەوە (برن ، ١٣٤٩: ١٢٠). لەگەڵ ئەمەش خان ئەحمەدخان بە یەکێك لە میرە بەهێزەکانی ئەردەڵان دەژمێردرێت کە توانی وەکو یەکێك لە چوار والییەکەی ئیمپراتۆری سەفەوی، ڕادەیەکی زۆر لە سەربەخۆیی و دەسەڵاتی ناوخۆیی کە تایبەت بە والییەکان بوو، بۆ خۆی دەستەبەر بکات (اردلان ، ١٣٨٧ : ٥٤). هەروەها بە هۆی بەشداریکردن لە پلانە سەربازییەکانی شا عەباسی یەکەم دژ بە عوسمانی، پلە و پایەیەکی بەرزی بە دەست هێنا و لەم دەرفەتە بۆ فراوانکردنی قەڵەمڕەو و داگیرکردنی هەرێمەکانی ڕۆژئاوای شارەزوور کە ماوەیەك بوو عوسمانییەکان چاویان تێ بڕیبوو، کەڵکی وەرگرت. سەرچاوە مێژووییەکان باس لە داگیرکردنی هەرێمەکانی وەك مووسڵ و کەرکووك لە لایەن خان ئەحمەد خانەوە دەکەن کە پێش ئەوە هیچ سەرچاوەیەك لە میانەی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی میرنشینی ئەردەڵاندا، ناوی نەهێناون. ئەسکەندەر بەیگی تورکمان، مێژوونووسی دەرباری شا عەباس، لکاندنی کەرکووك بە قەڵەمڕەوی ئەردەڵانی دوای داگیرکردنی بەغداد (١٦٢٣)، پشتڕاست کردۆتەوە: «سەربازەکانی قەڵای کەرکویە (کەرکووك) توانای بەرگرییان نەما، بەرەو دیاربەکر هەڵاتن و قەڵاکە لە لایەن خان ئەحمەد خان و عەشایری ئەردەڵانەوە دەستی بەسەردا گیرا و هەستان بە بەڕێوەبردنی ئەلکا و چاودێریکردنی رەعیەت » (منشی ترکمان، ١٣٥٠ : ٢/١٠٠٦).

شا عەباسی یەکەم لە ماوەی زێدەتر لە چل ساڵ حوکمڕانیی خۆیدا، هەموو هەوڵێکی بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندی خستە گەڕ. لەم چوارچێوەدا زۆرێك لە حوکمڕانە ناوچەیی و خێڵەکییەکان بە توندی سەرکوت کران، کە بۆ نموونە دەکرێ ئاماژە بە کۆتاییهێنان بە دەسەڵاتی هۆزی ئەفشار لە کرمان، زولقەدر لە فارس و ڕووخاندنی میرنشینەکانی مازندەران (١٥٩٦/٧)، گیلان (لاهیجان ١٥٩١/٢، ڕەشت ١٥٩٤/٥) و لار (١٦٠١/٢) بکەین (رویمر، ١٣٨٥: ٣٥٥). هەروەها هەوڵ درا کە حاکمی ویلایەتەکان بخرێنە ژێر چاودێرییەکی

زۆرتــرەوە. هەنــدێ جــار دەوڵــەتی ناوەنــدی نوێنــەرێکی خــۆی کــە زۆرتــر کاربەدەســتێکی دیـوانی بـوو بـە مـل ویلایەتەکانـدا دەسـەپاند کـە بەڕواڵـەت بـۆ یارمەتی هەڵسووڕاندنی کاروباری ویلایەت نێردرابوو، بـەڵام لـە ڕاسـتیدا بـە نهـێنی پادشای لە جموجووڵی حاکم ئاگادار دەکردەوە. هاوکـات ڕێوشـوێنی تونـدتر بـۆ پرۆسـەی وەرگـرتنی بـاج لـە ویلایەتـەکان، گیرایـە بـەر. بـەڵام لەگـەڵ ئەمـەش کوردستان تا ڕادەیەکی زۆر لـەم ڕەوتـە بـە دوور مـا. هـیچ نوێنـەرێکی دەوڵـەتی ناوەندی لە دەزگای میرەکانی ئەردەڵاندا بوونی نەبوو، باجێك نەدەدرایە ناوەنـد و وەکو ڕابردوو پادشای سەفەوی بۆی نەبوو کە بە ئاشکرا دەست لە پرۆسەی دانان و لادانی میرەکان وەربدات، یان کەسێکی بـە دەر لـە بنەماڵـەی ئـەردەڵان بەسـەر میرنشینەکەدا بسەپێنێت (اسکندر، ۲۰۰۸ :٥٤).

هۆکاری ئـەوەی کـە سیاسـەتی ناوەندگەرایانـەی شـا عـەباس کوردسـتانی نەگرتـەوە، پـێش هـەموو شـتێك بـۆ هەڵکـەوتی سـتراتیجی ناوچـەکە و گرنگیـی دابینکردنی ئاسایشی سنوورەکان دەگەڕێتەوە. چونکە هێزی سەربازیی خێڵەکانی هەرێمەکـە بـۆ بەرەنگاربوونـەوەی هێرشـی لـە ناکـاوی پاشـا و کاربەدەسـتانی عوسمانی زۆر شیاوتر و کارامـەتر لـەو سـوپا نوێیـەی کـە شـا عـەباس لـە دیـل و غوڵامــە قەوقازییــەکان پێکــی هێنــابوو و بــە نیشــانە و ئــامرازی ســەرەکیی بەرەوپێشبردنی سیاسـەتەکانی دەژمێـردرا، ڕۆڵـی دەبـینی. ڕەنگـە ئـەم ڕاسـتییە بووبێتە هۆی ئەوەی کە ویلایەتـە سـنوورییەکان لـە پـرۆژەی گـۆڕینی زەویـوزاری مەمالك (املاك ممالك) و کردنیان بە زەویوزاری میری (املاك خاصة) کە پلانێك بوو بـۆ بـەهێزکردنی دەسـەڵاتی ناوەنـد، بـەری بکـرێن. تەنانـەت لـە هەنـدێ ناوچـەی سـنووری کـە بـەر ئـەم سیاسـەتە کـەوتبوون، لـە کـاتی دروسـتبوونی ئـاڵۆزی و قەیراندا، جارێکی تر حوکمڕانە خێڵەکەکان دادەنرانانەوە(سیوری ، ۱۳۸۷: ۷۸).

پێوەندییە باشەکانی خان ئەحمەد خان و دەوڵەتی سەفەوی هـەتا کۆتـایی تەمەنی شا عەباسی یەکەم درێـژەی هـەبوو. بـەڵام شـا سـەفیی یەکـەم (۱٦۲۹–۱٦٤۲) وەکو بـاپیری ئاقـڵ و بەتـەگبیر نـەبوو. کـوێرکردنی سـۆرخاب بـەگ، تاقـە کوڕی خـان ئەحمـەد خـان و زەڕڕیـن کـۆڵاه خـاتوون، کـە پادشـای نـوێ گومـانی چاوبڕینە تەختی لێ دەکرد، لە ناکاو ئەم دۆستایەتییەی بـە ڕق و کینـە گـۆڕی .

لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵە، خان ئەحمەد خان، هاوپەیمانیی خۆی لەگەڵ ئێران هەڵوەشاندەوە و پەلاماری ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی سەفەوی دا کە تێدا توانی ناوچەیەکی فراوان کە لە کرماشانەوە دەگاتە ورمێ، بخاتە ژێر کۆنترۆڵ و لە لایەن خۆیەوە حوکمڕانی بۆ دیاری بکات. لە ساڵی ١٦٣١ی کۆچیش لە قەڵای حەسەن ئاوا بە ناوی شا ئەحمەد خانەوە تاجی شایی لە سەر نا (اردلان ، ١٣٨٧: ٤٨). لە کۆتایی وتارێك کە لەم ڕێورەسمەدا لە لایەن شێخ عەبدولغەففاری مەردۆخییەوە خوێندراوەتەوە، وەها هاتووە: « والی کوڕی والی، خاوەن شکۆ خان ئەحمەد خانی ئەردەڵان، پادشای سەربەخۆی مەمالیکی کوردستان» (مردوخ کردستانی، بی تا: ١٠٦).

خان ئەحمەد خان بە ماوەی پێنج ساڵ وەکو پادشا حوکمڕانی بەسەر ناوچەیەکی گەورەی کوردستاندا کرد و لەم ماوەیەدا خۆی لە عوسمانی نزیك خستەوە. لە ساڵی ١٠٤٥ ك. دا، شا سەفی سوپایەکی مەزنی بۆ سەرکوتکردنی نارد (استری بادی، ١٣٦٤ :٢٥٤) و لە بەرابەریشدا خان ئەحمەد خان داوای یارمەتی لە سوڵتان موورادی چوارەم کرد. لە شەڕێکدا کە لە مانگی «ربیع الاول» ی ساڵی ١٦٣٦، لە قەراخ گۆلی زرێبار، هاتە ئاراوە، سوپا هاوپەیمانەکەی خان ئەحمەد خان تێك شکا. سوڵتان موراد بۆ قەرەبووکردنەوەی ئەم شکستە سوپایەکی تری بە سەرکردایەتی خەسرەو پاشای سەرعەسکەر ڕەوانە کرد کە جارێکی تر لە دەشتی مەریوان ڕووبەڕووی سوپای سەرەکی سەفەوییەکان کە زەینەل خانی شاملوو سەرکردایەتی دەکرد، بووەوە (ڕەمەزانی ١٦٣٦) و ئەم جارە دوای سەرکەوتن بەسەریدا، تا هەمەدان پێشڕەوی کرد، بەڵام بە هۆی کێشەی لۆجیستی و کەمبوونی پێداویستییەوە، نەیتوانی سەرکەوتنەکانی بپارێزێت و ناچارما کە هەرێمەکە جێ بهێڵێت (مردوخ کردستانی، بی تا:١٠٧).

یارمەتی وەرگرتنی خان ئەحمەد خان لە سوڵتان موورادی چوارەم، بە دواین نموونەی هاوپەیمانی حوکمڕانێکی ئەردەڵان لەگەڵ عوسمانی، دەدرێتە قەڵەم. بەماوەیەکی کورت دوای ئەم ئەزموونە سەرنەکەوتووە، پەیماننامەی ئاشتیی زەهاو (١٦٣٩) لە نێوان هەردوو دەوڵەتی سەفەوی و عوسمانیدا واژۆ کرا. دوای ئەمە لەگەڵ کۆتاییهاتن بە شەڕ و ئاڵۆزیی نێوان ئەم دەوڵەتانە و

کەمبوونــەوەی خواســتیان بــۆ دەســتێوەردان لــە کاروبــاری یەکــدی، میرەکــانی ئەردەڵانیش ئیمکانی کەڵك وەرگرتن لە ناکۆکی هەردوولایان لە دەست دا.

میرنشینی ئەردەڵان لە ڕێکەوتننامەی زەهاوەوە تا کۆتایی سەردەمی سەفەوی (١٦٣٩-١٧٢٢)

شەڕەکانی سەردەمی فەرمانڕەوایی شا سەفی بە دوایین ئەڵقەی زنجیرە پێکدادانەکانی سەفەوی و عوسمانی دەژمێردرێت. چەند ساڵ پاش شەڕی مەریوان (١٦٣٦) کە دوا شەڕی گەورەی نێوانیان بوو، ئاخری هەردوولا لە ساڵی ١٦٣٩ بە ئیمزاکردنی ڕێکەوتننامەی ئاشتیی زەهاو بۆ کۆتاییهێنان بەم ناکۆکییانە پێك هاتن. بە پێی ئەم ڕێکەوتننامەیە ناوچەکانی مسۆپۆتامیا ، بەغداد و بەسرە و بەشی گەورەتری کوردستان دران بە عوسمانی و لە بەرانبەردا ئازەربایجان و ئەرمەنیستان و گورجستان بۆ دەوڵەتی سەفەوی مایەوە. بەم جۆرە کێشەی ئەو هەرێمانەی کە بە ساڵان جێگای ناکۆکی هەردوو دەوڵەت بوو، یەکلایی کرایەوە (نوایی ،١٣٨١: ٢٢٨). پەیماننامەی زەهاو بە خاڵێکی وەرچەرخانی گرنگ لە پێوەندییەکانی ئێران و عوسمانی دەژمێردرێت. چونکە بە پێچەوانەی ڕێکەوتنەکانی ترەوە، سەرەنجام بووە هۆی ئەوەی کە ئارامییەکی درێژخایەن لە سنوورەکان پەیدا ببێت. دوای ئەمە هەردوولا لە ناوەڕۆکی ڕێکەوتنەکە لایان نەدا و ئیتر لە نێوان دەوڵەتی سەفەوی و عوسمانی، شەڕێك نەهاتە ئاراوە.

بەرقەراربوونی ئاشتی و کەمبوونەوەی ئاڵۆزی نێوان ئێران و عوسمانی، کاریگەرییەکی نەرێنی لە سەر ڕۆڵ و پێگەی میرنشین و خێڵە کوردییەکانی سەرسنوور کە پێشتر بەشداریی چالاکیان لە شەڕەکاندا هەبوو، دانا. دوای ئەمە پێویستی نەدەکرد کە چیدی لانی ئەم هێزانە ڕابگیرێ بەڵکو وەکو سەرچاوەیەکی مەترسی کە دەکرا لە کاتی لاوازبوونی دەوڵەتی ناوەندیدا هەڕەشەیەك پێك بێنن، سەیر دەکران. بە پێی یەك لە بەندەکانی پەیماننامەی زەهاو هەریەك لە دوو دەوڵەتی سەفەوی و عوسمانی لەسەر ئەوە پێکهاتن کە ژمارەیەك لە قەڵاکانی سەر سنوور تێك بدەن. زۆربەی ئەم قەڵایانە هی میرە کوردەکان و پەناگە و حەشارگەی ئەوان لە کاتی تەنگانەدا بوون (حەمەد ئەمین و مەحموود

عەبدولڕەحمان، ٢٠١١ :٤١). بۆیە دەکرێ بڵێین کە کۆتاییهاتن بە شەڕی نێوان سەفەوی و عوسمانی لە دوو لاوە بە زیانی میرنشینی ئەردەڵان شکایەوە. لە لایەکەوە ئەردەڵانەکان چیتر نەیاندەتوانی کە درێژە بە یاری لە نێوان دوو ئیمپراتۆری و قۆزتنەوەی ناکۆکییەکانی نێوانیان بدەن و لە لایەکی دیکەوە دەوڵەتی ناوەندیش بەرژەوەندی خۆی لە بەهێزبوونی ئەواندا، نەدەبینی. ڕێکەوتننامەی زەهاو سنووری نێوان ئێران و عوسمانی بە شێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا دەستنیشان کرد و تێدا ناوچە کوردییەکانی خۆرئاوای شارەزوور کە بەشێکی زۆریان لە کۆنەوە بەناوچەی دەسەڵاتی میرەکانی ئەردەڵان دەژمێردرا، بەر عوسمانی کەوتن. بەم شێوەیە ئەوان بۆ هەتاهەتایە زەویوزارەکانی بناری ڕۆژئاوای زنجیرە چیای هەورامان و دەشتە بە پیتەکانی شارەزوور و قەرەداغ و مەڵبەندەکانی کۆی و حەریریان لە کیس چوو و ئەوەش کە بۆیان مایەوە، بە یەکجاری لە نێو سنوورەکانی دەوڵەتی سەفەویدا گەمارۆ درابوو. لەگەڵ دۆڕاندنی هەرێمەکانی خۆرئاوای قەڵەمڕەوی ، میرنشینی ئەردەڵان بەشێکی زۆری توانای ئابووری و سەربازی و جوگرافی خۆشی لە دەست دا (اردلان ، ١٣٨٧: ٥١).

بەراوردی نێوان هەندێ لە فاکتەرەکانی حوکمڕانی ئەردەڵانەکان، لە هەردوو قۆناغی پێش و دوای ڕێکەوتننامەی زەهاو، تا ڕادەیەکی زۆر کاریگەرییە سەلبییەکانی کۆتاییهاتن بە شەڕی نێوان سەفەوی و عوسمانی لە سەر دەسەڵاتی ئەردەڵانەکان دەردەخات:

میرەکانی ئەردەڵان پێش پەیمانی زەهاو

	حوکمڕانی ئەردەڵان	ساڵەکانی حوکمڕانی	پادشای سەفەوی هاوچەرخ	پەیوەندی لەگەڵ حاکمی پێش خۆی	چۆنیەتی کۆتاییهاتن بە دەسەڵاتی
١	بەگە بەگ	١٤٩٤/١٥٣٥	ئیسماعیلی یەکەم تەهماسبی یەکەم	کوڕ	مردن
٢	مەئموون بەگی دووەم	١٥٣٥-١٥٣٨/٩	تەهماسبی یەکەم	کوڕ	عوسمانییەکان بەدیلیان گرت

٣	سۆرخاب بەگ	١٥٣٨/٩–١٥٧٨/٩	تەهماسبی یەکەم	مام	مردن
٤	بەسات بەگ	١٥٧٨/١٥٧٠	تەهماسبی یەکەم ئیسماعیلی دووەم	کوڕ	مردن
٥	تەیموورخان	١٥٧٨/٩–١٥٨٩/٩٠	محەمەدی خودابەندە	برازا	کوژران لە شەڕدا
٦	هەڵۆخان	١٦١٦/١٥٧٨/٩٠	عەباسی یەکەم	برا	پیلانگێڕی
٧	خان ئەحمەد خانی یەکەم	١٦٣٦/١٦١٦	عەباسی یەکەم شا سەفی	کوڕ	دوای شکست لە سەفەوییەکان دەسەڵاتی لەدەست دا

میرەکانی ئەردەڵان پاش پەیمانی زەهاو

٨	سولەیمان خان	١٦٥٧/١٦٣٦	شا سەفی عەباسی دووەم	لقی دیکەی بنەماڵەکە	مردن
٩	کەلبعەلی خان	١٦٧٨/١٦٥٧	عەباسی دووەم	کوڕ	مردن
١٠	خان ئەحمەدخانی دووەم (جاری یەکەم)	١٦٧٨/٩–١٦٩٣/٤	شا سولەیمان	کوڕ	لادران بە حوکمی شا
١١	خەسرەو خان	١٦٨٢/١٦٨٠	شا سولەیمان	مام	لادران و کوژران بە حوکمی شا
١٢	تەیموورخانی ئاجۆرلوو	١٦٨٧/١٦٨٢	شا سولەیمان	ئەردەڵانی نەبوو	لادران بە حوکمی شا

١٣	خان ئەحمەدخانی دووەم (جاری دووەم)	١٦٨٧-١٦٩٥/٦	شا سولەیمان شا سولتان حسەین		لادران بە حوکمی شا
١٤	محەمەد خان	١٦٩٥/٦-١٧٠١/٢	شا سولتان حسەین	کوڕی مام	لادران بە حوکمی شا
١٥	محەمەد خانی گورجی	١٧٠٤/٢-١٧٠٤/٥	شا سولتان حسەین	ئەردەڵانی نەبوو	لادران بە حوکمی شا
١٦	حەسەنعەلی خان	١٧٠٤/٥-١٧٠٦/٧	شا سولتان حسەین	ئەردەڵانی نەبوو	مردن
١٧	حسەینعەلی خان	١٧٠٦-١٧٠٧/٨	شاسولتان حسەین	ئەردەڵانی نەبوو	لادران بە حوکمی شا
١٨	کەیخەسرەو بەگ	١٧٠٨-١٧٠٨/٩	شا سولتان حسەین	ئەردەڵانی نەبوو	لادران بە حوکمی شا
١٩	عەباسقولی خان	١٧٢٤/١٧١٠/١١	شا سولتان حسەین	لقی دیکەی بنەماڵەکە	لادران بە حوکمی شا
٢٠	عەلی قولی خان	١٧١٦-١٧١٩/٢٠	شا سولتان حسەین	لقی دیکەی بنەماڵەکە	هەڵاتن بۆ ئیسفەهان دوای هێرشی بابانەکان

ئـەم خشـتەیە دەرفـەت بـۆ هەڵسـەنگاندنی نێـوان دوو قۆنـاغی جیـاوازی مێژووی میرنشینی ئەردەڵان لە ڕوانگـەی سـێ فاکتـەری گرنگـی دەرخـەری ڕادەی سـەقامگیربوون و بـەهێزی حکوومەتەکانـەوە (واتـە درێژخایـەنبوونی مـاوەی حوکمڕانی، شێوازی ئـاڵوگۆڕی دەسـەڵات و چۆنیەتی کۆتاییهـاتن بـە حـوکمڕانی) دەرەخسێنێت. خـاڵی جیاکـەرەوەی ئـەم دوو قۆناغـە بەسـتنی پـەیمانی زەهـاوی نێوان ئێران و عوسمانییە (١٦٣٩). تایبەتمەندیی سەرەکی قۆناغی "پێش زەهاو" بەردەوامبوونی شەڕ و ئاڵۆزیی نێـوان ئێـران و عوسمـانی و تایبەتمەنـدیی قۆنـاغی

"پـاش زەهـاو"یـش بـاڵ کێشـانی ئـارامی بەسـەر پێوەندییـەکانی هـەردوولا و کۆتاییهـاتن بـە شـەڕ و ئاڵۆزییەکانـە. بۆیـە بـەراوردکردنی ئـەو سـێ فاکتـەرەی سەرەوە لە هەریەك لەو دوو قۆناغەدا، تا ڕادەیەکی زۆر کاریگـەریی شـەڕ لـە سـەر پێگە و دەسەڵاتی میرەکانی ئەردەڵان دەردەخات.

لە پێوەندیی لەگەڵ فاکتەری یەکەم واتە درێژبوونی مـاوەی حوکمڕانییـەوە، دەبێ بڵێین کـە لـە قۆنـاغی (١٤٠) سـاڵەی پـێش ڕێکەوتننامـەی زەهـاو (واتـە لـە دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوییەوە تا کـاتی بەسـتنی پەیماننامـەی زەهـاو) تـەنیا حەوت جـار ئـاڵوگۆڕی دەسـەڵات لـە میرنشـینیی ئەردەڵانـدا ڕووی داوە، واتـە بـە شـێوەیەکی ڕێـژەیی (٢٠) سـاڵ حـوکمڕانی بـۆ هـەر ئـەمیرێکی ئـەردەڵانی تۆمـار کراوە. ئەمە لە کاتێکدایە کە لە ماوەی هەشتاو چەند ساڵەی پاش ڕێکەوتننامـەی زەهـاودا (١٣) حـوکمڕان گـۆڕاون و مـاوەی حـوکمڕانی بـۆ کەمترلـە حـەوت سـاڵ دابەزیوە. هەروەها لە قۆناغی پێش ڕێکەوتننامـەی زەهـاودا، ویراسـەت گـرنگترین ڕۆڵی لە گواستنەوەی دەسەڵاتدا هەبووە. لە ناو ئەو حەوت حوکمڕانەی کە پـێش ڕێکەوتننامەی زەهاو یەك لە دوای یەك دەسەڵاتی میرنشینیی ئەردەڵانیان گرتۆتـە دەسـت، پێـنج کەسـیان پێوەنـدیی خـوێنیی پلـە یـەکیان (کـوڕ–بـرا) لەگـەڵ حوکمڕانیی پێش خۆیاندا هەبووە و لە ناویاندا هیچ کەسێکی بـەدەر لـە بنەماڵـەی ئەردەڵان یان کەسێکی خاوەن پێوەندیی بنەماڵەیی پلـە چـەند (ئامۆزاکـان یـان لقەکانی دیکەی خانەدان) بەدی ناکرێت. بەڵام لە قۆناغی پاش ڕێکەوتنی زەهاودا، لەگەڵ زیاتر بـوونی ڕۆڵـی دەوڵـەتی سـەفەوی لـە پرۆسـەی ئـاڵوگۆڕی دەسـەڵات، کاریگەریی ویراسەت کـەمتر بۆتـەوە. لـەم قۆناغـەدا بـە تـەنیا دوو کـەس لـە (١٣) حوکمڕان، پێوەندیی خزمایەتی پلە یەکەمیان لەگەڵ حوکمڕانەکانی پێش خۆیاندا هەبوو و تەنانـەت لـە ناویانـدا چـوار کەسـی بـەدەر لـە بنەماڵـەی ئـەردەڵان و دوو کەسی خاوەن پێوەندیی بنەماڵەیی دوور(لە لقەکانی دیکەی بنەماڵەی ئەردەڵان)، بـەدی دەکـرێن. هـەروەها تـا پـێش ڕێکەوتننامـەی زەهـاو هـیچ یـەك لـە پادشـا سـەفەوییەکان پێیـان نـەکرا کـە بـە شـێوەیەکی ڕاسـتەوخۆ فـەرمانی لـەکارلادانی میرێکی ئەردەڵان دەربکەن و تەنیا هەندێ جـار وەك نموونـەی هـەڵۆخان هـەوڵیان دەدا لە ڕێگای پیلان گەڕاندن و فرتوفێڵەوە، دەست لە کـار وەردەن، لـە کاتێکـدا

کە پاش ڕێکەوتنی زەهاو (٩) حوکمڕانی ئەردەڵان بە فەرمانی ڕاستەوخۆی ناوەند لە سەرکار لابراون و تەنانەت یەکێشیان لە سێدارە دراوە. بۆیە بە پشتبەستن بە فاکتەرەکانی سەرەوە بە شێوەیەکی یەکلاییکەرەوە دەتوانین ئەوە بسەلمێنین کە بەستنی پەیمانی ئاشتیی زەهاو و نەمانی شەڕ و ئالۆزیی نێوان هەردوو دەوڵەتی سەفەوی و عوسمانی، میرنشینی ئەردەڵانی لاواز کردووە و لە دەسەڵات و سەلاحیەتە ناوخۆیییەکانی کەم کردۆتەوە.

یەکەم نیشانەکانی لاوازبوونی میرنشینی ئەردەڵان لە سەردەمی پادشایی "شا سەفی" و دوای شکستهێنانی خان ئەحمەد خان لە وەرگرتنەوەی دەسەڵات بە یارمەتی عوسمانی، خۆی نواند. سولەیمان خانی کوڕی میرعەلەمەددین کە لە لقی دیکەی بنەماڵەی ئەردەڵان بوو و شا سەفی لە بەرانبەر خان ئەحمەد خانی یاخیبوودا پشتیوانی لێ دەکرد، لە بەردەم شادا بەڵێنی دا کە دارولمولکی (پایتەخت) کوردستان لە قەڵای سەرکەشی پالنگانەوە بۆ سنە (سنەدژ) کە دەستڕاگەیشتن پێی ئاسانتر بوو، بگوازێتەوە. هەڵبەت بەمە ڕانەوەستا و سولەیمان خان (١٦٣٦-١٦٥٧/٨) لە ژێر گوشاری دەرباری ئیسفەهاندا ناچار کرا کە چوار قەڵا بەناوبانگەکەی میرنشینی ئەردەڵان (واتە قەڵاکانی زەڵم ، مەریوان، پالنگان و حەسەن ئاوا) کە سونبۆلی دەسەڵات و شان و شکۆی ئەم میرنشینە بوون، بە تەواوی تێك بدات (سنندجی: ١٣٦٦: ١٢٢ ، مردوخ کردستانی، بی تا: ١٠٨ ، ئەلحوسەینی ، ٢٠٠٢ : ٢٦). سەرچاوە مێژووییەکان ساڵێك کە ڕووداوی کاولکردنی قەڵاکانی تێدا قەوماوە، بە وردی دەستنیشان ناکەن، بەڵام بە گوێرەی هەندێ ئاماژە و نیشانە دەکرێ بەو ئاکامە بگەین کە ڕووداوی باسکراو دوای بەستنی پەیماننامەی زەهاو و لە چوارچێوەی جێبەجێکردنی ناوەڕۆکی ڕێکەوتنەکە ڕووی داوە. بە گوێرەی تاریخ مردوخ ، سولەیمان خان لە ساڵی ١٦٣٦ دوای هاتنە سەر کار، سنەی کرد بە ناوەندی حوکمڕانیی خۆی و پاش ئەوەی کە قەڵای حوکمڕانی تێدا بونیاد نا، قەڵاکانی دیکەی وێران کرد (مردوخ کردستانی، بی تا: ١٠٨) بەو پێیەی کە سولەیمان خان دەبێ ماوەیەکی بۆ دروستکردنی قەڵای نوێ تەرخان کردبێت، کاتی تێکدانی چوار قەڵاکەی دیکە لە ساڵی بەستنی پەیمانی زەهاو(١٦٣٩) نزیك دەبێتەوە. سەرەڕای ئەمەش لۆژیکی

نییە کە لە کاتێکدا کە هێشتا شەڕ لەگەڵ عوسمانی لە ئارادا بووبێت ، قەڵا هەستیارەکانی سەر سنوور تێك بدرێن. ئەم گومانە کاتێ بەهێزتر دەبێ کە بە بیری بهێنینەوە کە ناوەرۆکی یەك لە بەندەکانی ڕێکەوتننامەی زەهاو، تێکدانی قەڵاکانی سەر سنوور بووە (حەمەد ئەمین و مەحموود عەبدولرەحمان، ٢٠١١: ٤١).

دوای مردنی شا سەفییش، دەستێوەردانی دەوڵەتی سەفەوی لە کاروباری ناوخۆی میرنشینی ئەردەڵان درێژەی هەبوو. لەم کاتەدا بۆ یەکەم جار باس لە دەستوەردانی ڕاستەوخۆی دەوڵەتی ناوەندی لە دانانی حوکمڕان بۆ بەشە جیاجیاکانی میرنشینەکە دەکرێت. شاعەباسی دووەم (١٦٤٢/٥/١٥–١٦٦٦/١٠/٢٦) لە ساڵی ١٦٥٧ دوای مردنی سولەیمان خان ، قەڵەمڕەوی ئەردەڵانی بۆ (٦) پشك دابەش کرد و بەڕێوەبردنی هەر بەشێکی بە یەکێك لە کەسوکار و خزمانی میری پێشوو سپارد (مردوخ کردستانی، بی تا: ١١٠). ئەگەرچی کەلبعەلی خانی (١٦٥٧–٩/١٦٧٨) کوڕە گەورەی سولەیمان خان هێشتا بە ڕواڵەت نازناوی والی و میری بۆ خۆی پاراست ، بەڵام واتای ئەم کارە کورتکردنەوەی دەستی میرەکانی ئەردەڵان لە یەکێك لە گرنگترین و هەستیارترین ئەرکەکانیان بوو و بە خاڵی دەستپێکی لاوازیی زۆرتر و پارچەبوونی میرنشینی ئەردەڵان دەژمێردرێت. دوای ئەمە هەرکە دەچوو دەستێوەردانی پادشا سەفەوییەکان زیادی دەکرد، تا ڕادەیەك کە پرۆسەی ئالوگۆڕی دەسەڵات لە میرنشینی ئەردەڵان کە پێشتر لە کاتی فەرمانڕەوا بەهێزەکانی وەك عەباسی یەکەمیشدا، بەدەر لە خواست و ئیرادەی پادشا بەڕێوە دەچوو، بە تەواوی کەوتە ژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتی ناوەندییەوە. شا سولەیمانی سەفەوی (١٦٦٦/١٦٩٣) کاتێك کە خەسرەوخانی مامی خان ئەحمەد خانی دووەم میری ئەوکاتی ئەردەڵان، لە بەردەم شادا ناڕەزایەتی لە برازاکەی دەربڕی، ئەمەی بە هەل زانی و بە ئاسانی خان ئەحمەد خانی لە حوکمڕانی وەلا نا و خەسرەوخانی لە جێگای دانا (ئەلحوسەینی ، ٢٠٠٢: ٢ ، مردوخ کردستانی: ١١١). هەڵبەت چارەنووسی خەسرەوخان لەمەش خراپتر بوو. لە ساڵی ١٦٨٢، شا سولەیمان بە بیانووی ئەوەی کە زوڵم و زۆر لە خەڵك دەکا، کەسێك بە ناوی تەیموورخانی ئاجۆرلووی بۆ

تەمێکردنی ڕاسپارد. سەرداری ناوبراو دوای هاتن بۆ کوردستان خەسرەو خانی قۆڵبەست ڕەوانەی ئەسفەهانی کرد و خۆی دەسەڵاتی گرتە دەست. خەسرەوخانیش لەگەڵ گەیشتنی بە ئیسفەهان بە فەرمانی شا سولەیمانی سەفەوی لە سێدارە درا (سنندجی، ١٣٦٦: ١٢٦، مردوخ کردستانی، بی تا: ١١١). بەم جۆرە بێجگە لە دەستگرتنی دەوڵەتی ناوەندی بەسەر پرۆسەی ئاڵوگۆڕی دەسەڵاتی میرنشینی ئەردەڵاندا، دوو "بدعەت"ی دیش لە پێوەندییەکانی ئەم میرنشینە لەگەڵ دەوڵەتی سەفەوی تۆمار کرا: یەکەم لە سێدارەدانی میرێکی ئەردەڵانی و ئەوی دی دانانی کەسێکی بەدەر لە بنەماڵەی ئەردەڵان بە حوکمڕانی ئەم بەشەی کوردستان، چونکە تەیموورخان ئاجۆرلوو کە لە جێگای خەسرەوخانی لە سەر کار لابراو دەسەڵاتی گرتە دەست، لە بنەماڵەی ئەردەڵان نەبوو (سنندجی، ١٣٦٦: ١٢٦). نیشتنی کەسێکی بیانی لە سەر تەختی ئەردەڵان خۆی بە تەنها ڕادەی لاوازبوون و توانەوەی ئەم میرنشینە لە سەردەمی دوایین شاکانی سەفەویدا دەردەخات. بە تایبەت کە حوکمڕانییەکەی شەش ساڵی خایاند و دوای ئەوەش تەنها بە فەرمانی شا سولەیمانی سەفەوی، خان ئەحمەد خانی لە کارلادراو (دووەم) جارێکی تر بۆ دەسەڵات گەڕایەوە (مردوخ کردستانی، بی تا: ١١٢). ئەوەی سەرنجڕاکێشە کە خان ئەحمەد خانی دووەمیش کە پێشتر جارێك گۆشەگیر کرابوو و ئێستا دووبارە دەسەڵاتی گرتبووەوە، دوای ئەوەی کە لە خولی دووهەمی میرایەتیدا دوو ساڵ بەردەوام بوو، لە ساڵی ١٦٩٥ بۆ جاری دووەم لەسەر کار لابرایەوە و محەممەد خانی کوڕی خەسرەو خان کە بابی لە سێدارە درابوو، بۆ حوکمڕانی ڕاسپێردرا (پێشوو: ١١٣).

سەردەمی حوکمڕانی شا سوڵتان حسەین (١٦٩٤-١٧٢٢) لە لایەن زۆربەی توێژەرانەوە، بە لاوازترین قۆناغی ژیانی دەوڵەتی سەفەوی دەژمێردرێت. لەم کاتەدا بزاڤ و جموجۆڵ و توانای سەربازیی ئیمپراتۆری سەفەوی گەیشتە نزمترین ئاستی خۆی و زۆری نەبرد کە لە ئەنجامی هێرشی هۆزە ئەفغانییەکان کۆتایی بە تەمەنی هات. بەڵام بە پێچەوانەی ڕەوتی ئاسایی لە پێوەندییی نێوان دەوڵەتی ناوەندی و حکوومەتە هەرێمییەکان کە لاوازیی یەکەمیان بەهێزبوونی ئەوی دی لێ دەکەوێتەوە، ئەوپەڕی لاوازی میرنشینی ئەردەڵانیش دەکەوێتە ئەم

قۆناغەوە. شاسولتان حسەین لە سۆنگەی هێزەوە لەگەڵ میرەکانی ئـەردەڵان کـە دوای کۆتاییهاتن بە شـەڕ لەگـەڵ عوسمـانی ڕۆڵـی پێشـوویان لـە دەست دابـوو و ترسێك لە یارمەتیدانیان لـە لایـەن دوژمنـەوە لـە ئـارادا نـەبوو، ڕەفتـاری دەکرد. نـاکۆکی و دووبـەرەکی نێـوان ئەنـدامانی بنەماڵـەی ئـەردەڵانیش کـە سیاسـەتی دەوڵەتی سەفەوی پەرەی پێ دەدا، ڕێگای بۆ دەستێوەردانی زۆرتر لـە کاروبـاری میرنشینیی ئەردەڵان خۆش کردبوو. شا سولتان حسەین لـە سـاڵی ١٧٠١ دوای لـە کارلادانی محەمەد خانی ئەردەڵان کە هەوڵی ئامۆزایـەکی خـۆی لـە پشـتەوە بـوو، جـارێکی تـر کەسـێکی بیـانی بـە نـاوی محەمـەد خـانی گـورجی وەك حـوکمڕانی کوردستانی ئەردەڵان دیاری کرد (قاضی،١٣٧٩: ٣٦). دوای ئەمە لـە مـاوەی (٨) ساڵدا، چوار حوکمڕانی بیانی و "نا ئەردەڵانی" یەك لە دوای یـەك لـە کوردسـتانی ئەردەڵاندا حوکمڕانییان کرد (بڕوانە : مردوخ کردستانی، بـی تـا: ١١٣ –١١٦) کـە ئەمە پێشتر تەنها یەك جار و ئەویش لە سەردەمی شا سولەیماندا وێنـەی هـەبوو. ئەگـەر چـی لـە سـاڵی ١٧١٠/١١ دا ، شـا سـولتان حسـەین دیسـانەوە کەسـێك لـە بنەماڵەی ئەردەڵانی وەکو حوکمڕانی کوردستان دەستنیشان کردەوە، بەڵام ئەمـە تاڕادەیــەکی زۆر دەبـێ وەك پێویسـتییەکی سـەردەم بـۆ بەرەنگاربوونـەوەی یاخیبوونی ئەفغانەکان کە لەم کاتەدا وەکو هەڕەشەیەکی گـەورە خـۆی نوانـدبوو، لێك بدرێتـەوە. چـونکە عەباسـقولی خـانی ئـەردەڵان دوای ماوەیـەکی کـورت لـە دامـەزرانی لـە حـوکمڕانی بـە سـوپای ئەردەڵانـەوە بـۆ بەشـداریکردن لـە شـەڕی ئەفغانەکان بانگ کرا (قاضی،١٣٧٩ :٣٨).

سـەرەڕای لاوازبـوونی میرنشـینی ئـەردەڵان، سەرچـاوەیەکی وەك تـذکرة الملوك کە لە کۆتایی سەردەمی سەفەویدا نووسراوە، هێشتا کوردستانی ئەردەڵان لە هەژماری چوار والی نشینەکەی ئیمپراتۆری سەفەویدا ناودەبـات (بڕوانـە: مـیرزا سمیعا،١٣٦٨: ٥). هەڵبەت لەوانەیە کە ئەمـە ڕەنگدانـەوەی بـارودۆخی پێشـووتر بوویێـت. چـونکە لـەم کاتـەدا میرەکـانی ئـەردەڵان بەشـێکی زۆری دەسـەڵات و سـەربەخۆیی خۆیـان لـە دەسـت دابـوو. هەنـدێ دیـاردەی وەك دەسـتێوەردانی بەردەوامی دەوڵەتی ناوەندی لە ئاڵوگۆڕی دەسەڵات و بە تایبەت دانـانی کەسـانی بیـانی بـە حـوکمڕانیی کوردسـتانی ئـەردەڵان، هەنـدێ توێـژەرانی گەیاندۆتـە ئـەو

باوەڕەی کە میرنشینی ئەردەڵان لە سەردەمی شا سوڵتان حسەینی سەفەویدا لە پلەی "والی نشین"ەوە بۆ پلەی "بیگلەربەگی" دابەزیبوو (اردلان، ۱۳۸۷: ۵۸ ، برن ، ۱۳٤۹ :۱۱۱). دەکرێ بڵێین کە ئەگەر ڕووداوی داگیرکردنی ئەسفەهان لە لایەن ئەفغانەکان و ڕووخانی دەوڵەتی سەفەوی نەهاتبایە پێشەوە، بەردەوامبوونی ڕەوتی ڕوو لە زیادەبوونی دەستێوەردانی دەوڵەتی سەفەوی لە کاروباری ناوخۆی میرنشینی ئەردەڵان و بەتایبەت دانانی حوکمڕانی بیانی بۆ ئەم میرنشینە، سەرەنجام ڕووخانی حکومەتی ئەردەڵانی لێ دەکەوتەوە. بەڵام هەڵوەشانەوەی دەوڵەتی سەفەوی ڕەوتەکەی بە ئاڕاستەیەکی جیاوازدا برد.

ئەنجام

میرنشینی ئەردەڵان لـە هەلومـەرجی دوای لێك هەڵوەشـانەوەی دەوڵـەتی ئیلخانی لە بەشێکی کوردستاندا کە ناوەندەکەی شارەزوور بوو دامەزرا و بە کـەڵك وەرگـرتن لـە بۆشـایی هێزێـك کـە لـە ئـەنجامی نـەمانی دەوڵـەتێکی گـەورە لـە ناوچەکەدا هاتبووە ئاراوە، توانی درێژە بە بوون و مانەوەی خـۆی بـدات. لەگـەڵ سەرهەڵدانی دەوڵەتی سەفەوی لە سەرەتای سەدەی نۆهەمی کۆچیدا، بـۆ یەکـەم جار لە دوای ڕووخانی دەوڵەتی ئیلخانییەوە، حکوومەتێکی بەهێز و یەکپارچـە کـە دەسەڵاتی بەسەر سەرتاسەری ئێراندا هەبوو دامەزرا. لە لایـەکی دیکـەوە هاوکـات لەگەڵ ئەم پەرەسەندنانە ئیمپراتۆری عوسمـانیش دەسـتی بـە پـەل هاویشـتن بـۆ داگیرکردنـی ناوچـە کوردییـەکان کردبـوو. ئەمانـە میرنشـینی ئـەردەڵانی لەگـەڵ جیددیترین قەیرانێك کە لە سەرەتای دروستبوونیەوە تا ئەو کاتە تووشی هـاتبوو، بەرەوڕوو کرد و لە دوو لاوە خستیە ژێر گوشاری ئەم دەوڵەتە زلهێزانـەوە. لەگـەڵ ئەمەشدا ناکۆکی و ململانێی نێوان دوو ئیمپراتۆری سەفەوی و عوسمـانی هـەلێکی زێڕینیشی بۆ میرانی ئەردەڵان ڕەخساند. ئاشکرایە کە ئەگـەر ڕکەبەرایـەتی نێـوان ئەم دوو دەوڵەتە لە ئارادا نەبوایە یان ئەردەڵانەکان بە تەنها لەگـەڵ پـاوەنخوازی یەك دەوڵەتدا ڕووبـەڕوو بوونایـە، توانـای خۆڕاگرتنیـان نـەدەما و هـەرزوو لـە نێـو قەڵەمڕەویـدا دەتوانـەوە. ململانێـی سـەفەوی – عوسمـانی دەرفـەتێکی نـوێی بـۆ درێژەدان بە حوکمڕانی و دەسەڵات، خستە بەردەم میرانی ئەردەڵانییـەوە. ئـەوان دەبوو بە لیستنی یارییەکی گرنگ و هەستیار، ئەوپەڕی سوود لـە نـاکۆکیی نێـوان دوو ئیمپراتـۆری وەرگـرن. ئـەم یارییـە یاسـا و ڕێسـایەکی دیـاریکراوی نـەبوو و هەندێ جار پێویستی بە ڕەفتاری ناتەبا و دژبەیـەکیش دەکـرد. بـۆ نموونـە کـاتێ لەگەڵ ئەم و کاتێك لەگەڵ ئەو دەوڵەت، جارێك لەگەڵ لایەنی بەهێز و هەنـدێ جـار لە ترسـی زاڵبـوونی لایـەنی بـەهێز لەگـەڵ دەوڵـەتی لاواز و ئـەوەی کـە لـە دۆخـی بەرگریـدا بـوو، هاوپـەیمانییان دەبەسـت. ئاوڕدانەوەیـەك لـە مێـژووی میرنشـینی ئەردەڵان لـە سـەرەتای سـەردەمی سـەفەوییەوە تـا کـاتی ڕێکەوتننامـەی زەهـاو (١٦٣٩)، ئەو شێوە جیاوازانە دەردەخات کە میرە بەهێزەکانی ئەم بنەماڵەیـە بـە پێی کات بۆ پاراستنی هاوسەنگی لە پێوەندیی لەگـەڵ دوو دەوڵـەتی سـەفەوی و

عوسمانیدا، بەکاریان دەبەست. بە کورتی ئەو ڕەفتارانە لە چوارچێوەی یەك لەم بژارانەی خوارەوە دەگونجێن:

١- لە کاتی بەهێزتر بوونی یەکێك لە لایەنەکان و کاریگەر نەبوونی ئەوی دیکە، لانی ئەو دەوڵەتەیان دەگرت کە بە شێوەیەکی پراکتیکی بە سەر هەرێمەکەدا زاڵ بوو. (هاوپەیمانی لەگەڵ لایەنی بەهێز).

٢- لە کاتی زۆربوونی مەترسی و هەڕەشەی یەکێك لە لایەنەکان بۆ سەر میرنشینەکە، لانی دەوڵەتی بەرانبەریان دەگرت. (هاوپەیمانی لەگەڵ لایەنی لاواز)

٣- بە رەزامەندی دەوڵەتی هاوپەیمانەوە، دەستیان بەسەر ئەو هەرێمانەی کە بە قەڵەمڕەوی سروشتیی خۆیان دەزانی دەگرت. (ڕێککەوتن لەسەر قەڵەمڕەو).

٤- لە ڕێگای بەکارهێنانی هێزەوە و بە پشتبەستن بە یارمەتی دەوڵەتی هاوپەیمان، بەشێك لە قەڵەمڕەوی دەوڵەتی بەرانبەریان داگیر دەکرد (داگیرکردنی زۆرەملێ).

٥- هاوکات لەگەڵ دەربڕینی گوێڕایەڵی بۆ لایەنێك، ئیمکانی ئەوەیان هەبوو کە لە ئەگەری زۆربوونی مەترسی ` و هەڕەشەی ئەو لایەنەدا هاوپەیمانیی خۆیان لەگەڵی هەڵبوەشێننەوە و لەگەڵ لایەنی بەرانبەردا کار بکەن. هەڵبەت دەوڵەتی ناوەندیش بەمەی دەزانی و هەوڵی دەدا کە هاوسەنگی پێوەندییەکانی لەگەڵ میرنشینی ئەردەڵان بپارێزێت.

تا ئەو کاتەی کە شەڕی نێوان دەوڵەتی سەفەوی و عوسمانی درێژەی بوایە، هەموو ئەم بژارانەش لە بەردەم میرەکانی ئەردەڵاندا بوو. کەسانێك وەك سۆرخاب بەگ و تەیموورخان و هەڵۆ خان کە هاوچەرخی فەرمانڕەوا بەهێزەکانی وەك تەهماسبی یەکەم و عەباسی یەکەم بوون، ئەم هەلەیان لە بەردەستدا بوو و لە ململانێی نێوان سەفەوی و عوسمانی بۆ پاراستنی دەسەڵات و تەنانەت فراوانکردنی قەڵەمڕەویی خۆیان، کەڵکیان وەردەگرت. بەڵام لە نیوەی دووهەمی دەوڵەتی سەفەوی و دوابەدوای بەستنی پەیماننامەی زەهاو (١٦٣٩) کە ئارامییەکی درێژخایەن باڵی بەسەر هەرێمەکەدا کێشا، ئەم دەرفەتە فەراهەم نەبوو. ئەمەش زیانی بە شان و شکۆ و دەسەڵاتی میرانی ئەرەڵان گەیاند. تا ئەو جێگایەی کە لە کۆتاییەکانی سەردەمی سەفەویدا، پێگەی میرنشینی ئەردەڵان لە "والی نشین"ەوە بۆ" بیگلەربەگی " دابەزیبوو.

پەراوێزەکان:

١. مامۆستای بەشی مێژووی زانکۆی شەهید بێهێشتی تاران

٢. خوێندکاری قۆناغی دکتۆرای بەشی مێژووی زانکۆی بێهێشتی تاران.

meriwan2009@gmail.com

٣. سەرەڕای ئەوەی کە شەرەفنامە دان بە نەبوونی زانیاری باوەڕپێکراو لە بارەی حوکمڕانانە ئەردەڵانییەکانی پێش سەردەمی سەفەویدا دەنێت، هەندێ سەرچاوەی تازەتر کۆمەڵێك زانیارییان وەکو ڕووداوی سەردەمی ئەم حوکمڕانانە گواستۆتەوە کە ناڕوون و گشتین و هەڵەی مێژوویی ئاشکرایان پێوە دیارە. بۆ وێنە تاریخ مردوخ دەنووسێ کە خزر بەیگی دووەم ، یەك لە میرە ئەردەڵانییەکان کە لە ساڵی ١٣١٠/١٣١١. دەسەڵاتی گرتۆتە دەست و ماوەی ٣٦ ساڵ حوکمی کردووە، ناوچەکانی هەولێر و کۆی و ئامێدی کە پێشتر لە سەر خاکی ئەردەڵان بوون، بۆ دەوڵەتی عوسمانی بە جێ هێشتووە (مردوخ کردستانی، بی تا: ٩٢). ئەمە لە کاتێکدایە کە ئەم بەروارە دەکەوێتە سەردەمی لووتکەی دەسەڵاتی دەوڵەتی ئیلخانی و دەوڵەتی عوسمانیش لەم کاتەدا نەیدەتوانی هیچ ڕۆڵێکی لە ڕووداوەکانی کوردستاندا هەبێت.

٤. سیستەمی کارگێڕی ویلایەتەکان لە سەردەمی سەفەویدا.

٥. هەر چەندە کە گێڕانەوەی قازی ئەحمەدی قومی ئەسڵی ڕووداوەکە واتە هاتنی لەشکری عوسمانی بۆ سەر سۆرخاب بەگ و یارمەتی شا تەهماسب بۆ ئەو لە خۆ دەگرێت، هەندێ هەڵەی مێژووی تێدایە کە دەبێتە هۆی ئەوەی ڕیوایەتی مێژوونووسە کوردەکانی سەردەمی قاجار، سەرەڕای ئەوەی کە دواتر نووسراون، بە ڕاستتر بزانین. ناوبراو هاتنی لەشکرەکەی بۆ ساڵی ٩٥٧ ك گەڕاندۆتەوە و لە بری برازاکانی سۆرخاب بەگ، دەڵێت کە بەگە بەگی برای لەگەڵ لەشکری عوسمانیدا بووە. ئەمە لە کاتێکدایە کە بەگە بەگ زۆر پێش لەم بەروارە مردبوو.

٦. ئەستجانلوو هۆزێکی تورکە و بە یەك لەو حەوت هۆزە سەرەکییە دادەنرێ کە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی یارمەتی شا ئیسماعیلی یەکەمیان دا و پاشانیش بەردەوام وەکو یەك لە کۆڵەکە گرنگەکانی ئیمپراتۆری سەفەوی ڕۆڵی گێڕا.

٧. لە شارباژێر و قەرەداغ و ناوچەکانی کۆی و حەریر لە ناو ئەو ناوچانەی کە لە ژێر دەسەڵاتی تەیموور خاندا بوون، ناو دەبرێت. بڕوانە: (بدلیسی، ١٨٦٠ :٨٨، ئەلحوسەینی، ٢٠٠٢: ١٨).

٨. بە پێی ئەم ڕێکەوتنە هەڵۆخان لە بەرانبەر کشانەوەی هێزەکانی شا عەباسدا، خان ئەحمەد خانی کوڕی وەکو بارمتە نارد بۆ دەرباری شاعەباس. شا عەباس خوشکێکی خۆی بە ناوی زەڕڕین کۆڵاه خاتوون (کڵاو زێڕ خاتوون)ی لە خان ئەحمەد خان مارە کرد و سەرەنجامیش وەکو ئامرازێك لە دژی هەڵۆخانی باوکی کەڵکی لێ وەرگرت. لەم بارەوە بڕوانە: (منشی ترکمان، ١٣٥٠ :٩٢٦ /٢ ، قاضی، ١٣٧٩: ٢٣).

٩. خان ئەحمەد خان دوای ئەوەی کە لە وەرگرتنەوەی دەسەڵات بە یارمەتی سوپای عوسمانی شکستی هێنا، ماوەیەك لە لایەن عوسمانییەوە کرا بە حوکمڕانی کەرکووك و مووسڵ و دوای مردنیشی لە تەنیشت مەزارگەی نەبی یونس لە مووسڵ بە خاك سپێردرا (مردوخ کردستانی، بی تا: ١٠٧).

١٠. جێی ئاماژەیە کە بدلیسی ماوەی حوکمڕانی سۆرخاب بەگ بە ٦٧ ساڵ دەزانێت کە ڕەنگە بەو ساڵانەوە بێت کە ناوبراو لە قەڵای مەریوان وەکو حوکمڕانی ژێر دەستی بەگە بەگی برای ڕۆژگاری بەسەر دەبرد. بڕوانە: (بدلیسی، ١٨٦٠: ٨٦).

سەرچاوەکان

١. اردلان، شیرین، (٢٠٠٨)، خاندان کرد اردلان در تلاقی امپراطوری های ایران و عثمانی، ترجمه: مرتضی اردلان، تهران، نشر ٢٠٠٨ ایران.
٢. استرآبادي، سید حسن بن مرتضی حسيني، (١٩٨٥)، از شیخ صفي تا شاه صفي از تاریخ سلطاني، به کوشش دکتر احسان اشراقي، تهران، انتشارات علمي.
٣. اسكندر، سعد بشير، (٢٠٠٨)، قيام النظام الاماراتي في كردستان وسقوطه، السليمانية، بنكەی ژین.
٤. ئەحمەد حەمەد ئەمین و دلشاد مەحموود عەبدولڕەحمان (٢٠١١)، کاریگەری پەیماننامەی زەهاو ١٦٣٩ لە سەر کوردستان، هەولێر، دەزگای موکریانی.
٥. ئەلحوسەینی، عەلی نەقی، (٢٠٠٢)، مێژووی ٦٤١ ساڵەی فەرمانڕەوایی ئەردەڵانییەکان، وەرگێڕان لە فارسییەوە: ئاسۆس هەردی، سلێمانی، سەردەم.
٦. ئیسکەندەر، شەمسی محەممەد، (٢٠٠٩)، مێژووی کورد لە سەدەی ١٦ هەمدا، شوکر مستەفا لە ئازەربایجانییەوە کردوویە بە کوردی، هەولێر، ئاراس.
٧. بابانی، عبدالقادر بن رستم، (١٩٩٨)، سیر الاکراد (در تاریخ وجغرافیای کردستان)، به اهتمام محمد رئوف توکلی، سنندج، انتشارات توکلی.
٨. بدلیسی، شرفخان بن شمس الدین، (١٨٦٠)، شرفنامه، بطربورغ، دارالطباع آکادمیه ایمبراطوریه.
٩. ———— ، ——————————، (١٩٦٤)، شرفنامه، با مقدمه و تعلیقات محمد عباسی، تهران، نشر علمی.
١٠. برن، رهر (١٩٧٠)، نظام ایالات در دورەی صفویه، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
١١. ترکمان، اسکندر بیگ منشی، (١٩٧١)، تاریخ عالم ارای عباسی، تهران، انتشارات امیر کبیر، ج ٢.
١٢. خانبابا، بیانی، (١٣٥٣)، تاریخ نظامي ایران (در دورەی صفویه)، تهران، انتشارات ستاد بزرگ ارتشتاران.
١٣. خضري، احمد رضا و اصغر قائدان و ستار ایینه پور، (٢٠١٢)، « دور اماره اردلان في الصراع الصفوي العثماني» مجلة العلوم الانسانية الدولية، العدد ١٩.
١٤. روملو، حسن، (١٩٦٣)، احسن التواریخ، تصحیح چارلس نارمن سیدن، تهران، انتشارات کتابخانه–ی شمس.

١٥. رویمر، هانس روبرت، (٢٠٠٦)، ایران در راه عصر جدید (تاریخ ایران از ١٣٥٠تا ١٧٥٠)، ترجمه ادز اهنچی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
١٦. سنندجی، میرزا شکرالله (فخر الكتاب)، (١٩٨٧)، تحفەی ناصری (در تاریخ وجغرافیای كردستان)، تهران، امیر كبیر.
١٧. سیوری، راجر، (٢٠٠٨)، ایران عصر صفوی، ترجمه كامبیز عزیزی، تهران، نشر مركز.
١٨. قاضي، ملا محمد شریف، (٢٠٠٠)، زبدة التواریخ سنندجی، به كوشش محمد رئوف توكلی، سنندج، انتشارات توكلی.
١٩. قمی، قاضي احمد بن شرف الدین الحسین ، (بی تا)، خلاصة التواریخ، به تصحیح دكتر احسان اشراقی، بی جا، بی نا، ج١.
٢٠. كجباف، علی اكبر و حسین میر جعفری و فریدون نوری، (٢٠١١)، «بررسی روابط سیاسی والی نشین اردلان با حكومت صفویه»، مجلەی پژوهشهای تاریخی دانشگاه اصفهان، شماره اول (پیاپی ٩).
٢١. مردوخ كردستانی، محمد، (بی تا)، تاریخ مردوخ (تاریخ كرد و كردستان)، بی جا، بی نا، جلد٢، چاپ دوم.
٢٢. مصنف، خسرو بن محمد بن منوچهر، (٢٥٣٦)، لب التواریخ، تهران، كانون خانوادگی اردلان.
٢٣. منجم، ملا جلال الدین، (١٩٨٧)، تاریخ عباسی (یا روزنامەی ملا جلال)، به كوشش سیف الله وحیدنیا، تهران، انتشارات وحید.
٢٤. میرزا سمیعا، (١٣٦٨)، تذكرة الملوك (وتعلیقات مینورسكی بر تذكرة الملوك)، به كوشش سید محمد دبیر سیاقی، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، امیر كبیر.
٢٥. نوایی، عبدالحسین و عباسقلی غفاری (٢٠٠٢)، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه، تهران، انتشارات سمت.
٢٦. وقایع نگار، علی اكبر، (١٩٨٥)، حدیقەی ناصریه (در جغرافیا و تاریخ كردستان)، تصحیح محمد رئوف توكلی، سنندج، ناشر محمد رئوف توكلی.

ملخص البحث

تاثير الصراع الصفوي العثماني على امارة اردلان الكردية

تمكنت العائلة الاردلانية الكردية من تاسيس امارة شبه مستقلة في جزء من كوردستان في ظل ظروف سيادة عدم الاستقرار السياسي والتعقيدات في المنطقة وذلك بعد انهيار الدولة الايلخانية. جاءت نهاية نفوذ وسلطات معظم الكيانات المحلية والامارات شبه المستقلة، والتي تاسست في الفترة مابين انهيار الدولة الايلخانية وقيام الدولة الصفوية، على يد الشاه اسماعيل الصفوي. مع ذلك استطاعت الامارة الاردلانية ان تحافظ على كيانها الشبه مستقل لفترة اخرى رغم بعض المشاكل والصراعات التي واجهتها.

تظهر المراجعة التاريخية لعلاقات امارة اردلان بالحكومة الصفوية، ان امراء اردلان من خلال استغلالهم لتوتر العلاقات بين الصفويين والعثمانيين، استطاعوا ان يحافظوا على سلطاتهم واستقلالهم حتى في ظل اقوى الحكام في الدولة الصفوية كطهماسب الاول وعباس الاول. ولكن وبعد التوقيع على معاهدة زهاو عام ١٦٩ ١٩٦٩ وتراجع حدة الصراع العثماني – الصفوي والحروب الطويلة بين الطرفين، بدأت امارة اردلان تفقد اهميتها السابقة على حدود الدولتين المتصارعتين وامكانية الاستفادة من تنافسهما على النفوذ والسيطرة. وهكذا بدأنا نرى بعد هذه الاتفاقية رغم ضعف الدولة المركزية، ان تدخل الحكام الصفويين في شؤون امارة اردلان الداخلية بدأ يتنامي بشكل كبير.

اعتمد الباحثان في اعداد دراستهما هذه على المصادر الايرانية الاصلية، الامر الذي نفتقده في دراساتنا عن تاريخ الكرد في ايران بشكل كبير.

Abstract

The Impact of the Safavid-Ottoman conflict on The Kurdish Princedom of Ardalan

The Kurdish Princedom of Ardalan founded a quasi-independent princedom in parts of Kurdistan under the prevailing circumstances of political instability and intricacy of the region created after the fall of the Elkhan state. Notably, King Ismael the Safavid's accession to power brought the demise of most of the local entities and quasi-independent princedoms founded in the period between the collapse of the Elkhan state and the rise of the Safavid state. Yet, the Ardalan princedom managed to preserve its semi-independent entity for some time despite the challenges it encountered.

A historical reconsideration of Ardalan princedom relations with the Safavid government would reveal that Ardalan princes were able to maintain their power and independence even under the strongest and toughest Safavid rulers such as Tahmasp the first and Abbas the first by capitalizing on the tense relations between the Safavids and the Ottomans.

Yet, after Zahab treaty was signed in 1639 which eased the tensions between the two powers and the long-standing wars between them, the princedom began to lose its former significance on the borders between the two powers, thus minimizing the possibility of taking advantage of influence and power any longer. Yet, even though the central government became weak in the aftermath of the treaty, the Safavid ruler's interference in the internal affairs of Ardalan princedom increased significantly.

Finally, it is worth mentioning that the researchers have consulted authentic Iranian sources for achieving the study, something that we find missing in most of our studies on the Kurdish history in Iran.

دوكتۆر مارف خەزنەدار لە

(ڕۆژگاری من)دا

محەمەد بەهرەوەر

پێشەکی :

دوکتۆر مارف خەزنەدار لە چوار بەرگی کتێبێکدا بە ناوی "ڕۆژگاری من" بەسەرهاتی خۆی دەگێڕێتەوە. کتێبەکان ئەمانەن:

١. ڕۆژگاری من. پەیدابوون.. (١٩٣٠-١٩٤٩) یاداشتی دوکتۆر مارف خەزنەدار. بەرگی یەکەم. هەولێر ٢٠٠٩.

٢. ڕۆژگاری من. دروست بوون (١٩٤٩-١٩٦٠) یادداشتی دوکتۆر مارف خەزنەدار، بەرگی دووەم. هەولێر ٢٠٠٩.

٣. ڕۆژگاری من. ژیانی ڕووسیا (A) (١٩٣٠-١٩٣٨) یادداشتی دوکتۆر مارف خەزنەدار. بەرگی سێیەم. هەولێر ٢٠١٠.

٤. ڕۆژگاری من. ژیانی ڕووسیا (B) (١٩٣٠-١٩٣٨) یادداشتی دوکتۆر مارف خەزنەدار. بەرگی چوارەم. هەولێر ٢٠١٠.

لەو یاداشتانەدا زۆر بابەتی جۆراوجۆر بیر و مێشکی نووسەریان وروژاندووە و بۆچوونی خۆی لە ڕووداوەکان بە شێوەیەکی زانستییانە دەربڕیوە. بەرگی یەکەم و دووەمی سەردەمی منداڵی و خوێندنی ناوخۆیی و وڵات لە خۆی دەگرێ. بەرگی سێیەم و چوارەمیش باسی هەشت ساڵی ژیانی لە ڕووسیا دەکا. ئەوەی لەو یاداشتانەدا سەرنجڕاکێشە، گێڕانەوەکانی بە ڕواڵەت ساکار و ئاسایین، بەڵام لە هەمان کاتدا مێژوویەکی گرنگ و پڕ ناوەڕۆکن و خوێنەر بە دوای خۆیان ڕادەکێشن، بە بڕوای من سەرنج و وردەکارییەکانی دەکرێ وەکو داهێنەرێك لەم بوارەدا چاوی لێ بکرێ.

١- ژیانی منداڵیی مارف خەزنەدار:

دوکتۆر مارف لە "ڕۆژگاری من" بەرگی یەکەمدا دەنووسێ: "کە من لە دایک بووم، منداڵێکی لەڕو لاواز و هەناسە تەنگ، شیر دەمژێ لە لووتی دێتە دەرەوە، سنگی بە پشتییەوە نووساوە، قەفەزەی سنگی شکاوە، چاڵێکی دروست کردووە، خەڵکی دەیانگوت ئەمەش نەبووایە!".

بەڵام بەرخ هەمیشە لەبن سەوەتەیدا نابێ، خەزنەدار لە دواڕۆژدا دەبێتە خەزێنەیەکی ئەدەبی و ڕووناکبیری بۆ نەتەوەکەی، لەپێناو گەل و نیشتماندا هەست بە لێپرسراوی دەکا، هەر لە سەرەتای ژیانیدا ئەو هەستە ڕۆژ بە ڕۆژ و بەرە بەرە گەشە دەکا و لە هەموو بوارەکانی ژیانیدا خۆی دەنوێنێ.

خەزنەدار، لە یەکەم ڕۆژی دەرس خوێندنیدا، لەلای مەلا عەبدوڵڵا لە حوجرەی مزگەوت، کاتێك مامۆستا بە زمانی تورکمانی دەرسەکەی دەڵێتەوە هەڵدەداتێ و دەڵێ: "مامۆستا بۆ بە کوردی پێمان ناڵێی؟". لەو تەمەنەدا هەستکردن بە زمانی زگماکی، هەستێکی نیشتمانپەروەری و پیرۆزە کە لە دەروونێکی پاك و بێگەرد سەرچاوە دەگرێ. کەسێکی لە سەرەتای ژیانیدا ئەو هەستەی تێدابێ، بێ شك لە دواڕۆژدا دەبێتە جێگای ئومێد و بەو بیرۆکەوە بیر و مێشکی پەروەردە دەبێ و هەستی خۆشەویستی زمان ڕۆژبەڕۆژ بەرەو سەر دەبا.

دوکتۆر مارف، لەو کاتەوە کە فامی کردووەتەوە، مێشکی بە بیرۆکەی هەستی نەتەوایەتی ئاو دراوە و هەست بە بەرپرسیارێتی دەکا و بۆچوونی خۆی سەبارەت بە دەسەڵاتی عوسمانییەکان لە ناوچەکەدا لە لاپەڕە ٣٧ی ڕۆژگاری من، بەرگی یەکەمدا دەنووسێ: "بۆنی ئەو چەند سەد ساڵەی تورکە عوسمانییەکان فەرمانڕەوایی ئەو ناوچەیان کردبوو، ئێستا هەر دەهات، لەلای هەندێ کەس بۆنی لاشەی بۆگەنی کەلاکە بوو. بۆ هەندێکی دیکەش ئەو بۆنە بۆیان بووبوو بە عەتر و گوڵاو و هەندێ کەس بە تایبەتی دەوڵەمەندی ناو بازاڕ و ئاغا و دەرەبەگی شار لە ژێر سایەی عوسمانییەکاندا بوون بە خاوەن ماڵ و سامان".

لێکدانەوەی هەلومەرجی ئەوکاتە و لەو تەمەنەدا، گێڕانەوە بۆ بەرەی داهاتووە کە ئاگاداری ڕابردوو بن و بیر لە بەرژەوەندی خۆیان بکەنەوە، خۆیان نەدەنە دەست قەزاو قەدەر، بەڵکو دەبێ بیر لەوە بکەنەوە کە چارەنووسی

خۆیان، بۆخۆیان دیاری بکەن. بە کورتی هەلومەرجی ئەو کاتی هەولێر بـە هـەموو چین و توێژەکانەوە، بەپێی قازانج و بەرژەوەندە چینایەتییەکان شی دەکاتـەوە و کۆمەڵگای لێ ئاگادار دەکاتەوە و زانیاری گەلەکەی بۆ تێگەیشـتن لـە ڕووداوەکـان دەباتە سەر. دیارە ئەوە بەشێکە لە ئەرکی ڕووناکبیر و نیشـتمانپەروەر و دوکتـۆر و داکۆکی لەو ڕێبازە بە چاوێکی نیشتمانییانە چاو لێ دەکا.

مامۆستا ئەو کاتانەی لەگـەڵ بـاوکی دەچـن بـۆ گونـد و سـەر لـە خزمـان و دۆست و ناسیاوەکانیان دەدەن، بە سەرنجەوە چاو لە چۆنێتی ژیانی گوندییـەکان دەکـا و لەگـەڵ ژیـانی خـەڵکی شـار هەڵیاندەسـەنگێنێ و کـەم و کوڕییـەکان لـە مێشکیدا دێنی و دەبا، بـەڵام هۆیـەکانی بـۆ ناچـنەوە سـەریەك. ئـەوەی زیـاتر لـە هەموو شتێك بەلایەوە گـرینگ بـوو، نـە بـوونی قوتابخانـە بـوو لـە گونـدەکان، لـە لاپەڕە ٥٠ی بەرگی یەکـەمی "ڕۆژگـاری مـن"دا دەنووسـێ: "لـەو کاتـەدا بـیرم لـە قوتابخانەی خۆم دەکردەوە، پێم سەیر بوو بۆچی قوتابخانـە لـە گونـدا نییـە، بـۆ ئەوەی ئەم منداڵە جوانانە فێری خوێندنەوە و نووسین بن. ئەم پرسـیارەم بـەرەو ڕووی قـادر ئاغـا کـردەوە، گـوتی: "ئێمـە لـە گونـدا خوێنـدەواری تێـدا نییـە". هەرچەند مامۆستا لە پـۆلی سـەرەتاییدا، قوتابییـەکی سـەرکەوتوو نـەبووە، بـەڵام هەستکردن بە مەسەلەیەکی وا گرینگی کۆمەڵایەتی ئەویش لـە تەمـەنێکی ئـەوتۆدا — ئەوە دەگەیەنێ کە پێی خۆش بووە جیاوازی لە نێوان منداڵی شار و دێدا نـەبێ و قوتابخانە بۆ هەمووان وەك یەك دابین بکرێ.

٢- پەروەردەبوونی هەستی نیشتیمانپەروەری:

"هیچ کەس لە پڕێ نابێ بە کوڕێ" بێگومان ئەوە شتێکی حاشـا هەڵنـەگرە. خەزنەداریش لەو پەندە بەدەر نییە و هەڵسوکەوتی بنەماڵـە و دۆسـت و ناسـیاوی نیشتمانپەروەر بوونە هۆی ئەوەی کە خۆشەویستی و دڵسۆزی بۆ گەل و نیشـتمان لە مێشکیدا پەروەردە بێ و هەنگاو بە هەنگاو ئەو هەستە نیشتمانپەروەرییە پەرە پێبـدا. لـە دووکـانی وێنـەگری گیـوی موکریـانی، وەك هـەر شـوێنێکی تـر، بـە سەرنجەوە چاو لە دەرو دیوار و قوژبنی هۆدەکە دەکا و نووسینی ڕستەی "وێنەی هۆنراوەی" لەسەر تەختەیەك سەرنجی ڕادەکێشـێ و دەنووسـێ: "ئەمـە یەکـەمین

تەختە بوو لە هەولێر بە زمانی کوردی نووسـرابێ". هـەر بـەم بۆنـەوە زۆر ڕێـز لـە گیو دەگرێ و بە سەرچاوەی یەکەمی بیری کوردایەتی خۆی دادەنێ.

چەوسـانەوە، لـە هــەر وڵاتێـك و لــە لایـەن هــەر کەسـێکەوە بـێ، هــەم کردەوەیەکی بێ شەرمانەیە و هـەم پێشـێلکردنی مـافی مرۆڤـە. دەسـەڵاتە پـاوان خوازەکان، لەهەر وڵات و نەژادێك و نەتەوەیەك بـن بـۆ چەوسـانەوەی گـەلانی ژێـر دەست و درێژەدان بە دەسـەڵاتی خۆیـان لێـك دەکـەن. مامۆسـتا قەڵاچـۆی گـەلی کورد بەدەستی ئەو وڵاتانەی کوردی تێدا نیشتەجێن، لەقاو دەدا و جیاوازییـان لـە نێواندا بەدی ناکا. هەر بۆیە پان ئێرانیزمـی فـارس و تـورانیزمی تـورك، وەك یـەك تەماشا دەکا و پێی وایە خراپ و خراپترن.

ڕژێمی پاشایەتی بە درێژایی مێژوو زیاتر بۆ قۆرغکردنی دەسەڵات کەڵکی لێ وەرگیراوە و بەرژەوەندی کۆمەڵگای پێشێل کردووە. بەڵام ململانێ و خـەبات دژی دیکتـاتۆری بـە بـەردەوامی درێـژەی هـەبووە، نەپسـاوەتەوە و ڕێڕەوانـی ڕێگـای ئازادی لە خەبات نەوەسـتان. مـارف خەزنـەدار، بـەپێی دارشـتنی پایـە و بناغـەی بیرۆکـەی نەتەوایـەتی کـە لـە مێشـکیدا گـورا بـوو، ڕژێمـی پاشـایەتی بـە دڵـەوە نەدەنووسا. کاتێك باوکی هەواڵی مەرگی مەلیك غازی ڕادەگەیەنێ، ئەو خەڵکانـەی لە ماڵی ئەوان دەبن هەریەکەی بە جۆرێـك هەسـتی خـۆی دەردەبـڕێ. خەزنـەدار، لەلاپەڕە (٨)ی بەرگی یەکەمی "ڕۆژگاری مـن"دا دەنووسـێ: "مـن مـەلیکم خـۆش نەدەویست. نەك لەبەر ئەوەی خەڵکی ئەم وڵاتـە نـەبوو و لـە حیجـازەوە هـاتبوو، بەڵکو لەبەر ئەوەی کوردی نەدەزانی، لەوکاتەدا بەلای منەوە ئەگەر وڵاتێك لـە دوو نەتەوە پێکهاتبێ، پێویستە مەلیکەکەی زمانی هەردوو نەتەوەکەی بزانێ".

خەزنەدار، بە هۆی هەستی نەتەوایەتی نزیکەی هەشتا سـاڵ لەمەوبـەر پێـی وابوو عێراق لە دوو نەتەوەی کورد و عەرەب پێکهـاتووە و پێویسـتە وەك یـەك لـە بەڕێوەبردنی چارەنووسی خۆیان بەشدار بن و کە سەرئەنجامیش بوو بە بیرۆکـە و ئێستا وڵاتی عێراق دوای ڕووخانی دیکتاتۆری خوێن خۆر، سەددامی گۆڕبەگۆڕ، بە فـەرمی دەسـتووری عێـراق ئـەو مافـەی دیـاری کـردووە و کـورد بـە مـافی ڕەوا و سروشتیی خۆی گەیشتووە.

٣- مارف خەزنەدار وەك ڕۆژنامەنووس و ڕووناكبیر:

كـاری ڕوونـاكبیری و ڕۆژنامــەوانی ئــەركێكی پــیرۆز و قورســە، كـاركردن و هەنگاونان لەم بوارەدا گیانی لەخۆبردوو و ماندوونەناسانەی دەوێ. مەلـەوانی ئـەو ڕێبازە دەورێكی گرنگی لەسەر شانە و بناغەی شارستانییەت و مەدەنییـەت لـەنێو كۆمــەڵگادا دادەڕێــژێ و دەروازەیەكــە بــۆ چــوونە نێــو دونیــایی كۆمەڵگایــەكی بەختەوەر و پێشكەوتوو.

مامۆستا خەزنەدار، یەكێك بوو لە ڕێبوارانی ئەو ڕێگا پیرۆزە، بـە كـردەوە و بیروبـاوەڕێكی قـایم و پتـەو، ڕۆژنامــەوانی هەڵبــژارد بـۆ وەدەســتهێنانی مـافی چارەنووسی نەتەوەكەی، بە هەسـت و گیـانێكی پـاك و كوردانـە وەك ئاڵاهـەڵگری ئەو ڕێبازە زۆر بوێرانە تا دوا هەناسەی ژیانی قەڵەمی لـە دەسـت نەكـەوتووە، بـە نووسین و بڵاوكردنەوەی دەیان كتێب و وتار، ئەو ڕاستییەی سـەلماند كـە مرۆڤـی كـورد ڕوونـاكبیریی زۆر لـە سـەرێیە، بـەڵام نـەیارەكانی ئاسـتەنگیان بـۆ دروسـت كردووە و نەیان هێشتووە گەشە بكا.

مامۆستا، وەك هەموو مرۆڤێكی دیكە هەوراز و نشێوی زۆر لـە ژیـان تـووش هاتووە و ئاڵوگۆڕی بەسـەر هـاتووە، بـەڵام سـەرەنجام بـۆ چارەسـەریی مـافی لـە دەستچـوو و خـوراوی نەتەوەكـەی. شۆڕشـی قەڵـەمی هەڵبـژاردووە و لـە لاپـەڕە (٢٠٥)ی "ڕۆژگـاری مـن" بـەرگی یەكەمـدا دەنووسـێ: "لـەو سـەردەمەدا وام بـیر دەكردەوە، كورد ناتوانـێ شۆڕشـی سیاسـی بـەرپا بكـا و مـافی وەربگـرێ، بـەڵام دەتوانـێ شۆڕشـی خوێنـدەواری و ڕۆشـنبیری هەڵبگیرسـێنێ، ڕۆژنامـە و گۆڤـار و كتێب و ڕادیۆ بەلامەوە گرنگ بوو".

٤- مارف خەزنەداری ڕۆژنامەنووس و بەندیخانە:

قانع دەڵێ: **"بیری ئازادیم لە زیندانا فراوانتر دەبێ**

قوربەسەر ئەو دوژمنەی هیوای بە بەندیخانەیە".

دوژمنـانی ئـازادی و دیموكراسـی هەمیشـە بەنـدكردنی ڕووناكبیرانیـان وەك چــەكێكی بــراوەی ئامانجــە چــەپەڵەكانیان بــۆ درێــژەدانی حكوومەتەكــەیان بەكارهێناوە. بەڵام ڕێبوارانی ڕێگـای ڕزگـاریی مرۆڤایـەتی، زۆر جـار بەندیخانـەیان

کردۆتە قوتابخانەی شۆڕش و سەرچاوەی زانیاری و بیری ئازادیخوازییان بەربلاوتر بووە. دیکتاتۆرەکان تەنیا بەڕواڵەت لە زیندانەکاندا توانیویانە لەشی بەندییەکان زیندانی بکەن بەڵام بۆیان نەکراوە بیر و ڕای ئازادیخوازییان لێ بستێنن. بە پێچەوانەوە بیر و ڕای پتەو بە دیموکراسییان کردووە بە گوللە و ئامانجە چەپەڵەکانیان کردوون بە نیشانە و بناغەی کۆشکی دەسەڵاتدارانی دژ بە ئازادییان بنکۆڵ و لەرزۆك کردووە.

مامۆستا خەزنەدار، یەکێك بوو لەو ڕووناکبیرانەی کە زیندان ورەی نەڕووخاندووە، بەڵکو بناغەی باوەڕ بە ئازادی و ئازادیخوازی پتەوتر بوو. وەرێخستنی ناڕەزایەتی لە نێو بەندیخانە، کەڵك وەرگرتن لە نامەخانەی بەندیخانە، بیرۆکەی خوێندەواریی دەرمانی سەرەکی کۆمەڵانی ژێردەست دەزانی و لە زینداندا دەگۆڕێ و تا دوا هەناسەی ژیان لەو ڕێبازە دوور ناکەوێتەوە. هەڵسوکەوت و وتار و نووسراوەکانی بەڵگەی زیندوون و حاشا هەڵنەگرن. خەزنەدار، بایەخی زۆر بە ئازادی دەدا. لە لاپەڕە (٢٢٩)ی بەرگی یەکەمی "ڕۆژگاری من" دەنووسێ: "من ئامانجێکی پیرۆز تێدەکۆشم، ڕزگاریی نەتەوەیی کورد لە پێش هەموو شتێکدایە، ئینجا لە پێناوی سووککردنی باری ژیانی هەژاری کورد، لە پاشان بۆ هەموو مرۆڤایەتی".

٥- مارف خەزنەدار و ناساندنی کورد:

خەزنەدار، هەمیشە لە خەمی ئەوەدا بوو، کە نەتەوەی کورد بە گەلانی دیکە بناسێنێ، بە تایبەت عەرەب. لە لاپەڕە (٢٧)ی بەرگی دووەمی "ڕۆژگاری من"دا بە کردەوە لەم بوارەدا دەست پێدەکا و دەنووسێ: "ئەو هاوینە لە ماڵ نەدەهاتمە دەرەوە، پارەی چاخانەی ڕۆژانەم کۆدەکردەوە و گۆواری میسریم پێ دەکڕی، بە تایبەتی گۆواری (الهلال). پرۆژەیێکیشم دانابوو بە عەرەبی زنجیرەیەك وتار بنووسمەوە لە بابەت ئەدەبی کوردییەوە، بڕیارم وا بوو هەر وتارەی لەسەر شاعیرێکی کورد بێ".

مامۆستا خەزنەدار، لە کاتی قوتابیبوونی لە بەشی زمانی عەرەبی لە زانکۆی بەغدا زیاتر لەگەڵ ئەدەبیات و ڕووناکبیرانی کورد و غەیرە کورد ئاشنا

دەبێ. ئاشنایی تازە و نووسراوەی نوێ سەرنجی مامۆستا ڕادەكێشن، بەرە بەرە ئامانجەكانی دێنەدی، قۆڵ هەڵدەماڵی و دەست دەكا بەكاری چالاكی و ڕۆژنامەوانی، لە كۆڕو كۆبوونەوەكانی قەڵەم بە دەستان و نووسەراندا بەشداری دەكا. هەركات هەلی بۆ ڕەخسابێ و باسی كورد كرابێ بیر و ڕای خۆی دەربڕیوە، بەرگری لە كورد و كەلتوورەكەی كردووە. بۆ وێنە زۆر جار كە عەرەبەكان داوای نووسینیان لێ كردووە بە ئاشكرا وتوویەتی مەن ئەگەر بنووسم لەسەر كورد دەنووسم. "غازی عەییاش" یەكێك بووە لە ڕۆژنامەنووسە دیارەكانی بەغدا و سەرنووسەری (اخبار المساء — هەواڵی ئێوارە) بووە. داوا لە خەزنەدار دەكا وتاری بۆ بنووسێ، ئەویش دەڵێ: "ئەگەر بنووسم لەسەر كورد دەنووسم، نووسینیش لەسەر كورد بە تایبەتی ئەگەر قسەی ڕاست و ڕەوان و بێ پێچ و پەنا بێ، گرژی لای میری دروست دەكا. گوتی: چۆن؟ بەڵگەیێكم بۆ بهێنەوە. گوتم: ئێمە خوێندەوارێكمان لە ئەوروپا هەیە ناوی دوكتۆر كامەران بەدرخانە، باب و باپیری شۆڕشگێڕ بوون، خۆشی سیاسی و دیپلۆماس و خوێندەوارە، گەر من وتارێكی لەسەر بنووسم، دیارە تەنیا لایەنی خوێندەواری باس دەكەم، بەڵام گومان لەوەدا نییە سانسۆر بە تۆ دەڵێ بۆچ شتتان لەسەر ئەو پیاوە سیاسییە نووسیوە كە لە پاریس دانیشتووە، پڕوپاگەندە بۆ كورد دەكا. غازی عەییاش ئازایانە گوتی: وتارێكی وام بۆ بنووسە ئینجا بزانە چۆن بڵاوی دەكەمەوە".

مامۆستا، غازی عەییاشی ڕازی كردووە وتارەكەی بە ناوی "لە گەورە پیاوانی ڕۆژهەڵات كامیران بەدرخان" بنووسێ و لە ڕۆژنامەی (اخبار المساء) بڵاو دەبێتەوە... ئەو وتارە لە ناوخۆ و دەرەوەش دەنگ دەداتەوە. مامۆستا، بە هەڵبژاردنی ئەو وتارە، دوو ئامانج بەیەكەوە دەپێكی: یەكەم، دەوڵەتی عوسمانی و سیاسەتە چەوتەكانی سەبارەت بە بنەماڵەی بەدرخانییەكان و ئاوارەكردنیان. دووهەم، هەستی نەتەوایەتی و كوردایەتی بەبێ جیاوازیی سنووری دەری كرد".

وەرگێڕان لە ژیانی كۆمەڵگادا دەورێكی سەرەكی هەیە، بە هۆی وەرگێڕان مرۆڤ دەتوانێ لە ئەزموونی وڵاتانی پێشكەوتوو كەڵك وەرگرێ و كۆمەڵگای خۆی پێ دەوڵەمەند بكا. هەروەها، لەو ڕێگاوە دەتوانێ كلتووری نەتەوەكەی خۆشی بە گەلانی دیكە بناسێنێ. زمان كەرەستەی بنەڕەتی هەموو گەلێكە، واتە زمان

پێناسەی نەتەوایەتییە، لە خۆڕا نییە دوژمنانی نەتەوەی کورد زمانی زگماکیان لێ قەدەغە دەکەن. ئەوان خاڵی سەرەکییان پێکاوە، بەڵام ڕێبوارانی ڕێگای ڕووناکبیری و خەمخۆرانی ڕۆژنامەوانی ئامانجی چەپەڵ و دژ بە مرۆڤایەتی دوژمنانیان بەرپەچ داوەتەوە و ئەرکی نەتەوایەتیی خۆیان ڕاپەڕاندووە و ڕیسەکەیان لێ کردوونەوە خوری.

دوکتۆر خەزنەدار، هەموو لایەنەکانی کۆمەڵگەی کوردەواری، وەك کەلتوور، خوێندەواریی، سیاسی، ستەمی نەتەوایەتی، ڕووناکبیری، زمانەوانی، چیرۆك، شیعر، ئەدەب، ژیانی شار و لادێ، خواردەمەنی. تەنانەت کەرەستەی هێندێك خواردەمەنی باوی کوردەواری، داب و نەریتی ناوچەکان، بۆنە و جێژنە ئایینی و نەتەوایەتییەکان و زۆر شتی تر دەخاتە بەر باس و لێکۆڵینەوە. لە لاپەڕە (١٠٤)ی بەرگی دووەمی "ڕۆژگاری من"دا باسی گۆواری (الصحیفة) دەکا کە (ڕیاز هەمزە شێر عەلی) خەڵکی کەربەلا دەری دەکا، پێوەندی پێوە دەگرێ ، دەبێ بە هاوکاری گۆوارەکە و دەست دەکا بە کاری ڕۆژنامەوانی، زانیاری لە بابەت کەلتوور و ڕۆشنبیری کورد دەکاتە هەوێنی نووسراوە و کەسایەتییەکانی کورد و بە وەرگێڕانی بەرهەمەکانیان بە زمانی عەرەبی، ئەرکی ڕووناکبیریی خۆی بە چاکی بەڕێوە دەبا لە نێو کۆمەڵگای عەرەبیدا.

دوکتۆر خەزنەدار، کاتێك دەبێتە قوتابی لە زانکۆی بەغدا، زیاتر لە پێشوو لەگەڵ نووسەران و ڕووناکبیران و ڕۆژنامەنووسان تێکەڵ دەبێ و دەست دەکا بە نووسین لەسەر ئەدەبی کوردی لە ڕۆژنامەی (ژین) و (هەتاو)دا. هەروەها پێوەندی لەگەڵ ڕووناکبیرانی کورد و عەرەب پتەوتر دەکا و پلەی زانیاری ڕۆژبەڕۆژ دەباتە سەر. جگە لە نووسین لە ڕادیۆی بەغداش جێ پێی خۆی دەکاتەوە و زنجیرە وتارێك بەناوی (ئەدەبی کوردی) دەست پێ دەکا و هەفتەی جارێك بۆ خۆی لە ڕادیۆ دەیخوێنێتەوە و گەلێك دۆست و ئاشنای ڕۆشنبیر و هونەرمەند لە بەشی کوردی ڕادیۆی بەغدا پەیدا دەکا. خەزنەدار، کوردایەتی لە حیزبایەتیکردن پێ چاکتر بوو، پێی وابوو سیاسەت زیان لە نووسەری سەربەخۆ دەدا و بەرژەوەندی بەرتەسکی حیزبی لە چوارچێوەی تەسکدا دەیهێڵێتەوە.

مامۆستا خەزنەدار، لەلاپەڕە (١٣٥)ی "ڕۆژگاری من" بەرگی دووەمدا دەنووسێ: "ڕووی شارستانیی هەولێر لە ترووسکاییەکی دووکانە بچووکەکەی "گیوی موکریانی" دەبینرا کە لە سەری نووسرابوو (چاپخانەی کوردستان). گۆواری (هەتاو) چاو ڕوونکەرەوە بوو، لە ژمارەیێکدا گیوی موکریانی وتارێکی منی بە زمانی کوردی پێشانی "یەحیا جوبووری"دا، گوتی: باوکم هاوڕێی مام بەختیارە بە دوو زمان دەنووسێ. سوپاسم کرد، بەڵام لە ناوەوەی خۆمدا دەمگوت بریا یەك زمانم بزانیایە و خاوەنی خۆم بوومایە".

دوکتۆر خەزنەدار، هەرچەند بە زمانی زگماکی خۆی وتاری نووسیوە، بەڵام لە دەروونیدا ئەو هەستەی لەلا پەروەردە بووە کە خاوەنی زمانی خۆی نییە و دەسەڵاتداران ئەو مافە ڕەوا و مرۆڤانەی کە خوا پێی داوە چاویان پێی هەڵناوە. مامۆستا، لە هەموو شوێن و کات و سات و جێگایەك ڕای خۆی دەربڕیوە و بوێرانە هەستی نەتەوایەتیی خۆی ڕاگەیاندووە و ئاواتی دڵی نەشاردووەتەوە.

خەزنەدار، وەك زۆربەی ڕووناکبیر و کەسایەتی و جەماوەری کوردستان بە گشتی پێی وابوو کوردستان دابەش کراوە و ئەو سنوورانەی بە سنووری دەستکرد دەزانی کە نەیارانی کورد و کوردستان بە پشتیوانی زلهێزەکان لە نێوان خۆیاندا بەشیان کردبوو. مامۆستا لە سەفەرێکیدا بۆ ئێران کە دەگاتە سنووری نێوان ئێران و عێراق پێی دەڵێن ئێرە دوا وێستگەی خاکی عێراقە و "خەسرەوی"یە یەکەم ئێسگەی ئێرانە، لە لاپەڕە (١٤١)ی بەرگی دووەمی "ڕۆژگاری من"دا دەنووسێ: "بەلای منەوە سەیر بوو، هیچ دروشمێکی سروشتی لە سنووردا نەبوو ئەم لاو ئەولا لە یەکتری جیا بکاتەوە، خاك یەك ڕەنگ و ئادەمیزاد یەك دەنگ، ئەویان کورد و کوردستان ئەمیان کورد و کوردستان بوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەبوو لە مونزیریە بڵێین: عێراق خودا حافیز! لە خوسرەوی بڵێین: ئێران ڕۆژباش".

بۆنی سیاسی و نەتەوایەتی، لە گەشتەکانی مامۆستادا زۆر زەق و بەرچاون، دیارە ئەوەش لە دەروونێکی نیشتمانپەروەرەوە سەرچاوە دەگرێ کە خەزنەدار بەو بیر و فامەوە هەنگاوی هەڵێناوە و ئامانجی سەرەکی خەباتی ڕووناکبیری بووە و سەردانی هەر جێگایەکی کردبێ بە بیر و تێڕوانینێکی نیشتمانییەوە سەیری

ڕووداوەکـانی کـردووە و تێبینـی لەسـەر دەربڕیـون. لـە لاپـەڕە (١٣٨)ی بـەرگی دووەمی "ڕۆژگـاری مـن" وشـەی ئێرانـی سـەرنجی ڕادەکێشـێ و دەنووسـێ: "لـە موزەی ئێرانی کۆن دەگەڕام، لە خیابانی سوپە، دۆزیمەوە. دەبوو بۆ ناسینی ئەم وڵاتە لەم موزەیەوە دەست پێبکەم، پێشانگایەکی دەوڵەمەند بـوو، شارسـتانیەتی خەڵکی ئەم سەرزەمینەی لە کۆنی کۆنەوە دەور دەکردەوە تا سـەردەمێکی نزیـك لە ئێستا. هەر چەندە بیرم لە وشەی (ئێران) دەکردەوە ئەگەرچی ڕاسـتیش بـوو، بەڵام لەناو بیر و هۆشم جێی خۆی نەدەکردەوە. بەلامەوە ڕاستتر ئەوە بـوو، ئـەم موزەیە بکرایە بە چەند موزەیەك بەپێی نەتەوەکان، یا خـاکی نەتـەوەکان، وەکـو وڵاتی فـارس و کوردسـتان و (ئازەربایجـان) و بلووجسـتان..هتد. وشـەی (ئێـران) ئەگەرچـی ڕاستیشـە بـەڵام لـە سیاسـەتدا هـەر (فـارس) دەگەیـەنێ. کـۆنترین مەڵبەندەکانی ئەم سەرزەمینەش کە ئێرانـی پـێ دەڵـێن، ناوچـە کوردنشـینەکان، بەپێی زاراوەی جوگرافی و بـۆ مەبەسـتی داگیرکـردن و بـە کـەم زانینـی نەتـەوەی کورد پارچە پارچەیان کردووە و ناوی سەیریان لێناون وەکو ئازەربایجـانی ڕۆژاوا، کرماشان، بەختیاری، لوڕ و هی تر".

دوکتۆر خەزنەدار، بەپێی ئەم لێکدانەوەی، پێی وایە جگە لەوەی ئێران فرە نەتەوەیە، بۆ مەبەستی سیاسـی ئـەو مەڵبەندانـەی لـە ڕابردووشـدا کوردیـان تێـدا نیشتەجێ بووە، شێواندوویانە و مافی چارەنووسیان لێ زەوت و پێشـێل کـردووە. هەروەها لـەنێو ئـەو نەتەوانەشـدا نەتـەوەی فـارس دەسـەڵات بـە دەسـت دێنـێ. مامۆستا باوەڕی بە دیموکراسی و ئازادی هەیە و مافی نەتەوایەتی هەموو گەلان بە چـاوێك چـاوی لێـدەکا، واتـە ئـەوەی بـۆ نەتـەوەی خـۆی دەوێ بـۆ نەتـەوەکانی دیکەشی بە ڕەوا دەزانێ.

خەزنەدار، لە ئێران چاوی بە مامۆستای زانکۆی تاران وەك: "ئیبراهیم پوور داوود"، "دوکتۆر محەمەد موعین"، "دوکتۆر پـەرویز ناتـل خانلـەری" و "دوکتـۆر محەمەد ئیقباڵ" دەکـەوێ و ئـاڵوگۆڕی بـیر و ڕاو بۆچـوون لـەو دیدارانـەدا قسـەی لەسەر دەکرێ و باسی کوردناسی و زانست و زانستگا بابەتی گرنگـی وتووێـژەکان دەبن. لە لاپەڕە (١٧١)ی بـەرگی دووەمـی "ڕۆژگـاری مـن"دا دەنووسـێ: "هـەوڵم دەدا تێیـان بگەیـەنم ئـەوەی مـن دەمـەوێ لـە تـاران چـنگم ناکـەوێ، واتـە بـە

سەربەستی خەریکی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی کوردی ببم. ئەوان پێشنیازی ئەوەیان دەکرد کارێکی باش دەبێ ئەگەر خەریکی لێکۆڵینەوە بم لە ئەدەبی بەراوردکاری لە بابەتێکی فارسی و کوردی، بەڵام ئەمە نەچووە مێشکەوە، چونکە لەوە دڵنیا بووم پەردەیەکی ئەستوور بەسەر خوێندەواری و ڕۆشنبیریی کوردی لە ئێران داکێشاوە، بە هیچ جۆرێ تەماشای زمانی کوردی ناکرێ وەکو زمانێکی سەربەخۆ، تەنیا وەکو دیالێکتێکی زمانی فارسی نەبێ".

خەزنەدار، لەبەر ئەوەی هەست بە پەراوێزکردنی کورد و زمانەکەی دەکا، پێشنیازەکەی بە دڵەوە نانووسێ. ئەمە بیر و بۆچوونی شەست ساڵ لەمەو بەرە، بەڵام بەداخەوە دوای ئەم هەموو ئاڵوگۆڕەی کە بەسەر دنیادا هاتووە، ئێران تاوەکو ئێستاش نە کورد بە نەتەوە دەناسێ و نە زمانەکەی بە فەرمی دەناسێ. هەر چەند لە ماددەی یازدەمی یاسای کۆماری ئیسلامیدا هاتووە کە لە پاڵ زمانی فارسیدا خوێندن بە زمانی کوردی ئازادە، بەڵام بە داخەوە ئەو مادە کاری پێ ناکرێ و گوێی خۆیان لێ ئاخنیوە. لە بارەی نەتەوەوە خودای بەدیهێنەری ئەرز و ئاسمان فەرموویەتی: "ئەی خەڵکینە! هەر لە نێر و مێیەکەوە ئێوەمان وەدی هێناوە و کردوومانن بە چەند گەلێك و چەند هۆزێك هەتا یەکتری بناسن. بەڕێزترینتان لای خودا، پارێزگارترەکانتانن. خوا زانایە و ئاگادارە". سوورەی حوجرات. ئایەتی سێزدەمی بیست و شەشەم. وەرگێڕانی مامۆستا هەژار.

کاری چاپەمەنی و ڕۆژنامەوانی یەکێکە لەو ئەرکە گرنگانەی کە لە دواڕۆژدا دەبێ بە مێژوو و مێژووی نەتەوەکان بۆ بەرەی دوای خۆیان تۆماری دەکەن. مامۆستا خەزنەدار، بە هەستێکی بەرپرسانە و ڕۆحێکی کوردانەوە هەستاوە، قەڵەمی کردووە بە چەك و خەباتی ڕووناکبیری هەڵبژاردووە، بەشێکی بەرچاوی بە کردەوە لەو خەباتە بۆ خۆی بڕداوە و هەزاران لاپەڕەی بە وتار و وەرگێڕان و نووسینی کتێب لەسەر نەتەوەکەی بڵاو کردووەتەوە و کەلتووری مێژووی گەلەکەی پێ دەوڵەمەند کردووە و پێشانی داوە کە زوڵم و زۆری نەیارانی کورد نەیتوانیوە هەستی نەتەوایەتی گەلی کورد دامرکێنێ. لێکۆڵینەوە لەسەر مێژووی ئەدەبی کوردی یەکێك بووە لە ئامانجەکانی مامۆستا و ئەو ئاواتانەی بە نووسینی حەوت بەرگ کتێب بە ناوی (مێژووی ئەدەبی کوردی) لە سێ هەزار و حەوسەد و

بیست و حەوت لاپەڕەدا هاتووەتە دی و کتێبخانەی کوردی پێ دەوڵەمەند کردووە.

مامۆستا خەزنەدار، هەمیشە لە بیری ئەوەدا بووە کە بۆ گەشەکردنی گەلەکەی لە ئەزموونی وڵاتانی پێشکەوتوو کەڵك وەربگرێ و بیکاتە سەروەت و سامانی بەرەی دوای خۆی و دەنووسێ: "لە سەدەی نۆزدەمەوە ئێران و عوسمانی بایەخێکی تایبەتییان بە دەرکردنی ساڵنامە دەدا. لە لاپەڕە (١٩٩)ی "ڕۆژگاری من" بەرگی دووەم. خەزنەدار بۆ بەدیهێنانی ئەم پرۆژەیە لە ساڵی (١٩٥٧) هەوڵ و تەقەلایەکی زۆر دەدا و تەنانەت لە ڕۆژنامەی (ژین)ی سلێمانی هەواڵەکەی بڵاودەکاتەوە، بەڵام بەداخەوە لەبەر هەندێ هۆی سیاسی ریسەکەی دەبێتە خوری، تەنانەت لەناوچوونی کەرستەکانی کارەکەشی.

٦- "مەلای جزیری" ، "خانی" و "نالی" لە خەیاڵی مارف خەزنەداردا:

کەسایەتییەکان و ڕووناکبیرانی کوردستان لە هەر کوێیەکی ئەم سەرگردە زەوییە بووبن خۆشی ویستوون و بە ئاواتەوە بووە لە نزیکەوە چاوی پێیان بکەوێ. بەڵام بەغدا دوورە بۆ پیاوی فەقیر و بە ناچاری ئەو ئاواتە بە خەون و خەیاڵ گەلاڵە دەکا و لە لاپەڕە (٣٠١)ی "ڕۆژگاری من". بەرگی دووەمدا دەنووسێ: "نازانم لە کەیەوە گرفتاری گێتی ڕۆژهەڵاتی کۆن بووم، بەڵام ئەوەندە دەزانم زۆر حەزم بەوە بوو شەو زوو باڵە ڕەشەکانی بەسەر ڕووناکیدا بکێشێ بۆ ئەوەی بچمە ناو جێگەکەمەوە و بە خەیاڵ جلەو بە ئاواتەکانم شۆڕ بکەم و بیانفڕێنم بۆ ئەو ڕۆژگارە دوورە.

زۆر خۆش بوو دەفڕیم بۆ وڵاتی بۆتان، لە ژوورێکی بچووکی نیوە تاریکی شێخی جەزیری شاعیر لەسەر حەسیرە کۆنەیێك دانیشتووە، شاپلێتەیێکی کز چاوی پیرەمێرد ڕووناك دەکاتەوە، بە دەیان دەستنووسی گەورە و بچووك لە دەوریدا پاڵ کەوتوون، خانوولکەیێکی بچووکیان دروست کردووە، وەکو ئەو خانوولکانەی منداڵان دروستی دەکەن، تەنیا جێگەی شاعیری لێ دەبێتەوە، شێخی جزیری بیردەکاتەوە و شیعر دادەنێ.

هەر لەوێوە دەفڕم بۆ بایەزید، بۆلای ئەحمەدی خانی، لە دەرگای مزگەوتە گەورەکە دەچوومە ژوورەوە، حوجرەی شاعیر ئەگەرچی بچووکیش بوو، بەڵام جێی زۆر کەسی لێ دەبۆوە. شاعیری گەورە شیعرە پڕ ماناکانی نەدەخوێندەوە، باسی مەم و زینی نەدەکرد، بەڵکو ئامۆژگاری میوانەکانی دەکرد، باسی کوردایەتی بۆ دەگێڕانەوە، داوای دەرمانی دەکرد بۆ دەردی ئەم نەتەوەیە.

خەیاڵە و کردوومە بە باڵندە، دەفڕێ بۆلای حەزرەتی نالی، بۆ حوجرەی لە مزگەوتی مەلا حەسەن لە وڵاتی سلێمانی شاعیری مەزن چوار مەشقی دانیشتووە، ئەموستی ڕاستی لەسەر پەلاپیتکەی قەڵەمدایە، بیر دەکاتەوە، تەماشای پشکۆی ناو ئاگردان دەکا، شیعری وا دادەنێ کەس نەتوانێ داینێ، بەدەم ئەم خەیاڵە خۆشانەوە چاوم دەچووە خەوەوە".

دەوری ئەو سێ کەسایەتییە کە خەزنەدار، باسیان دەکا لە مێژووی کورد و کوردستاندا نەتەوەی کورد شانازییان پێوە دەکا و شاکارەکانیان لە دنیای ئەدەبیاتدا گەیشتوونەتە لووتکە. ئەوینی نەتەوایەتی بۆتە هۆی ئەوەی کە مامۆستا بە شوێن ڕووناکبیری نەتەوەخوازدا بگەڕێ، بەبێ ئەوەی گوێ بداتە سنووری دەستکرد، دەبێ بە باڵندە و خۆشەویستیی خۆی بۆ ڕووناکبیرانی پارچەکانی تری کوردستان دەردەبڕێ، باسی شوێنی حەوانەوە و چۆنیەتی بەڕێوەبردنی ژیانیان بە تام و چێژێکی تایبەت و ئەدەبییانە دەڕازێنێتەوە.

٧- خەزنەدار و داڵدەدانی حەسەن زیرەك:

خەزنەدار، جگە لەوەی ڕێزێکی تایبەتی بۆ ڕووناکبیر و ڕۆژنامەوان داناوە، لە هەمان کاتدا هونەرمەندیشی خۆش ویستووە، بایەخی پێداوە و بەکردەوە هەنگاوی بۆ هەڵێناوە، بۆ وێنە ئەو کاتەی حەسەن زیرەکی ڕەحمەتی لە بەغدا ئاوارە دەبێ، لە ماڵی خۆی داڵدەی دەدا وەك ئەندامێکی بنەماڵەی خۆیان چاوی لێ دەکەن و دەبنە هۆی ئەوەی کە بەبێ دڵەڕاوکێ و نیگەرانیی بەڕێچوونی ژیان، گەشە بە هونەرەکەی بدا و فۆلکلۆری کوردەواری لە فەوتان بپارێزێ. لە لاپەڕە (٢٠٤)ی "ڕۆژگاری من". بەرگی دووەمدا دەنووسێ: "حەسەن زیرەك دەنگ خۆشی بلیمەت، هەموو ڕۆژ لە ماڵی ئێمە بوو، ئەوەندە ڕێزمان لێ دەنا کەس زاتی

ئەوەی نەدەکرد گۆرانی لێ داوا بکا. وەکو مـاڵی خـۆی وابـوو، بـە هەوەسـی خـۆی گۆرانی دەگوت".

٨- پێگەی ژن لای مارف خەزنەدار

کەسیش خەیاڵی لێ قەدەغە نەکردبووم لە ناو ئەشکەوتێکی ئەفسانەیی بە بار کتێب و کاغەز بدۆزمەوە، یا کچێکی جوان هەناسەی گوڵاوی پڕ دەروونم بکا، ئەمە بۆ خۆم، دیارە هیوای گەورەی خۆشـم (کوردسـتان) بـووە. مـافی ژن لـە زۆربـەی وڵاتـانی پێشـکەوتنخوازدا پـارێزراوە، ژن وەك پیـاو مـافی ئـەوەی پێـدراوە، ببـێ بەسەرکۆمار، سەرۆك وەزیر، وەزیر، ئەندام پەرلـەمان، پـارێزەر و...و، بـەکردەوە نیشانیان داوە، کە لە بەڕێوەبردنی کار و ئەرکی کۆمەڵگادا سەرکەوتوو بوون و لـە پێســـپێراوەکانیان کـــەمیان نـــەهێناوە. زۆربـــەی ڕوونـــاکبیرانیش لایـــەنگری کۆمەڵگایەکن کە مافی ژنی تێدا پارێزراو بـێ و بـەرگری لـە مـافی یەکسـانیی ژن و پیاو دەکەن.

مامۆستا خەزنەدار، وەك ڕووناکبیر و ڕۆژنامـەوان لـە نـاوخۆی وڵات و دەرەوە ناسراوە و بەکردەوەش ئەو ئەرکەی ئەنجام داوە، بـەڵام بەداخـەوە سـەبارەت بـە خێزانەکەی خۆی زۆر دواکەوتووانە بـیر دەکاتـەوە و ئـازادیخوازیی خـۆی دەخاتـە بەر پرس و گومان. بـۆ پشـت ڕاسـتکردنەوەی ئـەم بۆچـوونە نووسـراوەی لاپـەڕە (٣١٠)ی ((ڕۆژگاری من. بەرگی دووهەم)) وەك بەڵگەیـەکی زینـدوو دەخەمـە ڕوو. مامۆستا دەنووسێ: ((لە بەسەرهاتی ژیانی ساکاری ((سەعدیە)):

لە سەردەمی منداڵییەوە ئاشـنای بـووم، چـونکە لـە گـەڕەکێك نزیـك یـەکتری ژیاوین، بە هۆی خزمایەتییەوە هەمیشە لە ماڵی ئێمە بووە، کچێکی ژیری کـارزانی هێمن و زۆرزان بوو، بەلای ئێمەی خوێندەوارەوە ئەگەرچی نەخوێندەواریش بـوو، بەڵام سیفەتی ڕۆشنبیری تێدا هەبوو، دەیزانی چۆن قسە دەکـا، هەڵسـوکەوتی لـە جێـی خـۆی بـوون شـارەزای ئـەتیکێت و ڕەوشـتی هـەموو جـۆرە کۆمـەڵێك بـوون نەخوێندەوارییەکەی جێگەی ڕەزامەندیی من بوو، چونکو بۆ ژیانم گونجاوتر بـوون من لە منداڵییەوە ڕۆژێ لـە ڕۆژان بـیرم لـەوە نـەکردبووەوە هاوسـەرێکم هـەبێ لـە دەرەوەی ماڵ کـار بکـا. مـن ئێسـتا و ئەوسـاش لەسـەر ئـەو بـاوەڕەم نـابێ مـاڵم

دابخرێ، پێویستە هەمیشە کراوە بێ، هاوسەرم هەموو شتێك بێ لەماڵەوە، لە کاری پێشوازیی میوان و خزمەتی نامەخانە و ئاودانی دار و گوڵ بەو لاوە کاری تری نەبێ. بە پێی ئەم بۆچوونە، دەردەکەوێ کە دوکتۆر خەزنەدار، وەك کۆیلە چاو لە خێزانی دەکا نەك هاوبەشی ژیان. قسەکانی زۆر لێك جیاوازن و بە قیلیش پێکەوە نانووسێن. لە لایەك دەڵێ " خێزانم سیفەتی ڕۆشنبیری تێدا هەبوو"، دێرێك دواتر دەنووسێ: " نەخوێندەوارییەکەی جێگەی ڕەزامەندیی من بوو". دەوری خێزان لە ژیانی مامۆستادا، پێشوازیکردن لە میوان و میوانداری و خزمەتی نامەخانە و ئاودانی گوڵ و دار بووە و هیچی تر. ئەم بیر و بۆچوونە لەگەڵ بیر و ڕای ڕووناکبیری یەکتری ناگرنەوە. وەباڵی سەرکوتکردنی ئەو سیفەتە چاکانەی کە مامۆستا سەبارەت بە خێزانی نووسیویێتی دەکەوێتە سەرشانی خەزنەدار. هەروەها سووکایەتیکردنە بە نیوەی مرۆڤایەتی واتە ژن. ئەو وڵاتانەی کە کورد تێیدا نیشتەجێن، ژمارە و نفووسی کورد بە روونی دیار نییە یا باشتر ئەوەیە بڵێین بە ئانقەست دیاری نەکراوە. بۆ هەموو لایەك روون و ئاشکرایە ئەو دەوڵەتانە هیچ کات نەیانویستووە و نایانهەوێ ژمارەی دانیشتوانی کوردی وڵاتەکەیان بە فەرمی دیاری بکرێ. بەڵام دەبێ ئەوەی بزانن بەری خۆر بە بێژینگ ناگیرێ، ئاڵوگۆڕی زەمان ملیان پێ رادەکێشێ، هەر ئێستا دەبینین ئەوانەی حاشایان لە نەتەوەی کورد دەکرد دێنە بن ئاڵای کوردستان و دان بە واقیع دادەنێن.

٩- خەزنەدار لە دووڕییانی هەڵبژاردنی زانستی و ئەویندارییدا:

ژیانی مرۆڤ بەبێ ئاوات و ئارەزوو، واتە ژان، بەڵام مرۆڤەکان هەروەك لە ڕەنگ و دەنگ و روخساردا وەك یەك ناچن، سروشتییە کە بیر و بۆچوونەکانیشیان لێك جیان. جیاوازیی بیروباوەڕ لە نێو هەموو کۆمەڵگایەکدا هەیە. ئەگەر ئینسانەکان هەموویان وەکو یەك بیر بکەنەوە، کۆمەڵگا هیچ گەشەکردنێك بە خۆیەوە نابینێ. دوکتۆر خەزنەدار، وەکو هەموو تاکی ئەم کۆمەڵگایە بە هیوا و ئاوات دەژی، بەڵام ئاواتی سەرەکی و گەورەی لە ژیاندا بەختەوەری کوردستان بووە و بەباوەڕێکی پتەو بەخۆی ئەو ڕێگایەی هەڵبژاردووە، هەزینەی بۆ داناوە و ئەرکی ڕووناکبیری خۆیی ڕاپەڕاندووە. لە لاپەڕە (٣٠٦)ی "ڕۆژگاری من" بەرگی

دووهەمدا دەنووسێ: "من هەمیشە خەونم بەوە دەدی ببم بە ئەوقات (پارێزەر، محامی) لە پاشانا مەیلم کەوتە سەر ئەدەب و فەلسەفە، بە تایبەتی کە بووم بە قوتابی کۆلێجی ئەدەبیات هەوەسم کەوتە سەر ئەوەی ببم بە مامۆستای زانستگا، ئەمەش بەبێ خوێندنی ئەوروپا و باوەڕنامەی بەرز نابێ.

مامۆستا خەزنەدار، لە هەموو کات و هەولێکدا بە بیری نەتەوایەتی بیر دەکاتەوە و بۆ ئەو مەبەستە هەل و دەرفەت لە کیس نادا. لەسەرژمێریی ساڵی ١٩٥٧ی عێراق وەك ژمێریار دیاری دەکرێ. مەسەلەی سەرژمێریکردنی نەتەوە لە لیستی هەڵبژاردندا ئاماژەی پێ ناکرێ، بەڵام پرسی زمان بە ((قەومیەتی)) خەڵکی دەزاندرا. مامۆستا لە بەغدا لە ناوچەی کەرخ کۆڵانێکی بۆ سەرژمێری بەردەکەوێ کە چەند ماڵێکی کوردی فەیلی لێ دەبێ. لە بابەت زمانەوە، زمانی کوردییان لە پێشەوە بۆ دەنووسێ و بەم جۆرە هەستی نەتەوایەتی خۆی دەردەبڕێ.

١٠- مارف خەزنەدار لە نێوان دەروەستبوونی بە سوێندی میری و مافی گەلەکەیدا:

١٩٥٨/٩/٢٩ مامۆستا خەزنەدار، وەك هەموو مووچەخۆرێکی میری سوێند دەخوا کە ڕێز لە دەستووری کۆماری عێراق بگرێ. داننان بە تاوان لە گوناح کەم دەکاتەوە و گێڕانەوەی ڕووداو و بەسەرهات وەك خۆی، بە تایبەت بۆ ئەو کەسەی کە بە سەر خۆی هاتووە، دەگەڕێتەوە بۆ بوێریی کەسەکە کە پێ لە هەڵەی خۆی دەنێ و مێژوو وەك خۆی دەگێڕێتەوە. هەر لەو سەردەمەدا، مامۆستا لە شۆڕشکردن بە قەڵەم ڕانەوەستاوە و بە نووسینی وتار و بڵاوکردنەوەیان لە ڕۆژنامە و گۆوارەکاندا ئەرکی ڕووناکبیریی خۆی ڕاپەڕاندووە و بۆ پەرەپێدان و گەشەکردنی کەلتوور و زیندوو ڕاگرتنی زمانی کوردی هەستی بە بەرپرسیارێتی کردووە و دەوڵەمەندی ئەو زمانەی لە ڕێگای وەرگێڕانەوە گەیاندووەتە نووسەران و زانایانی وڵاتانی تر بە تایبەت عێراقییەکان. مامۆستا، شەڕی قەڵەمی لە هەلومەرجێکدا هەڵبژاردووە کە کەم کەس خۆی لێ داوە و ئەو سەردەمە شەڕی چەکداری باو بووە، بەڵام دوای تێپەڕینی زەمانێکی زۆر بەسەر

ئەو سەردەمەدا، دروشمەکەی مامۆستا بۆتە دروشمی سەرەکی زۆربەی ڕێکخراوە سیاسییەکان و ڕێگا حەللی سیاسی بۆ چارەسەری کێشەی نەتەوایەتی هەڵدەبژێرن.

باسی سیاسی و سیاسەتکردن مێژوویەکی دوورودرێژی هەیە، مەلەوانی شارەزای دەوێ کە بتوانێ لەو گۆمە قووڵە مەلە بکات و بپەڕێتەوە. لێکدانەوەی سیاسەت لە نووسینی ئەو وتارەدا مەبەستی ئێمە نییە و زیاتر بۆچوونە. لە وڵاتی ئێمەدا زیاتر بەو کەسانە دەڵێن سیاسی کە لە ڕێکخراوێکی سیاسی خەبات دەکەن و چەکی خەباتیان دەست داوەتێ و خەباتی چەکدارییان هەڵبژاردووە. دیارە خەباتی چەکداری لووتکەی خەبات و خۆبەختکردنە و دروستکردنی مێژووی نەتەوەیەکە کە بە خوێن و گیان بەرگری لێ دەکا. جێگای خۆیەتی دەوری ڕووناکبیر و دانیشتووانی شارەکان، بە تایبەت گوندنشینەکان لەبەرچاو بگرین کە پشتیوانێکی لەبن نەهاتووی خەباتی چەکدارین و تەواوکەری یەکترن.

بە چاوخشاندنێکی سەرپێیی ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە لە خەباتی نەتەوایەتی گەلی کورددا شەهیدانی خەڵکی ئاسایی ئەگەر لە ڕۆڵەی پێشمەرگە زیاتر نەبن کەمتر نین، بۆ وێنە ئەنفالکردنی ١٨٢٠٠٠ مرۆڤی بێ چەك لە ماوەیەکی کورتی زەمانیدا بەڵگەیەکی زیندووە بۆ ئەو بۆچوونە و نابێ خەباتگێڕی شاخ خۆی بکا بە خاوەنی بنەڕەتیی سەرکەوتنی خەباتی نەتەوەیی خەڵکی کوردستان.

١١- ڕەوشتی ئەمەکناسیی مارف خەزنەدار:

ئەمەکناسی لە ژیانی مرۆڤدا یەکێکە لەو ئاکارە چاکانەی کە لە نێو کۆمەڵگادا بە چاوێکی پۆزەتیڤ چاوی لێ دەکرێ. تاکی ئەمەکناس لەلای هەموو کەس ڕێز و حورمەتی تایبەتی هەیە. مامۆستا خەزنەدار، یەکێکە لەو کەسانەی کە چاکەی لەبیر ناچێتەوە، بە تایبەت لە بارەی فێرکردنی زمان، لە لاپەڕە (١٥)ی ڕۆژگاری من. بەرگی سێیەمدا دەنووسێ: ((لە ژیانی خوێندنمدا سێ وانەی فێربوونی زمانم لە بیر ناچێتەوە، یەکەمیان لە حوجرەی مزگەوتی ناو بازێڕی هەولێر (مەلا عەبدوڵڵا) یەکەمین وانەی ئەلف و بێی عەرەبی پێ گوتم بە زمانی کوردی، دووەمیان بۆ یەکەمین جار (جەمال جەمال) لە پۆلی پێنجەمی قوتابخانەی (ئوولای

سەرەتایی) ئەلف و بێی ئینگلیزی (لاتینی) فێرکردم، سێیەمیان وانەکەی بێلینا ئیڤا نۆڤنایە کە ئەلف و بێی سلاڤی (سیرلی) بۆ نووسیمەوە)).

١٢- بەشداری لە کۆڕ و کۆبوونەوەکاندا :

مامۆستا خەزنەدار، لە زۆربەی کۆڕ و کۆبوونەوە و بۆنەکاندا بە ئامانجەوە بەشداری دەکا، ئامانجی سەرەکیش لەلای مامۆستا ناساندنی نەتەوەکەیەتی و بایەخێکی تایبەت دەدا بە ئەدەب و کەلتووری کورد. کورد وەك هەر گەلێکی دیکە تایبەتمەندیی تایبەت بە خۆی هەیە و لە گەلانی دیکەی جیادەکاتەوە. کەلتووری کورد بریتییە لە خاك، ئایین، زمان، داب و نەریت، جلوبەرگ و بۆنەکانی ئایینی و نەتەوەیی. خەزنەدار، بۆ ناساندنی گەلی کورد، لە وڵاتێکی گەورە و زەبەلاح و بەدەسەڵاتی وەك یەکێتی سۆڤیەت بە سۆز و هەستێکی کوردانەوە، بەشداری لە جێژنی یەکی ئەیاردا، جێژنی رۆژی کرێکار دەکات، بۆ ئەو کۆبوونەوە جلوبەرگی کوردی لەبەر دەکا بۆ پڕوپاگەندە و لە لاپەڕە (٣٨)ی ڕۆژگاری من، بەرگی سێیەمدا، دەنووسێ: ((ئەگەر یەکێك پرسی خاوەنی ئەم جلانە چ میللەتێکن، لە وەڵامدا پێی بگوترێ کوردن)).

زمان گرنگترین پێناسەی نەتەوایەتییە، ئەگەر باسی هەر نەتەوەیەك بکرێ بەر لە هەموو شتێك دەپرسن بە چ زمانێك قسە دەکەن. مامۆستا خەزنەدار، پێی وابوو زمان و زمانزانی کەرەستەیەکی بنەڕەتین بۆ ناساندنی هەر نەتەوەیەك بە تایبەت نەتەوەی کورد، هەستکردن بەو مەسەلە لە کاتی مانەوەی لە ڕووسیا، کە بۆ خوێندنی بەرز دەچێتە ئەو وڵاتە، زیاتر لە پێشوو گەشە دەکا و ئەکادیمییانە بۆ مەسەلەکە دەچێ. بە شەوق و ئارەزوویەکی زۆر و ماندوونەناسانە زمانی ڕووسی فێر دەبێ و ئەو ئەزموونە بەنرخە دەکاتە دەسمایە و لە ڕێگای بەرژەوەندیی گەلەکەیدا بەکاری دێنێ. خەزنەدار، ئەو ماوەیەی کە لە ڕووسیا ماوەتەوە، هەوڵی داوە نەتەوەکانی ئەو وڵاتە بناسێ و شار و دێهات و ئاوەدانییەکانیان بەسەر بکاتەوە و ئەزموون و تاقیکردنەوەکانیان لە پێناو پێشکەوتن و ئاوەدانی وڵات بکاتە دیاری بۆ نیشتمانی خۆی. ئەو هەستە لە سەردانەکانی مامۆستادا لە شوێنە جۆربەجۆرەکان بەرچاو دەکەوێ و بەڕوانینێکی

زانستییانە بارگەی خۆی لێ دادەگرێ، بە هیوا و ئاواتی بەدیهێنانی ئاسۆیەکی ڕوون مێشکی پڕ دەکا لە زانست و ئەزموون بۆ بووژاندنەوەی وڵاتەکەی.

بەشێك لە شاعیران و نووسەرانی کورد زمان، بەرهەمەکانیان بە زمانی فارسی نووسیوە و بڵاویان کردووەتەوە و ڕاستەوخۆ خزمەتی زمانێکیان کردووە کە زمانی کوردی بە زمان ناناسن. زۆر کەس ئەم پرسیارە دەکەن کە هۆکاری ئەو کردەوە دەبێ چی بێ؟ بێ گومان سەردەمانێك نووسین بە زمانی زگماکی لە لایەن دەسەڵاتدارانەوە بە تاوان زاندراوە و سزاشیان بۆ دیاری کردووە، هەروەها وێدەچێ بێ وڵاتی وای کردبێ کە ئەو تاقمە نەتوانن خزمەت بە زمانەکەیان بکەن. ئەم هەویرە ئاوی زۆر دەبا و لە جێگا و شوێنی پێویست باسی دەکەین و پێویستی بە شیکاریی زانستییانە و ئەکادیمییانە هەیە. مامۆستا خەزنەدار، جگە لەوەی کە حەزی لە ئەدەبیاتە، لە هەمان کاتدا بە شوێن مێژوودا دەگەڕێ و لە گەشتەکانیدا بە بایەخەوە تەماشای مێژوو دەکا. کورد لە وڵاتانی دەوروبەر و دوورتریش ئاوارە و پەرەوازەبوون، لە نێویاندا ڕووناکبیر و هەڵکەوتەی گەورە و بە توانا هەڵکەوتوون. مامۆستا بەلێکدانەوەیەکی نەتەوایەتی بۆ مەسەلکە دەچێ و هۆکاری کەمتەرخەمی ئەو کەسانە شی دەکاتەوە. لە گەشتکردنیدا بۆ شاری باکۆ واتە ئازەربایجانی شوورەوی سەردانی مەزاری شاعیری پایەبەرزی ڕۆژهەڵات، ((نیزامی گەنجەوی)) دەکا کە بە نەژاد کوردە، بەڵام لەبەر ئەوەی بەرهەمەکانی بە فارسی گوتووە، فارس کردوویانە بە هی خۆیان. خەزنەدار دەنووسێ: ((نیزامی گەنجەوی شاعیری گەورەی ڕۆژهەڵات، بە نەژاد کورد و بەرهەمەکەی لاپەڕەی زێڕینیان داگیر کردووە لە مێژووی ئەدەبی فارسیدا، لەو وڵاتە زۆر بە گەورەیان داناوە، شانازی پێوە دەکەن، تەنیا لەبەر ئەوە کردوویانەتە هی خۆیان چونکە لە شاری گەنجە لە دایك بووە. (ڕەئیسە)ی دایکی نیزامی کوردە، بەڵام ئەگەر بە نووسین بیلێ زمانی دەبڕن)). "دوکتور عەبدولحوسێنی زەرین کوب" لە کتێبی (پیر گنجە در جستجوی ناکجا اباد) و "دوکتۆر بێهرۆزی سەروەتیان" لە کتێبی (ائینە غیب نظامی گنجەای)دا لە لێکدانەوەکانیاندا بەو ئاکامە گەیشتوون کە شوێنی زمانی دایك (کوردی) لە بەرهەمەکانی نیزامی دا بە تایبەت لە ((لەیلێ و مەجنوون))دا بە ڕوونی دیارن. پێویستە لێرەدا ئەو پرسیارە بکرێ، بۆ خەڵکی

کورد بە گشتی و ڕووناکبیران بە تایبەتی پرسی ئەو شاعیر و نووسەرە کوردانەی کە بە زمانی بێگانە بەرهەمەکانیان بڵاوبوونەوە و شانازییان پێوە دەکەن، خستۆتە پشت گوێ.

تەنگ و چەڵەمە و کۆسپ و قۆرت، لە ژیاندا ئاساییە و ژیانی مرۆڤەکان تێکەڵاوێکە لە خۆشی و ناخۆشی و هیچ کامیان ئەبەدی نین. هیوا و ئومێد بە دواڕۆژ پشتیوانێکی مەزنە بۆ درێژەدان بە ژیان و دەبێتە هۆی ئەوەی کە لەبەرامبەر کۆسپەکاندا چۆك دانەدەین و بە گیانێکی خۆڕاگرانە بەرەوڕووی نەهامەتییەکان بین. خەزنەدار پێی وایە ژیان ناوەستێ و گەشبینە بە دواڕۆژ و لە لاپەڕە (١١٥)ی ڕۆژگاری من، بەرگی سێیەمدا دەنووسێ: (خۆ هەموو سووچێکی ژیان تاریك نییە، تیشکی ڕووناکی هەر هەیە چونکە ژیان ماوە). مانەوەی خەزنەدار، لە دەرەوەی وڵات بیری نەتەوایەتی بەهێزتر دەکا و لە هەموو جێگا و وڵاتێك سەر هەڵدەدا و بەرپرسایەتی خۆی بۆ گەشەپێدانی نیشتمانەکەی پیشان دەدا، زیاتر لە هەموو شتێك فێربوونی زمانی بەلاوە گرنگ بووە، بۆ ئەوەی خزمەتی زمانی کوردی پێ بکا.

١٣- مارف خەزنەدار لە بەشی کوردناسی ئەکادیمیای زانستی سان پیترسبۆرگدا:

١٩٥٩/٣/١ لە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی دادەمەزرێ و خەزنەدار دەبێتە قوتابی ئەو بەشە، واتە بەشی کوردناسی لە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسیی ئەکادیمییەی زانستی لە سان پیترسبۆرگ و لەگەڵ کوردناسی گەورە ((یوسف ئەبگارۆفیچ ئۆربێلی)) ئاشنا دەبێ لە ئامۆژگارییەکانی کەڵك وەردەگرێ و هەموو هەوڵەکانی بۆ خوێندن و فێربوون تەرخان دەکا و بیری ڕووناکبیری و زمانەوانی ڕۆژ بە ڕۆژ گەشە دەکا و وەك شارەزا لە بواری زمان و ئەدەبی کوردیدا دەبێ بە وانەبێژ لە دەورانی خوێندنی زانکۆدا، بە پوخت و پاراوی ئەو ئەرکە بەڕێوە دەبا. لە لاپەڕە (١٣٧)ی ڕۆژگاری من، بەرگی سێیەمدا دەنووسێ: ((بەشی کورد لە ئامۆژگا پێویستییەکی زۆری بە شارەزای زمان و ئەدەبی کوردی هەبوو، بە تایبەتی کرمانجی خواروو، لەبەر ئەوە کۆرسێك لە بەشەکە کرایەوە بۆ زمان و ئەدەب

هەفتـەی دوو سـەعات زمـانی کـوردی و دوو سـەعات ئـەدەبی کـوردی، دیـالێکتی کرمانجی خوارووم دەوتەوە)).

مامۆستا، بەو کارەی لێهاتوویی خۆی دەرخست و توانی ئاواتی کوردناسـێکی وەکو((ئەلێکساندر ژابا)) بهێنێتە دی. ((ئەلێکساندر ژابا، لە ناوەڕاستی سـەدەی نـۆزدەم قونسـوڵی ئیمپراتۆریـەتی ڕووسـیا بـوو لـە ئـەرزەڕووم. دەسـتنووس و سەرچاوەی کۆ دەکردەوە لـە بـارەی کـوردەوە و دەینـاردە ئـەکادیمیای زانسـتی سان پیترسـبۆرگ. خۆزگـەی ئـەوەی دەکـرد ڕۆژێ لـە ڕۆژان ئـەم کەرەسـتانە بـۆ دۆزینــەوەی ڕاسـتی بـەکار بهێنـرێن و دەنگـی مامۆسـتای کـورد لـە ژوورەکـانی ئەکادیمییە بەرز بێتەوە و بە زمانی کوردی وانەی زمانی کـوردی بڵێتـەوە، لاپـەڕە (١٣٧–١٣٨)ی ڕۆژگاری من، بەرگی سێیەم)).

١٤- مارف خەزنەدار لە نێوان حەز و مەیلی تـاکە کەسی و دابی گشتیدا :

دوکتور خەزنەدار، ئاشـقی جـوانی بـووە و خواردنەوەشـی پـێ خـۆش بـووە، حەزی زۆر لە دانس و گـۆرانی و ئاهـەنگگێڕان بـووە و کیژۆڵـەی جـوان سـەرنجیان ڕاکێشاوە، ئەویش لەبەر جوانی بـووە نـە بـۆ خۆشـگوزەرانی. لـە لاپـەڕە (١٤١)ی ڕۆژگاری من، بەرگی سێیەمدا دەنووسێ: ((هەمووومان دانسمان دەکرد، گۆرانیمان دەگوت، گوێمان لە مۆسـیقا گـرت، لـە هەمووشـیان بـەختیارتر مـن بـووم چـونکە ئاهەنگەکە بۆ من کرابوو، سۆزم بەرامبـەر بـە هـەموویان هـەبوو، بـەڵام دانسـەکانم لەگەڵ لووبا (لووبۆڤ "لووبـا" کیژۆڵەیـەکی بەشـداربووی ئاهەنگەکـە بـووە) تـام و چێژێکی تایبەتی هەبوو خۆشمان نەمان دەزانی لەبەر چی بوو)).

١٥- هەڵوێستی مارف خەزنەدار لە بەرامبەر ستالین:

کورد بە درێژایی مێژوو، لە هەموو بارێکەوە چەوسـێنراوەتەوە، زۆر جـاریش بە قسە و بەڵێنی خۆش هەڵیان خەڵەتاندوون. بـە داخـەوە تەجروبـەیان لـە مێـژوو وەرنەگرتووە و هەڵەکانیان دووپات کردووەتەوە. ئەوەش دەگەڕێتـەوە سـەر وەك یەك نەچوونی هەڵوێستی کورد لە بەرامبەر نەیارەکانیدا. هەروەها لەبیرکردنی ئەو هەموو ڕووداوە تاڵانەی بەسەر گەلەکەماندا هاتووە. دوکتۆر خەزنـەدار، تاوانبـاری

کورد لەهەر پلە و پایەیێکدا بێ دەستنیشان دەکا، ڕووداوەکە وەك خۆی دەگێڕێتەوە. هەست و خۆشەویستی کورد و کوردستان هانی دەدا بە گژ گەورەترین دەسەڵاتداری وەك ستالیندا بچێتەوە و بە تاوانبار ناوی بەرێ. هەشتا و یەك ساڵ لەمەوبەر لە وڵاتی ڕووسیا خوێندن بە زمانی کوردی وەك مافێکی ئینسانی چاوی لێ کراوە، کتێبی کوردی چاپ کراوە و قوتابخانەیان بۆ داناون. کتێب، بە تایبەتی کتێبی کوردی لە لای مامۆستا زۆر خۆشەویست بووە، بایەخی پێداوە. هەروەها گەڕان بە شوێن نامەخانەکانیشدا بۆ دۆزینەوەی سەرچاوە و بەڵگەنامەی کوردی ئەوپەڕی هەوڵی خۆی داوە. لە ڕووسیا، ئەرمەنستان، ئازەربایجان و تورکمانستان کتێب بۆ منداڵانی کورد چاپ دەکرێ، بەڵام دوای ماوەیەك دەسەڵات لەو کردەوە پاشگەز دەبێتەوە و دەیەوێ ئەوە لەبیر خەڵك بەرێتەوە کە ((ڕۆژێ لە ڕۆژان کتێبی قوتابخانە بە زمانی کوردی و ئەلف و بێی لاتینی لە باکۆ و عەشقاباد چاپ کراون)). مامۆستا باسی شۆڕشی ئۆکتۆبەر دەکا و لە لاپەرە (١٥١)ی ڕۆژگاری من بەرگی سێیەمدا دەنووسێ: ((لە ڕۆژگاری جێگیربوونی دەسەڵاتی شۆڕشی ئۆکتۆبەر بە تایبەتی لە خاك و هەرێمەکانی دەرەوەی رووسیا لە قەفقاس و ئاسیای ناوەڕاست (١٩٣١) مافی خوێندەواری و خوێندن بە زمانی دایك درایە نەتەوەی کوردی ئەوێ، لە یەریڤانی ئەرمەنستان و باکۆی ئازەربایجان، عەشقابادی تورکمانستان چاپخانەکان کتێبیان بۆ قوتابخانە کوردییەکان چاپ دەکرد تا ساڵی ١٩٣٨. لەو ساڵەی پێش جەنگی گێتییەدا ستالینی تاوانبار کەوتە گیانی نەتەوەی کورد، لە ئازربایجان و تورکمانستان و ئەرمەنستانیش شوێنەواری کوردی نەهێشت، هەندێکی ئاوارە کرد، هی تری بە تیرۆر و ئازارەوە کوشت)). لە درێژەی باسەکەدا دەنووسێ: ((بۆ هێنانەدی ئەم ئامانجە چەپەڵە دەستی کرد بە جینۆساید لە دژی هەموو کوردێکی ئەو وڵاتە، تەنیا ئەو بەشەی ئەرمەنستان نەبێ)). تاوانبارکردن و لە قاودانی جینۆساید دژی کوردانی وڵاتی ڕووسیا، بە دەستی دەسەڵاتدارانی ئەو سەردەمە، ڕەنگە خەزنەدار، یەکەم کەس نەبێ کە ئەو مەسەلەی بە نووسراو هێنابێتە گۆڕێ. (ڕۆژگاری من) یەکێکە لەو بیرەوەرییانەی کە بە بابەتی جۆربەجۆری وەك، مێژوو، ئەدەب، ئایین، نەتەوە، زمان و زمانناسی، کەلتوور و زۆرشتی تر دەوڵەمەند کراوە و دەکرێ وەك ئەزموونێکی چاك چاوی لێ بکرێ.

١٦- مارف خەزنەدار و ڕۆژنامەی کوردستان:

دۆزینەوەی ژمارەیەکی ڕۆژنامەی (کوردستان) بۆ مامۆستا خەزنەدار و تاقمێك لە خوێندەوارانی کورد گرێ کوێرەیەك بووە لە ژیانی ڕۆژنامەگەریی کوردیدا. خەزنەدار، دوای هەوڵ و تەقەلایەکی زۆر و هەڵسووڕان بەم لا و ئەو لادا لە لاپەڕە (١٥٥)ی ڕۆژگاری من بەرگی سێیەمدا دەنووسێ: ((لە پاییزێکی ڕەنگا و ڕەنگی رووسدا نامەخانەی بەشی تورکی- مەغۆلیان بەسەر کردبۆوە، سەرلەنوێ کارتیان بۆ ڕۆژنامە و کۆوارەکان دانابوو، هەموو چاپەمەنییەکیان پەڕە پەڕە هەڵگێڕ و وەرگێڕ کردبوو، لە ناو ڕۆژنامەیەکی قەوارە گەورەی بەرگکراوی تورکی عوسمانی، ژمارەی یەکەمی ڕۆژنامەی (کوردستان) یان دۆزیبۆوە. هەر لە هەمان لاپەڕەدا دەنووسێ ((ئەم ژمارەیە لە ڕۆژی ٢٣ی نیسانی ١٨٩٨ لە قاهیرە دەرچووە، لە پاش دوو ساڵی تر لە بەغدا ئەم مێژووەم بە خەڵکی گەیاند و پێشنیازم کرد ئەم ڕۆژە ناو بنرێ (جەژنی ڕۆژنامەگەریی کورد). پێشنیازێکی ئەوتۆ لە ساڵی ١٩٤٠-١٩٤٨ ئەو کاتەی دوکتۆر خەزنەدار لە ڕووسیا بووە، دەگەڕێتەوە بۆ نیشتمانپەروەریی مامۆستا و جێگای شانازیی نەتەوەی کوردە کە دایکی نیشتمان ڕۆڵەیەکی وا بە ئەمەکی پەروەردە کردووە.

هەموو نەتەوەیەك بۆ پێناسەی نەتەوایەتیی خۆی مێژوو دەکاتە بەڵگە و خۆی پێ رادەنێ. بەڵام بەداخەوە کورد لەبەرئەوەی بۆ خۆی لە دەستی نەهاتووە مێژووی خۆی بنووسێتەوە، هەمیشە لە هەوڵی ئەوەدا بووە ئەو سەرچاوە مێژووییانە بدۆزێتەوە کە باسی نەتەوەی کوردیان تۆمار کردووە. دوکتۆر خەزنەدار. لەبەرئەوەی عەوداڵی مێژووی نەتەوەکەی بووە، لە ژیانی ڕووناکبیریی خۆیدا، بە تایبەت ئەو ماوەی کە لە ڕووسیا ژیاوە، چۆتە هەموو ئەو نامەخانە و شوێنە مێژووییانەی کە بەڵگەنامەکانیان لێ پارێزراوە. وەك ئەرك بە شوێن ئەو سەرچاوانەدا گەڕاوە کە لە بارەی کورد و کوردستان شتیان نووسیوە، کەلێن و قوژبن نەماوە سەری پێدا نەکا، لە هەر جێگایەك دەستنووس یا کتێبێکی دەست کەوتبێ کە باسی کورد و کوردستانی تێدا نووسرابێ وەکو بەڵگەمە. لە یەریڤان چاوی بە نوسخەیێکی ئینجیل دەکەوێ. ئینجیل باسی بەسەرهاتی عیسا پێغەمبەر دەکا. دەڵێن پێنج وانە لەم دەسنووسە لە هەموو گێتیدایە ئەوەی ئێرە و ئەوانی

تـر لـە لەنـدەن و فاتیکـان و پـاریس و میشـیگان پـارێزراون. لـە لاپـەڕە ١٨٨ی ڕۆژگاری من، بەرگی سێیەمدا دەنووسێ: ((وەکو لەم دەسنووسە دەردەکەوێ ئەم تۆمارە بەشێك لە بەسەرهاتی مێژووی نەتەوەی کورد دەگێڕێتەوە)).

١٧- کەلتوور و نەریتی کوردەواری لە کتێبی ڕۆژگاری من دا :

کتێبـی ڕۆژگـاری مـن، وەك هەمبانـە بۆرینـە وایـە، هـەموو شـتێکی تێدایـە. مامۆستا خەزنەدار جگە لە مێژوو و ئەدەب و زانست، خولیای ژیانی عەشـیرەتی و کوێسـتان و هـەوار و هۆبـە و داب و نـەریت، میـوان و میوانـداریی گونـد و کـۆچ و کۆچبەران بووە و بـە چـاوێکی کوردانـە و زانسـتییانەوە خوێنـەر بـە دوای خۆیـدا ڕادەکێشێ و ژیانی کوێستانچییان بە زمانێکی پوخت و پاراو و ئەدەبیانە ئەوەندە بـەتام و چـێژ دەگێڕێتـەوە، مـرۆڤ لەگـەڵ خـۆی دەباتـە نێـو سروشـت و دیمەنـە جوانەکانی. لە لاپەڕە (٣٠٣)ی ڕۆژگاری من، بەرگی سێیەمدا ، بە یادی کوردستان لە سانت پیترسبۆرگ دەچێتە هەوار و دەنووسێ: ((خەڵکی لە خـەو هەڵسـتابوون، ژنان مەشکەیان دەژەند، لـە نزیـك ڕەشماڵەکـەی ئێمـەوە خانەخوێیـەکمان مـەڕی سەربڕیبوو، کەوڵی دەکرد، لـەو لاوە کـەیبانوو تـەنووری دادەخسـت، یـەکێکی تـر سفرەی نانی بەیانی لە ناو رەشماڵدا دەڕازانـدەوە، زۆر ئاسـاییە نـەریتی ڕووسـی ئەورووپایی لە ناو ڕەشماڵی کـوردی ئەلەگـەز ببینـرێ، مـام قەشـەنگ بـەدەم پێـك هەڵدانەوە دەیگوت: میوان گەورەیە، هەواری ئەلەگـەز خۆشـە، ئـەرزمان سـەوزە، ئاسمانمان شینە، شەرابمان پیاو سەرخۆش ناکا، سێومان بـۆ نیشـتمان بنێـرن)). لەوێوە دەچنە هەوارێکی تر و دەنووسێ: ((لـە پـاش بڕینـی شـەش کیلۆمـەتر بـە سواری و بە پـێ، گەیشـتینە هەوارگـەی (کـۆخ) ئەمـە زۆزانـی گونـدی (تـالیش)ە. شەبابێ تەمۆ بە پیر میوانانەوە هات، دەیگوت: ئەوە چەند ڕۆژ بـوو لەسـەر ئـاو و ئاگر بووم، تا دوێنێ ترسی ئەوەم هەبوو ئێـوەی بـەڕێز گـەورەمان نەکـەن، بـەڵام دوێنێ یەکێك ئێوەی لـە زۆزانـان دیبـوو، مـژدەی داینـێ. شـەباب هەشـت منـداڵی هەیە، شەشـیان لـە قوتابخانـەن، گەورەکـەیان پـۆلی دەیەمـە، دووانیـان منـداڵن و نەگەیشتوونە تەمەنی قوتابخانە. خێزانی شەباب نـاوی تـەورێزا عومـەر بـوو، سـێ

جار میدالیەی (دایکی قارەمان) ی وەرگرتبوو. ئـەو نیشـان وەرگرتنـە پێشکێشـی ئەو ژنانە دەکرێن منداڵیان زۆر بێ)).

١٨- مارف خەزنەدار و عەرەبی شەمۆ:

((عەرەبی شەمۆ))، لـە دنیـای رووناکبیریـدا وەك چـیرۆکنووس و رۆمـاننووس ناسراوە. هـەروەها وەك هـەموو نووسـەرێك بەسـەرهاتی تایبـەت بـە خـۆی هەیـە، زۆربەیان ژیان و بەسەرهاتی خۆیان نووسیوەتەوە و تاڕادەیەك خەڵکیان لێ ئاگادار کردووە. عەرەبی شەمۆ بـۆ زۆربـەی نووسـەران و رووناکبیران نـاوێکی ئاشـنایە و خزمـەتی ئـەو کەسـایەتییە لـە مێـژوودا لـە کـەس شـاراوە نییـە و نووسـراو و بەرهەمـەکانی لاپەڕەیـەکی زێڕینیـان لـە مێـژوودا تۆمـار کـردووە و وەك سەرچاوەیەکی مێژوویی و جێگای متمانـە کـەڵکیان لێ وەردەگـیرێ. بـۆ ناسـاندنی ژیان و بەسەرهاتی ئەو زاتە ناودارە، لە زمان مامۆسـتا خەزنـەدارەوە بەسـەرهاتی ژیانی عەرەبی شەمۆتان بۆ دەگێڕینەوە. مامۆستا لە لاپەڕە (٣٣)ی ڕۆژگـاری مـن بەرگی سێیەمدا دەنووسـێ: عـەرەبی شـەمۆ لـە بنەماڵەیـەکی شـێخی ئێزیدییانـە، باوکی ناوی شێخ شەمۆ بوو، واتە شەمسەددین، ناوی باپیری شێخ شـامیلە، نـاوی تەواوی بە ڕووسی (ئـەرەب شـەمۆیێڤیچ شـامیلۆڤ)ە. یەکـەم چیرۆکنووسـی کـورد بووە لەوناوە، خوێندەوارێکی چـاك بـووە، لـە سـاڵی ١٩٣٣ لـە سـان پیترسـبۆرگ بووە بە قوتابی خوێندنی بەرز. لەو کاتەدا "مار" و "ئوربێلی" لە زانـا دیارەکـانی ئـەو ئەکادیمییـە بـوون. پێوەنـدی لەگەڵیانـدا بـاش بـوو. لـە سـاڵی ١٩٣٧ نامـەی خوێندنی بەرزی لە تەواوبووندا بوو کە تیۆری داپلۆسێنەری ستالینی فاشیست لـە دژی کورد دەستی پێکرد و عەرەبی شەمۆشی گرتەوە. بۆ ماوەی بیست ساڵ ون بوو. لە ساڵی ١٩٥٧ لە سیبیریا سەری دەرهێنا و هێشتا زیندوو بوو، لـێم پرسـی: ئەوە راستە هۆی ئاوارەکردنت بە ناوی ئەوەوە بوو گوایە ڕۆمـانی (شـڤانی کـورد) لە سوریا کوردەکان چاپیان کردووەتەوە. ئەمە بەڵگەی ئەوەیە کە عەرەبی شەمۆ پەیوەندی بە بورجـوازیی دەرەوەی ئـەمپریالیزمی ئـەوروپاوە هەیـە، لەبـەر ئـەوە تاوانبارە گوتی: بەڵێ ئەمە ڕاستە، بـەڵام مەسـەلە لـەناوبردنی هـەموو کـورد بـوو، دەبـوو شـتێکیش بـۆ مـن بکـەن. لـە سـاڵی ١٩٣٧ پیـاوکوژانی سـتالین عـەرەبی

شەمۆیان گرتبوو، لە ناو شەمەندەفەرێكیان نابوو، پێنج شەو و پێنج ڕۆژ بەڕێوە بوو، ئینجا خستوویانەتە ناو هەلیكۆپتەرێك و چاویان بەستووە، لە جێگەیەكی زۆر سارد هێناویانەتە خوارەوە، جل و بەرگی تەواوی نەبووە، خۆی لەم زەحمەتییە بپارێزێ، سێ شەو و سێ ڕۆژ بەبێ نان و ئاو لە ناو بەفر و سەهۆڵبەنداندا سووڕاوەتەوە، نەیزانیوە لە كوێیە، ئینجا كابراییێكی ڕووسیی پیر تووشی هاتووە و بردوویەتییەوە مالّی خۆی، لە ترسی تیرۆری ستالین هەوالّی گەیاندووەتە كاربەدەستان. ئەوان بەڕیشی پیرەمێرد پێكەنیون و ئەوەیان بۆ ئاشكرا كردووە. ئاگاداری هەڵسوكەوتی عەرەبی شەمۆ بوون لەو كاتەوە لە هەلیكۆپتەر هێنابوویانە خوارەوە بەجێیان هێشتبوو، ئیتر پیرەمێردیان كردبووە لێپرسراو لە عەرەبی شەمۆ و مووچەیەكی كەمیان بۆ ئەو مالّە بڕیبۆوە.

عەرەبی شەمۆ دەیگوت: ئێستا و ئەوساش نەمزانی من لە كوێ بووم، ئەوەندەم دەزانی لە سیبیریام، پێشان وامدەزانی بەندیخانەی لێیە و نەمدەزانی ئەو گوندەی تێیدا دەژیم، نابێ لێی بێمە دەرەوە.

تا كۆتایی جەنگی دووەمی گێتی عەرەب لەو مالّە بووە، كچێكی ڕووسیی ئەو مالّەی هێنا. سێ كچی لە سیبیریا لەو ژنە ڕووسە بوو: (ڤیرا ١٩٤٦)، ئاسێ (١٩٥٣)و زینێ (١٩٥٦). لە سالّی ١٩٥٧ لەو ماوەیەی كە كاروبار بەدەست خرۆشۆڤەوە بوو و ڕەخنەی لە ستالین دەگرت بۆ ئەوەی جێی پێی خۆی خۆش بكا، عەرەبی شەمۆ ئازاد كرا و خۆی و مالّ و منداڵی گەڕانەوە یەریڤان. لە پاش بیست سالّ ناو گومبوون، ناوی عەرەبی شەمۆ وەكو چیرۆكنووس و ڕۆماننووس هاتەوە سەر كتێبی چاپكراو و ڕۆژنامەكان، تاوانی چی بوو؟ هیچ: تەنیا ئەوە بوو كورد بوو!)).

نەتەوەبوون شتێك نییە بە هاسانی لە مێژوودا پاك بێتەوە. ڕەنگە بۆ ماوەیەكی كورت پشت گوێیان بخرێ، بەلاّم ئالّوگۆڕی زەمان و سەرهەلّدانی بیروڕای نوێ و هێنانە گۆڕی مافی چارەنووسی نەتەوە جیاوازەكان بۆتە هۆی ئەوەی كە زلهێزەكان بەخۆیان بچنەوە و چیتر نەتەوە بن دەستەكان نەچەوسێننەوە. نەتەوایەتی وەك داری ریشاژۆ دەچێ ئەگەر هێندێك لە ریشەكانی ببڕن یان وشكی كەن لە جێگایەكی تر سەر هەلّدەداتەوە و پەل دادەكوتێتەوە.

سەدەی بیست بۆ نەتەوەی کورد پڕ بوو لە نەهامەتی بۆ چەوساندنەوە و تواندنەوە و لەناوبردنی بە پێی پیلانی داڕێژراو گەیشتە لووتکە، بەڵام لەبەر ڕەوا نەبوونی هەموو ئەو پیلانە چەپەڵانە بوونە بڵقی سەر ئاو و پووچەڵ کرانەوە. هەر دەبێ بە نەدار و ڕێبوارانی ڕێگای ئازادی و خەمخۆرانی ڕاستەقینە بە پشتیوانی و پشت گەرمی جەماوەر توانییان داگیرکەران ملکەچی ئاواتە نەتەوایەتییەکان بکەن و بەدنیای بسەلمێنێ کە ئەو سەردەمە نەماوە کە کورد بە تاوانی کوردبوون تاوانبار بکرێ.

١٩- بۆچوونی مارف خەزنەدار لەسەر ئەدەبی فۆلکلۆر و ئەدەبی بەرزی خوێندەواران:

هەر چەند ئێمە قەرزاری ئەدەبی فۆلکلۆرین، بەڵام دەبێ هەوڵ بدەین هەرچی زیاتر ئەدەبی نووسراو گەشە پێ بدەین و پلەی زانیاری نەتەوەکەمان بەرینە سەر. گۆرانی هەلومەرج دەبێ لە ئەدەبیات و شیعر و چیرۆکیشدا خۆی نیشان بدا. مامۆستا خەزنەدار، لە لاپەڕە (٣٣٨)ی ڕۆژگاری من. لە بەرگی سێیەمدا دەنووسێ: ((لەوەتەی چووبوومە ئەو وڵاتە پرسێکی گەورە لە ناو مێشکمدا دروست بوو، ئەویش ئەوە بوو: تا کەی ئەدەبی بەرزی خوێندەواران سەرشۆڕ و ملکەچی ئەدەبی میللی نەنووسراو (فۆلکلۆر) بێ لەم وڵاتەدا؟ ئێمە لەسەر ئەوە یەك دەنگ بووین کە دوو ئەدەب هەیە، نووسراو نەنووسراو. هەرچەندە پێوەندییێکی بەهێز لە نێوانیاندا هەیە، بەڵام هێندێ ئەو پێوەندییە دەبێ لە یەکتری جیا بکرێنەوە. ئێمە هەموومان لەسەر ئەو باوەڕە بووین لەبەر ئەوەی کوردی ئەو ناوچەیە لە پێش شۆڕشی ئۆکتۆبەر نەخوێندەوار بوون، کە خوێندەواری پەیدا بوو، ئەدەبەکەیان شەقڵی ئەدەبی نەخوێندەواری وەرگرت، واتە ئەدەبی میللیی نەنووسراو. لەبەر ئەوە بوو بە ژمارە نووسەر و شاعیر زۆر بوون. چیرۆك شێوەی حیکایەتی هەبوو. شیعر شێوەی بەیت و بالۆرەی میللی وەرگرتبوو. کەچی شاعیر و نووسەری وەك ((قاچاغی مراد)) و ((شێکۆیی حەسەن)) و ((عەرەبی شەمۆ)) و ((عەلی عەبدولڕەحمان)) کەم بوون. ئەمانە بەلای منەوە ئەدەبی کوردییان لە چوارچێوەی ئەدەبی نەنووسراو هێنایە

دەرەوەی، بەتایبەتی کاری پەخشانی واتە چیرۆك و ڕۆمان. هەر لەبەرئەوەش بوو ئەم بەرهەمانە ڕووی ئەوەیان هەبوو وەربگێڕدرێنە سەر زمانی ڕووسی و وەکو ئەدەبێکی نووسراوی بەرز خۆیان پێشان بدەن".

جیاوازی بیروڕای نێوان بارزانی و قازی محەمەد، هەرچەند تاکو ئێستا بەشێوەی زانستییانە لێکۆڵینەوەی لەسەر نەکراوە، بەڵام کەسایەتی و نووسەرانی لاوەکی و ناوخۆ بەکورتی ئاماژە بەو جیاوازییانە دەکەن بەبێ ئەوەی هۆکارەکان دیاری بکەن. بەباوەڕی من ئەوە مەسەلەیەکی مێژوویی و نەتەوایەتییە و پێویستە بەوردی هەڵوێستەی لەسەر بکرێ و وەك ئەرکێکی نەتەوایەتیی داهاتوو ڕوون بکرێتەوە. هیچ دوور نییە بارزانی و قازی محەمەد، بیر و بۆچوونی جیاوازیان بووبێ، ئەوە شتێکی سروشتییە. بەڵام گرنگ ئەوەیە ئەو جیاوازی بیروڕایە ڕوون بێتەوە. هیوادارم کەسانی شارەزا و خەمخۆری نەتەوەی کورد هەنگاو هەڵگرن و ئەو بۆشاییە لە مێژوو پڕبکەنەوە و بێلایەنانە ڕووداوەکە وەك خۆی بگێڕنەوە. مێژوو ئەوەیە کە ڕووی داوە و چەواشەکاری و دەست تێوەردانی دەبێتە هۆی سەرلێشێوان و دووپاتبوونەوەی هەڵەکان. دوکتۆر خەزنەدار، یەکێکە لەو نووسەرانەی بەکورتی و ناڕاستەو خۆ لەدەرەوەی وڵات باسی ئەو ئێرانییانە دەکات لە باکۆ نیشتەجێ بوون. لەلاپەڕە (١٣)ی ڕۆژگاری من، بەرگی چوارەمدا دەنووسێ:" قازی محەمەد کە ئەوانیش لە باکۆ پەنابەری سیاسی بوون، بەربەرەکانێیان دەکردن و باگیرۆڤیان هان دەدا زیاتر ئازاری بارزانییەکان بدا".

بایەخی خوێندن و دەوری ڕۆشنبیریی لە هیچ کەس شاراوە نییە، یەکێك لە هۆکارەکانی دواکەوتوویی نەتەوەی کورد، نەخوێندەواری بووە. ئەو بۆشاییە تاڕادەیەك لە سەدەی بیست و یەکدا پڕ بووەتەوە کورد خەریکە دەکەوێتە ناو مێژوو، بۆ، لەبەر ئەوەی ڕووناکبیری کورد سەردەمی خەباتی چەکداری تێپەڕاندووە و دەیهەوێ بەچەکی قەڵەم ڕووناکبیری دەرەکی تێگەیەنێ کە کورد لەباری ڕۆشنبیرییەوە لەو گەلانەی کە سەربەست بوون کەمتر نییە.. بەڵێ خوێندن و ڕۆشنبیری زامنی ڕزگاری هەموو نەتەوەیەکە. مامۆستا خەزنەدار، یەکێکە لەو ڕۆشنبیرانەی کە باوەڕی بەخەباتی ڕۆشنبیری هەبووە و بەرهەمەکانی باشترین بەڵگەن و مێژوو تۆماری کردوون.

٢٠- هەستی مارف خەزنەدار بۆ کۆچی دوایی ((گۆران))ی شاعیر:

لەدەستدانی خۆشەویست، مرۆڤ زۆر نارەحەت دەکا، خۆشەویستی وا هەیە بەقەدەر دەریاچەیێك خەم و پەژارە لەدوای خۆیان بەجێ دێڵن، لەبەرئەوەی بەدەگمەن جێگایان پڕ دەبێتەوە. نەمان و مردن بۆ هەموو بوونەوەرێك دیاری کراوە، ڕۆژێك لە ڕۆژان هاتۆتە سەر ئەو گردە زەوییە و ڕۆژێکیش دەبێ بڕوا. بەڵێ مردن ناخۆشە، جەرگ بڕە و بۆشاییەکەی زۆر درەنگ لەبیر دەچێتەوە، بەتایبەت بۆ هێزێك هەڵکەوتەیی وەك مێژوونووس و لێکۆڵەر و شاعیر و ئەدیب. خەزنەدار، بەکۆچی دوایی شاعیری ناودار، (گۆران)ی مەزن، شاعیر و داهێنەر و خاوەن شێواز، دڵ و دەروونی ئاگر دەگرێ و مێشکی دەتەزێ بیرەوەرییەکانی ڕابردووی بۆ زیندوو دەبێتەوە. بەنووسینی چەند دێڕێك خۆشەویستی و ئەمەکناسیی خۆی سەبارەت بەگۆرانی شاعیر دەردەبڕێ. لەلاپەڕە (٨٦)ی ڕۆژگاری من. بەرگی چوارەمدا دەنووسێ: "پەیامی مردنی گۆران لە نیشتیماندا هەواڵێکی جگەربڕ بوو بۆ من و وڵات. ماتەم دایگرتم، دیمەنی بیرەوەرییەکانم یەك لە دوای یەك بەخەیاڵمدا تێدەپەڕین. ئەو شاعیرە ناسکە لە ژیانیدا ئازاری چەشت، لە هێزی تاریکی و دواکەوتوویی، لە خەڵکی نەفام ، لە پیاوی کەمبین".

مامۆستا خەزنەدار دەڵێ مەرگی زۆر گران بوو لەلام، لەکاتێکدا لەگەڵ بیرەوەرییەکانی گۆراندابووم، دەبوو بۆ سبەی خۆم بۆ باسێکی زانستی بە بەشداریی نزیکەی سەد و پەنجا کەس لە مامۆستایان و قوتابیانی ڕۆژهەڵاتناسی شاری سانت پترسبۆرگ ئامادە بکەم. لەلاپەڕە (٨٥) ی ڕۆژگاری من. بەرگی چوارەمدا دەنووسێ: "ئەو شەوە تەنیا لەگەڵ بیرەوەرییەکانی گۆراندابووم. بۆ سبەینێ دەبوو باسێکی زانستی لە کۆنگرەی دووەمی عەرەبناسی لە هەموو وڵات لە سانت پترسبۆرگ بەناوی "سەرچاوەی عەرەبی لەسەر کورد" پێشکەش بکەم". خەزنەدار لەو وتارەدا باسی کۆچی دوایی گۆران ڕادەگەیەنێ و کەسایەتی هەڵکەوتەیی مامۆستا گۆرانیان بۆ ڕوون دەکاتەوە.

٢١- مارف خەزنەدار و پێوەری خۆشەویستی:

خۆشەویستی دەبێتە هۆی هیوا بەژیان و هەموو مرۆڤێك لە ژیاندا شتێکی خۆش دەوێ و هەوڵی بۆ دەدا. ژیان بەبێ هەبوونی حەز و ئاوات و ئەوین هیچ

مانایەكی نییە. بەڵام خۆشەویستترین خۆشەویستی، نیشتیمانە. خاوەنی ئەو خۆشەویستەش لەلای هەموو نیشتیمانپەروەرێك خۆشەویستە و خۆشەویسی تایبەتی هەیە لە دڵی دڵسۆزانی كۆمەڵگادا. مامۆستا خەزنەدار یەكێكە لەو كەسانەی كە نیشتیمانی خۆی لە هەموو شتێك لا خۆشەویستتر بووە. بە شادی و بەختەوەریی نەتەوەكەی شاد بووە. بۆ لەقاودانی زوڵم و زۆرداری چەوسێنەرانیش تا ئەو جێگایەی لەدەستی هاتبێ هەوڵی داوە و هاواری ڕەوا و بەحەقی كوردی ماف خوراوی گەیاندووەتە ڕێكخراوە خێرخوازەكان و كۆمەڵگا و وڵاتانی ئاشتیخواز و ئەركی ڕووناكبیرانەی خۆی ڕاپەڕاندووە.

گۆڕینی حكومەتەكانی دیكتاتۆری و ملهوڕی ئارەزووی سەرەكی هەموو نەتەوەیەكی زوڵم لێكراوە و بن دەستە بۆ وەدیهاتنی ئەو ئاواتە بەدووردرێژی خەباتیان كردووە و قوربانییان داوە بەڵام ، زۆرجار ئاڵوگۆڕەكان لەبەر ئەوەی بنەڕەتی نین، تەنیا دەسەڵاتەكان جێگاكانیان دەگۆڕی و بەرژەوەندییەكانی گشتی لەبەرچاو ناگیرێن. دەتوانین كۆدەتاكانی عێراق بەنموونە بێنینەوە و بێژین لەبەر بێ بنەمابوونی پرۆژەی پلانەكان بە تایبەت بۆ كورد. هەر ڕاپەڕین و شۆڕشێك بەرژەوەندیی چینی فەقیر و هەژار نەپارێزێ، سەرەنجام سەرمایەدار و بەرژەوەندیخواز دەستی بەسەر دادەگرن. شۆڕشی ڕاستەقینە ئەو شۆڕشەیە ئاڵوگۆڕ بەسەر ژیانی خەڵكدا بێنێ و نەتەوەكان بەبێ جیاوازی لێی بەهرەمەند بن و بەتەنیا تاقمێك و چینێك خۆی لێ نەكەنە خاوەن و بە ئارەزووی خۆیان مەیداناری تێدا بكەن. مامۆستا خەزنەدار، بەپێی باوەڕبوون بە فرە نەتەوەیی و ئاینی لە عێراق چاوەڕوانی ئەوەی دەكرد كە بەشوێن گۆڕینی دەسەڵاتدا دەبێ مافی مرۆڤایەتی ڕێزی لێ بگیرێ و سەربەستی و پێكەوەژیان وەك مافێكی سەرەتایی بۆ هەموو كەس و لایەنێكی پارێزراو جیاوازی نێوان ڕەش و سپی نەمێنێ. بۆیە زۆر دڵخۆش نەبووە بە كودەتاكانی عێراق و لە لاپەڕە (٨٩)ی ڕۆژگاری من. بەرگی چوارەمدا دەنووسێ: "دڵخۆش بووم بەوەی دوژمنێكی گەوجی كورد لەناوچوو، دڵتەنگ بووم بەوەی دوژمنێكی تری كورد دێتە جێی ئەو".

مامۆستا خەزنەدار، بۆ بەرژەوەندیی نەتەوەکەی هێندێك جار نەیارانی وەك دۆست چاو لێ کردووە و دەڵێ من عەبدولکەریم قاسمم خۆش نەدەویست، چونکە خراپەی بۆ کورد هەبوو. لە لاپەرە(٩٠)ی ڕۆژگاری من. بەرگی چوارەمدا دەنووسێ: (پاش زەمانی عەبدولکەریم قاسم هەڵوێستی دامودەزگای تازە دوای کۆمۆنیزم بوو، لەبەر ئەوە لەو وڵاتەدا دەست دەکرا بەجەنگی ڕاگەیاندن دژی ڕژێمی تازەی عێراق بەناوی ئەوەی کۆمۆنیست و کورد دەچەوسێنێتەوە).

ئێمە چەند خوێندەوارێکی کورد هەڵوێستی ئەو وڵاتەمان بەهەل زانی و لەم بابەتەوە برووسکەیەکمان بۆ خرۆشۆڤ ڕەوانە کرد، لە برووسکەکەدا داوای مافی کوردمان کرد لەڕژێمی تازەی عێراق. ئێمە ئەو کردەوەی خۆمانمان لەبیرچووە، چاوەنۆڕی ئەوەش نەبووین وەڵاممان بدەنەوە یا لە ڕۆژنامە بۆمانی بڵاو بکەنەوە، کەچی لە پاش چوار پێنج مانگ، لەهاویندا برووسکەیەکیان لە ڕۆژنامەی "پراڤدا" بڵاوکردەوە. لەو کاتەی ناخۆشی لە نێوان دەسەڵاتی ئەم وڵاتە و ڕژێمی تازەی عێراق تیژ بووبوو". ئێستا کاتی ئەوە هاتووە کە کورد دیپلۆماسییانە هەوڵ بدا بۆچارەسەری مەسەلەی کورد و دۆست و لایەنگر بۆخۆی بدۆزێتەوە و بۆچوون و هەڵوێستی خێرخوازانەی سیاسەتوانان لەسەر پرسی کورد، لەلایەن هەرکەس و وڵاتێکەوە بێ بیقۆزێتەوە و بەئیجابی وەری بگرێ. دۆستایەتی و دوژمنایەتی هیچ کامیان ئەبەدی نین و مرۆڤ دەبێ بەپێی بەرژەوەندیی سەردەم و کات سوود لە هەل و کات وەربگرێ.

پێشکەوتنی هەر نەتەوەیەك پێوەندیی ڕاستەوخۆی بەزانستەوە هەیە، ئەو وڵاتانەی پلەی زانستییان بەرزە کۆمەڵگایەکی بەختەوەریان هەیە. ئینسانی ڕووناکبیر و مشوورخۆر بۆ خۆشبەختیی ئینسان بە شوێن زانستدا دەگەڕێ، بۆ ئەوەی کەلتووری نەتەوەکەی گەشە پێبدا. بەشوێن زانستداگەڕان بەتایبەت ئەگەر لە پێناوی خزمەتی نەتەوەییدا بێ، کارێکی پیرۆز و بەنرخە. هەموو کەس لە بەرامبەر کۆمەڵگادا ئەرکێکی لەسەر شانە و دەبێ بەپێی توانا بەرپێوەی بەرێ. بەڵام ڕووناکبیر و خوێندەوار ئەرکەکانیان قورستر و زۆرترە، بەتایبەت زیندووکردنەوەی فەرهەنگ و پاراستنی زمانی زگماك دەکەوێتە سەرشانی ڕووناکبیر. ئەو کەسانەی کە زانست لەبەر خزمەت بە نیشتیمان هەڵدەبژێرن و

ئاستەنگەکان و گێرەوکێشەی بەزینی سنوور ساردیان ناکاتەوە و لەبەر خاتری خزمەتکردن بە وڵات پەرەوازەی وڵاتانی پێشکەوتوو دەبن بۆ ئەوەی لە ئەزموونی ئەو وڵاتانە کەڵك وەرگرن و بەدەستی پڕ بگەڕێنەوە نیشتیمان و بەکاری بێنن.

مامۆستا خەزنەدار، یەکێك بووە لەو ڕۆشنبیرانەی کە بەئامانجی خزمەتکردنی زمانی ئەدەبی کوردی هەڵبژاردووە و بەکۆڵێك ئەزموونی تازەوە گەڕاوەتەوە وڵات دوای تەواوکردنی خوێندنەکەی داوای لێ دەکەن بمێنێتەوە، بەڵام لەبەر لێپرسراویی ئەخلاقی ئەو داوایە رەت دەکاتەوە و لە لاپەڕە (١٠١)ی ڕۆژگای من، بەرگی چوارەمدا دەنووسێ: "هاتووم بۆ فێربوون، کە دەبێ لە نیشتیماندا خەرج بکرێ".

ژن لە ڕابردوودا کە پیاوسالاری حاکم بووە، ئیجازەی پێ نەدراوە جگە لە کاروباری ناو ماڵ وەك منداڵ بەخێوکردن، چێشت لێنان، جل شۆردن، خزمەتی مێوان کردن ... بێتە ناو کۆمەڵگا. دەوری ژن لەژیانی کۆمەڵگادا دەورێکی گرنگ و بەبایەخە. بەهیچ پیاوێك ئەنجام نادرێ. پاراستنی زمانی زگماك یەکێکە لەو کارە بنەڕەتییانەی کە تەنیا بە ژن دەکرێ. پێناسەی لەسەر یەك نەتەوە، یەك زمانە، ڕابگرێت پارێزەری زمانە و زمان لە فەوتان دەپارێزێ و یەکێك لە بنەماکانی نەتەوەبوون کە زمانە لەسەر شانی ژنە و شانازییێکی گەورەیە لە ژیانی ژندا، یەکێکی دیکە لە شانازییەکانی ژن پێگەیاندنی منداڵە، ئەو هەموو مرۆڤە پلە بەرزانەی کە بەشەرییەت شانازییان پێوە دەکا ئامێزی گەرمی دایك پێی گەیاندوون، لە لایەکی تریشەوە ژن لەپێگەیاندنی ئەدیب و شاعیر هاندەرێکی سەرەکی و خۆشەویستیی ژن نەبێ ئەو هەمووە ئەدەبیاتە جوانە نایەتە بەرهەم و ئەو وشە جوانانە بەمنی گەورە ناکرێت، کەوابوو دەتوانین ببێژین بۆ ئەدەب و شیعر و شاعیریش باشترین هەوێنە.

مامۆستا خەزنەدار، وەك زۆرێك لە شاعیر و ئەدیبان. جوانیی ژنی کردووە بە هەوێن و بەرهەمی ئەدەبیی خۆی پێ ڕازاندۆتەوە. لەلاپەڕە (١٠٥)ی ڕۆژگاری من. بەرگی چوارەمدا باسی مەلەوانێکی کیژ دەکا و دەنووسی: "مەلەوان گەیشتە قەراغ زەریا، کە ئاو هاتە کەمەری قیت بۆوە و بەدوو باز گەیشتە سەر لمەکە. چی جوانێك بە پەیکەرێکی باڵا بەرز، سنگ قیتی نەرم و نۆڵ، پژ خورمایی چاو کاڵ،

دڵۆپی ئاو بەسنگ و مەمکی دەهاتە خوارەوە، دەم بە پێکەنین گوتی: ئەوە لەبەر من هاتووی گوتم: نا، بۆ بینینی دولفین هاتبووم، کە تۆم لەناو ئاودا دی، ئایا بۆم دەکرێ نەمێنمەوە و چاوم بە تۆ نەکەوێ؟".

قەڵاچۆکردنی ئەرمەنی قسەوباس و بۆچوونی جۆربەجۆری بەدوادا هاتووە و زۆریشی لەسەر نووسراوە. مێژوونووسان چلۆنێتی ڕووداوەکەیان تۆمار کردووە، بەڵام هێندێك دەمارگرژی وەك ژیلتیاکۆڤ مامۆستای تورکناسی لە کۆلێجی ڕۆژهەڵاتناسی لە زانستگای سانت پترسبۆرگ بەکەیفی خۆیان و بەبێ بەڵگەی متمانە پێکردوو تاوانەکە دەخەنە سەر ئەستۆی کورد. مامۆستا خەزنەدار، جوابی ئەو بۆچوونە هەڵانە دەداتەوە و بەم جۆرە بۆ ڕووداوەکە دەچێت لە لاپەڕە (١١٥-١١٤) ی ڕۆژگاری من. بەرگی چوارەمدا دەنووسێ: "کورد خزمەتی سوڵتانی عوسمانی نەکردووە لەم مەسەلەیەدا. لەپاشانا ئەگەر ڕووس برا گەورەی ئەرمەن بێ، کورد برا بچووکی نییە چونکە هیچ نەبێ بەژمارە دووسێ ئەوەندەی ئەرمەنە." ئێمە تاوانبار نین، پێویست ناکا سۆسیالیزم و مارکس و لینین و ئۆکتۆبەر بێنە ئەو مەسەلەیە چونکە پێش ئەمانەیە. ئەوەی ئەرمەنی بەقەڵاچۆکردن دا ڕووسی برا گەورە بوو، تۆ مێژوونووسی و باش دەزانی زۆرانبازی لە نێوان دوو ئیمپراتۆریەتی سەروو و (ڕووس) و خواروو (عوسمانلی) نێوی ئاینی وەرگرتبوو، گاور و موسڵمان. ڕووس بۆ چاکەی خۆیان ئەرمەنیان هاندا لە دژی عوسمانلی، بۆ ئەوەی بستێکی تر بەرەو خوار بنەوە. کوردیش ئەمڕۆ نییە موسڵمانن، تۆ دەتەوێ ئەم هەموو کوردە ببێ بەگاور و بەرهەڵستی عوسمانلی بکا و پێشوازی ڕووس بکا. ئینجا وڵاتەکەش بداتە دەست ئەرمەن. لەبەرئەوەیە شاعیری گەورەی کورد (حاجی)ی ڕۆشنبیر و سیاسی و ژیر و دانا و ستراتیج بوو کە وتوویەتی:

خاکی جزیر و بۆتان یەعنی وڵاتی کوردان

سەد حەیف و سەد مخابن دەیکەن بە ئەرمەنستان

ئێمە تاوانبار نین، تاوانبار قەیسەری ڕووس و سوڵتانی عوسمانلین، چونکە نەتەوەی بچووکیان دەچەوساندەوە، لەمەوپاشیش نامانەوێ ئەم بەیت و باڵۆرانە ببیستین".

٢٢- پلەی خوێندەواریی خەزنەدار:

مامۆستا خەزنەدار، لە وڵاتێکی پێشکەوتووی وەك ڕووسیا، لە زانکۆی سانت پترسبۆرگ بووەتە قوتابی و سەرکەوتوویی خوێندنی دوکتۆرا یا بە وتەی خۆی خوێندنی بەرز تەواو دەکا، لە مارف خەزنەدارەوە دەبێ بە دوکتۆر مارف خەزنەدار. ئیتر لە قوتابیەتی تەواو دەبێ و دەبێ بەمامۆستای زانکۆ. چاردە کەس لە زانایانی ئەنجومەنی کۆلیجی ڕۆژهەڵاتی زانستگەی سانت پترسبۆرگ لە کۆبوونەوەی نامەی بەرگری —تێزی— دوکتۆرای خەزنەداردا بەشدارییان کردووە کە بەناوترین زانا و پسپۆڕی ڕۆژهەڵاتناسی بوون. ئەم زانایانە هەریەکەی پسپۆڕی زانستێك بوون و لەلاپەڕە(٢٢٨)ی ڕۆژگاری من، بەرگی چوارەمدا دەنووسێ:"لقی وەکو ڤاسیلی ڤاسیلییڤچ سترۆڤێ (١٨٨٩–١٩٦٧) پسپۆڕی مێژووی ڕۆژهەڵاتی کۆن، نیناڤیکتۆرڤنا پێڤولێڤکایا (١٨٩٤–١٩٧٠) پسپۆڕی مێژوو و زمانزانی ڕۆژهەڵاتی کۆن، دیمیتری ئەلیکسییڤچ ئۆلەیروگێ (لە ١٩٠٣ لە دایك بووە) پسپۆڕی لێکۆڵینەوەی ئەفریقا، گریگۆری ڤاسیلییفچ پێڤیکۆڤ (لە ١٩٠٤ لە دایك بووە) پسپۆڕی لێکۆڵینەوەی وڵات و نەتەوەکانی چین ڤێرا ئەلیکساندرۆ ڤناکرا چکۆڤسکایا (١٩٨٤–١٩٧٤) پسپۆڕی عەرەبناسی، بۆکۆلۆبۆڤ پسپۆڕی ئێراناسی، کۆنۆتۆڤ پسپۆڕی تورکناس، بۆڵدیڤ پسپۆڕی ئێراناسی، ئیسحاق ناتانۆڤیچ ڤیننکۆڤ (لە ١٨٩٧ لەدایك بووە) پسپۆڕی ئێراناسی، ڤیکتۆرئیڤانۆڤیج بیلیابێڤ (لە ١٩٠٣ لە دایك بووە) پسپۆڕی عەرەبناسی، بۆریس بۆریسێڤیچ پیۆترووڤسکی (لە١٩٠٨ لەدایك بووە) پسپۆڕی ئەرکیۆلۆجی ڕوژهەڵاتی کۆن، بێڤگینیا میخایلۆڤنا پینوس (لە ١٩١٣ لە دایك بووە) پسپۆڕی ژاپۆنناسی، بەشداریکردنی ئەو هەموو زانا بەناوبانگانە ئەوەمان پێ دەڵێن کە نامەکەی خەزنەدار، زۆر بایەخی پێدراوە. بۆ ئیسپاتی ئەم بۆچوونە بیروڕای سکرتێری ئەنجومەنی زانایان وەك بەڵگە دێنینەوە. خەزنەدار، لەلاپەڕە(١١٩) ی ڕۆژگاری من. بەرگی چوارەمدا دەنووسێ:"سکرتێری ئەنجومەنی زانایان ئەوەی خستە ڕوو کە کۆمەڵێك ڕاپۆرتی زانستی لە زانایانی ڕۆژهەڵاتناسی و دەستگا زانستییەکان هاتووە، هەموویان لەسەر ئەو باوەڕەن کە نامەکە لە پلەیێکی بەرزی زانستیدایە، لەبەر ئەوە لەپاش بەرگریکردن پێویستە چاپ بکرێ. خاوەن ڕاپۆرتەکان ئەمانەن:

قـەناتی کـوردۆ، بـراگنیس، خـالفین، بەشـی ئـەدەب لـە ئامۆژگـای ڕۆژهەڵاتناسـی ئـەکادیمیای زانسـتی مۆسـکۆ ئامۆژگـای ڕۆژهەڵاتناسـی ئـەکادیمییای زانسـتی ئازەربێجان لە باکۆ". ئەنجومەنەکە کە چاردە کەس بوون بەتێکڕای دەنـگ پلـەی بـەرزی نامەکـە دەستنیشـان دەکـەن و داوا دەکـەن ئامۆژگـای ڕۆژهەڵاتناسـی ئەکادیمیەی زانستی ئەو نامەیە چاپ بکا". مامۆسـتا خەزنـەدار، هەرچـەند دوای تەواوکردنی خوێنـدنی زانکـۆ لـە ڕووسـیا دەبـێ بـە مووچـەخۆری دەوڵـەت، بـەڵام لەبەرئەوەی خۆی بەملکی کورد دەزانێ دەبێ ئەزموونەکانی لە نیشـتیمانی خۆیـدا بەکاربێنێ، دەگەڕێتەوە ولات. ئەدەبی کوردی لەسایەی هەوڵ و تێکۆشـانی زانـا و هەڵکەوتـەی وەك، ڕەفیـق حیلمـی، بـرایم ئەحمـەد، زەبیحـی، هـەژار، هـێمن، گـۆران...... پـارێزراوە و گەشـەکردنێکی بەرچـاوی بـە خۆیـەوە دیـوە. دوکتـۆر خەزنەداریش یەکێك بووە لەو ڕووناکبیرانەی بە هەستێکی نەتەوایەتی و کوردانەوە بـۆ گەشـەکردنی ئـەدەب و کـەلتووری گەلەکـەی ئـەو مەیدانـەی هەڵبـژاردووە و سەرکەوتووانە ئەرکی ڕۆشنبیریی خۆی بە ڕێوە بردووە. تێزی دوکتۆراکەی بەهێند وەردەگیرێ و ئەنجومەنی زانایانی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسـی سـانت پترسـبۆرگ بـۆ چـاپکردن وەری دەگـرن. خەزنـەدار لەلاپـەڕە (١٦٣)ی ڕۆژگـاری مـن، بـەرگی چوارەمدا دەنووسـێ: "چـونکە یەکـەمین کتێبـە بـە زمـانێکی ئـەورووپایی لەبابـەت ئەدەبی کوردییەوە".

٢٣- مارف خەزنەدار لە ڕۆژنامەی کوردستاندا:

خاڵەمینی شاعیر دەڵێ: ئەوانەی لەسەر ئەو خاکە کورکن – ئێـران و سـوورییە و عێـراق و تـورکن، کوردسـتان لـە نێـوان چـوار وڵاتـی ئێـران، سـوورییە، عێـراق، تورکییەدا بەناحەق و بـەپێی بەرژەوەنـدیی زلهێزەکـانی جیهـان، دابـەش کـراوە و مافی نەتەوەییبوونی لێ زەوت کراوە. کورد وەك هـەموو گـەلانی دیکـەی سـەر ئـەو گردە زەوییە مافی سروشتی خۆیـەتی بـۆ لـە نـاوبردنی ئـەو سنوورە دەسـتکردانە هەوڵ بـدەن و دەوڵـەتی سـەربەخۆیان هـەبێ. خەزنـەدار، لەوکاتـەوە کـە دەسـتی قەڵەمی گرتووە، ئەو هەستە لە مێشـکیدا گـوراوە، هـەم بـەکردەوە و هـەمیش بـە نووسین و بیروڕای گشتی لێ ئاگادار کردووەتەوە. ڕۆژنامـەوانی بـەلای مامۆسـتاوە

زۆر گرنگ بوو و هەمیشە هەوڵی دەدا لە وتارەکانیدا نەیارانی کورد و کوردستان دەستنیشان بکا. لە ڕۆژنامەی "کوردستان"ی کوردانی ئێران، سەربە حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران بوو، کە لە دەرەوەی وڵات دەردەچوو، چەند وتارێکی بە بایەخ و دەوڵەمەند بڵاو دەکاتەوە. لەبەر گرنگیی وتارەکان دەقی وتارەکە دەخەمە ڕوو کە لە لاپەڕە (١٧٠) ی ڕۆژگاری من بەرگی چوارەمدا نووسراوە: وتاری یەکەم بە ناوی (شار و کوردستانی عێراق) بوو (لە ژمارە١٣ی ئاغستۆس١٩٦٦) بڵاو کرایەوە لەوێ ئەوەم دەرخستبوو کە شای ئێران نەك دۆستی کورد نییە، بەڵکو دوژمنی هەرە گەورەی کوردی کردووە بە داردەست بۆ چاکەی خۆی. پێویستە جڵەوی ئەسپی کورد بە دەست خۆیەوە بێ، ئەگینا گران و قورس دەکەوێتەوە. وابوو پاش هەشت ساڵ و نیو کارەساتە جەرگبڕەکە ڕوویدا، ئەوە هەرەس و پشت شکانی شۆڕشی ئەیلولی ١٩٦١ بوو. ئەگەرچی خەڵکی ڕەمەکی و ساکار"ئاشبەتاڵ"یان پێ دەگوت، بەڵام ئاشی کورد قەت بەتاڵ نابێ، لە دوای هەموو کەوتنێك هەستانەوەیەك هەیە."

وتاری دووەم، لە ڕۆژنامەی کوردستاندا بەناوی "گەلی کورد و بزووتنەوەی نەتەوایەتی عەرەب" بوو لە (ژمارە ١٦ی ئەیلولی ١٩٦٦) بڵاو کرایەوە. نووسینێکی بیرو ڕا لە وتارەکەدا ئەوە بوو، عەرەبی عێراق بەشێکە لە نەتەوەی عەرەب و کوردی عێراقیش بەشێکە لە نەتەوەی کورد، ئەگەر عەرەب مافی ئەوەی هەبێ یەکێتی عەرەب دروست بکا، واتە هەموو دەوڵەتە عەرەبییەکان ببن بە دەوڵەتێك، لەو ڕۆژگارەدا ئەمە دروشمی هەرە دیاری سیاسییان بوو، پێویستە هەموو پارچەکانی کوردستانیش مافی ئەوەیان هەبێ یەك بگرن و ببن بەدەوڵەتێك. ئەم قسانە لەو سەردەمەدا قورس بوون، هەموو گوێیەك نەیدەتوانی وەریانبگرێت.

مامۆستا خەزنەدار، چوارچێوەی حیزبایەتی بۆ بیری نەتەوایەتی پێ تەسك بوو، پێی وابوو پێویست نییە هەرکەسێکی کە کوردایەتی دەکا دەبێ لەگەڵ ڕێکخراوێکی حیزبیدا خەبات بکا. زۆرن ئەو کەسایەتییە سیاسی و ڕووناکبیر و ڕۆژنامەوانانەی کە سەربەخۆن و لە دەرەوەی ڕێکخراوی سیاسیدا کاری سیاسی دەکەن، بەڵام زۆربەی ژیانیان لە پێناو گەشەکردنی ژیانی کۆمەڵگای کوردەواریدا بەخت کردووە و دەربەدەری و ئاوارەییان لەسەر دیوە. بەو مانایە نییە کە

حیزبایەتی کردن زەرەر لە کۆمەڵگا دەدات مەبەست ئەوەیە کە مرۆڤ لە هەر پلە و پایەکدا بێ دەتوانێ خزمەتی نەتەوەکەی بکا و ئەرکی خۆی بەچاکی بەڕێوە بەرێ. ڕێکخراوە سیاسییەکان دەوری ئیجابیی خۆیان هەیە، شتێك نییە حاشای لێ بکرێ. بەڵام، هەموو شتێك لە چوارچێوەی بەرژەوەندی حیزبەکەیاندا لێك دەدەنەوە. بەداخەوە زۆر جاری وا هەیە لە نێو حیزبەکاندا بەرژەوەندی کۆمەڵگا پشت گوێ دەخرێ، بەتایبەت ئەو کاتەی دەبنە بەڕێوەبەری حکومەت. بڕوانە لە لاپەڕە (١٧١)ی ڕۆژگاری من، بەرگی چوارەمدا دەنووسێ: "وتارێکم بەناوی "پێویستی سەرشانی خوێندکارانی کورد" نووسییەوە، لە ژمارە (١٩ی مارتی ١٩٦٧)ی ڕۆژنامەی کوردستان بڵاو کرایەوە، لە وتارەکەدا ئەوەم دەربڕیبوو کۆمەڵەی خوێندکاران لقی کورد، نابێ هیچ پارتی و ڕێکخراو و تاقمێکی سیاسی بیکەن بە هی خۆیان، چونکە کورد لە هەموو پارتێك گەورەترە، نابێ ناکۆکی نێوان ڕێکخراوانی جیاوازی کورد بێتە ناو کۆمەڵەی خوێندکارانەوە".

مامۆستا خەزنەدار، گەشت و گوزار و سەفەر و سەردانەکانیشی باری سیاسییان پێوە دیاربووە، چونکە چووبێتە هەر شارێك، بەر لە هەموو شتێك وەدوای ڕێوشوێنی کورد کەوتووە و هیچ کەلێن و قوژبنێك نەماوە سەری پێدا نەکا و سەرە داوەکان نەباتەوە سەر یەك. بۆ وێنە کاتێك دەچێتە ئازەربایجان و چاوی بەکوردەکانی ئەو وڵاتە دەکەوێ، لەگەڵیان کۆ دەبێتەوە، باسی ئەدەب و مێژووی کورد، هەروەها ئەوەی پێوەندی بەکوردەوە بێ کۆبوونەوەکانی پێ دەوڵەمەند دەکا و ڕووداوەکان دەخاتە بەر باس و لێکۆڵینەوە و جەماوەری لێ ئاگادار دەکا و هەلومەرجی کوردەکانی ناوچەکە لەباری مێژووییەوە دەگێڕێتەوە. لە لاپەڕە (٢٣٨)ی ڕۆژگاری من بەرگی چوارەمدا دەنووسێ:"ئەگەر کوردی ئازەربایجان لەسەر یەك ئایین و ئاینزا، موسڵمان و شیعە نەبوونایە لەگەڵ ئازەربایجانییان لەوانە بوو پارێزگاری زمانەکەی خۆیان بکردایە وەکو کوردی ئەرمەنستان و گورجستان و تورکمانستان."

کوردی ئازەربایجان لە ناوچەیێکی شاخاوی، ئاو و هەوا سازگار و بەپیت دەژین، بەدەگمەن بێگانەیان تێدا دەبینرێ. سنووری جوگرافی ئەم ناوچە کوردەوارییە بەم جۆرەیە: لە ڕۆژهەڵاتدا ناوچەی قەرەباغ، لە باکوور و ڕۆژئاوا

کۆماری ئەرمەنستان، لە باشووردا وڵاتی ئێران. ناوچەکە لە ڕووی جوگرافی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە . دەکرێ بەچوار بەش: کەلبەجاڕ و لاچین و زەنگەڵان. نێوەند یان شارۆچکەن بەناوی ناوچەکانەوە بەسەریەکەوە لە پەنجا گوندی گەورەو بچووك زیاتر دەگرنە بەر. ئێستا ڤلادیمێر لینین لەژیاندا بوو، لەساڵی (١٩٢٣) بەشێوەیێکی ڕەسمی ئەم ناوچە کوردییانەی کرد بە هەرێمێکی سەربەخۆی نەتەوەیی و ناونرا "قەزای کوردستان". پایتەختی شارۆچکەی لاچین بوو.

نووسین لەسەر دەورو زەمانێکدا بێ، گرنگی و بایەخی خۆی هەیە و وەك مێژوو حیسابی لەسەر دەکرێ، هەروەها بۆ بەرەی داهاتووش دەبێتە بەڵگەی زیندووبوونی ئەو زمانەی پێی دەنووسرێ. نووسین بەزمانی بێگانەش لە واقیعدا هەر خزمەتە بەزمانی کورد و دەسەڵات و دەوڵەمەندیی ئەو زمانە دەردەخا. دوکتۆر خەزنەدار، کتێبی "کورتە مێژووی ئەدەبی کوردی تازە" بە زمانی ڕووسی بڵاو دەکاتەوە و لە لاپەڕە (٢٥١)ی ڕۆژگاری من، بەرگی چوارەمدا دەنووسێ: کتێبی"کورتە مێژووی ئەدەبی کوردی تازە" بە زمانی ڕووسی لەناو کۆمەڵی ڕۆژهەڵاتناسان دەنگی دایەوە. ڕۆژنامە و کۆوارەکانی ڕووسی و کوردی و ئەرمەنی و گورجی و ئازەربایجانی لەسەریان نووسی. ئاژانسی (تاس) و (ئەرمینیا پرێس) بە ڕووسی و ئەرمەنی هەواڵی دەرچوونیان بڵاو کردەوە. ئامۆژگای خۆمان لە سان پترسبۆرگ بۆ ساڵی (١٩٤٧) پاداشتی بۆ سێ کتێب تەرخان بوو. پاداشتی یەکەم کتێبەکەی من وەری گرت".

١٣٩٢/٤/٢٤

القسم العربي

تعليمات النشر
في مجلة الأكاديمية الكردية

١- مجلة الأكاديمية الكردية، مجلة فصلية تعني نشر البحوث العلمية عن الكرد وكوردستان. يجب أن تكون البحوث المرسلة الى المجلة مستوفاة لشروط البحث العلمي وتخضع للتقييم العلمي من قبل المتخصصين. من الضروري أن يتضمن البحث دراسة مشكلة علمية محددة ويتضمن أفكارا وتحليلات جديدة ولايكون منشورا أو مقبولا للنشر في أية مجلة أخرى.

٢- لغة النشر الأساسية في المجلة هي اللغة الكردية، ولامانع من نشر بحوث علمية تخص الكرد وكوردستان باللغتين العربية أو الأنجليزية.

٣- يكتب عنوان البحث وإسم الباحث ومركز عمله، ومرتبته العلمية و وظيفته على الصفحة الأولى من البحث.

٤- من الضروري أن يلحق البحث بملخص باللغتين الأخريين، على ألا تزيد كلماته عن ١٥٠ كلمة ويوضح فيها الكاتب أهمية البحث والنتائج الأساسية التي توصل أليها.

٥- يعد البحث مقبولا للنشر ويزود الباحث بقرار هيئة التحرير بقبوله بعد تقييمه إيجابيا من قبل الخبراء والمحكمين المتخصصين.

ما ينشر في المجلة يعبر عن وجهة نظر الباحث، وليس بالضرورة تعبيرا عن وجهة نظر المجلة.

٦- تحتفظ هيئة التحرير بحقها في أن تحذف أو تعيد صياغة بعض الألفاظ والتعابير، بما يتلائم مع أسلوبها في النشر، مع مراعاة الحفاظ على الفكرة الأصلية دون المساس بها.

٧- يعتمد المنهج العلمي المعمول به في إختيار عنوان البحث ودراسته وأسلوب ترتيب المصادر والهوامش وإقتباس النصوص، وتعتذر هيئة التحرير عن نشر أية دراسة تهمل هذه الجوانب .

٨- حين يكون البحث تحقيقا لمخطوطة تتبع القواعد والمناهج العلمية المعمول بها في هذا المجال، وترفق البحث بست صفحات من المخطوطة.

٩- يرسـل البحث بثلاث نسـخ ورقية على (A٤) وعلى قرص مدمج (CD)، على أن لا يزيد عدد الصفحات الكلية للبحث عن (٢٥) صفحة بضمنها الأشـكال والجداول وقائمة المصادر. يفضل أن يكتب البحث بالحروف (١٥) Ali-A-Sahifa .

١٠- فـي حالة كون الموضـوع مترجماً، من الضروري ان يكون ذا صلة بأحد جوانب الثقافـة الكرديـة (الأدب، اللغة، التأريـخ... الخ). ومن الضرورة بمـكان أن يكون مترجماً من اللغة الأصلية مع إرفاق النص الأصلي للموضوع المترجم.

١١- تخصـص مجلـة الأكاديميـة الكرديـة عدداً مـن صفحاتها لعـرض وتقييم الكتب الصـادرة باللغة الكردية او اللغات الأخرى عن الكـرد والثقافة الكردية مع مراعاة المنهج العلمي المتبع في هذا المجال.

بحث في حرب الأسماء
" الكوردي نموذجاً "

إبراهيم محمود
مركز الأبحاث العلمية والدراسات الكوردية
جامعة دهوك

مقدمة :

قبل أكثر من أربعة عقود زمنية، كتب الشاعر العربي الفلسطيني الراحل محمود درويش، وكان شاعر المقاومة الفلسطينية، كتب قصيدة ذاع صيتها، وصارت من أثرياته الشعرية المقاوِمة، وهي (سجّلْ أنا عربي)، وعندما كان في فلسطين المحتلة، أقتطف منها هذه المقاطع:

سجّلْ
أنا عربي
ورقم بطاقتي خمسون ألفْ
وأطفالي ثمانيةٌ
وتاسعهم سيأتي بعد صيفْ
فهل تغضبْ
سجل
أنا عربي
وأعمل مع رفاق الكدح في محجرْ
وأطفالي ثمانيةٌ
أسلُّ لهم رغيف الخبزِ
والأثواب والدفترْ
من الصخرِ
سجل

أنا عربي
اسمٌ بلا لقبِ
جذوري
قبل ميلاد الزمان رستْ
وقبل تفتح الحقبِ
أنا اسمٌ بلا لقبِ
سجل
أنا عربي
ولون الشعر فحْميٌّ
ولون العين بنيٍّ
وميزاتي: على رأسي عقالٌ فوق كوفيهْ
وعنواني: أنا من قريةٍ عزْلاءَ... منسيَّهْ
شوارعها بلا أسماءْ
سجل أنا عربي
سلَبْتَ كروم أجدادي
وأرضاً كنت أفلحها
أنا وجميع أولادي
ولم تترك لنا ولكل أحفادي
سوى هذي الصخورِ... فهل ستأخذها حكومتكم كما قيلا
إذن
سجل برأس الصفحة الأولى
أنا لا أكره الناسَ
ولا أسطو على أحدٍ
ولكني إذا ما جعتُ
آكل لحم مغتصبي
حذار حذارِ من جوعي
ومن غضبي "(١)"

هذه القصيدة اعتمدها درويش حينها لمواجهة مغتصب أرضه ووطنه، وحتى اسمه، فكانت مجابهته لعدوه الاسرائيلي بالطريقة هذه، وكأنّي به كان يعرّف بنفسه خلاف تصور عدوه، كأني به كان يريد لفت نظره إلى أنه مختلف عنه وعن الآخرين، ولكن العلامة الفارقة فيه، كغيره، من عامة البشر: إنسانيته.

القصيدة التي أوردتُها في غالبيتها تقرير عن واقع حال، لسوء الأحوال، إنه سعي إلى رفع الضيم عنه، ليس هذا فحسب، إنما هي تعرية لممارسات الآخر: العدو بحق وحق ممتلكاته وأناسه وأهله وعائلته. إنه وضع تضادي تماماً: مظلومية الممثَّل في القصيدة، وظلم الآخر.

وما هو ممكن الأخذ به هنا أيضاً هو أن القصيدة هذه ما كان لها أن تبصر النور وتذاع عبر ألسنة عامة الشعب في فلسطين وخارجاً، إلا لأن سيل التعدي والإكراه للعدو قد بلغ الزبى، كما يقال، فنحن هنا في الحالة هذه إزاء دخول الشاعر وهو يتمثل شعبه بالكامل في حرب الأسماء مع عدوّه، لأن الاسم في أصل تكوُّنه تميُّز ذات.

دون الدخول في لعبة الاستطراد، أجد أنه في حال شطب مفردة واحدة فقط، وليس سواها، في المجمل، وأعني بها كلمة "عربي" وهي الدالة على الانتماء القومي، وإحلال الكوردي محلها، لمَا تغيَّر شيء، من جهة الدلالة، لا ربما وجدنا أنفسنا إزاء مفارقة مؤلمة حتى الآن، وهي أن اسرائيل كانت تعترف بالعربي باعتباره إنساناً له وجود، بغضّ النظر عن ممارساتها التعسفية ضده، وها هي الآن تعترف به داخل كيان سياسي بغضّ النظر أيضاً عن طبيعة الكيان، المهم، هو أنه كيان يعنيه لغةً وإدارة حكمة وعلماً..، لكن الوضع مختلف بأكثر من معنى بالنسبة للكوردي على الصعد كافة، حتى إذا مثَّلنا الجاري في إقليم كوردستان العراق أمامنا، بزعم أنه يمثّل حضوراً كياناً سياسياً واجتماعياً وثقافياً للكورد، إذ السؤال لا يتعلق بوجود هذا الإقليم على مستوى المكاشفة الحسية، إنما من منطلق الاعتراف المحيطي العربي الفعلي، دونما وجود ضغوط أو ضمانات دولية معينة، أي قوة ما، وهي تبقي على هذا النوع من الحضور، وذلك يشمل الموقف الفارسي والتركي، في ثالوث يعتبر الاسم الكوردي "تابو: محظّراً" يجب التحفظ عليه.

القصيدة التي تتضمن الكوردي سالفاً، تكاد تمثّل اعترافاً بواقع أليم في وسط جغرافي امبراطوري، وفي تواريخ لغات متداخلة، بدا الكوردي حالة النشاز الاسمية، وفي المضمار العربي وعبر حالة معايشة، رغم التعايش الجغرافي والاجتماعي والثقافي، لا أعتقد أن الكوردي كأسم حتى اللحظة أُعطيَ استحقاقاً بأن يتكلم وأن يكتب وأن تكون انتقالاته التي تعنيه وعلاقاته مع العالم دونما وصاية معينة تؤطره !

ربما، إزاء هذا التصدع في العلاقة وتوترها وبث الشكوك وتفعيلها هنا وهناك بصدده كان هذا البحث الذي يتعرض للاسم من زوايا مختلفة تضيئه مفهوماً وحامل علاقات!

الاسم والسلطة:

لماذا هذا الاهتمام بالاسم؟ ماالذي يوفّره لنا الاسم كقيمة اعتبارية ورضية للذات لنرتاح إليه؟ أي سلطة يتضمنها الاسم؟ وما الذي يبقيه في الواجهة وإن لم يُشَر إليه حرْفياً؟

لعل أهم ما يمكن التعرف إليه بصدد الاسم، هو أنه يقتصر على الإنسان، إذ عدا اعتباره عن أنه يحمل اسماً يميّزه عن غيره من الكائنات والجمادات، أي هو نفسه ذو اسم ثابت، كما نقول عن نبات ما بأنه عشب معين، أو شجرة، وتحديدها "شجرة لوز أو تفاح"، وتحديد الحيوان بأنه قرد أو حجل أو سمك، وحتى الجماد وما يكونه حجراً أو صخرة أو تراباً ..الخ، ويعني ذلك أنه الوحيد المميَّز عن بقية الكائنات في الكون، وهو من خلال اسمه جرى تصنيفه وتنسيبه لاحقاً إلى جماعة معينة، أو حتى طائفة معينة، وإن ذهبنا بعيداً، لكان في وسعنا التوقف عند حقيقة الأسماء التي ظهر بها آدم وهو بتوجيه رباني يتعرف إلى كل ما هو موجود في الكون من موجودات، ومن خلال محيطه طبعاً، أي باعتبارها تحمل أسماء لتكون مدرجة أمامه ويتعامل معها بأسمائها، من هنا يمكن القول بأن ما يتعلق بلغات بابل، أو "بلبلة اللغات" إنما كان ذلك مترتباً على تصور اعتباري لتصنيف البشر وتحويلهم إلى جماعات وأمم ليأتي التعارف المختلف تالياً، أي لتكون اللغات علامات تعارفها فيما بينها وتميزها أيضاً، وأن الذي ابتدأ به آدم بتوجيه ربّاني سالف، كان يشير

إلى خاصية الاسم وبأي لغة يكونها أو يعرَف بها، وليكون هذا المشهد التطويبي للكون ولتاريخ اللغات حافزاً مؤثراً في تحرّي هذا الجانب المعقد والمثير "[٢]".

وراء اكتساب الاسم اكتشاف لمكانة لا تخفى، تصل بصاحب الاسم، حيث إن كل اسم يتحرك في مضمار معين، وبسيماء معينة، ليس من جهة العلاقات الاجتماعية والثقافية فقط، وإنما كذلك من ناحية رمزه ومن يكونه من خلاله موقعاً وأكثر من ذلك أحياناً.

الاسم يمارس فرزاً وتفريقاً بين من يحمله وما لا يدخل في خانته، لحظة التشديد على أنه يخص الكائن العاقل، ومن هنا فإن "مَن" تكون أداة اعتبارية للإنسان باعتباره ناطقاً، والحيوان مستبعد عنها، حيث يُسبق بـ"ما" لغير العاقل اصطلاحاً، ومن جهة أخرى، يكون الاسم معزّزاً لموقع صاحبه حتى بين الذين يتكلمون ذات الكلمة التي يتكلم بها هو.

يعني ذلك أن الاسم ملصَق بالشخص. إنه وسمه لأنه لا يمنَح له لحظة الولادة لينادى به فحسب، وإنما ليكون مدركاً بأوصافه أو علامته الفارقة، ويسهل الوصول إليه عبر المسمى بـ" العنوان" .

يعني ذلك أن الاسم وسم، والوسم داخل في بنية الكائن العضوية، كنوع من الإشهار والتشهير، كعلامة خارجية، ورسم أيضاً لأنه يركّز عليه من خلال سلسلة أسماء تصله بنسَبه وهو نفسه جامع اسمي، وقد ينتقل إلى الوشم كتثبيت عضوي لا مهرب منه، ويتأتى هذا بالمفردتين Nom – Name في بالانكليزية في الأولى، وبالفرنسية في الحالة الثانية، مقابل الاسم بالعربية.

وهو ما يقرّبنا من الطابع القانوني أي "الناموس" أو"العرف" أحياناً، وكأن الاسم قانون الشخص الذي يقودنا إليه وعرفه الذي يعتاد عليه، ولا يستطيع التهرب منه، ومن حقه أن يكون حاملاً له، ومن خلاله يكون التعامل معه.

"Nav" الاسم الكوردي بتكوين حروفه مما يخص نظيره في الانكليزية أو الفرنسية كمثال له، "ناڤ"، كما يمكن تثبيته كتابةً، والذي يقترب مما ثبتناه أجنبيا سالفاً ويتداخل معهما تاريخياً.

لكن الجدير بالقول هنا، هو الاسم بالكوردية والذي يمدُّنا بمعرفة نافذة لها دلالتها في هذا السياق، وهو يعني في الوقت ذاته "صاحب شهرة، أو ذيوع الصيت"،

وهذا الجمع داخل الكلمة الواحدة بين معنيين، يستوقفنا ليس من باب تحرّي أثره فقط، وإنما من جهة جانبه التركيبي، كما لو أنه يقول لنا بجلاء: من ليس له اسم لا يمكنه أن يندرج في خانة البشر، أو عبر حمْل اسم معين، يمكن لأحدهم أن ينال حظوة أو يشتهر.

على هذا المستوى اللغوي المحدود، يبدو الاسم ذا تعددية دلالية، ومتجاوزاً لحدود المرئي، في اللحظة التي يمكنني متابعة أثر هذا الرابط الدلالي "وهذا ما سنفعله، لخطورة موقعه تاريخياً"، وكيف أنه لا يرفدنا بدفق معلوماتي: ميداني، أو إحصائي، أو رمزي فحسب، وإنما يعرَضنا للكثير من الصدمات التي تخص الرهانات المبنية عليه، بوصفه خطاباً مكثّفاً له سلطته الدنيوية وحتى الأخروية بمعيَّة الذين يحتفظون بالكثير من الوقائع والأمثولات التي يعتبرون إدارة الاسم مدخلاً لتفهُّم نظم اجتماعية وسياسية وأخلاقية كاملة، وأن التصرف بالاسم: تحويراً وتغييراً داخل في ماراتون حرب الأسماء بعمق !

عن الاسم ومجروراته البلاغية:

ما الذي استثناه الاسم بعيداً عما يعنينا في مجرى الاسم هذا ومن يحمله ومن يشرف عليه ويقيّده؟

هل من براءة ذمة معينة لهؤلاء الذين سعوا منذ القِدَم للتقدم عبر اسم دون آخر للتعريف بأنفسهم؟

إن ذلك يبقينا في الدائرة العظمى للغات الكبرى المصنَّفة والذين أسهموا في تصنيفها، ووفق أي مبدأ تاريخي أو قيمي أو مسحي: انتروبولوجي جرى الاهتمام بها ولأي جهة؟ ذلك يعيدنا إلى حقيقة اللغة وعدم انفصالها عمن يتحدث بها أو يتكلمها والخاصية الكمية والنوعية له، طالما أن وضع اللغة أو تقعيدها ومن ثم نشرها، لا يمكن أن يتم إلا انطلاقاً من مجموعة من المقوّمات التي تمنحها بقاءً ومن ثم رواجاً أو إقبالاً عليها من قبل الناطقين بها ومن هم خارج مضمارها، إذ تراعى السياسة اللازمة هنا بدقة.

فالافصاح عن اسم بعيد، أشبه بتهجئة شيفرته "كوده" وتحديد موقعه على الصعيد اللغوي، ومن ثم يكون من الاستحالة بمكان البحث في الاسم وفاعله الذوقي والجمالي والثقافي دون القوة الداعمة له لغوياً.

هـذا المـد اللغـوي ومكاشـفة أصـوله يمضـيان بنـا القهقـرى إلى البـدايات الأولى للبشرية، وهي تمثّل شبكة واسـعة مـن التشـكيلات الميثولوجيـة والخرافيـة والدينيـة والتاريخية، وأحياناً في خلطة يصعب عبرها حتى على المتخصصين في تاريخ اللغـات الوصول إلى نتيجة ذات ضرب من اليقين العلمي، جرّاء التركيـب المعقـد لهـا، ليكـون بالمقابل ذلك التباري الساخن بين وجهات نظر ومراهني أصـول مفترضـة، ومموليهـا كذلك، لطرح ما هو يقيني استجابة لدعوات أو نـداءات أو مصـالح قائمـة تخـدم هـذه الجهة أو تلك، ومنها "لغـات الفـردوس"، أي بـدءاً مـن الماضـي "العلـوي" للبشـرية حيث كانت البراءة المحروسة من جانب القدرة الإلهيـة، دون أن نغفـل هنـا البتـة عـن التنافس اللغوي بين علماء اللغات أو فقهها، وتسريبات الإيديولوجيا في طروحاتهم.

حول هذا الجانب الرحب والشديد الوعورة والخطر بامتياز، بأكثر من معنى يقول "أولندر" (ما تراها تكون اللغة المتداولة في حديقة الفردوس؟ وكيف لنا أن نعرف ما إذا كان الله وآدم وحوّاء والحية قد تكلموا العبرية أم سواها من اللغات كالفلامنكية أو الفرنسية أو السويدية؟ بل أين تُراه يكون موقع عدْن؟ أعَلى ضفاف نهر الغانج غربـاً أم بمحاذاة نهر الفرات شرقاً؟) "٣".

هذا التدشين الموغل في التاريخ وإن تجاوز حدود التاريخ من جهة المفهـوم، بـدا وكأنه ضرورة لازمة لتتخذ اللغة أي لغة أكثر من مسار في طريقة تبلورهـا أو تكوينهـا وانتظامها في حروف وكلمـات وأداءات، وليكـون للمتخيَّـل اللغـوي أكثـر مـن مـدخل، لتخفيف ثقل السلطوي، كما لو أن القوة الداعمة لبقاء لغة ما أو إزاحتها أو الدفع بها إلى الانضواء تحت جناح لغة أكثر مضاء قوة، لا مجال للبحث فيهـا، لحظـة النظـر في سيرورة تاريخ لغات لا يمكنها إخفاء ذلك الشـد والجـذب العنفـيين في ثباتهـا النسـبي وانتشارها، ومن ثم لنشهد وراء هذا الحضور والغياب للغة دون أخرى أكثر مـن لعبـة تمثيل مروّعة بحق لغات أخرى كما لـو أن المعتمَـد مـن ناحيتهـا لا صـلة لـه إطلاقـاً بالعنف المسـتثمر في نطاقهـا، وحيـث إن الأكثـر بداهـة في بنيـة اللغـات الـتي تسـاق عالمياً، هـي حقيقـة هـذا العنـف، ومـا يُسـتجَد علـى صـعيد التنـافس، وتلـك الرغبـة المستدامة التي تقدّم كل لغة تطرح نفسها أكثر من سـواها باعتبارهـا أصـل اللغـات، وهذا يذكّرنا بقول أحدهم، وهو أن (التعدد اللغوي أصل النـزاع) "٤"، ولكنـه التعـدد الذي يحافظ على كم محدود على حساب كم أكبر مضحى به.

يعني ذلك أن في بنية تشكيل اللغات ثمة ما يطل بنا على عالم من متعهدي العنف وقيادييه ومجدديه، حيث إن الحديث عن أي لغة لا يمكن أن ينفصل عن التفافات أو اتفاقات وتحالفات، أو مناورات سرّية وعلنية، وفي كل مستجد تبرز لغات باعتبارها منذورة لصراع يتهددها في وجودها، كحال الكوردية وغيرها من اللغات نظيرتها.

يحيلنا مفهوم "التعدد اللغوي" ليس إلى طمأنة الذات كما هو ظاهر العبارة، إنما إلى المقلق للذات، وذلك ما يردنا من تاريخ اللغات الفعلي ومغذياتها الاجتماعية والسياسية والثقافية وحتى الدينية عملياً، بحيث إنه لا يسعنا أحياناً إلا أن نقف مشدودي الأعصاب ومشدوهين من المفارقة القائمة بين ما يُفصح عنه كما لو أن الجاري لا يجوز الطعن في أصول تكونه، وما يعايَش- طبعاً- في عمق الحراك اللغوي وهو أكثر من خاصيته اللغوية المجردة، لحظة التعبير عن هذا "الفائض العنفي" المتمثل في تاريخ كل لغة تضفي على وجودها مَثلنة نشوء وتنامٍ وذيوع صيت، وما في العملية من سعي إلى تعمية النفس، ومن ثم التكتم على الجانب الحي من تاريخ مقروء من خلالها، عبر حالات سيطرة واحتواء وثم مخاتلات كلامية وتجميل واجهة اللغة بالذات، وما في ذلك من تباعد بين النظري والعملي، بين الخيال والواقع، أو بين العقلي: المجرد والتطبيقي...الخ.

كما قلنا، لا تفارق اللغات ألسنتها، والألسنة تعلم بمواقعها التاريخية، وهي تعرّف بأهلها زماناً ومكاناً، عدداً وعدَّة، فتضيق الأمكنة أو تتسع تحت وطأتها، أو انطلاقاً منها، إذ رغم كل ما يقال عن كونها حيادية واقعاً، أي من جهة النظر إليها خارجياً، أي بوصفها لغات تسمح لأي كان في أن يتعلمها ويقيم علاقات مع الناطقين بها، لأنها ليست مجردة من أسماء الذين ترتد إليهم أصولاً، رغم كل ذلك، لا تكون في حالة من الحيادية إطلاقاً، طالما أنها تتقدم بتاريخها ومجتمعها وأدبها وسياسة الناطقين الأُوَل بها، لحظة تحرّي بنيتها الاجتماعية والأخلاقية والجمالية، لتكون لدينا ثمئذ لغة ترشح عنفاً في زمن معلوم أكثر أو أقل من أخرى، أو تحتفظ بهذا العنف لأمد معلوم، أو تخضع لعنف لغة مجاورة أو قادمة من مكان آخر، كما لو أن اللغات تتقاتل أو تتصارع، ولكنها الأسماء التي تمثلها أو تتمثلها. إنها- واقعاً- أنفاس الشعوب والأمم والجماعات، آمالها وآمالها، وهي لا تثبت على حال، وفي كل

معايشة لغوية، يسهل تلمس الفارق بين لغة تتمطى في المكان سعيدة بحصيلتها من الكلمات والعناوين التي تشهر تفوقها، وحتى سطوتها، مقابل لغة أو أكثر، تكون دون قوتها في التنفس والانتشار، إنما تهمَّش باسم قوة سلطوية، وهذا هو شأن الواقع الفعلي لتاريخ اللغات، وطريقة تقصّي الأسماء داخل اللغات وأساليب بقائها ومن يحرسها ويبقيها.

إذاً في قلب التعدد ثمة وهم كبير يخص مفهوم" التعدد" كما لو أنه تشاركي، أي مساواتي، ولكنه التعدد الذي يعلمنا بما هو مؤلم، ناحية تحركات الاسم الواحد وكيف يتقرر مصيراً، وهو اسم كائن، وهذا لا ينفصل عن جغرافيا وتاريخ يعنيانه، بمعنى أن (العالم المتعدد اللغات منذ بداياته ساحة لصراع سيميّ محتدم بسبب هذا التعدد اللغوي، وساحة للتوتر الدائم بين ما هو منحصر وما هو منتشر، بين لغة المنزل ولغة الغذاء، بين لغات السلطة ولغات الأقلية.)"°".

في عبارتَي "لغات السلطة" و "لغات الأقلية" تبرز حدود الفصل والوصل جليةً بين من يُعذَّبون بلغاتهم، ومن ينتشون بلغاتهم، استناداً إلى وازع القوة المسماة في بشر معينين وخطاب قوة يشرّع لعنف يمارَس على لغة أخرى، حيث توجد قوة أعجز عن أن تقاوم تلك المتحكمة بها، كما لو أن "لغات السلطة" هي لغات مسماة في بشر معينين على بيّنة معينة مما هم فيه وعليه من تمثل قوة، سلطة أسماء تقرر مصير أسماء طبعاً، كما لو أن "لغات الأقلية" في الحالة هذه غير معنية بلغات السلطة، لأن البحث في السلطة ليس أكثر من النظر في قواها الحية على الأرض، في سلطاتها التشريعية والتنفيذية والقضائية، وكيف تعمد إلى التعامل مع مواطنيها وتوجههم، وطريقة إدارة الحكم، وإصدار الأوامر أو تنفيذ التعليمات تجاه مستجدات معينة، ومفهوم "المواطنة" في واعية ممثلي السلطة، وهذه تكون مرئية عبر أجهزتها المختلفة بالتأكيد، بقدر ما تعمق في الداخل، باللامرئي فيها، وهي تعرّف بمناقبها، بمعنى، أن أكثر السلطات عتواً في الزمان والمكان، تسعى جاهدة إلى إضفاء مسحة من الأخلاقية الفريدة من نوعها، أو على الأقل، من الفضائلية التي تعتّم على حقيقتها المعاشة على أرض الواقع، لتكون "لغات الأقلية" بمثابة الطريدة المادية والمعنوية لها، باعتبارها غير مالكة للسلطة الحاملة لها، والضامنة لصعودها إلى الأعلى، وكأن مجرد تهجئة "الأقلية" حتى تتراءى العمارة المترجرجة بأساساتها

القابلة للتداعي في أي لحظة، نظراً لوجود ما يجعلها في هـذا السـياق، كـون الأقليـة لا تُمنح في لغاتها المجال المناسب لتعـيش حياتهـا وتكتسـب القيمـة الفعليـة في البقـاء والاغتناء عبر المتغيرات، حيث تنعدم السلطة الممثّلة لهـا، وباعتبارهـا أقليـة، فهـي إذاً تكون محكومة بهيمنة أو سيطرة لغـات أخـرى موسـومة بالأكثريـة، وهنـا يجـوز الحديث عن ذيوع الاسم أو انحساره.

في هذا المقام المشهود له بالتدافع اللغوي وتصادم ألسنته، يمكـن ملاحظـة مـا يلي:

كيفية ولادة الاسم الواحد وما يعطى من اهتمام أو قيمة أو معنىً.

كيفية رعاية الاسم وإضاءته من الداخل أو التعتيم عليه.

كيفية استمرار الاسم وما الذي يسمح له بذلك، أو انطوائه على اسمه.

كيفية العودة إلى الاسم أو استعادته لأمر ما، وهو في وفورة معانيـه، أو التخـوف من ذكره والحذر منه، ومن خلال الفـرز بـين معنـاه ومبنـاه عـبر سياسـات لغويـة في الصميم.

وفقاً لهذا التصور يبدو أننا إزاء شبكة خطوط معقدة مـن العلاقـات الاجتماعيـة والسياسية والدينية، وما الذي يتحرك في سياقها من وعي تعبوي يبز الشـيء باسمـه الفعلي في الواقع، ويقدّم الاسم على المسمى، وهذا هو عين المتفعَّل بـأكثر مـن معنـى في مهب ريح التاريخ العائد إلى اشتباكات الأنساب ومـن هـم الـذين سـخروا لهـا العـدد والعدة، وشدَّدوا على أهميتها كنوع من الطقوسية الصارمة في منحاها التعبدي، ربمـا تيمناً بالأثر الديني السـماوي الأول في خانـة الثـالوث الـديني المتعـارف عليـه لـدينا "التوراة" واقتداء بما كرونولوجي "زمني" يخص تراتبيات أصول البشرية في "سفر التكـوين" ومفارقـات التسـميات وكيفيـة التفريـق بـين الشـعوب والأمـم أو الأجنـاس البشرية، حتى في استهوائيات المؤرخ العربي الإسلامي بفتنـة المتسلسـل أسمائيـاً في حمى السفْر المذكور، وإمكان تحـويره ليتناسـب وجاذبيـة الأسمـاء مـن منظـور لغـة واحدة هي العربية بمظلتهـا الإسـلامية، وكيفيـة التصـريف بأصـول الشـعوب والأمـم البعيـدة عـن الأعـين أو المسـتبعدة رغبيـاً أيضـاً أحيانـاً، إنمـا مـن خـلال الروايـات المتواترة والموضوعة أو المسرودة في ضوء المتداول والموجَّه ثقافيـاً وتلـك المزالـق التي لم يتنبه المؤرخ لها، أو مأخوذ بها، وهو بين رعي لمنظومة المعلومات والأفكار

المستقاة في وسطه، وسعي إلى تسطيرها على الورق، وفي الوقت نفسه ما في ذلك من نعي ضمني لمن جانبه الحظ في تضئيل الشأن، وأعتقد هنا بنوع من الجزم، أن الكوردي كأسم اثني وثقافي وجغرافي وتاريخي كان في المتن من هذا الإجراء "٦".

في حرب الأسماء تفارق الأمكنة صورها الطبيعية، كما أن الطبيعة هذه تكون مقرَّرة من خلال ما هو مدوَّن عنها من خلال الذين رأوها ليس بعين يقينهم إنما بعلمهم المعتاد، وتحمل رموزاً وعلامات، بقدر ما يجري تلوينها عبر خطوط طول وعرض وإحداثيات، ووسط هذه التقسيمات الموضوعة يتوزع البشر أو المقيمون في المكان الجغرافي، وهم طوع رغبة الجغرافي أو الرحالة أو المرسَل أو الموفد من قبل هذه الجهة أو تلك، أو أحياناً "وهذه حالة ندرة بالنسبة للعصور القديمة حتى مطالع العصر الحديث"، بوازع ذاتي بنيَّة الاكتشاف، وما يعنيه الاكتشاف من تضليل أو تعمية لأصل الشيء الموصوف، كما لو أن المكشَف هو في عهدة المكتشف، وأن الكشف لهو بمثابة تاريخ ولادة المعطى اسماً أو لقباً، وهو ذاته اسم إلا أنه لعب بالاسم وإزاحة لحقيقته استجابة لرغبة أو هوى القائم ومن يموّل رحلته أو يدعمه.

تصبح لغة المكان معرَّضة لمجابهة خارجية عبر الناطقين بها، وكأن ثمة إجهازاً عليها بصورة ما، إنما هو أشبه بدفنها أو زعزعة أصولها، من خلال الناطقين بها عبر حروب حدودية أو تسللية "خفية" أو تهديدات وفرض شروط، ليكون مجرد الحديث باللغة بمثابة الاستمرار في التمايز، وهذا يقودنا إلى إمكانية توجيه الأنظار إلى الجهات كافة، وتقليب المشكل "ويا له من متضمّن عُقد!" على وجوه شتى، ليس حباً في الاكتشاف "بالمعنى المعرفي فقط"، وإنما لمقاربة مآسي هذا العنف المركَّز على اللغة عبر فرض شروط أو إبراز القوى التي تتهدد المستبَد به وهو يلوذ بلغته، تعبيراً مأسوياً: بأن المستبَد به ما عليه إلا أن يصبح في عهدة المستبِد به، وأن "فطامه" السياسي من "ثدي" لغته الأم، ليس بغرض انتقاله إلى دائرة حياة أوسع، وإنما لتطعيمه حليباً آخر يشده إلى جسد سياسي يسعى إلى تغييره تبعاً لدرجة القوة الممارسة أو العنف الضاغط، وما التلويح بحرب الأسماء إلا البرهان على خطورة اللغة في حياة المرء، أي حين تكون دالة عليه في ميزته الاثنية، وحين تكون قاتلة وهو لا ينطق إلا بها، ونزعها منه، أو إبعادها عنه إدخال له في وضع "تبهيم"، وعليه تعلم لغة الإشارات والخضوع لتوجيهات المسيطِر عليه.

باختصار، ربما يسهل القول بأن البحث في مصير لغة أو حياتها وهي تعيش تحت وصاية لغة أو أكثر من لغة أخرى، إنما هو الانتقال فوراً إلى الجاري تصريفه بالنسبة لهذه اللغة وهي تحمل علاماتها الفارقة من خلال اللغة أو اللغات الأخرى، أي كيف يمكن النظر إليها أو تقدير كينونتها كهُوية بالمعنى السياسي، وهي تعيش حياتها اليومية وتعبّر عن حقيقة وجودها، وتتنقل بين الأزمنة، وفق حسابات موضوعة لها، وهذا يعني في الحال: النظر إليها باعتبارها محتواة في عهدة سواها لا تحمل لها ودّاً أو تقيم حساباً أو وزناً، طالما أنها لا تتمتع بوصفها لغة من خلال الناطقين بها حيث إن هؤلاء لا يمكنهم التعبير عن أنفسهم بالتأكيد في خطاباتهم اليومية والثقافية وعلى صعيد تمثلهم المختلف للعالم دون مراجعة لأحد ما كأبوة مستعارة، أعني بها أبوّة مقحمة لحرمتها، بالمفهوم الأخلاقي، وهذا يعني اختزال الاسم، كما هو الحال مع خاصية لا تخفى على أحد من المعنيين بجغرافيا الأمم "كوردستان"، إذ يعني تقاسم كوردستان السيطرة على اللغة التي تحملها، مثلما أن الاحتواء الجغرافي يعني الابتلاء التاريخي بهذا التجريد من تاريخ الهُوية، عبر حالة الإنكار والتنكر التاريخيين في ضوء هذا الاستلاب الجغرافي المزمن واللماح ومحو الاسم الدال "كوردستان"، وهذا هو التمهيد المفجع والمفزع الأكثر إحالة إلى الحيلولة دون السماح بجلاء اللغة الواحدة والاسم المسجَّل بتصرف هذه اللغة.

نعم، لا يعني المحو الجغرافي سوى السطو التاريخي، وأن السطو التاريخي يتداخل مع الأول، ويحيل الكوردي كنسَب جغرافي إلى ملحق بالمقسّم له جغرافياً وما يترتب عليه من بعثرة لشخصيته، أي عدم الاعتراف بالكوردي، كما لو أن الفاعل يقول بملء فمه: كيف يقول الكوردي عن نفسه أنا كوردي، وليس لديه المكان الحامل لاسمه والمصادق عليه؟ كما لو أنه يعترف بـ"فعلته" كابتزاز تاريخي، وهو ما يحاول الكوردي مجابهته، أي تأكيد الوجود الجغرافي كاستحقاق تاريخي له لوقعنة اسمه عملياً"[٧].

هذا يؤدي إلى متابعة واقعية الاسم "الكوردي" كنموذج بحثي هنا، من خلال عدة محاور:

أولاً- محور تغيير الاسم الجغرافي:

لعل هذا المحور يعتبَر في قائمة المحاور التي تبطش بالجغرافيا القومية الدالة على تواجد شعب لغةً وثقافة. أن يصار إلى إلغاء الاسم القديم، كما يُسمى كإجراء تعسفي استعماري ومن موقع كونه احتلالاً كحال التعامل مع "كوردستان"، ليس أكثر من إحالة الكوردي كأسم اثني وله لغته وتمايزه المورفولوجي كما هو الوارد في كتابات المعنيين به، والمحال إليهم في الهامش، ليس أكثر من اقتحام الأرض على أنها متاع مشتهىً أو غنيمة، أو بالمنطق الحياوي: فريسة يجري اصطيادها والتهامها واختفاؤها عن الأنظار، فيكون أي حديث عن الاسم: المكان حديث خرافة أو ما شابه، كما هو مقتسم الاسم الجغرافي في مكوّنه الرباعي، على الأقل منذ قرابة قرن كامل إثر الحرب العالمية الأولى. لا تغيب التفاصيل فقط جهة النظر الكامل في الجهات الأصلية "فهذه تغيَّب تحت وطأة الاقتسام المؤرَّخ له سياسياً"، بقدر ما يصبح البحث في الاسم صعوداً بعنف طويت صفحته داخل الجهة المسيطرة، وعملاً تخريبياً ومناوئاً موجهاً إلى الدولة التي دخلت في شراكة التقسيم، إلى درجة أن الكوردي لا يعود يُنظَر في أمره إلا بصفته الداخل في ضيافة الآخر وحمايته وتحت رعايته، لتكون حياته بالذات منَّة مسجَّلة عليه وإرغامه على تقبلها هكذا.

لا تعود الحجج والوقائع والأمثلة التاريخية العينية والوثائق الداخلة على خلاف القائم بمفيدة، بل تصبح في عُرف متقاسم كوردستان بلبلة وتخريباً وبتوجيه من الخارج، وما يعنيه من توصيفه بالعمالة، وهذا يصنفه في الحالة في خانة "الخيانة" وبالتالي إنزال أقسى العقوبات المادية والمعنوية، كما لو المبتوت في الاسم الواحد وقد جزئ، قضي أمره تماماً.

لعلنا نشهد نظيراً لهذا التمثيل الجغرافي في مناطق أخرى وعلى مستوى قاري: فيما سمّي بالعالم الجديد، بدءاً من القرن الخامس عشر، كما لو أن جغرافيا هنود "المايا والآزتيك...الخ"، لم تكن موجودة، مع فارق بين محاولة الصهر هناك، وإفشال هذه المحاولة هنا: كوردياً.

في دراسة شيقة ومخيفة بمتضمناتها التاريخية، يتحفنا بها المفكر البلغاري الأصل، الفرنسي الجنسية "تزفيتان تودوروف" عن أن الذي لجأ إليه كولومبس في زعم فتحه للعالم الآخر، وتغييره لكل الأسماء التي اختصت بها جهات "عالمه"

الجديد ومناطقه وبلداته ومدنه ...الخ، باعتماد لغة الغازي، تأكيداً على أن من يحوز الجغرافيا يعدم ذاكرة المكان الاسمية، ويحيل الماضي إلى النسيان، نخب تاريخ مدشن لعالم بكوري الظهور"العالم الجديد، أو أمريكا": الاسم المستقدم من أوربا، ولأن ثمة تفريغاً للمكان من اسمه فإن عمليات إبادة منظمة تمت كنوع من الصيد الممتع للملايين من السكان الأصليين كونهم لا يستحقون حياة، ولجعل الاسم الجديد واقعاً، كما لو أن نعي المكان بأسمائه هو تصريف السكان صوب عدَم غير مأسوف عليه، دون نسيان ما يقوم به كولومبس بوعي، وهو يعتبر نفسه مرسلاً دينياً ومكتشف جغرافيا ضمناً، ليجري قلب الجغرافيا لتثبيت واقعة التاريخ المستقدم والمحروس غزوياً (وهكذا فإن كولومبس يعرف حق المعرفة أن هذه الجزر لها أسماء بالفعل، أسماء طبيعية بمعنى ما، (ولكن بقبول آخر للمصطلح)، لكن أسماء الآخرين لا تهمه كثيراً، وهو يسعى إلى إعادة تسمية الأماكن من زاوية المرتبة التي تحتلها في اكتشافاته، يسعى إلى منحها الأسماء الصحيحة، وعلاوة على ذلك فإن إطلاق الأسماء على الأشياء يساوي امتلاكها..)، ولنلاحظ مثلاً، كيف يجري تحوير اللغة كاسم (فالهنود ينطقون كلمة "كاريبا" التي تشير إلى سكان جزر الكاريبي (الآكلين للحوم البشر)، أما كولومبس فيسمع (كانيبا) أي شعب الخان. لكنه يفهم كذلك أنه، وفقاً للهنود، فإن هؤلاء السكان لهم رؤوس كلاب (من كلمة "كان" الاسبانية: أي كلب) يأكلون بها الناس...الخ)"[٨]".

لا بد أن تودوروف على علم بما وراء حقيقة الاسم. وما ينطلق منه الاسم ويتوقف عنده، لا بد أن جملة العلامات التي تتركز على الاسم دون الآخر تترجم واقع حال كل اسم للمكان الأصلي، وحين يُنزع عنه أو حين يتم إقصاء المكان عنه، فيكون التنائي تعبيراً عن سعي مدروس إلى الإطاحة بكل ما يحيل المكان إلى ماضيه، بمعنى أن القادم إليه بصفته محتلاً أو محتكراً إياه، أو بدقة أكثر مستولياً عليه، وباعتباره يريد النظر إلى المستقبل لأن ماضيه يقع خارج حدود المكان، فهو إذاً لا يرى أي رابط قربى بينه وبين ما كانه المكان ومن يقيم فيه، لا بل إن محاولة توحيشه وتوليف حكايات وحتى حرتقات صور ومشاهد عن خاصية المكان قائمة، لأن المكان هذا كان معرَّفاً به بأسماء لا يحسن التعامل معها: تهجئة أو تفهماً أو تصريفاً، كما لو أنه لا يستحق مجرد الالتفاتة إليه، فيطعن في كل ما يصل الكائن

به، وكأني به قدمِ لجعله اللائق باسم يرفع من شأنه، أي الاسم الـذي يحملـه الغـازي أو المسيطِر عليه، اسم يرتاح إليه أو يألفه، وليكون فرضه عمن يبقى في المكان مـن أهليه، بمثابة إعدادهم ليتبعوا المستجد المكاني ويتكيفوا مع شرط الآخر.

وأجدني، ومن هـذا المنطلـق مسـتعيداً مقـالاً نافـذ الأثـر كتبـه الكـوردي سـليم بركات، ليس بموازاة كتابة سالفِ الذكر: تودوروف، لأن هـذا تعـرَّض لواقعـة ثقافيـة وسياسية، وهو الأوربي ومن داخل متروبول أوربي كان له حضوره الاسـتعماري "في باريس فرنسـا"، مجـاوراً اسـبانيا كولـومبس التـاريخي، بينمـا بركـات فهـو في قلـب معمعة الحدث الجغرافي المتشظى والمعنَّى، حامل الذاكرة المشروخة والمدماة كوردياً، وذلك المقال المفصح عن حالـة تـأثيم لأخلاقيـة مسـتلب المكـان الطـاعن في تاريخـه الماضي (تشريد المكان عن أسمائه)، وذلك من خلال فقرات أجدها ذات دلالة وقيمة لا تفوَّتان، في "غرب كوردستان"، رغم طولها النسبي والمشفوع له بعمق شهادته:

(للمكان أسماءٌ ينسجها قاطنوه بحسب ما يهبهم المكانُ من صوره).

لقـد جـرى، ويجـري، تغـيير الأسمـاء، باتفـاق الجماعـات علـى إنـزال قصـاص بالمعـاني الممنوحـة للمكـان مـن جماعـات أخـرى، بعـد تحصـيل الغَلبـة فكـراً، أو مصادمةً. هكذا تنقلب أسماء الأعياد الجاهلية إلى أسمـاء الأعيـاد الإيمـان، وشـوارع الجبابرة إلى شـوارع أبطـال "مناسـبين" لفكـرة النظـام؛ وأسمـاء القـرى الغريبـة إلى أسمـاء أليفـة مـن لغـة المُسَـيْطِر، مـع إصـدار المراسـم باحتكـار أسمـاء السـاحات، والملاعب، والحدائق العامة، والمنتزهات.

لربما نجت ـ من إعادة أسماء التأريخ، والتـأريخ إلى صـوابهما ـ بعـض الجبـال، والأنهار، والمدن الكبرى، كونها وطَّدت للمكان "إقامةً" في حقيقة الانتساب. قاسيون يبقى قاسيون. سيناء يبقى سـيناء. أوراس يبقـى...الخ. إنمـا لا يسـهو النظـام عـن "تدبير" مرادف "قوي" يشهد على حضوره إزاء القديم المفـروض "قسـراً بـالمعنى علـى "صـناعة" النظـام للتـاريخ، فيسـتحدث للجبـل الفلانـي اسمـا توأمـاً: "جبـل الشهداء"، وللنهر الفلاني اسمـا توأمـاً: "نهـر المسـيرة الظـافرة"، وللمدينـة الفلانيـة اسمـا صـفة: "الفيحـاء"، "الشـهباء"، "أم النخيـل"، "مهـبط السـلوى". غـير أن التـاريخ المـدوَّن ينـزع، بخصـائص حفـظ النـوع فيـه، إلى توطيـد الأسمـاء الأولى في حافظته، عمارةً وطبيعةً، بإزاء ما انقلب منها، وما أُقصي، وما أُلغـي، ومـا اسـتبدل، بإشارات واضحة إلى ما كانت عليه وما صارت إليه.

ما من شك في أن تغيير الأسماء، في الأمكنة، انقلاب على خيالها. وأسماء الأمكنة حاصل من النظر إلى قيم "العرق اللاحق"، التي يجب بسطُها على الأسماء.

قطعاً، ليس في تاريخ أقاليم الأرض شتى مثيل لما تتخذه الأمكنة من ألقابها، ببزوغ قمر الحاكم وفكر حزبه، كالذي في أقاليم النطق بالضاد (تشبهها الرقعة المُسْتَبَدَّة شرقاً). فالمدينة ظلُّ القائد، والساحة شبحه، والشارع أزرار سترته، والدولة ـ برمَّتها ـ قبعته. الأسماء فتات خبز بين يديه يرميها لعصافير الزمن، والمكان الذي يتسمَّى بها يُغذِّي الوقتَ خلوداً.

قبل حين من الوقت كلَّم كرديٌّ كردياً، فساءله من أين أنت؟، فرد: من القحطانية. أي: من بلدة لها نَسَب إلى عربيّ قح، جدّ عريق. وإذ استفسره عن موقعها أوضح الآخر أن اسمها كان "القبور البِيْض".

في ثلاثة عقود تهشمَ اسم البلدة مرتين: مرة بترجمته إلى "القبور البيض" عن أصله الكردي: "تربسپى"، ومرة عن استبداله كلياً بنسبٍ إلى تاريخٍ "أُعيد إلى صوابه". عشرات الأسماء، المخصوصة بالتدليل على "إقامة" الكردي في المكان، اعتُقِلَتْ، ثم "نُفيت" عبر الترجمة الحرفية، ثم أُعدِمت في منفاها، في بلد عربي من شمال هذه المنظومة.

هكذا، أبداً، كان المكان في انتظار "العِرْق اللاحق" حتى يستتب له مديح العراقة، ومديح الأصل الذي هم حقيقته الناضجة بلفْحِ وجودهم. المكان، أبداً، بلا شعب "آخر"، كي يمتلئ بالموعودين. أمكنة كردية بلا أكراد من ضرورات الترجمة إلى عربية صرْفة. "موزان" ستصير "تل العرب"، وهرم رش"، ستصير "صافية"، و"موسيسانا" ستصير "الدجاج الخضراء"، و"هرم شيخو" ستصير "قرية بدر"، و"قولو" ستصير "المرمرية"، "سيركه" ستصير "المحبوسة"......إلخ.

كان ممنوعاً تسجيل كرديّ، في السجلات الرسمية، باسم كردي. العروبة تقتضي نقلة في خصائص الدم. وهاهي تقتضي نقلَةً في خصائص التراب. الأمر بسيط لا يستدعي السخط، أو الاستياء، لأن الكلَّ سواسية في رحاب العدل المنتصر، أسماء شخصيةً، وأسماءَ أمكنة: حاضرُ الوقت هو أصل ماضيه، وعلَّة وجوده.

ذاكرةٌ بأكملها تُمحَّى راهناً، على هدي المحو في مراتب "بعض" التاريخ من قبل. سيلتفت الأحفاد إلى أشباح أجدادهم فيرونها في الشطر المُعلَّق من سماء

البرزخ، بلا إقامة في مكان. ولأن التأريخ الحاضر يغفل، بقوة اللسان العربي المستتبِّ على بسطته القومية الباذخة، كل ما شأنه التذكير بوجودٍ "آخر" ذي استمرار، وليس كسابقه "المنقطع" في مفصل مَّا من مفاصل اندثار الأمم فأُبقي له نصٌّ في المصنَّفات، فلن يُستَبقى سطرٌ لبوغي بريفا على هضبة موزان، التي عُثر في جوفها على كنوز في جرار. ستكون النقلةُ في التعريف أن الرومان، الذين نزحوا إلى فضائهم مغلوبين، تركوا النفائس هدايا في قرية "مهجورة" حتى مجيء أحفاد عمرو وزيد، فلم يسبقهم إلى بَسْط الكُنْه العريق على الهضبة، هناك، أحد قط.

أيُّ ذعر يكمِّم الحقيقة بعَلَم الحزب؟ إنها أسماء كردية لا تخيف أحداً، فلماذا يجرِّدون الأمكنةَ من إقامتها؟.) "[٩]".

بركات مهاجر المكان وغير مفارقه بروحه، لا بد أنه كان في وضعية المأخوذ بهول الممثَّل في المكان الكوردي هذا، وهو في تعدد أسمائه ليس تعبيراً عن تعددية آراء في الشأن الديمقراطي، إنما هو النقيض لهذا التوجه تماماً، لأن ثمة وضعاً تراتبياً لخاصية الأسماء ذات الصلة بالمكان الواحد، وكيف يصار إلى سلخ اسم ٍكرمى اسم آخر، كيف يجري تدوين الاسم الجديد، في محضر ضبط أمني ومن يتولى مهمة الإشراف والتنفيذ والحماية والردع عند حصول المجابهة، بما أن تغيير الاسم لا يعدو أن يكون جريمة قتل، وربما أكثر من ذلك، لأن المكان الواحد يضم أحياء وهم كثر، إلى جانب أموات هم أسلاف وممن رحلوا حديثاً، وما يعنيه كل ذلك للذاكرة الجماعية التي جرى إعدادها على مر السنين الطوال لتكون على مقاس أهل الأرض: المكان، مثلما أن المكان تأهَّل ليكون على مقاس أهليه مشاعرَ وأحاسيس وعواطف وأفكاراً، وفي كل نقطة أو رقعة أو بقعة ثمة ممرات ومسالك لأطياف وأصوات متخيلة، بمعنى أن بركات كان شديد الإدراك للعنف المستفحل في المكان المسمى من جهته، مثلما أنه حاول جاهداً، ومن خلال صياغاته الشعرية دون التخلي– هنا– عن حسية المكان وظاهرة تبديل الأسماء بأسلوب المذبحة الجغرافية ومستتبعها التاريخي، كما لو أن المكان ذاته جسد لا يشعر به إلا من تمثَّله روحياً.

أحسب هنا أن ما أشير إليه وفي الفقرات المقتطعة يفصح عن بؤس بشر يُعذَّبون بمكانهم تاريخياً، وذلك في الجهة الجغرافية الغربية من كوردستان، كنموذج بحثي ميداني مصغَّر .

ثانياً- محور تغيير اسم العلَم تبعاً لما هو جغرافي:

يمكن الكتابة في إثر المحور السابق: من مجرد التدخل في مكان ومن ثم السيطرة عليه، والسعي إلى ضمّه بالقوة إلى الطرَف المسيطر، ومن ثم محاولة تبديده اسمياً كما تقدم، تأتي الخطوة التالية أحياناً وهي كيفية الرمي بأهل المكان أو سكانه الأصليين أو من ينتمون إليه وهم يعرَفون من خلاله، وهي التحرك الأخلاقي الموازي لأخلاقية الإجراء السابق، وهو تحرك مخطّط له سلطوياً وبقرار سياسي، يضفي على الجهة وساكني الجهة الأصليين أوصافاً أو نعوتاً تذمهم، وفي الجانب الآخر والمهم هو أننا قد نشهد تداخلاً في النعوت تبعاً لموقف السلطة، ومن يملي التعليمات لكي يحيط بالجهة التي تعنيه تعلّماً، فتأتي الإجابة، أو يتحدد الجواب بحسب المدرَك لدى أولي الأمر فيكون الوصاف أو القائم على وصف هذه الجهة أو تلك مدار السؤال داخلاً في نوع من أداء الخدمة المحسوبة بامتياز، وهذا يفصح عن تشعب دلالات الأسماء، كما في الجواب الذي أعطاه كتابياً أحد المعنيين بالجغرافيا بجهاتها وطبيعتها والمقيمين فيها إلى الخليفة الثاني للمؤمنين عمر بن الخطاب، والجواب طويل، نورد منه هذا المقطع (وأما الشام فسحب وآكام، وريح وغمام، وغدق وركام، ترطب الأجسام، وتبلد الأحلام... والشام– يا أمير المؤمنين، وإن كانت على ما وصفت لك– فهي مسرح خصب، ووابل سكب، كثرت أشجاره، واطّردت أنهاره، وغمرت أعشاره.. وأما أرض مصر فأرض قوراء، ديار الفراعنة، ومنازل الجبابرة، تحمد بفضل نيلها، وذمها أكثر من حمدها.. وهي معدن الذهب والجوهر والزمرد والأموال، ومغارس الغلات.. وأما اليمن فيُضعف الأجسام، ويذهب الأحلام، ويذهب بالرطوبة، في أهله همم كبار، ولهم أحساب وأخطار.. وأما الحجاز فحاجز بين الشام واليمن والتهائم، هواؤه حرور، وليله بهور، ينحف الأجسام، ويجفف الأدمغة، ويشجع القلوب، ويبسط الهمم..... وأما خراسان فتكبر الهام وتعظم الأجسام.. وأما بلد فارس فخصب الفضاء، رقيق الهواء، متراكم الماء، معتم بالأشجار، كثير الثمار، وفي أهله شح، ولهم خب، وغرائزهم سيئة....الخ)"[١٠]".

في هذا المقبوس، كما رأينا نكون إزاء أسماء عائدة إلى المكان وهو متداخل الصفات، وبقدر ما يشكل الجواب المقدَّم إلى ممثل السلطة الإسلامية الأعلى حينذاك تقريراً أو مسحاً جغرافياً فإنه لا يخلو من تقويم أخلاقي سياسي لأهل البلاد الموسومة.

يمكن التقدم خطوة أخرى، وتلمس هذا الثراء في المواقف ذات الصلة بما هو جغرافي وتوزع الجغرافيا هذه بين أمم وشعوب تندرج في خانات معتقدية ووصفية بأسماء لها معان لافتة قيمياً، كما الحال مع مفهوم "البرابرة" وأصولها الاسمية (البربرة عيب لا يمكن التسامح معه في جزء من الجملة، ويسمى هذا بربرة، لأن الإغريقيين كانوا يسمُّون "برابرة" كل الشعوب باستثنائهم هم. وقد سمى اللاتينيون بدورهم "برابرة" كل الشعوب الأخرى باستثنائهم هم والإغريق. ولأن الغرباء الذين كانوا يسمونهم "برابرة" كانوا يفسدون عليهم لغتهم حين كانوا يريدون التكلم بها، فقد سمَّوا "بربرة" العيب الذي يقع في كلمة من كلامهم. ويمكن أن نسمي "برابرة" جميع الغرباء عن لغتنا باستثناء اللاتين والغرباء..)"[١١".

إن حرب الأسماء أشبه بعادة شائعة بين الشعوب، حتى المتجاورة منها وتبعاً للمناطق التي تنتمي إلى الجغرافيا القارية ذاتها، فالحروب على الأرض وعلى المكان تستقطر وراءها كماً كبيراً من التصورات المعتقدية والإيديولوجية لنشهد تقابلاً بين حرب على الأرض وحرب في الفضاء: في تخيلات المعنيين بها والمتفرغين لهذا الجانب، إذ لهم أيضاً حروبهم التي لا تهدأ هنا وهناك، وتدخل قارات وأمم قارات وجهات متباعدة، وما في ذلك من حروب دعائية وإعلامية وتعبوية: (وهكذا فإن سلاف أوروبا يسمون الألماني الجار لهم نيميتس، أي الأخرس، ويسمى مايا بوكاتان الغزاة التولتيك نوتوب، أي الخرس، ويشير المايا الكاكتشيكيل جنوب بيرا كروث النونوالكا، أي الخرس، ويسمون أولئك الذين لا يتكلمون بالناهواتلية تينيمي، أي البرابرة، أوبولوكا، أي المتوحشين، إنهم يتقاسمون احتقار جميع الشعوب لجيرانها حين يرون أن الجيران الأبعد، من الناحية الثقافية أو من الناحية الجغرافية، لا يصلحون حتى لتقديمهم قرابين وأكلهم.)"[١٢]".

لكن دون المس بمفهوم الاستقلالية، والاحتواء الهُوياتي لشعب من قبَل آخر بقوة قاهرة معينة!

في الحدود التي يجري خرقها وعبورها في الحروب لا يعود هناك من حدود معينة لتبادل تلك النعوت التي تدخل في جمهرة الحروب النفسية المختلفة، ولأن استباحة الأرض تهيئ لاستباحة كل من وما ينتمي إليها، وفي الوقت الذي يصار إلى رفع معنويات المتكلم في كيل المديح الذاتي له أو من يراه في مقام الحليف بصورة ما،

وهي سلسلة طويلة وطريفة أيضاً (فالصينيون كانوا يسمون الأوروبيين، بالشياطين ذوي الأنوف الكبيرة والمبشرون الأوروبيون سموا بعض قبائل غينيا (ناماو): أي المغفلين، لأنهم كما يبدو، لم يتجاوبوا معهم، في معتقداتهم، وأطلق اسم (البيكتيون) أي: المنقشون، على مجموعة قبائل سكان اسكتلندا القدماء، بسبب عادة الوشم الظاهرة فيهم، أما الإثيوبيون، فقد جاءهم الاسم هذا عن طريق اليونان الذين أطلقوا أسماء عدة على شعوب أخرى، ويعني اسمهم: الذين لفحتهم الشمس، أما (القرغيز)، فتسمية تركية وتعني: الأحمر، وكلمة (تات) يطلقها تركمان ماوراء بحر قزوين على التاجيك الإيرانيين، وجيورجيا مأخوذة من (كرج) المتداولة في الكردية واللغات الإيرانية الأخرى، وتعني (قوي البنية أو رشيقاً). لكن مجموعة كلمات تنتمي إلى لغات مختلفة، كما في (ديني) عند هنود النافاخو، و (دويتش) الألمانية، و (تركي) التركية، و (نيفخ) النيفخية... تعني الإنسان...)"[١٣]".

ثمة أمثلة كثيرة في هذا السياق، وهي في جملتها تنصبُّ على رؤى مركَّبة ومستخرجة من علاقات حدودية، أو تداخل علاقات لها صلة بخصومات ونزاعات على الملْكيات أو الثروات في الأرض الواحدة، وما يترتب على ذلك من الدفع بذوي الخيال المعتبَر وهم في دائرة كل ذلك، إلى تركيب مشاهد وصور وحتى اختلاق تواريخ وحكايات تسمح بذم الآخر وتحقيره اسمياً، للنيل منه كامتداد للجاري تنسيقه عبر استحكامات أرضية أو تثبيت القوة، أو لحظة العجز عن احتوائه.

صورة الكوردي تاريخياً، ودائماً، من خلال الاقتسام الجغرافي، أو بسبب اشتهاء جغرافيته عن بعد، فكيف الحال قرباً!، هي صورة من يجد نفسه تاريخياً في حالة من حرب استنزاف نفسية، لأن اسمه يتحور ويوجَّه ضده، وليتحرك في أكثر من جهة وهو محاط بأسماء واستيلاد أسماء وتجذيرها في مدونات وتوثيقها باعتبارها حقائق جغرافية وتاريخية، كما بات معروفاً عن أن الكورد في عِداد "العجَم" أو الاستعجام، وهم امتداد للبرابرة: من يصعب فهمهم، ومن لا يفهَم يجري ذمه، وهو نظير آخر للخرس أو الأخرس، لأن الأخرس بالذات عاجز عن الكلام، ليس لأنه لا يحسن الكلام طبعاً، وإنما عاجز عن إيصال الكلام المفهوم والمسموع إلى من "خرْسَنه" أي اعتبره أخرس أو اتهمه بالخرس، ليكون فعل احتواؤه أو تمثيله على أرضه من مصلحته، وهي مفارقة كبرى ومرعبة، حين تعمل سياسات أنظمة وعبر شعوب ملأت أصواتها

فضاءات التاريخ، على "نزع" اللسان أو التعتيم على علامات وجهية ولغوية لإضـفاء مشروعية بالنسبة لشعوب تلك الدول التي تعلن الحرب على غيرها وتغزو أراضيها وثقافاتها ضمناً عبر كل أنواع الممارسات المعتمدة. إن تاريخ الأخلاق على الأرض وإزاء الدائر بين الشعوب والأمم يضع كل المنظومات الأخلاقية حتى وهي تمد بأصول لها إلى المتعالي: السماوي، في خانة المساءلة، وتعرية مصادرها الاجتماعية والسياسية والتربوية وحتى تفكيك ثقافتها التي تعتد بها.

ضمناً، أن يكون الكوردي من "أتراك الجبل"، أو "أبو لسان عوج" أو "الفرس الأقحاح" في الجهة الإيرانية، مع الفُرْس، أو "دون تاريخ جينالوجي: يخص نشأته المتسلسلة في التاريخ وتمايزها"...الخ، فإن ذلك ليس بخافٍ على المعنيين بثقافات الشعوب وسجلاتها الخاصة بها، ومتضمنات هذه السجلات ومن يحرسها ومن يشرف عليها، عندما يكون الاسم هو كلمة السر، وبالحرف الكبير، مفتتح تواريخ مبعَدة أو مقصية عن أساسها الجغرافي، وتحديداً لحظة النظر في الكوردي عبر اسمه وما يصله بالمكان جهة استكمال الكلمة الصائرة جغرافية "كوردستان"، وكأن امرئاً دون جغرافيا تشير إليه كقيّم على أرضه، يعني في الحال شطباً عليه بطاقمه كاملاً: اسمه ومتتبعات الاسم وماضيه ولغته وثقافته وفولكلوره..الخ.

ألسنا هنا إذاً إزاء حرب ضروس خفية وعلنية لا تهدأ حتى اللحظة؟ بما أن الكوردي لما يزل يعيش حالة مقاومة أو مجابهة بصدد المهدّد له: عدم الاعتراف به، كمدخل حتمي إلى نطاق قيم أخرى معترَف بها هي الأخرى، على الأقل لأن المقيم في المكان وبوصفه مكانه تملكياً، يظل صاحب عنوان حتى لو جرى ذمه أو تشويه سمعته، كما رأينا في حروب المناوشات الاسمية وهي أكثر من كونها اسمية "شكلية هنا"، والكوردي مقصي عن مكانه وهو فيه، ومغيَّر في مكانه عبر اسم مختلف، وكأن المكان نفسه أُلب ويؤلَّب عليه، ومعتَّم عليه في اسمه ومحارَب به، فلا تعود الجهات الجغرافية جهاته، ولا القرية قريته، ولا المدينة مدينته، ولا حتى الشارع الذي يسلكه شارعه، أو الزاوية والساحة والغابة والحقل والملعب..الخ، لأن ثمة أسماء تمثّل اجتياحاً من لدن الغازي: مغاير لغة، هي التي أزاحت السالفة وأعدمتها، ليعدَم أولو أمرها، وحاملوها، كمعادلة سياسية وسلطوية مكتملة الأطراف، وكأن ما كان لم يكن حتى في عهدة: كان يا ما كان!

ثالثاً- محور الاسم الشخصي الكامل:

ذلك هو جانب آخر ووخيم بداية، يعنينا في هذا البحث، إذ إن الكوردي حين يشار إليه بكونه عدواً لأنه يشدد على كونه كوردياً، بالترادف في التشديد على كونه كوردستانيَّ النسب أرضياً، فإن الذي لا يخفى هنا هو ثقل اسمه ووزر المترتب عليه، حيث يبقيه في العراء، دونما حاجة إلى الكشف عن كونه كوردياً، ومن خلال اسم كوردي، أو حيث يجري تعليم القلم حول اسمه، ولكَم بُذلت وتبذَل محاولات شتى حتى الآن، ليكون في عهدة اسم آخر سليل لغة أخرى تعني المتحكم به ومقدراته، لكم نعثر على وقائع وطرائف تستثير الضحك لشدة تعويلها على هذا الإصرار لدى الآخر لتغريبه عن حقيقته..!

نغدو في الحالة هذه بين مطرقة تغيير الاسم، وسندان ما ينبني عليه. في الحالة الأولى لا يعود الاسم تابعاً لصاحبه وهو متغيِّر وصائراً إلى عدة لغة أخرى، وربما لا يفقه منها حرفاً، وفي ذمتها واقعاً، إنه اسمه وليس اسمه: قانونياً واجتماعياً هو اسمه، إلا أن سؤال الشخص عنه يرينا إياه مقهوراً حاملاً إياه مرغماً، وهنا نجد أنفسنا في بؤرة الحالة الثانية، وهي أن الاسم الذي بات يعرَف به، لا ينجّيه من تاريخه العائلي ومن نسبه، وبشكل أدق تالياً، من انتمائه القومي: من أنت؟ وهو السؤال الباحث في نسَبه الاثني حصراً، وهذا يجعل من الاسم الشخصي الذي يلزَم بـ"حيازته" إن جاز التعبير، عبئاً مؤلماً له، إذ من الاستحالة بمكان ظهوره في غفل من الاسم، أي اسم، عندما يجد الكوردي نفسه داخل تاريخ طويل، ومع الزمن صار الانخراط الجماعي إلزاماً بدافع ديني وهو أبعد عن كونه دينياً بالطبع، لأن مجرد تلفظه باسمه يعقبه سؤال حامل الاسم، أو يكون معروفاً، وليوضع في أكثر من حالة قلق وتوتر إزاء مصير "عابث" ربما له.

ككوردي، وبلسان الكوردي، يسهل سماع التالي: في عهدة الثقافة التي أنتمي إليها، ولها امتداداتها اللغوية الأخرى: التركية والفارسية، وأحمل اسماً كان علي حمْله وهكذا كان الحال مع أبي وجدي ومنذ قرون طويلة، يسهل- أيضاً- إيجاد هذا التوجيه لأخلاقية الاسم المثاب عليه دينياً، وهو ليس بريء الذمة من حوامله الإيديولوجية وعلائقها، منذ انتشار الإسلام باعتباره كان في عمق تاريخ سابق: القوة الامبراطورية في مساحة جغرافية غطت قارات ثلاثاً بالاسم، وألسنة وأمماً لها

عراقتها، وجماعات بقيت وريثة حضارات وثقافات سالفة، والإيذان الإلزامي، أو ما ليس منه مهرب، بالتحول إلى الحاضنة الدينية والثقافية لها وفي الصدارة تأتي اللغة وضرورة تعلمها، فدونها من الصعب جداً التحرك في جهاتها بحرّية معينة، أو الظهور كأسم علَم معتبر، فكان هناك الألقاب والكنى أيضاً "سلمان الفارسي، الطبري، المسعودي، ابن الرومي، أبو نواس، ابن خلّكان، ابن الأثير، بشار بن بُرد...الخ"، حيث تتداخل الأمكنة والإحالات النّسبية، في فولكلور متعدد الأبعاد وهائل من الدلالات الصريحة والمضمرة جرياً على عادة أولي ثقافتها.

إن من الممتع، رغم اعتبار المشار إليه لا يدخل في صلب الموضوع: بحثنا، من الممتع تناول الشعوبية، اعتماداً من نوع مختلف على تشعبات الاسم وكيفية الاحتماء وحتى المتاجرة به.

هنا لا تقتصر عملية التسمية على مجرد الاسم، وما تم التعويل الجهادي والاعتقادي عليه، وهو أن (خير الأسماء ما عُبّد وحمّد)، وهو حديث نبوي متداول، وكأنه مثبَت نصاً، أي بوصفه مسنداً، إنما ما يبقي صاحب الاسم مرتبطاً بالدائرة اللغوية والتزاماتها العقيدية والتخلي كلياً عن دائرة الانتماء الاثنية وحتى ذمها، وهذا ما نتلمسه لدى نسْبة ملحوظة من الكورد المسلمين، وهم يطلبون الرحمة والمغفرة لأجدادهم ويتأسفون عليهم لأنهم ماتوا "هلكوا" بالتعبير القديم، كونهم لم يحظوا بشرف الدخول في حياض الإسلام، وما نتلمسه بالمقابل من إصرار على بقاء الإسم في مرجعيته العربية بذريعة دينية دونما نظر في الطرف المقابل: العربي الذي يحيل الإسلام إليه: دينه الرئيس، وفي الطرف المجاور، حين يبكَم إزاء آخرين أسلموا ولكنهم امتلكوا ولا زالوا تدابير في التقدم بأسماء تعني لغاتهم، كالتركية والفارسية، وليبقى الكورد، ربما، أكثر الشعوب التي تعايش مفارقات الاسم وتلويناته "[١٤]".

من الجلي بمكان هنا، أن إقصاء الاسم المطلوب لشخص له انتماء اثني مختلف، بمثابة وضعه تحت الوصاية ومنحه اسماً بمثابة رقم، فهو رهين اسم لا يعنيه إنما يثقِل عليه، وأن يعيش المرء دون اسمه الفعلي، وخاصة في عصرنا الحديث، اعتراف من القيّم على ثقافة الاسم المعطى بأنه لم يبلغ سن الرشد الإنساني أو الأخلاقي، إن نفي اسمه المطلوب عنه هو الحجْر عليه.

في مساءلة الاسم نجد الوعد والوعيد، وهي لعبة السلطة التي لا تخفي وجهها العرقي باستعلاء.

في تناول الباحث التونسي "العادل خضر" لموضوع الاسم الشخصي كعائد ملكية، عبر أمثلة تعني كتباً تراثية، مغفلة من أسمائها لأسباب مختلفة يدرسها، كما في حال الجاحظ، عندما نعرف أن لديه أكثر من كتاب لم يكن يحمل اسمه أو لا يوضع اسمه عليه، وهذا يعني أن وجود (كتاب بلا اسم هو كتاب قد انزلق منه اسم الاسم من موضع الاسم.)، ولاحقاً يقول خضر كتأكيد على ما تقدَّم (إن محو الاسم، هو غيابه أيضاً. وغيابه يحدث اضطراباً سلالياً...)"[١٥]".

ربما كان لدينا تشابه بين الحالتين: من لا يضع اسمه على كتاب خوفاً من محظور معين، أو ما يكون في منزلته، فلا يعود الكتاب كتاباً وهو ينسَب إلى مجهول، ولا يمكن تقييمه كما يجب، لأن فعل التقييم كثيراً ما يتم بحضور صاحبه كأسم له تاريخه، ومَن يُعطى الاسم الذي يأتي من الخارج، أو الاسم الذي كثيراً من يجهل معناه، وإن عرفه فهو يدركه أنه غازٍ ما للغته في عقر داره وهي ليست له بالمعنى القانوني تماماً، فكأنما يمحى وجوده الرمزي وكقيمة محفوظة.

في الاسم الكوردي لا يكون الكوردي موجوداً باسمه الذي يحيله على المكان والزمان الممهورين بظلاله التاريخية الفعلية طواعية، إنما هو كوردي استعاري، هو وهم الكوردي، النسخة المزيفة منه، طالما أنه يعايَن من منظور الاسم من قبل القيّمين عليه هنا وهناك، وفي الاسم الكوردي يسهل النظر في تكوينه النفسي وكيف جرى ويجري تعميقه بالألم والمؤلم، ليكون الظفر بما هو صادم للنظر هذا، وهو أنه لا يملك لا نفسه أو روحه أو حياته التي تخصه شيئاً يذكر.

أقول هذا ليس من باب حصر القيمة الاعتبارية "اعتبار كينونة الاسم الفعلي" في مجرد الاسم، إنما ما أبقى الاسم وثبَّته كأنه دمغة أو وشم على الجبين ليبصر حقيقته العيانية كلما رأى صورته في المرآة، وكون الاسم يصل بنا إلى المهاد الثقافي والتربوي أو القاعدي لمغذيات الاسم.

يظل الاسم الكوردي الآخر، والذي يفترض أن يكونه، في حالة المؤجَّل أو الغياب غير المحسوم في أمره، إنه غياب دون إعلام بنهايته المرتقبة، طالما أن القيّم على الكوردي حياة وتاريخاً، هو الآمر الناهي، حيث يكون المرسوم وطناً "كوردستان" بمثابة المرتجى والمأمول.

وفي مجابهة هذا النوع من القدَرية الدنيوية رغم المسوح الغيبية عليها، لا يمكن مقاربة الكوردي عبر اسمه، أي حتى وهو يحمل اسم من يستبد به في المنظور الثقافي، دون مشاهدة ضراوة التصدي أو سلسلة المقاومات والمكابدات الروحية ورسم المخارج التي تقرّبه من ذاته.

في العقود الأخيرة، يمكن التعرف إلى حالة الخرق لحدود الحظر الثقافية والأمنية لهذا النظام القائم بالفعل أو النظام النافذ بأثره الموجع في الذات، عبر إيجاد ثغور أو معاندات، حيث تم انتشار أسماء كوردية تشمل الجنسين، وتحرّي أصولها لا يدع مجالاً للشك، بأن وراءها تبرز إرادة ساعية إلى حسم قضيتها اللاشخصية طبعاً، عندما يغطي الاسم تاريخاً وجغرافيا معاً.

في سياق المساءلة عن مرجعيات كل اسم، ومضامينه، وفي ظل ثقافة يحظّر عليها التعريف بحقيقته الكوردية كما يجب، وعبر شعور يتنامى بوعي ذات كوردية، يمكن العثور على جمهرة من الأسماء التي تحيلنا على ما هو جغرافي: زنار، لات، ولات، ريبار، كاني، روني، هيڤ، شيندار، چنار، چيا، سيبر، سيماڤ، سولين، كاژين، بيان، كلاويژ، كيوان، بهرم، ستير، بروسك، باران، شيندا، شينوار، جينوار، نشتمان، سميان، وار، گلستان، فنر، بهار...الخ.

مثلما نجد الكثير من الأسماء الدالة على مراتب وقيم: سردار، قهرمان، سالار، هرمان، سوار، إيريش، پيمان، سوزدا، هوكر، دلاور، ريبر، هيڤين، بنكين، لزكين، آزاد، فرهاد، جندي، تكوشين، سرفراز، دلخواز، برخودان، آشتي، هوزان، دلير، هرپيش، خبات، جگرخوين...الخ.

وما يدل على الحياة والعالم: ژين، ژيان، ژيندا، كاژين، دلژين، باهوز، نورجين، جيهان...الخ.

وأسماء حيوانات برّية وأهلية وطيور وغيرها: سِيمر، شيرزاد، باز، هلو، خڤشى، بالند"[١٦٦]..

عبر هذه الأمثلة يمكن مقاربة نوع من الوعي الشمولي بالهدف المرسوم مما تقدم، وهو يعني التالي: لأن ليس في الإمكان التعبير عن الهوية بمفهومها القومي، عبر حرمان من اللغة، بات في حكم الضرورة على مستوى تأكيد الهوية هذه، استقدام الاسم وهو يشمل ما هو جغرافي وتاريخي طبعاً، حتى بالنسبة لأسماء عربية في

الأصل في الكثير منها، ولكنها اكتسبت قيمة معظَّمة، كما في حال: برزان، جلال، مسعود، عقيد، مظلوم، ليلى، جلادت، خاني، بدرخان، جزيري...الخ، وحيث إن المستجدات الكبرى التي شهدناها خلال قرنين ونيف، مع بروز إقليم كوردستان العراق في الواجهة السياسية متمتعاً باستقلالية ما، المستجدات التي تفعلت في الواقع الكوردي، وعبر صعود "النجم" الكوردي على مستوى مجابهة "الأسياد" غير المرغوب فيهم وهم متقاسمو الوطن الجغرافي "كوردستان" في الاتجاهات كافة، كما لو أن العفريت الكوردي خرج من قمقمه السيئ الصيت بتاريخه، وصار تحت الأضواء، وما نشهده اليوم يؤكد ذلك، وهو ما أستطيع البت فيما يجري ومنذ مطالع هذا القرن، بأنه قرن الكوردي شعباً وقضية نظراً لثقل جغرافيته وحضوره الديموغرافي وسعيه الدؤوب إلى الاستقلال واستعادة ما كان له: كوردستان.

نعم، لقد اختفى الأمني الذي يتقصى خلفية كل اسم بالكوردية ولادة، أو كاد يختفي، وصار للاسم الكوردي حضوره الذي عتّم عليه كثيراً، كون الانتشار يلفت الأنظار إلى كثرته العددية، ومن خلال الموطن الجغرافي والتاريخ اسماً ومعنى اسم، وهو ما كانت الأنظمة المتحكمة بمصيره تسعى إلى قمعه والتكتم عليه أو التنكر له، حتى بالنسبة لمفهوم اللقب أو الكنية تحديداً، لم يعد في الإمكان الاستمرار في تجديد حيلة الالتفاف على الاسم بالكامل، كما الحال في تركيا، ونظراً لتواجد الكوردي في قارات العالم أجمع لأكثر من سبب، ودون أن ننسى في الوقت نفسه تلمس التنوع في الاسم داخل العائلة الكوردية، استناداً إلى ركائز معتادة، من خلال الدين "أسماء عربية بتأثير من الدين والتمحور حوله"، أو انطلاقاً من توجهات لها علاقة بما هو حزبي: قومي، أو طبقي، أو مختلف، متحرر من التبعات الحزبية وغيرها، عبر مكاشفة أسماء أجنبية ومركّبة، وتستهدف التعبير عن ذات تفصح عن شهادتها دون مراجعة أحد، عندما يبرز الاسم خارج تأطير ما، سوى أن وعي الكوردية تعمَّق وتوسع أكثر من ذي قبل، وتلك بداهة طبعاً، ورغم كل ذلك، مازال أمام الاسم الكوردي الكثير ليتم إنجازه، كما لو أنه بوعيه التاريخي، بصورة ما، يتعدى حدود الجغرافيا، بينما الجغرافيا الحاملة لاسمه ضمناً، لما تزل تحتاج إلى مجهودات ومقاومات ورص سياسات أكثر تجاوباً مع تحديات الجاري مع الجيران التاريخيين للكورد أصلاً، والعالم بقواه الكبرى، ليكون تثبيت الاسم الكوردي في سجل "النفوس" عملاً عادياً أو روتينياً لا يُسأل عنه، أو يدقّق فيه، وقد تحرَّر من " أسْره" !

مصادر وإشارات

١- قصيدة محمود درويش، مستلة من الانترنت

٢- حول ذلك يمكن الرجوع إلى ما بحث فيه الكاتب المغربي الكبير عبدالفتاح كيليطو في كتابه (لسان آدم)، ترجمة: عبدالكبير الشرقاوي، دار توبقال، الدار البيضاء، ط٢٠٠١/٢،صص١٠-٣٦.

إن مراجعة هذا الكتاب وضمن المساحة الورقية المحددة تكون مؤثرة جهة تسليط الضوء على مفهوم اللغة وكيف تشكلت وعلاقة آدم بها، وكيف جرت تسمية آدم وموقع داخل اللغة، وانفجار الأسماء من حوله من جهة، ومن البادئ بها، وكيف يمكننا النظر إليها لحظة تعيينها ألسنياً طبعاً.

٣- أولندر، موريس: لغات الفردوس، ترجمة: د. جورج سليمان، المنظمة العربية للترجمة، بيروت، ط١/ ٢٠٠٧، ص٢٥.

طبعاً، وتعميقاً للمقبوس آنف الذكر، لا بد من السير إلى الأمام قليلاً، وقراءة ما أورده الكاتب أولندر نفسه وهو يكاشف الخلفية المجهدة والمكلفة للتقاسم اللغوي ومن ينتمون إلى عالمه، وتحديداً، وكنموذج، ما يتعلق بثنائية موجَّهة: السامي والآري (لا أحد يجهل أن لفظتي "سامي" و "آري" كما يجري فهمهما في القرن العشرين وفي قلب أوروبا بالذات تقرّران حياة الملايين وموتهم، أطفالاً أكانوا أم رجالاً أم نساء، تبعاً لتصنيفهم في هذه الجهة أو تلك.. ص٦٤).

لنقل هنا: ثبّتوا أي اسم على الصفيح اللغوي الساخن جرّاء هذا التصادم الإيديولوجي وكيفية اختزال عالم اللغات الأوسع والأعمق مما هو معتَمد بين القوى السياسية عالمياً، تشمُّوا رائحة المضحى بهم شعوباً وجماعات أو مجموعات تسمى بـ"الأقليات" هنا وهناك، باعتبارها حالة طبيعية جداً .

٤- كالفي، لويس جان: حرب اللغات والسياسات اللغوية، ترجمة: د. حسن حمزة، المنظمة العربية للترجمة، بيروت، ط٢٠٠٨/١، ص٦١.

٥- المصدر نفسه، ص ٣٨٩.

٦- حول ذلك، يمكن الرجوع إلى ما أثرته في كتابي (القبيلة الضائعة: الأكراد في الأدبيات العربية- الإسلامية)، منشورات رياض الريس، بيروت، ط٢٠٠٧/١، الفصل الأول "حديث النسب- نسب الحديث"، صص٢٩-٧٦.

كمثال تطبيقي حول حقيقة الاسم تاريخياً وثقافياً، يمكن الرجوع إلى كتابي: صائد الوهم "الطبري وتفسيره"، دار كتابات، بيروت، ط١/٢٠٠٣، كما في "الطبري: أسطورة الاسم وخرافة المكان" صص ١١-١٧.

٧- ليس هناك ما هو أكثر من المصادر التي تتعرض لهذه النقطة، بصدد العلاقة بين كون الكوردي اسماً واعتباره صاحب لغة، أي التكامل بين وجهيه: الجغرافي والتاريخي، وأكتفي هنا بالإشارة إلى (الحركة الكُردية في العصر الحديث) لـ"أولغا جيغالينا" وآخرين، ترجمة: د. عبدي حاجي، دار الرازي، بيروت، ط١/ ١٩٩٢، وكذلك كتاب "دافيد مكدول": تاريخ الأكراد الحديث، ترجمة: راج آل محمد، تقديم: إبراهيم محمود، دار الفارابي، بيروت، ط١/١٩٩٧، وينظَر أيضاً ما أثرته في بحثي الموسوم بـ"اسماعيل بيشكجي: الذات المضاءة بالآخر"، سلسلة "مختارات" تصدر عن مركز الأبحاث العلمية والدراسات الكوردية، دهوك، العدد"٤٢" تموز٢٠١٣...الخ.

٨- تودوروف، تزفيتان: فتح أمريكا: مسألة الآخر، ترجمة: بشير السباعي، دار سينا للنشر، القاهرة، ط١/ ١٩٩٢، ص٣٣- ٣٧.. والأمثلة أكثر من أن تحصى، فاكتفينا باللازم، وثمة عودة للضرورة !

٩- مقال الكاتب الكوردي السوري سليم بركات: (تشريد المكان عن أسمائه)، مستل انترنتي.

١٠- يُنظَر في كتاب المسعودي "أبو الحسن علي بن الحسين بن علي": مروج الذهب ومعادن الجوهر، تحقيق: محمد محي الدين عبدالحميد، دار المعرفة، بيروت، د.ت، م٢/٦٢، وحولك ذلك، ومن باب التوسع، يُنظر في كتابي (القبيلة الضائعة)، المصدر المذكور، صص٧٧-٨١.

١١- كالفي، لويس جان: في مصدره المذكور، ص١٠٢.

١٢- ينظَر حول ذلك كتاب تودوروف ، المصدر المذكور، ص ٨٣.

١٣- حول ذلك، يُنظر، بودولني: الإثنوس والتاريخ، دار التقدم، موسكو/ ١٩٨٨، صص٥٤-٦٨، وهو وارد في كتابي السالف الذكر (القبيلة الضائعة)، وبتوسع : الفصل الرابع منه، حيث الحديث يتعلق بالكوردي في الاسم ودلالته وظروف تحولات معانيه وما يناظره لدى شعوب أخرى.

مجدداً أشدد على أهمية كتاب "كالفي": حروب اللغات والسياسات اللغوية، المصدر المذكور، وهو يذخر بالأمثلة الدالة على ما ذهبنا إليه لدى أمم وشعوب مختلفة، قديمة ومعاصرة، وعبر تحليلات قائمة على جداول اسمية ومقارنات وتفكيك دلالات ومكاشفة سياسات سلطوية فيها، بدءاً، من الفصل الأول (مسألة الأصول)، ص٣٥، وما بعد، وينظَر للمزيد من الاضطلاع في ص:١٠٤-١٠٥-١٢٩-١٣٠..الخ، رغم أن بحثي له مسار مختلف من جهة موقع الكوردي في وسط جغرافي يعنيه وهو يقصيه، وتاريخ يسمّيه وهو ينفيه باسمه ورسمه عملياً .

١٤- حول ظاهرة التشديد على الاسم من مرجعية دينية ثقافية وقومية عربية في الأصل، يمكن النظر في كتاب وليد ناصيف: الأسماء ومعانيها، دار الكتاب العربي، ط١/١٩٩٧، ص٩ وما بعد، وكتاب عبّود أحمد الخزرجي: أسماؤنا: أسرارها ومعانيها، المؤسسة العربية، بيروت، ط٥/٢٠٠٢، مثلاً، ص٢٦ وما بعد، والكاتب هذا عراقي، وأعتقد أن ذلك لا ينفصل عما هو مكاني وثقافي سياسي المبنى والمعنى، وكتاب محمد ابراهيم: أسماء البنات ومعانيها "دليل يضم جميع الأسماء العربية ومرجع واف لاختيار أسماء الذرّية"، مكتبة ابن سينا، القاهرة، د.ت، والتعريف بالعنوان له مغزاه... الخ، والجدير بالذكر، هو رهان هذه الكتب على الاسم العربي وكيفية تسلسله التاريخي حيث تعرَّض الاسم للتغيير تبعاً لمستجدات الظروف، إنما لم يخرج الاسم عن دائرة ثقافته العربية وهي في ميسمها الأعظمي: الديني الإسلامي.

١٥- خضر، العادل: نسيان ما لا يُنسى "أو صور الأصل في الأدب"، دار مسكلياني، تونس، ط١/ ٢٠١٣، ص ٤٩-٥٠.

١٦- لا يسعنا المجال لاستعراض متروّ لقائمة الأدبيات الكوردية، أي من جهة الكتاب الكورد: بالكوردية وبسواها، وهي تحفل بكم وافر من هذه الأسماء في نصوصها الروائية والقصصية وحتى الشعرية وسواها، منها المعاصرة، ومنها الفولكلورية، كما في حال شيركو بيكەس، وسليم بركات في أعماله الأولى، مثلاً، ومحمد اوزون، وجان دوست، وفرات جوري، ولالش قاسو، وحسن مته، وحليم يوسف، وأنور كاراهان...الخ.

في هذا السياق، ومن باب التنويه إلى دلالة الاسم الرمزية وأهميته في النص الأدبي: الروائي، على سبيل المثال، كحال النصوص الأجنبية أو العربية وسواها، فإن نصوصاً لسليم بركات، كما في حال (فقهاء الظلام)، يتعرض لها النقاد العربي، مثل "شعيب حليفي" المغربي، دون أي تطرُّق إلى خاصية الاسم: ملا بيناڤ، كوچرى، بيكاس..نظراً

لعدم معرفة اللغة الكوردية الدالة هنا، كما تطرَّقت إلى هذه النقطة في كتابي عنه (قتل الأب في الأدب: سليم بركات نموذجاً) دراسة، استوكهولم، السويد، ط١/٢٠٠٧، صص٢٠٥-٢٠٦، وبصورة أشمل، صص٢٦٠-٢٦١.

ذلك ينطبق على اسمه الفعلي، فهو: محمد سليم حسين بركات، فاكتفى هو نفسه بـ"سليم بركات"، كما هو معروف عنه عربياً وكوردياً، وهذا له مغزى آخر داخلاً وخارجاً، كما تعرضت له في المصدر المذكور ذاته، ص١١.

تنويهاً إلى خاصية الاسم، ثمة ضرورة إلى خاصية مختارة في اعتماد الاسم- اللقب من قبَل الكاتب الكوردي، وما فيه من قيمة جمالية وتذوقية وحتى تعريفية لحقيقة المراد منه في وسط مختلط أو حتى كوردي، كما في حال: جكرخوين، تيريژ، بيوار، بيكەس، لالش قاسو...الخ، وهذا لها منحى آخر في متابعة البعد الرمزي للاسم المختار والتصور الذاتي له مجتمعياً.

پوختەی لێکۆڵینەوە

ئەم لێکۆڵینەوەیە باس لە پرسێکی گەلێ گرنگ دەکات، ئەویش ئەوەیە کە نێو زیاتر لەوەی پێناسە بێت بۆ کەسێک یا شوێنێک، تایبەتە بە کولتور و باری ئەتنیکی کەسەکانەوە. ناو ئاماژەیە بە ئینتیمای ئەتنیکی " نەتەوەیی بە واتای فراوانی وشەکە"ی کەسەکان، نەک هەر ئەوە، بەڵکو هەموو ئەو شتانەش دەگرێتەوە کە لە کەسانی تری جودا دەکەنەوە، وەکو ناوی کورد و نێوی ئەو جوگرافیا و خاکەی لەسەری دەژێت، واتا نیشتمانەکەی کوردستان، کە ناوی خۆی و شوێنەکانی دەگۆڕن و دەشێوێنن و نێوی دیکەی دەخەنە جێگە، لە لایەن ئەو وڵاتانەوە کە کوردستانیان دابەش کردووە: ئێران، تورکیا، عیراق و سوریا. لە ئەنجامدا هەوڵدەدەن کورد لە مێژوو و جوگرافیا بە غەریب پیشان بدەن، هەرچەندە لە نێو ئەو دەوڵەتانە و سیستەمەکانیاندا بە کورد نێویان دەبەن و لەسەر ئەو بنەمایەش هەڵس و کەوتی توندتیژیان لە دژ دەکەن.
ئەمە دۆزێکی تەواوە، بەدووی خۆیدا هەموو ئەو شتانە پەلکێش دەکات کە پەیوەندییان بە ناوەوە هەیە لە بواری زماندا، ئەمەش لە لای خۆیەوە دەمانباتە دونیاییەکی تەواوی کات و شوێن، واتا دەوروبەرە مرۆییەکە، بە وشەیەکی دی گەل بە تەواوی و کولتورەکەی لە ڕابردوو و ئێستادا. هەرچەندە لە تەک کوردا گەلانی دیش هەن تووشی هەمان چەرمەسەری و ستەم بوونەتەوە بە هۆی ناو گۆڕینیوە، بەڵام کورد لە ڕیزی پێشەوە دەمینێت بە هۆی ئامادەیی دیموگرافی، کولتوری و مێژووییەوە لە ناوچەکەدا. ئەو پێگە جوگرافیەش کە وڵاتەکەی داگیری کردووە ئەوەندەی تر ئازارەکانی سەخت دەکات. لێرەوە ئەم لێکۆڵینەوەیە لە چەمکی "جەنگی ناوەکان" ئەم توندوتیژییە فرەڕەهەندە بەرجەستە دەکات. ئامانجی سەرەکی ئەم جەنگی ناوە گەلی کورد و نیشتمانەکەیەتی.

The War of the Names

This study investigates into an issue of overriding importance; that of ‘names’ being related to the ethnic and cultural status of a people rather than the identification of a person or a place. A ‘name’ signals ethnic affiliation or national affiliation in the broad sense of the term. It also encompasses all the attributes that distinguish it from others, such as names of Kurds and the geography or lands where they live, i.e., its homeland Kurdistan which the enemies (Iran, Turkey, Iraq and Syria) persist in trying to change and metamorphose its place names and replace them with their own. As the result, these countries have attempted to make the Kurds alien to their history and geography albeit they call them Kurds in their systems and treat them accordingly.

This is an issue on its own and drags with itself everything related to the inner aspects of language which, in turn, raises the concepts of both time and place, namely the human environment. Although alongside with the Kurds, other peoples have also suffered repression, persecution and such name distortions, the Kurds remain at the forefront of such peoples due to their demographic, cultural and historical presence in the area. The geographical location of their homeland, however, has exacerbated their sufferings. Hence, this study explores the concept of ‘Names War’ by highlighting the multidimensional violence the prime objective of which is the Kurdish people and their homeland.

مؤشرات الاستيطان العربي في ولاية الموصل

- منطقة الجزيرة نموذجاً -

أ. د. خليل اسماعيل محمد
قسم الجغرافيا–كلية الاداب
جامعة صلاح الدين

مقدمة

كان العراق الحالي، وحتى نهاية الحرب العالمية الاولى (١٩١٤ – ١٩١٨) يتمثل بثلاث ولايات هي: بغداد، البصرة، والموصل. وبينما كانت ولاية بغداد تضم سناجق (متصرفيات): الديوانية، كربلاء، وبغداد، وولاية البصرة، تضم سناجق: العمارة المنتفك، والبصرة، كانت ولاية الموصل تتكون من سناجق: (السليمانية، شهرزور، والموصل)[١]. انظر خريطة رقم (١). واستمر الحال كذلك حتى نهاية الحرب المذكورة، حيث تم تشكيل الدولة العراقية من ولايتي بغداد والبصرة، اللتين خضعتا للأنتداب البريطاني، طبقا لإتفاقية (سايكس بيكو) سنة ١٩١٦م، فيما كانت ولاية الموصل من نصيب الفرنسيين ويبدوا ان الاهمية الستراتيجية لولاية الموصل، سواء من حيث موقعها الجغرافي او امكاناتها الاقتصادية، الى جانب تكوينها الاثني، دفعت البريطانيين العمل على ضمٌها للدولة العراقية الجديدة. وعلى الرغم من رفض الاتراك لهذا المسعى بحجة ان الولاية، جزء من الاراضي التركية، الا ان قرار عصبة الامم في هذا الصدد، جاء لصالح البريطانيين[٢].

ويشهد التاريخ، ان للموقع الجغرافي لولاية الموصل، اهمية متميزة، لكونها وعلى مر الازمان، كانت ممراً للجماعات الوافدة، والاقوام الغازية، والتي غالبا ما كانت تتخذ من اراضيها مواقع للاستقرار، مستفيدة من وفرة مياهها وخصوبة اراضيها، وملائمة مناخها.. مثلما كانت، ولا تزال، تضم مراكز تسويق وتجارة للمحاصيل الزراعية والانتاج الحيواني من منتجات الجبال والمرتفعات من جهة، ومنتجات مناطق

السهول والبوادي من جهة اخرى، الامر الذي انعكس على تكوينها الاثني، حيث اصبحت ملتقى للقوميات، وموطنا للطوائف والاديان، حتى باتت تعرف بـ(المتحف الاثنوغرافي)[٣]. واشار اليها (قسطنطين زريق) قائلا: (ان الله قد جمع في رقعة صغيرة في شمال العراق، مزيجا من الاجناس والطوائف والشعوب، قد لا نجد مثيلا له في اية بقعة من بقاع الارض)[٤].

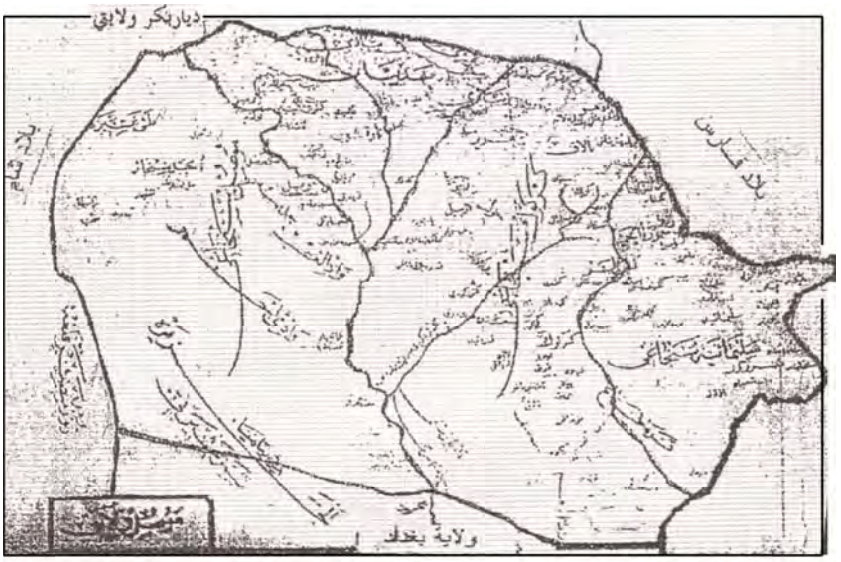

خريطة رقم(١)
التقسيمات الادارية في ولاية الموصل

لقد شهدت منطقة الدراسة، موجات متتالية من زحف للقبائل العربية القادمة من جزيرة العرب تارة، ومن بلاد الشام تارة اخرى، مثلما تعرضت لغزوات التتر والمغول. كما سعى العثمانيون اثناء حكمهم للعراق، الى زرعها بالاسر والعوائل التركية، لاسيما في مناطق التماس بين التجمعات الكردية، والتجمعات العربية. وقد كانت لعمليات التوطين هذه الاثر البعيد في التكوين القومي للسكان، لاتزال نتائجها تنعكس على امن واستقرار البلاد.

واتخذت الدراسة هذه (منطقة الجزيرة) نموذجا لعمليات توطين العشائر العربية الرحالة في ولاية الموصل، في محاولة للكشف عن ابعاد هذه الظاهرة على التكوين القومي لسكانها وتحقيقا لهذا الهدف، توزعت الدراسة على مباحث اربعة، تناول الاول منها: التعرف على منطقة الدراسة وذلك على الصعيدين التاريخي والجغرافي، والثاني لدراسة مؤشرات واتجاهات حركة نزوح العشائر العربية الى منطقة الدراسة. فيما تخصص المبحث الثالث لتحليل اسباب وعوامل حركاتها، واهدافها. اما المبحث الرابع فقد ركز على اثر هذه الحركات على التكوين القومي للسكان وتوزيعهم الجغرافي.

وعلى الرغم من حاجة مثل هذه الدراسات، ولاسيما في جانبها الديموغرافي الى البيانات والمعلومات الخاصة بحجم وتوزيع العشائر ذات العلاقة، ومواقع استقرارها، الا ان ما تم الحصول عليه من وثائق ومراجع تناولت حركات تلك العشائر واتجاهاتها ومواقعها ولاسيما كتابات الرحالة والمستشرقين، كان من شأنه تجاوز العديد من الصعوبات، على امل ان تكون هذه الدراسة قد اوفت بمتطلباتها، والله الموفق.

الباحث

المبحث الاول
التعريف بمنطقة الدراسة

تشير الدراسات التاريخية والجغرافية، التي تعني ببلاد وادي الرافدين، ان مصطلح "الجزيرة"، كان يطلق على القسم الشمالي منها، والذي كان يمتد ليشمل مساحات واسعة من بلاد الشام، وتركيا، بالإضافة الى المناطق الغربية من العراق. وفي ضوء ذلك، فأن اقليم الجزيرة، كان يضم[٥]:

١- ديار ربيعة، ومركزها الموصل.

٢- ديار مضر، ومركزها الرقة.

٣- ديار بكر، ومركزها آمد.

و بعد قيام الدولة العراقية سنة (١٩٢١) وفي ظل التشكيلات الادارية الجديدة، تم تقسيم العراق، الى اربعة عشر لواء، شملت ولايات بغداد، البصرة، والموصل. فيما جرى تقسيم المنطقة الغربية الى ثلاث وحدات ادارية هي: البادية الجنوبية والبادية الشمالية، و(بادية الجزيرة)، انظر خريطة رقم (٢). وكان يدير كلا منها مدير شرطة له سلطات المتصرف (المحافظ)، بهدف الحفاظ على امنها واستقرارها، وتصريف شؤون اهلها، وذلك قبل ان تتوزع هذه البوادي الثلاث على الالوية المجاورة لها، حيث الحقت الباديتان الشمالية والجنوبية بألوية الوسط والجنوب، والحقت (بادية الجزيرة) بلواء الموصل[٦]. وهي المعنية بهذه الدراسة.

و على الرغم من التغيرات التى طرأت على حدود منطقة الدراسة: فأن البلدانيين العرب، يرون ان حدودها (تطابق خطا يذهب شمالا، بين الانبار على نهر الفرات، وتكريت على نهر دجلة[٧]). ويمكن تحديد منطقة الجزيرة لإغراض هذه الدراسة بـ(وادي الثرثار والحدود العراقية — السورية من جهة، وبين مرتفعات سنجار ونهر الفرات من جهة اخرى)، لاحظ خريطة رقم (٣). ويتراوح ارتفاعها بين (٥٠ — ٢٥٠)م فوق مستوى سطح البحر. وبينما تتميز الجهات الشمالية بالأرتفاع والتضرس، فأن الارض تأخذ بالانحدار جنوبا، ويعد (جبل سنجار) والذي يتجاوز ارتفاعه (١٤٦٠)م اهم ظاهرة تضاريسية في المنطقة[٨].

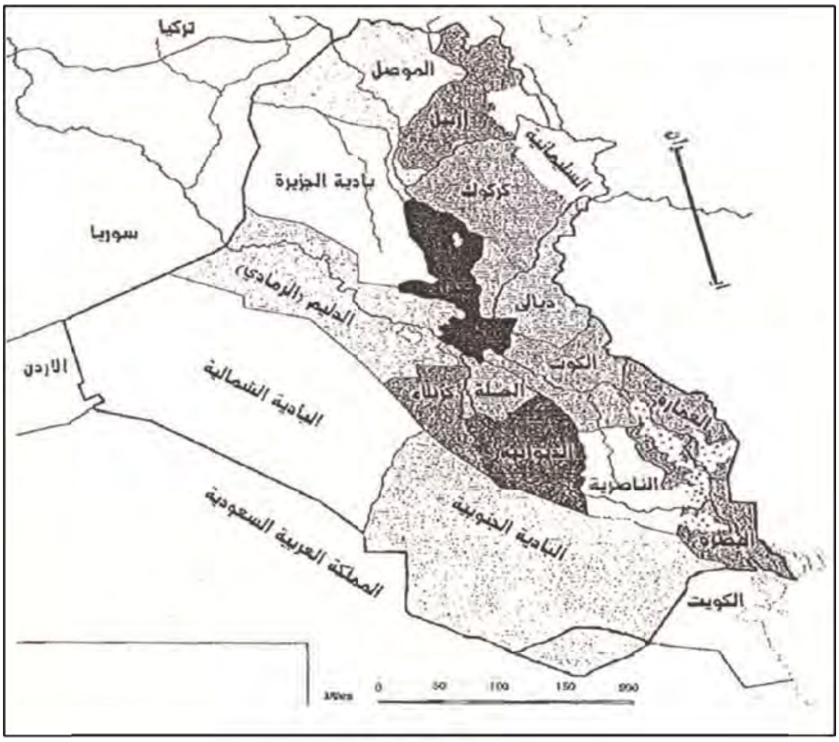

خريطة رقم (٢)
تقسيمات العراق الاساسية بعد سنة ١٩٢٢

ان هذا التباين في تضاريس الارض، كان من بين اهم الاسباب التي ادت الى التباين في كمية وتوزيع الموارد المائية في منطقة الدراسة، فالأمطار تتراوح في كميات سقوطها بين (٢٠٠ — ٥٠٠) ملم سنويا. وتزداد نحو الشمال والشمال الشرقي.. فيما تقل بالاتجاه جنوبا، انظر خريطة رقم (٤). ومع ان الجهات الشمالية من منطقة الجزيرة هي الاكثر غزارة في المياه الجوفية، الا ان نوعية المياه رديئة اجمالا، نظرا لأنتشار احجار الجبس في المنطقة واحتواء المياه على نسبة عالية من الكبريتات والكلوريدات، مما جعل مياهها غير مستساغة لمن لم يتعود على شربها كما ان هذه المياه تتسم بملوحة عالية في اماكن اخرى، حيث تتجاوز نسبة الملوحة فيها (٦٠٠٠) جزء من المليون[٩]، الامر الذي يجعلها غير صالحة للزراعة ايضاً.

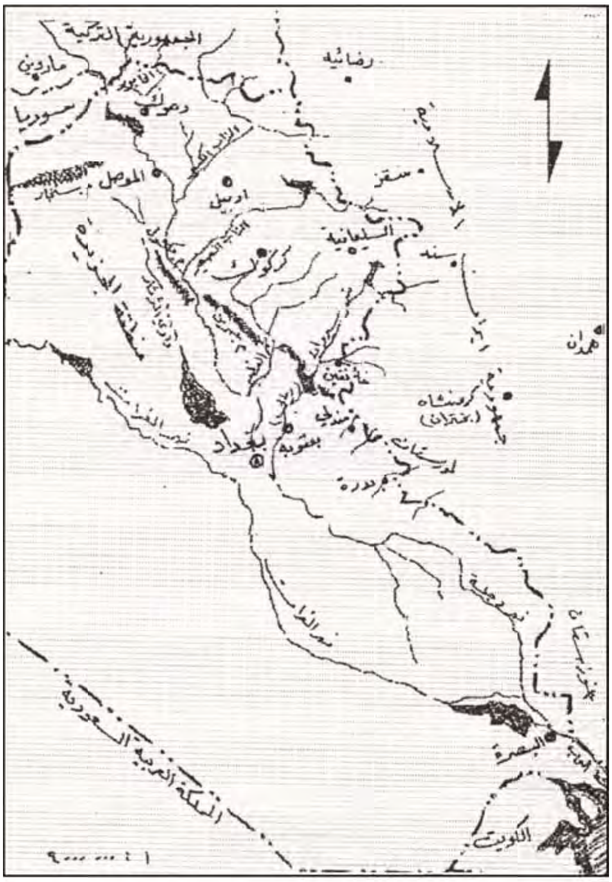

خريطة رقم (٣)
حدود منطقة الجزيرة

و تختلف كمية او غزارة المياه الجوفية في منطقة الجزيرة بين موقـع وآخـر ففـي الشمال، تقدر كمياتها بأكثر من (٣٤)الف م٣، فيمـا تقـل عـن ذلـك كـثيراً في الجهـات الاخرى. وبينما يصل عمق الآبار في شمال المنطقة الى نحو (٤٠٠)م في المعدل، يتراوح عند اقدام جبل سنجار بين (٥٠٠ — ٩٠٠)م، ومثل هذا المعدل يعد عميقا بالمقارنة مع مثيلاته في المناطق الجبلية المجاورة، الى الشرق من نهر دجلة[١٠]، الامر الذي انعكس على توزيـع المـوارد المائيـة مـن جهـة، وعلـى عـدد وتوزيـع المراكـز الاسـتيطانية في المنطقة مـن جهـة اخـرى، حيـث لـوحظ تزايـد عـدد التجمعـات السـكانية في الجهـات الشمالية والشمالية الشرقية، فيما يأخذ عددها بالإنخفاض والتبعثر جنوباً[١١].

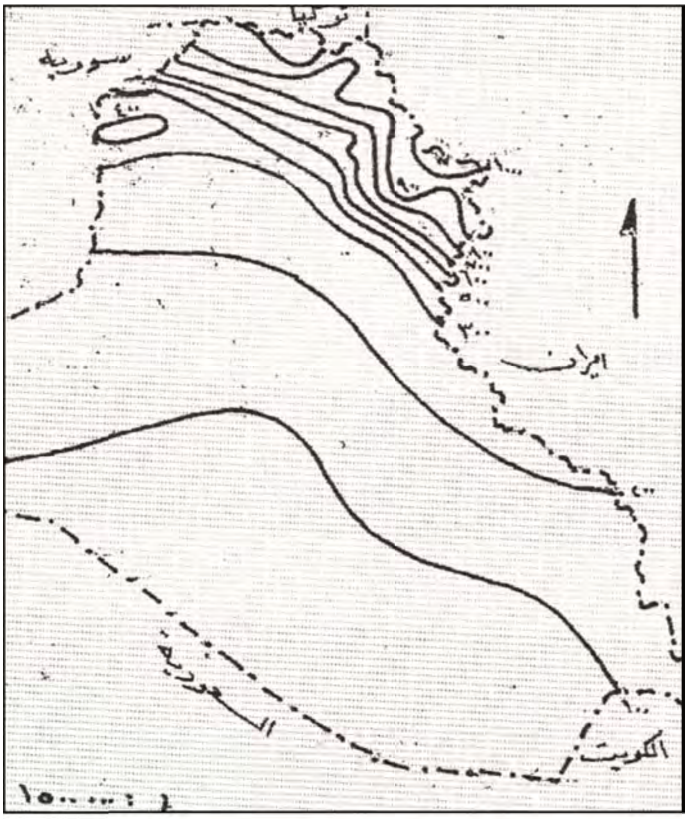

خريطة رقم (٤)
خطوط الامطار في العراق –ملم.سنويا

الاستيطان العربي في منطقة الجزيرة:

كان العراق وبحكم موقعه المجاور لشبه الجزيرة العربية، وما يتمتع به من خصائص جذب للسكان، سواء من حيث خصوبة ارضه، او وفرة مياهه، وملائمة مناخه.. مركز الجذب الرئيس للقبائل البدوية، لاسيما القادمة من نجد والحجاز، والتي كانت على الدوام، تمون البلاد بموجات متتالية من ابنائها على مر التأريخ.

ان العراق، وكما ورد في كتب التاريخ، كان يمثل الاراضي المنبسطة شمال الجزيرة العربية، والمجاورة للخليج، فقد ورد في (قاموس المحيط) انه سمي عراقا (لتواشج عراق النخل والشجر فيها)[١٢].

وفي معجم (تاج العروس): ((كل ما اتصل بالبحر من مرعى فهو عراق))[١٣].
ويرى الماوردي[١٤]، انما سميً عراقاً: (لاستواء ارضه، حين خلت من جبال تعلو ودية تنخفض). وقد عرف العراق هذا بـ(ارض السواد)، فيما اطلق مصطلح (الجزيرة) على شماله، لوقوعها بين نهري دجلة والفرات[١٥]. وجاء في (بلدان الخلافة الشرقية) ان العرب قسموا بلاد ما بين النهرين الى اقليمين هما: الاسفل وهو العراق الذي يضم منطقة السواد، والاقليم الاعلى وكان يعرف (بالجزيرة)[١٦].

وفي العصر العباسي، كان العراق الحالي يتمثل بالاقاليم التالية[١٧]:

١- اقليم السواد: يشمل الاراضي المنبسطة شمال الخليج.

٢- اقليم الجزيرة: ويطلق على البوادي الغربية من البلاد.

٣- اقليم الجبال: ويضم الاراضي المرتفعة الى الشرق من نهر دجلة.

وتشير الدراسات التاريخية الى ان العرب استوطنوا العراق منذ القرن الاول الميلادي، وكانوا يغيرون قبل ذلك من الجزيرة العربية على الاقسام الجنوبية منه، ويحتلون بعض اجزاءه ويتخذونها موطنا لهم[١٨]. وفي هذا الصدد يرى (جرجي زيدان): ان مصطلح العرب كان يطلق قبل الاسلام على جزيرة العرب فقط[١٩].

ومن الملاحظ ان القبائل العربية القادمة من جزيرة العرب، كانت قد اتخذت من المناطق الغربية من نهر الفرات، مواقع استقرار لها في فترات لاحقة قبل ان تتقدم باتجاه نهر دجلة. وفي هذا الصدد ذكر (السويدي) في مخطوطته: (ان مساكن العرب في ابتداء الامر، كانت بجزيرة العرب الممتدة الى البصرة والكوفة من بلاد العراق، ومن جهة الشمال نهر الفرات)[٢٠].

ويمثل الزحف العربي في ظل الفتوحات الاسلامية، الى العراق اواخر القرن السابع الميلادي اعظم حدث كان له تاثيره في التكوين القومي لسكانه[٢١]. ويؤكد الدكتور عماد عبدالسلام على ذلك بقوله (ان العراق يدين بعروبته الى تلك القبائل الكبيرة التى انتقلت اليه قبل الاسلام وبعده[٢٢]. ويرى (لونكريك): ان العراق لم يكن بلادا عربية من الوجه العنصرية، فقد اضافت اليه موجه بعد اخرى، من الفتوحات، عناصر جديدة الى دمه لم تكن هذه في فجر تاريخه عربية ولا سامية، وكانت قوميته العربية ذا منشأ متأخر نوعا ما[٢٣] اما الدكتور (الخلف) فيرى : ان تلك الموجات

البشرية التي انسابت الى العراق، كانت تمثل صفحة رائعة من صفحات تنازع البقاء بين البداوة والحضارة... ولو تتبعنا ذلك لوجدنا انه ينتهي باستقرار هذه الموجات واندماجها مع سكانها الاصليين ومساهمتها في تكوين خصائصه الحضارية[٢٤].

وكلما تقدم الزمن زادت الهجرة الى العراق، وزاد الاختلاط بسكانه. ومن الملاحظ ان مثل هذا الاختلاط لم يتم على درجة واحدة على مستوى مناطق البلاد. ففي السهل الرسوبي (المفتوح)، كان التفاعل والتمازج على اشده، فيما عملت الجبال والاراضي المرتفعة في الشمال والشرق كحواجز حالت دون ذلك[٢٥].

وبعد احتلال المغول للعراق سنة ١٢٥٨م ظلت القبائل العربية تتحرك داخل البلاد، قادمة من الجزيرة العربية، او من بلاد الشام. وما ان حل العصر الحديث حتى اخذ الكثير منها مواقع لها بالقرب من مصادر المياه والمراعي الغنية، والاراضي الخصبة في منطقة الدراسة، وذلك بين نهري دجلة والفرات شمال مدينة بغداد، بالاضافة الى جهات اخرى من العراق[٢٦]. ويرى (الهاشمي): ان منطقة الجزيرة اصبحت مأهولة بالقبائل العربية منذ القرن السادس عشر الميلادي[٢٧].

وشهد العراق خلال القرن السابع عشر الميلادي هجرة اخرى واسعة للقبائل البدوية القادمة من نجد والحجاز وكذلك من اطراف بلاد الشام باتجاه منطقة الجزيرة في العراق، انظر خريطة رقم (٥). ويرى (لونكريك): ان اعظم حدث في ذلك القرن كان هجرة قبائل شمر الى العراق، وذلك على فترتين: الاولى توزعت في مناطق الوسط والجنوب، والثانية توجهت الى منطقة الدراسة[٢٨]. وورد في احدى الدراسات الخاصة بالعشائر البدوية في العراق: ان الموجة التى قدمت الى منطقة الجزيرة تعود الى نحو ثلاثة قرون[٢٩]. وفي الوقت الذي تحركت فيه قبائل (زوبع) بمحاذاة نهر الفرات شمال بغداد، وقبائل الجبور بمحاذاة نهر دجلة، توجهت (عشائر البوحامد) باتجاه مرتفعات سنجار في منطقة الجزيرة. مثلما تحركت قبائل (الحديديون) باتجاه كركوك متجاوزين مرتفعات حمرين[٣٠].

وفي الفترة بين نهاية القرن الثامن عشر الميلادي وبداية القرن التاسع عشر استطاعت قبائل (عنزة)، دفع عشائر (شمر) خارج مناطقها. فيما عبرت عشائر (شمر جربة) القادمة من جزيرة العرب، نهر الفرات باتجاه منطقة الدراسة،

واستوطنت المنطقة بين الموصل والخابور، واتجه قسم آخر عبر نهر دجلة، واستقر الى الجوار من نهر الزاب الاسفل. ومنهم: الجبور، طي، الجحيش، العكيدات. مثلما اقيمت مستوطنات عربية شمال منطقة الجزيرة ولاسيما بين سنجار وتلعفر خلال الفترة بين سنتي (١٨٥٠ – ١٩١٨)[٣١].

وكان لهذه الحركات تاثير كبير على هجرة قبائل اخرى كانت تجوب المنطقة ومن بينها: عشائر العبيد التى انتقلت الى شرق نهر دجلة واستقرت في منطقة الحويجة. وقد عبر (لونكريك) عن اثر هذه الحركات على توزيعها الجغرافي قائلا: ان خريطة القبائل اخذت شكلها الذي عليه منذ ذلك الحين[٣٢].

خريطة رقم (٥)
خطوط زحف القبائل العربية الى منطقة الجزيرة

دوافع عمليات التوطين:

سبقت الاشارة الى ان منطقة الجزيرة، شهدت زحفا للقبائل العربية الرحالة خلال القرن السابع الميلادي وما بعده[٣٣]. وفي ضوء توافد مثل هذه الطوائف والعشائر، لاسيما في بدايات القرن التاسع عشر الميلادي، تصاعدت وتائر المنافسات بينهما للاستحواذ على افضل الاراضي، صلاحية للاستقرار.. كان من نتائجها حدوث صدامات دامية بين الحين والاخر، استمرت قرنا من الزمان، استطاعت عشائر (شمر) في النهاية وبسبب كثرة اعدادها وعدتها، السيطرة على مساحات غير قليلة من منطقة الدراسة، دافعة الاخرين من القبائل، كقبائل (عنزة) و(الدليم)، الى مناطق اقل اهمية في الجنوب او بأتجاه الشرق[٣٤].

وتأسيسا على ذلك فأن منطقة الجزيرة عانت تبدلات واسعة في مواقع القبائل سواء في تجمعها او تفرقها، او في تشتتها او اندماجها مما تسبب في تغير مستمر في خريطة توزيعها الجغرافي. وما كانت تمر سنة دون ان تشهد المنطقة مزيدا من تغير في تلك الخريطة وكلما برز الميل الى توطينها او استقرارها. كلما ساهم ذلك في اعادة النظر في توزيعها من جديد.. الامر الذي انعكس على التعديلات المستمرة في التشكيلات الادارية للمنطقة بشكل خاص، وولاية الموصل بشكل عام[٣٥].

وبهدف الحد من حركات تلك القبائل البدوية، وما تسببه من متاعب، على السلطات العثمانية يومذاك، سواء في نزاعاتها فيما بينها، او مع تلك السلطات، سعت الاخيرة الى وضع برامج من شأنها ان تساعد في استقرار القبائل المتنقلة هذه، وتعمل على توطينها. ولاشك في ان وجود مواقع مناسبة لتوطين تلك القبائل، حيث الموارد المائية والارض الصالحة للزراعة.. من بين العوامل المشجعة في عمليات التوطين المنشودة[٣٦]، ناهيك عن دور السلطات العثمانية نفسها في وضع الاسس الملائمة لذلك، ولاسيما في عهد (مدحت باشا) كما سنرى.

مدحت باشا وعمليات التوطين:

ولد (مدحت باشا) في استنبول سنة (١٨٢٢)م، وكان قد حقق نجاحات متميزة في عمله الوظيفي، سواء في دمشق او استنبول، او في قونية والبلقان. وكان من بين

اهم اصلاحاته خلال فترة ولايته لبغداد ما بين سنتي (١٨٦٩ – ١٨٧٢)م، هو تطبيق برنامجه المعروف بتوطين العشائر العربية الرحالة ولاسيما في منطقة الجزيرة بهدف السيطرة عليها، وحل مشكلاتها والاستفادة منها في عمليات الانتاج الزراعي[٣٧].

ويبدو ان العشائر العربية في عهده، كانت تموج بالحركة على اطراف منطقة الدراسة، في حركات منتظمة خلال فصل الشتاء، لوفرة العشب وكثرة المياه، وما ان يحل الصيف حتى تستعد تلك العشائر لعمليات الغزو والاغارة، فهي والحالة هذه في حركات دائمية ومستمرة، تتوغل خلال فصل الشتاء داخل المنطقة فيما تقترب من موارد المياه عند الجفاف.

ومع ان مثل تلك العشائر كانت احيانا موضع قوة للسلطات العثمانية عند تعاونها معها ضد العدو الخارجي، لكنها، اصبحت في الغالب مصدر ضعف لها، واستنزاف لطاقاتها.. بسبب ما تخلفه من مشكلات اثناء تحركاتها وتنقلاتها. ولذا سعت السلطات العثمانية الى وضع حد لتلك الحركات ضمن برنامج تشجعهم على الاستقرار[٣٨].

ومن هنا بدأ (مدحت باشا) مشروعه (الاصلاحي) في تسجيل الاراضي بأسماء رؤساء العشائر، بهدف استمالتهم والحصول على تأييدهم، من خلال تشجيع ابناء تلك العشائر لعمليات التوطين، لاسيما في ظل قيام تلك السلطات بحفر الآبار وتوفير الموارد المائية لهم[٣٩].

لقد كان من بين اهداف مشروع (مدحت باشا) الاصلاحي، التقليل من النزاعات العشائرية للقيام بالعمليات الزراعية.. ومع ذلك فأنه لم يحقق سوى نجاحات محدودة، حيث كانت الاستجابة دون مستوى الطموح[٤٠] لكنها من ناحية اخرى، كانت مثل تلك المحاولات، تعد القاعدة الاساسية لتنفيذ مشاريع توطين العشائر العربية الرحالة فيما بعد[٤١].

لذلك فأن الفترة ما بين (١٨٥٠) وحتى نهاية الحرب العالمية الاولى، تميزت بظاهرة استقرار العديد من العشائر البدوية في منطقة الجزيرة. وفي هذا الصدد اشارت احدى الدراسات الخاصة بالمنطقة في (ان طلائع استقرار العشائر البدوية في منطقة

الجزيرة كانت قد ظهرت في نهاية القرن التاسع عشر الميلادي)[٤٢]. ومن بين ابرز مؤشراتها اقامة القرى والتجمعات السكنية العربية شمال المنطقة وجنوبها، ولاسيما بين سنجار وتلعفر. وكان لها كبير الاثر في الاخلال بالتوازن القومي والديني لمنطقة الدراسة.

العشائر التي توطنت منطقة الجزيرة:

يقصد بـ(العشائر) البدوية في هذه الدراسة تلك القبائل الرحالة، والتي نزحت من دول الجوار العربي الى العراق، سواء من نجد والحجاز او بلاد الشام، التي اعتمدت تربية الحيوانات ولاسيما الابل، اساساً في حياتها المعيشية[٤٣]. اما (البداوة) فتمثل نمطا من الحياة الاقتصادية، والاجتماعية، الخاصة بمثل تلك القبائل. وهذا يعني ان (البداوة) لا تقتصر في مفهومها على اسلوب حياة الترحال والتنقل حسب، بل وعلى نمط معين من التنظيم الاجتماعي التي تتميز به، والذي يقوم على اساس الروابط العائلية والقبلية الراسخة[٤٤].

و على الرغم مما يشاع في ان مفهومي (الاستقرار) و(التوطين) ذو دلالة واضحة، تعني لمرحلة تأريخية، تحدد في ضوئها مواقع معينة للاستقرار، الا ان باحثين آخرين يفرقون بينهما، فالاستقرار(Settlement) يعني عندهم التغير الشامل في حياة الناس، ويتم ذلك عبر مراحل متعددة، وذلك بعد تخلي القبائل البدوية عن حياة التنقل والترحال، والتوجه نحو استغلال الارض في الزراعة او في سواها، دون الاعتماد كليا على تربية الحيوان.

اما التوطين (Sedentarization)، فيتمثل بالاجراءات التي تتخذها الحكومات او المؤسسات ذات العلاقة، من اجل توطين القبائل الرحالة، من خلال العمل على توفير مستلزمات الاستقرار لها. وليبدأوا حياتهم الجديدة بطريقة افضل[٤٥].

لقد مرت عملية التوطين هذه في منطقة الدراسة، بمراحل متعددة، تباينت خلالها العوامل الجغرافية الطاردة منها والجاذبة، والتي كان لها دور فاعل في توجيه مسارات حركات القبائل البدوية، ووصولها الى مواقعها الحالية. مثلما كانت للصراعات والنزاعات بين بعضها البعض، وبينها وبين السلطات العثمانية، اهمية متميزة في رسم

خريطة التوزيع المكاني لها. من جانب آخر، فأن برامج تلك السلطات في اختيار مثل تلك المواقع الجغرافية وتوفير المستلزمات الضرورية لها. ساهمت ايضا في تحديد مواقع الاستيطان. ولا ننسى البعد التأريخي لهجرة تلك القبائل، واستحواذها قبل سواها على افضل المواقع واكثرها اهمية في المنطقة، اضف الى تلك العوامل مبررات في صور التوزيع الجغرافي لمواقع تواجدها وانتشارها.

و في ضوء ما سبق واعتمادا على ما تهيأ من مراجع ووثائق تخص تلك الفترة، يمكن تحديد أهم العشائر العربية التي توطنت منطقة الجزيرة وهي:

١- **عشائر شمر:** وتعد من ابرز العشار العربية التي توطنت منطقة الدراسة، قادمة من جزيرة العرب، وذلك منذ ما يقرب من ثلاث قرون. وتوزعت في المنطقة الممتدة بين البعاج في محافظة نينوى، والحويجة في محافظة كركوك[٤٦]. ومن فروع هذه العشائر (شمر جربة) التي نزحت من نجد شمال المملكة العربية السعودية، اواسط القرن السابع عشر الميلادي، بأتجاه بلاد الشام. وكانت تعد السيد المطلق حتى القرن الثامن عشر، اضطرت بعد ذلك وازاء قوة عشائر عنزة التوجه نحو العراق في بدايات القرن التاسع عشر، ثم تجاوزت نهر الفرات، فيما بعد، بأتجاه منطقة الدراسة حيث وجدت مستقرات لها هناك، ولاسيما بين الموصل والخابور[٤٧]. اما (شمر طوكة) فقد استوطنت العراق منذ عدة قرون. بيد انها اتجهت فيما بعد شمالا، متجاوزة نهر الفرات بأتجاه منطقة الجزيرة، فيما استقر قسم آخر منها في محافظتي ديالى وواسط[٤٨].

٢- **عشائر عنزة: وهي** كثيرة العدد والنفوذ، هاجرت من منطقة نجد في نهاية القرن الثامن عشر الميلادي وبداية التاسع عشر، واستطاعت دفع عشائر شمر من منطقة الجزيرة السورية باتجاه العراق، كما مر معنا[٤٩] مثلما اجلت عشائر اخرى مثل: طي، الجبور،جحيش، والعكيدات الى اطراف منطقة الدراسة[٥٠].

٣- **عشائر زبيد:** وهي عشائر قحطانية من بلاد اليمن، هاجرت مع الفتوحات الاسلامية للعراق واستقرت قسم كبير منهم في بلاد الشام. فيما اتجه قسم آخر الى العراق ولاسيما الى منطقة الدراسة[٥١].

٤- **عشائر العبيد:** وهي زبيدية الاصل، نزحت الى العراق منذ اربعة قرون واتجهت الى منطقة الجزيرة. الا انها اضطرت ازاء نزاعاتها مع عشائر شمر التوجه نحو الاجزاء الغربية من محافظة كركوك، وخاصة منطقة الحويجة بالاضافة الى مواقع في محافظتي ديالى وبغداد.

٥- **عشائر الدليم:** وهي عشائر زبيدية الاصل ايضا. كانت تتنقل بين منطقة الجزيرة وغربي وادي الثرثار من جهة وبين الفلوجة وعانة من جهه اخرى وذلك على امتداد نهر الفرات[٥٢].

٦- **عشائر الجحيش:** وهي عشائر نزحت من جزيرة العرب الى بلاد الشام اولا ثم اتجهت فيما بعد الى العراق عن طريق سنجار، واستقرت في مناطق بين الموصل وتلعفر. ثم غادرتها بعد نزاعات مع العشائر الاخرى الى محافظة كركوك[٥٣].

٧- **عشائر الجبور:** وهي عشائر عربية قدمت من شبه الجزيرة العربية الى العراق منذ مايقرب من خمسة قرون. واتخذت مستقرات لها في منطقة الجزيرة من محافظة نينوى، بالاضافة الى محافظات الانبار، كركوك، صلاح الدين.

ومن المعلوم ان تحركات تلك العشائر واستيطانها منطقة الدراسة عكست ابعادها الديموغرافية من خلال تاثيرها على التكوين القومي للسكان من جهه وعلى توزيعهم الجغرافي من جهه اخرى، علما بان هذه التحركات استمرت مولية وجهها شطر منطقة الجزيرة حتى بعد انتهاء الحرب العالمية الاولى وقيام الدولة العراقية[٥٤]. حيث اقيمت عشرات المستوطنات العربية خلال القرن الماضي، في ظل مشاريع استيطانية متعددة من بينها مشروع الجزيرة[٥٥]. كما كانت تعمل على تغذية المدن والقصبات المجاورة بالدم العربي، وعملت على تفوق السكان العرب على حساب التجمعات السكانية الاخرى في المنطقة[٥٦].

و على صعيد آخر كانت المستوطنات العربية في منطقة الجزيرة تمثل (جسورا) للانتقال الى مناطق أخرى، اكثر اهمية سواء من حيث خصوبة الارض او وفرة الموارد المائية، او لقربها من مراكز التسويق التي تنتشر عند قدمات الجبال ضمن المحافظات المجاورة[٥٧]. ويشير الدكتور (عبدالعزيز سليمان نوار)[٥٨] في هذا الصدد الى (ان الضغط العربي ساهم في تقوية العروبة في العراق، وكذلك في المحافظة على

تفوقها العددي حتى الجزء الاول من القرن العشرين) ويضيف (نوار) الى (ان الهجرات العربية هذه كانت تغذي المدن العربية باستمرار بالدم العربي، فحفظت لها طابعها القومي). وكان من مؤشرات ذلك الاختلاف في آراء المعنيين في مشكلة ولاية الموصل الذي ورد في تقرير لجنة عصبة الامم حول التوزيع القومي لسكان المنطقة. فبينما كان البريطانيون يدعون بان الضفة اليمنى من نهر دجلة – عدا سنجار وتلعفر وما يجاورهما – هي عربية، فان الاتراك يرون في ان العرب في ولاية الموصل ينحصرون في المنطقة الممتدة بين ضفة نهر دجلة اليمنى، وخط الكيارة – سنجار، باستثناء المنطقة بين فانة وكركوك. كما ويتواجدون الى الجوار من نهر دجلة في لواء اربيل[٥٩].

و تأسيسا على ذلك، فان مثل تلك المتغيرات، كان من شانها اعادة رسم خريطة التوزيع القومي لسكان منطقة الدراسة، لاسيما بعد قيام الدولة العراقية بتنفيذ سياسة (التعريب) على امتداد القرن الماضي[٦٠]، وكانت منطقة الجزيرة من ابرز المحاور التي طالتها تلك السياسة. وكان من بين اهم مؤشراتها استحداث العديد من الوحدات الادارية، التي تمثل العشائر العربية المتوطنة، غالبية سكانها. ومن بينها نواحي:[٦١] تل عبطة، ربيعة، مركز قضاء الحضر، ومركز قضاء البعاج. لاحظ خريطة رقم (٦).

خريطة رقم (٦)
منطقة الجزيرة بحسب الوحدات الادارية

نتائج الدراسة:

في ضوء ما سبق، يمكن لهذه الدراسة الخروج بالنتائج التالية:

١- شهدت (ولاية الموصل) عمليات توطين واسعة للعشائر العربية الرحالة، لاسيما خلال القرون الثلاث التى سبقت الحرب العالمية الاولى وانهيار الدولة العثمانية. وقد استمرت مثل تلك العمليات بعد الحرب، وفي ظل برامج وخطط لتغير الطابع القومي للسكان لصالح الجماعات العربية.

٢- ان ما تميزت به (منطقة الجزيرة)، من وفرة في الموارد المائية وخصوبة التربة وملائمة المناخ لاقامة حياة زراعية وحيوانية، شجعت العشائر البدوية، على البحث عن مواقع مناسبة لها في المنطقة.

٣- تعرضت منطقة الدراسة، بفعل استمرار هجرة القبائل العربية اليها، الى صراعات ومنافسات على الارض، سواء بين بعضها البعض او فيما بينها وبين السلطات العثمانية، مما نتج عنها تغير في مواقع تلك القبائل وفي توزيعها الجغرافي، حيث استطاعت العشائر القوية السيطرة على المواقع الافضل، واجلاء الاخرين عنها، فيما اضطرت القبائل الاخرى الاقل مقاومة، التوجه نحو شرق وشمال شرق المنطقة باتجاه محافظات اربيل، كركوك، صلاح الدين بالاضافة الى المواقع القريبة او المجاورة من مدينة الموصل.

٤- بهدف اشاعة الامن والاستقرار في منطقة الجزيرة، سعى العثمانيون الى وضع برامج لتوطين العشائر العربية، من خلال تسجيل الاراضي باسماء رؤسائهم، لاستمالتهم اليها من جهة، وحثهم لابناء عشائرهم على الاستقرار من جهة اخرى.

٥- لقد كان لمدحت باشا، دور متميز في توطين مثل تلك العشائر في منطقة الجزيرة من خلال توزيع الاراضى عليهم، وتوفير المياه لهم، الامر الذي ساهم في زيادة عدد المستقرات السكنية وفي حجم سكانها.

٦- على الرغم من ان السلطات العثمانية لم تكن تهدف من عمليات التوطين هذه دوافع قومية او تغليب عنصر على آخر، كما لم يكن ذلك هدف القبائل العربية الزاحفة الى المنطقة، لكنها كانت بالنتيجة عاملا فاعلا في تغير التكوين القومي لسكانها لصالح العرب. مثلما عملت فيما بعد (كجسور) للانتقال الى عمق المحافظات المجاورة مثل كركوك، اربيل، صلاح الدين، بالاضافة الى محافظة نينوى لاسيما في ظل سياسة التعريب التى خططت لها الحكومات العراقية على امتداد القرن الماضي.

المراجع

(١) وزارة التخطيط، هيئة التخطيط الاقليمي، تحديد المناطق التخطيطية في العراق، دراسة رقم (١٥٥)، بغداد، ١٩٨٤، ص٢٩.

(٢) انظر تقرير لجنة عصبة الامم حول مسألة الحدود بين تركية والعراق ـ مطبعة الحكومة بغداد ١٩٢٤.

(٣) شاكر خصباك، العراق الشمالي، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٣، ص.

(٤) قسطنطين زريق، اليزيدية قديما وحديثا، مطبعة الجامعة الامريكانية، بيروت، ١٩٧٤،ص.

(٥) وزارة التخطيط، هيئة التخطيط الاقليمي، تحديد المناطق التخطيطية في العراق، المصدر السابق، ص٢٩

(٦) رسول الجابري وآخرون، الاطار العام لستراتيجية التخطيط الاقليمي في العراق — بغداد، ١٩٨٣، ص٦٠

(٧) كي — ليسترنج، بلدان الخلافة الشرقية، مطبعة الرابطة، بغداد، ١٩٥٤، ص١٦ — ١٨

(٨) ماجد السيد ولي، منخفض الثرثار، مطبعة جامعة البصرة، البصرة، ص٢٠

(٩) انظر: لمياء الكيالي، محافظة الانبار، مجلة الجمعية الجغرافية العراقية، م١، بغداد،١٩٧١، ص٤٤٨

(١٠) جاسم محمد الخلف، جغرافية العراق، دار المعرفة، القاهرة، ١٩٥٩، ص١٦٧

(١١) خليل اسماعيل محمد، الاستيطان الريفي في الجزيرة، مجلة الجمعية الجغرافية العراقية، م٢١، مطبعة العاني، بغداد، ١٩٨٧، ص٢٢١.

(١٢) الفيروز آبادي، قاموس المحيط، مطبعة الحسينية، القاهرة، ١٣٤٤، ص٢٦٤.

(١٣) انظر: جاسم محمد الخلف، المصدر السابق، ص٤٣٦.

(١٤) محمد ابن حبيب الماوردي، الاحكام السلطانية، مطبعة الوطن، القاهرة، ١٣٤٤ه، ص١٦٤.

(١٥) طه الهاشمي، مفصل جغرافية العراق، مطبعة دار المعارف، بغداد، ١٩٣٠، ص٥٣٢.

(١٦) ليسترنج، بلدان الخلافة الشرقية، المصدر السابق، ص ١٦– ١٨.

(١٧) وزارة التخطيط، تحديد المناطق التخطيطية في العراق، المصدر السابق، ص٢٤.

(١٨) طه الهاشمي المصدر السابق، ص٨٩.

(١٩) جرجي زيدان، تاريخ العرب قبل الاسلام، بيروت، ١٩٧٨، ص٤١.

(٢٠) محمد امين البغدادي السويدي، سبائك الذهب في معرفة قبائل العرب (مخطوطة)، ١٢٣٩ه ص٨.

(٢١) صالح احمد العلي، معالم العراق العمرانية، دار الشؤون الثقافية، بغداد، ١٩٨٩، ص٣١٠.

(٢٢) ثامر العامري، العشائر العراقية، دار الشؤون الثقافية،ج٥، بغداد، ١٩٢٩، ص٦.

(٢٣) س.هـ. لونكريك، اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ترجمة جعفر الخياط، ط٦، مطبعة اركان، بغداد، ص٨٥، ص٢٠.
(٢٤) جاسم محمد الخلف، المصدر السابق، ص٧.
(٢٥) المصدر نفسه، ص ٤٠٤.
(٢٦) نوري خليل البرازي، البداوة والاستيطان في العراق، معهد البحوث والدراسات العربية، القاهرة، ١٩٦٩، ص١٢٢.
(٢٧) طه الهاشمي، المصدر السابق، ص٤٠٣.
(٢٨) لونكريك، المصدر السابق، ص١٠٢.
(٢٩) انظر مكى الجميل، البدو والقبائل الرحالة في العراق، مطبعة الرابطة، بغداد، ١٩٥٦، ص٢٨.
(٣٠) نوري البرازي، المصدر السابق، ص٢٣.
(٣١) نافع قصاب، ملامح جغرافية حول استيطان القبائل البدوية، مجلة الجمعية الجغرافية العراقية، م٥، مطبعة اسعد، بغداد، ص٢٨٩.
(٣٢) لونكريك، المصدر السابق، ص١٢٢.
(٣٣) انظر دائرة الاستخبارات البريطانية، العشائر والسياسة، ترجمة: عبدالجليل الطاهر، بغداد، ص٣٥.
(٣٤) عباس العزاوي، عشائر العراق، ط١، مطبعة بغداد، بغداد، ١٩٣٧، ص١٤٧.
(٣٥) لونكريك، المصدر السابق، ص١٢٢.
(٣٦) مكي الجميل، البدو والقبائل الرحالة في العراق، المصدر السابق، ٢٧٩.
(٣٧) المصدر نفسه، ص٣٦٠.
(٣٨) عبدالعزيز سليمان نوار، تأريخ العراق الحديث، القاهرة، ١٩٦٨، ص١٤١.
(٣٩) نوري البرازي، المصدر السابق، ص١٢٤.
(٤٠) لونكريك، المصدر السابق، ص٧٩.
(٤١) نوري البرازي، المصدر السابق، ص١٢٤.
(٤٢) نافع القصاب، المصدر السابق، ص٢٨٩.
(٤٣) انظر محمد سلمان حسن، دراسات في الاقتصاد العراقي، دار الطليعة، بيروت، ١٩٦٦، ص٥١.
(٤٤) نافع القصاب، المصدر السابق، ص٢٧٥ – ٢٧٦.
(٤٥) صلاح العبد، التوطين وتنمية المجتمع، القاهرة ١٩٧٣، ص١٦٦.
(٤٦) انظر طه الهاشمي، المصدر السابق، ص٤٠٦.
(٤٧) تقرير دائرة الاستخبارات البريطانية، المصدر السابق١٣٥.

(٤٨) ثامر العامري، موسوعة العشائر العراقية، المصدر السابق، ج٣، ص١٦١– ١٦٤.
(٤٩) انظر منشا شفيلي، العراق في سنوات الانتداب البريطاني، ترجمة: هاشم التكريتي ، بغداد، ١٩٧٨.
(٥٠) طه الهاشمي، المصدر السابق، ص٣٢٩.
(٥١) دائرة الاستخبارات البريطانية، المصدر السابق، ص٢٠٥.
(٥٢) المصدر نفسه، ص٥٦.
(٥٣) ثامر العامري، موسوعة العشائر العراقية، المصدر السابق، ج٣، ص٢٦٨.
(٥٤) لونكريك، المصدر السابق، وايضا البرازي، ص١٢٣.
(٥٥) محمد سلمان حسن، دراسات في الاقتصاد العراقي، المصدر السابق، ص٨، وايضا مكى الجميل، البدو والقبائل الرحالة في العراق، المصدر السابق، ص٣٢.
(٥٦) عبدالعزيز سليمان نوار، المصدر السابق، ص٤٦٤.
(٥٧) انظر مكي الجميل، المصدر السابق، ص٢٣.
(٥٨) عبدالعزيز سليمان نوار، المصدر السابق، ص٤٦٤.
(٥٩) تقرير عصبة الامم، المصدر السابق، ص٤١
(٦٠) خليل اسماعيل محمد، مؤشرات سياسة التهجير والتعريب في اقليم كردستان العراق، مطبعة زانكو، اربيل، ص١٠ – ١٢.
(٦١) فەیسەل دەباغ، کورد و کەمە نەتەوایەتییەکانی تر لە سەرژمێری ساڵی ١٩٧٧، ج٢، دهوك ١٩٩٢ (پارێزگای نەینەوا).

مصادر الدراسة:

١– البرازي، نوري خليل، البداوة والاستيطان في العراق، معهد البعوث والدراسات العربية، القاهرة، ١٩٦٩.
٢– حسن، محمد سلمان، دراسات في الاقتصاد العراقي، دار الطليعة، بيروت، ١٩٦٦.
٣– الجابري، رسول وآخرون، الاطار العام لستراتيجية التخطيط العلمي في العراق، بغداد ١٩٨٣.
٤– الجميل، مكي، البدو والقبائل الرحالة العراق، مطبعة الرابطة، بغداد، ١٩٥٦.
٥– خصباك، شاكر، العراق الشمالي، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٣.
٦– الخلف، جاسم محمد، جغرافية العراق، دار المعرفة، القاهرة، ١٩٥٩.
٧– دائرة الاستخبارات البريطانية، العشائر والسياسة، ترجمة: عبدالجليل الطاهر، بغداد.
٨– دەباغ، فەیسەل، کورد و کەمە نەتەوایەتییەکانی تر لە سەرژمێری ساڵی ١٩٧٧، دهوك١٩٩٢.

٩- زريق، قسطنطين، اليزيدية قديما وحديثا، مطبعة الجامعة الامريكانية، بيروت، ١٩٧٤.
١٠- زيدان، جرجي، تاريخ العرب قبل الاسلام، بيروت، ١٩٧٨.
١١- السويدي، محمد امين البغدادي، سبائك الذهب في معرفة قبائل العرب، (مخطوطة ١٢٣٠هـ).
١٢- العامري، ثامر لؤي، موسوعة العشائر العراقية، دار الشؤون الثقافية، بغداد، ١٩٩٢.
١٣- العزاوي، عباس، عشائر العراق، جزء الاول، مطبعة بغداد، بغداد، ١٩٣٧.
١٤- العبد، صلاح، التوطين وتنمية المجتمع، القاهرة، ١٩٧٣.
١٥- عصبة الامم، تقرير حول مسألة الحدود بين تركيا والعراق، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٢٤.
١٦- العلي، صالح احمد، معالم العراق العمرانية، دار الشؤون الثقافية، بغداد، ١٩٨٩.
١٧- لسترنج، كي، بلدان الخلافة الشرقية، ترجمة بشير فرنسيس وكوركيس عواد، مطبعة الرابطة، بغداد، ١٩٥٤.
١٨- لونكريك، س.هـ. اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ترجمة: جعفر خياط، ط٦، مطبعة اركان، بغداد، ١٩٨٥.
١٩- الكيالي، لمياء فوزي، محافظة الانبار، مجلة الجمعية الجغرافية العراقية، م٧، بغداد، ١٩٧١
٢٠- الماوردي، محمد ابن حبيب، الاحكام السلطانية مطبعة الوطن، القاهرة، ١٣٤٤هـ.
٢١- محمد، خليل اسماعيل، الاستيطان الريفي في الجزيرة، مجلة الجمعية الجغرافية العراقية، م٢١، بغداد ١٩٨٧.
٢٢- محمد، خليل اسماعيل، مؤشرات سياسة التعريب والتهجير في كردستان العراق، مطبعة زانكو، اربيل، ٢٠٠١.
٢٣- منشاشفيلي، البرت، م، العراق في سنوات الانتداب البريطاني، ترجمة: هاشم التكريتي، مطبعة بغداد، ١٩٧٨.
٢٤- الفيروز آبادي، القاموس المحيط، المطبعة الحسينية، القاهرة، ١٣٤٤هـ.
٢٥- القصاب، نافع، ملامح جغرافية حول استيطان القبائل البدوية، مجلة الجمعية الجغرافية العراقية، م٥، بغداد، ١٩٦٩.
٢٦- الهاشمي، طه، مفصل جغرافية العراق، مطبعة دار المعارف، بغداد، ١٩٣٠
٢٧- وزارة التخطيط، هيئة التخطيط الاقليمي، تحديد المناطق التخطيطية في العراق، دراسة رقم ١٥٥، بغداد، ١٩٨٤.
٢٨- ولي، ماجد السيد، منخفض الثرثار، مطبعة جامعة البصرة، البصرة.

پوختەی لێکۆڵینەوە

ئامازەکانی نیشینگەی عەرەبەکان لە ویلایەتی موسڵ

گومانی تێدا نییە، ویلایەتی موسڵ، شوێنێکی جوگرافیی تایبەتی خۆی هەیە، نەك تەنها، کە (دەروازەیێکە) بۆ عێراق لەگەڵ دەوڵەتانی دراوسێ، وەکو ئێران، تورکیا، وسوریا.. یاخود لەبەر دەڵەمەندبوونی کشتوکاڵ، ئاژەڵ، یاخود سامانە سروشتییەکان، بەڵکو لەبەر ئەوەیش کە بووەتە (پردێك) بەدرێژایی مێژوو، بۆ لەشکرە داگیرکارەکان، وڕێبوارەکان.. کە ئەمەیش بووە بە، هۆکاری (تێکەڵاوبوونی) ئەتنی. بەهۆی فرە نەتەوە، ئایین، وتایفە...

ویلایەتی موسڵ، لە کۆتایی سەردەمی حوکمی عوسمانییەکان، رووداوی جێنشینیی هۆزە عەرەبەکانی رەوەند، بە خۆی بینیوە، وە بە شالاو هاتوون، بەتایبەتی بۆ ناوچەی (ئەلجەزیرە) لە رۆژئاوای موسڵ، وەکو: (شەمەر) و(عنزە) و(عوبێد) و(جبوور)... وبە پاڵپشتی دەسەڵاتدارانی عوسمانییەکان... ولە ئەنجامدا، کاریگەری گرنگی هەبووە لە گۆڕینی سیما نەتەوەییەکانی ناوچەکە. هەروەها، بوون، بە (پردێك) بۆ عەرەبکردنی ناوچەکانی تر، لە ویلایەتی موسڵ، بەتایبەتی لە دوای دروستبوونی دەوڵەتی عیراق، ساڵی ١٩٢١.

ئامانجی ئەم لێکۆڵینەوە، دەرخستنی ئەنجامەکانی جێنیشنی هۆزە عەرەبەکان لەو سەردەمە، لەمەڕ گۆڕینی سیمای نەتەوەیی ناوچەی (ئەلجەزیرە) وەکو (نموونە). بۆیە بابەتەکە دابەش کرا لەسەر چوار تەوەرە: یەکەمیان دەربارەی ناساندنی ناوچەکە، لەڕووی جوگرافی ومێژوویی. دووەمیان، بۆ ئاراستەکانی هاتنی هۆزە عەرەبەکان بۆ ناوچەی لێکۆڵینەوە. تەوەرەی سێیەم باسی هۆکارەکانی هاتنیان وئامانجەکانیان دەکات. تەوەرەی کۆتایی تایبەتە، بۆ کاریگەریی رووداوەکان لەسەر گۆڕانی رێژەی نەتەوەیی ناوچەکە.

Abstract

The lndicators of the Arab Settlements
In Mosul province

The Mosul province is strategically important; it links Iraq with Iran, Turkey, and Syria. It is rich in agricultural resources, livestock, and minerals. It was also the pathway for the invaders and the newcomers, and all this provided Mosul with ethnic variety, as it became multi-ethnic and multi –religiousas well as multi – sectarian.

Towards the end of the Ottoman Era, this province witnessed a re – settlement effort to relocate there the Bedouin tribes from the Arabian peninsula of Najd, AL – hijaz, as well as from Syria- In particular, they were relocated in Al - Jezira areas to the west of Mousul. The Ottomanauthorities encouraged the Arab tribes to settle in that area.

Thus, numerous settlements appeared there. Certainly, These had a deep impact on the demographic composition. Moreover, these formed abridge and acrossover for further resettlementof additional Arab tribes in the depth of Mosul province.

This study demonstrates the dimensions of the Arab settlement in Mosul province, the demographic impacts, and Al -jazira area is taken as a sample. The study has four sections. The first deals with the identification of the area. The second deals with the indicators and directions of the migration, the third is an analysis of the factors and aims of this settlement effort, the fourth, section focuses on these movements and their influential marks on the population as well as their geographic distribution.

العلاقة والتفاعل بين الحسبة والقضاء خلال العهد الأيوبي

د. قادر محمد حسن
كلية الآداب/ جامعة صلاح الدين /أربيل

على الرغم من أن الدولة الأيوبية إشتهرت تاريخيا، بعلاقاتها الخارجية ولاسيما مع القوى غير الإسلامية، ومن خلال الحروب الصليبية، ولكن السياسة الداخلية التي اتبعتها الدولة، لم تكن بالضرورة تسير دوما بنسق متواز مع التطورات على النطاق الخارجي، ويلحظ، أن طغيان إنجازات الأيوبيين الخارجية والمختزلة غالبا في انتصاراتهم على الصليبيين، أدى إلى إقرار المؤرخين والباحثين نوعا من التهميش الضمني على ألإهتمام بالتطورات الداخلية ولا سيما المؤسساتية، وهذا إنعكس في قلة إهتمام الباحثين بإبراز خصوصيات ومميزات بعض تلك المؤسسات عصرئذ، ولاسيما مؤسسة الحسبة.

إن الوظائف الدينية خلال العهد الأيوبي، وإن كانت امتدادا لمثيلاتها في العهود السابقة وخاصة السلجوقية والأتابكية، ولكن بحسب التطورات السياسية والضرورات المكانية؛ فإن الوظائف الدينية ولاسيما القضائية منها، قد طرأت عليها نوع من التغيير في الصلاحيات والأداء، وخاصة وظيفة الحسبة، التي كانت من المألوف إنها تعني بشؤون السوق والمعاملات اليومية والتجاوزات، التي غالبا لا تقيد بقيد الدعوى والشكاوى، ولكن أولى الأيوبيين للحسبة اهتماما كبيرا وأنيطت بصاحبها فضلا عن المهام التقليدية، مهمة تتبع المناوئين والمعارضين للسلطة وخاصة من الشيعة والفرق الكلامية، إذ مارس في هذا المجال نوع من المتابعة والتأطير على الحريات المذهبية والفكرية. وتمتع متولي الحسبة في هذا الميدان بصلاحيات استثنائية، مما يمكن اعتبارها صلاحيات قضائية أو تفاعلية معها.

انطلاقا من الجزئيات المتعلقة بصلاحيات المحتسب في الفترات السابقة من التاريخ الإسلامي، تتركز هذه الدراسة على إبراز التداخل بين سلطة المحتسب والقاضي متخذا من منصب الحسبة منطلقا ومحورا أساسيا في هذا البحث، لذا لا نتطرق إلى منصب القضاء إلا من زاوية تداخل وتفاعل صلاحيات صاحبه مع المحتسب خلال العهد الأيوبي، لأن تلك الحقبة من التاريخ الإسلامي تمتاز بتطورات خطيرة سواء على الصعيد الداخلي أو الخارجي التي ألقت بظلالها على الممارسات السلطوية الداخلية، ولها انعكاساتها على صلاحيات المحتسب. تكمن أهمية موضوع العلاقة التفاعلية بين الحسبة والقضاء خلال العهد ألأيوبي كونه لم يحظ حسب علمنا بدراسات علمية تتفق مع أهميته التاريخية في سياق التطورات التي شهدتها النظم الإسلامية، إذ أن الدراسات الحديثة والتي أتخذت من الحسبة وتاريخها محورا، إكتفت بتوضيح الإطار التاريخي وتصنيف مهام المحتسب دون رصد التطورات المرتبطة بتداخل وتفاوت صلاحياته مع القضاة.

يتألف هذا البحث من ثلاثة محاور، عالج الأول منها: الإطار النظري لمفهوم الحسبة في عهد الدولة الأيوبية، مبينا التطورات الحاصلة التي طرأت عليها مقارنة بالعهود السابقة وخاصة الفاطمية. أما المحور الثاني فخصص لدراسة التداخل الحاصل بين القضاء والحسبة ودور المؤسسة السياسية المتمثلة بهرم السلطة الأيوبية في تفعيل دور المحتسب باتجاه محاربة الأفكار والحركات المناوئة وإيلائه سلطة استثنائية. وتناول المحور الثالث قراءة تاريخية لبعض النماذج من نصوص صلاحيات المحتسب ونشاطات بعض أولئك المحتسبين الذين لعبوا دورا ملحوظا في تفعيل نشاط الحسبة وتفاعلها مع المؤسسات القضائية الأخرى.

إعتمد البحث على مصادر عديدة تأتي في مقدمتها كتب السياسة الشرعية منها: كتاب (ألأحكام السلطانية والولايات الدينية) للماوردي (ت ٤٥٠هـ/ ١٠٥٨م) الذي أمد البحث بمعلومات وفيرة عن الإطار النظري للحسبة ونقاط التشابه والإختلاف بينها وبين القضاء؛ أما كتاب (نهاية الرتبة في طلب الحسبة) للشيزري (ت ٥٨٩هـ/١١٩٤م) فكان ذا أهمية كبيرة نظرا لأن مؤلفه معاصر للعهد ألأيوبي، وسجل معلومات غزيرة عن خطط الإحتساب ومهام المحتسب ألأيوبي، وزود البحث

بمعلومات تخص التفاعل المؤسساتي بين الحسبة والقضاء. كما وإعتمد البحث على بعض نصوص تقاليد المحتسبين تعود للعهد الأيوبي التي حفظها مؤرخون وكتاب عايشوا الحقبة الأيوبية مثل (ألاصفهاني ت ٥٩٧ه/١٢٠٠م) في كتابه البرق الشامي و(ضياءالدين إبن الأثير ت ٦٣٧هـ/١٢٣٩م) في كتابه (المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر).

١. الإطار النظري لمفهوم الحسبة في عهد الدولة الأيوبية:

إن الدولة الأيوبية (٥٦٧- ٦٤٨ هـ/ ١١٧١- ١٢٥٠م) من الدول الكوردية الإسلامية التي درس تاريخها السياسي والعسكري بشكل أوسع مقارنة بالجوانب الحضارية، التي تشكل المرافق الإدارية جزءا أساسيا منها، وخاصة المناصب القضائية، على الرغم من أن السلطان صلاح الدين يوسف الأيوبي، قد أولى اهتماما كبيرا إلى تلك الناحية، وكجزء من رعايته المخططة لإحياء المذهب السني في مصر أقدم على تعيين قضاة من السنة في أرجاء البلاد، وبذلك اندرس المذهب الفاطمي بالكلية، وانمحى أثره وتظاهر الناس بمذاهب السنة [(١)].

أما الحسبة فتعد أيضا من المناصب القضائية ولكن لها خصوصياتها فعلى الرغم من قلة المعلومات التاريخية بصدد الحسبة والمحتسبين خلال العهد الأيوبي؛ ولكن هناك نصوص ضمن رسائل وكتب خاصة بالحسبة وإن كانت نظرية بالأساس، وترجع إلى الحقبة ذاتها، والتي يمكن أن نحصل من خلالها على معلومات تاريخية تخص صلاحيات المحتسب والتغييرات التي طرأت على ممارسته اليومية.

إن التعريفات المخصصة للحسبة في كتب الأحكام السلطانية أو النظم الإسلامية تركز دوما على مهمة واسعة وشاملة أنيطت لتلك المؤسسة في الدولة الإسلامية، وهي: الأمر بالمعروف إذا ظهر تركه والنهي عن المنكر إذا ظهر فعله، وبما أن هذه المهمة تشمل كل مسلم عاقل بالغ فالفرق بين المتطوع والمحتسب من تسعة أوجه: إنها فرض على المحتسب ولكن على غيره تعد من فروض الكفاية، إنها للمحتسب من حقوق تصرفه ولكن بالنسبة لغيره تعد من نوافل عمله، كما وإنها منصوب للاستعداء إليه فيما يجب إنكاره وليس لغيره ذلك، وأن على المحتسب

إجابة من استعداه وليس على غيره إجابته، وعلى المحتسب البحث عن المنكرات الظاهرة وليس ذلك على غيره، ويحق للمحتسب أن يتخذ أعوانا أما المتطوع ليس على ذلك، ويحق للمحتسب تعزير المتجاوزين بما لايصل إلى الحدود وليس ذلك على غيره، وللمحتسب أن يرتزق على بيت المال ولا يحق ذلك لمن احتسب تطوعا، ويحق للمحتسب الاجتهاد فيما يتعلق بالعرف دون الشرع، في التجاوزات ولا يحق ذلك للمتطوع(٢).

أما ولاية القضاء فتختص بما فيه كتاب وشهود كما تهتم بإثبات الحقوق والحكم فضلا عن النظر في حال نظار الوقوف وأوصياء اليتامى وما إلى ذلك، أما المحتسب فله الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر مما ليس من خصائص الولاة والقضاة، لأنه مما يحتاج إلى إثبات وبينات فيتولاه القضاء(٣) لأن القاضي يهتم بالقضاء بين المتنازعين، والاعتناء بأمور المستضعفين من الأيامى والأيتام،(٤) ومهمته هذه تستوجب من القضاة أن تتوفر فيهم شروط عدة كالحرية والإسلام والعدالة فضلا عن أن يكون عالما بالأحكام الشرعية(٥) ولما كانت الحسبة أمرا بمعروف ونهيا عن منكر وإصلاحا بين الناس، وجب أن يكون المحتسب فقيها، عارفا بأحكام الشريعة، شأنه شأن القاضي، ليعلم ما يأمر به وينهي عنه.(٦) وبهذا يتضح أن مهمة المحتسب وإن كانت ميدانية في أغلب الأحيان ولكن تعتمد على دراية المحتسب وتضلعه في الشريعة لأن مجالات الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر واسعة، تستلزم لمن يتصدى لها أن يكون عارفا بما يجب أن يأمر به أو ينهى عنه، ولن تتم ذلك إلا بالرجوع إلى القواعد التي رسمتها الشريعة.

إن الإطار النظري لمهمة المحتسب خلال العهد الأيوبي، لا يختلف عن مثيلاته من العهود الإسلامية السابقة وخاصة السلجوقية والأتابكية(٧)، ولكن الممارسات الفعلية، والنصوص العائدة إلى الحقبة المذكورة، توحي بنوع من التوسع في صلاحيات المحتسب، بما يتناسب مع التطورات السياسية والاقتصادية والدينية التي شهدها مسار التاريخ الأيوبي في مصر وبلاد الشام.

أمتاز العصر الأيوبي بظهور مؤلفات مستقلة للحسبة في مصر ومن أهمها (نهاية الرتبة في طلب الحسبة) للشيزري (ت٥٨٩هـ/ ١١٩٤م) الذي لمع نجمه إبان حكم

السلطان صلاح الدين، لقد سجل هذا المصنف بوضوح وظيفة الحسبة، كما أحدث تأليفه صدى في العصور التالية[٨]، إذ تأثر به مؤلفو الحسبة، ودونوا الكثير من المعطيات التي سجلها هو وتمثل ما سطرها مرآة أنعكست فيها جل التطورات التي وصلت إليها مهام الحسبة إبان الحكم الأيوبي.

لقد أورد الشيزري في تحديده لمهام المحتسب شروطا وخصالا عدة منها أن يعمل بما يعلم، وان لا يكون قوله مخالفا لفعله، ويجب أن يقصد بقوله وفعله وجه الله سبحانه وتعالى، وطلب مرضاته خالص النية لا يشوبه في ممارسته لمهامه رياء ولا مراء، وعليه أن يجتنب في رياسته منفسة الخلق، كما ويجب أن يكون مواظبا على سنن رسول الله (صلى الله عليه وسلم) وليكن من شيمته الرفق ولين القول وطلاقة الوجه، فإن ذلك أبلغ في استمالة القلوب وحصول المقصود، وأن تحليه بالصبر والأناة يجب أن يعكس على موقفه تجاه المخالفين بأن لا يبادر إلى العقوبة لأول تجاوز أو زلة يرتكبها المخالف، بل يلجأ في ردعه إلى النصح والإنذار بالعقوبة، ولكن في نفس الوقت على المحتسب أن يتخذ له سوطا ودرة وأعوانا لأن ذلك أرعب لقلوب العامة، وعلى المحتسب أن يلازم الأسواق والدروب في أوقات الغفلة، ويعاونه في كل ذلك عيون يوصلون إليه الأخبار وأحوال السوقة.[٩] من أجل هذا لاتسند الحسبة إلا لوجوه المسلمين وأعيان المعدلين لأنها خدمة دينية، لذلك يخلع على متوليها ويقرأ سجله على منابر مصر والقاهرة[١٠].

يتضح مما سبق أن المحتسب يختص بالمنكرات الظاهرة ويحق له أن يتخذ لنفسه أعوانا لأن مهامه الميدانية تحتاج الى من يساعده في رصد المنكرات ودرء الشبهات، وأتضح أن نطاق إجتهاد المحتسب مقارنة بالقضاة، ضيق لاتتجاوز العرف السائد، فلا يحق للمحتسب الإجتهاد في الشرع، لأن عمله الأصلي منصب على الأسواق وله الحق في تعزير المتجاوزين على حقوق الآدميين وحقوق الله. ويجب أن لاتصل صلاحياته في إنزال العقوبات الى إقامة الحدود، ويهتم بما لايحتاج الى إثبات ولايندرج ضمن صلاحيات الولاة والقضاة.

٢. مظاهر التداخل بين الحسبة والقضاء:

حدد الفقهاء تاريخيا مهام المحتسب، وبينوا قواعد وخطة الاحتساب وذكروا بأنها موضوعة في أهل العلم والفطن وكأن صاحبها قاض والعادة فيه أن يمشي بنفسه راكبا على الأسواق وأعوانه معه، وفي بعض البلاد ألإسلامية كانت هناك للإحتساب قوانين يتداولونها ويتدارسونها كما تتدارس أحكام الفقه[١١] أي إن ألأسواق كانت الميدان الرئيس للمحتسبين، وأن بعض أوائل المحتسبين في التاريخ الإسلامي كانوا قضاة وتولوا الحسبة على المكاييل ألأوزان[١٢].

إلا أن الماوردي ذكر أن الحسبة واسطة بين أحكام القضاء وأحكام المظالم، فالحسبة تشبه القضاء في وجهين ويختلف عنه أيضا في وجهين، أما الوجهان في تشابهها لأحكام القضاء فأحدهما: جواز الاستعداء إليه وسماعه دعوى المستعدي عليه في حقوق الآدميين ولاسيما فيما يتعلق بالمكاييل والموازين والغش والتدليس وتأخير الدين. أما الوجه الثاني: فانه يحق للمحتسب إلزام المدعى عليه للخروج من الحق الذي عليه، وبالنسبة إلى الوجهين المختلفين للحسبة عن القضاء فأحدهما قصورها عن سماع عموم الدعاوى الخارجة عن ظواهر المنكرات، من الدعاوى في العقود والمعاملات وسائر الحقوق، والوجه الثاني فأن الحسبة مقصورة على الحقوق المعترف بها، فلا يجوز للمحتسب أن يسمع بينة على أثبات الحق ولا أن يحلف يمينا على نفي الحق[١٣].

أما المؤرخ النويري فحدد التداخل بين الحسبة والقضاء بتفصيل أكثر وذكر بأن الحسبة موافقةٌ للقضاء من وجهين، ومقصرة عنه من وجهين، وزائدةٌ عليه من وجهين. فأما ((موافقتها أحكام القضاء فأحدهما جواز الاستعداء إليه. وسماعه دعوى المستعدي على المستعدى عليه من حقوق الآدميين، وليس في عموم الدعاوى. وإنما يختص بثلاثة أنواع من الدعوى: أحدها: أن يكون فيما تعلق ببخسٍ وتطفيف في كيلٍ أو وزن. والثاني: فيما تعلق بغشٍ أو تدليس في مبيع أو ثمنٍ. والثالث: فيما تعلق بمطل وتأخيرٍ لدينٍ مستحق مع المكنة.

وإنما جاز نظره في هذه الأنواع الثلاثة من الدعاوى دون ما عداها، لتعلقها بمنكرٍ ظاهر هو منصوبٌ لإزالته، واختصاصها بمعروفٍ بيّنٍ هو مندوبٌ إلى إقامته. وليس

له أن يتجاوز ذلك إلى الحكم الناجز والفصل البات. فهذا أحد وجهي الموافقة. والوجه الثاني: أن له إلزام المدعى عليه الخروج من الحق الذي عليه. وليس هذا على العموم في كل الحقوق، وإنما هو خاصٌ في الحقوق التي جاز له سماع الدعوى فيها إذا وجبت باعترافٍ وإقرارٍ مع الإمكان واليسار، فيلزم المقر الموسر الخروج منها ودفعها إلى مستحقها، لأن في تأخيره لها منكراً هو منصوبٌ لإزالته. قصورها عن أحكامه. فأحدهما: قصورها عن سماع الدعاوى الخارجة عن ظواهر المنكرات من الدعاوى في العقود والمعاملات وسائر الحقوق والمطالبات، فلا يجوز أن ينتدب لسماع الدعوى ولا أن يتعرض للحكم فيها لا في كثير الحقوق ولا قليلها من درهمٍ فما دونه، إلا أن يرد إليه ذلك بنصٍ صريح يزيد على إطلاق الحسبة فيجوز له. ويصير بهذه الزيادة جامعاً بين القضاء والحسبة، فيراعى فيه أن يكون من أهل الاجتهاد. وإن اقتصر به على مطلق الحسبة، فالقضاة والحكام أحق بالنظر في قليل ذلك وكثيره. والوجه الثاني: أنها مقصورةٌ على الحقوق المعترف بها. فأما ما تداخله جحدٌ وإنكارٌ، فلا يجوز له النظر فيها، لأن الحكم فيها يقف على سماع بينةٍ وإحلاف يمين، ولا يجوز للمحتسب أن يسمع بينةً على إثبات حقٍ، ولا أن يحلف يميناً على نفيه ؛ والقضاة والحكام لسماع البينات وإحلاف الخصوم أحق. وأما الوجهان في زيادتها على أحكام القضاء فأحدهما: أنه يجوز للناظر فيها أن يتعرض لتصفح ما يأمر به من المعروف وينهى عنه من المنكر، وإن لم يحضره خصمٌ مستعدٍ ؛ وليس للقاضي أن يتعرض لذلك إلا بعد حضور خصم يجوز له سماع الدعوى منه. فإن تعرض القاضي لذلك فقد خرج عن منصب ولايته وصار متجوزاً في قاعدة النظر. والثاني: أن للناظر في الحسبة من سلاطة السلطنة واستطالة الحماة فيما تعلق بالمنكرات ما ليس للقضاة ؛ لأن الحسبة موضوعةٌ على الرهبة، فلا يكون خروج المحتسب إليها بالسلاطة والغلظة تجوزاً فيها ولا خرقاً. والقضاء موضوعٌ للمناصفة فهو بالأناة والوقار أخص، وخروجه عنهما إلى السلاطة تجوزٌ وخرق، لأن موضوع كل واحدٍ من المنصبين مختلفٌ، فالتجاوز فيه خروج عن حده))(١٤). لأن عمل القاضي مبني على التحقيق والأناة في إصدار الأحكام، أما عمل المحتسب فإنه مبني على الشدة والسرعة في الفصل.(١٥)

وان الفقهاء السابقين أكدوا أن عقوبة التعزير التي تشمل كل العقوبات دون الحد، هي أقصى ما يمكن المحتسب من استخدامها بحق المتجاوزين، ولا ينبغي أن تصل إلى أقل الحدود وهذا ما قاله أكثر أصحاب أبي حنيفة والشافعي وابن حنبل(١٦) والفرق بين الحد والتعزير يكمن في أربعة نقاط أساسية:

أحدها أن الحد مقدر شرعا والتعزير مفوض إلى رأي الإمام.

والثاني أن الحدود تندرئ بالشبهات والتعزير يجب مع الشبهات.

والثالث أن الحد لا ينفذ على الصبي والتعزير ينفذ عليه.

والرابع أن الحد يطلق على الذمي إذا كان مقدرا والتعزير لا يطلق عليه وإنما يسمى عقوبة لأن التعزير شرع للتطهير والذمي غير مشمول بذلك.(١٧)

انطلاقا من ذلك أشار أبن تيمية إلى أن أكثر التعزير فيه ثلاث أقوال احدها: عشرة جلدات والثاني: دون أقل الحدود، أما تسعة وثلاثون سوطا وأما تسعة وسبعون سوطا، أما الثالث: فقول أصحاب مالك الذين يرون أن التعزير لا يتقدر بذلك (١٨).

خلال العهد الأيوبي ازدهرت مؤسسة الحسبة فالمحتسب في مصر بات يشرف على (دار العيار) التي يحتاط فيها للرعية في موازينهم وسنجهم ومكاييلهم. وكان واليها من أوسع موظفي الدولة نفوذا ويحق له أن ينظر فيما عليه الناس من سلوك وتعامل وأن يبث أعوانه في الأسواق، أما القاضي فلا ينظر في أي قضية إلا بعد حضور المستعدي وطلبه النظر في القضية وإصدار الحكم(١٩).

ومن أهم التداخلات التي برزت بين الحسبة والقضاء خلال العهد الأيوبي هو ما دونه الشيزري المعاصر لتلك الحقبة ولاسيما فيما يتعلق بإنزال عقوبة الجلد بحق شارب الخمر ومرتكب الزنا إذ يشرف المحتسب على عقوبة رجم زاني المحصن ومن ثبت عليه جريمة اللواط، حيث يجمع المحتسب الناس حول زاني المحصن لينزل بحقه عقوبة الرجم، كما وإذا ثبت أن المذنب لاط بغلام وثبت ذلك عند الإمام ألقاه المحتسب من أعلى شاهق في المنطقة(٢٠) كما ورد في نص تقليد أحد المحتسبين في بلاد الشام في العهد ألأيوبي ((وليتبع بالمسكر باراقته وليقم الحد على شاربه في حال افاقته ومن ذاق منه من اهل التحريم ولو جرعة فليجرعه من الحد مر مذاقته...))(٢١)

وهـذا يعـد تـداخلا واضـحا بـين صـلاحيات القاضـي وصـلاحيات المحتسـب، أمتـد انعكاساته في الفترات اللاحقة للعهد ألأيوبي[٢٢] إذ نرى أن سـلطات المحتسـب تجـاوز عقوبة التعزير التي تنص عليها أحكام الفقهاء الأوائل في الإسلام.

وإتضح هذا جليا خلال عهد الدولة ألأيوبية التي حرص سلاطينها علـى توسـيع سلطات المحتسب الميدانية لمواجهة التجاوزات والأخطـار الـتي تحتـاج مقارعتهـا الى السرعة والشدة.

وأطلق خلال تلك الحقبة يد المحتسب أيضا في قتل الذمي وذلك في حالات منهـا: ((فإن إمتنع الذمي من لزوم ألأحكام، أو قاتل المسلمين، أو زنا بمسلمة، أو أصـابها بإسم نكاح، أو فتن مسلما عن دينه، أو قطع الطريق علـى مسـلم، أو آوى المشـركين، أو دلهم على عورات المسلمين، أو قتـل مسـلما، إنتقضـت في ذلـك جميعـه، وقتـل في الحال وغنم ماله..))[٢٣] وهذا يعد توسعا خطيرا في الصلاحيات التقليديـة للمحتسـب وتجاوزا على المهام القضائية.

كما وأكد (إبن تيمية) الذي يمثل ماسجله بصدد صـلاحيات المحتسـب أمتـدادا للعهـد ألأيـوبي إن مـن لم ينـدفع فسـاده في الأرض إلا بالقتـل قتـل، مثـل المفـرق لجماعة المسلمين والداعي إلى البدع في الدين،[٢٤] معتمدا على الآية الكريمة:

قَالَ تَعَالَى: ﴿ مِنْ أَجْلِ ذَٰلِكَ كَتَبْنَا عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَن قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا ۚ وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ إِنَّ كَثِيرًا مِّنْهُم بَعْدَ ذَٰلِكَ فِي الْأَرْضِ لَمُسْرِفُونَ ﴾[٢٥]

أي إنه يرى أن صلاحية المحتسب في إنزال العقوبات يمكن ان تصـل إلى القتـل، ولكن لا يحدد بالتفصيل ما المقصود بالفساد وما هي مواصفات البدع والمبتدع[٢٦] ولكن يجب أن تذكر هنا أنه ليس للمحتسـب القتـل أو القطـع ومـا الى ذلـك لأن هـذه ألأمـور تحتـاج الى إثبـات وبينـات وتـدخل ضـمن إختصاصـات القضـاة.[٢٧] أي ان شمولية مهام الحسبة خلال حقبة الدراسـة، أعطـت لمتوليهـا صـلاحيات واسـعة غـير محددة على ألأقل في الممارسات التاريخية.

٣. قراءة تاريخية لبعض النماذج من التداخلات:

ذكر بعض كتاب الحسبة إنه ليس للمحتسب سماع الدعاوى الخارجة عن المنكرات في العقود والمعاملات، فلا يجوز أن يسمع الدعاوى فيها ولا أن يتعرض للحكم فيها إلا أن يصرح له بذلك بنص صريح يزيد على إطلاق الحسبة ويصبح جامعا بين القضاء والحسبة فيراعي أن يكون من أهل الاجتهاد [٢٨].

من أهم ظواهر تداخل الحسبة بالقضاء خلال العهد الأيوبي هو إسناد المهمتين إلى رجل واحد، لذلك حرص السلطان صلاح الدين على إضافة الحسبة إلى جملة ولاية قاضي القضاة بالديار المصرية القاضي عبدالملك بن درباس الكوردي (ت ٦٠٥هـ/ ١٢٠٨م)[٢٩] وهو من الشخصيات الكوردية التي عول عليها ألأيوبيون كثيرا. كما وأسند القضاء وجميع الأمور الدينية بمدينة عسقلان ببلاد الشام إلى جمال الدين أبي محمد عبدالله بن عمر الدمشقي[٣٠]، فلا يستبعد أن تكون الحسبة ضمن الوظائف الدينية التي تولاها القاضي جمال الدين لأن الحسبة كانت تعد وظيفة دينية وولاية شرعية.[٣١] وهذا باعتقادنا راجع إلى أن المحتسب في تلك الفترات كان يتم اختياره عن طريق القاضي وبترشيح منه، فوضعها على ذلك أن تكون خادمة لمنصب القضاء، وقد كانت الحسبة في كثير من الدول الإسلامية داخلة في عموم ولاية القاضي، ثم لما انفردت وظيفة السلطان عن الخلافة اندرجت في وظائف الملك وأفردت بالولاية [٣٢] وورد عند المقريزي إن القاضي شرف الدين محمد تولى حسبة القاهرة في سنة ٦٣٨هـ/١٢٤١م وحل محل قاضي آخر الذي كان محتسبا أيضا[٣٣].

إن إشراف القاضي على الحسبة يعني أن الأيوبيين قد جعلوا من منصب قاضي القضاة، الذي كان يشرف على جميع شؤون الدعوة الإسماعيلية في مصر أبان حكم الفاطميين، وسيلة للإشراف الكامل على متابعة الإجراءات القضائية بحق بقايا مؤيدي الفاطميين في مصر خلال العهد الأيوبي ومن خلال ذلك، العمل على نشر مذهب أهل السنة في أرجاء مناطق نفوذ الأيوبي[٣٤]. لأن الثابت تاريخيا إن المحتسب في مصر وبلاد الشام كان يختار بين المتعممين أي أصحاب الأقلام حتى بداية القرن التاسع الهجري/الخامس عشر الميلادي[٣٥] لذلك أسند مباشرة الحسبة إلى القضاة غالبا وخلال العهد الأيوبي على وجه الخصوص قلما نجد ذكرا لمحتسب

حدد مهامه بالاحتساب فقط، بينما يباشره ضمن جملة مهامه القضائية كقاض أو قاضي القضاة.

إن واجبات المحتسب المعروفة بكونها ميدانية ومتعلقة بالأساس بالأسواق ولا تتجاوز إلى النظر في الدعاوى الخارجة عن نطاق المنكرات الظاهرة، قد طرأت عليها تغيرات ملحوظة، وذلك بداعي النهي عن المنكر، الذي إذا أمكن إزالته باللسان لم يتجاوز ذلك إلى اليد أو العقوبة، فإن لم يكن إلا العقوبة أو القتل، جاز ذلك إذا كانت طبيعة المنكر المراد منعه تتكافأ مع هذه العقوبة (٣٦). وبهذا يتضح أن تعددية الوسائل المتاحة لإزالة المنكر، قد أطلق يد المحتسب لتجاوز حدود التعزير إلى إقامة الحدود وإنزال العقوبات التي هي بالأصل من اختصاصات القضاء.

وجدنا من خلال البحث إن المحتسب في الدولة الأيوبية يمنح حق إقامة الحدود في الأسواق، وقتل معتنقي المذاهب الشيعية والكلامية والفلسفية بحد السيف، وهذا أمر لم يسمع به من قبل بالنسبة لسلطة المحتسب(٣٧) بل إن مواجهة تغلغل الفكر الشيعي الإسماعيلي إلى المجتمع استوجب على الأيوبيين مراقبة الكتاتيب والمؤدبين والزمهم بمنع الصبيان من حفظ الأشعار التي عملتها الروافض – على حد قول الشيزري – في أهل البيت، بل يعلمهم بدلا من ذلك الأشعار التي مدحت بها الصحابة رضوان الله عليهم، ليرسخ ذلك في قلوبهم(٣٨).

وقد نص سجل تقليد أحد محتسبي الدولة ألأيوبية، على البحث عن كتب أهل الملل والنحل والفلاسفة والمتكلمين والمنتمين إلى الفرق الإسلامية المخالفة في المذهب لأهل السنة والجماعة، وأمر المحتسب بتمزيق كتبهم والتنكيل والتشهير بمعتنقيه، فورد في النص المذكور ((ونحن نأمرك _أي المحتسب– ان تتصفح أحوال الناس في أمر دينهم... فابدأ أولا بالنظر في العقائد واهد فيها الى سبيل الفرقة الناجية، الذي هو سبيل واحد، وتلك الفرقة هي السلف الصالح الذين لزموا مواطن الحق فأقاموا وقالوا: ربنا الله ثم استقاموا، ومن عداهم شعب دانوا أديانا، وعبدوا من ألأهواء أوثانا... فمن إنتهى من هؤلاء الى فلسفة فاقتله ولاتسمع له قولا ولاتقبل منه صرفا ولاعدلا، وليكن قتله على رؤوس ألأشهاد، مابين حاضر وباد. وما يجده من كتبها (أي الفلسفية) هي سموم ناقعة لا علوم نافعة، وأفاع ملففة لا أقوال

مؤلفة، فاستأصل شأفتها بالتمزيق، وأفعل بها ما يفعله الله بأهلها من التحريق، ولا يقنعك ذلك حتى تجتهد في تتبع آثارها، والكشف عن مكامن أسرارها فمن وجدت في بيته، فليؤخذ جهارا، ولينكل به إشهارا..))[٣٩] ويلحظ من خلال السجل إنه يلزم المحتسب أيضا بالقبض على القدرية[٤٠] والمشبهة[٤١] والمجسمة[٤٢] والقائلين بخلق القرآن ويعرض عليهم التوبة، فإن أصروا فليأمر بجلدهم فان بقوا على إصرارهم فليأمر بقتلهم، كما ورد في نفس السجل ((فخذهم – أي اصحاب القدرية والمشبهة والمجسمة – بالتوبة التي تطهر أهلها، وتجب ماقبلها.. فأن أبت هذه الطوائف إلا إصرارا، ولم يزدهم دعائك إلا فرارا، فاعلم أن الله قد طبع على قلوبهم طبعا.. فخذهم عند ذلك بحد الجلد، فإن لم ينجح فبحد ذوات الحد، فإن هذه أمراض عمى لاترجى لها الإفاقة، ولاتبرىء منها إلا الدماء المراقة))[٤٣] يظهر من خلال هذا النص إن محاربة كتب الفلاسفة وأفكار القدرية والمجسمة والتنكيل بأصحابها، أصبحت تقليدا إحتسابيا خلال العهد الأيوبي وبعده وعدت تلك الكتب بأنها مشحونة بالشرك والضلال لايجوز مطالعتها بل حتى ألإمساك بها والنظر فيها كيلا تحدث الشكوك ولا يتمكن الخلل في العقائد[٤٤].

بالرغم من أن (السنامي) ذكر بأن المحتسب يمنع المجاهرة بالكفر ولكن يمنع في كل باب يقدر جريمته والتقدير فيه مفوض إلى رأيه يفعل بقدر ما يعلم أنه ينزجر به إن كان له رأي وإلا يرجع إلى أهل العلم ولا يبلغ حد الحدود[٤٥].

وبهذا يتضح إن المحتسب كان له اليد الطولى في تشخيص المناوئين للمذهب السني ومحاربة أفكارهم التي تراها الأيوبيون مخلة بالأمن[٤٦]، وهذا تداخل واضح مع سلطة القاضي في تقرير وإنزال العقوبات على المجرمين، مما يميز تلك الحالات في تاريخ الدولة الأيوبية هي تتبع المعارضة وخاصة الشيعية منها وإطلاق يد المحتسب في تدبير أمر استئصال شأفتهم والتنكيل بهم.

إن سلطة القتل التي جاز المحتسب بممارستها خلال العهد الأيوبي بحق المخالفين المذهبيين والدينيين، تشكل تجاوزا لصلاحيات القاضي لأن هذه الأمور تحتاج إلى إذن الإمام، ففي مراتب الحسبة ذكر الغزالي (ت٥٠٥هـ/١١١١م) ((إن الحسبة لها خمس مراتب.. أولها: التعريف، والثاني: الوعظ بالكلام اللطيف،

والثالث: السب والتعنيف.. والرابع: المنع بالقهر بطريق المباشرة، ككسر الملاهي، وإراقة الخمر.. والخامس: التخويف والتهديد بالضرب ومباشرة الضرب له، حتى يمنع عما هو عليه.. ويجر ذلك إلى القتال.. وسائر المراتب لا يخفى وجه استغنائها عن إذن الإمام إلا المرتبة الخامسة))(٤٧). ويذكر أيضا أن قمع المفسدين جائز، فكذلك الفاسق المتشبث بفسقه لا بأس بقتله، والمحتسب المحق أن قتل جراء ذلك فيعد شهيدا (٤٨). وهذه المسائل لا تندرج ضمن التعزير أي العقوبة التي تكون من صلاحيات المحتسب الأصلية، وهي غير مقدرة في كل معصية ليس فيها حد ولا كفارة، ولكن هناك بعض الخلافات الفقهية بصدد أطلاق يد المحتسب في القتل، فيرى مذهب الأحناف بجوازه دفاعا ضد المنكر إذا كان من الكبائر فقط، واعتبروا ذلك تعزيرا مباحا منعا للجريمة، أما مذهبي الشافعية والمالكية فلا يجيزان القتل لدافع المنكر إلا بأذن الإمام(٤٩).

فضلا عما أشرنا إليه أن المحتسب خلال العهد الأيوبي وخاصة في مصر كان له صلاحيات كبيرة، حيث يعد محتسب القاهرة أعلى درجة ومرتبة من محتسبي المدن الأخرى وبلغت صلاحياته درجة محاسبة القاضي (٥٠) وكان يحق له ولنظرائه في المناطق الأخرى، متابعة مجالس القضاة والحكام ويمنعهم من الجلوس في الجوامع والمساجد للحكم بين الناس وذلك تحاشيا لدخول غير المسموحين بدخول المساجد كالرجل الجنب والمرأة الحائض ومن لايتحرز من النجاسة وأيضا خوفا من أن ترتفع الأصوات في المساجد ويكثر اللغط فيؤذون بذلك المصلين(٥١) ويلحظ أن إبن أبي الدم الحموي (ت ٦٤٢هـ/١٢٤٤م) الذي يعد من القضاة المشهورين في بلاد الشام خلال العهد الأيوبي وتولى قضاء مدينة حما سنة (٦٢٣هـ/١٢٢٥م)(٥٢) ذكر إن جلوس القاضي في المسجد لفصل القضاء يعد أمرا مكروها كراهة تنزيه(٥٣). والملفت للنظر أنه يحق للمحتسب الجلوس في الجامع ويطوف نوابه بدورهم على أرباب الحرف وغيرها وله أن يستخدم النواب عنه بالقاهرة ومصر وجميع أعمال الدولة كنواب الحكم (٥٤).

وكما يحق للمحتسب أن ينكر على القضاة إذا حجبوا الخصوم وأقصروا في النظر في الخصومات(٥٥)، ومتى رأى المحتسب رجلا يسفه في مجالس الحكم أو يطعن

على القاضي في حكمه عزره، وإذا لاحظ المحتسب إن القاضي قد استشاط على رجل غضبا أو شتمه أو إحتد عليه في كلامه ردعه من ذلك ووعظه، لأن القاضي لا يجوز أن يكون فظا غليظا أو يحكم وهو غضبان(٥٦). كل ما تمت عرضها، تدل على مطاطية صلاحيات المحتسب تحت عنوان ألأمر بالمعروف والنهي عن المنكر،لأنه – أي المحتسب– يمثل السلطان الذي عينه ليراعي المصلحة العامة(٥٧)، وهذه جملة من نماذج سطوة المحتسب على القاضي ومتابعة أعماله ومحاسبته على المخالفات بحق المدانين. ولكن مع كل ذلك اختلف الفقهاء بصدد صلاحية المحتسب في القتل طالما هناك القضاء وحاجة هكذا الممارسات إلى إذن الوالي، لأن هذا يفتح باب الفوضى في تطبيق العدالة ويتنافى أصلا مع أساس مهمة المحتسب الميدانية التي تعتمد على المبادرة والمتابعة لشؤون الناس في معاملاتهم اليومية.

وهناك معلومات تاريخية تؤكد على صلاحيات المحتسب من محاسبة القاضي خلال العهد ألأيوبي، اذ أن قاضي القضاة صدرالدين عبدالملك بن درباس الكوردي الذي إستمر في منصبه للمرة الأولى مدة طويلة منذ أيام السلطان صلاح الدين والى سنة ٥٩٠ ﻫ/١١٩٣م حيث عزل في هذه السنة وأعيد الى منصبه في السنوات اللاحقة(٥٨) قد تجاوز على أراضي تابعة للأزهر وذكر بأنه وفي سنة ٥٩١ﻫ/١١٩٤م هدم المحتسب – الذي لم يذكر المصادر إسمه–، حوانيت وإصطبلا كان صدر الدين بن درباس أنشأها في زيادة الجامع الأزهر بجوار داره ونقل القاضي بعد ذلك ألأنقاض الى داره(٥٩). ويستشف مما سبق أن القاضي المذكور إستخدم وظيفته في توسيع داره على حساب الجامع ألأزهر الذي كان يقع بجوار داره، ونقله للأنقاض الى داره يدل على أن أمر الهدم قد تم بحضور القاضي نفسه ولم يتمكن من التدخل أو الإعتراض، ألأمر الذي يدل على سطوة المحتسب وصلاحياته الواسعة في متابعة القضاة ليس في مجالسهم القضائية فحسب بل في دورهم ومعاشهم.

كما وقام بعض القضاة بدور المحتسب دون أن يكونوا محتسبين بالوظيفة، وذلك تطبيقا لمبدأ ألأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، ومن بين أولئك القضاة القاضي عزالدين بن عبدالسلام (ت ٦٦٠ﻫ/١٢٦١م) الذي يعد من القضاة المشهورين تولى قضاء مصر والوجه القبلي(٦٠) سنة ٦٣٩ﻫ /١٢٤١م، إستمر الى سنة

٦٤٠هـ/١٢٤٢م إذ قام وزير الدولة ألأيوبية معين الدين بن شيخ الشيوخ[٦١] ببناء طبلخان على سطح مسجد بمصر، فرفض القاضي عزالدين ذلك واستنكر من الوزير هذا الفعل وعده تجاوزا، وقام القاضي بنفسه ومعه أولاده بهدم الطبلخان وأسقط شهادة الوزير معين الدين ومن ثم عزل نفسه عن القضاء[٦٢]. وسجل القاضي عزالدين عبدالسلام نظريا بأن هذه المواقف تندرج ضمن فروض الكفاية، لأن ألأمر بالمعروف والنهي عن المنكر يتناول بعضا غير معين من المكلفين لاجميع المكلفين، فإذا فعله البعض سقط عن فاعليه لأنهم قاموا به وسقط عن غيرهم لتعذر التكليف به لأن التكليف تارة يسقط بالأمتثال ويسقط تارة أخرى بتعذره [٦٣].

يستنتج مما سبق جملة من ألأمور نلخصها كالآتي:

- إن موقف القاضي عزالدين بن عبدالسلام يؤكد مدى التداخل بين الحسبة والقضاء خلال العهد ألأيوبي، بحيث أن القاضي كان فعليا يقوم مقام المحتسب إذا رصد تجاوزا أو تطاولا يخص المصلحة العامة.
- قيام الوزير معين الدين ببناء الطبلخان على سطح مسجد يدل على وجود تجاوزات من قبل المسؤولين، كما ويدل على نوع من التهاون والتساهل من جانب القائمين بمنع هكذا تجاوزات، وعلى رأسهم المحتسب إذ لابد هناك محتسب في مصر حينئذ وإن لم يرد ذكره في المصادر المتاحة، فقيام القاضي عزالدين الذي كان قاضيا للقضاة بمهمة إزالة تلك التجاوزات دليل على خلل في عمل المحتسبين– الرسميين– في أواخر حقبة الدولة ألأيوبية.
- إن تحدي الوزير ألأيوبي من قبل القاضي عزالدين يتمثل في موقفين أثنين أحدهما يخص الحسبة وألآخر يخص القضاء، أما ألأول فهدمه للطبلخان بمعاونة أولاده بعد إستنكاره الوزير على فعلته، الظاهر إن الوزير معين الدين أصر على موقفه ولم يقم بإزالة مابناه على سطح المسجد. أما الثاني، فإسقاط شهادة الوزير دليل على قناعة القاضي بأنه – أي الوزير – فقد عدالته وأصبح شخصا غير مؤهلا للشهادة.

الخاتمة

من خلال ما تم التطرق إليها من نصوص ومعلومات تاريخية بصدد التفاعل والتداخلات الموجودة بين سلطة المحتسب والقاضي في العهد الأيوبي، وصل البحث إلى نتائج يمكن تلخيصها على النحو التالي:

– يشكل عهد الدولة الأيوبية في مصر وبلاد الشام، نقطة تحول كبير في تاريخ المنطقة، لم يكن من النواحي السياسية والعسكرية فحسب، بل في النظم القضائية والجوانب الحضارية الأخرى، ولاسيما فيما يتعلق بصلاحيات المحتسب وتداخلها مع سلطات القاضي وإخضاع الحسبة للإشراف المباشر لقاضي القضاة وتوظيفها توظيفا سياسيا من قبل السلطنة الأيوبية بغية استئصال شأفة المناوئين للدولة ولاسيما الإسماعيلية وبقايا الفاطميين.

– تعد وظيفة الحسبة في الحضارة الإسلامية، من الوظائف القضائية التي استخدمت أحيانا لأغراض سياسية، فالوظيفة وإن كانت في البداية داخلة في عموم ولاية القاضي يولي فيها باختياره، ثم لما انفردت وظيفة السلطان عن الخلافة اندرجت في وظائف الملك وأفردت بالولاية. إلا أن الحسبة في الدولة الأيوبية رتبت لمراقبة الأسواق والحياة اليومية، بغية التأكد من مطابقتها للشريعة من جهة والعمل على إزالة الشعائر الشيعية ومحاربة الدعوة الإسماعيلية من جهة أخرى، لذلك عملت الدولة الأيوبية في البداية على إضافة الحسبة إلى جملة ولاية القاضي ابن درباس الماراني، لكي يتسنى له ومن خلال متابعته لعمل المحتسب، الإشراف على عملية القضاء على الدعوة الإسماعيلية، ومن ثم أفردت الحسبة بولاية خاصة ذات صلاحيات إستثنائية، الأمر الذي يتضح جليا من خلال بعض الوثائق الأيوبية الخاصة بتقليد محتسب، الذي أعطته سلطات ضخمة تتداخل مع صلاحيات القاضي وتتجاوز المراقبة والتعزير إلى إقامة الحدود بل وقتل معتنقي المذاهب والتيارات الشيعية والكلامية والفلسفية بحد السيف.

– خلال تلك الحقبة وصل الاهتمام بالحسبة حدا نلاحظ ظهور مؤلفات خاصة عن الاحتساب ككتاب (نهاية الرتبة في طلب الحسبة) للشيزري. الذي وضح فيه مبدأ ألإحتساب وشروط المحتسب فضلا عن جزئيات الحسبة على مختلف المهن وألأعمال. فالنصوص الواردة في هذا الكتاب بخصوص صلاحيات المحتسب والتي

وظفت في هذه الدراسة تؤكد إطلاق يد المحتسب في إقامة الحدود بحق شاربي الخمر ومرتكبي الزنا ورجم من إستحق الرجم وقتل من لم يلتزم بالأحكام من أهل الذمة.

- تبين من خلال هذا البحث أنه ولأول مرة في التاريخ ألإسلامي إتسعت مهام وصلاحيات المحتسب خلال العهد ألأيوبي بشكل ملفت للنظر، بحيث تتشابك مع سلطات القاضي، لأنها لم تكن مقتصرة على منع المنكرات الظاهرة في ألأسواق، بل تجاوزت الى رقابة شاملة على المجتمع بغية إحتواء نشاطات المعارضين الداخليين، من الأسماعيلية والفرق الكلامية والفلاسفة، وهذا نابع من حرص ألأيوبيين بأن توحيد الجبهة لمحاربة الصليبيين لايتم إلا بتقوية الصفوف الداخلية، هذا فضلا عن هاجس إنتشار أفكار لاتروق ألأيوبيين أو لاترونها تخدم مشروعهم السلطوي في المنطقة على ألأقل.

- ظهر بالبحث أن للمحتسب حق التدخل في أعمال القضاة وعلى وجه الخصوص تحديد أماكن القضاء، بحيث منع القضاة من الجلوس في المساجد للفصل في قضايا المتخاصمين، وذلك للحيلولة دون تعرض المساجد لنجاسات المتقاضين، فضلا عن ذلك ينكر المحتسب على القضاة إذا حجبوا الخصوم وأقصروا في النظر في الخصومات وينبه القاضي إذا غضب أو شتم أحدا في مجلسه القضائي.

- ان إتساع نطاق الحسبة وإزدياد دورها في الرقابة على المجتمع حكاما ومحكومين، جعل من صلاحيات متوليها وواقعها العملي دائما بين مد وجزر، لأنها حكم شرعي وواجب على الكفاية، ومن هذا المنطلق، نلاحظ أن الإطار العملي للحسبة خلال العهد ألأيوبي، لم يكن دوما كالعهود السابقة، بل شهد تطورا في المهام تجاوز ألأسواق الى متابعة المناوئين الفكريين والمذهبيين والتنكيل بهم.

- إن صلاحيات المحتسب وإن إرتكزت مبدئيا على التعزير، إلا إنها فعليا تجاوزت النطاق النظري، اذ أن المحتسب ألأيوبي حرص على تنفيذ الشريعة ومعاقبة المخالفين والمرتدين والمجسمة وغيرهم، كما وأشرف على الجوامع في حفظها من التجاوزات وعمارتها، لاتضع في حسبانها رضى الحكام والوزراء ومبتغاهم، وذلك تنفيذا لتعاليم ألإسلام والعمل بمبدأ ألأمر بالمعروف والنهي عن المنكر. وهكذا ظل المحتسب ذا شخصية قوية يملك حق التدخل للمصلحة العامة وإن كان ذلك يضعه في مواجهة القضاة والوزراء والمتنفذين.

الهوامش والإحالات

ينظر: ابن واصل، مفرج الكروب في أخبار بني أيوب، تحقيق: جمال الدين الشيال، (القاهرة: ١٩٥٣) ج١، ص ١٩٨؛ المقريزي، الخطط المقريزية، طبعة بولاق، د.ت، ج١ ص ٣٥٨ ؛ السيوطي، حسن المحاضرة في تاريخ مصر والقاهرة، تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم، مطبعة عيسى البابي الحلبي، (القاهرة: د.ت) ج ٢، ص ١٨٠.

الماوردي، ألأحكام السلطانية، تحقيق: القاضي نبيل عبدالرحمن حياوي، دار ألأرقم بن ألأرقم للطباعة والنشر والتوزيع (بيروت: د.ت)، ص٣١٨.

(٣) إبن تيمية، الحسبة، تحقيق: صالح عثمان اللحام، الدار العثمانية ودار ابن حزم (بيروت: ٢٠٠٤)، ص ٦١-٦٢؛ حضيري، ناجي بن حسن بن صالح، الحسبة النظرية والعملية عند شيخ ألأسلام ابن تيمية، دارالفضيلة (الرياض: ٢٠٠٥)، ص١٦٩.

أبن شاهين الظاهري، زبدة كشف الممالك وبيان الطرق والمسالك، اعتنى بتصحيحه: بولس راويس، المطبعة الجمهورية (باريس: ١٨٩٤) ص ٩١.

الماوردي، المصدر السابق، ص ١٣٢-١٣٣.

الشيزري، كتاب نهاية الرتبة في طلب الحسبة، تحقيق: محمد حسن اسماعيل وأحمد فريد المزيدي، دار الكتب العلمية (بيروت: ٢٠٠٣)، ص ٢١٣.

(٧) للمزيد ينظر:

Christian Lange, CHANGES IN OFFICE OF HISBA UNDER THE SELJUQ, (SELJUQS POLITICS, SOCIETY AND CULTURE) EDITED BY: Christian Lange AND Songul Mecit , Edinburgh University press. pp 157-181.

(٨) سهام مصطفى أبوزيد، الحسبة في مصر ألأسلامية من الفتح العربي إلى نهاية العصر المملوكي، الهيئة المصرية العامة للكتاب (القاهرة: ١٩٨٦)، ص ٨٠.

(٩) ينظر: نهاية الرتبة، ص٢١٣-٢١٥.

(١٠) إبن الطوير، نزهة المقلتين في أخبار الدولتين، أعاد بناءه وحققه وقدم له: أيمن فؤاد السيد، المعهد ألألماني للأبحاث الشرقية، مطبعة مؤسسة البيان، طبعة جديدة (بيروت، ٢٠١٠) ص ١١٦-١١٧.

(١١) المقري، نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، تحقيق: د. إحسان عباس، دار صادر، (بيروت: ١٣٨٨هـ) ج١، ص٢١٨-٢١٩.

(١٢) ابن سعد، الطبقات الكبرى، دار صادر (بيروت: د.ت) **ج٧/ص ٢٥٦.**

(١٣) ألأحكام السلطانية، ص ٣١٩-٣٢٠.

(١٤) ينظر: نهاية ألإرب في فنون ألأدب، تحقيق: مفيد محمد قميحة وآخرون، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٤) ج٦، ص ٢٤٣-٢٤٤.

(١٥) نصر فريد محمد واصل، السلطة القضائية ونظام القضاء في الإسلام، المكتبة التوفيقية (القاهرة: د.ت) ص ١٠١.

(١٦) احمد صبحي منصور، الحسبة دراسة اصولية تاريخية، مركز المحروسة للنشر (القاهرة: ١٩٩٥)، ص ٣٢.

(١٧) السنامي، نصاب الإحتساب، تحقيق وتقديم ودراسة: مؤل السامرائي، دار العلوم للطباعة، (الرياض: ١٤٠٢هـ) ص ١٠٤.

(١٨) الحسبة، ص ١٠٠.

(١٩) إبن مماتي، قوانين الدواوين، جمعه وحققه: عزيز سوريال، مكتبة مدبولي، (القاهرة: ١٩٩١) ص ٣٣٣-٣٣٤؛ عبدالعزيز بن محمد بن مرشد، نظام الحسبة في ألأسلام دراسة مقارنة، رسالة ماجستير غير منشورة مقدمة إلى المعهد العالي للقضاء جامعة ألأمام محمد بن سعود الأسلامية، ١٣٩٣، ص ٥٥.

(٢٠) الشيزري، المصدر السابق، ص ٢٦٩.

(٢١) ألإصفهاني، البرق الشامي، تحقيق: فالح حسين، من منشورات مؤسسة عبدالحميد شومان، (عمان: ١٩٨٥) ج٥ ، ص ١٣٧. ينظر: جانبا من نص التقليد في ملحق رقم (١) من هذا البحث.

(٢٢) ينظر بصدد ذلك:

Christian Lange, ***Hisba*** **and the Problem of Overlapping Jurisdictions:An Introduction to, and Translation of,** ***Hisba*** **Diplomas in Qalqashandī's** ***SubH al-aHshā***
Harvard Middle Eastern and Islamic Review (2006) V ol:7 p91-92.

(٢٣) الشيزري، المصدر السابق، ص٢٦٨.

(٢٤) الحسبة، ص ١٣٠.

(٢٥) المائدة /٣٢.

(٢٦) احمد صبحي منصور، الحسبة، ص ٣٢.

(٢٧) ناجي بن حسن بن صالح حضيري، المرجع السابق، ص ١٦٩.

(٢٨) ابن الديبع، كتاب بغية ألأربة في معرفة احكام الحسبة، دراسة وتحقيق: طلال بن جميل الرفاعي/ منشورات جامعة ام القرى (مكة المكرمة: ٢٠٠٢)، ص ٥٧.

(٢٩) ينظر: إبن المستوفي، نباهة البلد الخامل بمن ورده من ألأماثل (تاريخ اربل) تحقيق: سامي الصقار، دار الرشيد (بغداد:١٩٨٠) ج٢، ص٣٧٠-٣٧١؛ ابن حجر، رفع الأصر عن قضاة مصر، تحقيق: حامد عبدالمجيد وآخرون، المطبعة ألأميرية، (القاهرة: ١٩٥٧) ج٢ ص ٣٦٩.

(٣٠) ابوشامة، الروضتين في اخبار الدولتين، دار الجيل (بيروت: د.ت) ج٢ ص ٩٢.

(٣١) لولاف مصطفى سليم ألأتروشي، القضاء في مصر والشام في العهد ألأيوبي، دار دجلة (عمان: ٢٠٠٦)، ص ٢٣٧-٢٣٨.

(٣٢) إبن خلدون، المقدمة، اعتناء ودراسة: احمد الزعبي، دار ألأرقم بن ابي الأرقم للطباعة والنشر والتوزيع (بيروت: د.ت)، ص ٢٥٧.

(٣٣) السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٩٧) ج١ ص ٤٠٨.

(٣٤) احمد فؤاد سيد، تاريخ مصر الإسلامية زمن سلاطين بني أيوب، مكتبة مدبولي (القاهرة: ٢٠٠٢)، ص ١٠١. تجدر ألإشارة أن المذهب الشافعي كان يتبوأ المرتبة ألاولى في الفقه والقضاء في مصر باستثناء الإسكندرية التي تمسكت بالمذهب المالكي، بينما ظل مذهب ابو حنيفة رائجا في بلاد الشام. ينظر: عصام محمد شبارو، السلاطين في المشرق العربي (السلاجقة – الأيوبيون) دار النهضة العربية للطباعة والنشر(بيروت: ١٩٩٤)، ص ٢١٥.

(٣٥) القلقشندي، صبح ألأعشى في صناعة الإنشاء (القاهرة: د.ت) ج ١١، ص٢١٠.

(٣٦) القرطبي، الجامع لأحكام القرآن، (القاهرة: ١٩٥٠) ج ٤، ص٤٧-٤٩.

(٣٧) احمد فؤاد سيد، المرجع السابق، ص ٩٨.

(٣٨) ينظر، نهاية الرتبة، ص٢٦٧. يقارن ب ابن بسام، نهاية الرتبة في طلب الحسبة، تحقيق: محمد حسن إسماعيل وأحمد فريد المزيدي، دار الكتب العلمية (بيروت: ٢٠٠٣)، ص ٣٦٢-٣٦٣. يلاحظ أن كتاب ابن بسام الذي يحتوي على اغلب ما ورد عند الشيزري، يخلو من الإشارة إلى ما ذكرناه من تحريم الصبيان من حفظ ألأشعار الخاصة بمدح أهل البيت.

(٣٩) ابن ألأثير (ضياءالدين)، المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر، قدمه وعلق عليه: احمد الحوفي وبدوي بطانة، ملتزم الطبع والنشر دار نهضة مصر للطبع والنشر، الطبعة الثانية (القاهرة: ١٩٧٣) ق ٢ ص ٣٧١- ٣٧٢.

(٤٠) القدرية: لفظ القدر يعني القضاء والحكم وهو مايقدره الله عزوجل من القضاء ويحكم به من ألأمور والقدرية يطلق على من نفى القدر كالمعتزلة الذين يرون أن معرفة الله سبحانه وجبت بالعقل، قام العلماء بالرد على القدرية وبيان تلبيسهم، لأن ألأيمان بالقدر ركن من أركان الأيمان عند أهل السنة والجماعة. ينظر: العمراني، الإنتصار في الرد على المعتزلة القدرية ألأشرار، دراسة وتحقيق: سعود بن عبدالعزيز الخلف، منشورات أضواء السلف (المدينة المنورة: ١٤١٩هـ) ص ٤٤، ٩٤، ١١٨.

(٤١) المشبهة: هم الذين يشبهون صفات الله سبحانه بصفات خلقه، فيقولون: لله سمع كسمع بشر، فمن الفرق المشبهة فرقة الحكمية أو الهشامية أصحاب هشام بن الحكم، ومن المشبهة

أيضا: الكرامية الذين يزعمون أن لله سبحانه جسما له حدود ونهاية، وقد تصدى لهذه الأفكار الكثير من العلماء وألأئمة وإعتبروا المشبهة غلاة خارجين عن ألإسلام. ينظر: الشهرستاني، الملل والنحل، تعليق: محمد سيد كيلاني، طبعة دار المعارف، (بيروت: د.ت) ج١ ص ١١٨-١٣٠.، ألأسفرايني، التبصير في الدين وتمييز الفرقة الناجية عن الفرق الهالكين، تحقيق: كمال يوسف الحوت، عالم الكتب (بيروت: ١٩٨٣) ص ١١٩-١٢١.

(٤٢) المجسمة: هم المؤمنون بتجسيد الذات الآلهية ويرون ان لله سبحانه وتعالى الوجه واليد والعين وما الى ذلك، ورد عليهم العلماء وذكروا بأن ورود آيات في القرآن الكريم تنص على ذلك لا يدل على التجسيم بل المراد بكل ذلك الله عز وجل. ابن حزم، الفصل في الملل وألأهواء والنحل، أتنى به وحققه: ابو عبدالرحمن عادل بن سعيد، دار ابن الهيثم، (القاهرة: ٢٠٠٥) ج١ ص ٣٧٢-٣٧٣.

(٤٣) ابن ألأثير(ضياء الدين)، المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر، ق٢ ص٣٧٢-٣٧٣، ينظر نص التقليد في ملحق رقم (٢) من هذا البحث.

(٤٤) السنامي، المصدر السابق، ص٢٥٨-٢٥٩.

(٤٥) نصاب الإحتساب، ص ١٩٢.

(٤٦) مهدي قادر خضر، ألأمن في مصر في العصر ألأيوبي، مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر، مطبعة رۆژهەلآت (أربيل:٢٠١١)، ص١٤١.

(٤٧) إحياء علوم الدين، خرج أحاديثه: محمد وهبي سليمان، علق عليه: اسامة عمورة، دار الفكر (دمشق: ٢٠٠٦)، ج٢ص ١٤٣٨.

(٤٨) المصدر نفسه، ج ٢، ص ١٤٧٣.

(٤٩) محمد كمال الدين، اصول الحسبة في ألأسلام، دار الهداية (القاهرة: ١٩٨٦)، ص ١٠٣، ١٠٧.

(٥٠) كمال السامرائي، دراسات في الحسبة والمحتسب عند العرب، مركز إحياء التراث العلمي العربي، (بغداد: ١٩٨٨) ص١١-١٢.

(٥١) الشيزري، المصدر السابق، ص ٢٧٢-٢٧٣؛ ابن بسام، المصدر السابق، ص ٣٨٤.

(٥٢) الحموي، التاريخ المنصوري (تلخيص الكشف والبيان في حوادث الزمان) تحقيق: ابو العبد دودو، مطبعة الحجاز (دمشق: د. ت) ص ١٢٤.

(٥٣) إبن أبي الدم الحموي، كتاب ادب القضاء، وهو الدرر المنظومات في ألأقضية والحكومات، تحقيق: محمد مصطفى الزحيلي، دار الفكر (دمشق:١٩٨٢) ص٦٤.

(٥٤) إبن الطوير، المصدر السابق، ص ١١٦.

(٥٥) ابن الديبع، المصدر السابق، ص ٧٨.

(٥٦) الشيزري، المصدر السابق، ص ٢٧٣.

(٥٧) ينظر:

Christian Lange , ***Hisba* and the Problem of Overlapping Jurisdictions:An Introduction to, and Translation of, *Hisba* Diplomas in Qalqashandī's *SubH al-aHshā***

Harvard Middle Eastern and Islamic Review (2006) V ol:7 p 85

(٥٨) ينظر: المنذري، التكملة لوفيات النقلة، تحقيق: بشار عواد معروف، مؤسسة الرسالة، الطبعة الرابعة (بيروت: ١٩٨٨) مج٢ج١٢ص١٥٦.، الدواداري، كنز الدرر وجامع الغرر ج٧ المسمى (الدر المطلوب في اخبار ملوك بني ايوب) تحقيق: سعيد عبالفتاح عاشور، دار احياء الكتب العربية (القاهرة: ١٩٧٢) ص١٢٣.

(٥٩) المقريزي، السلوك، ج١ ص ٢٤٢-٢٤٣.

(٦٠) الوجه القبلي: يقصد بالوجه القبلي بلاد الجيزة في مصر ويشمل مدن عديدة منها: اسيوط وألأشمونين والطحاوية ومنفلوط ومدن أخرى. العمري، التعريف بالمصطلح الشريف، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٨٨) ص٢١٩.

(٦١) معين الدين بن شيخ الشيوخ: الحسن معين الدين وزير الملك الصالح نجم الدين ايوب، كان وزيرا ومن ثم نائبا الصالح على دمشق توفي سنة ٦٤٣هـ/١٢٤٥م عن ست وخمسين سنة. ابن كثير، البداية والنهاية، تحقيق: ابوالفضل الدمياطي احمد بن علي وعبدالرحمن فهمي الزواوي، دار الغد الجديد (القاهرة: ٢٠٠٧) ج ١٢ ص ٢٤٩.

(٦٢) المقريزي، السلوك،ج١ ص ٤١٦.

(٦٣) ينظر: القواعد الكبرى الموسوم ب (قواعد ألأحكام في إصلاح الانام) تحقيق: نزيه كمال حماد وعثمان جمعة ضميرية، دار القلم، (دمشق: د.ت) ج١ ص ٧١.

الملاحق

ملحق رقم -١-

منشور من انشاء (العماد الإصفهاني) لمحتسب حلب متضمنا شروط الاحتساب[1]

الحمد لله الآمر بالعدل والاحسان الناهي عن الظلم والعدوان، نحمده على ما قلده من الامتنان وهدى اليه من الايمان، ونسأله أن يصلي على سيدنا محمد نبيه واضع الميزان بالقسط الواضح البرهان وعلى آله وأصحابه اهل الرحمة والرضوان وبعد. فإنا لما يفترض من الامر بالمعروف والنهي عن المنكر واجراء أمور الرعية على وفق أحكام الشرع المطهر وأخذهم في معايشهم ومعاملاتهم، ما يحظر عليهم ملابسة الخطر ويقيم الوزن بالقسط للبدو منهم والحضر، حتى تدوم المعاهد بالعدل آهلة والمحافل بالفضل حافلة، والرعية في ملابس الرعاية رافلة، وسيدان الأذايا وسراحينها عن سراح أمنهم جافلة، نرى أن نولي الاحتساب من يكرم محتده ويسمو سؤدده فيضح في النباهة بالفضائل والنزاهة عن الرذائل جدده، ومن تقوى بالتقوى نفسه ويشرق في افق دينه بالتوفيق رشده وتنبسط في الحق بالأيد يده؛ ويخلص لله في الإستقامة عن سنن العدل مقصده ومن يستقيم في الديانة مذهبه، ويصح فيها معتقده ويعرف بالتوحيد توحده فيتحقق لنهج سبيل الهدى تجرده ويصفو من شبه الشوائب مصدره ومورده ولما كان فلان أدام الله توفيقه جاريا في نزاهة النجار ونباهة الفخار، على سنن شرفه متبعا في كرم المحتد وصحة المعتقد سنن سلفه شافعا متلده في الاحسان بحسن مطرفه مغضيا عن مطامح المطامع بعين عزوفة وأنفه، مهيبا لفضل وقاره مصيبا في إيراده وإصداره مجيلا قداح النظر في اختياره مستطيلا على ذوي التقصير والاستطالة بانتصافه وانتصاره عارفا بأحوال الناس في المعاملات والمعاش ثابت القلب في ملابسة الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر رابط الجأش عولنا عليه في تولي الحسبة بحلب حرسها الله وفوضنا اليه أمرها ورفعنا به قدرها وقلدناه عملها وحلينا به عطلها استنامة الى أمانته وسكونا الى صيانته

(١) البرق الشامي، ج٥، ص ١٣٥-١٣٩.

وديانته ومعرفة بشرف نفسه وعزوفها وصدود همته عن كل ما تأباه المروءة وصدوفها واعتمادا على امانته التي على التقوى اعتمادها واستنادا إلى حزامته التي إلى التوفيق استنادها وثقة بسريرته التي بتأييد الله ثقتها وفي مرضاة الله مقتها ومقها وعلما بسيرته التي لمح سنا محاسنها وموالاته للدولة التي أبهجت الانام أيام أيامنها فليتول ذلك بنهضة تامة وكفاية لشمل المصالح ضامة وسياسة لشعب الشعب الملئم لامة وفي تهذيب الخاصة والعامة خاصة وعامة ونظر يذلل الجوامح ويروضها، ومنه تستقل بالامانة نهوضها وفطنه ينكشف بها من الخافيات غموضها، وعدالة تقام بها من المعدلة سننها وفروضها وهداية تنفى الضلالة وتنسخها ودراية تحل عقد الشبهات وتفسخها وصرامة تلبى دعوة المستصرخ وتصرخها وسيرة يثبتها كاتب اليمين ويؤرخها وسطوة تدمر الغواية وتدمغها وشهامة تنتهي في حفظ الاعتدال الى الغاية وتبلغها ورأفة بالمتورعين في المعاملة توسع عليهم المعيشة وتسوغها وعفة عن المطاعم والمطامع تضفي عليه حلل الثناء وتسبغها ومحافظة على خلقه عند الانكار يحفظه فيما يحفظه ومراقبة لله في السر والجهر تبهضه بما لا يبهضه وتفكر في الحوادث يحدثه بالغير ويعظه وخشية الله في سائر احواله تنذره بالمخاوف وتوقظه وليشرع في حفظ المعاملات على جدد الشريعة ومنهاجها وليصن حدتها بتجديد دعاء الناس اليها من انهاجها وليعتمد في زجر الفجرة ما يؤذن باعجازها وازعاجها وفي البر بالبررة ما يفضي باغتباطها وابتهاجها وليعتبر اهل الاسواق فمن ألفاه ألفا للسداد الفه ومن عرفه جاهلا بالمشروع عرفة ومن وجده متجوزا في امانته أوجده وخوفه ومن صادفه مائلا عن منهج النصيحة صدفة وثقفه وليتبع بالمسكر باراقته وليقم الحد على شاربه في حال افاقته ومن ذاق منه من اهل التحريم ولو جرعة فليجرعه من الحد مر مذاقته ومن استوجب التعزير فلا يبلغن به حد الحد ولا يحمله من العقوبة فوق طاقته وليردع مقترف الذنب ولا يخل بنصيحته ولا يتجسس على المسافر فيفضي اشاعة الفاحشة منه الى فضيحته ومن التبس عليه أمره فليتوقف فيه حتى يسفر بالكشف عنه ليل الارتياب عن صبيحته ومن تفرس فيه حالا فلا يقطع فيه بها دون ظهور امارتها ووضوح بيناتها بفراسته وقريحته ولينه عن الغش في العروض والنقود وعن الربا في المقروض والمعقود وعن التطفيف في الكيل والوزن والذرع وعن

التنكب في المقادير والمعايير والمكاييل عن العرف المعتبر في الشرع وليبحث عن اهل الصناعات كل البحث وعن المصنوعات جديدها والرث وسمينها والغث فمن شهد له أهل المعرفة بالبراعة أقره على ما يتعاطاه من الصناعة ومن رآه مقصرا نهاه عن التقصير أو مغررا ردعه عن التغرير بالتعزير أو مفرطا عاقبه على التفريط أو مخلطا أدبه على التخليط ومن عرفه جاهلا بصنعته منعه ومن أبصره غير بصير بحرفته قدعه وليمنع الطرقيين والمتعاطين للطب على التخمين وليصدهم عن مداواة الامراض ومزاولة الاعراض ومعالجة العيون ومعالجة الأدواء بالظنون وبيع الادوية المغشوشة والمجهولة.

ووضع اساميها على غير المقولة والمنقولة وليزع المتلبسين بالتنجيم والشعبذة والكهانة وليهن القائلين بها والقاطعين بحكمها كل الاهانة وليصن المساجد وبيوت العبادات من اتخاذها حوانيت لذوي الصناعات وحلفا لذوي الخرافات ومخازن ومساكن لذوي الصنائع والتجارات ولينكر غاية الانكار كشف العورات لا سيما في الحمامات وليكف صوت المتحدثين في العقائد بما يوتغها ويقطع الالسن عما يطلقها في اعراض السلف الصالح ويولغها وليلتزم كل ما يتعين على المحتسب ويلزمه وليعمل بما يعرفه من الصواب والصلاح ويعلمه من اطايب المعايش وازالة الفواحش واصلاح المكاسب وايضاح المذاهب وتبطيل الملاهي وتعطيل المناهي وتحسين العوائد وتمكين الفوائد وايجاد المراشد واعدام المفاسد وحفظ الاسعار والقيم وصون الاموال والعصم وابعاد اهل الريب والتهم وإبعاد أهل الظنن وإخماد نار الفتن ومن جملة ما يلزمه عمارة الطرق وتنظيفها وتشييد جوانبها وترصيفها فانه متولى أوقافها والناظر في مصالحها ومصارفها ويجب أن يتولاها ويحافظ فيها على شروط واقفها مشمولا من الدولة بأنص عوارفها مجتنيا من النعمة من أغض مقاطعها محتبيا من الحرمة في أعلى مراتبها معتليا من الكرامة في أسمى مراقيها مقتنعا بما قرر له عن الخدمة من وظائف المبرة ورواتب النعمة وسبيل الولاة والأمراء والشحن والنواب معاونته على ما ولیناه ومساعدته وتقوية يده على ما هو بصدده وإقامة جاهه ومنصبه وإنجاح مقصده في إنالة إربه وتنفيذ احكامه وتمكينه من نقضه وابرامه وموافقته على حبس من يراه وإطلاقه وإرهاق حد من نبا عن الحق ليمضي

فيه وارهاقه وتلبية دعوته وإجابتها وإنالته بغيته وإصابتها وتقليده في مهذب التهذيب والتفويض اليه في مناهج التقويم والتأديب والعمل في جميع ذلك بالامر العالي ومقتضاه والاعتماد على التوقيع فيه ان شاء الله.

ملحق رقم -٢-

جزء من نص تقليد لمنصب الحسبة في العهد ألأيوبي من إنشاء (ضياء الدين إبن ألأثير)[١]

((أما بعد، فقد جعل الله جزاء التمكين في أرضه أن يقام بحدود فرضه، ونحن نسأله التوفيق لهذا ألأمر الذي ثقل حمله ؛ وعدم أهله، فقد جيء بنا في زمن أصبح الناس فيه سدى، وعاد ألإسلام فيه غريبا كما بدأ. وهو الزمن الذي كثرت فيه أشراط اليوم ألأخير؛ وغربت فيه ألأمة حتى لم يبق إلا حثالة، كحثالة التمر والشعير.

((ومن أهم مانقرر بناءه وقدم عناءه، ونصلح به الزمن وأبناءه، أن نمضي أحكام الشريعة المطهرة على ماقررته في تعريف ماعرفته، وتكير مانكرته ومدار ذلك على النظر في أمر الحسبة التي تتنزل منه بمنزلة السلك في العقد، والكف من الزند. وقد أخلصنا النية في ارتياد من يقوم فيها ويكفيها ؛ ويصطفى لها ولايصطفيها ؛ وهو أنت ايها الشيخ ألأجل ((فلان)) أحسن الله لك ألأثر ؛ وصدق فيك النظر، فتولها غير موكول اليها؛ بل معانا عليها.

((واعلم أن الناس قد أماتوا سننا وأحيوا بدعا، وتفرقوا فيما أحدثوه من المحدثات شيعا؛ وأظلم منهم من أقرهم على أمرهم ؛ ولم يأخذهم بقوارع زجرهم ؛ فإن السكوت عن البدعة رضا بمكانها؛ وترك النهي عنها كالأمر بإتيانها. ولم يأت بنا الله تعالى الا ليعيد الدين قائما على أصوله صادعا بحكم الله فيه وحكم رسوله.

((ونحن نأمرك أن تتصفح أحوال الناس في أمر دينهم الذي هو عصمة مالهم. وأمر معاشهم الذي يتميز به حرامهم من حلالهم. فابدأ أولا بالنظر في العقائد واهد

[١] المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر، ق٢ ص٢٧٠-٢٧٣.

فيها الى سبيل الفرقة الناجية، الذي هو سبيل واحد، وتلك الفرقة هي السلف الصالح الذين لزموا مواطن الحق فأقاموا وقالوا: ربنا الله ثم استقاموا، ومن عداهم شعب دانوا أديانا، وعبدوا من ألأهواء أوثانا، وأتبعوا مالم ينزل به الله سلطانا ﴿وَلَوْ نَشَآءُ لَأَرَيْنَـٰكَهُمْ فَلَعَرَفْتَهُم بِسِيمَـٰهُمْ ۚ وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِى لَحْنِ ٱلْقَوْلِ ۚ وَٱللَّهُ يَعْلَمُ أَعْمَـٰلَكُمْ﴾[1] فمن إنتهى من هؤلاء الى فلسفة فاقتله ولاتسمع له قولا ولاتقبل منه صرفا ولاعدلا، وليكن قتله على رؤوس ألأشهاد، مابين حاضر وباد فما تكدرت الشرائع بمثل مقالته، ولا تدنست علومها بمثل أثر جهالته والمنتمي إليها يعرف بنكره، ولايستدل عليه بظلمة كفره، وتلك ظلمة تدرك بالقلوب لا بالأبصار، وتظهر زيادتها ونقصها بحسب ما عند رائيها من ألأنوار، وما تجده من كتبها التي هي سموم ناقعة، لاعلوم نافعة، وأفاع ملففة، لأقوال مؤلفة، فاستأصل شأفتها بالتمزيق، وافعل بها ما يفعله الله بأهلها من التحريق، ولايقنعك ذلك حتى تجتهد في تتبع آثارها، والكشف عن مكامن أسرارها.فمن وجدت في بيته فليؤخذ جهارا، ولينكل به إشهارا، وليقل هذا جزاء من إستكبر استكبارا، ولم يرج لله وقارا.

((وأما من تحدث في القدر، وقال فيه بمخالفة نص الخبر، فليس في شيء من ربقة الإسلام، وإن تنسك بمداومة الصلاة والصيام، قال النبي صلى الله عليه وسلم ((القدرية مجوس هذه ألأمة)). والمراد بذلك أنهم ماثلوا بين الله والعبد، والضياء والظلمة، فعلاج هذه الطائفة أن تجزى بأن تخزى، فليقابل جمعها بالتكسير، واسمها بالتصغير، ولتنقل الى ثقل الحدود عن خفة التعزير ومن كان منها ذا مكانة نابهة فليهبط، أو شهادة عادلة فليسقط.

((وكذلك يجري الحكم فيمن قال بالتشبيه والتجسيم، أو قال بحدوث القرآن القديم، ومن ملحدى القرآن فرقة بين المعنى والخط، وفرقة قالت فيه بالشكل والنقط، وكل هؤلاء قوم خبثت سرائرهم، وعميت بصائرهم، وعظمت عند الله جرائمهم، فخذهم بالتوبة التي تطهر أهلها، وتجب ماقبلها، وليست التوبة عبارة عن ذكرى اللسان، والقلب لاه في قبضة النسيان، بل هي عبارة عن الندم على مافات، وإستئناف

[1] سورة محمد: ألآية ٣٠.

الإخلاص فيما هو آت، وقد جعل الله التائب من أحبابه، ووصفه في مواضع كثيرة من كتابه، ومن فضله أن الملائكة يستغفرون لذنبه، ويشفعون له الى ربه، فأن أبت هذه الطوائف إلا إصرارا، ولم يزدهم دعائك إلا فرارا، فاعلم أن الله قد طبع على قلوبهم طبعا.. فخذهم عند ذلك بحد الجلد، فإن لم ينجح فبحد ذوات الحد، فإن هذه أمراض عمى لاترجى لها الإفاقة، ولاتبريء منها إلا الدماء المراقة.

((وأما الفرقة المدعوة بالرافضة هي لما رفعه الله خافضة، فإنهم أناس ليس لهم من الدين إلا إسمه، ولا من الإسلام إلا رسمه، وإذا نقب عن مذهبهم وجد على العصبية موضوعا، ولغير ما شرعه الله ورسوله مشروعا، ذبوا عن علي — رضي الله عنه — فأسلموه، وأخروه إذ قدموه، وهؤلاء وضعوا أحاديث فنقلوها، وأولوها على ما أولوها، فتبع الآخر منهم ألأول على غمة، وقالوا:إنا وجدنا آباءنا على أمة.

((وههنا غير ماذكرناه من عقائد محلولة، ومذاهب غير منقولة ولا مقبولة، وبالهدى يتبين طريق الضلال، وبالصحة يظهر أثر الاعتلال، ولاعقيدة إلا عقيدة السنة والكتاب ولا دين إلا دين العجائز والماء والمحراب.

قائمة المصادر والمراجع

القرآن الكريم

أولا / المصادر:

ابن الأثير، ضياء الدين نصر الله بن محمد (ت ٦٣٧هـ/١٢٣٩م)

المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر، قدمه وعلق عليه: احمد الحوفي وبدوي بطانة، ملتزم الطبع والنشر دار نهضة مصر للطبع والتشر، الطبعة الثانية (القاهرة:١٩٧٣).

ألأسفرايني، أبي المظفر طاهر بن محمد (ت ٤٧١هـ/١٠٧٩م)

التبصير في الدين وتمييز الفرقة الناجية عن الفرق الهالكين، تحقيق: كمال يوسف الحوت، عالم الكتب (بيروت:١٩٨٣).

ألإصفهاني، عمادالدين ابو عبدالله محمد بن صفي الدين أبي الفرج (ت ٥٩٧هـ/١٢٠٠م)

البرق الشامي، تحقيق: فالح حسين، من منشورات مؤسسة عبدالحميد شومان، (عمان: ١٩٨٥)

ابن بسام، محمد بن أحمد المحتسب (عاش في القرن الثامن الهجري/الرابع عشر الميلادي)

نهاية الرتبة في طلب الحسبة، تحقيق: محمد حسن إسماعيل وأحمد فريد المزيدي، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٣).

ابن تيمية، تقي الدين احمد بن عبدالحليم (ت٧٢٨هـ/١٣٢٨م)

الحسبة، تحقيق صالح عثمان اللحام، الدار العثمانية ودار ابن حزم، (بيروت: ٢٠٠٤).

ابن حجر، احمد بن علي (ت ٨٥٢هـ/١٤٤٩م)

رفع الإصر عن قضاة مصر، تحقيق: حامد عبدالمجيد وآخرون، المطبعة ألأميرية، (القاهرة: ١٩٥٧).

ابن حزم: ابو محمد علي بن أحمد الظاهري (ت٤٥٦هـ/ ١٠٦٢م)

الفصل في الملل وألأهواء والنحل، أتنى به وحققه: ابو عبدالرحمن عادل بن سعيد، دار ابن الهيثم، (القاهرة: ٢٠٠٥).

الحموي، محمد بن علي بن نظيف (ت ٦٤٤هـ/١١٤٦م)

التاريخ المنصوري (تلخيص الكشف والبيان في حوادث الزمان) تحقيق: ابو العبد دودو، مطبعة الحجاز (دمشق: د.ت).

ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد الحضرمي (ت٨٠٨هـ/١٤٠٦م)

المقدمة، اعتناء ودراسة: احمد الزعبي، دار ألأرقم بن ابي الأرقم للطباعة والنشر والتوزيع، (بيروت: د.ت).

إبن أبي الدم الحموي، شهاب الدين ابي إسحاق ابراهيم بن عبدالله (ت ٦٤٢هـ/١٢٤٤م)

كتاب ادب القضاء، وهو الدرر المنظومات في ألأقضية والحكومات، تحقيق: محمد مصطفى الزحيلي، دار الفكر (دمشق:١٩٨٢).

الدواداري، ابوبكر بن عبدالله بن أيبك (ت ٧٣٥هـ/١٣٣٤م)

كنز الدرر وجامع الغرر ج٧ المسمى (الدر المطلوب في اخبار ملوك بني ايوب) تحقيق: سعيد عبدالفتاح عاشور، دار احياء الكتب العربية (القاهرة: ١٩٧٢).

ابن الديبع، وجيه الدين عبدالرحمن بن علي الشيباني (ت٩٤٤ه/ ١٥٣٧م)

كتاب بغية ألأربة في معرفة أحكام الحسبة، دراسة وتحقيق: طلال بن جميل الرفاعي / منشورات جامعة ام القرى (مكة المكرمة: ٢٠٠٢).

أبن سعد، أبو عبدالله محمد بن فيع (ت ٢٣٠ﻫ/٩٣٢م)

الطبقات الكبرى، دار صادر (بيروت:د.ت).

السنامي، عمر بن محمد بن عوض (ت ٧٣٤ﻫ/١٣٣٣م)

نصاب الإحتساب، تحقيق وتقديم ودراسة: مؤل السامرائي، دار العلوم للطباعة، (الرياض:١٤٠٢ﻫـ).

السيوطي، جلال الدين عبدالرحمن بن ابي بكر (ت ٩١٢ﻫ/١٥٠٦م)

حسن المحاضرة في تاريخ مصر والقاهرة، تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم، مطبعة عيسى البابي الحلبي، (القاهرة: د.ت).

ابوشامة، شهاب الدين عبدالرحمن بن اسماعيل (ت ٦٦٥ﻫ/١٢٦٦م)

الروضتين في أخبار الدولتين، دار الجيل (بيروت: د.ت).

ابن شاهين الظاهري، غرس الدين خليل بن شاهين (ت٨٧٢ﻫ/١٤٦٦م)

زبدة كشف الممالك وبيان الطرق والمسالك، اعتنى بتصحيحه: بولس راويس، المطبعة الجمهورية (باريس: ١٨٩٤).

الشهرستاني، ابوالفتح محمد بن عبدالكريم بن أبي بكر (ت ٥٤٨ﻫ/١١٥٣م)

الملل والنحل، تعليق: محمد سيد كيلاني، طبعة دار المعارف، (بيروت: د.ت).

الشيزري، عبدالرحمن بن عبدالله بن نصر(ت ٥٨٩ﻫ/١١٩٣م)

كتاب نهاية الرتبة في طلب الحسبة، تحقيق: محمد حسن اسماعيل وأحمد فريد المزيدي، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٣).

عزالدين عبدالسلام، عبدالعزيز بن عبدالسلام (ت ٦٦٠ﻫ/١٢٦٢م)

القواعد الكبرى الموسوم ب (قواعد ألأحكام في إصلاح الانام) تحقيق: نزيه كمال حماد وعثمان جمعة ضميرية، دار القلم، (دمشق: د.ت).

العمراني، الشيخ يحيى بن أبي الخير(ت ٥٥٨ﻫ/ ١١٦٢م)

الإنتصار في الرد على المعتزلة القدرية ألأشرار، دراسة وتحقيق: سعود بن عبدالعزيز الخلف، منشورات أضواء السلف (المدينة المنورة: ١٤١٩ﻫـ).

العمري، شهاب الدين أحمد بن يحيى بن فضل الله (ت ٧٤٩ﻫ/١٣٤٨م)

التعريف بالمصطلح الشريف، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٨٨).

إبن الطوير، ابو محمد المرتضى عبدالسلام بن الحسن القيسراني (ت ٦١٧هـ/١٢٢٠م)
نزهة المقلتين في أخبار الدولتين، أعاد بناءه وحققه وقدم له: أيمن فؤاد السيد، المعهد ألألماني للأبحاث الشرقية، مطبعة مؤسسة البيان، طبعة جديدة (بيروت، ٢٠١٠).
الغزالي، أبو حامد محمد بن محمد (ت٥٠٥هـ/١١١١م)
احياء علوم الدين، خرج احاديثه: محمد وهبي سليمان، علق عليه: اسامة عمورة، دار الفكر، (دمشق: ٢٠٠٦).
القرطبي، أبو عبدالله محمد بن أحمد (٦٧١هـ/١٧٢م)
الجامع لأحكام القرآن، (القاهرة: ١٩٥٠).
القلقشندي، ابوالعباس احمد بن علي (ت٨٢١هـ/١٤١٨م)
صبح ألأعشى في صناعة ألأنشا (القاهرة: د.ت).
ابن كثير، عمادالدين ابوالفداء اسماعيل بن عمر القرشي (ت ٧٧٤هـ/١٣٧٣م)
البداية والنهاية، تحقيق: ابوالفضل الدمياطي احمد بن علي وعبدالرحمن فهمي الزواوي، دار الغد الجديد (القاهرة: ٢٠٠٧).
الماوردي، ابوالحسن علي بن محمد (ت٤٥٠هـ/١٠٥٨م)
ألأحكام السلطانية، تحقيق: القاضي نبيل عبدالرحمن حياوي، دار ألأرقم بن ألأرقم للطباعة والنشر والتوزيع، (بيروت: د.ت).
ابن المستوفي، شرف الدين ابوالبركات بن احمد (ت٦٣٧هـ/١٢٣٩م)
نباهة البلد الخامل بمن ورده من ألأماثل (تاريخ اربل) تحقيق: سامي الصقار، دار الرشيد (بغداد:١٩٨٠).
المقري، شهاب الدين ابوالعباس أحمد بن محمد (ت ١٠٤١ه/١٦٣١م)
نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، تحقيق د. إحسان عباس، دار صادر، (بيروت: ١٣٨٨هـ)
المقريزي، احمد بن علي (ت٨٤٥هـ/١٤٤١م)
الخطط المقريزية، طبعة بولاق، د.ت، السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٩٧)
إبن مماتي، أسعد بن أبي المهذب بن المليح (ت ٦٠٦هـ/١٢٠٩م)
قوانين الدواوين، جمعه وحققه: عزيز سوريال، مكتبة مدبولي، (القاهرة: ١٩٩١).
المنذري، ابو محمد عبدالعظيم بن عبدالقوي (ت٦٥٦هـ/١٢٥٨م)
التكملة لوفيات النقلة، تحقيق: بشار عواد معروف، مؤسسة الرسالة، الطبعة الرابعة (بيروت: ١٩٨٨).
النويري، شهاب الدين أحمد بن عبدالوهاب (ت ٧٣٢هـ/١٣٣١م)
نهاية ألإرب في فنون ألأدب، تحقيق: مفيد محمد قميحة وآخرون، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٤).

ابن واصل، جمال الدين محمد بن سالم (ت٦٩٧هـ/١٢٩٧م)
مفرج الكروب في أخبار بني أيوب، تحقيق: جمال الدين الشيال، (القاهرة: ١٩٥٣).

ثانيا /المراجع

باللغة العربية:

الأتروشي، لولاف مصطفى سليم، ٢٠٠٦ القضاء في مصر والشام في العهد ألأيوبي، دار دجلة، (عمان).

حضيري، ناجي بن حسن بن صالح، ٢٠٠٥، الحسبة النظرية والعملية عند شيخ الإسلام ابن تيمية، دار الفضيلة، الرياض.

خضر، مهدي قادر، ٢٠١١، ألأمن في مصر في العصر ألأيوبي، مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر، مطبعة رۆژهەلات (اربيل).

ابوزيد، سهام مصطفى، ١٩٨٦، الحسبة في مصر الإسلامية من الفتح العربي إلى نهاية العصر المملوكي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، (القاهرة).

السامرائي، كمال، ١٩٨٨، دراسات في الحسبة والمحتسب عند العرب، مركز احياء التراث العلمي العربي، (بغداد).

سيد، احمد فؤاد، ٢٠٠٢، تاريخ مصر الاسلامية زمن سلاطين بني ايوب، مكتبة مدبولي، (القاهرة)

شبارو، عصام محمد، ١٩٩٤، السلاطين في المشرق العربي (السلاجقة – الأيوبيون) دار النهضة العربية للطباعة والنشر، (بيروت).

كمال الدين، محمد، ١٩٨٦، أصول الحسبة في ألإسلام، دار الهداية (القاهرة).

بن مرشد، عبدالعزيز بن محمد، ١٣٩٣هـ، نظام الحسبة في الإسلام دراسة مقارنة، رسالة ماجستير غير منشورة مقدمة إلى المعهد العالي للقضاء جامعة إلأمام محمد بن سعود الإسلامية.

منصور، احمد صبحي، ١٩٩٥، الحسبة دراسة أصولية تاريخية، مركز المحروسة للنشر (القاهرة).

واصل، نصر فريد محمد، السلطة القضائية ونظام القضاء في الإسلام، المكتبة التوفيقية (القاهرة: د.ت).

باللغة ألأنكليزية:

Christian Lange , ***Hisba* and the Problem of Overlapping Jurisdictions:An Introduction to, and Translation of, *Hisba* Diplomas in Qalqashandī's *SubH al-aHshā***
Harvard Middle Eastern and Islamic Review (2006) V ol:7

Christian Lange, CHANGES IN OFFICE OF HISBA UNDER THE SELJUQ , (SELJUQS POLITICS , SOCIETY AND CULTURE) EDITED BY: Christian Lange AND Songul Mecit , Edinburgh University press .

پوختەی لێکۆڵینەوە

ئەم توێژینەوەیە کە بەناونیشانی: (پەیوەندی وکارلێکی نێوان حوسبە وقەزا لە سەردەمی دەوڵەتی ئەیوبی)دا تەرخان کراوە بۆ توێژینەوە لە مەسەلەیەکی بایەخدار لە مێژووی دەوڵەتی ئەیوبی ئەویش پەیوەندی نێوان دوو دامەزراوەی دادگەرییە لە کۆمەڵگای ئەو کات، کە هەریەکەیان بوار وکاریان دیارە کە موحتەسیب ئەرکی سەرەکی نەهێشتنی پێشێلکارییەکانی ناو بازار بوو بۆیە زیاتر کارەکەی مەیدانییە بەڵام بەرەبەرە لە گرینگیدان بە کێشە وپێوەری بازاڕەوە دەسەڵاتی موحتەسیب لە سەردەمی دەوڵەتی ئەیوبی زیاتر دەبێ ئەمەش لەبەر ئەوەی ئەیوبییەکان لەپێناوی دژایەتیکردنی پاشماوەی فاتمییەکان وئیسماعیلییەکان وئەو بیر وبۆچوونە فەلسەفییانەی کە ئەوان بەهەڕەشەیان دەزانی بۆ سەر باوەڕی موسوڵمانان دەبینین دەستڕۆیشتوویەکی زیاتریان بە موحتەسیبەکان بەخشیوە کە پێشتر نەیان بووە، هەتا ئەو حەلە توانیویانە سزای ئەو خراپەکارانەش بدەن کە تەنها قازی دەیتوانی سزایان بدات وە بۆ سزای کوشتنیش دەستی موحتەسیبەکان والا بوو، ئالێرەدایە کە تێکچڕژان وتێکگیران لەنێوان دەسەڵاتی موحتەسیب وقازی دروست دەبێت، کە ئەم توێژینەوەیە هەوڵی دیاریکردنی ئەو تێکهەڵکێشی وپەیوەستەیییەی نێوان هەردوو دامەزراوەکە دەدات.

ئەم توێژینەوەیە لە سێ تەوەر پێکهاتووە، لە تەوەری یەکەم چوارچێوەی تیۆری سیستەمی حوسبە لە سەردەمی ئەیوبییەکان دیاری کراوە بەڵام تەوەری دووەم تایبەتە بە باسکردنی پەیوەندی وتێکهەڵکێشی هەردوو بواری قەزا وحوسبە، هەرچی تەوەری سێیەم وکۆتاییە تەرخان کراوە بۆ شیکردنەوە وخوێندنەوەی چەند دەق وزانیارییەکی مێژوویی کە سەلمێنەری ئەو پەیوەستەیی وتێکەڵییەی هەردوو بوارەکەیە.

Abstract

This study entitled 'The relationship and interaction between Husba and the judiciary during the reign of the Ayyubid State, examines a significant issue in the history of the Ayyubid State,i.e. the relation between the two judicial establishments during the period. Each of these two had their distinct obligations to discharge; the Hisba member was assigned with the task of combating market irregularities and disorder. However, during the reign of he Ayyubid State the power of Hisba members increased at the will of the Ayyubids and with the aim of containing the Fatimid and Ismailite pockets as well as the ideas which they thought would threaten Islamic belief. The Hisba could even punish the wrong doers who would otherwise be punished by judges only including capital punishment. Here came the clash between the two powers. Accordingly, the present study attempts to specify the interrelation and clash between the two institutions. It is made up of three sections. The first forms the theoretical background of Hisba system in the Ayyubid State whilst the second deals with the interrelation between he two systems. The third section, however analyzes a number of texts and historical documents which support the aforementioned interrelation.

العلاقة المتبادلة بين
المؤسسة العائلية والمؤسسة السياسية
دراسة ميدانية في علم إجتماع التنظيم

د. عبدالله خورشيد عبدالله
قسم الاجتماع– كلية الاداب– جامعة صلاح الدين

المقدمة

ان دراسة العلاقة بين المؤسسة العائلية[١] والمؤسسة السياسية[٢] تدخل في اطار اختصاص عدد من فروع علم الاجتماع، ومن اهمها علم اجتماع التنظيم وعلم الاجتماع السياسي وعلم الاجتماع العائلي. ولقد لفت نظر الباحث عدد من الاحداث والوقائع الميدانية، وبخاصة اثر حروب العراق مع ايران تارة ومع التحالف التي قادته الولايات المتحدة تارة اخرى، والانتفاضة الشعبية في ارجاء العراق، ثم الاحتلال الامريكي للعراق، وسقوط الحكومة العراقية والتداعيات التي أعقبتها، ثم تسارع الاحداث السياسية، من تشكيل الحكومة العراقية الجديدة، بعد سقوط نظام حكم صدام حسين، واجراء عدد من الانتخابات لتشكيل الحكومة المركزية في بغداد، وأنتخاب أعضاء مجالس المحافظات، وكذلك اجراء عدد من الانتخابات في اقليم كوردستان، لانتخاب اعضاء برلمان الاقليم، وانتخاب مجالس المحافظات في الاقليم.

وبين هذا وذاك تخللت النشاطات والاعمال السياسية، عدد لايستهان به من اعمال العنف والتصادم والتناحر للاستحواذ على مناصب ومناطق السلطة والنفوذ السياسي، سواء كان ذلك باسم التحزب والولاءات الفكرية او تحت مسميات الانتماء القومي والعرقي أو المناطق الجغرافية أو الالتزام المذهبي أو الطائفي.....الخ.

ومن هنا كان اختيارنا **لمشكلة الدراسة**، وهي ما يمكن صياغتها على شكل التساؤل التالي: ما مدى العلاقة المتبادلة بين كل من المؤسسة العائلية والمؤسسة السياسية؟ وما نوع تأثير كل مؤسسة في الاخرى، دعما وتعزيزا، أم تضادا وتقاطعا، أم تكاملا وتمازجا؟.

ولايخفى أن نوع العلاقة بين المؤسستين ينعكس بشكل واضح _ سلبا أو ايجابا_ في آراء وأفكار المواطنين من السياسيين وعامة الناس، ثم في سلوكهم السياسي، ونشاطاتهم اليومية، في كافة مجالات حياتهم الاجتماعية. ولقد كان الاختيار للموضوع ناجما عن الحاجة العلمية والعملية والطموح إلى سد ثغرة كبيرة في دراسة مؤسساتنا الحكومية، وتأثير بعضها على بعض.

أما فيما يتعلق بأهداف الدراسة فيمكن تلخيصها بالنقاط الآتية:

١. تهدف الدراسة الى معرفة طبيعة عمل وفاعلية كل من المؤسستين العائلية والسياسية ومدى اداء كل منهما للدور المناط به، في تنشئة الفرد تنشئة أجتماعية سليمة.

٢. كما أن من أهداف الدراسة معرفة معوقات وصعوبات عمل المؤسستين العائلية والسياسية، وألعوامل المسؤولة عن أعاقة كل منهما، وأنعكاس ذلك على سوء التثقيف وقلة الوعى والكفاءة لدى الافراد في العمل والمشاركة السياسية.

٣. وكما تهدف الدراسة الى معرفة مدى التأثير والتأثر الحاصل بين كل من المؤسسة العائلية والمؤسسة السياسية، سواء كان ذلك دعما وتعزيزا او تضاربا وتقاطعا او تكاملا وتساندا.

٤. تشخيص الوضع التنظيمي للمؤسسات الاجتماعية_العائلية والسياسية تحديدا_ لمساعدة ذوي الشأن في حل المشاكل التي تعاني منها تلك المؤسسات. وهذا الجانب التطبيقي يمكنه المساعدة في تطوير مؤسساتنا وسد الفجوات التي تحول دون تساندها وتكاملها.

٥. وهناك الجانب التثقيفي في الدراسة، وقد عمدنا إلى إجراء المقابلات الميدانية مع المبحوثين لغرض تبصرتهم وتوعيتهم بمسائل الشعور بالمسؤلية والمشاركة السياسية الايجابية.

أهمية الدراسة: إن لكل دراسة علمية اهمية نظرية وتطبيقية ، فالأهمية النظرية هنا تكمن في أنها من الدراسات النادرة التي تتناول العلاقة بين مؤسساتنا الاجتماعية في كوردستان العراق. وهذا من شأنه سد ثغرة في مجال الدراسة

الاجتماعية للمؤسسات المكونة للبنية الاجتماعية في المجتمع الكوردي وتشخيصها ميدانيا..

أما الأهمية التطبيقية، فأنها تكمن في الاستفادة من نتائج وتوصيات الباحث في مجال دراسة المؤسستين العائلية والسياسية ومعالجة المشكلات التي تعتري عملهما أو في حالة التخطيط للتطوير او الإصلاح الاجتماعي وعمليات التنمية القومية الشاملة، والذي تأخذ به بلدان العالم.

تتكون الدراسة من مقدمة وثلاثة فصول: الفصل الاول يتضمن الاطار النظري والاجراءات الميدانية والفصل الثاني يشتمل على عرض البيانات الميدانية للدراسة اما الفصل الثالث فيشمل خاتمة وبضمنها النتائج العامة وبعض المقترحات والتوصيات بشأن موضوع الدراسة. ومن الله التوفيق...

الفصل الاول: الاطار النظري والمنهجي للدراسة:

يتضمن الاطار النظري جميع النواحي والاجراءات المتبعة في اجراء الجانب الميداني للدراسة والمقصود بالمنهج (Method) مجموعة نظم عامة تستخدم للوصول الى الحقيقة العلمية والنتائج المحددة للدراسة[٣]

١- المنهج المستخدم في الدراسة فكان المنهج الوصفي ويستخدم المنهج الوصفى في دراسة الاوضاع الراهنة للظواهر من حيث خصائصها، أشكالها، وعلاقاتها، والعوامل المؤثرة في ذلك، وهذا يعني أن المنهج الوصفي يهتم بدراسة حاضرالظواهر والاحداث بعكس المنهج التاريخي الذي يدرس الماضي، مع ملاحظة ان المنهج الوصفي يشمل في كثير من الاحيان على عمليات تنبؤ لمستقبل الظواهر والاحداث التي يدرسها[٤]. ومن الطرق او المناهج التي تمت الاستفادة منها ضمن هذا المنهج هو منهج المسح الميداني[٥] والذي ساعد في جمع بيانات الدراسة وتصنيفها وتحليلها وتنظيرها.

ومن الادوات المستخدمة في الدراسة الحالية: الملاحظة، وهي عبارة عن عملية مراقبة او معاينة للظاهرة أو المشكلة او الاحداث والتركيبات المادية والبيئية، وكذلك متابعة الاتجاهات والعلاقات بأسلوب علمي وهادف، بغرض تحديد العلاقة بين السبب

وتنبؤ سلوك الظاهرة وتوجيهها نحو خدمة اغراض الانسان وضمان متطلباته[٦] واجراء المقابلات[٧] والاستمارة الاستبيانية[٨]

٢- مجتمع الدراسة وعينة الدراسة: لقد تم الاعتماد على مدينة اربيل كمجتمع للدراسة وقد اخذ الباحث (١٥٠) وحدة موزعة على مناطق متفرقة من المدينة.. وبحكم اختلاط الباحث ببيئات مختلف الشرائح الاجتماعية، ومن خلال الملاحظات والمقابلات التي اجراها في مجتمع الدراسة، تبين له ان هناك تجانسا كبيرا في المجتمع، لذلك لم يكن من الضروري اخذ عينة كبيرة الحجم. وكانت العينة من نوع العينة العشوائية البسيطة[١٠] وتم اعطاء الفرصة لاكبر عدد ممكن من مجتمع الدراسة.

٣- وسائل جمع البيانات: لقد تمت الاستفادة من عدد من الوسائل لجمع البيانات من ميدان الدراسة ومنها:

أ- الاستمارة الاستبيانية: لقد قام الباحث باعداد الاستمارة المرفقة في الملحق وهي تحوي ثلاثين سؤالا[١١] منها تتعلق بخصائص افراد العينة و(١٩) سؤالا تختص بموضوع الدراسة. وبعد مشاهدة الخبراء وابداء آرائهم حول الاستمارة تم اجراء بعض التعديلات عليها ثم توزيعها في اماكن متفرقة من مدينة اربيل.

ب- الملاحظة: حاول الباحث قدر الامكان ملاحظة سلوك المبحوثين اثناء ملء الاستمارة وطرح اسئلة اخرى عليهم.

ج- المقابلة: لقد تم ملء الاستمارات الاستبيانية عن طريق اجراء مقابلات ميدانية للمبحوثين، وذلك بغية توضيح الاسئلة لهم والتأكد من صحة اجاباتهم.

الفصل الثاني: عرض وتحليل نتائج الدراسة الميدانية

أ_ بيانات عامة عن خصائص المبحوثين:

١ – الجنس:

يتبين من الجدول ((١)) بأن عدد الذكور في عينة الدراسة هو ((١٠٠)) فرد أي بنسبة ((٦٦.٦٧٪))، في حين بلغ عدد الأناث ((٥٠)) فردا أي بنسبة ((٣٣.٣٣٪))، وذلك من عينة مكونة من ١٥٠ فرد.

٢– العمر: يوضح الجدول ((٢)) أعمار المبحوثين . وقد تبين بأن أكبر نسبة لأعمارهم تأتي بين ((٢٨_٣٢)) وكانت النسبة ((٢٨٪)) وتليها الاعمار ((٢٣–٢٧)) بنسبة ((٢٢.٦٧٪)) ثم الأعمار ((٣٣–٣٧)) وكانت بنسبة ((١٥.٣٣٪)) و((٣٨–٤٢)) بنسبة ((١٢٪)) ثم جاءت نسب الاعمار ((٤٣–٤٧)) بنسبة ((١٠.٦٧٪)) و((٥٣>)) بنسبة ((٤.٦٧٪)) و((٤٨–٥٢)) بنسبة ((٤٪)) و((١٨–٢٢)) بنسبة ((٢.٦٧٪)) . ولقد كان الوسط الحسابي لأعمار المبحوثين ((١٨.٧٥)) سنة. وأن هذه النسب المتنوعة لأعمار المبحوثين تفيدنا في معرفة آراء الأعمار المختلفة حول موضوع الدراسة.

٣– محل الولادة: لقد كان أكبر عدد من المبحوثين هم ممن ولدوا في مركز محافظة أربيل، وذلك بنسبة ((٥٨٪)) وكان لمبحوثون بدرجة ثانية من مواليد محافظات أخرى، وذلك بنسبة ((٢١.٣٣٪))، أما النسبة القليلة الباقية فتتوزع على الاقضية والنواحي والقرى كما يظهر في الجدول ((٣)).

٤– محل السكن: يتبين من الجدول ((٤)) أن ((٩٢.٦٧٪)) من المبحوثين هم من سكنة مركز مدينة أربيل وأن ((١.٣٢٪)) منهم فقط يسكنون في محافظات أخرى، وأن ((١.٣٣٪)) منهم يسكنون الاقضية و ((٤.٦٧٪)) منهم يسكنون بعض نواحي أربيل.

٥_الحالة الاجتماعية: لقد كانت نسبة المتزوجين في العينة ((٦٧.٣٣٪)) وكانت نسبة العزاب ((٣١.٣٣٪)) من العينة وكانت نسبة كل من المطلقين والارامل هي ((٠.٦٧٪)) فقط كما يظهر في الجدول ((٥)) .

٦_الدخل الشهري: يتبين من الجدول ((٦)) بأن أعلى نسبة للمبحوثين هم من أصحاب الرواتب الآتية: (٤٠١٠٠٠–٦٠٠٠٠٠) بنسبة ((٢٢٪)) و(٦٠١٠٠٠–٨٠٠٠٠٠)

بنسبة ((٢٠٪)) و(٨٠١٠٠٠–١٠٠٠٠٠٠) بنسبة ((١٤.٦٧٪)) والذين يستلمون رواتب (١٤٠١٠٠٠ فأكثر) قد بلغت نسبتهم ((١٧.٣٣٪)) مبحوثا. ونسبة الرواتب (٢٠٠١٠٠٠– ٤٠٠٠٠٠) بلغت ((١١.٣٣٪)) وكانت نسبة الرواتب (١٠٠١٠٠٠–١٢٠٠٠٠٠) وَ (١٢٠١٠٠٠–١٤٠٠٠٠٠) قد بلغت ((٥.٣٣٪)) وأخيرا بلغت نسبة الذين يستلمون (اقل من ٢٠٠٠٠٠– ٢٠٠٠٠٠) ((٤٪)) فقط.

٧_**المستوى الدراسي:** لقد أظهرت بيانات الجدول ((٧)) أن نسبة الذين يقرأون ويكتبون من عينة الدراسة تبلغ ((٤.٦٧٪)) أما الذين تجاوزوا مرحلة الابتدائية فكانت نسبتهم ((٢.٦٧٪)) أما حاملوا شهادة المتوسطة فكانوا بنسبة ((٩.٣٣٪)) والاعدادية بنسبة ((١٠٪)) في حين كانت اكبر نسبة منهم من خريجي المعاهد والكليات وذلك بنسبة ((٧٣.٣٣٪)) . وهذا مؤشر جيد ليمكنهم من استيعاب موضوع الدراسة والاجابة على تساؤلاتنا.

٨_**مهنة المبحوثين**: يتبين من الجدول ((٨)) بأن أعلى نسبة للمبحوثين هم من الموظفين وذلك بنسبة ((٦٣.٣٣٪)) ويلي ذلك التدريسيون وذلك بنسبة ((١٨٪)) أما الطلاب فكانت نسبتهم ((٩.٣٣٪)) ويليهم الكسبة بنسبة ((٦٪)) ثم ربات البيوت بنسبة ((٢.٦٧٪)) وأخيرا العاطلون بنسبة ((٠.٦٧٪)).

٩_ **مهنة آباء أفراد العينة:** قدأظهرت بيانات الجدول ((٩)) المتعلقة بمهنة آباء أفراد العينة أن أكبر نسبة هم من العاطلين، وقد بلغت نسبة ((٥٨.٦٧٪)). وبلغت نسبة الموظفين منهم ((٢٠.٦٧٪)) وان نسبة ((١٣.٣٣٪)) منهم كانوا من الكسبة وأن نسبة ((٧.٣٣٪)) منهم كانوا تدريسيين.

١٠_ **مهنة أمهات أفراد العينة**: لقد أظهرت بيانات الجدول ((١٠)) المتعلقة بمهنة أمهات أفراد العينة، أن أكبر نسبة هن من ربات البيوت، وقد بلغت ((٧٥.٣٣٪)). وأن نسبة ((١٨٪)) منهن عاطلات.أما الموظفات فكانت نسبتهن ((٥.٣٣٪)) وكانت نسبة التدريسيات ((١.٣٣٪)) فقط.

١١_ **ملكية دور السكن**: يتبين من الجدول ((١١)) أن ((٧٥.٣٣٪)) من المبحوثين يملكون دورهم السكنية وأن ((٢١.٣٣٪)) منهم يسكنونها بالايجار، أما الباقون وهم ((٣.٣٣٪)) فكان سكنهم بنوع آخر.

ب_ بيانات خاصة بموضوع الدراسة:

١٢_ لقد أظهرت بيانات الجدول ((١٢)) المتعلقة بنوع العلاقة بين المبحوث وعائلته، أن العلاقة جيدة بينهم وبين عوائلهم بنسبة ((٩٤.٦٧٪)) ونسبة الذين علاقتهم سيئة هي ((٠.٦٧٪)) فقط، وأن نسبة ((٤.٦٧٪)) أجابوا بأن العلاقة لابأس بها. وهذا مؤشر جيد للتفاعل الايجابي بين افراد تلك العوائل.

١٣_ أن بيانات الجدول ((١٣)) تظهر بأن ((٥٠٪)) من أفراد العينة تحرص العائلة على توجيههم في الامور الاجتماعية والسياسية العامة، لكن ((٢٦٪)) منهم قالوا بعدم حرص العائلة على توجيههم في تلك الامور، في حين أن ((٢٤٪)) منهم قالوا بأن العائلة قليلا ماتوجههم في تلك الامور. أذا فان تأثير العائلة ليس كبيرا عليهم.

١٤_ وحول ما اذا كان لاحد افراد العائلة منصب سياسي أو حزبي، فقد أجاب ((٢٨.٦٧٪)) من أفراد العينة بنعم، في حين أجاب الباقون وهم ((٧١.٣٣٪)) بلا. ويدل هذا على ضآلة تأثير تلك المناصب في آراء المبحوثين.

١٥_ وفي محاولة لمعرفة أثر تلك المناصب في آراء أفراد وعوائل العينة، توصل الباحث ألى أجابات المبحوثين بالشكل الآتي : أجاب ((٣٩.٥٣٪)) من أفراد العينة بأن هؤلاء يوجهون أفراد عوائلهم نحو اتجاهات سياسية معينة، في حين أجاب ((٤١.٨٦٪)) منهم بخلاف ذلك، أما الباقون فقد أشاروا الى قلة توجيههم من قبل هؤلاء نحو مواقف وآراء سياسية معينة. وهذا يبين قلة تأثير ذوي المناصب في آراء ذويهم.

١٦_ ولقد أظهرت بيانات الدراسة الميدانية بأن نسبة العوائل التي فيها أفراد لهم أنتماء سياسي قد بلغت ((٥٨٪))، أما العوائل التي ليس فيها أفراد لهم أنتماء سياسي فقد بلغت نسبتها ((٤٢٪)) .

١٧_ أما فيما يتعلق بأساس الأنتماء فكانت الاجابات بأنها على أساس المصلحة بنسبة ((٨.٩٩٪)) وعلى أساس القناعة بنسبة ((٨٣.١٥٪)) وعلى أساس التقليد بنسبة ((٥.٦٢٪)) وعلى أساس مجاراة الاقارب والاصدقاء بنسبة ((٢.٢٥٪)). وهنا يظهر أن القناعة هي المحرك والدافع الاكبر في الانتماء السياسي.

١٨_ وفيما يتعلق بحرص الوالدين على أبلاغ أفراد العينة رسائل سياسية محددة، فقد أجاب ((١٢.٦٧٪)) منهم بنعم، وأجاب ((٥٩.٣٣٪)) منهم بلا، وأن ((٢٨٪)) منهم كانت أجاباتهم بأحيانا. وهذا دليل على عدم تأثير العائلة في الخيارات السياسية.

١٩_ وحول تأثير الاحداث في الآراء والمواقف السياسية لعوائل أفراد العينة، فقد أجاب بنعم مانسبتهم ((٤٨.٦٧٪)) أما الذين كانت أجاباتهم بالنفي فقد كانت نسبتهم ((٥١.٣٣٪)). والنسبتان متقاربتان الى حد بعيد.

٢٠_ ولقد أظهرت البيانات المستحصلة من الميدان بان حجم البرامج السياسية التي يهتم بها أفراد العينة، في وسائل الاعلام ، هي كبير بنسبة ((١٩.٣٣٪)) وصغير بنسبة ((٢٧.٣٣٪)) ومتوسط بنسبة ((٥٣.٣٣٪)). أن هذه البيانات تظهر عدم أهتمام مجتمع البحث بالبرامج السياسية في وسائل الاعلام.

٢١_ وفيما يتعلق بالمناسبات والاوضاع التي تقرب أو تذكر بالقضايا والاوضاع السياسية فكانت نسبة المناسبات الوطنية والقومية ((٤٧.٣٣٪)) والاخبار والبرامج الاعلامية السياسية ((٣٥.٣٣٪)) والمناقشات والحوارات مع الاقارب والجيران ((٥.٣٣٪)) واحداث واوضاع سياسية او اقتصادية ((١٢٪)). وهكذا يبدو ان الخيارين الاول والثاني هما الاكثر تأثيرا في هذا المجال.

٢٢_ أما عن دور الاحزاب الأيجابي في التثقيف السياسي، فكانت الاجابات بنعم بنسبة ((٢٨.٦٧٪)) ولا بنسبة ((٤١.٣٣٪)) وقليلا بنسبة ((٣٠٪)) . وهذه النتيجة تبين ضعف فعالية الاحزاب السياسية في التثقيف السياسي.

٢٣_ أما بصدد وجود برامج ونشاطات تشجع على تنمية الاسرة، منقبلا لاحزاب والمنظمات السياسية، فقد اجاب ((١٦٪)) منهم بنعم و ((٥٣.٣٣٪)) منهم بلا، وأجاب بقليلا ((٣٠.٦٧٪)) من أفراد العينة. وهذا مؤشر سلبي أزاء دور تلك المنظمات.

٢٤_ وحول ماأذا كانت هناك نقاشات سياسية تجرى داخل العائلة، فقد جاءت الاجابات بنعم بنسبة ((٣٤.٦٧٪)) وبلا بنسبة ((٢٣.٣٣٪)) وأحيانا بنسبة ((٤٢٪)) وهذا لايدل على قوة وسخونة تلك المناقشات.

٢٥_ وحول نتائج تلك النقاشات الجارية داخل العوائل، قال مانسبتهم ((١١.٣٠٪)) من أفراد العينة بأن نتائجها سلبية، في ما يقول ((٢٣.٤٧٪)) منهم بأن نتائجها أيجابية، وأما الاغلبية والتي كانت نسبتها ((٦٥.٢١٪)) فقد قالوا بأن تلك النقاشات غير مؤثرة البتة.

٢٦_ وحول مصادر الاخبار السياسية فأن معظمهم أجاب بأنهم يعتمدون على وسائل الاعلام، وهم بنسبة ((٧٩.٣٣٪)) أما من كان أعتمادهم على الحزب السياسي في تلقي الاخبار السياسية فكانت نسبتهم ((١٠٪)) والذين اعتمدوا على العائلة فكانت نسبتهم ((٣.٣٣٪)) والذين كان أعتمادهم على الاصدقاء فكانوا بنسبة ((٢.٦٧٪)) فقط، وأن الذين اعتمدوا على المدرسة أو الدائرة فكانت نسبتهم ((٤.٦٧٪)) من أفراد العينة. وهنا تظهر أهمية وفاعلية وسائل الاعلام في ابلاغ الاخبار والمعلومات ألى مجتمع الدراسة.

٢٧_ أما عن التأثير في المواقف السياسية لأفراد العينة فقد كان دور العائلة والاقارب بنسبة ((١٠.٠٧٪)) ودور الاصدقاء بنسبة ((٨.٠٥٪)) ودور وسائل الاعلام بنسبة ((٩.٤٠٪)) والحزب السياسي بنسبة ((٧.٣٨٪)) لكن الاغلبية أشارت الى أثر الخبرة والقناعة الشخصية وذلك بنسبة ((٦٥.١٠٪)). وهنا يبدو أن وسائل الاعلام يتوقف نشاطها على نشر الاخبار، دون التأثير في مواقف المواطنين.

٢٨_ وعن دور المؤسسات والعوامل السياسية في العلاقات داخل العائلة، فقد رأى ((٢١.٣٣٪)) منهم بأن ذلك الدور أيجابي، وأن نسبة ((١٣.٣٣٪)) منهم يرى بأن دورها سلبي، لكن معظمهم يرى بأن ليس لتلك المؤسسات والعوامل أي دور، وذلك بنسبة ((٦٥.٣٣٪)) وهذا يؤشر على عدم كفاءة وفاعلية تلك المؤسسات والعوامل.

٢٩_ وفيما يتعلق بدور العائلة المباشر في أتخاذ المواقف السياسية، مثل أنتخاب حزب سياسي معين أو ممثل معين في الانتخابات، فقد كانت الاجابات ب(نعم) بنسبة ((٢٤٪)) وب(لا) ((٥١.٣٣٪)) وب(قليلا) بنسبة ((٢٤.٦٧٪)). وتظهر هذه النتائج قلة التدخل أو الدور المباشر للعائلة في هذا المجال.

٣٠_ أما العوامل التي تبعد أفراد العينة عن المشاركة والتفاعل مع المؤسسة السياسية فكانت بهذه النسب: توجيهات العائلة بنسبة ((١٢.٦٥٪)) متطلبات

المعيشة والعمل بنسبة ((٢٨٪)) سلوك السياسيين السلبي بنسبة ((٣٠.٦٧٪)) المخاوف التي تنطوي على ذلك ((٦.٦٧٪)) ضعف اداء المؤسسات السياسية ((٢٠.٦٧٪)) عوامل اخرى تذكر ((١.٣٣٪)). وهنا يلاحظ أن سلوك السياسيين السلبي وضعف اداء المؤسسات السياسية، هما من أكثر الاجابات تكرارا، في عدم المشاركة والتفاعل مع المؤسسة السياسية.

الفصل الثالث: ملخص الدراسة

ان موضوع العلاقة بين المؤسسة العائلية والمؤسسة السياسية تدخل في اطار اختصاص عدد من فروع علم الاجتماع، ومن اهمها علم اجتماع التنظيم وعلم الاجتماع السياسي وعلم الاجتماع العائلي. ولقد لفت نظر الباحث عدد من الاحداث والمشكلات الاجتماعية، وبخاصة اثر ظروف الحرب والتفكك الاجتماعي وتفشي المشكلات وحالات اللاتنظيم الاجتماعي والتداعيات التي توالت على المجتمع العراقي، ثم تسارع الاحداث السياسية، من تشكيل الحكومة العراقية الجديدة، واجراء عدد من الانتخابات لتشكيل الحكومة المركزية في بغداد، وأنتخاب أعضاء مجالس المحافظات، وكذلك اجراء عدد من الانتخابات في اقليم كوردستان، لانتخاب اعضاء البرلمان المحلي للاقليم، وانتخاب مجالس المحافظات في الاقليم.

وبين هذا وذاك تخللت النشاطات والاعمال السياسية، عدد لايستهان به من اعمال العنف والتصادم والتناحر للاستحواذ على مناصب ومناطق السلطة والنفوذ السياسي، سواء كان ذلك باسم التحزب والولاءات الفكرية اوتحت مسميات الانتماء القومي والعرقي أو المناطق الجغرافية أو الالتزام المذهبي أو الطائفي.....الخ

ومن هنا كان اختيارنا **لمشكلة الدراسة**، وهي ما يمكن صياغتها على شكل التساؤل التالي: مامدى العلاقة المتبادلة بين كل من المؤسسة العائلية والمؤسسة السياسية؟ ومانوع تأثير كل مؤسسة في الاخرى، دعما وتعزيزا، أم تضادا وتقاطعا، أم تكاملا وتمازجا؟

ولايخفى أن نوع العلاقة بين المؤسستين ينعكس بشكل واضح _ سلبا أو ايجابا_ في آراء وأفكار المواطنين من السياسيين وعامة الناس، ثم في سلوكهم السياسي، ونشاطاتهم اليومية في كافة مجالات حياتهم الاجتماعية. ولقد كان

الاختيار للموضوع ناجما عن الحاجة العلمية والعملية والطموح إلى سد ثغرة كبيرة في دراسة مؤسساتنا الحكومية، وتأثير بعضها على بعض.

أما فيما يتعلق بأهداف الدراسة فيمكن تلخيصها بالنقاط الآتية:

١. تهدف الدراسة الى معرفة طبيعة عمل وفاعلية كل من المؤسستين العائلية والسياسية ومدى اداء كل منهما للدور المناط به، في تنشئة الفرد تنشئة أجتماعية سليمة.

٢. كما أن من أهداف الدراسة معرفة معوقات وصعوبات عمل المؤسستين العائلية والسياسية، وألعوامل المسؤولة عن أعاقة كل منهما، وأنعكاس ذلك على سوء التثقيف وقلة الوعي والكفاءة لدى الافراد في العمل والمشاركة السياسية.

٣. وكما تهدف الدراسة الى معرفة مدى التأثير والتأثر الحاصل بين كل من المؤسسة العائلية والمؤسسة السياسية، سواء كان ذلك دعما وتعزيزا او تضاربا وتقاطعا او تكاملا وتساندا.

أهمية الدراسة: إن لكل دراسة علمية اهمية نظرية وتطبيقية ، فالأهمية النظرية هنا تكمن في أنها من الدراسات النادرة التي تتناول العلاقة بين مؤسساتنا الاجتماعية في كوردستان العراق. وهذا من شأنه سد ثغرة في مجال الدراسة الاجتماعية للمؤسسات المكونة للبنية الاجتماعية في المجتمع الكوردي ..

أما الأهمية التطبيقية ، فأنها تكمن في الاستفادة من نتائج وتوصيات الباحث في مجال دراسة المؤسستين العائلية والسياسية ومعالجة المشكلات التي تعتري عملهما أو في حالة التخطيط للتطوير او الإصلاح الاجتماعي وعمليات التنمية القومية الشاملة، والذي تأخذ به بلدان العالم.

تتكون الدراسة من مقدمة وثلاثة فصول: الفصل الاول يتضمن الاطار النظري والاجراءات الميدانية والفصل الثاني يشتمل على عرض البيانات الميدانية للدراسة. اما الفصل الثالث فيشمل خاتمة وبضمنها النتائج العامة وبعض المقترحات والتوصيات بشأن موضوع الدراسة، وهي كالآتي:

أـ نتائج عامة: ١ـ لقد أظهرت بيانات الجدول ((١٢)) المتعلقة بنوع العلاقة بين المبحوث وعائلته، أن العلاقة جيدة بينهم وبين عوائلهم بنسبة ((٩٤.٦٧٪))

ونسبة الذين علاقتهم سيئة هي ((٠.٠٦٧٪)) فقط، وأن نسبة ((٤.٠٦٧٪)) أجابوا بأن العلاقة لابأس بها. وهذا مؤشر جيد للتفاعل الايجابى بين أفراد تلك العوائل.

٢_ أن بيانات الجدول ((١٣)) تظهر بأن ((٥٠٪)) من أفراد العينة تحرص العائلة على توجيههم في الامور الاجتماعية والسياسية العامة، لكن ((٢٦٪)) منهم قالوا بعدم حرص العائلة على توجيههم في تلك الامور، في حين أن ((٢٤٪)) منهم قالوا بأن العائلة قليلا ماتوجههم في تلك الامور.

٣_ ولقد أظهرت بيانات الدراسة الميدانية بأن نسبة العوائل التي فيها أفراد لهم أنتماء سياسي قد بلغت ((٥٨٪))، أما العوائل التي ليس فيها أفراد لهم أنتماء سياسي فقد بلغت نسبتها ((٤٢٪)) . ليس هناك فرق كبير، ولم يؤثر ذلك في شيء.

٤_ أما فيما يتعلق بأساس الأنتماء فكانت الاجابات بأنها على أساس المصلحة بنسبة ((٨.٩٩٪)) وعلى أساس القناعة بنسبة ((٨٣.١٥٪)) وعلى أساس التقليد بنسبة ((٥.٦٢٪)) وعلى أساس مجاراة الاقارب والاصدقاء بنسبة ((٢.٢٥٪)). وهنا يظهر أن القناعة هي المحرك والدافع الاكبر في الانتماء السياسي.

٥_ أما عن التأثير في المواقف السياسية لأفراد العينة فقد كان دور العائلة والاقارب بنسبة ((١٠.٠٧٪)) ودور الاصدقاء بنسبة ((٨.٠٥٪)) ودور وسائل الاعلام بنسبة ((٩.٤٠٪)) والحزب السياسي بنسبة ((٧.٣٨٪)) لكن الاغلبية أشارت الى أثر الخبرة والقناعة الشخصية وذلك بنسبة ((٦٥.١٠٪)). وهنا يبدو أن وسائل الاعلام يتوقف نشاطها على نشر الاخبار، دون التأثير في مواقف المواطنين.

ب_ المقترحات والتوصيات:

المقترحات:

١_ يرى الباحث بان الحكومة وعن طريق توجيه الاحزاب والمنظمات والوزارات والمؤسسات المتخصصة عليها العمل على التكامل الوظيفي مع المؤسسة العائلية.

٢_ يجب أن تقوم الاحزاب السياسية بدورها الايجابي في توعية العوائل وافرادها سياسيا واجتماعيا وثقافيا.

٣_ يرى الباحث بان على الحكومة ومؤسساتها الاعلامية والثقافية والاجتماعية توضيح المواقف السياسية والاجتماعية وتبصرة المواطنين بتبني المواقف الوطنية الموحدة والمسؤولة ازاء الاحداث والظواهر المستحدثة.

اما التوصيات فمن اهمها:

١_ على العائلة ان توجه افرادها فيما يتعلق بالقضايا والامور الوطنية والقومية المهمة في مختلف المواقف المتعلقة بحياتهم ومستقبلهم.

٢_على العائلة ان تهئ مكانا وأوقاتا كافية لاجراء النقاشات والتوجيهات المتعلقة بالقضايا السياسية والقومية الآنية والمستقبلية لكي تكون من اكفأ الاطر المرجعية لأبنائها.

قائمة المصادر والهوامش:

١. المؤسسة كاصطلاح يستخدم في علم الاجتماع ليشير الى كل ماهو ثابت ومقرر في المجتمع ، وهناك شبه اتفاق بين العلماء على أن النسق او النظام يتضمن الطرق المقررة للسلوك. ينظر في ذلك: د.محمد عاطف غيث، قاموس علم الاجتماع، الهيئة المصرية العامة للكتاب، الاسكندرية_ ١٩٧٩، ص٢٤٤ وانظر: د.فردريك معتوق، معجم العلوم الاجتماعية، أكاديميا، بيروت، لبنان_١٩٩٣، ص ١٩٨.

وأنظر أيضا: د. احسان محمد الحسن، موسوعة علم الاجتماع، الدار العربية للموسوعات، بيروت، لبنان، ص ٦٢١ أما المؤسسة العائلية او العائلة فهي الوحدة الاجتماعية الاولى التي تهدف الى المحافظة على النوع الانساني وتقوم على المقتضيات التى يرتضيها العقل الجمعي والقواعد التي تقررها المجتمعات المختلفة. د.أحمد زكي بدوي، معجم مصطلحات العلوم الاجتماعية، مكتبة لبنان، بيروت_١٩٨٩ ص ١٥٢ وينظر: د.احسان محمد الحسن، موسوعة علم الاجتماع، المصدر السابق، ص ٢٨٣

٢. المؤسسة السياسية هو الهيكلية الانسانية التي تتخذ من خلالها القرارات السياسية الموجهة للمجتمع وقضاياه. د. فردريك معتوق، المصدر السابق، ص ٢٦١ وللمزيد ينظر: د. محمد عاطف غيث، المصدر السابق، ص ص ٣٣٣_٣٣٤.

٣. د. محمد الصاوي محمد مبارك، البحث العلمي وطريقة كتابته، المكتبة الاكاديمية، ١٩٩٢ ، ص٤٣.

وينظر ايضا: د.محمد ازهر سعيد السماك وآخرون، أصول البحث العلمي، ط١، دار الكتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل، ١٩٨٦، ص٤٢.

٤. تعرف الدراسات الوصفية بانها الدراسات التي تقوم على دراسة الحقائق الراهنة المتعلقة بطبيعة الظاهرة او الموقف أو جماعة من الناس او مجموعة من الاحداث... د.زيدان عبدالباقي، قواعد البحث الاجتماعي،ط٣، مطبعة السعادة، القاهرة_١٩٨٠ ص٢٥٩ وانظر: د. ربحى مصطفى عليان و د. عثمان محمد غنيم، أساليب البحث العلمي، الأسس النظرية والتطبيق العلمي، ط١، دار الصفاء للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٤، ص١٠٨.

٥. منهج المسح الاجتماعي هو من المناهج الحديثة والمهمة في علم الاجتماع، والذي يعتمد قياس وتخمين الآراء والمواقف والانطباعات والاتجاهات للافراد والجماعات. للمزيد ينظر: د. احسان محمد الحسن، موسوعة علم الاجتماع، المصدر السابق، ص٦٠٧_٦٠٩ وانظر ايضا: د. ربحي مصطفى عليان و د. عثمان محمد غنيم،

المصـدر السـابق، ص١٠٨_١٠٩. See: Research methods in social relations, Claire and others, Holt, Rinehart and Winston. N.Y.1959_ p53

٦. الملاحظة هي من اهم الوسائل التي يستخدمها البـاحثون الاجتمـاعيون والطبيعيـون في جمع الحقائق مـن الحقـل الاجتمـاعي والطبيعـي. وهـي وسـيلة تتـيح للباحـث مشـاهدة الاجواء الطبيعية غير المصطنعة لمجتمع البحث.. د. احسان محمـد الحسـن، موسـوعة علـم الاجتمـاع، المصـدر السـابق، ص٦٠٩_٦١٠ وينظـر للمزيـد حـول شـروط وكيفيـة الملاحظة: د.زيدان عبـدالباقي، قواعـد البحـث الاجتمـاعي، المصـدر السـابق، ص ص ١٨٧_١٩٩.

٧. تتميز المقابلة بانها تتيح فرصـة المقارنـة بـين فـرد وآخـر كمـا يسـهل الحصـول علـى المعلومات، لكن من عيوبهـا انهـا لاتـوفر جـوا طبيعيـا للمفحـوص ممـا قـد يـؤثر علـى اجاباته. د.محمد زيان عمر، البحث العلمي، مناهجه وتقنياته، ط٥، دار الشروق، جدة، السـعودية_١٩٨٧ص٢٩٢. وانظـر ايضـا: رودوف غيفليـون وبنيـامين ماتالون،البحـث الاجتماعي المعاصر، مناهج وتطبيقات، ترجمة: د.علي سالم، ط٢، دارالشؤن الثقافيـة العامة، بغداد_ ١٩٨٦ ص٥٧_٦١.

٨. يرى الدكتور ابراهيم ابوالغد والدكتور لويس كامل مليكة أن الاستبيان في أبسط صوره عبارة عن عدد من الاسئلة المحددة... يرسل بالبريد او بأي وسيلة أخـرى الى عينـة مـن الافراد للاجابة عنها كتابة ... وتكتب الاسئلة على مايسمى استمارة الاستبيان: د.عمـر محمد التومي الشـيباني، منـاهج البحـث الاجتمـاعي، الشـركة العامـة للنشـر والتوزيـع، طـرابلس، ليبيـا _١٩٧٥ص ٢٥٥ وينظـر ايضـا: د. زيـدان عبـدالباقي، قواعـد البحـث الاجتماعي، المصدر السابق، ص ٢٠٧_٢٠٩.

الملحقات

جداول البيانات الميدانية

جدول رقم (١) : يوضح الجنس

الجنس	العدد	النسبة المئوية
ذكور	١٠٠	٪٦٦.٦٧
الاناث	٥٠	٪٣٣.٣٣
المجموع	١٥٠	٪١٠٠

جدول رقم (٢): يوضح العمر

الفئات العمرية	العدد	النسبة المئوية
١٨–٢٢	٤	٪٢٢.٦٧
٢٣–٢٧	٣٤	٪٢٨
٢٨–٣٢	٤٢	٪١٥.٣٣
٣٣–٣٧	٢٣	٪١٢
٣٨–٤٢	١٨	٪١٠.٦٧
٤٣–٤٧	١٦	٪٤
٤٨–٥٢	٦	٪٤.٦٧
>٥٣	٧	٪٢.٦٧
المجموع	١٥٠	٪١٠٠

جدول رقم (٣): محل الولادة

محل الولادة	العدد	النسبة
اربيل (المركز)	٦٧	٪٥٨
محافظة اخرى	٣٢	٪٢١.٣٣
قضاء	٨	٪٥.٣٣
ناحية	٩	٪٦
قرية	١٤	٩.٣٣
المجموع	١٥٠	٪١٠٠

جدول رقم (٤): محل السكن الحالي

محل السكن	العدد	النسبة
اربيل (المركز)	١٣٩	٩٢.٦٧٪
محافظة اخرى	٢	١.٣٣٪
قضاء	٢	١.٣٣٪
ناحية	٧	٤.٦٧٪
قرية	–	–
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم (٥) : الحالة الاجتماعية

الحالة الاجتماعية	العدد	النسبة
اعزب	٤٧	٣١.٣٣٪
متزوج	١٠١	٦٧.٣٣٪
مطلق	١	٠.٦٧٪
ارمل	١	٠.٦٧٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم (٦) : الدخل الشهري

الدخل الشهري	العدد	النسبة
اقل من ٢٠٠٠٠٠– ٢٠٠٠٠٠	٦	٤٪
٢٠٠١٠٠–٤٠٠٠٠٠	١٧	١١.٣٣٪
٤٠١٠٠–٦٠٠٠٠٠	٣٣	٢٢٪
٦٠١٠٠–٨٠٠٠٠٠	٣٠	٢٠٪
٨٠٠١٠٠–١٠٠٠٠٠٠	٢٢	١٤.٦٧٪
١٠٠١٠٠–١٢٠٠٠٠٠	٨	٥.٣٣٪
١٢٠١٠٠–١٤٠٠٠٠٠	٨	٥.٣٣٪
١٤٠١٠٠– فاكثر	٢٦	١٧.٣٣٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ٧: التحصيل الدراسي

التحصيل الدراسي	العدد	النسبة
يقرأ ويكتب	٧	٤.٦٧٪
ابتدائي	٤	٢.٦٧٪
متوسطة	١٤	٩.٣٣٪
اعدادية	١٥	١٠٪
معهد او جامعة	١١٠	٧٣.٣٣٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ٨: المهنة

نوع المهنة	العدد	النسبة
طالب	١٤	٩.٣٣٪
موظف	٩٥	٦٣.٣٣٪
تدريسي	٢٧	١٨٪
كاسب	٩	٦٪
عاطل	١	٠.٦٧٪
ربة بيت	٤	٢.٦٧٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ٩: مهنة الوالد

نوع المهنة	العدد	النسبة
موظف	٣١	٢٠.٦٧٪
تدريسي	١١	٧.٣٣٪
كاسب	٢٠	١٣.٣٣٪
عاطل	٨٨	٥٨.٦٧
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ١٠ : مهنة الوالدة

نوع المهنة	العدد	النسبة
موظف	٨	٪٥.٣٣
تدريسي	٢	٪١.٣٣
عاطل	٢٧	٪١٨
ربة بيت	١١٣	٪٧٥.٣٣
المجموع	١٥٠	٪١٠٠

جدول رقم ١١: ملكية السكن

ملكية السكن	العدد	النسبة
ملك	١١٣	٪٧٥.٣٣
ايجار	٣٢	٪٢١.٣٣
نوع اخر	٥	٪٣.٣٣
المجموع	١٥٠	٪١٠٠

جدول رقم ١٢: العلاقة العائلية

العلاقة العائلية	العدد	النسبة
نعم	١٤٢	٪٩٤.٦٧
لا	١	٪٠.٦٧
لابأس	٧	٪٤.٦٧
المجموع	١٥٠	٪١٠٠

جدول رقم ١٣: توجيهات العائلة

توجيهات العائلة	العدد	النسبة
نعم	٧٥	٪٥٠
لا	٣٩	٪٢٦
قليلا	٣٦	٪٢٤
المجموع	١٥٠	٪١٠٠

جدول رقم ١٤: يوضح ما اذا كان لاحد افراد العائلة منصب سياسي أو حزبي

	العدد	النسبة
نعم	٤٣	٢٨.٦٧٪
لا	١٠٧	٧١.٣٣٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ١٥: يوضح أثر تلك المناصب في آراء أفراد وعوائل العينة

الاجوبة	العدد	النسبة
نعم	١٧	٣٩.٥٣٪
لا	١٨	٤١.٨٦٪
قليلا	٨	١٨.٦٠٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ١٦ : يوضح نسبة العوائل التي فيها أفراد لهم أنتماء سياسي

الاجوبة	العدد	النسبة
نعم	٨٧	٥٨٪
لا	٦٣	٤٢٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ١٧: يوضح أساس الأنتماء لأفراد العينة

الاجوبة	العدد	النسبة
المصلحة	٨	٨.٩٩٪
القناعة	٧٤	٨٣.١٥٪
التقليد	٥	٥.٦٢٪
مجاراة الاقارب والاصدقاء	٢	٢.٢٥٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ١٨: يوضح أساس الأنتماء

الاجوبة	العدد	النسبة
نعم	١٩	١٢.٦٧٪
لا	٨٩	٥٩.٣٣٪
احيانا	٤٢	٢٨٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ١٩ : يوضح تأثير الاحداث في الآراء والمواقف السياسية لعوائل أفراد العينة

الاجوبة	العدد	النسبة
نعم	٧٣	٤٨.٦٧٪
لا	٧٧	٥١.٣٣
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ٢٠ : يوضح حجم البرامج السياسية في الاعلام التي يهتم بها أفراد العينة

الاجوبة	العدد	النسبة
كبير	٢٩	١٩.٣٣٪
صغير	٤٠	٢٧.٣٣٪
متوسط	٨٠	٥٣.٣٣٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ٢١: يوضح المناسبات والاوضاع التي تقرب أو تذكر بالقضايا والاوضاع السياسية

الاجوبة	العدد	النسبة
المناسبات الوطنية والقومية	٧١	٤٧.٣٣٪
الاخبار والبرامج الاعلامية والسياسية	٥٣	٣٥.٣٣٪
المناقشات والحوارات مع الاقارب والجيران	٨	٥.٣٣٪
احداث واوضاع سياسية او اقتصادية	١٨	١٢٪
قضايا اخرى	–	–
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ٢٢: يوضح دور الاحزاب الأيجابي في التثقيف السياسي

الاجوبة	العدد	النسبة
نعم	٤٣	٢٨.٦٧٪
لا	٦٢	٤١.٣٣٪
قليلا	٤٥	٣٠٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ٢٣: يوضح وجود برامج ونشاطات تشجع على تنمية الاسرة

الاجوبة	العدد	النسبة
نعم	٢٤	١٦٪
لا	٨٠	٥٣.٣٣٪
قليلا	٤٦	٣٠.٦٧٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ٢٤: يوضح مأأذا كانت هناك نقاشات سياسية تجرى داخل العائلة

الاجوبة	العدد	النسبة
نعم	٥٢	٣٤.٦٧٪
لا	٣٥	٢٣.٣٣٪
احيانا	٦٣	٤٢٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ٢٥: يوضح نتائج تلك النقاشات الجارية داخل العوائل

الاجوبة	العدد	النسبة
سلبية	٢٨	١٨.٦٧٪
ايجابية	٤٧	٣١.٣٣٪
لاتؤثر في شيء	٧٥	٥٠٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ٢٦: يوضح مصادر الاخبار السياسية

الاجوبة	العدد	النسبة
وسائل الاعلام	١١٩	٧٩.٣٣٪
الحزب السياسى	١٥	١٠٪
العائلة	٥	٣.٣٣٪
الاصدقاء	٤	٢.٦٧٪
المدرسة او الدائرة	٧	٤.٦٧٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ٢٧: يوضح التأثير في المواقف السياسية لأفراد العينة

الاجوبة	العدد	النسبة
العائلة والاقارب	١٥	١٠.٠٧٪
الاصدقاء	١٢	٨.٠٥٪
وسائل الاعلام	١٤	٩.٤٠٪
الحزب السياسى	١١	٧.٣٨٪
الخبرة والقناعة الشخصية	٩٧	٦٥.١٠٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ٢٨: يوضح دور المؤسسات والعوامل السياسية في العلاقات داخل العائلة

الاجوبة	العدد	النسبة
ايجابى	٣٢	٢١.٣٣٪
سلبى	٢٠	١٣.٣٣٪
ليس لها دور	٩٨	٦٥.٣٣٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ٢٩: يوضح دور العائلة المباشر في أتخاذ المواقف السياسية

الاجوبة	العدد	النسبة
نعم	٣٦	٢٤٪
لا	٧٧	٥١.٣٣٪
قليلا	٣٧	٢٤.٦٧٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

جدول رقم ٣٠: يوضح العوامل التي تبعد أفراد العينة عن المشاركة والتفاعل مع المؤسسة السياسية

الاجوبة	العدد	النسبة
توجيهات العائلة	١٩	١٢.٦٧٥
متطلبات المعيشة والعمل	٤٢	٢٨٪
السلوك السياسي السلبي	٤٦	٣٠.٦٧٪
المخاوف التي تنطوي على ذلك	١٠	٦.٦٧٪
ضعف اداء المؤسسات السياسية	٣١	٢٠.٦٧٪
عوامل اخرى تذكر	٢	١.٣٣٪
المجموع	١٥٠	١٠٠٪

پوختەی لێکۆڵینەوە

بابەتی پەیوەندیی نێوان دەزگای خێزان و دەزگای سیاسی، دەچێتە چوارچێوەی پسپۆڕیی کۆمەڵێك لە لقەکانی کۆمەڵناسی، وەك کۆمەڵناسیی ڕێکخستن و کۆمەڵناسیی خێزان و کۆمەڵناسیی سیاسی و... تاد

کۆمەڵێك ڕووداو و کێشەی کۆمەڵایەتی سەرنجی توێژەریان ڕاکێشاوە بەتایبەتیش لێکترازانی کۆمەڵایەتی و بڵاوبوونەوەی کێشە و بارودۆخی نارێکخراوی کۆمەڵایەتی و شوێنەوارەکانی جەنگ و شەڕوشۆڕی عێراق و گۆڕانکاریی سیاسی وەك پێکهێنانی سەرلەنوێی حکومەتی عیراقی و ئەنجامدانی زنجیرەیێك هەڵبژاردنی ناوبەناو لە عێراق و کوردستاندا...لەو نێوانەشدا چەند ئاژاوە و پێکدادانێك لێرەو لەوێ سەریان هەڵداوە بۆ دەست بەسەرداگرتنی ناوچە و پێگەی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری..بە بیانووی جیاجیا..

لێرەوە کێشەی توێژینەوەکەمان هەڵبژاردووە..کە دەکرێ لەشێوەی ئەم پرسیارەی خوارەوە دایڕێژین: جۆر و چەندێتیی پەیوەندیی نێوان هەریەك لەدەزگای خێزان و دەزگای سیاسی چەند و چۆنە؟ کاریگەریشیان لەسەر یەکتری چۆنە؟ چ پشتگیری و بەهێزکردن بێ، یادژایەتی و یەکتر بڕین، یاخود لەشێوەی تەواوکاری و تێکەڵاویدا.

شاراوە نییە کە جۆری پەیوەندیی نێوان ئەو دوو دەزگایە بەڕوونی _بە ئەرێنی و نەرێنی_ لە بیرو ڕای هاووڵاتییاندا، ڕەنگ دەداتەوە، جا چ سیاسەتوان بن یاخەڵکی ئاسایی، پاشانیش لە چالاکیی سیاسی و چالاکیی ڕۆژانەیان لە گشت بوارەکانی ژیانی کۆمەڵایەتییاندا. هەڵبژاردنی بابەتەکەش بەهۆی پێویستیی زانستی و کرداریی‌یەوە بووە، وێڕای خواستی پڕکردنەوەی کەلێنێکی گەورە لە لێکۆڵینەوەی دەزگا حکومەتییەکانمان، لەگەڵ چۆنێتیی کاریگەرییان بەسەر یەکترەوە.

گرنگترین ئامانجەکانی توێژینەوەکەش بریتین لەمانەی خوارەوە:

١_ توێژینەوەکە ئامانجی زانینی سروشتی کار و چالاکیی هەریەکە لە دەزگاکانی خێزان و سیاسییە، وێڕای توانای بەجێگەیاندنی ئەو ڕۆڵەی پێیان سپێرراوە، لەپێگەیاندنی دروستی کۆمەڵایەتیی تاکەکاندا.

٢_ هەروەها توێژینەوەکە هەوڵی زانینی بەربەست و ئاستەنگەکانی کاری هەردوو دەزگای خێزانی و سیاسی داوە ، لەگەڵ هۆکارەکانی ڕێگری بەردەمیان و چۆنێتیی

کاریگەریی لە تێکدانی رۆشنبیرکردن و کەمکردنەوەی وشیاری و توانای تاکەکان لە کار و بەشداریی سیاسیدا.

٣_ توێژینەوەکە هەوڵی زانینی برِی کاریگەری و کەوتنە بەرکاری نێوان هەردوو دەزگای خێزان و سیاسی، جا پشتگیری و پشتیوانی بێ یان بەریەك کەوتن و یەکتربرِین بێ یا تەواوکاری پاڵپشتکردن.

گرنگیی توێژینەوەکە: هەر توێژینەوەیێك گرنگیی زانستی و پراکتیکیی خۆی هەیە، گرنگیی زانستی (تیوری) ئەم توێژینەوەیەش لەوەدایە کە یەکێکە لە توێژینەوە دەگمەنەکان کە لە پەیوەندیی نێوان دەزگا کۆمەڵایەتییەکانی هەرێمی کوردستان دەکۆڵێتەوە. ئەمەش دەبێتە هۆی پرِکردنەوەی بۆشاییێك لە بواری لێکۆڵینەوەی کۆمەڵایەتیی دەزگا پێکهێنەرەکانی بونیادی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگەی کوردی..

هەرچی گرنگیی کرداریشە ئەوا لە لەسوود لێ وەرگرتنی ئەنجام و راسپاردەکاندا بەرجەستە دەبێ، لە چارەسەرکردنی کێشەکان و نەخشەی پەرەپێدان و چاکسازیی کۆمەڵایەتیی و کردارەکانی گەشەپێدانی نەتەوەیی گشتگیردا، کە وڵاتانی جیهان پیادەی دەکەن.

ئەم توێژینەوەیە لە پێشەکییەك و سێ بەند پێکدێ: بەندی یەکەم چوارچێوەی تیوری و رێکارە مەیدانییەکان دەگرێتەوە، بەندی دووەمیش خستنەرووی داتاکانی بەدەستهێنراوی مەیدانی توێژینەوەکە دەگرێتەوە، هەرچی بەندی سێیەمیشە ئەوا کورتە توێژینەوەکە دەگرێتەوە بەتایبەتیش ئەنجامە گشتییەکان و چەند پێشنیاز و راسپاردەیێك لەبارەی بابەتەکەوە. وەك لای خوارەوە:

أ_ ئەنجامە گشتییەکان: ١_ داتاکانی خشتەی ((١٢)) کە پەیوەستە بەپەیوەندیی نێوان لێکۆڵراوان و خێزانەکانیان دەریانخستووە کە پەیوەندییەکانیان باشە بەرِێژەی ((٩٤.٦٧٪))، رێژەی پەیوەندیی خراپیش تەنیا ((٠.٦٧٪))ە، لەکاتێکدا رێژەی ((٤.٦٧٪)) وەڵامیان ئەوە بووە کە پەیوەندییەکە خراپ نییە. ئەمەش ئاماژەیێکی باشی پەیوەندییەکانە.

٢_ زانیارییە مەیدانییەکان لە خشتەی ((١٣)) ئەوە دەردەخات کە ((٥٠٪)) ی تاکەکانی نموونەکە دڵگەرمیی خێزانییان پیشان داوە لە ئاراستەکردنیان لە کاروباری کۆمەڵایەتی و سیاسیی گشتیدا، کەچی ((٢٦٪))یان گوتوویانە کە خێزان دڵگەرمییان نەنواندووە لە ئاراستەکردنیان لەو کاروبارانەدا. لەکاتێکدا ((٢٤٪))یان گوتوویانە خێزان زۆر کەم لەو کاروبارانەدا ئاراستەیان دەکەن.

٣_ داتاكانی توێژینەوە مەیدانییەكە دەریانخستووە كە رێژەی ئەو خێزانانەی كەسانی پابەندبووی سیاسییان تێدایە گەیشتۆتە ((٥٨٪))، هەرچی ئەو خێزانانەیە كە ئەو جۆرە كەسانەیان تێدا نییە رێژەیان گەیشتۆتە ((٤٢٪)) .

٤_ سەبارەت بە بنچینەی پابەندیش وەڵامەكان پیشانیانداوە كە بنچینەی بەرژەوەندی بەرێژەی ((٨.٩٩٪)) و قەناعەتی كەسەكەش بەرێژەی ((٨٣.١٥٪)) لاساییكردنەوەش بەرێژەی ((٥.٦٢٪)) و لەسەر بنەمای رازیكردنی خزم و هاورێ بەرێژەی ((٢.٢٥٪)) بووە. لێرەشدا دەردەكەوێ كە قەناعەت بزوێنەر و هاندەری سەرەكی بووە لە پابەندبوونی سیاسیدا.

٥_ هەرچی كارتێكردنی هەڵوێستە سیاسییەكانیشە لەلای ئەندامانی نموونەكە ئەوا رۆڵی خێزان و خزم تێیدا بەرێژەی ((١٠.٠٧٪)) بوو، رۆڵی هاورێش (الاصدقاء) بەرێژەی ((٨.٠٥٪)) بووە و رۆڵی هۆكارەكانی راگەیاندنیش بەرێژەی ((٩.٤٠٪)) بووە و پارتی سیاسیش بەرێژەی ((٧.٣٨٪)) بوو، بەڵام زۆرینە ئاماژەیان بەكاریگەریی شارەزایی و قەناعەتی كەسیی خۆیان كردووە، ئەویش بەرێژەی ((٦٥.١٠٪)).

ب_ پێشنیاز و راسپاردەكان:

پێشنیازەكان:

١_ توێژەر پێشنیازی ئەوە دەكات كە حكومەت لە رێگەی ئاراستەكردنی حیزب و رێكخراو و وەزارەت و دەزگا تایبەتمەندەكانەوە هەوڵی تەواوكاریی فەرمانی بدات لەگەڵ دەزگای خێزاندا.

٢_ پێویستە پارتە سیاسییەكان رۆڵی ئیجابیی خۆیان ببینن لە وشیاركردنەوەی خێزان و تاكەكانیان لە رووی سیاسی و كۆمەڵایەتی و رۆشنبیرییەوە.

هەرچی راسپاردەكانیشە بریتییە لەمانەی خوارەوە:

١_ خێزان لەسەریێتی كە تاكەكانی خۆی ئاراستە بكات، لەبارەی پرس و بابەتەكانی پەیوەست كاروباری گرنگی نیشتمانی و نەتەوەیی، لە هەڵوێستەكانی تایبەت بە ژیان و ئایندەیان.

٢_ پێویستە خێزان جێ و رێ و كات و ساتی دیاریكراو رێكبخات، بۆ ئەنجامدانی گفتوگۆ و ئاراستەكاریی پەیوەست بە پرسە سیاسی و نەتەوەییە هەنووكەیی و ئایندەییەكان، تاكو ببێتە بەتواناترین سەرچاوەی زانیاری و ئاراستەكاری بۆ رۆڵەكانی.

of directing the parties , organizations, ad ministries and the specialized institutions, to work hard functional integration, with the family institution.

2-It is requisite on the political parties to performance their positive role against political ,social and cultural enlightenment of the families and their members. 3- The researcher see that the government and its institutions must clear the political and the social situations and enlightenment the citizenships to learn and take responsible situations.

Commendation: 1- It is necessary for the family to direct its members against the citizenship and nationality orders at a several situations which related with their life and their future.

2- It is requisite upon the family to prepare enough time and good place perform discussions and directing with each other about apolitical and national orders, in order to being a best capable return for its members.

full some vacancy in the social study of the Kurdish society's structure.

But its practical importance includes within making use of the results of the study and the researcher's recommendations in the field of study about both of a family and political institutions, and then treating their problems.

A study formed from preface and three chapters: The first includes the theoretical framework and the field treatments. The second one contains breadth a field research data. The third chapter is the conclusion which contains the general results and some suggestions and commendation as following: A-General results:

1-The data of the tablet ((12)) which are about the relation between the individuals of the sample and their families, showed that the relation is good rate ((%94,67)).

2-the data of the tablet ((13)) showed that ((%50)) of the members of the sample are directing from their families, in the social and political orders but((%26)) of them answered that their families aren't direct them in these orders. And ((%24)) of them referred to a little directing about that.

3- The data of the field research showed that the rates of the families which have political membership are ((%58)) but the families which haven't political membership are ((%42)).

4-Aout the basis of the membership, ((8,99))of the m refer that it is upon interest, but which is upon satisfaction are((%83,15)) and imitation basis takes ((%5,62)).And imitation of kinships and friends are only((%2,25)). 5-But when we look at the effect of the family and kinships, in the political orders, we see that their role is only ((%10,07)), friends role is no more than ((%8,05)),the role of communication is ((%9,40))and the role of political party is((%7,38)) but the majority referred to the effect of experience and personal satisfaction in ascription((%65,10)). B- suggestions and commendation:1-The researcher see that the government, in the way

Abstract

The object of relationship between the family institution and the political institution enters into a domain of a number of majors or sociological branches, such as sociology of organization, sociology of family and political sociology. There was a number of occurrences and social problems, especially the war envelopes and the social disorganization and other outcomes on the Iraqi society …and then framing a new Iraqi government and performing a number of elections for creating a central government in Baghdad, election members of councils of the governorates and performing a number of elections in Kurdistan region, so as to elect members of the regional or local governorates…all these have motivated the researcher to do this study.

Thus the study problem became: how is a quantity of the exchange relationship between the two institutions: family and political institutions? And what is the kind of the effect of each of them on another supporting and propping or contradiction or it is integration.The main aims of the study are:

1- To know the nature of the working and activity of each of the two institutions and the role of each in the individual's organization.
2- To other aim of the study is know the obstacle and the difficulties in the working of the two institutions (the family and political),and the factors conducive to them ,and the effect of that on a miseducation, and less consciousness and ability in own of the individuals in the working or political participation.

3- To know the scope of the effect of each of the both institution _ family and political_ however it be: supporting or opposition or integration.

<u>The importance of the study</u>: the theoretical importance of the study is including in that it is scarce study about the relations between the social institutions in the Kurdistan region. Then it can

English part

مجلة الأكاديمية الكردية

العدد ٢٧ لسنة ٢٠١٣

هيئة التحرير

أ.د.جبار قادر.	رئيس التحرير
د. ازاد أحمد.	نائب رئيس التحرير
عبدالله زنگنه.	مدير التحرير
أ.م.د. فاروق عمر صديق.	عضو
أ.م.د. دلير اسماعيل حقي شاويس.	عضو
أ.م.د. صباح رشيد قادر.	عضو
أ.م.د. نوزه ت أحمد زيباري.	عضو
أ.م.د. هوشنگ فاروق جواد	عضو

Kurdistan Regional Government
Presidency of Ministers Council
Ministry of Higher Education
and Scientific Research
Presidency of University of Koya
Office of President

KOYA UNIVERSITY

حکومەتی هەرێمی کوردستان
سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران
وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی
سەرۆکایەتی زانکۆی کۆیە
نووسینگەی سەرۆك

ژمارە: ٧ / ٢٩ / ٢٧٨٦ بەروار: ٢ / ٦ / ٢٠٠٨

﴿فەرمانی زانکۆیی﴾

بابەت / ناساندنی گۆڤار

ئاماژە بە خاڵی (١) تەوەرەی سێ یەم کاروباری زانستی لە کۆنووسی چواردەمین کۆبونەوەی ئەنجومەنی زانکۆ لە ٢٠٠٨/٥/٢١ وە دوای هەڵسەنگاندنی گۆڤاری ئەکادیمی کوردی بڕیار درا بە :

ناساندنی ئەم گۆڤارە وەك گۆڤارێکی ئەکادیمی و زانستی بە مەبەستی بڵاوکردنەوەی لێکۆڵینەوە و توێژینەوەکان و وەك گۆڤارێکی ئەکادیمی مامەڵەی لەگەڵ بکرێت .

پ. د. خدر مەعصوم

سەرۆکی زانکۆ

وێنەیەك بۆ:

- نووسینگەی بەرێز سەرۆکی زانکۆ
- بەرێزان یاریدەدەرانی سەرۆکی زانکۆ
- ڕاگرایەتی گشت کۆلیجەکان [illegible]
- دۆسیەی دەرچوو

IRAQI KURDISTAN REGION
MINISTERY OF HIGHER EDUCATION
& SCIENTIFIC RESEARCH
UNIVERSITY OF SALAHADDIN - Erbil
Vice President Office
For Scientific Affair

هەرێمی کوردستانی عێراق
وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی
سەرۆکایەتی زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێر
نوسینگەی یاریدەدەری سەرۆکی زانکۆ بۆ کاروباری زانستی

ژمارە /٣/ ٨٩٢٩

مێژووی زاینی ٢ / ٥ / ٢٠٠٨
مێژووی کوردی ١٠ / ٢ / ٢٧٠٨

بۆ/ ئەکادیمیای کوردی/ بەڕێز سەرنووسەری گۆڤاری ئەکادیمی کوردی

ب/ ڕەزامەندی

سڵاو و ڕێز...........

ئاماژە بە نووسراوتان ژمارە /٣٥٤ لە ١٩/١١/٢٠٠٧ .

دەربارەی ڕەزامەندی ئەنجومەنی زانکۆکەمان لەسەر ئەوەی کە گۆڤارەکەتان ببێتە گۆڤارێکی ئەکادیمی/ زانستی و پشتی پێ ببەسترێت بۆ بڵاوکردنەوەو بەرزکردنەوەی پلەی زانستی ، دوای ئەوەی کە خرایە بەردەم ئەنجوومەنی زانکۆ لە دانیشتنی کۆنووسی کۆبوونەوەی ئەنجومەنی زانکۆمان ژمارە (٨) ڕۆژی سێشەممە لە ڕێکەوتی ١/ ٤/ ٢٠٠٨ بەسترابوو. وە ئاماژە بە نووسراوی وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی ژمارە ن / ٢٣٥ لە ١٧/٥/٢٠٠٨ بە پەسند کردنی بڕیارمان دا بەرازی بوون و پەسندکردنی وەکو گۆڤارێکی زانستی / ئەکادیمی لەگەڵ ڕەچاوکردنی چەند تێبینی یەکی بچووک .... لەگەڵ ڕێزدا

هاوپێچ//

- تێبینیەکان

د. محمد صدیق محمد
سەرۆکی زانکۆ

وێنەیەك بۆ//

- نووسینگەی بەڕێز سەرۆکی زانکۆ / لەگەڵ ڕێزدا
- نووسینگەی بەڕێز یاریدەدەری سەرۆکی زانکۆ بۆ کاروباری زانستی/ لەگەڵ بەراییەکان
- لیژنەی ناوەندی بەرزکردنەوەی پلەی زانستی لە سەرۆکایەتی زانکۆ
- دەرچوو

حکومەتی هەرێمی کوردستان عێراق
سەرۆکایەتیی ئەنجومەنی وەزیران
وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی
سەرۆکایەتیی زانکۆی سۆران
نووسینگەی سەرۆکی زانکۆ

حكومة إقليم كوردستان - العراق
رئاسة مجلس الوزراء
وزارة التعليم العالي و البحث العلمي
رئاسة جامعة سوران
مكتب رئيس الجامعة

Kurdistan Regional Government - Iraq — Ministry of Higher Education & Scientific Research — Presidency of Soran University

ژمارە: ٦/١/١ ٥٦٣ — ڕێکەوت: ٢٠١٢/٦/٢٠ زایینی — ڕێکەوت: ٢٧١٢/٣/٣٠ کوردی

فەرمانی زانکۆیی

ب/ گۆڤاری ئەکادیمی

دوا بە دوای تاوتوێکردنی ڕەخسار و ناوەڕۆکی (گۆڤاری ئەکادیمی) لە لایەن ئەنجومەنی فاکەڵتییەکانی زانکۆی سۆران و کەڵاڵە کردنی لە ئەنجومەنی زانکۆ، بەپێی ئەو دەسەڵاتەی کە پێمان دراوە بڕیار درا بە:

پەسەند کردنی گۆڤاری ناوبراو کە لە ئەکادیمیای کوردی بەرهەمدێ بە گۆڤارێکی ئەکادیمی باوەڕپێکراو لە سەر ئاستی زانکۆی سۆران.

د. فلاح مصطفى
سەرۆکی زانکۆ

وێنەیەک بۆ:
- نووسینگەی بەڕێز سەرۆکی زانکۆ / بۆ زانین لەگەڵ ڕێزدا.
- [illegible]
- [illegible]
- دەرچوو.

تەلەفۆن: 07504255657 - 0662508086
ئیمەیل: office.pr@soranu.com

حکومەتی هەرێمی کوردستان - عێراق
سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران
وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی
سەرۆکایەتی زانکۆی ڕاپەڕین
نووسینگەی سەرۆکی زانکۆ

حكومة اقليم كردستان - العراق
رئاسة مجلس الوزراء
وزارة التعليم العالي و البحث العلمي
رئاسة جامعة راپرين
مكتب رئيس الجامعة

Kurdistan Regional Government - Iraq / Presidency of Ministers Council / Ministry of Higher Education & Scientific Research - Presidency of University of Raparin / Office of University President

ژمارە: ٦٢٩ — بەرواری ٤ی گوڵانی ٢٧١٢ — بەرواری ز: ٢٠١٢/٥/٢٤

بۆ/ ئەکادیمیای کوردی/ کارگێڕی/ گۆڤاری ئەکادیمی

بابەت/ متمانە پەخشین

نووسراوتان ژمارە ٢٠٨ لە ٢٠١١/٥/٢

ئاگاداری بەڕێزتان دەکەین کە ئەنجومەنی زانکۆمان لە کۆبونەوەی سیانزەیەمینی خۆی لە بەرواری ٢٠١٢/٥/٩ دوای وردبونەوە لە ئاراستە و لێکۆڵینەوەکان و ستراتیژیەتی گۆڤارە بەڕێزەکەتان و ستافی پسپۆڕیەکانی .....

ئەنجومەنی زانکۆمان متمانەی بەخشی بە گۆڤارەکەتان و هیوادارین کە خزمەتی زیاتری توێژینەوە و لێکۆڵینەوەکان بکەن و ببنە هەڵگری ئاڵای زانستخوازی لە هەرێمەکەماندا.

لەگەڵ ڕێزدا.....

پ.د. محمد علی عبدالله
سەرۆکی زانکۆ

وێنەیەک بۆ//
- نووسینگەی سەرۆکی زانکۆ.
- نووسینگەی ی.سەرۆکی زانکۆ بۆ کاروباری کارگێڕی و دارایی.
- نووسینگەی ی.سەرۆکی زانکۆ بۆ کاروباری زانستی و خوێندنی باڵا.
- گشت فاکەڵتی و سکوڵەکان.
- گشت بەڕێوەبەرایەتیەکان.
- دەرچوو.

Kurdistan Region (Sulaimany) - Rania
Tel: [illegible]
www.raparin.edu.org
[illegible]@raparin.edu.org

حکومەتی هەرێمی کوردستان-عێراق
وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی
سەرۆکایەتی زانکۆی گەرمیان
نووسینگەی سەرۆک

حكومة اقليم كوردستان-العراق
وزارة التعليم العالي و البحث العلمي
رئاسة جامعة گرميان
مكتب رئيس الجامعة

KURDISTAN REGIONAL GOVERNMENT-IRAQ
MINISTRY OF HIGHER EDUCATION&SCIENTIFICRESEARCH
PRESIDENCY OF GARMIAN UNIVERSITY
PRESIDENCY OFFICE

ژمارە: ٤٠٨٦ No:
ڕێکەوت: ٢٢/ ١١/ ٢٠١٢ Date:

([illegible])

سەرۆکایەتی زانکۆی گەرمیان
هەناردە
ژمارە:

بۆ بەڕێز/ سەرنووسەری گۆڤاری (ئەکادیمیای کوردی)

ب/ دان پێدانان

سڵاو و ڕێز...

ئاگاداری بەڕێزتان دەکەین کە ئەنجوومەنی زانکۆمان لە کۆبوونەوەی ڕۆژی سێ شەممە ڕێکەوتی (٢٠/١١/٢٠١٢) بەکۆی دەنگ بڕیاریدا بە ئەژمارکردنی (گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی) وەک گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمی.

هیوای سەرکەوتنتان بۆ دەخوازین.

لەگەڵ ڕێزدا

پ.د. فاروق عبدالله كريم
سەرۆکی زانکۆ

وێنەیەک بۆ:

- نووسینگەی بەڕێز سەرۆك
- [illegible]
- [illegible]

Tel (-[illegible])
Email(p.garmianuniv@yahoo.com)

[illegible]
سلێمانی [illegible]

Some Phonological Variations in Kurdish-Erbil Dialects

Widad Sabir Shakir
Instructor

College of Languages
Salahaddin University

Abstract

Speakers of any language differ in pronouncing the sounds of their language. The researcher tries to investigate certain sounds that are pronounced differently in some varieties of Kurdish in Erbil (the two sounds /ł/ and /h̠/ are under study). The researcher also tries to point out the positions in which these changes occur, the effect of the change on the vocabulary and on the phonological system of the variety and the reason that causes the phonological change.

1. Introduction

Not all speakers of a language produce the sounds of their language similarly. In fact, there are differences among varieties in vocabulary and production of the sounds of the language.

In this paper the researcher sheds general light on variation in language and phonological variation in general, and then the researcher focuses specifically on some phonological variations that occur in some varieties of Kurdish spoken in Erbil city in which people of different varieties settle in. The people who speak those varieties come from towns and villages around Erbil city and the data are mainly obtained from those speakers by listening to them speak unconsciously.

In dealing with variation, the spoken variety of the language is studied and on this basis all native and non-native vocabulary that are used by those speakers are studied since spoken varieties contain lots of loan words that are used alongside native words.

The researcher refers to the phenomenon of variation as a phonologically without referring to any factors that cause the variation other than the linguistic one, but when necessary, examples of certain locations or communities speaking those varieties are referred to.

2. Variation in Language

Wardhaugh (311) states that variation is one of the important realities of human language and that variation exists almost in all languages of the world. He also states that the obvious fact about language is its variety (5-6).

Crystal (370) defines variety as "specialized type of language use within a dialect". There are different possibilities to assert the idea that "single-style" speaker is impossible to find. The abstractness of language is not accepted because language is what is used by people. In studying a language, "use and variation" should be taken into consideration (Wardhaugh 5- 6), but inflecting words or producing sounds unreasonably and unsystematically by speakers is not permissible. If speakers did that, what results would be to produce meaningless words that are impossible to understand. Wardhaugh (6) also states that people are allowed to variation in a way that should not violate the rules of language. In order to be called variation, variation should be accurate and should apply to the speakers of the variety not just to single persons. Aarts (653) confirms that learning variation is important while acquiring language in order to know the way language works and the system that governs variation.

Variation exists in language on different levels: phonological variation is observed in pronouncing *late* with /ai/ in Cockney instead of RP /ei/ (O'Connor, 180). Examples of lexical variation is represented in using *movies* and *fries* in American English for the words *pictures* and *chips* respectively in British English (Radford et al. 227). Morphosyntactic variation is obvious in the use of two modals in Scotland and Northeast England as in "*I might could do it*" which means "I believe I could do it" (Fasold & Linton 323). Even there exist stylistic variations as using the synonyms "father vs. daddy" which socially have different l meanings (Lyons 290).

Wardhaugh (50), states that it is interesting to have different varieties and what is stated by Wardhaugh is confirmed by the following lines:

"Variety's the very spice of life,
That gives it all its flavour".

(Cowper qtd. in Jenkins 25)

The researcher sides with the writers and thinks that listening to a single style can cause boredom and monotony. So language variation is interesting and it is the means by which a person can be away from boredom of communicating with so many people daily and listening to the same kind of variety.

Finally, we should bear in mind that linguists assert that there is no better variety in language and they regard all varieties of a language equally important (Wardhaugh 315).

2.1. Phonological Variation

Phonological Variation is a common phenomenon in the languages of the world be it geographical, dialectal, social or gender variation (Trask 52-53) and (Fromkin, Rodman and Hyams 306-7). Kurdish is no exception and as any other language, it exhibits lots of phonological variations and sound changes (Mehwi 162-3).

In English, phonological variation, for example, occurs in r-ful words (Labov qtd. in Radford et al. 57). He states that the phoneme /r/ which is not pronounced in final position or before consonants, is pronounced in words such as *car, park* by some people of New York society. Wardhaugh (321) states that the vowel /æ/ in the word *bag* sounds as *beg* with /e/ in Inland North (Northern American English) dialect.

Speakers usually speak differently in different situations such as "formality" or in situations in which the desire of the speakers is to give the picture they want to give to the listeners about their variety, but usually people speak the variety unconsciously forgetting that formality when using language outside that situation (Wardhaugh 312).

3. Phonological Variation in Kurdish

As it is mentioned earlier, Kurdish as any other language of the world exhibits lots of phonological variations. These variations can easily be traced to the regions or the communities that speak the variety because Wardhaugh (131) states that a researcher can and have a clear idea of a certain variety he wants to study and relate it to its location by just meeting one or two people of the location, or interviewing elderly people and listening to their pronunciation. Therefore; it can be said that in location A, the "linguistic feature" X exists while in location B this feature is not apparent.

Speakers of Kurdish often understand what is used in the different varieties of their language though, as Wardhaugh (50) states, speakers have a limited control over varieties, at the same time they can understand lots of varieties in their language because "….we can relate all of these to the concept of a single language. That is our receptive linguistic ability is much greater than our productive linguistic ability so far as varieties of a language are concerned" (Wardhaugh 50).

Despite what is stated, the researcher has noticed that some Kurdish speakers are unfamiliar with the variations in other varieties especially when they are out of context. Besides those native speakers, non-native speakers who do not know about such variations face misunderstanding and ambiguity when communicating with people speaking those varieties.

Speakers of different varieties of Kurdish differ in producing the sounds of Kurdish; for example, in Badeeni variety /di:r/ is used for /du:r/ *far* in Sorani variety and /tavir/ for /tu:r/ *radish* and in Xoshnaw variety /bare/ is used for /bałe/ *yes* in other varieties and so on (Hawramany 69, 71) and (Hawramany 117-165).

To be acquainted with an aspect of phonological variation in some Kurdish varieties, two phonemes with different realizations which are /ł/ and /h̲/ are dealt with below.

3.1-Realization of /ł/ and /h̲/

Speakers of some Kurdish varieties have mental representation of replacing one sound by another and as speakers of any other

language speakers of those varieties have their mental grammar (Fromkin, Rodman and Hyams 14). The authors state that "Phonological knowledge tells us….where we can delete sounds, add sounds, and even change one sound into another….all in keeping with the pronunciation patterns that are part of the grammar of the language"(274)

The voiced lateral post-alveolar /ɫ/ is one of the phonemes in Kurdish which does not occur in initial position Mehwi (162-3), (Ahmed 55) and (Wais 60). Hawramani (117-165) states that this sound exists in Erbil city variety but in Xoshnaw variety it is changed into flap alveolar /r/. Mehwi (162-3) regards realizing /ɫ/ as /r/ by women a kind of showing off.

What is noticed in the the realization of /ɫ/ as /r/ is that it occurs in other varieties, too, such as Koya, Gardi and Dizayi varieties besides Xoshnaw and by both sexes (but Xoshnaw variety is excluded from this study because in this variety variations other than the realization of /ɫ/ occur), so the words /hamba:ɫ/ *porter*, /ha:ɫ/ *condition*, /ma:ɫ/ *house*, *family*, /diɫ/ *heart*, /guɫ/ *flower*, /butiɫ/ *bottle* and /ta ɫ a:q/ *divorce* are pronounced as /hamba:r/, /ha:r/, /ma:r/, /dir/, /gur/, /butir/ and /tara:q/ respectively.

Another sound that is realized differently is /h/. The voiceless pharyngeal fricative /h/ is another phoneme in standard Kurdish (Ahmad 55) and what is a phoneme in standard language is a phoneme in its varieties. It is also considered one of the consonants in Kurdish by Wais (60) Mehwi (167) states that this phoneme usually occurs in words that are borrowed from Arabic. It occurs in all positions of the word Hawramany (75). Hawramany (117-165) thinks that /h/ is not an original Kurdish phoneme. For the researcher it is not important whether /h/ is a Kurdish phoneme or not, but what is important is that it is used in the spoken varieties and there are words that contain this sound such as /haft/ *seven* and /hafta/ *week*

As /ɫ/ phoneme is realized differently by speakers of different varieties, analogously it is noticed that the voiceless sound /h/ is realized as the voiced /ʕ/ by speakers of other varieties in Tarjan which is a village around Erbil city. Thus, the speakers produce /ʕaft/ for /haft/ *seven*, /miʕamad/ for /mihamad/ *male name*, /miʕta:j/ for /mihta:j/ *needy*, /miʕa:fiz/ *governor* for /miha:fiz/ and many others.

Although /h̠/ is a Kurdish phoneme, as it is stated by the Kurdish authors other than Hawramany, most of the words that contain this phoneme come from Arabic as stated by Mehwi (167), but speakers of this variety have "transferred" the phonological variation in their variety onto the words that are not native specially words that come from Arabic (Jenkins 28). As a result, /ʕarb/ *war* replaces /h̠arb/, /ʕara:m/ *forbidden in religion* replaces /h̠ara:m/. This transferring of variation occurs within the ɫ-less varieties too in which the Arabic words undergo the variation e.g. /butir/ for /butiɫ/ and /tara:q/ for /taɫa:q/ *divorce*. These variations depend on the mental grammar of the speakers by which they change /ɫ/ in medial and final position into /r/ and change /h̠/ in any position into /ʕ/ depending on their phonological knowledge that allow the changes as mentioned earlier (Fromkin, Rodman and Hyams 14, 274).

What is interesting in the realization of /h̠/ as /ʕ/ in this variety and similar ones, is that it is accompanied by another phonological variation which is changing /ɫ/ into /r/ i.e. the speakers who realize /h̠/ as /ʕ/, they automatically realize /ɫ/ as /r/ e.g. /h̠amba:ɫ/ *porter* is pronounced as /ʕamba:r/, /h̠a:ɫ/ *condition* as /ʕa:r/, /h̠aɫa:ɫ/ *what is allowed in religion* as /ʕara:r/ and /qo:ɫ/ *arm* as */qo:r/* while speakers of the previous variety change only /ɫ/ ⟶/r/. So we can say if variety A has the "feature" X (/h̠/ ⟶/ʕ/), automatically it has the feature Y (/ɫ/⟶/r/), but if variety B has the feature Y, it does not have feature X (Wardhaugh 183). Therefore; we never encounter a speaker of this variety to say /ʕamba:ɫ/ or /ʕa:ɫ/.

The realization of /ɫ/ as /r/ and /h̠/ as /ʕ/ happens unconsciously and is predictable because all "ɫ"-ful words in the first group of varieties come out to be ɫ-less words being pronounced with /r/ and all h̠-ful and ɫ-ful words in the second group of varieties come out to be h̠-less words and also ɫ-less words i.e. they are replaced by /ʕ/ and /r/ respectively (Fromkin, Rodman and Hyams 14, 274). So the words /h̠amba:ɫ/ *porter*, /h̠a:ɫ/ *condition*, /ma:ɫ/ *house, family*, /diɫ/ *heart*, /guɫ/ *flower*, /butiɫ/ *bottle*, /taɫa:q/ *divorce*, /h̠abil / *rope* and /h̠ala:q/ *barber* are pronounced as /h̠amba:r /, /ʕamba:r/, /h̠a:r/, /ʕa:r/, /ma:r/, /dir/, /gur/, /butir/, /tara:q/, /ʕabil/ and /ʕala:q/ respectively in the two groups of varieties.

This change in sound in the two situations is an unconditioned change because it occurs wherever /ɫ/ or /h̠/ occur in words. The following examples assert what has been mentioned: /ba:ɫ/ *wing* is produced as /ba:r/, /kuɫa:/ *boiled* as /kura:/, /h̠ami:d/ *a male name*, as /ʕami:d/, /šah̠in/ *charger* (an equipment) as /šaʕin/ and /matih̠/ *praise* as /matiʕ/ and the change takes the form of merger: the two different phonemes in standard Kurdish /ɫ/ and /r/ have merged into /r/ and /h̠/ and /ʕ/ have merged into /ʕ/ (Trask 77, 290) and (Hawramany 117-165). This change in the realizations of the two phonemes according to their position can be explained by the following rule:

/- ɫ-/, /-ɫ/ ⟶ /r/

/h̠-/, /-h̠-/, /-h̠/ ⟶ /ʕ/ (Trask 91)

The variations mentioned affect the language; in those varieties with an unconditioned change of /ɫ/ into /r/ or /h̠/ into /ʕ/, we notice that the phoneme /ɫ/ is missing from the phonological system of the first group of varieties and /h̠/ and /ɫ/ from the phonological system of the second group of varieties. So this phonological variation of realizing /ɫ/ as /r/ and /h̠/ as /ʕ/ is systemic (O'Connor 180-1) because the change affects the phonological system since those varieties (all other things being equal) have one phoneme fewer than the number of the phonemes in the Kurdish language and the second group has two phonemes fewer than the number of the phonemes in the Kurdish language (Trask 77, 79) and (O'Connor180-1). Consequently, the number of the r-ful words in these varieties is more than the number of the words with the same sound in varieties keeping /ɫ/ and the number of ʕ−ful and r-ful words is more than the number of the words with the same sounds in varieties keeping the two sounds i.e. /ɫ/ and /h̠/ (Trask 79).

It is thought that "ease of articulation" is the cause behind this phonological variation that occurs in these varieties (Hudson 412) and (Fromkin, Rodman and Hyams 301, 306).

The researcher also thinks that these variations make articulation easier because producing /ɫ/ and transition to another sound is more difficult than the transition from the sound /r/ into

another one and producing /ʕ/ in those words makes the articulations of the words easier and even faster.

4. Phonological Variation and Ambiguity

Speakers of the varieties mentioned know in their mental representation which words are written with /ɫ/, with /r/, /h̲/ or with /ʕ/ i.e. speakers have some kind of internalization and they know when to produce the variation according to the rules used in their phonology (Crystal, 80), for example a person whose name is /mih̲amad/ writes it as /miʕamad/ and in some shops when they show the price of items it is noticed that the names of items are written with the variation such as /gara:s/ *kind of fruit* for /gała:s/, /arubaru/ *plum like fruit* for /ałubału/ and others.

Phonological variation which is the result of merger of two phonemes into one has produced some homonyms (words after variation having identical form and pronunciation with the exiting words without variation) (Trask 290) such as /ba:r/ *wing* and /ba:r/ *load*, /xaya:r/ *imagination* and /xaya:r/ *cucumber*, /ʕamba:r/ *porter* and /ʕamba:r/ *a big tank*, /ma:r/ *family*, *house* and /ma:r/ *snake*, /la:r/ *dumb* and /la:r/ *sloppy*, /ʕa:ra ʕa:r/ *with difficulty* and /ʕa:ra ʕa:r/ *a child crying continuously*, /fer/ *cheating* and /fer/ *teaching*. The homonyms might be confusing or ambiguous for non-native speakers or even for native speakers who are not familiar with such phonological variations of other varieties especially when the homonyms are out of context, but for speakers of these varieties there is no ambiguity because, as stated earlier, they know where to replace one sound by another, for example there is misunderstanding in the following expression

a. /ma:ri leya/ *There is a family there* but it may be taken as *There is a snake there* since only /mar/ meaning *snake)* is used in other varieties)

b. /xaya:r/ (female name, cucumber) as shown below:

A- /nawit çiya/?

B- /xaya:r/

A- /xiya:r/? Thinking that /xaya:r/ is a variation of /xiya:r/ (cucumber) in the listener's variety.

c. /ʕamba:ry gawra/ The expression is ambiguous it may mean *a big porter* or *a big tank for water*

d. /dukar/ (one word of two syllables meaning *smoke*) may be taken as /du: kar/ (two words meaning *two donkeys*)

Conclusion

The research conducted reveals that in some varieties of Kurdish the phoneme /ɫ/ is missing while in other varieties the phonemes /ɫ/ and /h̲/ are missing because speakers of those varieties produce /ɫ/ as /r/ and /h̲/ as /ʕ/. It is noticed that in the second variety, the realization of /h̲/ as /ʕ/ does not occur alone but it is accompanied by the realization of /ɫ/ as /r/. The phonological change in both cases is unconditioned because it occurs in all positions. The phonological changes have different results; the number of phonemes of those varieties (all other things being equal) is reduced by one or two; the number of the words with /r/ and /ʕ/ in those varieties is increased in comparison with the number of words in varieties that keep the original phoneme; transfer of the change into writing system of some of the speakers and finally new homonyms in those varieties are produced. Sometimes the homonyms cause ambiguity for non-native speakers or sometimes even for native speakers who are not familiar with the variations. The variations studied take the form of merger; what are regarded two different phonemes in standard Kurdish are combined into a single phoneme in those varieties. The changes in the sounds realized in the two groups of varieties can be regarded as a means of making pronunciation easier and even faster.

Works Cited

- Aarts, Bas and April McMahon. The Handbook of English Linguistics. UK: Blackwell Publishing Ltd, 2006.
- Ahmed, Abdul-Majeed R. The Phonemic System of Modern Standard Kurdish. (Unpublished PHD Dissertation). The University of Michigan, 1986.
- Crystal, David. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 3rd ed. Oxford: Blackwell Publishers, 1991.
- Fasold, Ralph W. and Jiff Connor-Linton, eds. An Introduction to Language and Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Fromkin, Victoria, Robert Rodman, and Nina Hyams. An Introduction to Language. 7th ed. US: HEINLE, 2003.
- Hudson, Grover. Essential Introductory Linguistics. Michigan: Blackwell Publishers Inc., 2000.
- Jenkins, Jennifer. The Phonology of English as An International Language. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Lyons, John. Language and Linguistics: An Introduction. Great Britain: Cambridge University Press, 1981.
- O'Connor, J.D. Phonetics. England: Penguin Books Ltd, 1983.
- Radford, Andrew, et al. Linguistics: An Introduction. 2nd ed. UK: Cambridge University Press, 2009.
- Trask, R.L. Historical Linguistics. Great Britain: Arnold, 1996.
- Wardhaugh, Ronald. An Introduction to Sociolinguistics. Cambridge: Basil Blackwell Inc., 1986.

سەرچاوەکان بە زمانی کوردی

- غازی فاتح وەیس، *فۆنەتیك*، چاپی 1، ئەمیندارێتی گشتیی رۆشنبیری و لاوانی ناوچەی کوردستان، 1984.
- محەمەد ئەمین هەورامانی، *سەرەتایێك لە فیلۆلۆژیی زمانی کوردی*، وەزارەتی راگەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی گشتیی رۆشنبیریی کوردی، 1973.
- ———————— ، "تەماشاکردنێکی سەرپێیی زاری سۆرانی و زاری هەورامی"، *گۆڤاری کۆری زانیاری کورد*، بەشی 2 ب2، 117– 165، 1974.
- د. محەمەد مەحوی، *فۆنەتیك و فۆنۆلۆژی: فۆنۆلۆژی*، ب2. زانکۆی سلێمانی، 2008.

پوختەی لێکۆڵینەوە

هەندێ گۆڕانکارییە دەنگسازییەکانی زمانی کوردی
شێوەزاری هەولێر

لە نێوان قسەکەرانی هەر زمانێك جیاوازی هەیە لە گۆکردنی دەنگەکانی زمانەکەیان. لەم لێکۆڵینەوەیەدا توێژەر هەوڵدەدات لێکۆڵینەوەی هەندێ دەنگی دیاریکراو بکات کە گۆڕانکارییان تێیدا روودەدات لە شێوەزارەکانی زمانی کوردی لە هەولێر، کە لە دوو دەنگ دەکۆڵێتەوە کە بریتین لە (/ɫ/ و/h̲/). توێژەر دیسان باس لە شوێنی گۆڕانکارییەکان دەکات و کاریگەریی ئەم گۆڕانکارییانە لە وشە و سیستەمی دەنگی ئەم شێوەزارانە لەگەڵ ئەو هۆکارەی کە گۆڕانی دەنگ دروست دەکات.

ملخص البحث

بعض التغييرات الصوتية في اللغة الكردية = لهجة أربيل

يختلف المتكلمون في تلفظ أصوات لغتهم. يهدف هذا البحث الى تقصي أصوات محددة التي يحصل فيها التغيير في اللهجات الكردية في أربيل، وقد اختار الباحث صوتين وهما (/ɫ/ و/h̲/) من أجل دراستهما مع تركيز الضوء على تحديد المواقع التي يحصل فيها التغيير وبيان تأثير هذا التغيير في المفردات والنظام الصوتي وكذلك بيان السبب الذي أدى الى هذا التغيير.

Collocation Use
in Third Year College Students' Essay Writings

Pishtiwan Abdullah Sabir — **Assistant Instructor**

Dr. Himdad A. Muhammad — **Assistant Professor**

Abstract

This paper studies the use of English collocation in third year college students’ essay writings to identify the problems and suggest remedial work to overcome such problems.

It presents the data analysis derived from the error analysis of the students' essays and points out the students' ability of using collocations in their essay writings. The data is shown through percentage use of collocations and making a comparative study between two essays in which one of them was without collocation list and the other one was with a list.

The results show that the students avoid using collocation due to lacking enough information about it, but when they are offered a list, they will use it properly.

Keywords: collocation, writing performance

1. Introduction

Collocation can be considered as a means to differentiate the native speakers from English learners because of its importance. So many studies have been conducted so far in that regard. Despite the attempts over the years, the term collocation has remained vague. Many researchers have paid an increasing amount of attention to analyze how the words habitually co-occur together, tried to distinguish word clusters from each other and classify them under certain word types such as, collocation, idioms, metaphor, set

expression and so on. In an effort to provide sufficient information on collocation, various aspects of collocation and the words which have similar functions and meanings to collocation come under spotlight in this part.

2. Theoretical Background

2.1 Definitions of collocation

Collocation has been widely discussed in many fields of linguistics and language teaching for decades. Several researchers have shown the importance of learning collocations. If one compares the old studies with the current and modern ones, it can be realized that the researchers are talking in the same language but in different ways. The term collocation is "derived from the Latin word collocare (“to place together, to assemble”) Seretan (2011, p.9) . But long before that, pedagogical studies on first and second language acquisition had already dealt with collocations, seen as language chunks which are memorized by speakers as whole units and which constitute the major means for achieving language fluency.

The ancient scholars have shed light on collocation stating that “words do not exist in isolation, and they may differ according to the collocation in which they are used” Robins (1967, p.21). Here, one can interpret that understanding the meaning of expressions and sentences depends on the combination meaning of the words not their literal meaning. British linguist J.R. Firth (1890-1960), who is considered as the father of modern collocational studies points out that "You shall know a word by the company it keeps." (1957, p. 11).

A collocation, in its simplest definition, consists of two words that are linked together in the memory of native speakers and occur together with some frequency in both written and oral discourse" Aghbar (1990, P.109).

Crystal remarks that collocation is "a term in lexicology by some (especially Firthian) linguistics to refer to the habitual co-occurrence of individual Lexical items"(2003, p.82).

The above two definitions naturalize and habitualize the co-occurance of collocation. Here one can find out that the collocational words are coming together as a natural and habitual agreement.

Cowie (1998, p.146) as one of the leading linguists in the field of phraseology states that the term collocation is used " to refer to the linguistic phenomenon whereby a given vocabulary item prefers the company of another item rather than its "synonym" because of constraints which are not on the level of syntax or conceptual meaning on that usage"

Finally, it can be concluded that collocations are those words which are mostly coming together.

The examples below show the significance of collocation because their misuse leads to ill-formed expressions:

A school of fish	*a swarm/pack of fish
A pack of	*a school/gaggle of dogs
A speck of dust	*a blade/drop of dust
A drop of water	*an item/a speck of water

2.2 Types of Collocation

Since the term collocation has been discussed in many linguistic areas such as phraseology, semantics and pragmatics, the lexicographers and linguists have categorized collocations into two main types, based on syntactic structure and semantic structure.

2.3 Types based on Syntactic Structure

From syntactic point of view, collocation has been studied in relation to grammatical patterning, which means the syntactic environment in which the word usually occurs. Advocates of this approach like Newmark and Carter (1982) claim that the meaning of a word is determined by the co-occurring words and lexis and they are dependent and inseparable from grammar. The syntactic approach consists of those linguists and researchers who suggest that

collocation is influenced by syntactic structure, and collocations occur in patterns.

Pawley and Syder suggest that if a learner wants to be native-like in a language, then along with the rules of a generative grammar, she/he needs to learn a means for knowing which of the well-formed sentences are native-like, a way of distinguishing those sentences that are normal or unmarked from those that are unnatural or highly marked"(1983, p.194).

The effect of grammar on collocation has also come under spotlight by Greenbaum (1974), who found out that certain types of collocation are in need of syntactic information. For example *much* collocates with *prefer* when it is in a pre-verb position as in "*I much prefer a dry wine'*, but it does not collocate with *'prefer'* in post-object position as in *I prefer a dry wine much" Greenbaum (1974: p.82). He also suggests that the collocatability of words such as their potential co-occurrence with other lexical items should be bound to syntax, and realizes that there are certain lexical items that can occur only in certain syntactic positions, for instance, *'His sincerity frightens us*' but not 'We frighten his sincerity' Greenbaum (1974 p.82).

O'Dell and McCarthy, (2008, p.10), and Newmark,1982, p.114-115) classify collocations based on syntactic structure into seven types;

1- Adjective + noun

Huge profit

Strong tea

2- Verb + Adjective, Adverb

Turn around

Feel free

3- Noun + noun

Pocket calculator

Tooth brush

4- Adverb + adjective

Immensely important

Completely soaked

5- **Verb + preposition**

Burst into,

Look at

6- Noun + verb

Opportunity arise

Standard slip

7- More complex collocation

Take it easy for a while

Put the past behind

2.4 Types based on semantic structure

From this perspective, restricted word pairs can be used in the same lexical context. This type of collocation relates to the group of words with a certain meaning which occur together because they have semantic unity and they consist of words having almost equal status. Robins states that "Word meanings do not exist in isolation, and they may differ according to the collocation in which they are used" (1967, p.21).

In the semantic approach, linguists have tried to investigate collocations on the basis of a semantic framework, also separate from grammar.

Palmer (1973, p.94-99) describes this type of collocation in detail, he urges that the distribution of words are determined by their meaning in some cases. For example the word *rancid* occurs with *bacon* and *butter*, and *addled* with *brain* and *eggs* although t English has the term of *rotten* and *bad*.

For example words that belong to the category of systematic collocational restrictions are *'grill'* and *toast'*. Both verbs denote the same process from the point of view of the agent, but different

patients: normally we *grill* food that is raw, while we *toast* food that is already cooked.

On the other hand , O'Dell and McCarthy, (2008 p.8) devote a unit for three semantic types of collocation, strong, fixed and weak collocations:

1)Strong collocations are the ones in which the words are closely related to each other, for example:

Auburn hair (reddish brown color)

Deliriously happy (extremely happy)

Adjourning the meeting (giving a rest in a meeting)

Here one can find out that the words are closely associated and they are subject to change but within limited area.

2)Fixed collocations are the ones in which the words are inseparable from each other, any attempt to separate the word leads to meaning change for example:

I was walking *to and fro* (meaning I was walking in one direction and then in the opposite direction, a repeated number of times).Here, there is no space for any change.

3)Weak collocations consist of words that collocate and can be used with wide range of other words. The word *broad* can be used with:

Broad shoulder, broad agreement , broad smile, b broad hint and a broad range.

Despite all these, there are weak points in this view; a close study of what collocational restrictions can deliver to the sentence is totally justified, since they are not logically necessary. For example, *'die'* and *'pass away'* have the same meaning, but *'pass away'* refers to human beings, so the use of *'pass away'* in the sentence *'My dad passed away'*

adds semantic cohesion to it; if it is used to describe the death of a pet animal then it is the characteristic of animal". Cruse (1986, p.280).

Finally, it can be concluded that according to the semantic approach, the meaning of a lexical item is comprehended as a combination of the semantic properties of that item. It is the semantic properties of a lexical item that determine its collocates.

3. Data Collection, Sample and Population of the Study

This part tackles the procedures and mechanisms of data collection to achieve the aims of the present study. To achieve the aims of this study, the data is collected throughout testing. Data collection is the process of gathering and measuring information on a specific subject. Richards and Schmidt (2010, p. 591) defines test as "Any procedure for measuring ability, knowledge, or performance".

The population of the study is third year college students at Salahadin University (College of languages, college of Educations and college of Basic Education). Thirty students have been taken in each college. Two tests have been done, in both tests 40 minutes have been given to the students to write an essay about “East or West, Home is Best”. In the first essay no collcations were given, but in the second essay a list of 56 collocations have been given.

3.1 The Comparisons Between the Three Colleges

It can be found out that the students of the three Colleges used collocations to a certain degree. The students of the College of Languages used collocations more than the students of other two Colleges, the difference is only 4% comparing to College of Basic Education and 11% to the College of Education. Also College of Basic Education used collocations more than the students of College of Education by 7%.

Table 1
Collocations Used by Three Colleges

Colleges	Collocations Used
Language	193
Basic Education	186
Education	174

Chart 1
Collocations Used by the Three Colleges

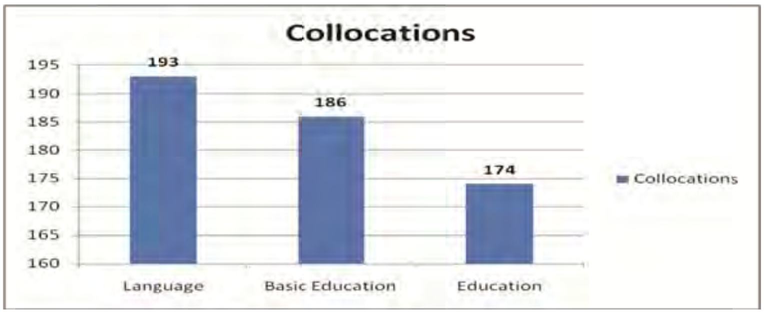

3.2 Findings in All Colleges

The real similarities and differences can be noticed through the following points.

1- The students of the College of Education are the top in using adjective + Noun collocations because they used more than College of language by 8% and more than College of basic Education by 36%. College of Languages students used this type of collocations more than College of basic education by 26%. As it was explained before, Adjective + Noun collocation is used by the students of the three Colleges mostly because they are considered to be easy and used mostly in daily communications. It is worth to be mentioned that the effect of mother tongue in using this type is positive because in Kurdish language this type of collocation is used most frequently in daily communication like:

"Kareki bash"	A good job
"kureki rek"	A good boy
"maleki jwen"	A nice house

2- The students of the College of languages used Verb + adjective and adverb collocation more than the students of the College of Education by 29% and more than College of basic education by 38%. Meanwhile, the students of College of education used this type more than College of basic education by 85%. The reason behind that is the focus on literature lesson is more than other Colleges.

3- The students of the College of education used Noun + Noun collocation more than College of language by 50% and more than College of basic education by 33%. The students of the College of basic Education used this type more than College of languages by 13%.

4- The fourth type is adverb + adjective collocation which is used by the students of the three Colleges very relatively because the students of College of languages used 13 collocations of this type and College of education 14 collocations and basic education 15 collocations.

5- The students of the College of basic education took the lead in using the fifth type of collocation which is Verb + preposition because they used more than College of languages by 36% and more than College of education by 172%. The students of the College of language used this type more than College of education by100%.

6- The students of the College of languages are the less users of sixth type of collocations which is Noun + verb because only 3 collocations are used. But the students of the College of education used 5 times and the students of the College of basic education used 7 times.

7- The last type of collocation is complex collocation which is used by the students of the College of basic education highly because

they used it more than College of languages by 64% and more than College of Education by 283%.

8-

Table 2

Collocation Types Used by the Three Colleges

Types	Languages	Education	Basic education
Adjective + Noun	88	95	70
Verb + adjective+ adverb	31	24	13
Noun + Noun	8	12	9
Adverb + Adjective	13	14	15
Verb + Preposition	36	18	49
Noun + Verb	3	5	7
Complex Collocation	14	6	23
Total Collocation	**193**	**174**	**186**

Chart 2

Collocation types which is used by the Three Colleges

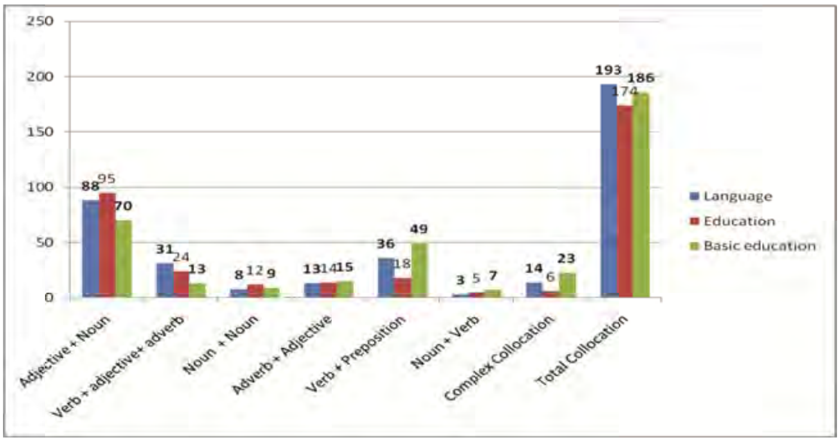

3.3 Results of the Second Essay

To have an adequate comparison and to achieve the aims of the study more accurately and precisely, the students of the three Colleges have been asked to write an essay about the same topic. The main

difference of this test with the former one was a list of collocations has been distributed among students from all seven types of collocation, 8 collocations have been put in each type which is equal to 56 collocations in total.

3.4 The Comparison Between the Three Colleges

If one looks at the total Increase in collocations use comparing the first essay to the second essay, he/she will find that College of Languages has scored the highest rate of improvement in collocation use because in the first essay the students used 193 collocations in total, but in the second essay 443 collocations have been used which is equal to 130% growth. Meanwhile College of education took the second position in that growth because in the first essay the students used 174 collocations but in the second essay 383 collocations have been used which is equal to the growth of 120%. Although the students of College of Basic education were better than those in College of education in collocation use in the first essay, they were ranking back and they came to the third position in the second essay. They used 186 collocations in the first essay, but in the second essay they used 380 collocations which is equal to the growth of 104%.

Table 3
Collocation used in the First Essay Vs Second Essay in the Three Colleges

Colleges	First essay	Second essay	%
Languages	193	443	130%
Education	174	383	120%
Basic Education	186	380	104%

Chart 3
Collocation Used the First Essay Vs Second Essay in the Three Colleges

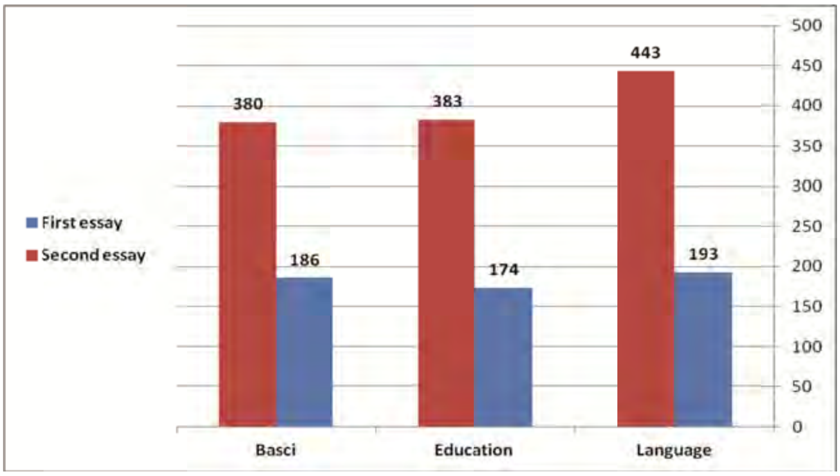

If we have a look at the collocation types that are used by the third year students of the three Colleges, it can be noticed that adjective + noun collocation was used the most by the Three Colleges, 745 collocations of this type have been used out of 1759 collocations in both essays which is equal to 42% of the total collocations. The reason behind that it is used most frequently in daily communication, and the effect of mother tongue is another reason behind using this type because in Kurdish language this type of collocation is common too.

The students of the College of Languages came first in using this type of collocation by using 280 ones while the students of the College of Education came second by using 250 collocations and the students of College of Basic Education used 215 collocations .

The second type which was used by the students of the Three Colleges is verb + adjective adverb collocations because 308 collocations were in this type out of 1759 which is equal to 18% of the total. The reason behind that is the students of the Three Colleges study this type in Grammar indirectly, when the teachers explain

sentence structure, the students get the knowledge of this type of collocation. Again College of Languages is the top users of this type by using 117 collocations, then College of education by using 109 collocations and after that College of Basic Education by using 82 collocations.

Verb + preposition type is taking the rank of third position by using 292 collocations of this type which is equal to 17% of the total. The reason behind that is the students study this type as a topic in Grammar. College of Languages comes first by using 112 collocations, College of basic education comes second by using 108 and College of education is the last users of this type by using 72 collocations.

The fourth type is adverb + adjective collocations because 134 collocations were used out of the total number which is equal to 8% of the total. Students of College of Languages are the top users of this type, the second most users of this type is College of basic education and third one is College of education. The first one used 50, second 47 and the third 37 collocations .

Noun + Noun collocation is the fifth type which was used by the students of the Three Colleges, 131 collocations of this type was used which is equal to 7% of the total. But this time students of College of education are the top users of this type by using 56 collocations and the students of College of basic Education are second users of this type by using 41 collocations and College of Languages comes last by using 34 collocations.

The sixth type is complex collocations whose usage is 4% of the total because 79 collocations were used. The students of the College of Basic Education are the top users of this type by using 40 collocations and College of Languages come in the second position by using 27 collocations and College of Education are the last users by using only 12 collocations.

The last type is Noun + verb collocation, 70 collocations of this type were used which is 4% of the total. The students of College of Basic Education are the most users of this type by using 33

collocations and College of education is the second one by using 21 collocations and College of Languages are the last one by using 16 collocations. The last two types were used less than other types because these two types are considered to be difficult because the students have less exposure to these types both inside and outside classroom .

Table 4
Usage of Collocation Types by the Three Colleges

Types	Languages	Education	Basic	Total	%
Adjective + Noun	280	250	215	745	42%
Verb + adjective+ adverb	117	109	82	308	18%
Noun + Noun	34	56	41	131	7%
Adverb + Adjective	50	37	47	134	8%
Verb + Preposition	112	72	108	292	17%
Noun + Verb	16	21	33	70	4%
Complex Collocation	27	12	40	79	4%
Total Collocation	636	557	566	1759	100%

Chart 4
Usage of Collocation Types by the Three Colleges

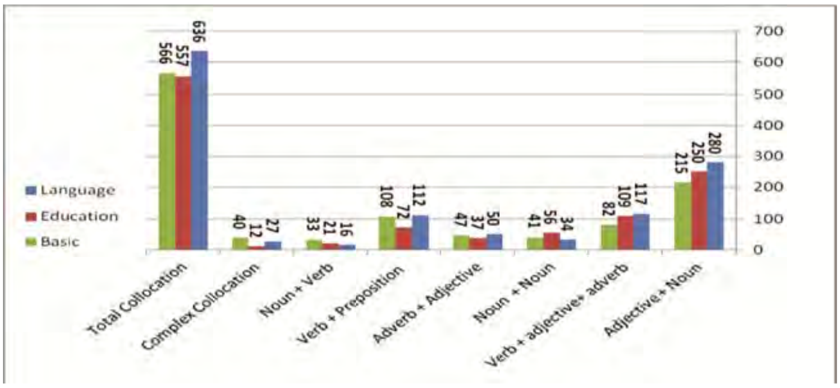

4. Conclusions

Based on the data collection and analysis, it can be concluded that collocations should be taken as important linguistic materials for guiding students for better writing. There is very little attention given to collocations and there no separate section on collocation in any lesson. It was observed that the students used more collocations in the second essay comparing to the first one because a list of collocations were given in the second.

It can be observed that the students lack the ability of choosing suitable words for suitable context in essay writing. The second essays were given suspense and were supported by collocations which were related to the topic. It also gave the students strength to feel confident in writing an essay, although the students were asked to write an essay of 150 words in both tests, but in the first essay most of the essays were less than this while in the second essay most of the essays were more than 150 words.

It is recommended that the teachers should give lists of collocations to the students before writing any topic to increase students' self confidence .

They also should explain the types of the collocation and the situations of using collocations since they play an essential part in writing a good essay

References

- Aghbar, A. (1990). Fixed expressions in written texts. *Association of Pennsylvania State System Universities* , *2*(October), 9.
- *Cowie, A. P. (1998.) Phraseology: Theory, analysis and applications. Oxford: Clarendon Press.*
- Crystal, D. (2003). *A dictionary of linguistics and phonetics (5th ed.)*. Oxford, UK: Blackwell.
- Firth, J. R. (1957). *Modes of Meaning: Papers in linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Greenbaum, S. (1974). *Verb-intensifier collocations in English An experimental approach.*. The Hague: Mouton.
- McCarthy, M. and O'Dell, F. (2008). *English Collocation in Use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Newmark, P. & Carter (1982). *Approaches to translation*. Oxford: Pergamon Press.
- Palmer, R. F. (1973). *Semantics. Cambridge: Cambridge.*
- Pawley, A., & Syder, F. H. (1983). *Two puzzles for linguistic theory: native-like selection and native-like fluency.*. London: Oxford University Press.
- Richards, J. C. & Schmidt, R. (2010). *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics (4th ed). Harlow: Longman*
- Robins, R.H. (1967). *General Linguistics: An Introductory Survey*. (Second Edition). London: Longman group.
- Seretan, V. (2011). *Syntax-Based collocations Extraction*. Edinburgh: Springer.

پوختەی لێکۆڵینەوە

ئەم تێزە، لێکۆڵینەوە لە کێشەکانی بەردەم بەکارهێنانی پەیوەندیی هاوڕێیەتی دەکات لە نووسینی قوتابیانی قۆناغی سێیەمی کۆلێژ ، هەروەها پێشنیازی خستنە بەردەمی چەند چارەسەرێك بۆ چارەسەرکردن و زاڵبوون بەسەر ئەم کێشەیە .

بەکارهێنانی پەیوەندیی هاوڕێیەتی لە زماندا بەندە بە لایەنی کرداری و ئەزموون لە زمانی دایکەوە هەر بۆیە قوتابیانی کۆلێژ ڕووبەڕووی کێشە دەبن لە تەواو بەکارهێنان و لە جێی خۆ بەکارهێنانی ئەو جۆرە دەستەواژانە.

باس لە لایەنی تیۆری و چەند بابەتێکی پەیوەست بە پەیوەندیی هاوڕێیەتی و بەکارهێنانی دەکات وشەی پەیوەندیی هاوڕێیەتی لە ڕێگەی پیشاندانی چەند پێناسەیەکی جیاوازی ئەکادیمییەکانی ئەم بوارەشی دەکاتەوە و جۆرەکانی پەیوەندیی هاوڕێیەتی نیشان دەدات. لە هەمان کاتیشدا دەستەواژەی پەیوەندیی هاوڕێیەتی لەگەڵ دەستەواژەکانی تری چونیەك وەکو ئیدیەم و سیت ئیکسبریشن و لێکچووەکان لە یەك جیا دەکاتەوە .

لە بەشێکی تردا تیشك دەخاتە سەر میکانزمەکانی کۆکردنەوەی داتا بۆ بەدەستهێنان و گەیشتن بە ئامانجی لێکۆڵینەوەکە. لە هەمان کاتدا مانا و مەبەستی کۆکردنەوەی زانیاری باس کراون .

هەروەها شوێن و ئاستی ئەزموونکارەکان تیشکیان خراونەتە سەر . لە هەمان کاتدا بەدرێژی باس لە نموونە و ژمارەی ئەزموونکارەکان دەکات و زانیاریی ورد لە بارەی نموونە و ژمارەی ئەزموونکارەکان لە هەر تێزێکدا دەخاتە روو . لە پاڵ ئەمەشدا یاسای متمانەیی وەکو دوو بنەمای سەرەکی هەر تاقیکردنەوەیەك روون کراوەتەوە .

دواتر شیکردنەوەی داتاکانە کە لە هەڵەکانی نووسینی وتاری قوتابیانەوە وەرگیراون ڕوون دەکاتەوە ، جەخت دەخاتە سەر تواناکانی قوتابیان لە بەکارهێنانی پەیوەندیی هاوڕێیەتی لە نووسینی وتارەکانیان .

داتاکان بەڕێژەی سەدی پیشاندراون و لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکاری دەکات لە نێوان دوو وتاری قوتابیان کە یەکێکیان هیچ پەیوەندیی هاوڕێیەتییەکی پێنەدراوە و ئەویتریان لیستێك پەیوەندیی هاوڕێیەتی بە قوتابیان دراوە. دواین بەشی ئەم تێزەش پێکدێت لە ئەنجام و راسپاردە و دەرئەنجامی شیکردنەوە و لێکۆڵینەوەی تێزەکە، ئەمە و لەگەڵ چارەسەری پێشنیازکراو بۆ کێشەکان و ڕێگاچارەی کرداری بۆ زاڵبوون بەسەر ئەم کێشانەدا.

دیارترین ئەنجامی لێکۆڵینەوەکەش ئەوەیە کە قۆناغی سێیەمی بەشی زمانی ئینگلیزی دوور دەکەونەوە لە بەکارهێنانی پەیوەندیی هاوڕێیەتی یاخود گەر بەکاریشی بهێنن بە شێوەیەکی نەگونجاو بەکاری دەهێنن، ئەمەش بەهۆی نەزانی و نەبوونی زانیاریی تەواو دەربارەی پەیوەندیی هاوڕێیەتی و بەکارنەهێنانیان بە شێوەیەکی کرداری لە ناو یان لە دەرەوەی پۆل .

ملخص البحث

يتناول البحث معالجة استخدام المتلازمات اللفظية بصيغ منتظمة في كتابة المقالات من قبل الطلاب الجامعيين في المرحلة الثالثة وذلك لتحديد الاشكاليات واقتراح الطريقة المناسبة لعلاج الصعوبات المحتملة والتغلب عليها.

يندرج استخدام المتلازمات اللفظية مع الخبرة والممارسة في مواجهة اللغة الأم، ولذلك يواجه طلاب هذه المرحلة صعوبة في الاستخدام الأمثل والمناسب لهذه التركيبات المنتظمة.

ويعرض البحث الخلفية النظرية للمسائل المتعلقة بالمتلازمات اللفظية واستخداماتها. كما يعرض بالتفصيل مصطلح المصاحبات اللفظية ويظهر تعريفات مختلفة من قبل اللغويين والأكاديميين حول موضوع وانواع المتلازمات اللفظية، في الوقت نفسه فانه يميز هذا المصطلح (المتلازمات اللفضية) عن باقي المواضيع الاخرى ذات الصلة مثل التعابير المجازية وسيت اكسبريشن (التعابير الثابتة).

ويلقي الضوء على آليات واجراءات جمع البيانات لتحقيق اهداف الدراسة، في بيان المعنى والغرض والصفات بصورة جيدة، وفي الوقت نفسه يصف الاجراءات لموقع ومستوى اللذين تم اختبارهم اضافة الى تسليط الضوء على اعطاء التفاصيل الدقيقة عن العينات والنماذج، وذلك من خلال معلومات وافية عن نسبة الطلاب وعينات الدراسة النموذجية، وتم تعريف صحة ومصادقة اجراءات البحث لانهما يعتبران من السمات الرئيسة في اتمام عملية الاختبار وتوضيح ذلك بالامثلة العملية.

ويعرض البحث بايجاز تحليل البيانات المستمدة من خلال تحليل أخطاء الطلاب في كتابة المقالات مشيراً إلى قدرة الطالب في استخدام المتلازمات اللفظية وتظهر البيانات من خلال استخدام هذه المعاني واظهار مقارنة بين الاثنين من المقالات التي لم تكن احداها تحتوي على هذه المصطلحات (المتلازمات

اللفظية) والاخرى التي كانت تحتوي على تلك المصطلحات التي تم توزيعها على الطلاب.

ويتضمن الاستنتاجات والتوصيات الخاصة بالباحث والنتائج التي توصلت اليها الدراسة، إضافة إلى التحليل واقتراح آليات لمعالجة اشكالية البحث واقتراح عمل علاجي للتغلب على مثل هذه الحالة التي تواجه الطلاب.

الاستنتاجات الأكثر تميزاً للدراسة قد بينت ان طلاب المرحلة الثالثة في الاقسام الانكليزية الثلاثة يحاولون تجنب استخدام هذه المصطلحات او قد يستخدمونه بشكل غير صحيح وذلك بسبب عدم إمتلاكهم قدرة كافية من المعرفة ونقص ممارسة استخدامها في الصف وخارجه.

Osman Sebrî: Xebat û têkoşîna siyasî (1905-1993)

Prof.Yarider Dr.Îsmaîl Hassaf
Beşê dîrokê – Zanîngeha Salahaddîn

Pêşekî:

Osman Sebrî naveke di nava refên têkoşînêde, jiber kar û xebatên wî yên netewî, ji herdû alyên roşenbîrî û siyasîve, her li destpêka jiyana xwede, ketiye nav rêzên xebata berdewam, yek ser piştî têkçûna şoreşa Şêx Saîdê Pîran û dabişkirina Kurdistana (Osmanî) û çûna wî Sûryê. Li gel ku Apo Osman xwedî roleke berçav û mezin bûye, çi di partiya Xwêbûn û komelên siyasî-roşinbîrî, hetanî damezrandina partî dîmoqratî Kurdistan li ser destê wî, li gel vê yekê jî, hîna baş nehatiye naskirin li seranserî Kurdistanê de û weke ku pêwiste vekolîn li ser nehatine danîn. Ev Lêkolîn heweldanke ku rola wî ya siyasî weke damêzrênerê partya dîmokrata Kurdistanê, têxe berçav û kesayitya wî, ya xwedî bandor diyarbikin.

Zaroktî û perwerdya Osman Sebrî:

Li bakurî Kurdistanê, qeza Kextê, Osman Sebrî hatiye dinê, navê bavê wî Sebrîye û navê diya wî Emîne ye. Di bîranînên xwede Osman Sebrî wiha nivîsîye û dibêje:"Di roja 7.1.1905 da li gundê Narincê hatime dinê. Gundê me Narincê rûniştgeha serekên eşîra Mîrdês[1]bû, ku jı gelek gundan pêk dihat[2]. Ev eşîr di navbera bajarên Melatiya, Riha (Urfa), Sîverek û Semsûr(Adîyamanê) da dimîne û bi bajarê dawiyê va hatiye girêdan"[3].

Ji ber ku kurê serokê eşîrê bû, bi başî hatiye perwerdekirin û giringî pê dane, li ser vê yekê dibêje:"Di pêşya jîna xwe da, ji ber ku kurê serokê eşîrê bûm, ji bû dewreke halê hatibûm pêkanîn: Siwarî, şerevanî û rê û rêzana eşîrê nasîn. Haya salên min bûne hejde ev her

sê rûçikên han armanca min bûne, di van waran da hinekî pêşva çûbûm"[4]. Dema bavê wî di sala 1916 da diçe ser dilovanya xwe, Osman di yazde saliya xwe de bû[5], apê wî Şikrî dibe serokê eşîrê û diya wî Emîne li xwe mehrdike, perwerda Osman û xwedîkirina wî û hemû berpirsiyariya wî hilda ser milê xwe, wî bırazyê xwe Osman da xwendin, mekteba Ruştiyê qedand ji ber bê derfetiyan, li dikarîbû zêdetir bixwîne, li ser xwendina xwe dibêje:« Dawî sala 1917an, mamostayek ji me re hat û wê salê min şehadeta îptîdaî sitand. Sala din apê min ez şandim Kextê dibistana Rişdiyê. Di nava sê salan de min şehadeta xwe li wir jî sitand. Ji ber ku bav û birayên min tine bûn, apê min û li pişt wî diya min û xelkê malbatê xwestin ji min re jin bînin da ku zarok ji min re bên. Bi vê ramana xar û çepel berê min ji xwendinê badan. Ji xwe hîngê min bihayê xwendinê bîr nedibir, ji lewra min serê xwe ji daxaza wan ya kirêt û bê rê re danî. Sala 1920an de min şehadeta Rişdiyê bir û vegerrîm çûm mal da ku hînî rê û rêzanên eşîrê bibim» [6]. Osman sebrî wuha basa vê yekê dike û dibêje:«Ez di ber dest û siya bavitiya wî da mezin dibûm. Vî apî pirtirî kurên xwe ji min hez dikir û didam pêşiya hemû malbatê, dema rojekê li nav eşîrê derketa şungirê wî ez bûm û eşîr pê min dihat»[7], diyare ku her ji destpêka jiyana xweve, Osman Sebrî xwedî rol bûye, meznayetyê li bejnûbala wî dihat.

Peydabûna ramanên netewî li cem Osman Sebrî:

Du tiştan bendora xwe li ser Osman hebûn, ew jî naskirina wî bi kesekî mamoste re û şûreşa Şêx Saîd bûn. Di 18 salya xwede, Osman pêrgî kesekî roşenbîr tê û pêre dostaniyê datîne, lewra gelek sûd jê digre,li ser vê yekê, Apo Osman wiha bi bîr tîne:«Dema salên min bûn hejde felekê bi navê mamoste Îsmaîl Efendî»[8], peyakî xwenda, hişyar û serwext xiste rêya min. Bi nasî û dostaniya wî min gelek tiştên çak û hêja hîn kirin. Berî her tiştî «rêzana eşîrî a şaş û çepel di çav minda ket, min ji zorê û zorbazan rûyê xwe bada û dixwest bibim kesekî qenc û xêrxwest»[9]. Ji wê rojêde nerînên Osman beranber civakê bi giştî hatin guhertin.

Şûreşa Şêx saîdê Pîran, dewranek bû di mêjî û ramanên Osman de, di wirde kesayetiya wî ya netewî dirûstdibe û ji xwê şiyar dibe, hestê kurdayetyê weke neteweke başqe pêre peydadibin. Li ser vê yekê wiha bi bîr tîne:«Di dawiya sala 1924 an da dema Şêx Seîd bi şûreşa xwe rabû, hîngê min tiştek li ser gelê Kurd û gelparêziyê nedizanî. Çiqas ku min dizanî ez Kurd im, lê min kurd piçek ji dewleta tirk dinasîn. Herçî apê min Şukrî mirovekî jîr û serwext, pê dizanî ku gava şûreş neçe serî Kurd wê gelekî şerpeze bibin, nema dikarin vegerin ser halên xwe»[10]. li ser vê ramanê di civîneke malbatî da, apê wî jêre dibêje:« Heke şûreşa Şêx Seîd neçe serî Mistefa Kemal wê riça kurdan raweşîne. Divê em haya Şêx Seîd bikin, çi dema bigehê Sêwerekê em dê rabin destê xwe deynin ser bajarên Melatiya, Meraş, Eyintap û Semsûrê. Halê em dê dikarin rojavayê Kurdistanê azadkin», lê şûreş berî ku bigehe navçê wan şikest, di ancamên mêtod û tûntûjiya hêzên Tirk, hemî hewldanên serhildanê hatin pûçkirin.

Zindankirina Apo Osman:

Bi dehan car Osman Sebrî hatiye girtin û ketiye zindanan, di «navbera salên 1926-1972 an da hejde caran ketime zîndanê, sê caran nefî bûme..»[11], yanî bêtirî «(12) salan ji emrê xwe di zindanan de bûrandiye,û du caran dewleta turk hukmê bi darvekirinê lê biriye»[12].

yekser piştî şikestina şûreşa Şêx Seîd, hêzên Kamalîst rojane digirtin ser gund û bajaran û dest bi girtina serokxêl û roşenbîran kirin, li ser vê yekê Apo Osman nivîsîye:« Dawî dora me hat, du apên min, du xal, ez û dused û heftê kes ji eşîra me xwestin mehkema îstîqlalê, lê me tevan xwe neda dest...»[13].

Piştî apê xwe Şukrî ku hukmê pazda salan lê hatibû birîn,dema ku apê wî ji zindana Antaliyê vedguhêzin, birazyê wî Osman, li Rihayê apê xwe jidestê turkan revand û vedgerin welêt. Nêzîka mehekê li serê çiyan dimînin, bi armanca darxistina şûreşeke nuh, lê dema «leşkerê turkan hat, eşîra me bi tena xwe, ne dikarî li pêş hikûmetê raweste û şerê wê bike. Halê carekê din apê min ket destê

hikûmetê, vê carê ez, apê min Nûrî û Şanzde heval li pê wî şandin mehkemê»[14], vê carê «Osman Sebrî jî tê girtin û dixine zindana Denizliyê»[15].

Zindana yekem, jêre dibe dubistaneke siyasî, li vêderê bi siyasetê aşna dibe û dire nav pêlê wê, bi xwe jî li ser vê yekê diraweste û dibêje:« Di 24.6.1926 an da herdû apên min Şukrî û Nûrî bi darvekirin, ez digel şanzde hevalan hikim kirin û şandin zîndanên welatê turkan. Halê ez hatim avêtin nav derya siyasetê, bê ku tiştekî ji bizanim an bîra bibim. Çiqase ku ez xortekî gundî me serwextbûm. Çavên min ji vê ketina han netersîn. Min dixwest di derya siyasetê da bê perwa avjenîyê bikim, haya ku bikarim bi kêrî gelê xwe bêm û tola herdu apên xwe û çend kalên min ku bi destê turkan hatibûn kuştin bistînin»[16].

Di Zindanêde Osman hînî zor prînsîpên siyasî dibe, bi çavekî nuh temaşa jiyanê dike, ka em temaşekin bixwe çi liser vê yekê dibêje: «Du salan kêm mehekê di zindana Denizliyê da rawestîm. Di vê navê da hêdî hêdî çavên min vedibûn. Êdî ez ne ew gundiyê çav nebişkuvî bûm, roj bi roj tiştine nuh hîn dibûm û ji bo têkoşîneke xurt û dijwar pêk dihatim. Di meha gulanê sala 1928 an da Mistefa Kamal efwa (efû) hemî girtiyên kurdan da û di nav wan da hatim berdan»[17]. Piştî ku Osman ji zindanê vedgere mal, dibîne ku dest xistine ser milk û samanên wan, lewra qûnaxeke nuh jêre destpêdibe, di vî warîde dibêje:«...Mal, hikûmetê dest da bû ser, hemî çirr û virr kiribûn, tiştekî pir hindik hiştibûn, ku çavên mirov nedigirt. Dema min li dora xwe nihêrî û li rewşa xwe hûrbûm, tenê li pêş min du rê mabûn: Rêya sernizmî û xwe sipartinê û rêya têkoşînê, bê dudilî min da ser rêya têkoşînê»[18]. Ji wê rojêde Osman dikeve nav rêzên xebatê û di wê rêyêde gelek zehmetî dibîne û dîsan tê girtin:« De serê sala 1929 an da dîsa digel bîst û şeş axan hatim girtin, em şandin Melatiyê mehkema leşkerî. Me tiştek nekiribû, lê hikûmetê dixwest me ji ber çavên xwe bide alî. Gunehê ku xistibûn derê me pêkanîna şûreşekê bû, ku cezayê wê darvekirin bû. Lê bextê çak, ê digel me tehqîqat kirî bi navê Husên

Husnî serhengekî (kolanel) kurd bû. Gelekî keyfa xwe ji min ra anî, di nav tehqîqatê da got:"Ez jî wekî te kurd im, lê mixabin ku min ji miletê xwe re tu xebat nekiriye, xebata min tev ji turkan ra bû. Bawer im ku tu yê bi kêrî miletê min bêyî, heke serê min tê bıçe ez dê te û hevalên te berdim, lê nebî li vî welatî dimînî, turk wê te bidin kuştin»[19]. Piştî heft mehan, serhengê kurd Husên Husnî, Osman û hvalên wî serbest berdide, pêşnerînên Husên Husnî pêktên, Cegerxwîn digot:«Biryara hatibû dan bi darvekirina Osman Sebrî, lê zêde ha ji xwe hebû û bizanebûn îş dikir ta ku nekeve destê turkan»[20].

Piştî derketina ferensuz ji Sûriyê, şofînîzma erebî, siyaseteke taybet beramber gelî Kurd ajotin, dest avêtin serkirdên kurd, Osman Sebrî yek ji wan kesan bû, ku bi dehan car hatiye girtin. Di sala 1960 an de, serdema yekitiya Misir û Sûriyê, di bin serokatiya Cemal Abdil Nasir de, Osman Sebrî li ser biryara Pêşewer Abdilhamîd Serac tê girtin, heta 1962 di zindanê de dimîne, piştra direve Beyrûtê û li wir ta sala 1963 dimîne. Piştî vegera bi dizî, di şeva 25.5.1964 li gel çend hevalên partitî, li bajarê Helebê ji aliyê hêzên ewlekarî tê girtin, di dawiya vê salê de serbest tê berdan. Di «14.6.1969, Apo osman xwest derbasî bakurî Kurdistanê bibe, piştî derçûna biryara girtina wî, lê li ser sînor hate girtin û heta dawya sala 1973 di zindana Şamê de dimîne, piştre dikeve bin rûniştina neçarî û kentrola polîs û hêzên ewlekarî bi şêweyekî berdewam heta mirinê»[21].

Binxetbûna Osman û peywendiyên bi Xoybûnre:

wesiyeta wî bi cihbîne, dema kês anî, li êrdima Rihayê di navbera gundê Cirna reş û gundê Helîsê de, Osman tola apê xwe hiltîne û Bedir Axa dikuje, piştre derdikeve ser girekî bilind û berê xwe dide Diyarbekirê(her wekî apê wî wesiyet kiribû)bi dengekî bilind bankir apê xwe gotê:«Îro min dest bi sitandina tola te kir, pêşî lê hat, dawî jî li xwedê»[22], Piştî berdana wî ji zindanê, Cewad Mela amaje bi wê yekê dike, ku Osman bixwe dire Sulêmaniyê û Barzan û di sala 1927an de, li gel her yek le Şêx Mahmûdê Hafîd û Şêx Ahmadê

Barzanî re komdibe, bi armanca pêkanîna tevgera azadîxwazî Kurd, lê ji ber çendîn sedem, proja wî serî nagire»[23], piştî ku vedgere warê xwe û temaşa rewşê dike, Osman gotina serhengê kurd Husên Husnî bi cih tîne û berê xwe dide sînor, perçê bindestê Firinsozande. Di roja« 26.12.1929 an da, Osman Sebri koçberi Sûriyê dibe û dibe mêvan li cem eşîra Berazan lı Kûbanê»[24], ez ji welatê xwe derketim,- Osman dibêje- hatim Sûriyê û bûm endamek ji endamên partiya xoybûn»[25]. Lê Apo Osman, ji ber sertbûn û rastya wî, xwe ji vê sazyê dikşîne, nikarîbû bi zarwên beg û axan re bi xebite; li ser vê yekê dibêje :«Lê pirtirî du salan digel Xoybûn nemam, zûka jê dûr ketim, goreyî zanîna xwe di hin saziyên din da xebitîm... di vê navê da min ji xwe ra gelek neyar çê kirine. Lê zor mixabin ku piraniya wan neyaran ji mezinên kurdan bûne»[26]. Wek hat xuyanîkirin«qedrî Cemîl paşa ketibû nakokyê bi hevalên xweyî kevin yên xebatker weke Haco Axa û helbestvan Osman Sebrî, heta carna gihişt astê kişandina demaçan di riwê hevde...»[27], Osman Sebrî, her ji destpêkêde, nerazîbû li ser kar û barên Xoybûnê, li ser vê yekê wusa dibêje:«Gotinek me kurdan heye dibêje:"dengê defê ji dûr ve xweş tê.", xwezî bi wê bihîstinê; lê ne bi wê dîtinê. Berî ku min ew koma Xoybûnê bidîta çiqas di çav min de mezin û bi rûmet bû. Piştî min dît peyayên wê yek bi yek, li ser dirêjiya rojan di çav min de ewçend bi çûk bûn. Heya giha warekî welê ku, bi qasî min ji wan hez kiribû, deh qat rik û neyariya wan di dilê min de cih girtibû...».[28]

Piştî ku du sê caran digel Celadet Beg re rûniştibû û li ser rewşa welat peyivûbûn, Celadet Beg jêre dibêje:«ji salekê de em hewceyî peyakî serwextin ku ji bona karekî hêja bişînin Dêrsim. Îro pirrtirî herdemê em hewceyî şandina peyakî ne. Eve xwedê tu ji me re şandî».[29]

ji ber ku xoybûn dixwest bi tevgereke tevayî rabe û li her alî welêt şûreşê bike, nemaze li Dêrsimê, Osman li ser vê yekê dinîvîse:«Belavokên ku dabûn min, Kurd vedixwendin şûreşê, ji min re hate gotin ku divê ji sînorrê Sûriyê heya bi Dêrsim bêne

belavkirin»[30], bi vî rengî «sê reşbelek û du hezar belavok ji alyê xoybûnê gihan destê Osman Sebrî..., bê fîşek û pere»[31], Lê ji ber kêmasiyên Xoybûnê û rewşên aloz, osman neçardibe carek din vegere Sûryê «hıkûmeta Kemalî dawa le Ferensizan dike, ku Osman radestî wan bike, lê ji bo berjewendiyên xwe, tenê wî surgunê Reqayê dike, ji sînor dûrdixin»[32]. Piştî vegerra Osman a Sûriyê bi panzde rojan misteşarê Firansiz şande pey wî û got:«herwekî te ji min re pirs dabû ku bê haya min tu tevgerrên siyasî nekî, te pirsa xwe şikand û bê haya min çûyî dêrsim. Vê çûna te li Tirkiyê dengekî mezin da û gelek west ji hikûmeta tirkan re û serêşî ji mere çar kir. Ji ber ku di navbera me û tirkan de roj bi roj rehên dostaniyê xurtir dibin, em naxwazin ku tevgerrên mirovekî vê dostaniya han hilweşînin. Li ser giliyê tirkan Ho Komisêr ferman kiriye ku gurey îtifaqa di navbera me û tirkan de tu ji sînor bi dûrkevî. Li ser vê Delegê Helebê ji bo rûniştina te Reqa minasib dît»[33], herweha jê xwestibûn ku ha ji xwe hebe û vê carê divê gelekî serwext ligên xwe bavêjê û bêyî wan tiştekî neke. Lê Osman Sebrî careke din fermana Firansiz dişkîne, dema ku partiya Xoybûn di sala 1930an da, qerar da ku bi tevgerreke tavayî rabe.Roja yekê tîrmehê li ser pehnayiya sînorr wê pênc cîhan re dirêjî nava welêt bibe... Birê pêncan wê bi fermandariya Bozan begê û Osman Sebrî debe ku berê xwe wê bidin vegirtina Rihayê. Osman Sebrî dinivîse:«Roja yekê tîrmehê bi êvarêre bîst û sê peya dane min ku pê derbasî serxetê bibim... di saet dehê şevêde tevî peyayên xwe li sînorr raperrîm»[34]. Bi vî rengî dı serhildana Agirî de ji bo piştgiriyê (li ser biryara rêxistinê) vegeriya bakûrê welêt, (di hindava Berazan re) û avêt ser qereqolekê û wana tev teslîm girt in û çekên wan ji wan stand in»[35], lê ji ber sedemên çewtbûn û şaşitiyên girûp û teşkîlatê Kurd, hêzên tirk dikarîbû, yan wan tinebikin, yan jî wan tarovaro bikin, yan wan lawaz bikin»[36]. Dıvê bê diyarkirin ku ji nav şeş fermandarên ku li gor biryara Xoybûnê ku hatibû standin, gereg bizaveka hêrîşê ji sînorên Îraqê heta Cerablusê sînorên bakur bihata destpêkirin»[37], lê ji nav tevan tenê Osman Sebrî bi erkê xwe radibe, jêdera jî ev yek

tekezkiriye:«Bi tenê Bozan Beg hêzekî dişîne ser baregaheka nêzîkî bajêrkê Surucê û ser de digire. Piştî vê bizavê hikûmeta mandeter kesên navdar yên Xoybûnê ji axa navxweyî de dûr xistin»[38], bı vi awayi, dema ku projên şûreşgerî serî negirtın, Osman sebrî berê xwe dide Başûrê Kurdistanê, navça Barzan û li wir di sala 1930 pêrgî xebatkerê mezin Abdilrahîm Garsî dibe û dostanîyeke dirêj di nava wanda çêdibe, dema di dawiya heman salê neçar ma ku cardin vegere binxetê,û di sala 1935an de li Libnanê du caran tê girtin»[39], li vir heman salde«Frensizan ew sirgûnê Dûrgeha Madageşqarê le Afrîqyayê kirin û piştî salekê dîsan vegerandin Sûriyê...»[40], diyare ku« Apo xuhaxwe û kurê xwe Welato bixwere biribûn surgunê»[41], biryara surgunê, hate standin piştî ku frensya hestkirin bi metirsiya Osman Sebrî, weke kesayetiyekî siyasî, li ser berjewendiyên xwe yên netewî. Bi xwe Osman Sebrî temaşa ferensizan weke hêzeke daçîrger dikir û nerîne xwe beramber wan bi vî awayî nîşan dike:«Ji her tiştî pirrtir a ku li Sûriyê bi ber çavên min ket, dilê min êşand hebûna Firansizan di nav welêt de bû. Ew kolîsarên ku di ser gelek welatan re derbas bûbûn û hatibûn li Sûriyê hikim dikirin ji min re gelegî kirêt dixweinîn. Nizanim ji bo çi min ew ji zorbazên tirk jî kirêttir didîti?!, heye ku çavên min hînî dîtina wan nebûbû»[42].

Weke tê xuyanîkirin, Osman Sebrî, yekek li çalakvanên giringbû din nav rêzên xoybûnê de, li ser vê yekê, çendîn amaje hatine kirin, yekek ji wan Akrem Cemîl paşa[43] di bîranînên xwede nivîsîye«Osman Sebrî, bi temenê xwe ji me tevan biçûktir bû, lê me teva baweriya xwe dabûyê û hemû endaman jê hesdikirin û xemxurê jiyana wî ya rojane bûn, ku be hîç şêweyek nekeve tengasiyê, lê wî jî ew baweriyên me, di dirêjaya pazde salan de, ji xwere bi kar tanî »[44].

Osman Sebrî di «sala1938an de, Xoybûnê berdide»[45], û rexnên mezin lê digire, Rohat Alakom wisa amaje bi vê yekê dike:"Osman Sebrî ji Xoybûnê perçedibe û di bîranînên xwede Xoybûn bi «partiyeke bê bingeh» li qelem dide, Osman Sebrî ku çendîn car hatiye girtin, di nav kurdên Sûryêde, wek têkoşer û kesayetîyeke

radîkal, tê nasîn, rexneyên wî di çîroka wîde bi navê "li goristana Amedê"berçavdibin, herweha rexneyên tûj li Bedirxainyekan nemaze kamûran Bedirxan digire»[46].

Her di sala 1938an de, Osman Sebrî li taxa Kurdan li Şamê komeleyek bi navê (Yekitiya xortan) damezrand, endamê wan «gihiştbû 300-400 kesî, piranya xortê taxê tevlî bû,nexasim piştî ku Nadiya Hinano»[47] hate nav û navê xwe kirin (Nadiya Kurdistan), rolekî mezin hebû di belavkirina hestên netewî û fêrkirina gencan bi xwendin û nivîsîna zimanê kurdî..»[48].

Rola Osman Sebrî ne tenê di warê siyasî debû, belkû girîngeyeke taybet dide ziman û edeba kurdî û weke şaîr û nivîserekî mezin xuyadibe, hîn di wan demande,piştî «ku li ser biryara wezîrê navxwe di sala 1948 an de ji kar hat qewitandin, mala wî dibe dibistana zimanê kurdî (li taxa kurdan) li Şamê»[49]. Dı sala 1941an de, Osman Sebri meqalekî lı ser şûreşa Agirî dınivîse «ku dibe jêdereke pir giring li ser bûyerên wê demê»[50], herweha di pirtûkeke xweyî dinde, «ya bi navê (Çar Leheng)»[51], basa qehremanî û mêraniya şervanên Kurd di şûreşa agirî de dike. Ji alîkî dive, ew govarên ku dihatin weşandin ji aliyê Celadet û Kamûran Bedirxan ve, weke: "Hawar" û "Ronahî" û "Roja nû" û "Stêr", «dihatin zengînkirin bi meqal û nivîsarên Osman Sebrî û Cegerxwîn»[52], wekî din di sala 1954 an de Elefbaya kurdî derdixe,piştî du salan, ango «di 1956 de mamoste Cemal nebez serdana wî li Şam dike, bihevre bas li tîpên latînî dikin ku bêtir li gor fonotîka zimanê kurdîne»[53].Mamoste Cemal Nebez, ji demeke nêz ve ev bûyer bi bîr anî û dibêje:«Hezaran silav li canê pîroz apo Osman sebrî be, ke li Şamê meha tîrmehê sala 1956 an, me hev naskir û heta îro ta dimrim, xoşewîstîya wî mirovê mezin, wî kurdê têkoşer û xwe nefiroş li dilê min dernaçe»[54]. bi vî rengî dibînin ku Osman Sebrî xwediyê roleke taybete di belavkirina hestên netewî û roşenbîrî de.

Osman Sebrî damezrênerê Partî Dîmokratî Kurdistan (Kurd- pişt Di sala 1957 an de Osman Sebrî digel hin welatparêzên Kurd, di xebata damezirandina "Partiya Demokrat a Kurdî li Sûryeyê " dike û

wekî «sekreterê partiyê tê hilbijartin»[55]. Dibe ku hinek alî dixwazin rola Osman Sebrî di vî warîde kêm bikin, lê pirtirên jêderan, tekez dikin li ser rola wî ya serekane,di vî warîde, master nameyekê wiha dibêje : «Osman Sebrî partiya dîmokrata kurd li Sûriyê damezrand»[56], ji wilo bêtir «bîroka damezrandina partiya dîmokrata Kurdistan li Sûriyê ji Dîmeşqê ji aliyê Osman Sebrî derket »[57].

Balkêşe ku piştî (56) salan bi ser damezrandina partîve, Hamîdê Hacî Derwêş, ku yekeke ji damezrêneran û dijminê Apo Osmanî yekem yê aydilogî, tekez dike ku Osman Sebrî xwediyê bîroka damezrandinêye û dibêje:«Di sala 1955 an de Apo Osman bîroka pêkanîna komîteyekî roşenbîrî li jêr navê"komîta saxkirina roşenbîriya Kurdî" pêşneyarî me kir, me tevda razîbûna xwe da, çendîn kitêb me çapkirin ... piştre di destpêka sala 1956 ji min xwest ku li şûna vê komîtê parteke siyasî damezrînin, dema ez razîbûm, yekser Apo Osman dest bi nivîsandina rêbaza siyasî bi zimanê kurdî kir, bi navê"Rêzana partiya kurdên demoqrat yên Sûriya"»[58], hinek jêder dibêjin ku Osman bîroka xwe cara yekê ji Şêx Îssa re gotiye. Her weha Reşîd Hamo[59] wiha nivîsîye:«Osman Sebrî yekem kese ku bîrkiriye ku partiyeke siyasî kurdî li Sûriyê damezrîne, hîna di sala 1953an de, li ser vê yekê bi minre peyivî, lê ji ber ku hingê ez endamê partiya komûnîstî bûm, min bîroke red kir, xuyabû wî ev pirs bi gelek kesayetiyên Cezîrêre vekiribû, lê ji ber bê kêriya wan, îş neçû serî... di sala 1956 piştî derketina min ji partiya komûnîstî, Osman Sebrî, careke din ev babet bi min re vekir... em hevt kes, roja 14 hezîranê 1957 li helebê civîyan û Osman Sebrî wek sikritêr hat helbijartin»[60].

Apo Osman her di destpêkê de, xwedî helwêst bû û dibe têkoşerekî ji pola, hereş û zindanên deshelatê, çavê wî neşikand, her di rêzên pêşîdebû di xebata gelêrî, ji ber wan helwestên wî yên netewî, nigekî wî li mal bû, yê din li zindanê bû. Piştî «rûdawên gundê Alîfero»[61], di 1967an de, gel bi mêranî, bergirî li mafê xwe kir û belavog li seranserê herêma kurdî li Cezîre hatin belavkirin dijî planên şofînî, hikûmeta Baas, dı heman salde, dest bi girtina têkoşeran kirin

« Berî heman Têkoşer Osman Sebrî bû...»[62]. Cewad Mella dibêje:"Di destpêka sala 1969, bejdarî yekeke ji rûniştinin dadgehên leşkerî, yê ser be ewlekariya dewletêve li Dîmeşqê bûm, ku taybetbû bi dadkirina têkoşerê mezin Apo Osman Sebrî bû, ez şehdebûnê ji rastyê û dîrokê didim ser qehramanî û niştimanperweriya Apo, ya bê sînor, dema dadwer jê pirsî «cihê te çiye di partî de, Apo bi dengegî bilind pir ceger lê vegeran gotê:Serokê partîme[63]». Berî vê girtinê, şandek ji hikûmeta Sûrî serdana Apo Osman dikin û jêre dibêjin:«Bawerya me heye bi doza reway Kurd, lê hinek berpirsiyar li nik me hene dijin, lewra ji we dixwazin hûn baweriyê bi wanre çêbikin, Apo li wan vedigerîne û dibêje:«Eger rast baweriya we be çareserkirina pirsa kurd tê, hûn ji min ji wan nêzîk tirin, herin wan razî bikin»[64], bi vî rengî ti carî Apo Osman serê xwe li ber koledar nizmnekirîye û her bergirî li mafê rewayê gelê kurd kiriye.

Perçebûna partî û rola Apo Osman di pêkanîna baskê çepde:

Di sala 1960 de dora (80) endam ji kadir û serkirdên partî hatin girtin, ji aliyê hikûmeta yekitiyê ve, li berdem dadgeha serbazî, di nav serkirdên partî de, du araste peydabûn, grûpeke şoreşgerî, bi serkirdayetiya «Osman Sebrî, bergirî li peyrew û programa partî kir, ku Kurd miletekî başqeye, ser xaka xwe dijî, û grûpeke revok bi serokatiya Nûraddîn Zaza ku kurd wek kêm netew û partî wek komeleke roşenbîrî dît»[65], tê gotin ku Zaza ew helwesta nerm girt, ji bo ku hikmin giran li hevalan neyên birîn.Zaza digot:«Çi problême eger heval di bersivên xwe de berdem dadgehê bêjin, rêxistina me komelek roşenbîrîye, ne parteke siyasîye»[66]. Di hevpeyvînekê de Hilal Xelef, li ser zimanê Osman Sebrî digot:«Nûraddîn Zaza di zindanê de mêr bû, lê baweriya wî bi tiwanbûna bicîkirina duruşmê partî nedihat»[67].

Di navbera salên 1960-1965, di encamê girtina piranya serkirdên partî û dubenditiya ku kete nav wan, valabûneke mezin kete nav rêzên partî , di wirde hevalên pilên binî cûlan, Salah Badraddîn[68],

amaje bi wê yekê dike ku di havîna 1964 de «wî du caran serdana Osman Sebrî û hevalin din di zindana Helebê de kiriye û wan havalan razîbûna xwe dane xuyakirin ku piştgirîya her hewildaneke rîformistî ji aliyên bingehîna partî bikin bo rizgarkirina partî ji dek û dolabên baskin rast nexasim ji aliyê Hamîd Derwêş ve»[69]. Li derveyî zindanê serokatiya partî û hemû hevalan «piştgiriya helwêstê Apo kirin »[70]. ji ber mêrantiya wî û bergirîkirdin li mafê gel û ji ber ku xwedî helwêst bû çi di zindanê de, çi li berdem dadwerê.Li alîkî din, li ser astê Kurdistanê, partiya Dîmokrata Kurdistana Îraqê, piştgiriya helwestê Osman Sebrî kir û di weşanên xwe de nivîsîn«Azadî ji Osman sebrî û hevalên wî re, bê ku amaje bi navê Nûraddîn zaza bikin»[71].

Di wê dubenditiya germ de, grûpa çep, di 5 aba 1965an de, li gundê Cumayê, bi bajdarbûna (27) kesan, konfiransek li darxistin, di encamê wî konfiransê dîrokî de, partiya dîmokrata çepa Kurd li Sûriyê damazra, weke gaveke pêwist di riya rizgarkirina hêla partiyê û serokayitiyek katî ji her yek ji: Mele Mihamadê Neyo[72], Salah Badraddîn û Hilal Xalaf hate helbijartin.

Li gor biryara konfirans, serkirdeyetiya katî, Salah Badraddîn, destnîşan kir bo peywendîkirin bi serkirdên kevine û bîr û biryaran bigihîne wan, li ser vê yekê Salah Badraddîn nivîsîye:«Hevalan ez destnîşankirim ku bi vî erkî rabim, ku peywendiyê bikim bi hevalên Haleb û Şamre, min piraniya wan dît, yê dawî Osman Sebrî bû li Şamê»[73]. Îssa Hassaf[74], li ser hatina Apo, wiha got:«Salah Badraddîn ji Şamê nameyek ji mere şand, tête hatibû:"Pirtûkên pêwist hatin bi destxistin", yanî Apo Osman razîye ku mere bixebite ew reste koda nehînî bû ku me dinavxwede îtîfaq li ser kiribû »[75], Wekî din, Hilal Xalaf dibêje:«Piştî çend mehan me karîbû Osman Sebrî razîbikin ku mere karbike û sikritariyeta çep bi destxist»[76]. Ji aliyê xweve, Îssa hassaf dibê:« Apo Osman xwedî bawerî bû di doza Kurd de, baweriya wî bi gel dihat, lê bê hêvîbû ji kesên serkirde, dema razîbû bê navkar, du dilî bû ji ber baweriya wî bi serkirdayetiya rêxistinê nedihat»[77].

Di 20 ê meha tîrmehê de sala 1966 de, kongirê yekem yê partiya çep, bi amadebûna (70) nûnerî dest bi karê xwe kir, «têde cara yekê,li ser qayişa erebî hate rawestandin, ku tenê berî deh rojan me bihîstibû»[78], di kongirede «programa siyasî hate qebûlkirin û Osman Sebrî wek sikritêrê çep hate helbijartin»[79], yê ku baweriya wî bi hemû şêweyên xebatê hebûn tev ya çekdarî.

Partiya çep, li ser çend pirsên giring rawesta, weke:Kurd li Sûriyê netewe yan kêm netewe, partî rêkxistinekî siyasîye yan komeleyeke roşinbîrîye, mîtodên xebatê dijî siyaseta şofînî, helwêst ji şûreşa kurdî. Partiya çep bi Barzanî re sekinî dijî polîtbîro, Cewad Mella amaje bi vê yekê kirîye û dibêje:«Baş tê bîra min, dema çavê Mihamed Amîn Ferec nûnerê Celal Talabanî bi serokê dîrokî gelî kurd li Sûriyê Apo Osman Sebrî di 1966 li Dîmeşqê ket, yê ku ji Apo xwest ku endamên wan yê ku xwendina xwe le Ewropa berdewamdikin, bê alî bimînin ji nakokiya navbera polîtbîro û Mella Mustafa, lê Apo lê vegerand û got:«Di vê pirsêde, nabe mirov bê alîbe, hebûna polîtbîro li Baxdad û Mella Mustafa li ser serê şûreşê, bi kurtî ez bi Barzanî reme"»[80], perçebûna PDK – Îraqê, bandora xwe yekser hebû li ser PDK – li Sûryê û bibû yek ji sedemên serekî di perçebûna wande.

Dûrkirina Osman Sebrî ji partî:

Li ser dûrbûna Apo Osman ji rêxistinê, bi çend rengan tê gotin, Salah Badraddîn ku di wan deman de, kesê didwanbû di rêxistinêde, wuha dibêje:«Dema ku konfiransê şeşan rûnişt, ji nişkêve,Osman Sebrî xwest ji kar derkeve, çimkî biryar standibû here Kurdistana Tirkiyê û li wir şûreşekê pêxîne[81], ji aliyê xweve, Cewad Mella wisa nivîsîye:«...Dema konfiransê heftan li Amûdê di eylûna 1969 de li darket, tenê ez û çwar hevlên din ji eslê 20 kesan bi Apo Osman re sekinîn, ku berxwedanê dijî anîna Ereban li navçeyê kurdan bicî bikin,... Osman Sebrî dev ji postê sikritêriyê berda û bi vî rengî tevgera berxwedana kurdû serî negirt»[82], wekî din di nama xwede ku Cewad Mella ji lêkolîner re şandibû dibêje:«ew kongirê ku di 1969 de

li amûdê li darket di bin navê konfiransê hevtan de bû, yê ku ji wan tên bîra min Salah Badraddîn û Melle Mihamedê Neyo û Îsmet Seyda û Hilal Xelef û Şemê Yêzîdî bûn, jimara endaman (20) kes bûn tev min û Apo Osman, Salah dostê xwe anîbûn û dostên Apo ji kongir dûrkiribûn, lê nikarîbû min amade neke, jiber ez berpirsiyarê rêxistinê bûm li Dîmeşq û Beyrûtê... bi carekê hevalê Heleb û Kurdaxê nehatibûn vexwandin ji aliyê Salah ve, ya xwdê mero bêje bo rastiyê û dîrokê, Apo dixwest hêzê bi kar bîne dijî qayîşa erebî lê 16 endam dijî wî rawestiyan tevî salah û mixabin pêşe roja partî û gel di wê qûnaxêde kete destê wan kesan, ez û Şemo yê yêzîdî û yekî din navê wî nayê bîra min, li kêleka Apo Osman rawestiyan...»[83]. Lê Yûsiv Dîbo[84] dibêje:«Di konfiransê heftan de sala 1968, Osman Sebrî ji aliyê konfirans bi xiyanetê hat avêtin, piştî ku wî dawa dikir ku zad li navçeya qayişa erebî bişewitîne û berxwedana çekdarî dijî hatina ereban bike û digot ku pişt û jêdera çekan heye»[85].Li ser kesayetiya Osman Sebrî Îssa hassaf dibêje:«...ew kesekî îlmanî bû, sînor nasnedikir, lewra dama hat avêtin, biryar da şûreşekê li bakur li darxe. ... rojekê hewel nedaye ku grûpên xwe dinav rêxistinê de çêke, lewra yê din karîbûn wî bidin alî»[86], li ser nerîn û helwêstin wî, tekez dike ku Apo Osman mirovekî hişk bû beramber siyasatin rêjîmê û dawa helgirtina çekan dikir dijî kîptozatên erebî»[87]. Diyare ku gotinin Hilal Xelef Botî ku bi Apo Osman re ji rêxistinê hat dûrxistin bêtir nêzî rastyêye, wiha dibêje: «Di kongirê didwande li Amûdê sala 1968 an, Osman Sebrî , tiliya tawanbariyê ber bi Salah Badraddin vekir, di nakokiyê de Apo Osman ji kongir derket, Neyo ew vegerand, piştî kongir, Osman Sebrî nema karkir, di sala 1969 an de, dema Osman li Tirkiyê bû, li Amûdê konfiransek li darxistin û di dawiya vê salêde, bi tawanbareke bê bingehîn ku peywendiyên wî bi alîkî derekîre heye, Apo avêtin û herweha ez jî avitim di bin navê grûpa Osman Sebrî, dema min xwest lîskên wan têxim berçav...partî û hemî heval amadebûn ku bi kiryarin mêranî rabin, lê Neyo nehişt here serî»[88]. Li ser kesayetiya Apo Osman, Hilal Xelef ku ji nêz wî baş dinase,

dibê:«Peyakî sadebû, xwedî kesayetiyeke xurtbû, mêr bû di helwêstên xwede, berjewendiyên gel di ser yên kesîre digirt, dij Axan û Began bû, ji tevan bêtir giringî bi pirsa kurd dida, dilsozbû bi hevalên xwere, rexnên mezin li komûnîstan digirt, ji ber ku giringî nedidan pirsa Kurd, zimanê Kudrî, Arabî û Tirkî dizanî, Tirkî heta sinifê pêncan xwendibû, Arabî jî xwe bi xwe hîn kirê bû».[89]

Osman Sebrî di roja 11.1.1993 an jiyana xwe ji dest da. Ew li gundê Berkevirê ku nêzîkî bajarê Dirbêsyiyê, hate veşartin. Hêjayî gotinê ye, ku Osman Sebrî heta nefesa xwe ya dawî, xebata xwe ya siyasî berdewam kiriye di rêya azadkirina gelê xwede û xemxurê derdê milet bûye, di qewitîya xwede dibêje: «Heger ez mirim û min Kurdistan nedît, li ser laşê min gurzên gulan daneynin»[90].

Derencam:

Osman Sebrî navekî mezine, di dîroka xebata gelê Kurd de, hatiye naskirin bi navê «Apo» ji aliyê Rewşen Bedirxan ve , ku wê bi wî navî bang dikirê, jiber hişkbûn û neyaryetıya Osman beramber Begler û Axan, şitê balkêş ewe ku bi xwe jî kurê serok eşîreke kurdî bû.

Eger temaşa jiyana vî têkoşerî bikin, dibînin ku her ji destpêka jiyana xweve, di rêza pêşîde bû û serkêşê gel bû, çi di biwarê siysîde, yan civakîde, her weha di warê roşenbîrîde, û hem wek têkoşer.

Her ji xortanya xwede, beramber rêjîmên koledarên Kurdistanê rawestyaye, çi Tirk , Ferensiz û şofînîstên Ereb. Hîjde caran ketiye zindanan li Tirkiyê, Sûriyê û Îraqê, diwazde salan jiyana xwe di nav çwar dîwarên zindanan bûrandiyê. Wekî din ji aliyên Ferensizan surgunî şarê Reqa û Dûrgeya Medexeşqerê bûye. Dîsan hikûmeta Şamê ew surgunî parêzgeha Siwêda kiriye.

Wekî din ji ber ku Xoybûn dixwest bi tevgereke tevayî rabe û li her alî welêt şûreşê bike, nemaze li Dêrsimê, Osman Sebri, di riya Celadet Bedirxan re, tê destnîşankirin ku belavokên siyasî li Bakur belavbike û nameyekê bighîne Seyid Reza. Dıvê bê diyarkirin ku ji

nav şeş fermandarên ku li gor biryara Xoybûnê ku hatibû standin, gereg bizaveka hêrîşê ji sînorên Îraqê heta Cerablusê, sînorên bakur bihata destpêkirin, bo piştgirtina Agirî, lê ji nav tevan tenê Osman Sebrî bi erkê xwe radibe.

Xebatkerê mezin, dîsan roleke serekî dibîne di damezrandina rêxistinin roşenbîrî û siyasî de, Osman Sebrî li taxa Kurdan li Şamê komeleyekê bi navê (Yekitiya xortan) dadmezrîne, ku piştre dibe «Nadiya Kurdistanê». Sala 1957 dibe damezrêner û sikritêrê Partiya Dîmokrata Kurdistanê (Kurdî piştre). Lê Rola Osman Sebrî ne tenê di warê siyasî debû, belkû girîngeyeke taybet dide ziman û edeba kurdî û weke şaîr û nivîserekî mezin xuyadibe, mala wî dibe dibistana zimanê kurdî (li taxa Kurdan) li Şamê.

Bi vî rengî dibînin ku Osman Sebrî, di dirêjiya jiyana xwede, hatiye naskirin wek siyasî, roşenbîr, zimanzan, çîroknivîs û nemaze mirovekî mêr û xwedî helwest, tenha kes bû ku xwestiye bi çek welama bi arabkirina herêma Cezîrê ji aliyê basyan bike, ev helwest dibe sedema avêtina wî ji partî.

lewra heta îrojî, Osman Sebri negihiştiye mafê xwe û lêkolîn li ser weke pêwist nehatine kirin.

Lîsta serçav û jêderan:

1- Ev eşîr piçek ji emareta Mirdêse ku li ser rêya koçeriyê hatiye di binhêla çiyayê Bêllî ku bû çiyayê Nemrûd hatiye nasîn da bi cih bûye:Biner:Bîranînên Osman Sebrî, Weşanên Aram: Kewçer 2004,rûpel.9.

2-Berken Berc, Têkoşer û xemxurekî ziman û gelê Kurd:Osman Sebrî,kovara Vesta,güz-payiz,2003.

3- Bîranînên Osman Sebrî, jêdera berê, rûpel.9.

4- Bîranînên Osman Sebrî, rûpel.9.

5-Berken Berc, Jêdera berê.

6- heman jêder, r.34.

7- Bîranînên Osman..., jêdera pêşî,r.9.

8 - Îsmaîl Efendî ji xelkê Mîrûnê mamostayekî dibistana Îdadî bû. Di sala 1923an de ji ber hin ramanên wî yên siyasî, ji dibistana îdadî avêtin dibistana gundê me, heman jêder,r.35.

9- Bîranînên Osman, jêdera pêşî,rr.9,35.

10 - heman jêder,r.1o.

11– وكذلك: جواد ملا، كردستان والكرد وطن مقسم وأمة بلا دولة، الطبعة الثانية، لندن، 2000،ص 142. ..Kovara Vesta,güz-payîz,2003.

12 - قراءة في سيرة المناضل الكبير عثمان صبري، نقلا عن مجلة الحوار، العدد 21، خريف 1998.

13- Kovara Vesta, jêdera pêşî,r.10.

14-heman jêder,r.11.

15- Kovara Vesta,güz-payîz,2003.

16-heman jêder,r.11

17 -heman jêder,r.11

18-heman jêder,r.11.

19 - Bîranînin Osman Sebrî, jêdera pêşî, r. 116.

20 ذكرى وفاة المناضل الكردي أوصمان صبري، قامشلو في 2012/10/11.–

21 - قراءة في سيرة المناضل الكبير عثمان صبري، مجلة الحوار، العدد 21، خريف 1998.

22 - li ser vi mijarê, vegere bîranînin Osman Sebri..., rr.23-28.

23 جواد ملا، كردستان والكرد وطن مقسم وأمة بلا دولة، الطبعة الثانية، لندن، 2000، ص 69؛ لكن أوصمان صبري نفسه لم- يتطرق إلى هذه النقطة في مذكراته (الباحث).

24 – Yekgirtineke ji çend eşîran, di demeke ne diyar de koçberî Sirûc bûne. Eşîra Berazan îro roj li Kûbanê dimîne, dema ku Osman Sebrî xwe li wan girtibû, herdû biran: Mustafa û Bozan Şahîn beg serkêşiya eşîrê dikirin, herdû biran jî endamê Xwêbûn bûn.Temaşe:

مارك سايس، القبائل الكوردية في الإمبراطورية العثمانية،ترجمة:د.هه وراز سوار علي، تقديم ومراجعة وتعليق:د.عبدالفتاح على بوتاني، دهوك،2002،ص76-77؛ وذكرى وفاة المناضل الكردي أوصمان صبري، قامشلو 2012/10/11.

25- Kovara Vesta,güz-payîz,2003. Lê hinek jêder dibên ku hatina wî bo Sûriyê di keve roja 24 çilê pêşîde bû.

26- jêdera pêşî,r.11-12.

27- ماليسانيز، عائلة جميل باشا الدياربكرلي والنضال القومي الكردي،الترجمة من التركية: فيض الله برايم خان ودلشا يوسف،المراجعة اللغوية والتقديم: دان آدم، وزارة الثقافة -إقليم كردستان،2007،ص208 ؛جكرخوين،ص ص205،278،279.

28 – Biraninın Osman..., jêdera pêşî,r.123.

29 – heman jöder;r.128.

30 - Bîranînên Osman,r.130.

31 - heman jêder,r.130.

32 ذكرى وفاة المناضل...، المصدر السابق.

33 Bîranînin Osman.., –jêdera pêşî,r.141.

34 - Li ser tevgera sala 1930an da, vegere: Osman Sebrî, Bîranîn..; jêdera pêşî, rr141-147.

35 -Kovara Vesta,güz-payîz, jêdera pêşi,r.15.

36- حسن هوشيار سردي،ثورة الشيخ سعيد (مذكرات شاهد عيان)،ترجمة:خليل كالو، أربيل، 2010 ص 219

37 - Qedrî Cemîl Paşa(Zinar Silopî), doza Kurdistan,çapa sêyem, Dîyarbekir, 2007,r.108.

38Qedrî Cemîl Paşa,heman jêder,her weha: ماليسانيز، عائلة جميل باشا الدياربكرلي والنضال القومي الكردي،الترجمة من التركية:فيض الله برايم خان ودلشا- يوسف،المراجعة اللغوية والتقديم: دان آدم، وزارة الثقافة -إقليم كردستان،2007،ص144.

39– ذكرى وفاة المناضل ...، المصدر السابق.

40- وكذلك: ذكرى وفاة.... المصدر السابق.. Kovara Vesta,güz-payîz,2003,r.16

41 – جواد ملا، كردستان والكرد وطن مقسم وأمة بلا دولة، الطبعة الثانية، لندن، 2000، ص70.

42 – Osman Sebrî,jêdera pêşî,r.125.

43 - Kurê Qasim bege kurê Cemîl Paşayê Diyarbekirliye, di sala 1891 ji dayik bûye, hevt salan li Rişdiya serbazî xwendiye û di sala 1908 an de kotayê pê tîne, şehda sanewî Sultanî di sala 1912 li Stanbolê bi dest dixe, piştre dire Evropa bo xwendina endezyariyê, li ji ber cenga yekemîna Cîhanê, dev ji xwendinê berdide û vedgere welêt û bejdariyê li bereyên şer dike, di rewşin giran de derbas dibe. Di dawiya avdara 1929 an de koçberî Sûriyê dibe, di salên cenga didwan de nûneratiya xwêbûnê dike,piştre li gundê Talikê ser bi Dirbêsiyê rûdinê, ji wir berê xwe dide Dîmeşqê û li wir di sala 1974 di 82 saliya xwede dire ser dilovanya xwe.Temaşey: مذكراته، ص ص 9–57.

44– اكرم جميل باشا، مذكراتي، الترجمة من التركية إلى العربية: د.قدري الدياربكرلي، المراجعة اللغوية والتقديم: دان آدم، الطبعة الثالثة، دياربكر–2007،ص49. وكذلك: مالميسانيز، المصدر السابق،ص146؛زنار سلوبي، قضية كردستان،ص176؛ د.نوري ديرسمي،ديرسم في تاريخ كردستان،ص254.

45 -ذكرى وفاة المناضل...، المصدر السابق.

46– روهات آلاكوم، خويبون وثورة آگري، مراجعة: شكور مصطفى،هولير،1999،ص38–39؛ آمد وزين،وولاتپاريزى هيزا ئاپو (عوسمان سەبرى وها دپەييڤە)، پاريس، 1991، ل.٩(آمد وزين، الوطني البارز آپو (عثمان صبري– هكذا يتكلم)،نشر كمذكرات وتحليل السيرة الذاتية بصورة حوار للمرة الأولى في عام 1991 في باريس، وأعدت كإطروحة من قبلهم، ويتمتع بأهمية بالغة من حيث الناحية المعلوماتية، راجع: روهات آلاكوم، المصدر السابق،ص 142.

47–Xortên taxa kurdan li şamê dernekek roşenbîrî avekirin, piraniya gencan bixwe digirt, sala 1938 kete nav (yekitiya xortan). Vegere ser:

إنظر: محمد ملا أحمد، صفحات من تأريخ حركة التحرر الوطني الكردي في سورية، أربيل، 2001، ص 40

48 – محمد ملا احمد، صفحات من تأريخ ، المصدر السابق، ص 40.

49 – روهات آلاكوم، المصدر السابق،ص 40 .

50 –Vegere ser:Osman Sebrî,Agirî,Hawar,jimare 36, 1941.

51 عثمان صبري،"چار لَهنگ"، روشن، العدد6،1991–

52 - روهات آلاكوم، المصدر السابق، ص73.

53 -راجع: قراءة في سيرة المناضل الكبير عثمان صبري، مجلة الحوار، العدد 21 خريف 1998.

54 - مقتبس من صفحة السيد جمال نبز على الفيسبووك، مخاطبا د.جواد الملا، 2013/3/30.

55 - Kovara Vesta, jêdera pêşî,r.16.

56 - Deniz Gumustekin, patterns of support of etnic violent groups by co-etnic groups, under the direction of Dr.Michael Harb, Thesis for the degree of master of arts in the College of arts and sciences Georgia state University,2012, p.28.

57 محمد ملا احمد، المصدر السابق، ص40. –

58 - عبدالحميد درويش، قبسات من نضال الحزب الديموقراطي التقدمي الكردي في سوريا في ذكراه الـ 56،(2)،2013.

59 -Sala 1925 li gundê Hobganlê ser bi Raco ve, di malbatek hejar de, ji dayik bûye,di zaroktiya xwede Ilmên dînî xwendiye. Di sala 1935 an de, dikeve mekteba Raco ya seretayî û di sala 1938 an de li Azazê dixwîne, lê ji ber rabûna şûreşa çekdarî dijî Ferensizan li Çayê Kurmanc, xwendina xwe bi serî nake. Di sala 1951 bi çend hevalan re« Komela roşenbîrî Kurdî» dadmezrînin û ji ber vê yekê dikeve zindana Mezê. Di sala 1952 li ser destê wî, yekemîn rêxistina siyasî Komûnîstî di navçê de, tê damezrandin. Di sala 1955 an de, li ser kurdayetiyê ji komûnîstan vedqete. Yekeke ji damezrênerê serekî partiye ku di sala 1957 hate avekirin, endamê mekteba siyasîbû heta 1993. Di vê salê de ji ber nekokiyên wî û Hemîd dervêş, partî bi cih dihêle. Çendîn car hatiye girtin û xwediyê çend pirtûkane.Vegere ser: رسالة رشيد حمو الجوابية للباحث، قرية هوبكانلي في 2009/7/30.

60 -Her hevt heval evbûn: Osman sebrî, Reşîdê Hemo, mihamed Alî Xoce, Şewket hanan, hamîd darwêş, Hemze Niwêran û xlîl Mihamed . راجع: رشيد حمو، المسألة الكردية في سوريا، البدايات والآفاق، (د.م) (د.ت)، ص 48.

61 - Gundeke ser bi eşîra Mêrsînya veye, dikeve Qeza Qamişlo, bûyerên vî gundî ku di sala 1967 an de qewimîn, dengvedaneke mezin kir li ser astê Sûriyê û derve. Cotyarin gund ser be partiya çepa Kurd û komûnîstan bi sînga xwe bergirî li xakê xwe kirin dijî qayişa Arabî ، جواد ملا، المرجع السابق، ص81.

62 –جواد ملا، المصدر السابق، ص 82.

63– المصدرنفسه، ص 83

64 المصدر نفسه، ص 83–84.

65 - حول الموضوع راجع: محمد ملا أحمد، المصدر السابق،ص ص88–95؛ صلاح بدرالدين، الحركة القومية الكردية في سوريا، رؤية نقدية من الداخل (1)، رابطة كاوا للثقافة الكردية، أربيل،2003،ص31–32.

66 - عبدالحميد درويش، أضواء على الحركة الكردية في سوريا (أحداث فترة 1956 – 1983)، الطبعة الثانية، السليمانية، 2003، ص57 .

67 - Hilal Xelef di sala 1934 de, li gundê Herem Reş ser bi qamişlo ve, hatiye dinê, di sala 1958 de tev refin partî dibe, yeke ji damezrênerê çepê Kurde di 1965 de, salin dirêj revyayî "mûlahiq" dimîne, jiyana xwe tev daye karê siyasî, berpirsiyaretî li Heleb, Efrîn, Kûban û Cezîre ketiye ser şanê wî, çendîn sal li Beyrût dimîne. Di sala 1966 de serdana Mustafa Barzanî dike, weke nûneê partiya çep bejdarî kongirê şeşan yê P.D.K dibe , di sala 1969 de bi Osman Sebrî re dev ji partiya çep berdide û cihê xwe di nav rêxistinin dinde dibîne, îro jî her xebata siyasî dike. Çavpêketin bi Hilal Xelef Botanî re, Hewlêr,2.10.2009

68 - Di 11 avdara sala 1945 de li gundê Nametliyê nêz Qamişlo tê dinê, di emrekî biçûk de tevlî rêzên partî dibe, di sala 1965 de, alîkar dibe bi baskê çepê netewî re û rêbaza netewî ya dîmokratî di tevgera kurdî de datînin. Dibe qutabî li kolêja maf li Dîmeşqê lê berî kotayê pê bîne tê girtin. Piraniya jiyana xwe ji havîna 1966 de, di xebata veşirtî de derbas dike, neçar dibe koçberî Lubnan, Kurdistana Îraqê, Tûnis û Almaniya bibe.salekê di zindana Qele li dîmeşqê de dimîne. Ji konfiransê sala 1969 de dibe sikritêrê partiya çep, piştre dibe emîndarê giştî partiya Hevgirtiina Gel. Di sala 1967 de serdana Barzanî li navçê Balek dike. Xwdiyê çendîn kitêbê bi nerxe.

منها: الكرد والحركة التحررية الكردية – بيروت – برلين – 1982.2 –الاكراد شعبا وقضية – بيروت – 1986 3– موضوعات كردية – بيروت – 1987 ؛ القضية الكردية والنظام العالمي الجديد – بيروت – 1992 . غرب كردستان – بيروت – 1998 . القضية الكردية أمام التحديات – أربيل – 1999. الحركة القومية الكردية في سورية ، رؤية نقدية من الداخل، أربيل – 2003 ؛ صلاح بدرالدين يتذكر – بيروت – أربيل 2011 وغيرهم إضافة إلى مئات المقالات .

69 - صلاح بدرالدين، الحركة القومية المصدرالسابق، ص46.

70 – محمد ملا أحمدن المصدر السابق،ص 81.–

71 - Heman jêder,r.121.

72 - Mele Mihemedê Neyo sala 1930 li gundê Qurdîsê, Bakurî kurdistanê hatiye dinê, hîn biçûk bû, dema bavê wî dimre, xwedîkirina wî dikeve ser

şanê birayê wî, ilmê dînî li ser destê çend melên bi navbang dixwîne, dema kotayî pê tîne, li Qamişlo bi cih dibe.Di sala 1958 de tevlî partî dibe. Bi salan veşirtî dimîne û di sala 1965 de, dibe yekek ji damezrênerê partiya çepa Kurd li Sûriyê û dibe endamê mekteba siyasî û berpirsyarê rêxistinî. Di sala 1974 de, dev ji çep berdide û piştre dikeve nav partiya soşyalista kurdî li Sûriyê. Di roja 16 gulana 2007 de dire ser dilovaniya xwe. Çavpêketin li gel Mele Mihemed Neyo, Qamişlo, 5.6.1990, herweha: أبو جنكو (صالح كدو) ، ملا محمد نيو في ذمة الخلود، 2007/5/17. WWW.amude.net

73 - صلاح بدرالدين، الحركة القومية . . .، المصدر السابق، ص 46 .

74 - Çavpêketin bi Îssa Hassaf re, Qamişlo,2.8.2002. sala 1947 an li gundê Girsor ser qeza Qamişlo ji dayik bûye, yekeke ji çalakvanên ku xwedî rol bû di pêkhatina confiransê pêncê tebaxê salal 1965 de ku têde çepê Kurd hate rageyandin, zankoya komkara arabî beşê zimanê Arabî de xwend, bi salan mamostayetî di herdû zimanin Arabî û fransî li bajarê Qamişlo dikir, li Qamişlo rûdinê.

75 - Çavpêketin bi Îssa Hassaf re, Qamişlo, 2.8.2002 .

76 - Çavpêketin bi Hilal Xelef re, Hewlêr, 3.10.2009.

77 - Çavpêketin bi Îssa hassaf re, Hewlêr 20.5. 2013.

78 - Çavpêketin bi Hilal Xelef re, Hewlêr, 29.9.2009 .

79 - صلاح بدرالدين، غرب كردستان (دراسة تاريخية – سياسية – وثائقية – موجزة) ، مطبعة الإتحاد – برلين، 1998، ص 58.

80 - جواد ملا...، المصدر السابق، ص147.

81 - صلاح بدرالدين، الحركة القومية الكردية في سوريا، المصدر السابق، ص 59.

82 - جواد الملا...، المصدر السابق، ص 146–147.

83 - Nameyek ji Cewad mella bo Îsmail Hassaf, Londn – Hewlêr, 7.8.2013.

84 - Sala 1936 li gundê mizgeftê ser be Tirbesipiyê hatiye dinê, kotaya sala 1957 tev li partî dibe, zêdî carekê tê girtin, yekek bû ji endamên serkirda katî (1970 – 1971) ji aliyê çep ve, sala 1975 ji Salah Badraddîn perçe dibe. Dibe sikritêrê partiya çepa Kurdî di nav bera salên(1989 –1979) an de . Li gundê Cumayê nêz qamişlo rûdinê.

تنويه من يوسف ديبو ، ردا على المقابلة شفكر من غرفة غربي كردستان، كانون الأول 2008 .

85 - وقفة مع 50عاما من السياسة، غرفة غربي كردستان في حوار شفكر مع الشخصية السياسية يوسف ديبو، 19 كلنون الثانين2009.

86 - Çavpêketin bi Îssa Hassaf re, Hewlêr, 20.5.201 .

87 - heman jêder.

88 - Çavpêketin bi Hilal Xelef re, Hewlêr,4.10.2009 .

89 - Heman jêder, 2.10.2009 .

90- Kovara Vesta, jêdera pêşî,r.16.

ملخص البحث:

يعد أوصمان صبري بحق واحدا من ابرز الشخصيات المؤثرة والمعروفة في حركة التحرر الوطني الكوردية، فمنذ بداية حياته، دخل الحركة السياسية، كمناضل صلب، مدافعا عن حق الشعب الكوردي في الحياة والحرية . فبالرغم من أنه ينحدر من عائلة ثرية كوردية، تعود إليها رئاسة عشيرة مرديس، وقف إلى جانب الطبقات الشعبية الكردية ضد الإضطهادين القومي والطبقي، وبسبب ذلك تعرض عشرات المرات إلى الإعتقال والنفي على يد السلطات الفرنسية والتركية والسورية.

لقد كان دوره بارزا في الحياة السياسية والثقافية والإجتماعية للمجتمع الكوردي، فقد كان عضوا نشطا في جمعية خويبون، وكلف من قبلها بالإتصال بقائد ثورة ديرسم سيد رزا، وقبل ذلك كان الوحيد الذي لبى دعوة خويبون من سوريا، وقاد في عام 1930 مجموعة ثورية إلى داخل تركيا بهدف دعم ثورة آگري داغ، وإليه يعود الفضل في تعليم الشباب الكورد اللغة الكوردية محولا المنزل الذي كان يقيم فيه في حي الأكراد بدمشق إلى مدرسة غير رسمية.

كما وإليه يعود الفضل في تشكيل الحزب الديمقراطي الكوردستاني (الكوردي فيما بعد)، وتولى سكرتاريته، والوحيد الذي دافع عن مبادئ الحزب وشعاراته، أمام القاضي الفرد العسكري وأمام محكمة أمن الدولة. وكان الوحيد الذي دعا إلى حمل السلاح في وجه عمليات التعريب في محافظة الجزيرة من قبل سلطات دمشق.

لم يكن أوصمان صبري سياسيا فقط، بل برز في مجالات أخرى عديدة، فقد كان أديبا بارعا ومثقفا ثوريا وشاعرا ولغويا، ترك خلفه عشرات الكتب والمقالات القيمة والمهمة، تاركا بذلك إرثا فكريا ونضاليا للأجيال القادمة.

لكن الرجل لم يحصل على حقه حتى الآن، إذ لم يتناوله الأبحاث الأكاديمية إلا قليلا، وبحثنا هذا محاولة متواضعة لملئ هذا الفراغ ولو جزئيا.

Abstract

OsmanSabriis truly one of the most influential figures Known in the Kurdish national liberation movement. Since the beginning of his career, he entered the political movement as the "solid fighter" for the Kurdish people`s right to life and freedom. Although he was descended from a wealthy Kurdish family headed tribe "merdes", defended the popular classes of the Kurdish community against national oppression. That’s why he was arrested and banished by the French, Turkish and Syrian authorities dozens of times.

The man has had a prominent role in the political, social and cultural life in the Kurdish community; he was an active member of the Association Khuyboon, commissioned by her to contact the leader of the Dersim revolution "SyedRaza", and before that he was the only one who answered the call of Khuybon from Syria and led in 1930 a revolution into turkey. The aim of supporting the revolution Agiri and it is credited in the education of young Kurds by Kurdish language, turning his house in Damascus into a formal school. As it he is credited in the formation of the Kurdistan Democratic Party (Kurdish later) and became secretary of it. He is also the only one who defended the party's principles and slogans before the single martial judge and before the State Security Court. He was the only one who called to arms againstthe Arabization policy of Damascus authorities.

OsmanSabriwas not only politically significant character, but has emerged actively in many other areas; he was abrilliant man of letters and an intellectual revolutionary,poet and linguistleaving behind him dozens of books and articles of great valuerendering them to the intellectuals of future generations.

But the man did not get his right until now, it has not dealt with little academic research,and we discussed this modest attempt to fill this void at least partially.